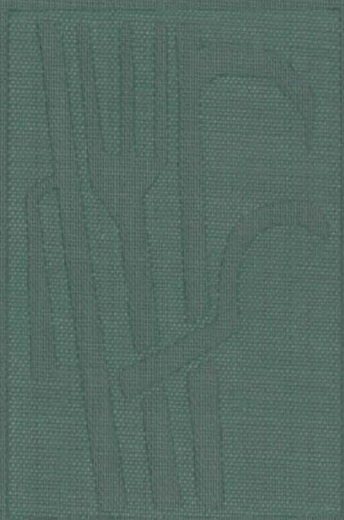

K

2849

UPORI

NA SLOVENSKEM

KULTURA IN ZGODOVINA

BOGO GRAFENAUER

KMEČKI UPORI NA SLOVENSKEM

DRŽAVNA ZALOŽBA SLOVENIJE
LJUBLJANA 1962

2849

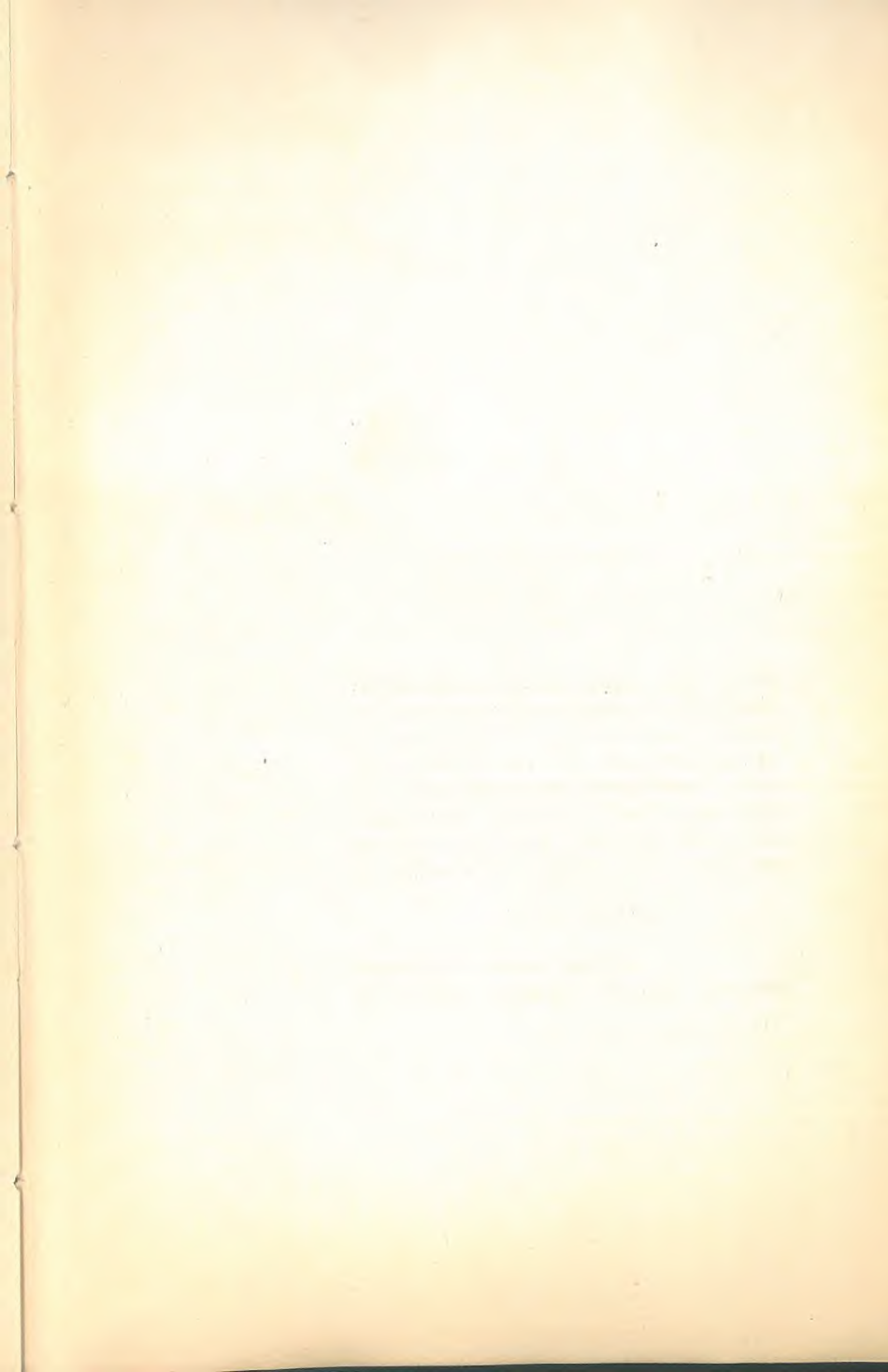

N 13. II. 1963/159

*Ob dvajseti obletnici najinega skupnega
življenja posvečam to knjigo*

SVOJI ŽENI

*kot majhen izraz velike in iskrene hvaležnosti
za njene tihe skrbi, potrpežljivost in po-
žrtvovalnost, s katerimi je navzoča kot veliki
skriti pomočnik v vsem mojem delu — v tem
pa še posebej, saj se je začelo pred štiriin-
dvajsetimi leti v njenem rojstnem kraju na
robu klasičnega puntarskega ozemlja in naju
je spremljalo pogostejše kakor vsako drugo.*

PREDGOVOR

Od vélike ure slovenskega naroda naprej, od narodnoosvobodilnega boja, se z mnogo večjim razumevanjem kakor prej oziramo v preteklost in iščemo vse tiste revolucionarne boje, ki so v širokih zgodovinskih črtah njegov prednik in ki so polagali prve temelje delu, ki ga je on dokončal — osvoboditvi slovenskega naroda. Ko se je s takšnim namenom oziral Edvard Kardelj ob desetletnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda tudi po naši zgodovini, je z vso pravico napisal: »Po vztrajnosti in heroizmu, ki ga je pokazalo naše ljudstvo, se da s tem desetletjem (1941—1951) primerjati samo še eno obdobje v slovenski zgodovini, obdobje velikih slovenskih kmečkih vojn in uporov v XV., XVI. in XVII. stoletju, a zlasti velika slovenska kmečka vojna 1514—1515, ki je prav tako kakor ljudska revolucija 1941—1945 mobilizirala vse slovensko ljudstvo in vse slovenske dežele« (Novi svet VI, 1951, str. 396). V svojem govoru ob štiristoletnici prve slovenske knjige je z isto mislijo povezal še poudarek, ki so ga imeli kmečki upori tudi za slovensko kulturno in narodno prebujenje: »Izkazalo se je, da nemški in drugi fevdalni osvajalci niso mogli dati svojega značaja slovenskim pokrajinam, izkazalo se je, da se je slovenski narod pojavil kot politični faktor, ki ustvarja svojo revolucionarno organizacijo in svojo 'slovensko kmečko zvezo', da prijema za orožje, da izdaja revolucionarne proklamacije in pamflete v pozabljenem slovenskem jeziku, da se pojavlja z znanim geslom 'Le vkup, le vkup, uboga gmajna' in da ustvarja svoje revolucionarne kmečko-plebejske skupščine, v katerih vlada jezik slovenskega zatiranega kmeta. Kdor je imel kaj povedati tem osveščenim revolucionarnim potlačenim kmetom in plebejcem, je moral govoriti v njihovem, slovenskem jeziku. Povsem razumljivo je, da se je morala v takih razmerah pojaviti tudi slovenska knjiga. Slovenski narod jo je tako rekoč izsilil s tem, da se je z elementarno revolucionarno silo pojavil na zgodovinskem torišču kot samostojni politični faktor« (Slovenski poročevalec, 11. septembra 1951).

Ob tem ni potrebno še drugo utemeljevanje o potrebnosti knjige, ki jo je bila do danes slovenska historiografija še vedno dolžna

slovenski zgodovini — knjige, ki poskuša globlje zajeti in pokazati junaška stoletja naše zgodovine. Zato naj omejim predgovor le še na nekaj besed o nastajanju in mejah tega dela. Po mojem prvem srečanju s slovenskim kmečkim uporom leta 1515, ki mi je naenkrat odprl oči za to, da je tu še vrsta odprtih vprašanj (Potek vseslovenskega kmečkega upora leta 1515 na Spodnjem Štajerskem, Časopis za zgodovino in narodopisje 34, 1939, 145—162), sem si izbral ta predmet za svojo disertacijo v prepričanju, da je med uporom slovenskega ljudstva ta predmet tisti, ki najbolj zasluži zgodovinarjev študij. Prvi del pričujoče knjige je nekoliko predelan tekst moje disertacije, napisane pod naslovom »Slovenski kmečki upor leta 1515«. Da je bilo besedilo v resnici živo tudi za svoj čas, je pokazala cenzura. Naslov je bilo treba spremeniti (»Boj za staro pravdo«, 1944) in knjiga, ki je našla že založnika, je smela iziti le v omejenem številu »disertacijskih izvodov«. Tako morem šele tu izpolniti tudi staro željo, da se javno zahvalim vsem, ki so mi pri tem pomagali: vseučilišnemu profesorju Milku Kosu za nasvete pri delu, vseučilišnima profesorjema Antonu Meliku in Vojeslavu Moletu za trud z oceno, nestorju slovenskih pisateljev Franu S. Finžgarju za pomoč, da sem, asistent brez plače, dobil sredstva za objavo disertacije, ter dolga leta neznanemu mi mecenu, trgovcu Naglasu za sredstva, ki so omogočila knjigi na beli dan.

Odtlej kmečki upori niso več izginili iz mojega dela. Tudi dve drugi poglavji te knjige — o tolminskem uporu 1713 (Kronika II, 1954, 81—89) in o slovenskem kmetu leta 1848 (Zgodovinski časopis II.—III., 1948/49, 7—68) — se opirata v glavnem na moj dosedANJI, pretrgani in spet povzeti študij tega velikega poglavja iz zgodovine slovenskega kmeta in slovenskega ljudstva hkrati. Predolgo bi se razpelo naštevanje, če bi našteval manjše prispevke s tega področja, na katere se delo opira — to bodo pokazale tudi opombe.

Naj za konec opomnim še eno. Tudi to delo je samo stopnica naprej. Poglavje o zgodovini kmečkih uporov na Slovenskem z njim še daleč ni zaprto. Različna so še vprašanja, ki kličejo tu zgodovinarja — od naloge izdaje virov za to veliko zgodovinsko dramo preko dopolnitve slike malih krajevnih uporov do najtežjega, do vprašanja o popolnejši podobi kmečkega gospodarskega računa, se pravi o oprijemljivi sliki vrednosti pridelkov ter drugih dohodkov in njihovega razmerja do vseh bremen, ki jih je bilo treba od te vrednosti odbijati: tu smo res šele pri začetkih — še pod stopnicami in ne na njih.

Bogo Grafenauer

I. SLOVENSKI KMET V POZNEM SREDNJEM VEKU IN VZROKI PRVIH KMEČKIH UPOROV

1. Slovenske dežele na prelomu 15. in 16. stoletja

Pozni srednji vek je značilna prehodna doba, ko je umiralo staro in se porajalo novo, oboje pa še dolgo v pisani mešanici živelo drugo ob drugem. Že v dobi zrelega fevdalizma nastopajo od 11. stoletja naprej pojavi, ki od znotraj krušijo fevdalni družbeni red in njemu ustrezno državno organizacijo. Vse bolj se množe in vse bolj postajajo izraziti, čim pozneje v dobi poznega fevdalizma jih raziskujemo. Na drugi strani pa tudi fevdalno zemljiško gospostvo — čeprav se je njegov značaj v 15. in 16. stoletju močno spremenil — še ni izumrlo tako kmalu, saj se je v avstrijskih in s tem tudi v slovenskih deželah zrušilo šele sredi 19. stoletja pod pritiskom marčne revolucije.¹ Prav to vzporedno življenje starih in novih oblik, značilnost vsake prehodne dobe, pa vedno spet zaostri notranja protislovja do tolikšne mere, da se sprostijo v obliki vojsk ali uporov.

Ker je »slovenska zemlja ob koncu srednjega veka postajala vedno bolj ‚evropska‘ in se je pod vodstvom Habsburžanov... že uvrščala v nastajajoče evropske državne sisteme«,² je naravno, da je šel ves ta razvoj tudi pri nas isto pot kakor v ostali Evropi ali vsaj srednji Evropi, morda le v nekaterih pogledih nekoliko počasneje. V nekaterih pogledih je bil sicer tudi nekoliko manj izrazit (npr. glede velikosti premoženj), zato pa je bil v drugih toliko obširnejši (glede posledic vojsk, zlasti zaradi turških napadov).

a) **Gospodarstvo.**³ — Med 12. in 14. stoletjem se je uveljavil namesto prejšnjega sklenjenega hišnega gospodarskega sistema, ki ga označujejo prevladovanje sorazmerno enoličnega žitnega

poljedelstva, domače obrti, šibke trgovine, majhnega pomena mest in šibkega denarnega obtoka, in v katerem sta tako kmet kakor fevdalec zadovoljevala svoje potrebe v glavnem v okviru svoje kmetije oziroma zemljiškega gospostva, novi mestni gospodarski sistem, »najmarkantnejši znak gospodarstva poznega srednjega veka«.⁴ Mesto in podeželje okrog njega sta sestavljala nekako osnovno gospodarsko enoto, zavarovano z mrežo mitnic. Mestni obrtniki in okoliški poljedelci so zamenjavalivali svoje pridelke in izdelke na rednih tedenskih sejnih na mestnem trgu. Mestna obrt in trgovina sta bili zavarovani s posebnimi privilegiji. Že zgodaj po nastanku mest je vezala te gospodarske enote med seboj tudi trgovina na veliko in na dolge razdalje. Pomagala je kot najmočnejši faktor kopičiti vedno večje bogastvo v rokah posameznikov. To kopičenje premoženja je bilo mogoče zaradi vedno odločnejšega predora denarnega gospodarstva. Poleg pomnožitve števila kovancev se je začelo, najprej v Italiji in nato še drugje, tudi pravo kreditno poslovanje.

Obdonavska trgovska cesta, ki je poživila trgovino tudi v slovenskih pokrajinah, se je uveljavila že v prvih križarskih vojnah. Nemalo je pospeševala trgovino v naših deželah tudi bližina Benetk, zlasti ker so se Habsburžani načrtno trudili, da bi usmerili trgovino iz Benetk v Nemčijo preko Dunaja. Glavni dobiček je odnesla pri nas seveda za slovensko ozemlje obrobna cesta skozi Kanalsko dolino, Beljak in Šentvid na Koroškem. »Kraška cesta«, predhodnik kasnejše južne železnice, se je začela v zvezi s habsburško osvojitvijo Trsta močnejše uveljavljati šele v 15. in 16. stoletju, odločilno in dokončno pa je prevladala nad svojimi tekmeci šele v 18. stoletju.⁵ Večina slovenskega ozemlja je bila šele z njo v veliki meri pritegnjena v večji mednarodni promet.

Razvoj trgovine, utrditev deželno knežje politične oblasti in davčne koristi ter — zlasti v časih turških napadov — deželna obramba — so povzročili v visokem in poznem srednjem veku, da so dajali trgovcem mestne pravice in ustanavljali nove trge in mesta.⁶ Ta so s povečano delitvijo dela med mestom in podeželjem pospešila razvoj notranje trgovine in v prvem času dovolj ugodno vplivala na celotni gospodarski položaj. Zlasti za Avstrijo in Štajersko pomeni 13. in tudi še del 14. stoletja dobo močnega gospodarskega napredovanja.⁷ Zaradi napredovanja mest se je pokazala potreba po večjih množinah gotovine tako v mestu

kakor na deželi. Zemljiški gospodje so si jo poskušali zagotoviti na ta način, da so služnosti v naravi spreminjali v denarne rente. Ta razvoj, ki se je začel že v drugi polovici 13. stoletja, je zavzemal vedno večji obseg, tako da so gledali podložniki v 15. stoletju marsikje v tem načinu dajatev že svojo »pravico«, ne več le nove navade, ki bi bila odvisna od volje zemljiškega gospoda. Zemljiški gospodje so si na ta način sicer res zagotovili stalne denarne dohodke, v daljšem obdobju pa so imeli pri tem škodo. V poznem srednjem veku je namreč denar stalno padal tako po svoji notranji vrednosti zaradi vedno slabše zlitine kakor tudi po svoji kupni moči.⁸ Ta škoda je bila še občutnejša, ker je zajela v zvezi s slabšanjem notranje vsebine kovancev avstrijske dežele v 14. in 15. stoletju večkrat kriza denarja, ki je bila po svojih izrazih ob svojih najhujših primerih podobna inflacijskim krizam po uveljavljanju papirnatega denarja (1330—1340, 1448, najhujša pa v letih 1457—1459).⁹

V zvezi s trgovino, ki je zajela mesto in podeželje, se je začelo kakor v zemljiških gospodstvih tudi v ostalih gospodarskih razmerjih umikati naturalno gospodarstvo denarnemu, najprej v začetku 14. stoletja na Tirolskem, nato pa postopno še v drugih avstrijskih deželah.¹⁰ Že ob koncu 13. stoletja so se usidrali v Celju, Slovenjem Gradcu, Ptuj, Mariboru in Radgoni judovski bankirji. V Ljubljani, Kamniku in Slovenjem Gradcu so v tem času poskusili z delom tudi bankirji iz Florence, v prvi četrtini 14. stoletja pa je opravljala v Ljubljani bankirske posle tudi iz Italije priseljena rodbina Porgarjev, ki je imela oporo v tirolskih in goriških grofih. Po njenem propadu je tudi tu zmagala v denarnih poslih judovska občina, ki je ni oviralo cerkveno stališče o obrestih. Le še samostani in tuji redovi so opravljali kreditne posle poleg judovskih bankirjev. Glavni opravki teh bankirjev so bili: menjava novcev, trgovina z žlahtnimi kovinami, depozitni posli, kovanje denarja in posojanje denarja (proti zakupu ali ročni zastavi). Izoblikovalo se je tudi »enotno mednarodno pravo posojevalcev denarja«.¹¹ Od srede 15. stoletja so si izposojali denar predvsem meščani in kmetje, manj plemstvo in duhovščina. Vendar je bila zadolženost vseh stanov v notranje-avstrijskih deželah (t. j. v slovenskih in delno nemških pokrajinah Kranjski, Štajerski in Koroški) v 15. stoletju izredno velika.¹²

Že pregled ustanavljanja novih mest in trgov na Slovenskem do 15. stoletja kaže, da se je njihov razvoj nekako sredi 14. sto-

letja začasno ustavil.^{12a} Odslej je hitro upadalo število nanovo ustanovljenih meščanskih naselbin. Prav tako malo pa se je poslej — vse do 18. stoletja — bistveno večal tudi njihov obseg in število prebivalstva. Očitno je bilo dotlej mnogo več možnosti za nastajanje in življenje novih obrtniških in trgovskih naselbin kakor v naslednjih stoletjih. Vse tedanje gospodarsko življenje je namreč omejevalo število tistih ljudi, ki so mogli živeti predvsem od obrti in trgovine. Sicer so se tudi meščani sami delno pečali s poljedelstvom. Za svojo prehrano in še posebej za trgovino z žitom pa so vendarle potrebovali živila z dežele. To kažejo tudi meščanske pritožbe proti podeželski trgovini in podeželskim tedenskim sejmom, za katere so trdile že sredi 15. stol., da povzročajo draginjo in pomanjkanje živil na mestnih trgih na Kranjskem.

Presežek živil, ki so jih mogli kmetje prodati na mestnem trgu, je bil namreč omejen. Bistveno bi ga moglo povečati — poleg odprave kmečkega prekupčevanja — le izboljšano obdelovanje zemlje. Obseg njiv se namreč od 15. stoletja dalje ni več znatno večal. Način obdelovanja zemljišča pa so spremenili v širokem obsegu šele v 18. in 19. stoletju.¹³ Težave s prehrano mest ob kmečkem samostojnem prekupčevanju je treba poudariti toliko bolj, ker je v istem času naraščalo seveda tudi število podeželskega prebivalstva, in to ne število kmetov, marveč število kajžarjev ter pripadnikov neagrarnih poklicev (fužinarjev, rudarjev ipd.). Vsi ti pa so imeli le malo zemlje in se niso mogli preživljati z lastnim pridelkom. Splošne gospodarske razmere pa so omejevale število mestnih obrtnikov in trgovcev še na drug način. Kmetje — to se pravi velika večina prebivalstva — so večino svojih potreb oskrbovali sami z domačim delom (obleka, obutev, večina orodja). Kupci za izdelke mestnih obrtnikov so bili predvsem meščani sami in graščaki ter člani grajskih družin. Sorazmerno redki pa so bili izdelki, pri katerih je mogel računati mestni obrtnik na bistveno širši trg. Poleg tega so se začeli v podeželju kazati tekmeci mestnih obrtnikov. Kajžarji se niso mogli preživljati z obdelovanjem svojega majhnega zemljišča. Poiskati so si morali drugo delo. Neredko je bila to podeželska obrt ali trgovanje. Vse to je torej še zmanjševalo možnosti, ki so jih imeli dotlej meščani pri prodaji svojih ali preprodajanju tujih izdelkov in drugih stvari.

Očitno so se meščanske naselbine tudi na slovenskih tleh v 14. stoletju že močno približale tedanji meji svojega razvoja. Iz

te zagate, ki se je prvič občutno izrazila v Evropi in tudi pri nas tedaj, ko je kužna bolezen sredi 14. stoletja nenadoma precej razredčila prebivalstvo, so si poskušali pomagati meščani v slovenskih deželah na dva različna načina. Velika večina mestnih trgovcev in obrtnikov je živela še vedno sama v sponah fevdalnega načina mišljenja, to je v prepričanju, da naj delo vsakomur omogoči pač »stanu primerno življenje«. ¹⁴ Ker je šel gospodarski razvoj v drugačno smer in je bilo ogroženo »stanu primerno življenje« mestnih obrtnikov in trgovcev, je bilo treba popraviti to z zakonodajo. Strožje kakor dotlej je bilo treba razdeliti delo, ki ga je smel opravljati meščan, od dela, primerne in dovoljenega vaškemu prebivalstvu. Pa tudi v samem mestu je bilo treba določiti, kakšen posel sme opravljati ta ali drugi, da ne bo v škodo ostalim. To uravnavanje gospodarskega življenja po načelih fevdalnega mišljenja o razdelitvi dela med različne stanove je poslej vse do 18. stoletja vedno bolj ostrilo razmerje med mestom in podeželjem. V bistvu pa je pomenilo, da si poskuša meščansko prebivalstvo zagotoviti »stanu primerno življenje« s tem, da utesni gospodarsko življenje vaškega prebivalstva le na poljedelstvo in da v škodo rokodelskih pomočnikov omeji tudi razvoj posameznih vrst obrti v mestu samem.

Le redki pa so bili domačini, ki so iskali drug izhod v skladu z novim gospodarskim razvojem. S svojim denarjem so namreč poskušali povezati nove gospodarske sile, ki so se pojavile v podeželju (ob rudnikih, fužinah in v vaški obrti), in jih obrniti v svoj prid. Tako so nastajale nove oblike gospodarske organizacije, ki so bile seveda v hudem nasprotju s težnjami, da naj bi zakon v fevdalnem smislu uravnaval vse gospodarstvo. V te oblike pa so posegali v slovenskih deželah tudi tuji denarni mogotci, med domačini pa poleg posameznih meščanov tudi nekateri fevdalci.

Ta zastoj v razvoju mest in njihove gospodarske težave torej niso bili zvezani le z vprašanji podeželske trgovine same na sebi. Borbo za to trgovino, ki je za kmeta prav tako pomembna kakor za meščana, si bomo ogledali pozneje. Tu naj kratko očrtam le tiste strani gospodarskega razvoja, v katere kmečko prebivalstvo ni posegalo neposredno, pa so vendarle kot širši okvir vplivale na borbo za podeželsko trgovino.

Podeželska trgovina ni bila v tem času edina skrb meščanstva. Mesta so se borila prav tako tudi proti tekmečem iz drugih

mest, s pomočjo pravnih določb o cestah, po katerih se je morala razvijati trgovina z določenimi predmeti, in o dolžnostih, ki se jim je moral podvreči tuji trgovec ob prihodu v mesto. V srednjeveški trgovini so bila ta načela že stara. Vendar pa je značilno, da so se tudi tu od druge polovice 14. stoletja naprej vse bolj zaostriale borbe med posameznimi mesti.¹⁵

Tako so uveljavljali Habsburžani od okrog leta 1360 dalje v prehodni trgovini med italjskimi in ogrskimi pokrajinami težnjo, da ceste na slovenskem ozemlju povsem zapro za »beneško« blago in za baker ter vosek z Ogrskega. Vsa ta trgovina naj bi šla po ovinku skozi Alpe in preko Dunaja. Sredi 14. stoletja so poskrbeli dunajski trgovci za posebne nadzornike na kraški cesti med Ljubljano in Vrhniko, ki so preprečevali takšno trgovanje. Pa tudi pozneje bi smeli trgovci iz naših mest trgovati s tem blagom z Ogrsko le po omenjeni poti. Le tisto blago, ki je bilo potrebno za domačo potrošnjo notranjeavstrijskih dežel, je smelo od konca 14. stoletja priti vanje naravnost. Prehodna trgovina je bila dovoljena le z žitom, živino, kožami in kožuho vino, kar pa je bilo vse delno tudi v rokah kmečkih prekupcev. V 15. stoletju se je začel podoben spor okrog trgovine kranjskih trgovcev proti morju. Tržaški trgovci so si namreč pridobili privilegij, da mora vse kranjsko blago, namenjeno v beneško Istro ali v Benetke, skozi Trst (1461). Že prej so poskušali doseči to tako, da so si pridobili glavna križišča na poti v beneško Istro (1427 Novi grad v Istri, 1433 Postojno, 1436 Mokovo, Ricmanje in Klanec pri Trstu) ter tovarnike pri njihovi poti neposredno usmerjali v Trst. Izven tega je ostala le še pomembna trgovina z žitom in železom na Reko.

Zaradi tržaških teženj, da bi spravili v svoje roke vso žitno trgovino proti Italiji je prišlo med beneškim Koprom in Trstom do dolgotrajne ostre borbe, ki se je včasih sprevrgla v pravo vojno (1463 so Benečani tako začasno zasedli tržaški postojanki Novi grad in Mokovo) ali pa vsaj do krajevnih tržaških napadov na tržišča, na katerih so se kranjski trgovci poskušali izogniti tržaškemu monopolu (npr. 1541 napad na Štivan pri Devinu, 1563 napad na Črni kal). Podobno je prišlo v 14. in 15. stoletju do ostrih sporov in do pravih bojev med štajerskimi mesti Mariborom, Ptujem, Radgono in Slovensko Bistrico v zvezi z vprašanjem, kje je dovoljeno trgovati z vinom, namenjenim s spodnjega Štajerskega na Koroško. Prav tako sta na Koroškem

tekmovala med seboj Šentvid in Velikovec za prednost pri trgovanju z železom iz koroških fužin.

Mestni trgovci so si hoteli s svojimi privilegiji zagotoviti tudi možnost, da si po čim ugodnejših pogojih dobe blago, ki so ga pripeljali skozi mesto tuji trgovci, ter da tem trgovcem preprečijo neposreden stik s potrošniki v obliki drobnega trgovanja. Z ene strani se kaže to v zahtevah mest, da morajo tuji trgovci, ki pridejo v mesto, za določen čas ponuditi svoje blago meščanom naprodaj. Medtem ko je bilo to »skladiščno pravo« (Niederlagsrecht) omejeno v koroških mestih ob glavni (tako imenovani »prečni«) poti skozi Alpe (Beljak, Šentvid in Breže) na en dan, so dosegli Ljubljanci leta 1503 s pritožbo proti italijanskim, ogrskim in drugim tujim trgovcem, da so se morali ustaviti v mestu po šest tednov. Le blago, ki ga tu niso prodali na debelo meščanom, so mogli prodajati še na podeželskih letnih sejmihi. Na Štajerskem je veljala od leta 1458 celo določba, da smejo tuji prodajati v podeželju svoje blago le po tri do štiri tedne pomladi (okrog Vnebohoda) in jeseni okrog praznika sv. Martina (11. novembra). Ker pa so se tuji zaradi izjemnega ljubljanskega privilegija začeli mestu sploh izogibati, pa je bilo ljubljansko skladiščno pravo omejeno leta 1517 na tri dni. Podobni spori so nastajali tudi ob trgovanju na drobno trgovcev iz drugih, domačih mest. Tako so se Ptujčani pritožili leta 1535 zoper trgovce iz Ljubljane, Trsta in Reke, da prodajajo vse leto svoje blago v njihovem mestu. Spor se je končal z odločbo, da smejo prodajati izven svobodnih tedenskih in letnih sejmov le na debelo; isto je veljalo tudi za ptujske trgovce v omenjenih treh mestih.

Prav tako v okviru fevdalnih privilegijev so iskali rešitve tudi mestni obrtniki. Leta 1513 je bilo — zaradi pritožbe ljubljanskih obrtnikov — prepovedano tu prodajati obrtne izdelke iz južnonemških pokrajin, ki so jih izdelovali doma. Obrt sicer po vsem videzu ni bila še v tolikšnih težavah kakor trgovina. Pa vendar opozarja nanje pomembna novost, da so se začeli od konca 14. stoletja v mestih na slovenskih tleh pojavljati cehi in da se je njihovo število v 15. in 16. stoletju vedno bolj množilo. Brez dvoma predstavljajo te organizacije sredstvo, s katerim so se hoteli obrtniki v mestu zavarovati pred nezaželenimi tekmeči — tako pred medsebojno konkurenco v mestu kakor tudi pred podeželskimi obrtniki.

Ta borba za ohranitev in utrditev posebnih meščanskih pravic glede na trgovino in obrt kaže brez dvoma mišljenje in težnje velike večine meščanstva v slovenskih deželah, ki je pričakovalo, da si bodo tako zavarovali skromno in »stanu primerno« življenje. Vzporedno s temi težnjami pa so se uveljavljale tudi težnje po svobodnejšem gospodarskem razmahu in z njim zvezanem dobičku, ki se ne bi več oziral na stan in fevdalne toge pravne predpise. Zgodnji kapitalizem, ki se je uveljavljal v drugi polovici 15. in v 16. stoletju tudi v slovenskih deželah, je prinesel v gospodarsko življenje več pomembnih novosti. Posamezniki ali družbe, ki so imeli dovolj premoženja, so posegali na široko v trgovino in v organizacijo proizvodnje. Ponekod so postavili lastna večja podjetja, v katerih so delali zanje plačani delavci, drugod pa so povezali delavce v rahlejši obliki založništva, (t. j. v obliki stalnega razmerja med trgovcem-založnikom, ki »zalaga« proizvodjalca s surovinami in po potrebi tudi z drugimi življenjskimi potrebščinami, zato pa mora proizvajalec prodajati svoje izdelke le založniku, ki ob plačilu obračuna vse stroške »zalaganja«). V obeh primerih je postal denar, kapital, nov činitelj v organizaciji proizvodnje. Denarni mogočnjaki se pri tem niso pustili omejevati po pokrajinskih mejah in po fevdalnih pravnih določbah o delitvi dela med različne družbene plasti. Izdelki njihovih podjetij niso bili namenjeni le domači potrošnji in mestnim trgom, marveč za širšo trgovino. Doma pa niso upoštevali pravic mestnih trgovcev in obrtnikov, marveč so se okoriščali (pri založništvu) s podeželsko obrtjo ter posegali v podeželsko trgovino. Ni jim bilo za »stanu primerno življenje«, marveč so hoteli pridobivati — po besedah najmogočnejšega predstavnika te smeri, ki je deloval tudi na slovenskih tleh, Jakoba Fuggerja »Bogatega« iz Augsburga — »dokler morejo«.

Domače mestne trgovce in obrtnike, ki so se branili s privilegiji, je spravljalo to še v večje težave. Glavni nosilci tega razvoja so bile namreč — zlasti od srede 15. stoletja naprej — tuje družbe iz južne Nemčije, iz Augsburga in Nürnberga. Le posameznim domačinom — nekaterim meščanom in nekaterim fevdalcem — se je posrečilo nekaj časa vidneje sodelovati v tej tekmi.

Poseganje tujih družb v notranjeavstrijske dežele se je začelo že v 15. stoletju. Že leta 1418 so se pritoževali štajerski meščani, da posegajo »Švabi« in »gosti iz državnih mest in

Salzburga« v trgovino na Štajerskem, prevzemali pa so tudi trgovino s kožuhovino med Štajersko in Benetkami, prejkone tudi med Ogrsko in Benetkami preko Kranjskega (leta 1513 je bilo to šele prepovedano ter so smeli hoditi po kožuhe le do Ljubljane!). Sredi 15. stoletja so ustanovili salzburški trgovci v Ptujju kar posebno družbo za trgovanje z okolico; vendar je Friderik III. prepovedal njeno delovanje.

V prvi polovici 15. stoletja so se udeleževali domači trgovci te tekme še kot precej močan nasprotnik. Sredi stoletja pa jih je več udarcev močno oslabilo. Predvsem je silovito razvrednotenje denarja med leti 1456 do 1460, ko je poskočila cena zlata osemkrat, cena drugih vrst blaga in živil pa dvanajst do petnajstkrat, močno zmanjšalo premoženje trgovcev v mestih na slovenskih tleh, hkrati pa za nekaj časa trgovino tudi zelo zavrlo. Nato pa so se začeli komaj deset let pozneje siloviti turški vpadi, ki so seveda močno zmanjšali varnost trgovanja in ovirali novo naraščanje premoženj domačih trgovcev, čeprav ga niso povsem preprečili. Njihovo trgovanje se je omejilo zdaj v večji meri na bližja primorska mesta od Reke preko Pirana in Kopra do Trsta, v manjši meri pa tudi do Benetk.¹⁶ Novi položaj so izkoristili trgovci in trgovske družbe iz južnonemških mest, ki so pošiljali v mesta na slovenskih tleh svoje zastopnike. Lotili so se tudi trgovine na drobno in po podeželskih sejmi, prodajali tkanine, kupovali pa živino, kože in kožuhovino. Deželni knez je sicer ukazoval zemljiškim gospodom, naj tuje krošnjarje preženejo in naj ne dovolijo, da bi ogrski, italijanski in gornjenemški trgovci prekupčevali v podeželju. A vse je bilo zaman. Tuji trgovci so bili le preveč spretni v urejanju svojih poslov, da bi se dali zlahka izpodriniti. Pomagala jim je tudi finančna politika Habsburžanov. Stroški za državno organizacijo so od srede 15. stoletja naprej neprestano naraščali. Friderik III. je skoraj povsem izčrpal stare načine pridobivanja denarja z zastavljanjem deželnoknežjih zemljiških posestev in raznih pravic (mitnina, carine itd.). Maksimilijan je leta 1495 pristal poleg tega na pogodbo z notranjeavstrijskimi stanovi, da bo proti plačilu enkratnega večjega davka izgnal Žide iz teh dežel. V resnici so bili izgnani leta 1497 (do 6. I. 1497) s Štajerskega in Koroškega, po posebni pogodbi s ljubljanskimi meščani pa leta 1515 s Kranjskega (t. j. iz Ljubljane). Tako je bil vladar navezan v vse večji meri na posojila bogatih denarnih in trgovskih družb v južnonemških

mestih. Do leta 1530 je bil dolžan tedanji vladar v avstrijskih, čeških in ogrskih deželah Ferdinand Fuggerjem že blizu milijon goldinarjev! Proti svojim upnikom pa ni mogel učinkovito nastopati; nasprotno jim je v zastavo za posojeni denar podeljeval še razne preostale svoje pravice (glede rudnikov, mitnin in podobno).

Tako so se že leta 1518 pritoževali vnovič zastopniki kranjskih mest na sestanku zastopnikov avstrijskih deželnih stanov v Innsbrucku proti tujim trgovcem in trgovskim družbam. Po trditvah teh pritožb so spravili ti v svoje roke trgovino z vsem, kar je potrebno za življenje (srebrom, bakrom, jeklom, železom, platnom, sladkorjem, začimbami, žitom, voli, vinom, mesom, mastjo, lojem in usnjem). Navadnemu trgovcu s premoženjem do 10.000 goldinarjev njihovo delo menda ni pustilo več dihati. Velik del te trgovine je bil gotovo povezan tudi s podeželsko trgovino, proti kateri so se mesta brez uspeha borila. V to trgovino so posegali meščani celo s posojili na nepospravljene pridelke.

Zgodnjekapitalistična organizacija proizvodnje se je — poleg nekaterih primerov povezovanja podeželske obrti po založnikih — uveljavljala predvsem v dveh oblikah — v rudarstvu in železarstvu. Pri rudarstvu je najpomembnejši živosrebrni rudnik v Idriji, ki je začel z delom proti koncu 15. stoletja, ter rudniki svinčeve rude na Koroškem. Železarska podjetja so bila vsako posamič seveda v primeri z rudniki majhna, bilo jih je pa precej več in na širšem področju (Gorenjska, Koroška, zgornja Soška dolina in posamič na Dolenjskem in spodnjem Štajerskem). Železarstvo je v 15. in 16. stoletju doživljalo precejšen tehnični vzpon. Peči so bile postopno vse večje, za dovajanje zraka ter za pogon kladiv pa so od 15. stoletja začeli uporabljati vodna kolesa.

Nova podjetja so zahtevala močno denarno ozadje. Pri rudnikih so že v prvem desetletju 16. stoletja domačini izgubili tekmo s tujci, pač pa so se obdržali posamezniki pri fužinah. Nova proizvodnja je delno odpirala tudi nove gospodarske možnosti za meščanske trgovce. Rudarske in železarske kraje je bilo treba oskrbeti z živili, pri trgovanju z železom pa so kranjski trgovci zaslužili leta 1559 po pričevanju vicedomskega urada — kljub zvišani mitnini — še vedno okrog 100.000 goldinarjev na leto. Toda tudi tu so podjetniki (založniki) in tuje družbe odpravili

povprečne mestne trgovce. Gospodarsko oslabeledo domače meščanstvo se je spričo tega vse bolj oklepalo svojih privilegijev ter pritiskalo na kmečko trgovino, s tem pa ostrilo tudi že tako ostro razredno borbo na zemljiškem gospodstvu — med fevdalci in njihovimi podložniki.¹⁷

b) Nastajanje nove državne organizacije.¹⁸ — Bistveno spremembo je doživela v 15. in 16. stoletju tudi državna organizacija. Vsa državna organizacija je bila v dobi zrele fevdalne družbe neločljivo povezana z zemljiškim gospodstvom, fevdalno vojsko, v pravnem pogledu pa z običajnim, »plemenskim« pravom. Po zaporednih večkratnih neuspehih viteške vojske proti novemu načinu bojevanja dobro izvežbane pehote, povezane v trdne oddelke, in po iznajdbi smodnika je stopila na mesto viteške vsaj delno najemniška vojska, ki je zavzemala vse večja razmerja. Z njo v zvezi so državni stroški tako narasli, da jim vladar ni bil več kos s svojimi starimi dohodki, omejenimi na dohodke od deželnoknežjih zemljiških gospodstev ter na »regale« (deželnemu knezu pridržane pravice v zvezi z rudarstvom, kovanjem novcev, sodstvom in zelo redkimi davki). V novih razmerah, v katerih je plemstvo z upadom svojega pomena v vojaški organizaciji izgubilo pomembno oporišče za obrambo svojih zahtev, je vladar — kolikor je imel dovolj moči in gospodarske opore v meščanstvu — z novo osrednjo uradniško upravno organizacijo sam mimo fevdalcev močno povečal svojo oblast. Kjer pa je imel zaradi preteklega razvoja in zaradi gospodarsko preslabega meščanstva premalo moči in podpore za uveljavljanje centralnih uradov, ga je spravila denarna stiska v novo, še močnejšo odvisnost od deželnih stanov.

V fevdalni državi so bili prepuščeni marsikateri državni posli zemljiškim gospodom in posameznim stanovskim korporacijam. Ta dvojnost državne uprave je postajala toliko bolj značilna, čim tesneje so se vezali pripadniki posameznih stanov v takšne korporacije in čim bolj se je to združevanje širilo. Njegovi začetki se kažejo že v 13. stoletju v določbi, da »niti deželni knezi niti kdorkoli drug ne more narediti novih določb ali zakonov, če nima prej pristanka deželnih velikašev«.¹⁹ Sprva je vladar svobodno izbiral svetovalce iz njihovih vrst, pozneje pa so »stanovi« zahtevali, da jih mora pri tem vprašati za svet. Krog teh »stanov« se je v zvezi z napredovanjem stanovske organizacije vedno bolj širil. Visokemu plemstvu so se postopno pri-

družili še prelati, nižje plemstvo, zastopniki mest in v nekaj osamljenih primerih (v avstrijskih deželah v začetku 15. stoletja na Tirolskem, pod vplivom pravnih razmer v Furlaniji pa za nekaj časa tudi na Goriškem) tudi kmečki zastopniki.²⁰

Ta dvojnost upravne organizacije se je uveljavila tudi v deželah, med katere je bilo razdeljeno slovensko ozemlje. Leta 1500 jih je pet najpomembnejših (Koroško, Štajersko, Kranjsko, Goriško, Trst) spadalo pod Habsburžane, le Slovenci v salajskem in železnem komitatu so spadali pod Ogrsko, Slovenci v beneški Istri (do 1509 je segala do Švarceneka in skoraj do Prema, nato pa se je omejila do črte od Žaveljskega zaliva proti jugovzhodu) in Beneški Sloveniji (do 1509 z Bovškim in Tolminskim do Idrije!) pa pod Beneško republiko. V Istri in na Goriškem se je po letu 1509 Habsburžanom podrejeno ozemlje še precej razširilo. V naslednjem si bomo ogledali le razvoj uprave v habsburških deželah, ki so zajemale skoraj vse Slovence.

Deželnega kneza je zastopal v deželi deželni glavar (ali njegov namestnik deželni upravitelj), ki je bil hkrati zaupnik vladarja in stanov. Le deželnega kneza pa je zastopal deželni vicedom (= namestnik gospoda), ki je bil upravitelj deželnoknežjega imetja v deželi (od tod včasih tudi naziv »hubni mojster«) in je imel v svojih rokah tudi sodstvo glede pritožb proti posestnikom zastavljenih ali upraviteljem nezastavljenih deželnoknežjih gospodstev.²¹ Na nekdanji posesti Celjskih grofov (v Celju na Štajerskem ter v Ortenburgu na zgornjem Koroškem) ter na nekdanji koroški posesti Goriških grofov (v Lienzu) so ostali dalj časa po pridružitvi teh posestev k habsburški deželnoknežji posesti (1456 oziroma 1500) posebni vicedomi. V 15. stoletju je dodal deželni knez tem svojim zastopnikom še posebne »svetovalce«, ki so jim stali ob strani. Naloga tega vodstva deželne uprave je bila trojna: sodstvo, varstvo dežele pred vnanjim sovražnikom in pred notranjimi neredi, skrb za finančna sredstva za izvrševanje obeh teh dveh nalog in za druge potrebe deželnega kneza.²²

To slednjo nalogo so vedno težje reševali. Prav habsburška viteška vojska je pri svojih porazih v bojih zoper uporne Švicarje v 14. stoletju prva občutila, da prihaja v organizaciji vojske in načinu bojevanja nova doba. Sicer je obveljala še tudi vnaprej dolžnost, da se plemstvo po potrebi osebno udeleži vojne (a na svoje stroške le en mesec na leto in še to le v domači deželi, sicer pa na stroške deželnega kneza) ali da fevdalec postavi po

enega jezdeca in nekaj pešcev na določeno vsoto dohodkov s svojega zemljiškega gospostva. Prav tako so morali prelati, mesta in podložniki postaviti od primera do primera določeno število vojakov.²³ Ta vojska pa je bila za nove razmere preveč navezana na pokrajine, premajhna in bistveno slabše izurjena kakor najemniški oddelki, poleg tega pa so se slišale tudi pritožbe, da se plemstvo noče odzvati vladarjevemu klicu.²⁴ Najvažnejši vzrok, zaradi katerega je ta vojska izgubila svojo vrednost, je bil v iznajdbi novega orožja, smodnika in nove bojne taktike v skupinskem bojevanju. Takšno bojevanje je terjalo poleg tehnične izpopolnitve tudi neprestano skupinsko urjenje, ki je bilo zemljiškim gospodom nemogoče že zaradi njihovega načina življenja. Od srede 14. stoletja so morali Habsburžani skrbeti za vedno večje množine najemnikov, ki so jih postavljali ob stran plemiški vojski. To se je uveljavilo zlasti po vojnah zoper husite, ko so najemali cele oddelke z lastnimi poveljniki.²⁵ Tako so vladarjevi stroški vedno bolj rasli.

Z oddajanjem deželnoknežjih gospostev v zastavo ali z njihovo prodajo pa je prav v tem obdobju deželni knez celo izgubil precejšen del svojih stalnih dohodkov z zemljiške posesti in od regalnih pravic, tako da je s preostalimi komaj zmagal redne stroške brez stroškov za vojsko. Denar za nove izdatke, ki so neprestano naraščali, je mogel dobiti samo z novimi dajatvami, davki stanov ali njihovih podložnikov.²⁶ Tako premožnega meščanstva, kakršno je podprlo francoskega kralja v borbi z velikaši, v habsburških deželah s sorazmerno majhnimi mesti ni bilo. Denarna stiska deželnega kneza je bilo prvo oporišče deželnih stanov, da so povečali svojo moč. Pomagali so jim pa tudi dinastični boji v okviru habsburške rodbine same, menjava dinastij v nekaterih deželah (1335 na Kranjskem in Koroškem) in boji za varuštvo nad mladoletnimi vladarji v 14. stoletju. Ob vsem tem so se iz vladarjevega sveta, čigar člani so imeli še podoben položaj kakor deželni glavar in jih je imenoval deželni knez po svoji volji, razvili pravi deželni stanovi, ki so »imeli pravico do nasvetov vladarju v splošnih zadevah dežele«.^{26a}

Končna oblika deželnih stanov, ki je združevala prelate, visoko in nizko plemstvo ter mesta, na Tirolskem in Goriškem pa tudi kmečke zastopnike, se je izoblikovala v začetku 15. stoletja, ko so se začeli sestajati, da so dovoljevali izredne davke.²⁷ Stanovi so se smatrali v smislu fevdalne stanovske ustave za

korporativno zastopstvo vse dežele, v katerem so bili neprisotni podložniki zastopani po svojih gospodih.²⁸ V drugi polovici 15. stoletja so se poleg stanovskih sestankov posameznih dežel razvili pri nas tudi skupni sestanki stanovskih odborov vseh treh notranjeavstrijskih dežel, Štajerske, Koroške in Kranjske. Zaradi množitve poslov so si stanovi oskrbeli tudi posebna poslopja kot središče stanovske uprave.²⁹ Vodilno načelo deželnih stanov je bilo »nil de nobis (= o deželi!) sine nobis« (ničesar o nas brez nas). Njihovo sodelovanje je bilo nujno predvsem pri dovoljevanju izrednih davkov (»Landtage sind Geldtage«), za to pa so često zahtevali novih političnih pravic in na ta način v marsičem odločali o politiki deželnega kneza. V njihovo področje je spadala deželna bramba, pa tudi nujne zadeve dežele, zlasti ob vladarjevi mladoletnosti, sodne zadeve plemstva in v Notranji Avstriji tudi preklic novca.³⁰

Tako sta se razvila v oblasti deželnega kneza in stanov »dva, še ne v višjo organsko enoto povezana, med seboj neodvisna in samostojna nosilca državnega prava in državne oblasti«.³¹ Svoj prvi višek so dosegli stanovi v času Friderika III. (1435—1493), ko so imeli skoraj večjo moč kakor cesar. V njegovem času so poslovali deželnoknežji uradi še vedno skoraj samo v finančnih zadevah, ločeni po deželah, brez osrednje zveze.³² Kraljevsko komorno sodišče je v osemdesetih letih 15. stoletja sploh nehalo delati.³³

Upravni nered in vladarjeva nemoč, ki ju je njegov naslednik Maksimilijan (1493—1519) najlažje opazoval sam med svojo sovlado z očetom, sta ga najboljše prepričali o potrebi reform, ki naj bi uredile sodno organizacijo in finančno upravo vladarjeve posesti, nadomestile urade z različnimi področji z novimi, urejenimi po strokah, zbližale pokrajine in ustvarile v »splošno korist« višjo državno enoto.³⁴

Potreba po sredstvih za novo vojsko je bila tudi glavni vzrok, da je hotel biti vladar neodvisen od stanov in da je z osebnimi stiki z vsemi sloji prebivalstva mimo stanovskih posrednikov čvrstil državno enotnost.³⁵ Maksimilijan je ločil finance od uprave in sodstva. Že leta 1491 je ustanovil urad generalnega zakladnega mojstra, ki mu je dodal leta 1492 za obe Avstriji še vrhovnega nadzornika, protipisarja in posebnega rentnega mojstra za vse davke. Leta 1496 je izročil finančne zadeve avstrijski zakladniški komori, ki ji je dodal dve leti pozneje še dvorno komoro (za

nadzorstvo nad vsemi dohodki iz Nemčije in dednih dežel). Vsi ti uradi so bili sestavljeni iz kolegialnih svetov, dokler ni leta 1514 izročil cesar delo dvorne komore generalnemu zakladnemu mojstru in se s tem vrnil k personalnemu načelu. Za izredne dohodke in izdatke za vojsko je pa že pred tem (leta 1502) ustanovil posebno finančno in vojno komoro.³⁶ Ta finančna reforma je posegla tudi v dežele. V vseh deželah je bil uveden vicedom, ki je upravljal vse deželnoknežje imetje razen uradov (rudarstvo, sol, mitnina), ki so bili izvzeti iz njihovega področja in podrejeni neposredno centralnemu uradu. Po posebnih deželnih svetovalcih je nadzoroval podrejene uradnike. Glede finančnih poslov je bil podrejen dvorni komori. Poleg financ je ostalo vicedomu še vedno tudi sodstvo v sporih podložnikov, trgov in mest deželnega kneza. V tem oziru pa je bil nad njim regiment.³⁷

Drugi, za kmečke podložnike fevdalcev pomembnejši del Maksimilijanovih reform je veljal sodstvu in upravi. Takoj po smrti Friderika III. (1493) je Maksimilijan ustanovil kot vrhovno upravno ustanovo regiment, ki mu je z odloki iz let 1497—1502 izročil tudi vrhovno sodstvo in mu poveril upravo avstrijskih dednih dežel tudi takrat, kadar je bil on sam navzoč, dočim ga je prej nadomestoval le ob cesarjevi odsotnosti. Namen teh reform je bil, da bi deželni knez dobil pravico do posredovanja v vseh sporih in s tem uveljavljanjem svoje vrhovne pravice do sodstva zmanjšal samostojnost fevdalcev.³⁸ S tem je Maksimilijan omejil patrimonialna sodišča in pomagal podložnikom do večje pravne zaščite. V poznejših konkretnih podatkih bomo videli, da »ni ostalo brez vtisa na množice, da spet enkrat kralj ni delil pravice le članom države, marveč je pokazal svojo naklonjenost tudi revnim in tlačnim, »drhali«, in se pokoril načelu, da naj more najti pri njem pravico in pomoč vsak njegov podložnik«,³⁹ zlasti ker podložniki še daleč niso spoznali pravih Maksimilijanovih namenov ob teh reformah, niti se niso zavedali mej, ki jih cesarjevo, še vedno razredno pogojeno sodišče proti fevdalcem ni moglo prestopiti. Tudi področje cerkvenih sodišč je Maksimilijan (1497) omejil le na cerkvene zadeve.⁴⁰ V vseh teh ukrepih se je najizraziteje uveljavljala politika deželnega kneza, ki je hotel zlomiti moč deželnih stanov z ukrepi, ki so rušili zaprtost zemljiškega gospostva navzgor in ustrezali razrednim težnjam podložnikov. Spričo tega so se v tem času v resnici vedno bolj množile pritožbe posameznih podložnikov in celih občin proti

zemljiškim gospodom pri cesarju, ki pa seveda podložniškega položaja niso mogle v bistvu spremeniti.⁴¹ Cesar je imel zaradi svoje finančne odvisnosti zvezane roke.

Deželni stanovi so se temu cesarjevemu posegu v njihovo področje tudi naravnost uprli. Štajerski deželni stanovi so se že leta 1501 postavili na stališče deželnega prava (vsebujočega med drugim določbo, da se mora vsak fevdalec zagovarjati le pred plemiškim deželnim »ograjnim sodiščem«), češ da je vsaka odredba neveljavna, v kolikor je z njim v nasprotju.⁴² Cesar pa sprva ni popustil in tudi ne njihovi zahtevi, naj »plemstvo, meščani in drugi ostanejo vsak pri svojem rednem sodišču in naj se ne vodijo pred drugo gosposko ali sodišče«.⁴³ Na skupni pritisk vseh notranjeavstrijskih deželnih stanov pa je v Augsburgu leta 1510 dvorno sodišče v Wiener Neustadtu vendarle razpustil, čeprav je sprva njegove posle prenesel na regiment.⁴⁴ Priznal je tudi prvo sodno instanco, ki so jo imeli v rokah stanovi, ter za svoje redno sodišče pridržal le prizivno instanco. Leta 1518 pa je na sestanku deželnih stanov v Innsbrucku moral ustreči tudi zahtevi stanov, da mora vzeti v urade namesto tujcev, ki so jim stanovi očitali, da »delajo za svoj žep«, deželane, poleg tega pa še važnejšo zahtevo, da mora biti polovica od 18 članov regimenta imenovana iz vrst deželnega plemstva. Ne glede na to, da je člane imenoval po lastni izbiri in da je značaj urada formalno ostal tudi vnaprej nedotaknjen, so fevdalci na ta način zavarovali svoje razredne interese in zrušili Maksimilijanov poskus, da bi omejil njihovo moč.⁴⁵

Nastajanje nove državne organizacije je zadalo smrtni udarec tudi staremu pravu, ki s svojo pestrostjo ni moglo postati podlaga novi, centralizirani državi. Tudi za denarno gospodarstvo stara načela »osebnega« in pokrajinskega prava niso več zadoščala. Tako se je začelo, zlasti po obnovljenem stiku z antiko ob humanizmu, vedno močnejše uveljavljati staro rimsko pravo. Značilna poteza poznosrednjeveškega razvoja je tudi izenačevanje v osebno-pravnem pogledu. To družbeno preslojevanje se je pokazalo celo pri plemstvu, kjer se poleg starega začenja pojavljati novo, uradniško plemstvo. Prav tako se je v mestu uveljavljalo kot podlaga socialne razčlenbe samo dvoje: imetje in poklic. Isti razvoj vidimo na vasi: vaščani imajo izenačeno stanovsko, t. j. podložniško pravo, razlikujejo se le po gospodarski moči in pravicah v soseski.

»Roko v roki z upravnimi reformami na področju finančne, sodne in vojaške organizacije in z doslej neznanim poseganjem v gospodarske in socialne razmere je šla novim razmeram ustrezajoča sprememba v uradniškem organizmu.«⁴⁶ S poklicnim uradništvom je hotel cesar potisniti stanove ob stran in postati sam gospodar v državi.⁴⁷ S tem pravno izobraženim uradništvom se je hitro uveljavljalo rimsko pravo, ki so ga že leta 1494 uvedli na dunajski univerzi.⁴⁸ Nastopilo je tudi novo uradniško plemstvo. Že leta 1502 so se avstrijski deželni stanovi na skupnem sestanku brez uspeha uprli proti »doktorjem in učenim osebam«, ki ne poznajo deželnega prava in s pisanim pravom povzročajo občutno škodo,⁴⁹ enako leta 1518 v Innsbrucku proti uvajanju novega plemstva. Cesar je odgovoril, da more fevde in plemstvo podeljevati, komur sam hoče.⁵⁰ Na ta način je Maksimilijan ustvaril podlago za državno enotnost, za formiranje avstrijske centralizirane države, ki pa je bila uresničena šele po trdi borbi med deželnim knezom in deželnimi stanovi v času reformacije in protireformacije, dograjena pa šele v 18. stoletju. Deželni stanovi ki jim je le delno uspelo zavreti cesarjeve težnje, so po obeh prvih ponesrečenih poskusih, da bi nove urade sploh odstranili ali vsaj zavzeli s svojimi člani, izgradili svojo lastno stanovsko organizacijo.⁵¹ Oskrbeli so si svoje deželne dvorce, uredili v njih svoje pisarne in arhive, poleg tega pa uvedli poleg svojih občasnih sestankov tudi stalne odbore. Ti so v smislu dobljenih navodil zastopali deželne stanove sprva od sestanka do sestanka — prvič so se pojavili že v 15. stoletju — pozneje pa so postali stalen organ deželne uprave. Tudi so začeli nastavljeni stalno, plačano uradništvo. Vsakoletne Maksimilijanove zahteve po novih izrednih davkih pa so stanovi izrabljali za dosego različnih političnih pravic: sami so hoteli odločati o porabi dovoljenega denarja, zlasti kadar je šlo za napadalne vojne.

c) **Politična kriza.** — Prav v tem času se je burno spreminjal tudi evropski politični okvir slovenskega življenja. Največje spremembe je doživel evropski jugovzhod. V silovitem zaletu so Turki uničili bizantinsko državo in osvojili do srede 15. stoletja skoraj ves Balkanski polotok. S temi osvojitvami so prišli že v neposredno bližino srednje Evrope. Dežele, ki so jih združevali postopno pod svojo oblastjo Habsburžani, so bile poleg Ogrske prva večja ovira, na katero so morali Turki zadeti ob svojem prodiranju v notranjost evropskega trupa. Tako je pripadla

Hrvatom in Slovencem, ki so bili poleg Madžarov najbližji hitro podleglim balkanskim državicam, za dolga stoletja težka naloga, da so bili del obrambnega zidu, za katerim sta se evropsko gospodarstvo in kultura nemoteno razvijala naprej. Že v prvi četrtini 15. stoletja — v letih 1408, 1411, 1415 (dvakrat) in morda 1425 — so začeli Turki napadati slovensko ozemlje, za zdaj predvsem Dolenjsko.⁵² Tem napadom je sledil mir do padca Bosne leta 1463; odtlej pa so turški napadi večkrat neposredno vplivali na uporniško gibanje slovenskih kmetov, do njegovega najmočnejšega vzpona v 16. stoletju.

Poskus Celjskih grofov,⁵³ da bi ustvarili na slovenskih tleh kot državni knezi od Habsburžanov neodvisni dinastični teritorij, je spravil v nevarnost vse že poldrugo stoletje trajajoče politično delo Habsburžanov za ustvaritev nepretrgane skupine dežel pod svojo oblastjo od Česke do Jadranskega morja. Naravno so se sprožili med Celjani in Habsburžani večkrat (v letih 1436 do 1443 in 1452 do 1456) boji za ohranitev samostojnosti Celjanov, ki so bili delno povezani tudi s celjsko politiko na Ogrskem. Po smrti zadnjega Celjana Ulrika II. (leta 1456) se je razplamtel še boj za celjsko dediščino, ki je končno vnovič združil te dežele pod isto oblastjo.

Poleg vojskovanja, do katerega je prišlo zaradi Turkov in teženj Celjanov po osamosvojitvi, so se pojavile še pogubne plemiške zveze, značilen izraz fevdalnega sveta. Spori med deželnim knezom in skupinami plemstva so se reševali na ta način v številnih pokrajinah nemške države, toda nikjer niso dosegle takšne sile in niso povzročile tolikšnega opustošenja, kakor druga Baumkircherjeva plemiška zveza (1468—1470), podprta s političnim nasprotjem med Friderikom III. in Matijo Korvinom, ki je povzročila v velikem delu spodnje in srednje Štajerske silno opustelost.⁵⁴ Tudi koroška in štajerska mesta so se v obrambo svojih posebnih koristi povezovala v posebne mestne zveze.⁵⁵

Obnovljeni turški napadi so imeli po letu 1469 vsaj v nekaterih obdobjih že značaj priprave za osvajanje, saj so bili zvezani tudi s poskusi, da se od znotraj oslabi obramba slovenskih dežel (s pridobivanjem posameznih fevdalcev, z zbujanjem velikega nezadovoljstva nezavarovanega vaškega prebivalstva ipd).⁵⁶ V letih 1480 do 1490 je slovenske pokrajine težko prizadejala tudi dolgotrajna vojna med Friderikom III. in ogrskim kraljem Matijo Korvinom.⁵⁷ Poglavitno breme vseh teh bojev so morali

nositi kmetje, ki so bili ob vseh teh nevarnostih tudi najbolj nezavarovani. Domače vojske med plemstvom so se sploh bojevale tako, da je vsak uničeval svojega nasprotnika v prvi vrsti z uničevanjem njegove zemljiške posesti — se pravi z napadanjem na vasi — ker je bilo utrjene gradove težko osvajati. Vojna med Matijo Korvinom in Friderikom III. se je v tem nekoliko razlikovala od plemiških zvez, hitri turški vdori pa popolnoma nič.

č) **Cerkvena kriza,**⁵⁸ — Tudi cerkev, najpomembnejšega zemljiškega posestnika v slovenskih deželah in enega med poglavitnimi branitelji fevdalnega družbenega reda, je kakor drugod tudi na slovenskih tleh od 14. stoletja dalje zajemal vedno močnejši razkroj. V času »sužnosti v Avignonu« je papež izgubil svoj nad politiko posameznih držav vzvišeni položaj ter postal podpornik teženj francoskega kralja. Že to je spričo ostrih nasprotij, ki so bila zvezana s francosko politiko, močno škodilo dotedanji veljavnosti njegovega položaja ter urejenosti razmer v cerkvi, ki je komaj v 13. stoletju obvladala prvi mogočni val srednjeveških herezij. Nered pa je pomagala večati še finančna politika papeške kurije, ki je izrabljala cerkvene službe le za množitev dohodkov, ni pa veliko upoštevala kakovosti prosilcev za izpraznjena mesta. Še bolj so se uveljavile vse te slabosti v cerkvi v obdobju zahodnega razkola, ko sta vladala hkrati kar dva in nekaj časa celo trije papeži. Propadla je samostanska disciplina, posamezniki so uživali dohodke cele vrste cerkvenih služb, ki so jih opravljali namesto njih za beraško plačo namestniki (vikarji). Duhovniška izobrazba je padla na — celo za tedanje razmere! — izredno nizko stopnjo in prav tako tudi njeno нравstveno stanje. Zahodna cerkev je stala pred svojo najtežjo preskušnjo.

V vseh teh pogledih tudi slovenske dežele niso predstavljale nikakršne izjeme. Že v prvi polovici 15. stoletja je v zvezi s propadom svetne oblasti oglejskega patriarha (leta 1420 so ga podvrgle Benetke), s čimer je bilo za dolgo pristojnemu cerkvenemu poglavarju zaprto neposredno nadzorovanje župnijske duhovščine, ter z uveljavljanjem konciliarne ideje v Baselu zajela tudi versko življenje na slovenskih tleh huda kriza. Odloki ljubljanske reformne sinode leta 1448 kažejo, kako globoko je zajela ta kriza ves duhovniški stan, ga vrgla v roke posvetnjaštva, priležnic in zabave, kar je povzročilo, da je zanemarjal svoje verske opravke.

Ali si je mogoče po vsem trudu od 11. stoletja naprej, da bi se samostani ravnali po redovniških pravilih, misliti večjo ironijo, kakor je opravičevanje vetrinjskega opata Janeza generalnemu kapitlju cistercijanskega reda (1489), v katerem se povsem resno brani očitka, da je dal dekli duhovnika pri neki samostanu pridruženi cerkvi »obleko za dejanje nečistosti«, zato pa svoje nasprotnike prav tako resno obdolžuje, da so se na potovanju »po prihodu v Benetke dolgo zadrževali v brezčastnih domovih nečistovanja«?⁵⁹ Profesor France Kidrič je zbral v svoji razpravi o Primožu Trubarju vrsto primerov, ki kažejo razmere med takratno duhovščino na slovenskih tleh, v plastično podobo: »Zadnja desetletja pred versko revolucijo se stalno ponavljajo spori zaradi nezdravih upravnih razmer in kramarski duh vodi prizadevanje duhovščine: v Savinjski dolini je duhovnik zvezal duhovnika ter ga zvezanega vlačil po tleh; župnik je udaril kaplana s čašo po glavi; v Kamniku je duhovnik storil stari in poštenu ženi velike krivice; župnik v Žetalah je povzročil mnogo krivic župniku v Konjicah; župnik v Št. Ilju se je vmešaval v službo šmartinskega župnika pri Slovenjem Gradcu, pokopaval njegove župljane ter jemal od njih darove, se polastil zemljišča, ki je bilo lastnina cerkve sv. Martina; šmartinski župnik pa ni hotel dati svoji bivši dekli dolžne plače 22 dukatov; vikarji na župnijah, ki so bile vključene v samostan v Studenici, navzlic večkratnim opominom niso hoteli plačati dolžnega cenusa; vikar pri sv. Štefanu blizu Beljaka ni hotel izročiti župniku dohodkov župnije; župnik v Kranju pa je porabil v druge namene 28 cekinov, ki mu jih je izročil neki kranjski meščan za kapelo sv. Uršule. Da bi laže in draže iztržili vino, ki so ga dajali cerkveni vinogradi in desetina, so se oprijeli duhovniki krčmarske obrti in težko se je našlo župnišče, v katerem ni bilo tudi krčme. Izza vsakega ogla gleda želja, da dobi duhovski namestnik svoj denar nazaj in še kolikor mogoče povrh. Drugi duhovniki pa tudi niso hoteli zaostajati. Pristojbina za maše je rastla, posestnik je moral dati za pogreb žene kravo, posestnica za pogreb moža vola, tudi če ni bilo več živine pri hiši... Prešuštnike, ki niso hoteli zadostiti za svoje grehe z denarjem ali s keblico mleka, so dajali duhovniki s šibami tepsti in v trtico staviti, ki je bila pripravljena pred cerkvijo.«⁶⁰

Najslabše in za kmeta najobčutnejše je bilo dejstvo, da je bilo med duhovniki mnogo tujcev, ki so prepuščali fare in cerkvene

službe slabo plačanim in pogosto nezmožnim ter slabo izobraženim vikarjem in kaplanom. Tako pravi vizitator Valeresso leta 1492, da na Kranjskem izročajo župniki in drugi kurati pastirovanje mladim, neukim in razuzdanim duhovnikom.⁶¹ Ti vikarji so zaradi svojega slabega gospodarskega položaja iskali postranske zaslužke s trgovanjem, obrtjo, zlasti pa z gostilničarstvom. Poročila o gostilnah v župniščih se vlečejo vse do 18. stoletja.⁶² Še slabše kakor to pa je vplivalo izrabljanje duhovniške službe za denarne dohodke, o katerem pričajo pritožbe zastopnikov deželnih stanov v Innsbrucku leta 1518.⁶³ Za pokop umrlega so zahtevali vola, kravo ali denar. Tistemu, ki v zadnjem času pred smrtjo — čeprav brez lastne krivde — ni prejel zakramentov, a je opravil velikonočno spoved, in mrtvorojenim otrokom so odrekli cerkveni pokop, če njihovi svojci niso plačali globe. Za greh so duhovniki jemali denar, za denar in dajatve so dovoljevali zakonolom in tako izzivali greh, prav tako so za denar odpuščali ubijalcem. Nekateri spovedniki so nagovarjali bolnike, naj jim zapuste svoje premoženje. V duhovniških gostilnah je prišlo večkrat do pretefov in ubojev. Zaradi neporavnanih dolgov so duhovniki večkrat prepovedali prejemanje zakramentov. V prepovedanih časih se je za denar moglo doseči dovoljenje za ženitev, sicer pa ne. To, kar je včasih dal kdo duhovnikom pri beri iz dobrote, so pozneje zahtevali od njega kot svojo pravico. »Skratka, kdor daje župnikom in navadnim duhovnikom denar, je kmalu odvezan; s tem se zapeljuje preprosti človek v misel, da je z denarjem zadostil za greh.« Te in še druge pritožbe nam kažejo, povezane z večkratnim obratom kmečkih puntarjev proti duhovnikom, da tudi ta vrsta dajatev duhovnikom (poleg dajatev, ki so imele javni značaj — kakor desetina — ali so bile zvezane s sistemom zemljiškega gospostva na cerkvenih posestvih) pri kmečkem upiranju ni bila brez pomena.

2. Zemljiško gospostvo in kmečki položaj od 12. do 15. stoletja

Kmečki gospodarski položaj na slovenskih tleh se je po letu 1000 v okviru zemljiškega gospostva postopno — hkrati z dozorevanjem fevdalne družbe — poboljševal in izenačeval, dokler ni dosegel nekako v 14. stoletju v fevdalnem okviru svojega vrha. Novo razmerje med podložnikom in zemljiškim

gospodom se je začelo uveljavljati najprej v zvezi s kolonizacijo. Zemljiški gospod je moral na neobdelano zemljišče, ki mu ni donášalo nikakršnih koristi, kmete šele privabiti. Zato so uživali kolonisti svoje kmetije navadno pod ugodnejšimi pogoji kakor ostali podložniki. Naloženo so imeli le majhno tlako, imeli zmanjšane dajatve in več pravic glede razpolaganja s posestvijo, glede dedovanja in celo prodaje. Te ugodnejše oblike, ki so se začele uveljavljati polagoma že od 10. stoletja dalje in so se širile s kraljevskih posestev na posestva ostalih gospodov, so imele sprva svoj poseben namen v zvezi z razširjanjem obdelanega zemljišča. Pokazalo pa se je, da je delal podložnik na zemlji, ki je bila dodeljena prav njemu in za daljši čas, raje, bolje in več kakor sicer in še posebej kakor ob tlaki na gospodovem neposrednem zemljišču. Nove oblike drobnega kmečkega gospodarstva so dajale tudi sorazmerno večji pridelek.⁶⁴ Na kmečko gospodarstvo pa je vplival tudi pojav meščanskih naselij z delitvijo dela med mestom in podeželjem ter z uveljavljanjem stalne zamenjave blaga na mestnem trgu. Kmetje so se obrnili predvsem k poljedelstvu; z večjim delom so izboljšali način pridelovanja in pomnožili pridelek, ki ga niso potrebovali več samo zase, marveč so ga vsaj delno prodajali tudi na mestnem trgu. S tem so vstopili v novo denarno gospodarstvo in postali od njega odvisni glede cen za svoje blago.⁶⁵ Prav ta odvisnost pa je v zvezi s spremenjeno organizacijo zemljiškega gospostva, ki jo je prineslo s seboj denarno gospodarstvo, do srede 15. stoletja ugodno vplivala na kmečki položaj.

Zemljiški gospodje, ki so hoteli posnemati življenje meščanov, so si zagotovili za to potrebni denar tako, da so postopno spreminjali podložniške dajatve v pridelkih v obliki primernega odkupa v stalno denarno rento. Ker jim dohodki že oddanih kmetij niso zadostovali in ker so pri kolonizacijskih kmetijah spoznali gospodarsko korist novih oblik (izraženih za graščaka v zvišanih dajatvah), so opuščali ali zmanjšali pridvorno gospodarstvo, v katerem so del svoje zemlje obdelovali sami z delovno silo podložnih hlapcev. Od 9.—12. stoletja navajajo listine za slovensko ozemlje preko sto takšnih »dvorov«, kar spričo nasploh nepopolnih podatkov za ta čas ni majhno število. V poznejših, precej popolnejših virih teh dvorov večinoma ni več. Vendar ta sprememba ni enako pomembna za vse slovenske pokrajine. Podatkov o dvorih je sorazmerno precej več za ozemlje

ožje Karantanije kakor za južnejše slovenske predele. Pridvorno gospodarstvo je torej močnejše zajelo tiste predele, kjer se je razvijalo zemljiško gospodstvo še v 9. in 10. stoletju. Ker se je uredil velik del zemljiških gospodstev na slovenskih tleh šele po letu 1000, ta oblika takšnih predelov (zgornjega Posavja in spodnjega Štajerskega) nikdar ni zajela v večji meri.⁶⁶

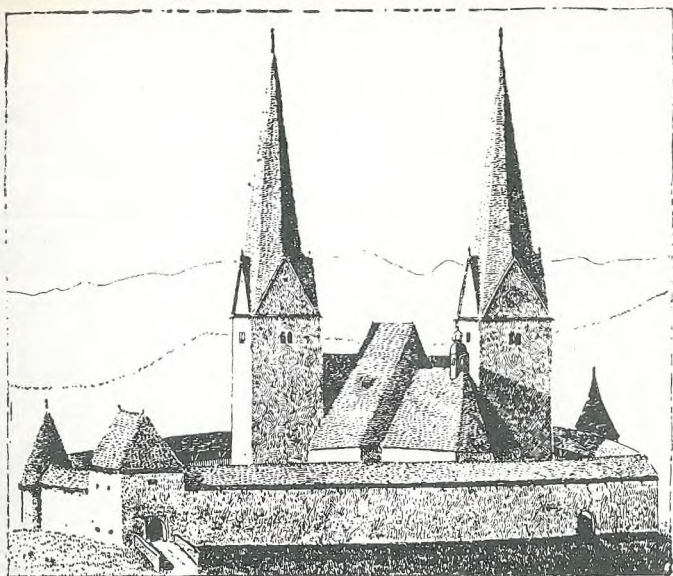
Ob razkroju pridvornega gospodarstva so zemljiški gospodje delno oddali dvore ali v celoti svojim ministerialom kot fevd, ali pa so jih razdelili na kmetije in te na novo oddali podložnikom. Zemljiški gospodje so imeli od takšne razdelitve brez dvoma korist, o čemer neposredno pričajo nekatere listine, posredno pa v nekaterih primerih tudi medsebojna primerjava kmečkih dolžnosti po urbarjih. Tako si je preskrbel šentpavelski samostan leta 1213 od salzburškega nadškofa dovoljenje, da bo vrsta desetinskih dvorov oproščena desetine tudi tedaj, če bi »samostan te dvore na korist svoje cerkve premenil v kmetije«; morda so takšne reforme tudi v ozadju silnega dviga dajatev na Remšeniku (med 1289 in 1371/2 je po urbarju zrasla dajatev v žitu, ovsu, kokoših in jajcih za dvakrat, pri siru za štirikrat); leta 1220 je razdelil samostan Reun svoj dvor v kmetije, podeljene v dedno posest po meščanskem pravu (*iure fori*), leta 1236 pa je komtur nemškega viteškega reda razdelil dvor v Tršovi v kmetije na isti način (*purchrecht*) »v korist svoje hiše«; prav tako so zrasle med leti 1253 in 1320 na blejskem gospodstvu v zvezi z odpravo tlake zaradi odprave blejske pristave dajatve v pšenici, ovsu, rži in živalih za 100 do 300 %.⁶⁷

Ta razkroj je imel za podložnike različne — za bodoči razvoj in kmečko gospodarstvo vsekakor bolj ugodne kakor neugodne — posledice. Z njim so se širile za *večino* kmečkega prebivalstva ugodnejše oblike dodeljevanja kmetij v hasnovanje, širila pa se je tudi odprava oziroma odkup tlake, najtežjega prejšnjega podložniškega bremena, ki je podložnika ovirala pri obdelovanju njegovega posestva. S spremembo naturalnih dajatev v denarne, kar je sprva gotovo pomenilo za podložnika obremenitev, ker je bila prevedba izvršena po realni oceni vrednosti dajatve, so se vendarle v daljšem časovnem razponu omiljevale tudi manj ugodne oblike podeljevanja zemljišča. Gospodove zahteve pri dediščini so se zmanjšale in spremenile iz odvzema dela premične dediščine v denarno takso, podobno dajatvi pri podeljevanju kupnega prava.⁶⁸

Padanje notranje vrednosti denarja in njegove kupne moči, ki je gospodu škodovalo, je kmetu koristilo. Za svoje pridelke je dobil na mestnem trgu vedno več, a gospodu je moral plačevati še vedno samo stalno, v urbarju določeno vsoto. Mimo tega je povzročila kuga, ki je sredi 14. stoletja (1348—1350) pustošila tudi pri nas, pomanjkanje delovnih moči; zato je moral gospod nekaj časa biti do podložnika bolj obziren, da mu ne bi ušel in bi kmetija ostala neobdelana. Vse to je v 14. stoletju podpiralo kmečki položaj. Toda že na prelomu 14. in 15. stoletja, še bolj pa v 15. in 16. stoletju pa se je začelo kmetu hitro obračati na slabše.

Velika fevdalna posest se je tako razdrobila na številne manjše viteške fevde, na velikih in majhnih gospostvih pa se je uveljavljal očrtani gospodarski razvoj. Obdelano zemljišče gospostev je bilo skoraj v celoti — razen pri samostanih, ki so ohranili več zemljišča v lastni obdelavi — razdeljeno v kmetije ali v še manjše enote (posamezne parcele, ki so jih gospodje oddajali posebej). Kmetije so obdelovali podložniki, plačevali pa od njih določene dajatve in dolgovali majhno tlako. Včasih so bile na strnjenem ozemlju kmetije istega gospoda, včasih pa raztresene v manjših skupinah po širšem okolišu ter pomešane s kmetijami drugih gospostev. Tako je bila ista vas pogosto razdeljena med več gospodov. Tip raztresenega zemljiškega gospostva se je močno okrepil zlasti z razvojem nižjega plemstva in z njegovim prehodom pod neposredno oblast deželnega kneza na prelomu 13. in 14. stoletja.

Vse te spremembe v gospodarski ureditvi gospostva so zahtevale tudi drugačno upravno ureditev gospostva, čeprav je bilo zemljiško gospostvo tudi še v zadnjih stoletjih srednjega veka prava država v državi.⁶⁹ Zemljiški gospod je bil posrednik med državno oblastjo in podložniki z mnogimi pravicami ne le glede dajatev, marveč tudi glede sodstva in splošnih upravnih nalog. Le majhna gospostva pa je bilo mogoče v novih razmerah še vedno upravljati iz enega središča. Velika zemljiška gospostva — tako deželnoknežja kakor cerkvenih in posvetnih gospodov — so bila razdeljena na urade, ki so jim stali na čelu kot upravitelji oficiali ali oskrbniki. Skrbeli so za pravilno plačevanje dajatev in uživali zato določene pravice, zemljiškemu gospodu polagali o gospodarstvu račun in, potem ko so odbili stroške, oddajali dohodke. Za časa Friderika III. je večina teh uradov deželnega

Primer kmečkega tabora: Djekše na Koroškem

Utrdbe kmečkega tabora na Djekšah

Najemniki v dobi Maksimilijana

kneza prišla v obliki zakupa ali zastave v roke posameznih plemičev; spremenili so se v samostojne »zastavne gosposke« (Pfandschillingherrschaften), za katere je bilo treba plačati določeno letno zakupno vsoto.

Oficialu so pomagali pri njegovem delu »sodin«, ki je vodil predvsem sodne zadeve, pisar in nižji izvršni organi zemljiškega gospostva, valpti in biriči. Za obrambo gradu je skrbel kastelan ali »grajski grof«, poveljnik grajskih stražarjev. Da ne bi posamezni deli raztresenih in pomešanih gospostev prešli v tuje roke ter da bi se dosegel pregled celotnih dohodkov zemljiškega gospostva, so sestavljali popise zemljiškega gospostva v obliki urbarjev. V urbarjih so bile popisane tudi vse podložniške dajatve in služnosti, marsikatero dolžnost in pravice pa tudi v pravnih napotilih, ki so jih zapisovali zemljiški gospodje ali njihovi zastopniki ob sodelovanju podložnikov. V pravnih napotilih se je sicer izražala v prvi vrsti gospodova volja, a iz njih so razvidne tudi zahteve podložnikov glede njihovega osebnega in stvarnega položaja.

Župan ni bil več organ samoupravne soseske, marveč zemljiškega gospoda. Kot svojega zaupnika ga je izvolila še soseska, potrditi pa ga je moral zemljiški gospod ali njegov zastopnik. Po svojih nalogah je bil prav tako v prvi vrsti zastopnik zemljiškega gospoda: skrbeti je moral, da so kmetje natančno opravljali tlako in oddajali dajatve, zato mu je bilo poleg kmetije dodeljeno še nekaj zemljišča (župnica), včasih pa je imel pravico tudi do manjših dajatev od sovaščanov. V vaškem domačem krogu so mu ostale — skupaj z zborom vaških gospodarjev — na skrbi določene gospodarske naloge, zlasti v zvezi z gospodarjenjem na vaškem srenjskem zemljišču.⁷⁰

Razdelitev gospostva na kmetije in odprava njegove nekdanje gospodarske povezanosti s tlačanskim obdelovanjem pridvornega zemljišča je dajala kmetom večjo gospodarsko samostojnost. Zato so postala sedaj še pomembnejša negospodarska prisilna sredstva, ki jih je imel gospod na razpolago, da je prisilil kmete k izvrševanju njihovih dolžnosti. Le tako je mogel gospod ohraniti vezi med kmetom in seboj, ki so se rahljale zaradi gospodarskega razvoja s kmečkim navezovanjem na mestni trg. Zato se je prav v tem obdobju okrepila povezanost zemljiškega gospostva v celoto ne le v njegovi notranji upravi, marveč tudi glede sodne organizacije in v razmerju do deželne uprave, ki se začinja tedaj znova oblikovati nad zemljiškimi gospostvi. V 13. in 14. sto-

letju se je izoblikovalo gospostvo kot celota tudi v teh pogledih. Še vedno pa se je uveljavljala težnja, da bi bilo gospostvo samo v sebi zaključena enota tudi v gospodarskem pogledu. Do 15. stoletja je kril fevdalec svoje potrebe v največji meri z uporabo podložniških dajatev in tlake, predvsem s pomočjo poljskih in živinorejskih pridelkov, pa tudi z zahtevami po določenih obrtnih izdelkih. V vseh pogledih se to sicer po nastanku mest ni dalo več ohraniti. Od 12. stoletja naprej je bil postopno vse močnejše navezan najprej na potujoče trgovce in nato na mestni trg, sprva predvsem glede nakupa luksuznih predmetov, pozneje pa tudi pri drugih obrtnih izdelkih, ki jih vaški obrtniki niso izdelovali ali pa so zaostajali glede njihove kakovosti.⁷¹

Glede sodstva so bili podložniki podrejeni povsem zemljiškim gospodom. Že leta 1276 je določil Rudolf ob proglasitvi deželnega miru za obe Avstriji in tri poznejše notranjeavstrijske dežele (po propadu oblasti Otakarja II. Přemysla nad tem ozemljem), naj gospodov nihče ne ovira, »da napravijo s svojimi vazali, s svojimi ljudmi in drugimi svojimi podložniki, kar se jim zdi primerno in kar bi bilo soglasno s pametjo« (*quin cum suis vasallis, propriis hominibus et aliis suis subditis faciant, quod viderint expedire et quoad fuerit consonum rationi*).⁶² Zemljiški gospodje so bili prva sodna inštanca za vse podložnike v nižjih kazenskih in vseh civilnih sporih, mnogi so imeli pa s strani deželnega kneza dodeljeno tudi pravico višjega sodstva (krvave rihte) v deželskih sodiščih.⁷³ Leta 1338 je izdal Albreht privilegije koroškemu in kranjskemu plemstvu, da sme vsak zemljiški gospod (torej tako pripadnik višjega kakor tudi nižjega plemstva) soditi svojim kmetom v vseh zadevah, ki so se zgodile na njegovem gospostvu, razen če gre za smrtno kazen. Ista določba je že od konca 13. stoletja veljala tudi na Štajerskem.⁷⁴ Leta 1365 je potrdil goriški grof Albreht tudi plemstvu v Slovenski marki pravico, da sodijo svojim podložnikom sami v vseh zadevah, razen če gre za smrtno kazen (tatvina, rop na cesti, posilstvo, vlom).⁷⁵ Ti odloki so podlaga patrimonialnega sodišča, ki je pripadalo zemljiškemu gospodu. Patrimonialno sodišče je bilo lahko tudi pravo vaško sodišče, če je spadala večina vaščanov pod istega zemljiškega gospoda. Do deželnega kneza ali njegovega zastopnika se je mogel obrniti podložnik samo tedaj, kadar gospod o njegovi zadevi sploh ni hotel razpravljati. Še v 14. stoletju je razsojal zemljiški gospod sam tudi v svojih zadevah, na

primer če mu kdo ni plačal dolžnih dajatev. Le če je sam hotel, si je postavil namestnika. Pozneje se je sicer uveljavilo v takšnih primerih »nepriistransko sodišče« s tem, da je moral zemljiški gospod zaupati razsojanje takšnega spora nekomu drugemu. Toda tudi tedaj je mogel še vedno zavarovati svoje koristi, ker je bil pri izbiri nadomestnega sodnika popolnoma svoboden in v vsakem primeru je bil ta izbran iz vrst fevdalcev.⁷⁶ Le v nekaterih predelih (na Goriškem in v Istri) se patrimonialno sodišče zemljiškega gospoda ni uveljavilo v polni meri, marveč je bila tudi že prva stopnja sodstva nad podložniki v rokah deželnega sodnika; ponekod so sodelovali pri tem sojenju in pri sodišču zemljiškega gospoda tudi vaški predstavniki kot sodni prisedniki. Nekateri spori med podložniki so se reševali še vedno tudi na vsakoletnih večah, ostanku slovenskega vaškega sodstva; a tudi v tem podložniškem sodnem zboru je vodil razprave — razen silno redkih izjem (na primer v Beneški Sloveniji) — pooblaščenec sodnega gospoda (sodnik ali oskrbnik), vaščani pa so bili le sodni prisedniki.⁷⁷ Tudi policijska oblast je bila v rokah zemljiškega gospoda.⁷⁸

Tako je imel zemljiški gospod v sodnih globah nov vir dohodkov, proti njegovemu izžemanju pa podložniki niso imeli na razpolago nobene pravne pomoči. Tudi v upravi in izkoriščanju srenjskega zemljišča so si gospodje v tem času že pridobili odločujočo oblast. Le glede na sodstvo o tistih zločinih, za katere je bila določena smrtna kazen, so bili pri manjših gospodstvih podložniki izvzeti izpod neposredne sodne oblasti svojega zemljiškega gospoda. To sodstvo je bilo namreč poverjeno posebnim privilegiranim »deželskim sodiščem«, to je fevdalnim sodiščem, ki jih je deželni knez posebej pooblastil za obravnavo teh primerov v »deželskosodnih okrajih«, v katere je bila razdeljena vsaka dežela.⁷⁹

Za uživanje zemljišča je moral podložnik plačevati zemljiškemu gospodu različne dajatve in opravljati tlako. Največje kmetovo breme je predstavljala redna dajatev od zemljišča (census, zins, »činž«), s slovenskim imenom »pravda« ali »velika pravda«, ki so jo plačevali podložniki nekaj v denarju in nekaj v žitu (pšenica, rž, ječmen, oves) pozneje pa lahko tudi vse v denarju. Sirnice (švajge — kmetije, ki so imele živinorejski značaj) so plačevale to dajatev predvsem v siru. »Male pravde« ali male pravice so bile dajatve, za katere je bilo potrebno neko

domače delo (npr. pšenični zdrob, kruh ali »pogača«, lan, razni proizvodi iz lesa ipd.) ali pa je šlo za živinorejske proizvode (npr. teleta, ovce, perutnina, jajca, prašiči, mast itd.). Poleg teh dajatev so morali plačevati podložniki že razna »prava« v zvezi s servitutnimi pravicami (za uživanje gozda, paše, poljšjega lova), s sodstvom (dajatev, imenovana »veča«, s prodajo posestva ali v zvezi z dnevi, ko se je oddajala dajatev »(jurjevica«, »pojezda«), s posebnimi potrebami gradu (vosek za svečavo, les za ograje, mostove ipd., kolje za vinograde itd.) in »prava«, ki so nastala z odkupom tlake v različnih letnih časih. Večkrat so morali plačevati podložniki tudi denarno dajatev v priznanje osebne odvisnosti, pa tudi od ognjišča ali hiše. Posebna skupina težkih dajatev je bila zvezana z menjavo gospodarja na kmetiji (posmrtnina in dajatev za dedovanje posestva, ki je obstajala v predaji enega dela premičnega premoženja, največkrat med drugim tudi najlepšega vola v hlevu, po čemer je dobila dajatev tudi ime »Sterbochs« — posmrtni vol).⁸⁰

Te dajatve so pobirali seveda vsi fevdalci, tako cerkveni kakor posvetni. Iz posebnega, sprva cerkvenega dohodka pa je izvirala še posebna podložniška dajatev, imenovana »desetina«, po kateri napak mnogokrat imenujejo sploh vse podložniške dajatve. V teh stoletjih pa desetina navadno ni več pripadala v celoti cerkvi. Delila se je navadno na tri dele (včasih tudi na pet), od katerih je župnik dobil navadno samo enega (oziroma pri petinah dva), ostalo pa zemljiški gospod.⁸¹ Deželni knez je do začetka 15. stoletja pobiral neposredno od podložnikov — seveda z izjemo svojih lastnih — le malo dajatev. Taka dajatev v ovsu, namenjena za vojne namene (Marchfutter), nam je znana s Štajerskega.⁸² Po carini in mitnini, ki sta bili v tem času tudi že večinoma oddani v zakup, je bila seveda prizadeta tudi podložniška trgovina.⁸³ V srednji vek segajo tudi že začetki deželnoknežjega davka na ognjišče in glavarina.⁸⁴ Redne davke je pobiral deželni knez razen v svojih mestih in trgih le od podložnikov svojih in cerkvenih zemljiških gospodstev. Pač pa je pri izrednih pritegnil k plačevanju prebivalstvo vse dežele, toda bili so zelo redki in omejeni na nekaj primerov, v katerih se je mogel obrniti nanje zaradi denarne pomoči.⁸⁵

Osebna tlaka se je v zvezi z odpravo pridvornega gospodarstva močno zmanjšala in je bila ponekod tudi povsem odpravljena ali spremenjena v denarne dajatve. Na kakšen način in kdaj jo

je moral podložnik opravljati, je določal zemljiški gospod oziroma njegov predstavnik. Podložniki so morali za gospoda obdelovati polja, pospravljati seno in pripravljati les za kurjavo; voziti so morali njegove pridelke in tovoriti zanj sol, opravljati tlako v zvezi z lovom (gonjači), ribolovom (nosači pribora), sodstvom (lov na zločince, spremstvo zločincev z zemljiškega gospostva k deželskemu sodišču itd.), gospodovim gospodinjstvom, poslanskimi poti ter z deli na cesti in mostovih. Tlaka se je delila v ročno in vozno (prve se udeležuje le človek, druge človek z živino), v izmerjeno, t. j. določeno po kakovosti in količini v urbarjih, in v neizmerjeno, ki jo je moral opravljati podložnik, kolikor je je gospod potreboval. Te vrste tlaka se omenja zlasti pogosto v zvezi s popravili gradu. Izmerjena tlaka ni bila preveliko breme, saj je obsegala letno po urbarjih 14. in 15. stoletja le 2 do 12 dni, a neizmerjena je mogla postati tudi tedaj za podložnika zelo težko breme. Marsikdaj so morali dajati gospodje podložnikom, ki so opravljali tlako, tudi hrano (vino, kruh, včasih žito).⁸⁶

Najpomembnejše vprašanje v zvezi s tedanjimi kmečкими bremenji je seveda vprašanje, na kakšni podlagi so bile te dajatve odmerjene. Na njihovo odmero je vplivala vsekakor velikost kmetije in kakovost njenega zemljišča. Po urbarskih popisih se zdi, da so bile dajatve do 14. stoletja po večini v sorazmerju z velikostjo kmetije; pri nekaterih urbarjih so pokazala preračunavanja, da se to ni upoštevalo le pri polovični in celi kmetiji ter njunem sorazmerju v dajatvah, marveč celo pri posameznih oralih, ki jih je imela posamezna kmetija več ali manj. Doslej pa še ni uspelo ugotoviti, kakšno je bilo razmerje teh dajatev do celotnega kmečkega pridelka. Obseg dajatev se sicer da večinoma preračunati v današnje mere. Nerazrešeno vprašanje pa je ostalo v dosedanjih preiskavah, kolikšen je bil na povprečnih kmetijah v preteklih časih pridelek. Štajerski zgodovinar Mell je poskušal izvesti takšno primerjavo za žitne dajatve v Kozjem za 16. stoletje. Po njegovem mnenju je oddajal kmet že samo v žitnih dajatvah (brez desetine) okrog 10 % vsega svojega pridelka. Toda tudi ta račun je pomanjkljiv, ker je vzel kot podlago svojega računa pridelek po katastrskih ocenah 19. stoletja. To povprečje pa je previsoko, ker je pri natriletnem kolobarjenju del zemlje počival in ker je zemlja brez sistematičnega gnojenja s hlevskim gnojem tudi znatno slabše rodila. Delež dajatev v celotnem pridelku je bil zato verjetno precej višji, najbrže bližji dvajsetim

kakor desetim odstotkom vsega pridelka. K temu je treba dodati še desetino, zraven pa upoštevati, da je moral hraniti kmet tretjino do četrtno pridelanega zrnja kot seme za prihodnje leto; s tem zmanjšanjem podlage se seveda delež dajatev na resničnem pridelku še vnovič bistveno zviša.⁸⁷

Sprva so bile dajatve navadno enako velike za enako velike kmetije na istem gospostvu. Večina podložnikov pa kljub težkemu bremenu ni imela dedne pravice do posestva. Od 13. stoletja dalje pa se je postopno uveljavljala težnja, da se trdneje uredi podložnikovo razmerje do njegove kmetije, in sicer s posebno pogodbo, s katero mu jo podeli zemljiški gospod v hasnovanje po različnem »pravu«. To razmerje se je začelo urejati v omejenem obsegu že v 11. in 12. stoletju. Pomanjkanje kolonistov, križarske vojne (podložniki, ki so se jih udeležili so postali osebno svobodni) in potrebe plemstva po denarju so rodili takrat tako imenovane »hlapčevske fevde« (beneficia servorum). Njihov postanek je omogočilo tudi razkrajanje pridvornega gospodarstva, ki se je prav tedaj začelo. Za »hlapčevske fevde« je značilno, da je z njimi podložnik utrdil svojo pravico do zemljišča, seveda če je plačal pravdo in opravljal služnosti. Pravica je bila dedna in jo je lahko celo prodal. V to razmerje je mogel stopiti tudi nesvoboden človek. Že v začetku 13. stoletja pa se je uveljavila tudi pogodbeni podelitev do smrti; časovno je bila omejena z izrecno določbo; da se bo po posestnikovi smrti vrnilo posestvo v roke zemljiškega gospoda (Leibgeding).

Iz teh dveh temeljnih oblik so se razvile poznejše oblike kmečkih »pravnic« do posestva — dedne pravice (kupno pravo) in začasne pravice (zakupno pravo) do njegovega hasnovanja. Razlikovati so se začele dajatve od kmetij, ki so bile podeljene z različno pravico glede dedovanja. Pogodba je namreč obsegala tudi posestnikove dolžnosti in tako so nastale razlike. Najprej in v največji meri se je uveljavilo to razlikovanje pri dajatvah v zvezi s primščino, v manjši meri in pozneje pa tudi pri drugih dajatvah. Vendar od 14. stoletja dalje tudi te dajatve niso bile več tako sorazmerne z velikostjo kmetije kakor v prejšnjem času. Pogodbeni podelitev zemljišča se je uveljavila najprej v zvezi s kolonizacijo in ob razdeljevanju bivšega pridvornega zemljišča v kmetije. Njene ugodnejše oblike so izšle iz pogodb med zemljiškimi gospodi in meščani, ki jim fevdalci niso mogli podeliti zemljišča na enak način kakor podložnikom, ker so bili osebno

svobodni. Predvsem v 13. in 14. stoletju pa se je razširil podoben — čeprav po pogojih podelitve različen — način podeljevanja kmetij tudi na ostalo posestvo. V 15. stoletju je prišlo v navado, da so podložniki ob taki ali drugačni podelitvi zemljišča dobili tudi posebno »pismo«, kar je bilo poprej potrebno le za podeljevanje fevdov.

Zemljiški gospod je dobival ob tej ureditvi tudi poseben, izreden dohodek. Pomembna pa je bila tudi za podložnike. Z njo so se namreč trdneje ustalile dajatve, okrepila pa se je podložnikova posestna pravica do kmetije. V gospodarskem pogledu je pomenilo to vzpodbudo za boljše obdelovanje in tudi za trajnejšo izboljšavo kmetij.⁸⁸

Posebej so se delile kmetije v tem pogledu v dve glavni skupini: nekatere so bile podeljene v začasno, druge pa v dedno uživanje. Prve so bile podeljene podložniku — seveda z obveznostjo, da plačuje pravdo, male pravde, služnostne dajatve in opravlja tlako — do njegove smrti ali do smrti obeh zakoncev (to je za »dve glavi«), včasih celo za dobo »treh glav«. Ta rok tudi za gospodarska bremena kmetije ni bil brez pomena. Ob vsaki obnovitvi pogodbe o uživanju kmetije je bilo namreč treba plačati dajatve, sorazmerno z vrednostjo kmetije. Zelo razširjena oblika pa je bila od 14. stoletja dalje tudi »prosta saja« ali »svobodno pravo« (Freistift ali Freirecht, posestnike so imenovali, kakor v zasmeh nekdanjim svobodnjakom »svobodne ljudi«, Freileute). »Svoboda« pa pri tem ni veljala za kmeta, marveč za zemljiškega gospoda. Ta je namreč mogel pri »prosti saji« kmetijo odvzeti, kadarkoli je hotel. Dedna pravica je bila pri zemljiščih, podeljenih v začasen užitek, v pogodbi izrecno zabranjena. Gospod je mogel po pravnih določbah ob posestnikovi smrti, če je rok iztekel, takšno posestvo celo izločiti iz podložniške in pridružiti pridvorni zemlji. Seveda se je v praksi tudi tu uveljavilo dedovanje, kadar je gospod potreboval ljudi na svojem posestvu. Plačati pa je bilo treba dovolj visoko primščino, ki je znašala do 15 % vrednosti posestva. Z upoštevanjem tega pogoja se je mogla uveljaviti dedna pravica celo za člane bolj oddaljenega sorodstva (če ni bilo neposrednih sorodnikov), seveda le kadar ni bilo ugodnejših ponudnikov. Kadar pa se je čutil močnejši pritisk zaradi naraščanja prebivalstva v podeželju, je mogel gospod podeljevati kmetijo najboljšemu ponudniku in se rodovi na kmetijah pogosto menjujejo.

Za podložnika je bila ugodnejša podelitev po dednem pravu. Pri njem je imel kmet skoraj popolno lastninsko pravico do kmetije, seveda ob opravljanju podložniških dolžnosti — sicer je namreč svoje pravice izgubil. Gospod se je odrekel pravici do neposrednega izkoriščanja kmetije za nedoločeno dobo. Poglavitna razlika v primeri z začasno podelitvijo je bila pravica do dedovanja proti plačilu manjše primščine ob menjavi gospodarja. Prav ta dedna pravica je bila spodbuda za izboljšanje zemljišča, ker je kmet vedel, da dela zase in za svoje potomce. Podelitev po dednem pravu se je uveljavila v dveh poglavitnih oblikah:

Pri podelitvi po »meščanskem pravu« (Burgrecht) je imel posestnik proti plačilu določene pristojbine pravico prodati pravico do hasnovanja posestva. Za njegov užitek je plačeval nizko primščino in male pravde. Osebnih služnosti ni opravljal. Ta oblika je bila pri nas redka. Po njenih določbah so uživali posestva večji del le meščani, podložniki pa le izjemno. Vendar se nekajkrat izraz »meščansko pravo« uporablja na Koroškem za navadno kupno pravo.

Posestvo, podeljeno po kupnem pravu (Kaufrecht), je bilo v primeri s pravim meščanskim pravom predvsem bolj obremenjeno. Njegova pridobitev je bila zvezana s plačilom razmeroma visoke kupnine (od 15 % vrednosti kmetije do njene cele vrednosti). Posestnik je moral opravljati vse podložniške služnosti in plačevati dajatve, kakor posestnik kmetije v začasnem užitku. Imel pa je dedno pravico do posestva, ki jo je gospod lahko razveljavil le, če je zanemarjal posestvo ali svoje dolžnosti do gospoda. Pri kupnem pravu je mogel kmet posestvo tudi prodati, čeprav le z gospodovim dovoljenjem; v tem primeru je moral oddati tudi desetino ali tretjino izkupička.

Pretežna večina kmetij je bila oddana v slovenskih deželah do 18. stoletja v začasen užitek. Že v 15. in 16. stoletju so sicer poskušali fevdalci prvič sistematično prisiliti kmete, da bi si kupili kupno pravo (včasih tudi omejeno na določeno število »glav«). Z denarjem, ki bi ga plačali za to pridobitev, naj bi se napolnile prazne blagajne fevdalcev in zlasti deželnega kneza. Ta poskus pa je naletel pri podložnikih zaradi zelo visoke kupnine na odpor. Izvedel se je le v nekaterih okoliših, v katerih so imeli podložniki večje koristi od podeželske trgovine in fužinarstva, da so to kupnino zmogli. To velja za nekatere okoliše na Koroškem, Gorenjskem in v Primorju. Pa tudi tu se je ponekod zgodilo

(Pliberk in Črna), da so jim pozneje fevdalci to pravico vnovič odvzeli in jih srečamo pozneje zopet kot posestnike po začasnem pravu. Podložniški odpor proti omenjeni prisilni spremembi pa je imel že tudi drugačno ozadje. Prav tedaj so si namreč podložniki poskušali izboljšati svoj položaj v širokih uporih z orožjem v roki. Borba za odpravo fevdalnega izkoriščanja je zavzela že zelo širok obseg in prav poskusi, da bi prisilno uvedli dedno pravo, ki bi ga morali plačati, so povzročili nekatere krajevne upore.⁸⁹

Sprva so morali odrajtovati podložniki svoje dajatve v naturi in tlako v resnici opravljati. Razmeroma kmalu po znižanju tlake in po uvedbi naturalnih dajatev namesto nje pa se je začel kazati tudi pri dajatvah v razmerju med zemljiškim gospodom in podložnikom vpliv nastopajočega denarnega gospodarstva, to je vpliv mestnega trga. Vedno pogostejše so plačevali kmetje svojemu gospodu namesto dajatev v naturi njihovo vrednost v denarju. Tega so mogli dobiti seveda le tako, da so prodajali svoje pridelke v mestu. Ta način plačevanja se je začel v prvih primerih uveljavljati že v 13. stoletju, in sicer najprej tako, da je mogel gospod ob vsakem pobiranju dajatev določiti, v kakšni obliki bo dajatev zahteval. Do začetka 15. stoletja pa so postale dajatve v denarju marsikje — z izjemo malih pravn — že pravilo, ki ga je štel kmet za svojo pravico. Le to, kar je potreboval gospod za grajsko potrošnjo in gospodarstvo, je zahteval še v naturi. Poleg tega se je ohranilo povsod v naturi tudi plačevanje desetine. Vendar pa položaj ni bil povsod enak. Tolminski urbar iz leta 1377 je nastal v zvezi s sistematično prevedbo naturalnih dajatev v denarne, ki jo je povzročila finančna zadrega oglejskega patriarha. Urbarji na Goriškem iz okrog leta 1400 pričajo o vzdrževanju obveznega plačevanja v naturi, delno pa dopuščajo plačevanje v denarju, ki pa se ga kmetje niso preveč posluževali. Urbarji na Krasu med Postojno, Reko in Trstom iz konca 15. stoletja pa kažejo od gospodstva do gospodstva in včasih celo od kraja do kraja različno podobo — tu plačevanje v denarju, tam delno v denarju in naturi, zopet drugje pa le v naturi. Tudi drugod je podoba pisana, vendar nasploh do srede 15. stoletja plačevanje v denarju brez dvoma napreduje. Proti koncu 15. stoletja seveda večkrat z vnovič uvedeno določbo, da je način plačevanja odvisen od vsakokratnega gospodovega naročila in pri plačevanju v denarju v višini, ki ni več zapisana v urbarju, marveč jo bo prav tako določil gospod (npr. urbarji krške škofije).

Stiki zemljiškega gospoda in podložnikov z mestnim gospodarstvom, ki so izzvali takšne spremembe, so začeli trgati zaprto gospodarstvo zemljiškega gospostva in njegovih sestavnih delov. Vklepali so jih v širše gospodarske enote. Bili so to že prvi, čeprav še zelo šibki znaki bližajočega se razkroja fevdalnega reda. Nikakor pa ni bilo slučajno, da so bili že vzroki za prve velike kmečke upore v 15. in 16. stoletju na Slovenskem v mnogočem povezani prav s temi pojavi v gospodarskem razvoju.⁹⁰

V zvezi z gospodarskim razvojem in spremembami v razmerju do zemljiškega gospoda se je spreminjal nekoliko na bolje tudi podložnikov družbeni položaj, boljše rečeno položaj najnižjih skupin med podložniki. Z razkrojem pridvornega gospodarstva in z dodelitvijo kmetij prejšnjim pridvornim hlapcem je bila močno zmanjšana tlaka. S tem je skoraj povsem izginila poglavitna gospodarska razlika v razmerju različnih podložniških družbenih slojev do zemljiškega gospoda. Meje so bile s tem zbrisane in neredko so se pojavile v 12. stoletju listine, s katerimi se je v resnici za majhno dajatev spremenil hlapec v polsvobodnika.⁹¹

Uvedba zakupov in sprememba dajatev v naturi in tlake v denarne dajatve sta to izenačevanje v okviru podložnega družbenega razreda še znatno podprli in dokončali. Že v 14. stoletju so bile povsod po slovenskih pokrajinah kmetije podeljene v začasen ali deden užitek.⁹² Pri tem pa ni mogoče opaziti več nobene stanovske, družbene razlike med posestniki kmetij na prvi ali drugi način. S tem, da se je uvedla pogodbena podelitev kmetije v užitek, se je namreč povsem izenačilo stvarno razmerje podložnikov do zemljiškega gospoda. Le gospodarska moč posameznika je še odločala, po kakšnem pravu je podložnik užival svojo kmetijo. Nekdanja pripadnost hlapčevski ali polsvobodniški skupini podložnega prebivalstva ni niti najmanj vplivala na to. S prevajanjem dajatev v naturi v denarne dajatve se je izenačevala tudi oblika dajatev. Tako se je pod vplivom uveljavljanja denarnega gospodarstva povsem zbrisala prejšnja pisana družbena sestava podeželskega prebivalstva. Izoblikoval se je enoten podložniški stan, za katerega se je uveljavilo tudi skupno ime »podložniki« (Unterthanen). Za »podložnike« je značilno, da so privezani na grudo, s katere se ne morejo odseliti brez dovoljenja zemljiškega gospoda. Zemljiškemu gospodu plačujejo določene dajatve in opravljajo tlako za to, da morejo uživati svoje po-

sestvo in da opravlja zemljiški gospod javne upravne in sodne posle. Nove razlike, ki so se začele pojavljati med tem družbeno izenačenim vaškim prebivalstvom, so slonele že na vplivih novega gospodarskega razvoja. Zvezane so bile z razlikami po premoženju, ki so se poslej hitreje uveljavljale in rasle. Nove meje med skupinami podložniškega sloja ter pojmi s tem razlikovanjem se opirajo v prvi vrsti le še na velikost premoženja (gruntarji, polgruntarji, kajžarji itd.), ne pa na različno razmerje do graščaka.

Ta razvoj je pomenil, da so se nekdanje najnižje družbene skupine podložnega prebivalstva dvignile. Do izenačenja pa je prišlo seveda le tako, da se je hkrati poslabšal družbeni položaj prejšnjih najvišjih skupin vaškega prebivalstva. V tem razvoju so — razen v Primorju — izginili ne le svobodnjaki (kmetje s kmetijami, ki niso bile podrejene zemljiškemu gospodarstvu), marveč zlasti tudi skupine privilegiranega kmečkega prebivalstva, na katere so se oprli fevdalci pri uvajanju zemljiškega gospodarstva (zlasti kosezi, ki so utonili med podložniki, čeprav so ponekod zapustili nekatere značilne sledove nekdanjih pravic).

Po različnih poteh se je torej oblikoval in izoblikoval na Slovenskem enoten podložniški stan. Njegov postanek je bil eden od bistvenih pogojev za začetek širokih kmečkih uporov od srede 15. stoletja dalje. Podložniške težnje v razmerju do zemljiškega gospoda so bile poslej enake in enako so vse vaško prebivalstvo obteževale spremembe v 15. in 16. stoletju. Prejšnja družbena razbitost v številne različne družbene skupine, ki so kazale različne težnje, in podpora, ki so jo nekatere med njimi nudile fevdalcem, vse to je sedaj izginilo. Šele sedaj je lahko kmet vstal in se začel z orožjem boriti proti svojim tlačiteljem.

Ne glede na vse olajšave, ki jih je prinesel podložniku gospodarski razvoj do začetka 15. stoletja glede na svobodnejše razpolaganje z njegovim delom, pridelkom in celo zemljiščem, so bila njegova bremena vendarle še vedno težka in življenje še revno. Kmečka hiša je imela navadno samo en prostor, ki je služil s svojim odprtim ognjiščem obenem za kuhinjo in prebivališče, pa celo za manjše živali in za molžo.⁹³

Podložniški stan je bil kot celota politično brezpraven. V deželnih stanovih so zastopali podložnike kot njihovi »varuhi« zemljiški gospodje. Izenačevali so se z »deželom«, ker so bili povsod posredniki med kmečkim ljudstvom in deželnim knezom. Od

vseh slovenskih dežel je imela le goriška grofija nekaj časa v deželnem zastopstvu tudi nekaj predstavnikov kmečkih sosesk, ki so soodločali o razdelitvi davkov za deželnega kneza med kmete, fevdalce in mesta. Sredi 16. stoletja pa so tudi na Goriškem podložniki to pravico izgubili.⁹⁴ Toda to je bil že čas, ko se je že približno sto let nepretrgoma ostrilo razmerje med zemljiškim gospodstvom in podložniškim slojem ter dozorelo v največje kmečke upore, kar jih je kdaj doživela slovenska zemlja.

3. Kriza zemljiškega gospodstva

Gospodarski razvoj v 15. stoletju je nujno vodil v krizo zemljiškega gospodstva, kmečkega gospodarstva ter njunega medsebojnega razmerja. Zemljiško gospodstvo se niti kot celota ni moglo obvarovati pred vplivi denarnega gospodarstva. Z zlomom viteške vojske je bil namreč zlomljen tudi pomen fevda v starem smislu — kot nagrade plemiču, t.j. poklicnemu vojaku, za njegovo vojaško službo. Vladar je poskušal poslej — podobno kakor zemljiški gospod — iztisniti iz svojih gospodstev čim več denarja. Zato je poslej dajal deželnoknežjo posest v zastavo, in to ne le fevdalcem, marveč tudi bogatim meščanom. To je pomenilo za zemljiškega gospoda novo breme; poslej ni bilo dovolj, da je iztisnil iz podložnikov denar za svoje »stanu primerno življenje«, marveč si je hotel povrniti tudi denar, ki ga je plačal deželnemu knezu.

Plemstvo glede načina življenja ni hotelo zaostajati za bogatim meščanstvom. Gospodarski razvoj 15. stoletja pa je bil takšnim prizadevanjem povsem nasproten. Ne le da zemljiški gospod svoje zemljiške rente ni mogel povečati brez posegov v ustroj zemljiškega gospodstva, marveč je začela njena vrednost celo padati. Tu se je uveljavila oslabele notranje povezanosti zemljiškega gospodstva, neizogibnega pogoja za obstoj fevdalnega sistema,⁹⁵ izražena na eni strani v novem načinu podeljevanja kmetij, na drugi strani v zamenjavi nekdanjih naturalnih dajatev v denarne. Zaradi tega razvoja in vedno pogostejših izrednih davkov so se fevdalčevi dohodki seveda manjšali, včasih se oglašajo celo tožbe, da mora prilagati k davkom in vzdrževanju posestva fevdalec iz svojega.⁹⁶ Fevdalci so se, kakor smo že videli, seveda krepko branili proti razkrajanju zemljiškega gospo-

stva v gospodarskem pogledu. Predvsem so krepili vezi podložniške osebne odvisnosti (sodstvo, prepoved odselitve podložnika na drugo posestvo ali v mesto v privilegijih plemstvu iz 14. stoletja).⁹⁷ Vse to pa je bila seveda le odskočna deska, ki naj bi pomagala fevdalcem, da bi znova povečali svoje izžemanje podložnikov.

Če se je hotelo plemstvo rešiti gospodarskih težav, v katere je z vsem tem prihajalo zemljiško gospostvo, mu je namreč ostala odprta le ena pot. Tudi zemljiško gospostvo se je moralo povezati z mestnim trgom in podeželsko trgovino. Povečati je moralo svojo trgovino s poljedelskimi proizvodi, bodisi z neposrednim posegom samega plemstva v trgovino, bodisi posredno s pomočjo podložniške trgovine. K temu cilju so bili v resnici namerjeni vsi napor plemstva, da bi preuredilo zemljiška gospostva in povečalo njihov donos. Brez denarnih dohodkov fevdalet ni mogel zadovoljiti več svojih novih potreb. Gospodarska zaključenost zemljiškega gospostva je bila v 15. stoletju dokončno razbita.

Vse breme za to reorganizacijo so fevdalci nalagali seveda svojim podložnikom. Pri večanju svojih dohodkov od zemljiškega gospostva so si pomagali predvsem na dva načina: z zaseganjem kmetij in delov srenjskega zemljišča so razširjali dominikalno zemljišče, ki so ga obdelovali z vnovič močno povečano tlako podložnikov,⁹⁸ ali pa so neposredno večali podložniške dajatve, zahtevali spet plačevanje v pridelkih in uveljavljali stare dajatve, ki so prišle iz navade, donos dajatev pa uporabili za neposreden poseg v trgovanje s poljedelskimi proizvodi. Pri tem so izrabljali pravico do neizmerjene tlake — značilno je, da že leta 1404 omenja urbar krške cerkve za okolico Pilštanja, čeprav le v zvezi z mogočim odkupom, vsakdanjo tlačansko dolžnost podložnikov za potrebe gradu (opus diurnum ad castrum cum lignis et aliis serviciis cottidianis!) — kratili podložnikom hrano ob tlaki, uveljavljali stare dajatve ob podložnikovi smrti, zlasti težko dajatev »posmrtninskega vola« (Sterbochs).⁹⁹ Večali so mere in s tem dajatev, višali pa so tudi sodne globe, ki so po vrednosti padale obenem z vrednostjo denarja.¹⁰⁰ Pa tudi na tuj račun, zlasti na škodo deželnega kneza so poskušali večati svojo posest.¹⁰¹ Pritisk na podložnika je postajal vse močnejši — zaradi plemiške sle po čim večjem dobičku, okrepljene oblasti zemljiškega gosпода nad podložnikom in zaradi poostrenih notranjih nasprotij

v novem gospodarskem razvoju (boj mest za privilegije!). Najizrazitejši je bil na posestvih deželnega kneza, ki jih je oddal fevdalcem v zastavo, kajti zakupniki so hoteli doseči čim večji dobiček in nadomestilo za plačani denar.¹⁰² Rimsko pravo sicer ni moglo vplivati neposredno na to zaostritev, kajti do Maksimilijana v naših deželah ni še sledu o njem, vpliv pa je bil mogoč v psihološkem pogledu: podložnik je postal v očeh zemljiškega gospoda, seznanjenega s položajem antičnega sužnja, manj vreden, kakor je bil v okviru srednjeveške fevdalne ureditve.¹⁰³ Seveda je na zmanjšanje vrednosti podložnika vplivalo tudi to, da je število podeželskega prebivalstva zraslo ter za podložnika, ki ga je gospod zapodil s kmetije, ni bilo tako težko dobiti nadomestila. Tako razumemo, da se zemljiški gospodje celo pri svoji zabavi, kakor sta bila lov in ribolov, niso mnogo brigali za škodo, ki bi jo utegnili povzročiti kmečkemu gospodarstvu.¹⁰⁴ Saj je šlo to gledanje fevdalcev tako daleč, da poziva »plemiški pouk« v obliki pesmi iz 15. stoletja plemiča kar naravnost k ropanju kmeta. Poročila iz konca 15. stoletja o klativitezih na Ptujskem polju pričajo, da tudi pri nas takšni pozivi niso ostali brez odmeva.¹⁰⁵

Podložniki so se postavljali proti tem novim težnjam fevdalcev — njihova nova bremena za podložnike si bomo ogledali pozneje — na stališče stare pravde, kajti kar je bilo staro, je bilo po srednjeveškem gledanju tudi dobro. Stara pravda je bila po njihovem mnenju nezastarljiva. Tudi če so jo kršili z novimi običaji, v njihovih očeh ni izgubila veljave, ne glede na to, da jo je poskušala spremeniti tudi država. Tako podložniki v času uporov, vsaj ob njihovem začetku, v sebi niso gledali upornikov, marveč borce za pravično »staro pravdo«, za »stara«, zmernejša bremena, ki so jih hoteli fevdalci povečati. Obramba starih pravic pa po srednjeveškem pravu ni veljala le za opravičeno, marveč celo za dolžnost.¹⁰⁶ To kmečko stališče je našlo izraz celo v pravnih napotilih in cesarjevih odgovorih na kmečke pritožbe.¹⁰⁷

Ob uporih se je pojem »stare pravde« seveda razširil in je zajel vse takratne uporniške revolucionarne zahteve glede prevzema oblasti po »kmečki zvezi« in uničenja zemljiških gospodov (o tem več ob uporih samih). Sklicevanje na »božjo pravdo« je pomenilo v družbenem in gospodarskem pogledu sprva gotovo isto kakor »stara pravda«. ¹⁰⁸ V »starem« so namreč gledali v

srednjem veku pravično in s tem po bogu zapovedano ureditev in pravo, tako da gre pri teh dveh geslih res le za različni imeni. Kadar pa se je povezal kmečki *upor* s širšim in zrelejšim družbenim vrenjem, ki je poskušalo obračunati s starim družbenim redom tudi načelno in je prav zato prehajalo v boj proti cerkvi kot najpomembnejšemu branilcu fevdalnega reda v tem času tudi na neposrednem verskem področju — tako je bilo v angleškem kmečkem upor v 14. stoletju, pri husitih v začetku 15. in v nemški kmečki vojski v začetku 16. stoletja — tedaj pa je dokazoval klic po »božji pravici«, da je dozorelo uporniško gibanje do načelnejšega postavljanja revolucionarnih zahtev. V teh primerih se namreč skriva za tem geslom prepričanje o enakosti vseh ljudi pred bogom, ki naj se kot božji red uveljavi tudi v družbi. Vsak družbeni red naj bi se namreč oprl na svetopisemska načela. Kljub temu, da sta po izvoru obe ti dve »pravdi« eno in da imata navadno če ne isto, pa vsaj precej podobno vsebino glede konkretnih zahtev, je geslo »božje pravde« ob omenjenih velikih kmečkih uporih zaradi večje dozorelosti gibanja vendarle kakovostno višja uporniška zahteva.¹⁰⁹

Po zakonih, ki so lastni razvoju vsakega gospodarskega in družbenega dviganja, se sproži z njim težnja za novim dvigom; tako so tudi kmetje tudi v svojih navadnih, vsakdanjih zahtevah marsikje prestopili okvir resnične stare pravde. V marsikateri določbi pravnih napotil vidimo na primer odgovor fevdalca proti težnji podložnikov, da bi spremenili posestno pravico do kmetije v resnično lastnino.¹¹⁰ Kmetje so zahtevali svobodo lova na roparske živali, kar je spadalo med regale, svobodo ribolova na svoji zemlji, svobodno postavljanje mlinov in svobodno postavljanje kajž na srenjskem zemljišču.¹¹¹ Gospodovo zahtevo po starih dajatvah in tlaki, ki jih fevdalec nekaj časa ni zahteval ali ki jih je spremenil v denarne dajatve, so zavračali kot novotarijo. Vsekakor obsega torej že tu kmečka »stara pravda« v vsakdanjem pomenu marsikatero novo, nezavedno revolucionarno zahtevo, ki bi jo bilo mogoče uresničiti seveda le tedaj, ko bi bil sistem zemljiškega gospostva v bistvu zrušen.

Kmečka samozavest je v času, ko je bil kmet glavni plačevalec davkov in ko so ga v 15. stoletju pritegnili že tudi v vojaško organizacijo (o obojem bo še govora), silno narasla. Njegovo gledanje na plemstvo in na lastni položaj se nam najbolj izraža v nemški narodni pesmi o plemiču in kmetu, ki polaga kmetu

v usta besede: »was hilft dein stechen und dein tanz? / davon ich chain güt spür: / mein herte arbeit die ist ganz / und tregt die welt pasz für«. Podobno prepričanje o malovrednosti plemiškega počenjanja in o kmetu kot temelju vsega gospodarstva je krožilo gotovo tudi med slovenskimi kmeti, saj ga je še v začetku 19. stoletja izrazil »poreden pavr v Korantanek« Andrej Schuster Drabosnjak v vrsti kitic svoje poučne pesmi »Svovenje obace«. ¹¹² O kmečkih težnjah, da bi se zmanjšale dajatve, priča vrsta aktov iz konca 15. stoletja, pa tudi zapiski v urbarjih. ¹¹³ Na ta način so hoteli podložniki po svojih potih doseči rešitev iz krize, v katero je zašlo v poznem srednjem veku zaradi novih bremen tudi njihovo gospodarstvo.

4. Nova bremena, kmečke pritožbe in zahteve

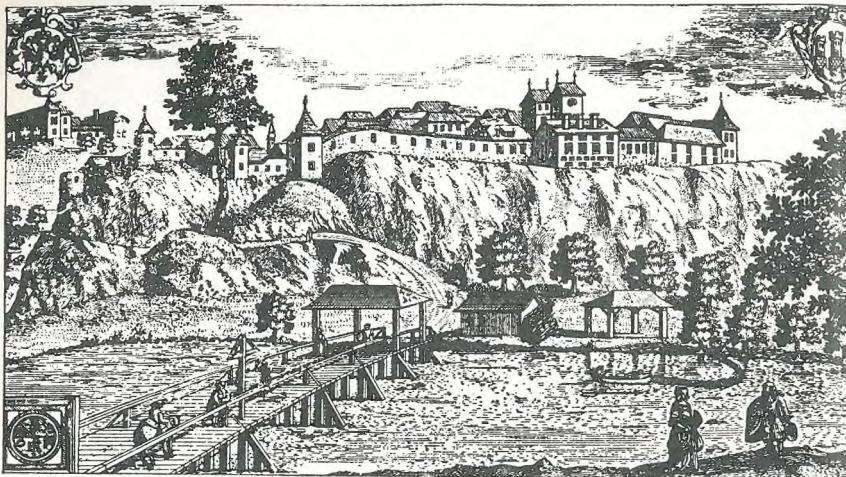
Novi uradniki zemljiškega gospostva so prinesli s svojimi potrebami nova bremena. Že leta 1381 so se pritožili salzburški podložniki v brežiškem in sevniskem uradu proti glavarju (Hauptmann), da izrablja gozd za svinjsko pašo; proti grajskemu grofu, da jezdi po vaseh in tam prenočuje; da hoče izrabljati njive in travnike, ki mu ne pripadajo; da se vtika v (vino)gorske zadeve in v kaznovanje podložnikov ter da pobira od podložnikov denarno dajatev za seno; proti oficialu, da jih obremenjuje — očitno z novimi dajatvami. Nadškof je nato odredil s posebnim pravnim napotilom (7. januarja 1381 v Ptuj) potrebno, da se to ne bi več ponavljalo, in omejil ter določil pravice posameznih uradnikov. ¹¹⁴ Kakor pričajo pisma freisinškega škofa Siksta, so bile potrebne podobne določbe o pravicah oskrbnikov tudi drugje, pa celo kljub njim se je dogajalo, da so izmozgavali podložnike v svojo korist. Po urbarjih o krških posestvih na spodnjem Štajerskem se vidi, da so njihove pravice segale včasih čudno daleč (1502): odstavljali so kmete z njihovih kmetij (opravičeno, če kmet bodisi zaradi »bolezenske onemoglosti« ali zaradi »revščine« ni mogel obdelovati polja! — a odstavljali so jih tudi »brez pomembnega in poštenega vzroka«), ker so spravili v žep polovico posmrtnih dajatev, dajatev ob odslovitvi ter primščine; smeli so odkupiti celoten činž od gospostva, v njihovo korist je šel pa že tako presežek »zvrhane mere« nad »zaravnano« pri dajatvah; prisiljevali so kmete, da morajo vse svoje presežno žito in vino prodati njim, ali pa so jih kaznovali. ¹¹⁵

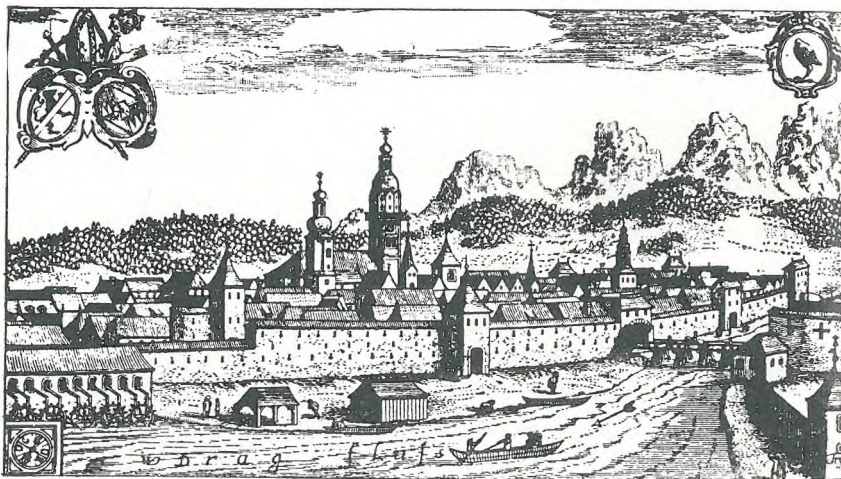
Mehovski grad v 17. stoletju

Razvaline Konjškega gradu

Velikovec v 17. stoletju

Beljak v 17. stoletju

Patrimonialno sodstvo ni bilo kos svojim nalogam. Že stiški opat Albert (1389—1405) je pritiskal tlačane s prevelikimi kaznimi.¹¹⁶ Leta 1478 je wolkensteinski zaupnik Trautmannsdorf po krivici zaprl nekega Stubenbergovega podložnika in mu naložil globo petnajstih goldinarjev, čeprav ga sploh ni imel pravice soditi; Anton iz Pobrež pri Krki na Koroškem se je pritožil cesarju zaradi kazni, ki mu jo je po krivici naložil vicedom.¹¹⁷ Gašper Črnomaljski, posestnik smledniške graščine, je zaprl dva kmeta, ki sta v svoji njivi našla denar in jima naložil globo 60 goldinarjev.¹¹⁸ Kreyg, upravitelj blejskega gospostva briksenških škofov, je zaprl okrog leta 1500 celo cesarjevega oficila iz Radovljice in zaplenil nekemu podložniku radovljiškega urada par krav, nasprotno pa ni hotel — tako so se pritoževali Zabreznici — uvesti postopka o sporu za gozd in planino med zabrezniško in žirovniško sosesko.¹¹⁹ Vid Welzer, koroški deželni upravitelj, je poročal leta 1497 Maksimilijanu, kako je imel W. Fleck, zakupnik Goldsteina, dolgo zaprta nekega posestnika in nekega dninarja, oba po nedolžnem, in kako je poleg tega posestniku odvzel še njegovo zemljišče in ga podelil drugemu.¹²⁰ Podložnik pri teh sodiščih ni imel nikakega pravnega varstva.

Že tako visoke podložniške dajatve so poskušali fevdalci na najrazličnejše načine večati. Včasih so uporabljali za to padec vrednosti denarja in zvišali denarne dajatve še bolj, kakor je padal denar — tako od 1404 do 1502 na krških posestvih okrog Vitanja na sedemkratno vsoto in pri Podčetrtku na petkratno, ko so se cene dvignile v istem času za okrog štirikrat.¹²¹ Drugje pa niso iskali takšnih opravičil. Zato so uvrščali deželni knez in drugi fevdalni gospodje v listine o podeljevanju zemljiških gospostev v zastavo ali zakup formulo, ki je bodočim gospodom prepovedovala obteževati podložnike višje, kakor določa stara pravda.¹²² Vse to pa pod pritiskom gospodarskega razvoja in plemiških teženj ni prav nič pomagalo. Ker je bilo zaradi vojn in bega v mesto vedno več pustih kmetij, so iskali zemljiški gospodje poti, po katerih bi preprečili zmanjšanje dohodkov zaradi dajatev, ki so tako odpadle; pogosto so te dajatve razdelili preprosto med druge podložnike ali pa jih naložili soseski v celoti.¹²³ Okrog leta 1500 izvirajo poročila o zviševanju različnih dajatev iz Admonta, Welza (desetina župniku), deželnoknežjega graškega urada, Šentlovrenca, okolice Maribora, Zbelovega, Konjic, Lemberga, Cesargrada, Planine, Radeč (več kakor trikratna vrednost

za vedro mošta!), Brežic in Sevnice (že leta 1381), Arnfelsa, Kamna v Podjuni, Bohinja, Polhovega gradca, Višnje gore in Svibnega.¹²⁴

Za zemljiške gospode je značilna Kreygova izjava, ki vprašuje ob obeh primerih iz Bohinja, »zakaj naj ne bi užival svoje zemlje po svoji volji in naložil dajatev po svoji potrebi«, če je razvezal dedni zakup po kupnem pravu (!). Ti pojavi vsekakor niso bili le osamljeni primeri. To dokazujeta najtrdnjeje pismi Friderika III. cesarjevim zakupnikom, oficialom, sodnikom in drugim na Kranjskem ter kranjskem vicedomu (19. januarja 1478), da prvi proti pravu stiskajo podložnike in povzročajo s tem na posestvih škodo, ker se širi opustelost kmetij.¹²⁵

Poročila govore tudi o višanju tlake ali dajatev, ki so bile z njo zvezane. Odkup za tlako se je v Sevnici okrog leta 1448 pošesteril, obenem pa se je pojavila v urbarju dolžnost neizmerjene plužne tlake za oficiala.¹²⁶ Pritožbe o povečevanju tlake so se slišale tudi v Kunšperku, Brežicah in Žovneku, Sembriachu, Beli peči in na Primskovem.¹²⁷ V gospodstvu Rožek na Gorenjskem so morali opraviti podložniki v šestih mesecih sto dni tlake ter so se zaradi tega bremena umikali v smledniški urad.¹²⁸ Včasih so hoteli dobiti zemljiški gospodje pri takih poskusih tudi podporo deželnega kneza, kakor J. Obertschan na Svibnem pri uvajanju tlake za tovorjenje soli.¹²⁹ Tudi večanje tlake je zavzelo velik obseg gotovo prav v tem času. Tega ne spričujejo le navedeni posamezni primeri, marveč tudi izjava kranjskih deželnih stanov z dne 31. decembra 1515 in 1. januarja 1516, da je v veljavi nova tlaka, zaradi katere se podložniki pritožujejo, že štirideset do šestdeset let ter da so si stanovi po deželnem pravu že priposestvovali pravico do nje.¹³⁰ Če je podložnik tlako zamudil, ga je zadela seveda zelo huda kazen.¹³¹

Nove dajatve so naložili seveda tudi na krčevine, včasih pa je zemljiški gospod nove laze kar zasegel in oddal drugemu za dajatev, ki jo je sam določil.¹³² Tudi pri tem se je skliceval na svoje pravice, kajti odkar se je on polastil odločanja o srenjskem zemljišču, so se mogla vršiti krčenja na tem zemljišču le z njegovim dovoljenjem; podložniki pa so se za to marsikdaj seveda le malo menili.¹³³ Poleg tega so trpeli podložniki tudi ob raznih sporih med zemljiškimi gospodi. Vsak se je namreč znesel nad svojim nasprotnikom najlaže s tem, da je zasegel del premoženja njegovih podložnikov.¹³⁴

Zlasti so tlačile podložnika dajatve ob smrti starega in nastopu novega gospodarja na kmetiji. Prej že skoraj opuščeno oddajanje najboljšega repa iz hleva (Sterbochs) se je začelo vnovič vedno bolj širiti, čeprav je tudi sedaj le delno prodrlo.¹³⁵ Zato pa se je včasih zgodilo, kakor kažejo pritožbe iz leta 1515, da je dal zemljiški gospod hišo pokojnega skoraj popolnoma izprazniti, včasih pa je sam po svoji volji povečal to dajatev na dve živali in vedno več denarja in zgodilo se je celo, da je ob takšni priložnosti zasedel tudi ugodno pogodbo o zakupu prizadete kmetije.¹³⁶ K tem bremenom je seveda prišteti še ono, kar je bilo treba odriniti župniku za pogreb. V dajativah ob nastopu novega gospodarja je vladala velika raznoličnost: v brežiškem in sevniškem uradu je bila zabranjena; v Kotljah je bila zelo nizka in je pripadala županu; spet drugod pa poročajo prav v tem pogledu o velikih nerednostih.¹³⁷ Mnogokje se je zgodilo, da je gospod nasilno zasegel dediščino, bodisi da je takó razširil dominikalno posest, bodisi da je podelil kmetijo drugemu podložniku, pri čemer je uporabil sklepanje nove pogodbe za zvišanje dajatev.¹³⁸ Čeprav je bilo po pravnih določbah zabranjeno odvzeti kmetu posest, ki jo je užival, brez pravnega postopka in če je v redu obdeloval zemljišče, plačeval dajatve in opravljal tlako, se je dogajalo tudi to.¹³⁹ Naravnost klasičen primer, kako so gospodje izrabljali začasne zakupe za večanje dajatev, pa je primer krojača Jurija s Primskovega. Jurij Egk z Brda mu je podelil kmetijo po »prosti saji«. Krojač je dal za likof 1 marko ter 24 pfenigov in četrť vina. Čez leto dni je hotel Egk kmetijo zaseči in je izsilil s tem od krojača tovor vina in 40 šilingov. To se je ponovilo še trikrat (tretjič je dal dva vatla platna, 12 šilingov in četrť vina, četrťič in petič pa po 12 šilingov in četrť vina), poleg tega pa je plačeval letno činža eno marko in 24 pfenigov, drugih dajatev pa letno en funť pfenigov in vsa druga »prava«. Kljub temu ni vedel, koliko časa bo smel ostati na kmetiji. Zato se je obrnil do cesarja s prošnjo, da mu da pismo, da bo ostal na kmetiji do svoje smrti in obljubljal — Brdo je bilo zastavljena gosposka — da jo bo dobro obdeloval.¹⁴⁰

Ker so naraščale cene poljedelskim proizvodom (od konca 14. do konca 15. stoletja približno za štirikrat do pekrat), so zemljiški gospodje začeli obnavljati svoj lastni gospodarski obrat in širiti svoje dominikalno zemljišče. Kranjski deželni stanovi so leta 1515 izrecno omenjali svojo pravico, da gospod

prosto razpolaga s kmetijo ob podložnikovi smrti, če za pokojnikom ni preostal nihče z dedno pravico, in da jo torej more priključiti tudi k dominikalnemu zemljišču. Tudi urbarji pričajo, da so gospodje to svojo pravico delno v resnici tudi uporabljali.¹⁴¹

Gospodova težnja, da bi si povečal dohodke, se je pa uveljavljala tudi na srenjskem zemljišču. Tu je toliko lažje prišlo do sporov, ker so podložniki hoteli spremeniti vaško samoupravo v gospodarjenju s srenjskim zemljiščem v popolno lastništvo ter so kratili gospodu vsako pravico do njega. Prav gmajna je bila področje, v katerem so postavljali bajte kajzarji, ki se začenjajo pojavljati konec 14. in v 15. stoletju. Pa tudi gospod si je dovolil marsikateri protipraven poseg. Gmajno je dajal v užitek raznim kmetom, ki do tega niso bili upravičeni, opravičenim izkoriščevalcem tega zemljišča pa jo je včasih docela odtegnil. Na srenjskem zemljišču je dovoljeval izkrciti brez soseskine privolitve nove kmetije, ki so pomenile včasih precejšnjo oviro pri uporabi preostalega dela za pašo. Pri takšnem postopanju je premoženje soseske večkrat hudo trpelo. Pa tudi podložniki sami so se večkrat hudo lasali med seboj za gmajne.¹⁴²

Enako kakor pri srenjskem zemljišču moremo ugotoviti trenje med dvema nasprotujočima si težnjama tudi pri izrabi servitutnih pravic in pri podložniških dajatvah za njihovo uživanje. Gospodje so za uporabo lesa in za pašo nalagali nove dajatve. Pa ne le to, začeli so podložnikom tudi kratiti stare pravice ali pa jih izrabljati sami.¹⁴³ Ob tem so se seveda nujno morali pojavljati spori, in to toliko bolj, ker so se kmetje zlasti pri izkoriščanju gozda hoteli osvoboditi vseh vezi s strani zemljiškega gospodstva in dobiti pravico do svobodnega sekanja.¹⁴⁴ Pri tem izsekovanju so pomagali še fužinarji in rudarji v tolikšni meri, da se je pojavila v 16. stoletju že skrb, ali ne bo zmanjkalo lesa, in da včasih podložniki zaradi teh novih potrošnikov lesa niso več prišli do svojih gozdnih pravic.¹⁴⁵ Vse to je seveda izzvalo odločnejši poseg zemljiškega gospoda v gozdno gospodarstvo s posebnimi gozdnimi redi, v katerih je bilo včasih do cepanice natanko določeno, koliko lesa sme odpeljati iz gozda posamezen kmečki upravičenec do servitutnih pravic.¹⁴⁶ Čeprav je bilo to vsaj v fužinarskih krajih v korist tudi kmetom, so podložniki vendarle gledali tudi v teh novih uredbah kršitev stare pravde.

Podoben je bil položaj glede lova in ribolova. Ponekod so sicer res imeli podložniki v prejšnjih časih neke lovske pravice

glede lova manjših živali, a na splošno je bilo to dvoje pravica, pridržana deželnemu knezu in zemljiškim gospodom.¹⁴¹ Obe strani sta težili k temu, da bi se položaj povsod izenačil in to je nujno pripeljalo do medsebojnih sporov, v katere je posegel v Bohinju celo Maksimilijan sam z zahtevo, da naj Kreyg kmečke pravice odpravi. Strogost, s katero je gledal Maksimilijan na izvajanje teh določb, je povzročila, da je začela delati divjačina kmetom veliko škodo, o kateri so večkrat govorili deželni stanovci v svojih aktih. To škodo so še povečevali cesarjevi lovski hlapci s svojimi prepovedmi glede postavljanja ograj na polju, zlasti pa seveda s svojim ukrepanjem zoper tiste podložnike, ki so pri obrambi proti tej nadlogi sami posegali po lovskem orožju.¹⁴⁸

Tudi padanje denarne vrednosti je povzročilo podoben spor z dveh strani. Sprva, ko se je uveljavljalo plačevanje dajatev v denarju, je določil gospod višino denarne dajatve po takratni vrednosti denarja. Ker pa je ta vrednost vedno bolj padala, v 15. stoletju denarna dajatev ni bila več enaka resnični vrednosti prvotne dajatve v pridelkih. Ker je bilo težje višati zneske, določene v urbarju, in s tem kršiti staro pravdo, čeprav se je tudi to dogajalo ali pa so iz urbarjev takšni zneski sploh odpadli in je gospod ali oskrbnik vsoto določal vsako leto posebej,¹⁴⁹ je hotel gospod priti do svojih starih pravic s tem, da je zahteval spet v naravi nekdanje pridelke.¹⁵⁰ A tudi tu je zadel na staro pravdo, ker so gledali podložniki v sto let starem — ali včasih tudi mlajšem — načinu plačevanja v denarju že tudi svojo staro pravico.¹⁵¹ Poslabševanje in menjavanje novca je povzročilo še druge težave — bodisi pri obračunavanju dajatev v novem denarju, bodisi pri njihovem spreminjanju v novi denar v urbarskih predpisih. Včasih je hotel uporabiti takšne spremembe v svojo korist podložnik, še večkrat pa zemljiški gospod.¹⁵²

Vsi ti pojavi seveda niso mogli seči tako daleč, da bi podložnika gospodarsko uničili. Saj je bilo v korist zemljiških gospodov samih, če so bili njihovi podložniki gospodarsko močnejši in so jim lažje oddajali dajatve, ki so jih fevdalci zahtevali od njih. Nasprotno bi pa preseganje zmogljivosti kmečke gospodarske moči pomenilo zaradi opustelosti kmetij tudi zmanjšanje graščinskih dohodkov. Zato trčimo tudi na primere, v katerih so gospodje neposredno podprli gospodarstvo podložnih kmetov — ne le proti mestom glede podeželske trgovine in obrti, marveč so ob naravnih katastrofah, zaradi posebnih opravkov, posledic

vojne in drugih pomembnih vzrokov olajševali podložniške dajatve, včasih jim pa celo sami pomagali pri obnavljanju gospodarske moči.¹⁵³

5. Nova državna bremena

Tem po svoji naravi v bistvu fevdalnim bremenom, ki so bila že sama dovolj težka, so se pridruževale v vedno večji meri nove davčne obremenitve v obliki izrednih davkov. Ti so postajali v drugi polovici 15. stoletja že kar redna dajatev in so podložnike najbolj obremenjevali prav v tej prehodni dobi močnih deželnih stanov in šibke centralne oblasti. Razdelitev bremen med podložniki in gospodi je bila namreč še neurejena in prav tako tudi nadzorstvo nad pobiranjem davkov, ki je bilo v rokah gospostev, ter nad njihovim oddajanjem predstavnikom deželnega kneza. Vse to se je izvedlo šele po obeh velikih kmečkih uporih v letih 1515 in 1525, delno prav kot posledica preiskav o vzrokih uporov po njihovem koncu.¹⁵⁴

Z novimi nalogami nove državne organizacije so zrasli tudi njeni izdatki, zlasti stroški za ureditev in vzdrževanje vojske in osrednjih uradov. Ker so bili drugi viri nezadostni, se je moral zateči deželni knez k izrednim davkom.¹⁵⁵ Podložnik je bil sprva pri določanju teh davkov le redko neposredno prizadet. Takšna primera sta bila glavarina, ki je bila določena leta 1470 na sestanku zastopnikov notranjeavstrijskih deželnih stanov v Velikovcu za vse stanove, celo za berače, dninarje in dojenčke, in »tedenski vinar«, namenjen proti Turkom, odobren na podobnem sestanku v Mariboru leta 1475, ki so ga morali plačevati tudi podložniki.¹⁵⁶ Navadna oblika izrednega davka je bil davek na zemljiška gospostva, razdeljen nato mednje po množini podložnih kmetij oziroma po obsegu dohodkov v obliki podložniških dajatev. Sprva bi smeli prevladati gospodje ta davek na podložnike le v izjemnih primerih,¹⁵⁷ a v 15. stoletju je v resnici tudi to davčno breme slonelo skoraj izključno na podložnikih. Gospodje so vsak svoj delež pobrali kar od njih, dominikalno zemljišče pa tako načelno ni bilo obdavčeno.¹⁵⁸ Mnogokrat pa so imeli fevdalci tudi izrecno pooblastilo, da morejo pritegniti k plačevanju davka tudi podložnike.¹⁵⁹ To svoje ravnanje so zemljiški gospodje sami odkrito priznavali, saj so se leta 1515 otresali davkov za vojsko zoper Benečane prav s tem, da so se sklicevali na uporniško raz-

položenje podložnikov, o sebi pa so trdili, da jih je le malo, ki bi mogli plačati iz svojega žepa mimo tega, kar poberejo od podložnikov.¹⁶⁰ Kakšno breme so predstavljali za podložnike ti v nemirnih časih neprenehoma se ponavljajoči davki, najboljše kažejo pisma freisinškega škofa Siksta, ki poročajo o treh ali celo o štirih davkih letno (po pol funta pfenigov na kmetijo).¹⁶¹ Škof se je sam čudil, kako da so podložniki vse to še zmogli, in dodal, da bi jim ne mogli vzeti ničesar, če ne bi bili plačali, »kajti marsikateri od njih sedi na kmetiji, dolžan pa je več, kakor je vredna ona in vse njegovo premoženje«. Pri tem seveda ne smemo pozabiti, da so se fevdalci vselej trudili prikazovati v svojih poročilih navzgor kmečki položaj čim bolj črno, pa ne iz usmiljenja do kmeta, marveč iz strahu, da bi zaradi velikih izrednih davkov premalo ostalo za žep zemljiškega gospoda. Najboljši dokaz za takšno njihovo postopanje je v dejstvu, da so nemoteno pobirali graščinske dajatve ter da niso nalagali podložnikom le tistega dela davka, za katerega so imeli po sklepih deželnih stanov pravico do takšnega prelaganja, marveč celotni davek (torej tudi lastni delež). Včasih pa so pobirali celo »davke«, ki sploh niso bili odobreni. Tudi sicer se je zgodilo, da je zemljiški gospod pobrani denar pridržal zase. Prav s tem se je budilo pri podložnikih največje nezaupanje proti izrednim davkom sploh.¹⁶²

Drugo prav tako težko breme je bila zlasti od obnovitve turških napadov naprej deželnoknežja tlaka pri utrjevanju mest. Friderik III. je hotel zgraditi utrjeni pas, ki naj bi branil njegove dežele pred turškimi napadi. V zvezi s tem je tudi povzdignil v mesta leta 1471 Kočevje in leta 1477 Krško, Višnjo goro in Lož, ker je bila s podelitvijo mestnih pravic zvezana tudi pravica do mestnega obzidja.¹⁶³ Pri gradnji tega utrjenega pasu je uporabljal najcenejšo delovno silo, podložnike, ki pa so jim nove utrdbe najmanj koristile. Medtem ko je bil poslej meščan na varnem za mestnim obzidjem in gospod v gradu, je moral bežati podložnik v gozd, če je bil o napadu sploh pravočasno obveščen.

Na Štajerskem so na ta način utrdili Gradec (podložniki v okolici s polmerom treh milj — po sedem in pol kilometra — so morali opravljati tlako, od treh do petih milj pa prispevati denar), Maribor in Slovenji Gradec, na Koroškem Slovenji Pliberk, vse leta 1478.¹⁶⁴ Na Kranjskem pa je poskrbel Friderik za obrambo že prej.¹⁶⁵ Že leta 1448 je ukazal utrditi Ljubljano, leta 1451

Kamnik in leta 1463 zopet Ljubljano. Leta 1475 je izdal kranjskemu plemstvu splošen ukaz o utrjevanju mest. Leta 1478 pa so bili izdani odloki o Ljubljani (sodelovati so morali podložniki v krogu s polmerom štirih milj), Višnji gori in Krškem. Na podoben način se je utrjevala tudi Škofja Loka, proti koncu stoletja pa je prišlo na vrsto še Kočevje. Podložniško tlako je uporabil cesar tudi pri utrjevanju nekaterih trgov in gradov, pa tudi pri različnih drugih delih.¹⁶⁶ Poleg tega pa so morali poskrbeti podložniki tudi za lastno varnost z gradnjo taborov.¹⁶⁷ Pa še pri tem se je zgodilo, da so se morali obračati do cesarja, naj odstrani ovire pri tem delu, ki jim jih je delal zemljiški gospod (npr. glede tabora na Šmarni gori).¹⁶⁸ Kako veliko breme je postala okrog leta 1478 ta deželna tlaka, kaže tudi pritožba štajerskih deželnih stanov iz tega leta: podložniki morajo delati vse leto samo za mesta, tudi v času, ko bi morali delati za svojo in svojih otrok prehrano, tako da bodo kmetije druga za drugo opustele. Cesar pa se ni dal motiti, češ da je bolje, da zavarujejo s tem delom deželo, kakor da bi morali pozneje tlačaniti sovražnikom.¹⁶⁹

Poleg plačevanja denarja za najemniško vojsko ali za ohranitev miru (na primer med Baumkircherjevim uporom ali med vojno z Ogrji v obliki nekake kontribucije Ogrom) in poleg opravljanja del za utrjevanje obmejnega ozemlja, v katero je spadalo v tem času vse slovensko ozemlje, je bil pritegnjen podložnik v 15. stoletju po novih »obrambnih redih«¹⁷⁰ tudi neposredno v vojaško službo. Plemiška vojska ne le da ni več zadostovala: poleg svojega zunanjega poloma je doživela tudi notranji razkroj. Plemstvo je svoje dolžnosti vedno bolj omejevalo in se včasih na vladarjev klic sploh ni več odzvalo.¹⁷¹ Zaradi potrebe po večji vojski so bili podložniki, ki so imeli dotlej le v izjemnih primerih in proti posebnim olajšavam glede dajatev pravico nositi orožje in dolžnost braniti grad ali mejo (strelci, kosezi v poznem srednjem veku), pritegnjeni v celoti v vojaško organizacijo. Ob potrebi je bil poklican pod orožje vsak dvajseti, deseti ali celo peti moški z natančno določeno opremo v orožju, orodju in hrani (po obrambnem redu iz leta 1431 s puško, lokom, kopjem, kijem, mečem in nožem, leta 1443 so bile znižane zahteve na lok, kij, kopje in na štiri puške na vsakih dvajset vojakov); tisti, ki so ostali doma, pa so plačali zanje orožje in oskrbo in se s tem nekako odkupili od vojaške dolžnosti. Te stroške, ki so

znašali za enega tri šilinge na teden, so razdelili mednje po velikosti premoženja.¹⁷² Zaradi pogostih turških vpadov in drugih vojska v zadnjih desetletjih 15. in prvih 16. stoletja je bilo tudi to breme dosti občutno, zlasti ker je plemstvo tudi za tiste vojake, ki so jih morali postaviti na podlagi obsega svojih imenjskih dohodkov zemljiški gospodje, nosilo le stroške za oborožitev, vzdrževalnino pa so tudi tem morali plačevati podložniki.¹⁷³ V 16. stoletju se je organizacija kmečke »črne vojske« še izpopolnila. Za vojsko sposobne moške so popisali po gospodstvih (od 1536 pa po »četrtih«, v katere sta bili razdeljeni Kranjska in Štajerska), na Kranjskem pa se je vojna obveza tudi povečala, ker je bil lahko vpoklican vsak deseti, peti ali tretji moški (v drugih deželah je bilo torej lahko poklicanih pod orožje največ 11 od tridesetih, na Kranjskem pa šest od desetih za orožje sposobnih moških). Pač pa so morali tedaj sami poskrbeti le za hladno orožje, za strelno orožje in smodnik pa jim je morala poskrbeti dežela. Črna vojska z Dolenjskega in Notranjskega naj bi znesla po določbah iz leta 1528 okrog 6000 do 7000 pešcev. Od srede 16. stoletja naprej pa je — spričo nevarnosti kmečkih uporov — doživljala »črna vojska« vedno nove spremembe, ki naj bi to nevarnost pri zbiranju kmečkih obveznikov odstranile, v 17. stoletju pa v večini slovenskih dežel praktično ni več prišlo do kmečkega vojaškega vpoklica.

Zunanjepolitični pretresi, ki so zahtevali na vseh področjih novo organizacijo in nove stroške, so vplivali na podložnikov položaj tudi še neposredno, ker so se boji vršili tudi na slovenskih tleh. V drugi polovici 15. stoletja se je pri slovenskih deželah zopet izrazito uveljavil položaj obmejnih pokrajin. Po pravici se šteje ta doba med »najtemnejše čase« slovenske zgodovine sploh.¹⁷⁴

Največjo težo vseh notranjih in zunanjih bojev tega časa je moral nositi podložnik. Tudi če je rešil življenje, prostost in del svojega premoženja, kakor živino in žito, je bila večina imetja — hiša in polja — prepuščena še vedno uničevalcu na milost in nemilost. Domači najemniki niso bili skoraj nič manjše breme kakor sovražniki. To se je pokazalo že med Baumkircherjevim uporom, ki je povzročil veliko opustelost na srednjem Štajerskem, pa skoraj nič manjšo v severovzhodnem robu spodnje Štajerske tja do Konjic.¹⁷⁵ Tudi leta 1525 so se pritoževali kranjski deželni stanovi v Augsburgu, da so gospodarili najemniki, namenjeni proti Turkom, v deželi huje kakor bi bili Turki sami.¹⁷⁶

Sovražnik je pa imel seveda še manj obzira. Ogri so bili sicer za takratne razmere do prebivalstva izredno obzirni, čeprav se poroča tudi o škodi, ki je nastala zaradi njih.¹⁷⁷ O škodi, ki so jo iz leta v leto vedno znova povzročali Turki, pa so ohranjena pretresljiva poročila ob posameznih napadih, prav tako pa odseva tudi iz pisem, iz velike opustelosti, ki jo zaznamujejo urbarji po napadih prizadetih področij, pa tudi sicer iz posameznih urbarskih sporočil.¹⁷⁸ Unrest poroča po napadih v letih 1469—1473, da je Kranjska do polovice sežgana in opustošena, enako obupno sliko pa so podajali kranjski deželni stanovi leta 1474 v svojem pismu papežu s prošnjo za pomoč.¹⁷⁹ V skupni oceni škode po Turkih v letih 1469—1525 so tožili kranjski deželni stanovi, da so Turki odtrgali od Hrvatske že toliko zemlje, da ona ne pomeni nobene obrambe več in da morejo priti v dveh dneh do Kranjske in Štajerske. V tem času so tridesetkrat in v zadnjih treh letih trikrat obiskali deželo, uničili podložnikom hrano, požgali hiše, razdrli cerkve, pobili in odpeljali iz notranjeavstrijskih pokrajin in Hrvatske v tem času okrog 200.000 ljudi. Zaradi vsega tega je dežela zelo propadla (številka o žrtvah prebivalstva se pojavlja prvič že leta 1508 in se torej nanaša v prvi vrsti na Kranjsko in Primorje!).¹⁸⁰ Ta ocena je sicer pretirana — deželni stanovi jo namreč navajajo v obrambo pred po njihovem mnenju prevelikimi izrednimi davki. Vendarle pa kaže na vsak način izredno težko življenje podložnika, ki je moral vsak dan pričakovati napada. Razumljivo je, da je gledal kmet, ki je nosil vse breme deželne obrambe, z nejevoljo in sovraštvom na gospodo, ki se skoraj zmenila ni za to; da bi ga zavarovala. Kadar so se že pripravili na boj, je bilo skoraj vedno že prepozno. Unrest ob nekem več mesecev trajajočem turškem pustošenju po vseh notranjeavstrijskih deželah sam pravi, da se Turkom nihče ni postavil po robu, razen če je moral braniti svoje življenje.¹⁸¹

6. Kolonizacijska kriza na podeželju

Vsa ta bremena so nosili podložniki še toliko težje, ker so se kmetije ponekod začele drobiti, predvsem pa so se od 14. stoletja naprej začeli pojavljati kajžarji, katerih število je raslo v 15. stoletju še počasi, a od okrog 1500 dalje mnogo hitreje; naraščanje kajžarjev je predstavljalo poslej poglavitno obliko

naraščanja vaškega prebivalstva. Kajžarji so se naseljevali navadno na srenjskem zemljišču, preživljali pa so se z obrtjo, trgovino na deželi in predvsem z drvarjenjem, oglarstvom in rudarstvom.¹⁸²

Kljub postranskemu zaslužku te vrste pa so bili kmetje v 15. stoletju izredno zadolženi. Samostan Reun je dal napraviti iz strahu pred odtujitvijo svoje posesti cel seznam pri Judih zadolženih kmečkih posestev, da bi se v njihovem imenu pogajal z upniki. Na Koroškem in Štajerskem je izdal zaradi te zadolženosti deželni knez odločbo, da noben podložnik ne sme najeti pri Judu posojila brez vednosti in odobrenja svojega zemljiškega gospoda. Takšne določbe so postavljali gospodje tudi v pravna napotila.¹⁸³ Kljub vsemu temu pa ta pojav še ni izginil. Štajerski deželni stanovi so se še naprej pritoževali, dokler ni izdal Friderik III. po raznih posameznih odlokih leta 1478 splošni odlok, da imajo Judje pravico terjati posojeni denar nazaj le tri leta.¹⁸⁴

Pod vplivom vseh teh novih bremen, ki so pritiskala na kmeta, sta v 15. stoletju kljub vsem privilegijem, ki so obnavljali določbe o navezanosti kmeta na grudo, narasla beg z dežele in število pustih kmetij. Pretirana kolonizacija, ki je zašla v prejšnjih obdobjih tudi v manj primerna področja, je izzvala v zvezi z vedno večjim pritiskom na podložnike marsikje nazadovanje naselbin po številu in obsegu, ki se izrazito kaže v urbarjih 15. stoletja. Tako je bilo okrog Ptuja konec 15. stoletja pustih okrog 30 % kmetij, okrog Ormoža okrog 45 %, v gospostvih Devin, Senožeče, Prem, Postojna in Vipava pa zopet okrog 30 %.¹⁸⁵ Pri tem niso mogli biti odločilni samo vojaški dogodki, čeprav so opustelost ponekod seveda znatno pospešili. Najbolje dokazuje to že dejstvo, da so se ti pojavi začeli razvijati že pred najhujšo politično krizo. V salzburškem Posavju pri Brežicah so se pokazali že v začetku 14. stoletja. Tudi vrsta urbarjev iz Starega trga pri Slovenjem Gradcu kaže, da se je v drugi polovici 15. stoletja število pustih kmetij večalo, toda da se je ta pojav začel neodvisno od posledic vojne.¹⁸⁶

Vsekakor pa so vojni dogodki v zvezi z vedno pogostnejšimi izrednimi davki in z odtegnitvijo delovne sile, odkar so se morali podložniki udeleževati bojev in utrjevati mesta in gradove, zlasti pa zaradi pustošenja podeželja v teh bojih, v nekaterih področjih opustelost podeželja še silno povečali. Vrsta vasi je začasno ali tudi za vselej izginila. V nekaterih z vojnimi dogodki

posebej prizadetih okoliših se je število obdelanih kmetij znižalo na polovico.¹⁸⁷ Ker pa fevdalci niso hoteli biti prikrajšani pri svojih dohodkih, so se s tem seveda višale dajatve preostalim podložnikom, kolikor je bilo to le mogoče. Posebno so bila prizadeta nekatera področja na Štajerskem. Prav do stare mere pa si agrarna kolonizacija tudi po svoji postopni obnovitvi po letu 1500 ni nikoli več opomogla.

Pri tem povečanju števila pustih kmetij je bila nekoliko udeležena tudi spremenjena politika deželnega kneza glede naseljevanja podložnikov v mesta v drugi polovici 15. stoletja. Medtem ko je prej veljalo pravilo, da pobegli podložnik šele po enoletnem prebivanju v mestu more zavrniti zapoved svojega gospodarja, naj se vrne na grudo (na Štajerskem je veljal po letu 1444 celo dveletni rok),¹⁸⁸ je Friderik III. v sedemdesetih letih 15. stoletja to določbo začasno odpravil. Vzrok je bilo izumiranje mestnega prebivalstva, ki se izrecno omenja pri Celju in Slovenjem Gradcu, ker je s tem slabela mestna obrambna moč, prav v tem obdobju zaradi turške nevarnosti posebej pomembna.¹⁸⁹ Prav zaradi večje varnosti in boljše obrambe mesta je dal Friderik III. že leta 1476 Ljubljani pravico, da ji ni treba izročiti nobenega podložnika, čigarkoli bi že bil, če se hoče naseliti v mestu. Leta 1478 je ta privilegij Ljubljani ponovil, hkrati pa ga je podelil še Slovenski Bistrici, Radgoni, Novemu mestu, Višnji gori, Kamniku, Radvljici in morda tudi Kranju.¹⁹⁰ Kakor kaže poziv za vračanje gornjegrajskih podložnikov, je hotel razširiti to prednostno pravico celo sploh na vsa deželnoknežja gospostva, čeprav bega iz svojih lastnih posestev ni pripuščal.¹⁹¹ Podobna določba je tudi v pravnem napotilu iz Kotelj iz leta 1524.¹⁹² Ta beg s kmetov je seveda stanove vznemirjal, saj je bil v nasprotju s privilegiji, ki jim jih je šele poldrugo stoletje prej potrdil deželni knez. Leta 1518 so se v Innsbrucku pritožili o begu s kmetov v mesta. Vendar jih je Maksimilijan zavrnil, naj z njimi bolje ravnajo, da ne bodo imeli vzrokov za beg.¹⁹³ V prvi polovici 16. stoletja se je v nekoliko spremenjeni obliki ta beg še nadaljeval. Kmečki otroci so se namreč umikali z domače kmetije v druge kraje, zaradi česar so se stanovi pogosto pritoževali, da težko dobijo za graščino potrebne hlapce. Toda ta pojav je bil tedaj zvezan predvsem z uveljavljanjem podeželske trgovine in obrti.¹⁹⁴

7. Spor z mesti za trgovino v podeželju

Mestno gospodarstvo poznega srednjega veka je pomenilo že po svoji zasnovi popolno ločitev dela med podeželjem in meščanskimi naselbinami. Meščani naj bi se ukvarjali z obrtjo in trgovino, podeželje s poljedelstvom. V mestu naj bi kmet prodajal svoje pridelke in si nabavljal obrtniške izdelke. V krogu s polmerom ene milje (okrog sedem kilometrov in pol) okrog mesta se po naziranju meščanov ni smel razviti noben nov trg, pa tudi ni smela vršiti trgovina in ne opravljati obrt.¹⁹⁵ Pri nas ta delitev dela ni bila nikdar izvedena do kraja.¹⁹⁶ Podeželje je imelo svoj, vsaj delno že starejši trgovski promet s središči pri gradovih in cerkvah v obliki letnih sejmov (zlasti ob žegnanih). Prav tako je imelo svojo podeželsko obrt — povezano delno celo z grajskimi potrebami — ki se je zlasti glede rudarstva in železarstva v 15. stoletju povezovala v obliki založništva in se krepko razvijala. Ta podeželska obrt je v zvezi z naraščanjem števila kajžarjev vedno bolj rasla, ker je bil kajžarski poljedelski obrat premajhen, da bi jim omogočal preživljanje. Pa tudi marsikatera kmetija je postala po trditvi deželnih stanov premajhna (so eng und schmal), tako da so se morali tudi njeni posestniki lotiti postranskih opravkov.¹⁹⁷ Ponekod je ta podeželska trgovina narasla v taki meri, da je prihajalo na mestne trge že premalo blaga, zlasti še kadar se je poslabšal denar in so se kmetje branili prodajati blago za določene maksimirane tržne cene.¹⁹⁸

V nekaterih predelih — v krajih z manj rodovitno zemljo — kjer prebivalstvo ni moglo prodajati poljskih pridelkov, marveč je moralo služiti s krošnjarjenjem izdelkov svoje domače obrti, če je hotelo zaslužiti za življenje in za plačevanje davkov, so imeli kmetje tudi tozadevne privilegije. Tako so dobili Kočevarji leta 1492 takšno pravico celo od cesarja; podoben pomen je imela domača obrt tudi še ponekod na Krasu.¹⁹⁹

Dvig kmečke trgovine pa je imel poleg tega še svoje širše vzroke. Mesta so namreč uveljavljala na mestnem trgu od 15. stoletja naprej določene najvišje cene, po katerih je bilo na njihovih trgih dovoljeno prodajati poljedelske pridelke; nasprotno pa cene obrtnim izdelkom niso bile določene. To stanje so izkoriščali meščanski trgovci v svoj prid. Živila so namreč prodajali naprej z znatnim dobičkom. Tako so se konec 15. stoletja pritoževali rudarji v rudniku kamene soli na Štajerskem nad draginjo, ki

da so jo povzročili meščanski prekupčevalci; po trditvi rudarjev so jim prodajali žito štirikrat dražje, kakor so ga plačevali sami. Kmet se je torej hotel osvoboditi določb mestnega trga o najvišjih dovoljenih cenah in sam prodajati žito drugje, kjer so mu zanj več plačevali. Tako je začelo prihajati na mestne trge po meščanskih pritožbah premalo blaga. To je veljalo zlasti še sredi 15. stoletja, ko je koval Friderik III. malovreden denar in so naraščale najvišje dovoljene cene na mestnih trgih mnogo počasneje, kakor je padala vrednost denarja.²⁰⁰

Mesta so seveda branila svoje koristi. Že v 14. stoletju se je začel boj proti trgovini na deželi, ki se ni končal z enakim uspehom za meščanstvo v vseh slovenskih pokrajinah. Že tedaj se je začela vrsta prepovedi podeželske trgovine, ki so se vlekly vse do Jožefa II., ko so bile posebne pravice meščanstva v trgovini odpravljene.²⁰¹ Že število teh prepovedi, ki jih je bilo treba neprestano ponavljati, hkrati dokazuje njihovo neučinkovitost.

Položaj se je še bolj zamotal s tem, da so se zapletli v podeželsko in mestno trgovino tudi fevdalni gospodje. Poskušali so se povsem polastiti trgovine s kmečkimi pridelki in izpodrinuti pri tem ponekod tudi kmete. Tako so poskušali rešiti svoje gospodarske težave in si zagotoviti zmago v tekmi z meščanstvom glede na način življenja. Po nekaterih zemljiških gospodstvih so se tedaj pojavile v pravnih napotilih določbe, da mora podložnik ponuditi svoje blago najprej v nakup svojemu graščaku. Če ga je prodal, ne da bi upošteval te določbe, so mu za kazen zaplenili ves izkupiček.²⁰² Drugje so se okoriščali gospodje s to trgovino le posredno. Njihovi podložniki so prodajali svoje in njihovo blago; pa tudi če so prodajali le svoje, so seveda lažje plačevali svojemu gospodu različne dajatve. Ponekod je pomagala podložnikom pri njihovi trgovini iz podobnih vzrokov tudi duhovščina, ki je dovoljevala skriti blago celo v cerkvi, če so bili kmečkim prekupcem za petami meščanski preganjalci.²⁰³ Za svoje obrtnike, kolikor so delali za domačo in grajsko potrebo, so štajerski plemiči dobili leta 1435 celo izrecno dovoljenje deželnega kneza.²⁰⁴ Tudi pri njihovem trgovanju jim je cesar včasih pogledal skozi prste.²⁰⁵

Borba meščanstva za omejitev podeželske trgovine in obrti je tekla v vsaki deželi svojo pot.^{205a} Začela se je — kolikor dopuščajo ohranjeni viri vpogled vanjo — najbolj jasno na Koroškem. Že leta 1370 mestu Pliberku podeljene pravice so

zabranjevale tujim rokodelcem, da bi v mestu prodajali svoje blago, kakor tudi da bi v razdalji ene milje od mesta delal kak čevljar, krojač, kovač ali krznar, ali da bi tu kaka gostilna točila vino. V borbi proti podeželski trgovini so koroška mesta v tej meri tudi precej uspela. V začetku 16. stoletja so hotela uničiti podeželsko obrt tudi preko te razdalje. Tu pa jim je izpodletelo. Tako je bamberski škof leta 1521 zavrnil Beljačane, ki so ga prosili, naj odpravi obrtnike tudi v razdalji preko ene milje od mesta. Podobno stališče so zavzemali tudi drugi zemljiški gospodje. Tako so še dalje opravljali v znatnem delu podeželja kajžarji še vedno zlasti čevljarsko, krojaško, mizarско in tkalsko obrt. Podeželska trgovina pa se je zlasti na zgornjem Koroškem (ob Zilji) še v večji meri uspešno upirala meščanskim težnjam po monopolu.

Na Štajerskem je bila borba trša. Najstarejši spor zaradi meščanske predprave v trgovanju je znan že iz leta 1355 iz Radgone; vendar so bile pravice plemstva do trgovanja v mestu z žitom, vinom in izdelki podložnih obrtnikov le omejeni po vrednosti (do pol funta pfenigov), ne pa odpravljene. Že leta 1377 pa je bilo zaradi meščanskih pritožb prepovedano ustanavljati točilnice in gostilne v razdalji do ene milje od vsakega mesta in trga v deželi. Poznejši odloki deželnega kneza so večkrat ponavljali to prepoved bodisi v splošni obliki za vsa mesta v deželi bodisi ob potrjevanju pravic posameznega mesta. V takšnih prepovedih za posamezna mesta so izvzete le redke stare podeželske gostilne. Meščani se niso borili proti podeželskim gostilnam le zaradi tega, ker so točile vino, marveč ker so gostilničarji posegali tudi v trgovino z žitom. Tako so v Savinjski dolini okrog leta 1460 zahtevali, da jim morajo plačevati kmetje zapitek z žitom; to pa so potem prodajali tujim trgovcem in tovarnikom. Ker je povzročal tak postopek meščanom »v njihovi prehrani opazno pomanjkanje in škodo«, so bile te gostilne odpravljene. Najodločneje pa se je zavzel za mesta nadvojvoda Ernest. Že leta 1409 je prepovedal tujcem prodajati sukno na drobno na prošenjih in sejnih na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem; svojo robo so smeli prodajati le na debelo in le v mestih ali trgih. Leta 1418 je ponovil to prepoved posebej za Štajersko; poleg tega pa je prepovedal točilnice in gostilne ter delo podeželskih krojačev in čevljarjev v pasu ene milje okrog vsakega mesta in trga; ostale obrti pa je prepovedal povsod v podeželju. Hkrati je prepovedal

kmetom podeželsko trgovino (z žitom in živino), duhovščini, plemstvu, kmetom in Židom vsako prekupčevanje v mestih in trgih, tujcem pa poseganje v trgovino z živino, suknom in kožami. Te omejitve pa so naletale na odpor deželnih stanov. V pogodbi, ki so jo sklenili leta 1445 z mesti, so bile res v marsičem omiljene. Še naprej je bilo sicer prepovedano duhovščini, plemstvu, kmetom ter Židom trgovati z »beneškim blagom« (t. j. s predmeti, uvoženimi iz Italije), suknom, kožami, železom in vinom. Vendar pa so kmetje smeli prodajati svoje pridelke (žito in vino), živino, ki so jo priredili, ter loden in platno, ki so ju sami izdelali, in sicer ne le na mestnem trgu, marveč tudi na svojem domu. Prav tako so mogli doma od prekupčevalcev kupovati tudi sol in druga potrebna živila. Fevdalci posebej so mogli imeti tudi poslej v podeželju obrtnike za svoje potrebe, le da ti s svojimi izdelki niso smeli trgovati. Kmetje na spodnjem Štajerskem pa so smeli celo po starih šegah točiti svoje lastno vino. Štajersko meščanstvo je torej doseglo le to, da se je kmečka in plemiška trgovina omejila v glavnem na poljske pridelke in živino. Te določbe so obveljale do začetka 16. stoletja, ko se je ta borba obnovila v zvezi s sestavljanjem policijskega reda za dolnjeavstrijske dežele.

Še manj kakor na Štajerskem pa so dosegli meščani v borbi proti podeželski obrti in trgovini na Kranjskem. V nekaterih okoliših je bila kmečka trgovina tako močna, da je kar povsem zavrla razvoj meščanskih naselbin. To velja zlasti za Kras, kjer je silila prebivalce k postranskemu zaslužku tudi nerodovitna kraška zemlja. Z druge strani pa se je dalo prav tu dobro zaslužiti s tovorjenjem soli, južnega vina in drugega »beneškega blaga« v domačo deželo in še naprej. Tovorništvo in od 18. stoletja naprej prevozništvo je ohranilo svoj veliki pomen za življenje v teh predelih vse do srede 19. stoletja, ko ga je strla železnica od Ljubljane do Trsta.²⁰⁶

Tudi na Kranjskem so se začeli boriti meščani proti kmečki trgovini že kmalu po sredi 14. stoletja (prva prepoved je bila izdana že med leti 1365—1379, prva ohranjena pa leta 1389).²⁰⁷ Pozneje se ponavljajo v 15. stoletju takšne prepovedi delno za posamezna mesta, delno pa v splošni obliki za vso deželo. Zlasti kočljivo je postalo vprašanje, ko so se v drugi polovici 15. stoletja zapletli v to trgovino tudi fevdalci. Cesar je posegel v borbo in podprl meščane. Zaradi upadanja mestne trgovine so mesta težje plačevala davek, manjši pa so bili tudi dohodki mitnic v

mestih. Tako je Friderik III. že leta 1487 prepovedal v svojem pismu kranjskemu deželnemu glavarju Viljemu Turjaškemu razvado nekaterih zemljiških gospodov, ki so silili podložnike, da so prodajali živino le njim, »s čimer se trgovina odreja od mest in spravlja k plemičem«; dve leti pozneje pa je sporočil to prepoved neposredno plemstvu. Pri tem pa ni govoril več samo o plemiški trgovini z živino, marveč tudi z vinom, ovsem in kožami.²⁰⁸ Zemljiški gospodje pa so posegli poleg tega tudi v organizacijo obrti na kmetih.²⁰⁹

Tudi kadar zemljiški gospod ni vzel organizacije podeželske trgovine in obrti sam v svoje roke in ga torej prepovedi niso neposredno prizadele, so ga prizadele vsaj posredno: slabile so gospodarsko in s tem tudi davčno moč njegovih podložnikov. Zato pod okriljem zemljiških gospodov ta trgovina in obrt, neizogibni posledici vsega podeželskega gospodarskega razvoja, kljub številnim prepovedim nista nikdar prenehali. Leta 1492 pa so sklenili cerkveni gospodje (prelati) in plemstvo s kranjskimi mesti pogodbo, ki je trgovino na deželi delno dovoljevala in ki nam odkriva resnično stanje tega trgovanja in podeželske obrti.²¹⁰ Pri farnih cerkvah v krogu s polmerom ene milje okrog Ljubljane, Kranja, Kamnika in Novega mesta ter s polmerom pol milje okrog drugih mest in trgov naj ne bo več kakor po en kovač, čevljar, krojač, ter razen gostiln, ki plačujejo davek cesarju, le po ena gostilna (navadno je župnikova). Redni tedenski sejmi pri farnih cerkvah niso dovoljeni, dovoljena pa so običajna letna cerkvena proščenja s svojo trgovino. Podložnikom je dovoljen izvoz kislih vin iz dežele na sever in uvoz boljših, južnih vin v deželo. Prav tako jim je dovoljeno uvažati železo, ki ga pa smejo prodajati le v mestih ali trgih. Svobodna je trgovina s soljo in izvoz žita v Italijo, uvoz živine z vzhoda in njeno prodajanje, edino svinje smejo prodajati na podeželju le posamič, večje število pa le v mestih in trgih. Tudi živino, platno, sir in mast, kar sami pridelajo, lahko svobodno izvažajo v Italijo. Ta pogodba, ki jo je potrdil tudi cesar,²¹¹ kaže, da so obvladovali podložniki s svojim tovorjenjem tudi precejšen del zunanje trgovine.

Vendar so se prepovedi trgovine na deželi ponavljale še tudi poslej. Ne glede na to pa se je na podeželju trgovalo še naprej, pri tem pa so dovoljene oblike brez dvoma uspešno skrivale kmečko trgovanje tudi v nedovoljenih oblikah. Napredovalo pa

je tudi monopoliziranje trgovine v rokah zemljiških gospodov. Pritožbe proti temu se ponavljajo skozi vse 16. stoletje. Fevdalci so večkrat tudi naravnost branili svojo prednostno pravico pri nakupovanju pridelkov in živine od podložnikov — pod krinko lastnih potreb — ne pa preko mestnega trga, s sklicevanjem na svojo skrb zanje. Hkrati pa tudi plemstvo ni bilo edino v tem pogledu. Ostalo plemstvo se je namreč pritoževalo zoper imetnike deželskih sodišč, ki so uporabljali sodno oblast za to, da so prepovedovali prodajati drobnico, zlasti koštrune, izven deželsko-sodnih okrajev in s tem prisiljevali kmete, da so jo morali prodati po nizki ceni njim samim, oni pa so jo z velikimi dobički prodajali naprej. Med drugim so tudi te pritožbe povzročile omejitve delovanja teh sodišč s posebnim kranjskim sodnim redom leta 1535.²¹² Zemljiški gospodje so včasih tudi pomagali pri trgovanju kakemu kmetu — s potrebnim denarjem ali s potrdili, da tovari blago za fevdalčeve potrebe (osvoboditev od mitninskih dajatev!) — in si zato izgovorili ustrezen del dobička. Ta trgovina se je celo širila na prepovedane predmete in prepovedan obseg. Pred nosom kranjskih meščanov, na Primskovem, so trgovali s kožami, platnom, železom in oljem. V začetku 16. stoletja so duhovniki in kmetje samo v kranjskem sodišču odprli 22 novih krčem proti predpisom dogovora iz leta 1492.²¹³

Tudi tu torej vidimo podoben položaj kakor v razmerju med kmetom in zemljiškim gospodom. Podložnik ni stal mirno v mejah svojih starih, ustaljenih pravic, marveč si jih je poskušal večati ter je tako razširjene proglašal za »staro pravdo«. Meščan pa, stiskan na eni strani po tujih trgovskih družbah, na drugi ogrožen po izgubi podeželskega tržišča, se je boril za uveljavljanje pravic, ki so mu bile po privilegijih in deželnoknežjih zapovedih že davno podeljene, a še nikdar uveljavljene. Njihovo uresničenje pa bi bilo v tedanjem času za podeželje v gospodarskem pogledu v resnici pogubno. Zemljiški gospodje so pri tej borbi igrali zelo zamotano vlogo. Pri boju proti omejitvam kmečke trgovine so podpirali podložnike, a tisti med njimi, ki so trgovino monopolizirali, so stisko podložnikov še povečevali in s tem podpirali naraščanje nezadovoljnosti. Pomen teh vprašanj med vzroki kmečkih uporov so pokazali leta 1515 dogodki v Radovljici in kmečke pritožbe, leta 1525/26 pa so ob obravnavanju podeželske trgovine v Augsburgu izjavili tudi kranjski stanovski zastopniki: »Skrbi nas, da nas pokličejo kmetje na odgovor, ko se vrnemo

domov. Pobijejo nas do mrtvega! Bati se je novega kmečkega upora.«²¹⁴ To in podobne poznejše izjave, ki so padale še v 16. stoletju ob podobnih priložnostih pred deželnim knezom, je gotovo treba sprejemati z vso potrebno kritičnostjo že zaradi okoliščin, ob katerih so bile izrečene — gospodje so namreč s svojimi predlogi branili v prvi vrsti le svoje koristi in so podobne razloge navajali neredko tudi ob razpravah o davkih. Gotovo pa se kaže v tem dejstvo, da spada tudi boj za podeželsko trgovino med poglavitve vzroke kmečke vznemirjenosti. Zlasti pri velikih uporih so prenašali prav vzroki, ki so prizadeli vso pokrajino (davki, težave s kmečkim trgovanjem, nevarnost pustošenja ob vojnih dogodkih itd.), upor iz prvotnih žarišč, povezanih tudi z nezadovoljstvom zaradi krajevno omejenih postopkov zemljiškega gospoda, na širša področja.

Kljub pogodbi iz leta 1492 so se navedeni spori nadaljevali tudi naprej.²¹⁵ Za sestanek odposlancev stanov avstrijskih dežel v Innsbrucku leta 1518 so pripravili kranjski stanovi predlog ureditve podeželske trgovine, ki bi določbe pogodbe v nekaterih pogledih še znatno razširil. Poleg vseh predmetov in živine, izdelanih in prirejene doma na hubi, naj bi kmet prosto izvažal na Laško tudi žito, ki bi ga pridobil v zameno za sol, torej s pravim prekupčevanjem v deželi. Vole, konje, krave, koštrune in drugo živino, kože in kožuhovino, usnje in raznovrstne prehrabene predmete, ki jih uvažajo od zunaj v deželo, morajo prodajati na sejnih (in s prašiči ostati tam do tretjega dne), a kolikor jih na ta način na mestnem sejmu ne prodajo, lahko odpeljejo vse to na kmete »in tam prodajo komurkoli«. Duhovščina in plemstvo morejo kupovati od kmetov tudi že preden so prišli z živino in blagom na mestni trg. Kmetje naj bi si smeli »zaradi paše, gnojenja njiv in travnikov ali podobne koristi« nakupiti 30—100 glav prašičkov, koštrunov, kozlov, koz — na mestni trg pa jim jih ne bi bilo treba peljati, marveč so bili dolžni obvestiti o možnosti nakupa meščane in mesarje najbližjega mesta ali trga; če na ta način ne bi dobili kupca, ki bi »primerno plačal živino«, jo lahko posestnik sam ali njegovi posli ženejo na Laško ali kam drugam iz dežele. Trgovanje s kraško živino naj bi bilo povsem prosto — tudi preko deželne meje. Ohranilo naj bi se šest žegnanjskih sejmov (trije na Notranjskem in trije drugod v deželi). Za rokodelce in krčme, ki so bili kot takšni vpisani v urbarjih in plačevali ustrezni činž svojim gospodom

naj bi veljale omejitve stare pogodbe. Proti temu pa se meščanski zastopniki niso branili le s trditvijo, da predstavlja tolikšen obseg trgovanja z živino že pravo prekupčevanje, in z očitkom, da se dolenski in kraški kmetje vobče ukvarjajo s prekupčevanjem živine na Laško, marveč so hoteli določbe stare pogodbe zopet zožiti. Kmet naj ima dovoljenje, da proda živino, kolikor je preredi na kmetiji čez zimo, v mestih, a iz dežele je ne sme gnati; za rokodelce naj pa se uveljavi prepoved pogodbe do razdalje ene milje pri vseh deželnoknežjih mestih in Škofji Loki, ne le pri onih štirih, ki so bila določena leta 1492. Obe stranki sta se — podobno navadno tudi pozneje — strinjali le v zavračanju delovanja tujih trgovskih družb.

V Innsbrucku ni prišlo do nikakršne odločitve. Zato se je spor nadaljeval, pritožbe obeh strani pa kažejo, kako je kljub temu sporu naraščala podeželska trgovina. Na *Kranjskem* je postala očitno najvažnejša kmečka trgovina s soljo (uvoz) in žitom (izvoz). Po stanovskih trditvah je stara že vsaj sto let in je z njo stalno zaposlenih okrog 4000 do 6000 tovornih konj. Zato so stanovi zahtevali, naj bo »kmetom dano na prosto, da hodijo zamenjavat žito za sol na Laško in zopet sol za žito drugam, kakor želijo in jim kaže«. Sicer so ponavljali v kratkem zahteve iz leta 1518, razširjene še z zahtevo, da naj podeli vladar na Krasu, kjer »živi mnogo ljudi, pa nimajo niti letnih, niti tedenskih sejmov... dvema ali trem primernim krajem svoboščine letnih in tedenskih sejmov z enakimi pravicami, kakor jih imajo meščanske naselbine«. Tudi po pritožbah mest so kmetje na široko prekupčevali s soljo, ki so jo zamenjavali za žito na *Kranjskem*, *Štajerskem*, v *Slovenski marki*, *Slavoniji* in drugod; na široko so se poprijeli trgovanja z vinom in povsod na letnih in tedenskih sejmih ter zunaj dežele je srečati kmečke prekupčevalce z živino in drugim blagom. Pritožba *kranjskih* mest iz leta 1534 pa celo pravi, da kmečka trgovina občutno narašča. Trgujejo ne le z živili, marveč tudi s suknom, žebli, železom, platnom, s krdeli ogrskih volov (po 300 živali naenkrat) in prašiči (posameznik kupi 600 do 700 živali). Drobnico morajo prodajati gospodom in ti jo pod videzom hišnih potreb odvajajo brez plačila mitnine na Laško; drugi pa se povezujejo s kmeti pri trgovanju. Nova središča kmečke trgovine so postali tabori, ki si jih grade in s tem odvajajo trgovino od mest, ker v taborih hranijo pridelke in vino. Mesta so zahtevala popolno odpravo

podeželskih sejmov; trgovanje z vinom naj se omeji le na stare krčme, ki ga pa smejo prodajati le na drobno; odpraviti je treba prekupčevanje z živino in prav tako vse obrtnike v podeželju razen kovačev, pa še ti smejo delati le izven kroga ene milje okrog vsakega mesta in trga. Na *Koroškem* je bilo zaposlenih po meščanskih pritožbah več sto koroških kmetov in kočarjev s stalnim prevozništvom na Laško in na Štajersko; trgovali so z žitom, vinom, živino, soljo in drugim blagom ter so se spremenili iz tovarnikov in prevoznikov (namreč za potrebe meščanov, ki niso imeli tovarnih živali!) v trgovce na lasten račun. V podeželju so se odprle nove krčme in varilnice piva, mnogo pa se trguje po župniščih. Za svoj račun pa izvažajo po podložnih tovarnikih na Laško žito, živino in železo, ki jih dobe v obliki dajatev, tudi prelati in plemstvo, uvažajo pa poleg finih tkanin zlasti vino za svoje krčme. Mesta so zahtevala popolno odpravo prekupčevanja po duhovščini, plemstvu in kmetih, tovarniki pa bi morali vse, kar uvozijo v deželo, postaviti na mestne trge. Prav tako naj se tujim trgovcem prepove vsako trgovanje izven privilegiranih letnih sejmov. Na *Štajerskem* pa so se pritoževali zlasti proti velikim trgovskim družbam, ki so imele skladišča v deželi in se niso ozirale na pravice štajerskih mest; trgovino med Ogrsko in Slavonijo ter italijanskimi pokrajinami so speljale povsem mimo mest. Pri izvozu iz dežele so se povezovale tudi s štajerskimi gospodi. Tudi tu so mesta zahtevala omejitev trgovanja tujcev le na letne sejme in prepoved trgovanja z beneškim blagom, suknom, kožuhovino, železom in drugim blagom razen z vinom in žitom, ki ju pridelajo, živine, ki jo prirede, in doma izdelanim lodnom in platnom. To podobo medsebojnih pritožb in zahtev stanov in meščanstva je povsem potrdila presenetljivo velika trgovina z žitom in soljo v kmečkih rokah med primorskimi mesti in kranjskim podeželjem, ki jo je ugotovil v zadnjem času v svojih še neobjavljenih delih Ferdo Gestrin. Vsaka motnja v tem kmečkem gospodarstvu je torej prizadela prebivalstvo zelo na široko in sicer prav tisto skupino vaščanov, ki je bila na vasi gospodarsko najmočnejša in najobčutljivejša za vsako oviro pri svojem vzpenjanju navzgor, ob svojem trgovanju pa je ustvarila tudi dovolj široko razpete ustaljene zveze ne le preko meja zemljiškega gospostva, marveč tudi preko deželnih meja.

8. Pot v upor

Ves ta razvoj je rodil naposled proti koncu 15. in v začetku 16. stoletja dogodke, ki pomenijo prelom v zgodovini slovenskega naroda. Slovensko ljudstvo je živelo od frankovske dobe dalje sorazmerno mirno pod svojimi gospodarji tujega rodu. Odkar so Franki odstranili del domačega plemstva, drugi del pa prekrili s svojim, odkar je padel Kocelj kot knez Spodnje Panonije, so o slovenskem življenju odločali predvsem drugi. Sedaj pa se je dvignilo to ljudstvo samo v velikih kmečkih uporih in zahtevalo svoje pravice. Naenkrat se je pokazalo, da slovensko ljudstvo še živi. V kmečkih uporih je ubralo pot, ki je edina vodila k njegovemu oživljanju in uveljavljanju, pot boja za pravice in za osvoboditev izkoriščenega malega človeka. To je bila pot, ki je Slovencem prinesla vse njihove poznejše pridobitve in s katere slovensko ljudstvo ni več stopilo do končne zmage v socialistični revoluciji.

O vzrokih, ki so vodili slovenskega kmeta v upor, so v preteklosti sodili različno. Nekateri so menili, da je gnala podložnike v upor samo vedno večja družbena brezpravnost, v katero so zapadali v razmerju do svojega zemljiškega gospoda, medtem ko podložnikom pred uporom v gospodarskem pogledu ni šlo tako slabo.²¹⁶ Pri tem se sklicujejo na Unrestovo sporočilo, da je menda podložnik bolje oblečen in pije boljše vino kakor gospod,²¹⁷ ki ga potrjujejo še nekatera sporočila, da koroški kmet konec 15. stoletja res ni slabo jedel.²¹⁸ Drugi pa so trdili — precej pod vplivom mladoliberalne publicistike izpred leta 1848 (zlasti Zimmermannovega dela o nemški kmečki vojni), da je povzročila ta upor le strahovita samovolja fevdalcev, ki so začeli podložnika tako izkoriščati, da so ga spravili že na rob gospodarskega propada.

Ne prvo, ne drugo ni povsem resnično. Brez dvoma so navtila na kmeta v 15. in 16. stoletju številna nova bremena, ki so njegov gospodarski položaj bistveno poslabšala. Na njegov račun je poskušal zemljiški gospod izvleči svoje gospodarstvo iz gospodarskih težav. Na kmeta so padla tudi najtežja bremena v zvezi z organizacijo nove države in s potrebami nove vojske. Unrestovo sporočilo o kmečkem življenju je prav gotovo sumljive vrednosti, saj je koroški župnik prav z njim zavračal upravičenost koroških kmetov do upora, ki so ga začeli. Ne sklada se niti z

njegovimi lastnimi poročili o položaju kmeta ob raznih turških vpadih. Če sploh velja, velja kvečjemu za kakšne izjemne primere, ki so izraz obogatitve posameznih vaščanov v zvezi z vedno močnejšim poseganjem v podeželsko trgovanje in z notranjim premoženjskim razslojevanjem vaškega prebivalstva.²¹⁹ Tema dvema poročiloma o visoki ravni kmečkega življenja pa bi mogli postaviti nasproti druga poročila o podložniškem gospodarskem položaju, ki govore povsem drugače, zlasti o tem, da so podložniki preveč revni, da bi mogli plačevati toliko in takšnih izrednih davkov.²²⁰ Če bi hoteli verjeti tem poročilom, bi morali misliti, da je bilo podeželje v resnici tik pred gospodarskim zlomom. A spet moramo pomniti, da so tudi ta poročila tendenčna — plemstvo je namreč zavračalo z njimi vedno večje zahteve deželnega kneza, prav nič pa ni mislilo na takšen način ob svojih lastnih koristih od zemljiškega gospodstva.

Toda ne smemo pozabiti, da se je začelo slabšanje kmečkega položaja v času, ko je bil ta za fevdalno dobo izjemno ugoden. Ko so gospodje začeli večati pritisk na kmeta, so bile kmečke dajatve in dolžnosti do gospoda brez dvoma sorazmerno manjše, kakor jih je moral nositi nekdan njegov praded. Naraščanje pustih kmetij v 15. stoletju nikakor ni samo izraz gospodarskih težav, saj sicer ni mogoče razložiti dejstva, da je v istem času in na istem gospodstvu (npr. pri Starem trgu pri Slovenjem Gradcu) kolonizacija mogla še vedno napredovati z nastajanjem novih kmetij. Kmet je moral prevzeti res tudi nove davke, ki jih prejšnja doba ni poznala in so postajali vedno večje breme. Pa spet je treba podčrtati, da so se tudi kmetje v mnogočem okoristili z novim gospodarskim razvojem mimo »stare pravde« ter da so se ponekod precej povečali dohodki v zvezi s trgovanjem in podeželsko obrtjo. Seveda pa je tudi tu trčil kmet na ostro nasprotovanje meščanstva, ki je branilo svoje stare pravice.

V resnici je bil sicer podložnikov družbeni položaj tista pot, ki je omogočala večino nerednosti na zemljiškem gospodstvu in ki je odpirala vrata siloviti fevdalčevi samovoljnosti pri izkoriščanju podložnika. Ta naraščajoča brezpravnost je brez dvoma vodila podložnike v upor. Toda ne sama na sebi. Prav ta brezpravnost je namreč omogočila, da so fevdalci prevrgli na podložnike vse breme gospodarskih težav, v katere je zašlo zemljiško gospodstvo, in vsa bremena za organiziranje nove državne organizacije. Prav ta nova bremena pa so bila tisto, kar so kmetje

najtežje občutili, toliko bolj ker so jih nova bremena (in ovire kmečkega trgovanja!) zavrla prav v obdobju njihovega postopnega dviganja.

Tudi turški napadi niso bili poglavitni vzrok za podložniški upor. Značilno je, da je nastal prvi večji kmečki upor na Koroškem, v pokrajini, ki je bila od vseh slovenskih dežel po turških napadih najmanj oškodovana. Slovenski kmečki upor pa se je začel tedaj, ko so se v tem pogledu pokazala že nekatera izboljšanja in ko so se pokazali glede sodstva in obnavljanja kolonizacije že prvi znaki nove dobe in urejenosti. Nasprotno pa se tista pokrajina, ki je bila z gospodarskimi težavami in z notranjimi in vnanjimi boji najbolj prizadeta — srednje Štajersko — uporov skoraj ni udeležila. Kmet je sicer res doživljal občutne težave in so mu naložili težka bremena. Vendar gospodarsko še daleč ni bil na tleh. To najlepše kaže zagotavljanje samih upornikov, da so pripravljeni nositi bremena, ki bi jih res naložil cesar,²²¹ poleg tega pa tudi dejstvo, da so vendarle kljub tolikim udarcem mogli plačevati vse, kar so zahtevali od njih.

Pot v upor je odprl tedanji celotni gospodarski razvoj, ki je vedno bolj ostril nasprotja med različnimi družbenimi razredi, s precejšnjim izenačenjem podložniškega položaja z ene strani in pravic zemljiških gospodstev z druge strani pa ta nasprotja tudi poenostavil in posplošil.²²² Fevdalec je prevrgel svoje težave na kmeta, ki ga je spravil v popolno odvisnost od sebe in mu zaprl vsako možnost, pritožiti se zoper nova bremena. Kmet se je skliceval na »staro pravdo« in zavračal nova bremena. Hotel je ohraniti vse pridobitve, ki mu jih je prinesel novi gospodarski razvoj.

Ta kmečka težnja ima seveda tudi svojo globoko moralno opravičenost. Fevdalci so namreč prav v tej dobi prenehali opravljati celo tiste družbene naloge, zaradi katerih so nekdanj uživali svoje posebne pravice. Zahtevali pa so še vedno stare koristi. Za opravljanje njihovih starih dolžnosti pa so nastajali novi organi (zlasti najemniška vojska), za katere so morali prevzeti poglavitno breme spet kmetje. Delno pa so morali kmetje te dolžnosti prevzeti celo neposredno v obliki »črne vojske«. Nič boljše ni bilo razmerje podložnikov do meščanskih zahtev po odpravi podeželske trgovine in obrti, ki bi podložnika — zlasti kajžarski sloj — v resnici gospodarsko uničila. Pa tudi razmerje s cerkvijo in duhovščino (ne glede na cerkvena zemljiška

gospodstva!) se ni mnogo razlikovalo od razmerja s fevdalci. Duhovščina je namreč v veliki meri uporabljala vero za to, da je iztiskala iz kmeta čim več denarja, poleg tega pa je z naukom, da oblast izvira od boga in da je treba poslušati posvetne gospode, branila tudi plemstvo in njegove zahteve.

Ko je podložnik videl, da ga je kljub pomnožitvi njegovih bremen država branila mnogo manj kakor tiste, ki jih je manj obremenjevala, ga je zamikala misel na samopomoč. Vendar je vnašal novi razvoj v kmečko zavest in gibanje tudi nekatere bistveno nove težnje. Kmečka samozavest je mogla spričo dejstva, da je kmet vzdrževal nanovo nastajajočo državno organizacijo, da je bil vključen v vojsko in dobil s tem pravico do nošnje orožja ter da se je sam branil proti turškim napadalcem, zelo močno zrasti. To je povsod rodilo zaničevanje plemiškega igračkanja z orožjem in lovom in zavest o pomenu kmečkega dela, na »katerem svet sloni«. To je bila podklada zahteve, da je treba omejiti pravice plemstva v upravi in da naj odločajo o kmečkih bremenih kmetje sami.

Misel na odprt upor proti fevdalcem pa so pospeševale poleg tega tudi borbe med plemstvom in vladarjem, ki so zavzele izredno širok obseg prav v drugi polovici 15. stoletja. Odločbe deželnega kneza proti koncu 15. stoletja — namerjene proti moči deželnih stanov — so po dolgih stoletjih obljubljale kmetom vsaj nekaj pravnega varstva pred graščakovim nasiljem. Deželni knez se je včasih celo neposredno obrnil do podložnikov z naročilom, naj ga podpro v boju zoper posameznega upornega gospoda (pri Kočevju in v okolici Maribora) ter naj z orožjem rešijo iz zapore človeka, ki je bil zaprt po samovolji zemljiškega gospoda.²²³ Prav te spremembe so navedle kmete na pogrešno misel, da v svoji borbi proti samovolji zemljiških gospodov niso več sami. Dokaz za to so tudi vedno pogostnejše pritožbe, ki so jih pošiljali posamezniki ali pa tudi cele soseske s prošnjo za pomoč neposredno cesarju.

V »črni vojski« in kmečkih taborih so kmetje oblikovali tudi ogrodcje lastne kmečke vojaške organizacije. Mestne in plemiške »zveze«, ki so nastajale po naših deželah v obrambo stanovskih koristi, so jim pokazale obliko samostojne politične organizacije, značilne za to dobo. Tako so mogle nastati »kmečke zveze«, v katerih so se hoteli boriti kmetje za svoje koristi in pravice.

Misel na odprt upor zoper zemljiške gospode je bila v tem položaju povsem prirodna.²²⁴ Začel se je spopad, ki naj bi odstranil po novem gospodarskem razvoju razmajani fevdalni družbeni red. Turški vpadi so bili le zadnji povod, ki je pomagal preiti prvič od protestov in izrazov nezadovoljstva do odprtega naskoka na gradove.

II. PRVI KMEČKI UPORI PRI NAS. KOROŠKI KMEČKI UPOR LETA 1478

V drugi polovici 15. stoletja se je začela v slovenskih pokrajinah in v njihovem najbližjem sosedstvu vrsta krajevno omejenih kmečkih uporov, ki so zasegli zdaj večje, zdaj manjše področje. Ohranjena sporočila kljub svoji fragmentarnosti pričajo, da so bili to vzkipi splošne nezadovoljnosti, ki je vrela v letih 1469 do 1515 med podložniki vseh notranjeavstrijskih dežel.

Naravnost med težke razmere, ki jih je zakrivil Baumkircherjev upor proti cesarju Frideriku III., je udarila novica o Turkih, ki so po skoraj polstoletnem premoru leta 1469 spet udarili v slovenske dežele. Napadli so in strahovito oplenili Dolenjsko in del Notranjskega.¹ Že sam glas o njihovem prihodu je sprožil govornice, da je Turke poklical Baumkircher,² in v oddaljeni zgornji Štajerski se je začela snovati »kmečka zveza« (nemški »Bauernbund«; iz nemške besede »Bund« je prav zaradi značilnosti tega kmečkega povezovanja pri kmečkih uporih nastala slovenska beseda »punt« = upor). Na zborovanju v Knittelfeldu so kmetje na svojo roko razpravljali o obrambi dežele proti Turkom.³

Zaradi stroškov, ki so jih povzročali notranji in zunanji boji, so na sestanku notranjeavstrijskih deželnih stanov leta 1470 odobrili »splošni davek, imenovan glavarina«; v različnih zneskih, odmerjenih po družbenem položaju, so ga morali plačati vsi, od cerkvenih dostojanstvenikov in plemičev preko meščanov in kmetov do beračev, šolarjev in dojenčkov.⁴ Podložnike je ta sklep hudo razburil. Morda po vzgledu salzburških podložnikov, ki so leta 1462 s svojim nastopom uspešno preprečili nove davke, so hoteli zgornještajerski kmetje sklicati v začetku februarja 1471 zborovanje, da bi na njem razveljavili ta sklep deželnih stanov. Jedro uporniškega gibanja je bilo na posestvih sekovske škofije. Od preproste obrambne kmečke zveze proti turški nevarnosti

je vodila podložnike pot k novim, naprednim načrtom. Ker niso imeli zastopnikov v vrstah deželnih stanov, so zahtevali za svojo kmečko zvezo pravico, da naj bi odločala o veljavnosti sklepov deželnih stanov, kolikor se nanašajo na nova kmečka bremena. Cesar je zvedel za kmečke namere že v januarju. V strahu za svoje dohodke je ukazal zborovanje preprečiti, hkrati pa je prepovedal podložnikom udeležbo pri njem tudi neposredno in zagrozil vsem nepokornežem s kaznijo.⁵

S takšnimi prepovedmi pa ni bilo mogoče odpraviti stiske, ki je zajela deželo, in zato tudi ne pomiriti vrenja med podložniki. Turki so še vedno hodili v deželo, cesar pa je še vedno zahteval davke. Celo duhovščina — cerkvena gospodstva so bila z davki obložena celo večkrat kakor posvetna — je bila nezadovoljna s Friderikovo nedelavnostjo glede na deželno obrambo in z vedno novimi bremenii; o tem zelo jasno priča javno pismo neznanega kranjskega meniha cesarju, nabito v Gradcu leta 1478 (ali že kaj prej):⁶ »Pokonci iz spanca, v katerem že predolgo ležiš po mili volji! Kličejo te Kranjci, Korošci in Štajerci. Nihče se ne briga za močnega sovražnika, proti kateremu je potreben najmočnejši odpor. Niti ti, niti tvoji knezi, svétniki, prelati in plemiči niste doslej podvzeli ničesar. Edino preprosti kmetje in reveži zgornje Štajerske so se spomnili na božjo milost, ko so se zbrali leta 1469 pri Knittelfeldu in pretresali težkih misli in žalostnega srca bolečine ubogega štajerskega ljudstva, ki ga pogubljaajo brez vsake krivde ropanje, pobijanje in požiganje in ki odhaja od tebe kot deželnega kneza ter od drugih tvojih gospodov brez tolažbe in brez nasveta. Tako zbrani... so se namenili povezati sami za rešitev iz te stiske... in so vendar pozvali tudi plemstvo in svoje gospode, naj jim pri tem pomagajo s telesom in premoženjem; če pa se to ne bi zgodilo, se hočejo sami boriti do smrti.« Pisec nadalje sprašuje vladarja, kako si upa nalagati davke pripadnikom vseh stanov ter uporabljati duhovniško premoženje kot svoje komorno imetje, ko je v njegovih blagajnah še mnogo denarja. Kako naj plačujejo davke meščani, ki so jim že 20 let zaprte ceste za trgovanje? Kako plemstvo, ko se je vrednost dohodkov z zemljiškega gospodstva v zadnjih sto letih zmanjšala na eno tretjino nekdanjih? Kmetje te ne marajo, ker kršiš staro pravdo, zaradi pohlepa zamenjuješ dobri denar za slabi in zvišuješ mitnine in carine ter nalagaš nove dace na vino, sol in železo, z vsem tem pa se povišujejo cene.

Od leta 1469 do konca leta 1477 so bili Turki v notranje-avstrijskih deželah devetnajstkrat, na leto torej povprečno več kakor dvakrat.⁷ Vsi izredni davki s »tedenskim vinarjem« (davek najmanj enega pfeniga, ki so ga morali od leta 1475 naprej plačevati vsak teden vsi prebivalci, ki so imeli kakršnekoli dohodke) vred niso prav nič pomagali.

Leta 1473 so Turki ob svojih roparskih pohodih prvič obiskali tudi Koroško. Plemstvo dotlej kljub težkim dajatvam, ki so mu jih plačevali kmetje, ni v nobenem pogledu poskrbelo za obrambo dežele. Koroški kmetje so se zato združili takoj po odhodu Turkov v »kmečko zvezo«. Nova kmečka organizacija je poslala že leta 1474 sestanku predstavnikov koroških in kranjskih deželnih stanov v Wolfsbergu spoštljivo, toda odločno spomenico. V njej so podložniki izjavili: če bodo stanovi še naprej nalagali podložnikom nove davke zaradi turške nevarnosti, proti njej pa nič ukrenili, se bodo morali podložniki sami odškodovati s tem, da ne bodo več oddajali svojim graščakom urbarialnih služnosti.⁸ V istem letu so morali sporočiti cesarju tudi štajerski deželni stanovi s svojega sestanka v Mariboru (9. decembra), da raste nezadovoljstvo med podložniki, ki jih spravljajo stalni turški napadi v obup. Po tem stanovskem poročilu naj bi se bili odločili, da bodo odpovedali pokorščino zemljiškim gospodom in se pridružili Turkom ali pa se izselili v Italijo, na Ogrsko ali kam drugam.⁹

Res se v teh letih množe poročila o težnjah podložnikov, da se otresejo starih in novih dajatev ter drugih vezi. Leta 1475 je moral freisinški škof Sikst opominjati župana na Dovjem, ker podložniki niso plačevali tedenskega vinarja; v uradu Oberwelz se je ta odpor stopnjeval do oboroženega spopada nekega podložnika z upraviteljevimi hlapci.¹⁰ Cerkveni funkcionarji oglejskega patriarha so morali posredovati leta 1475 v Št. Rupertu na Dolenjskem, leta 1477 pa v Slovenski Bistrici, kjer so podložniki odpovedali dajatve svojima župnikoma.¹¹ Leta 1476 so se branili služnosti in tlake podložniki Klevevža, prizadeti po turških napadih; ker so Turki leta 1476 dvakrat opustošili loško gospodstvo freisinških škofov, so se branili podložniki v naslednjem letu plačevati davke, ki jih je naložila dežela ne glede na prestano škodo.¹² Podobne glasove slišimo leta 1478 o podložnikih Ulrika Schaumberga, ki niso hoteli plačevati dolžnih dajatev ptujskim dominikancem, in o Hesiberjevih podložnikih iz Loža.¹³ Podložnik

gospodstva Voitsberg pa je na svojo roko prodajal dele posestva, ki ga je imel v zakupu.¹⁴

Drugi turški napad na Koroško (leta 1476), ko se je skupina 8—10000 Turkov štiri mesece neovirano potikala po naših deželah in plenila, je sprožil vnovič kmečko gibanje v tej deželi. Unrest, koroški kronist iz 15. stoletja, pravi ob tem napadu: »To mora iti vsakomur k srcu, da je tako majhna turška sila, ki so jo cenili največ na 8000 mož, šla brez ovire in brez boja skozi tri dežele, Koroško, Slovensko marko in Kranjsko s Krasom, in da je naredila tako veliko škodo in se ji ni nihče postavil po robu, razen če si je kdo po nuji moral braniti življenje. Le na Krasu so jim naredili nekaj škode in osvobodili nekaj jetnikov. O bog nebeški, čas bi bil, da bi krščanski meč vzel turški sablji njeno ostrino.«¹⁵ Ni čuda, da se je med kmeti dvignil krik, ker plemstvo ni nič storilo proti Turkom, češ da jim gleda skozi prste, in da se je širil celo sum, da so nekateri skrivaj zvezani s Turki. Ta sum vsekakor ni bil povsem brez podlage. Tudi kranjski deželni stanovi so večkrat tožili, da je pod Turki življenje lažje. Dva prelata in neki duhovnik so risali Turkom — ti so imeli tudi sicer dobro razpredeno vohunsko mrežo — zemljevide, leta 1475 pa se je celo zgodilo, da sta dva krščanska plemiča (hrvatski grof Ivan VIII. Brinjski iz rodu Frankopanov in kranjski plemič Schneeperger ali Schumperger) poklicala bosenske Turke v deželo zaradi svojega spora s cesarjem.¹⁶ Kmetje »ob spodnji Zilji in ob Dravi« niso hoteli plačevati tedenskega vinarja. Ko so videli, koliko denarja gre v utrjevanje južne koroške deželne meje, so začeli sumiti, da ga gospodje pridržejo zase. Prav so imeli vsaj toliko, da so del tega denarja plačevali »nekaterim plemičem iz dežele za določeno število hlapcev, ki naj bi varovali deželne utrdbe«. Kmetje so se obrnili 16. oktobra 1476 do koroških deželnih stanov, ki so se sestali v Spittalu, pač brez vsakršnega uspeha. Puntarji ob Zilji so vztrajali pri svojem in ostali povezani v kmečko zvezo.¹⁷ Iz tega vrenja je izbruhnil leta 1478 ob dveh majhnih povodih prvi kmečki upor na Slovenskem, ki je zajel skoraj vso Slovensko Koroško.

Strah pred Turki ter brezuspešno plačevanje vedno višjih davkov in dajatev sta povzročila, da so se združili v začetku leta 1478 kmetje v Schladmingu na zgornjem Štajerskem v kmečko zvezo. Kakor dve leti poprej Korošci so tudi oni dolžili plemstvo izdajstva, češ da je 53 plemičev in članov deželnih

stanov izdajalcev, ki da so turški vohuni in vodniki. Podstava in namen te kmečke zveze je bila obramba proti Turkom. Da bi dosegli kmečko edinost, so uporniki ostro zagrozili tistim, ki ne bi sami pristopili k zvezi: takšni ne smejo uživati srenjskega zemljišča, če jim v hiši ugasne ogenj, jim ga ne sme nihče dati, duhovniki jim ne smejo krstiti otrok niti jih po smrti pokopati. Župniku ne sme dati nihče več kakor za tiho mašo sedem, za slovesno pa 12 pfenigov. Tistemu duhovniku, ki bi ne hotel pristopiti k zvezi, pa so grozili s tem, da mu ne bodo dajali bere in drugih služnosti. Zemljiškemu gospodu ne sme oddajati nihče več, kakor je določala stoletna pravda, in prav tako so rekli, da tudi cesarju ne bodo plačevali drugih davkov in mitnin kakor stare. Vsak puntar, ki bi se pregrešil proti tem določbam, bo kaznovan na telesu in imetju.¹⁸ Unrest poroča, da je bil upor brezuspešen: sredi leta so ga zadušili in ujeli uporniškega voditelja Maynhardta.¹⁹

Zgled zgornještajerskih upornikov je bil prvi sunek, ki je pognal že tako vznemirjene koroške kmete v odkrit upor, drugi pa je bil menjavanje starih oglejskih pfenigov v nov, dunajski denar.²⁰ Odkar je v začetku 15. stoletja propadla pod beneškim pritiskom svetna oblast oglejskega patriarha, s njo vred pa tudi kovnice oglejskega denarja, se je število oglejskih pfenigov v prometu vedno bolj krčilo. Ker je bil ta denar v naših Alpah precej razširjen,²¹ so bile v tej veljavi mnogokrat določene tudi denarne dajatve v urbarjih. Ker je starih novcev zmanjkovalo, je bilo treba prevesti stare dajatve v nove kovance, manj vredne od starih. Friderik III. je naročil vicedomu v Spittalu (upravljal je nekdanja ortenburška gospostva Ortenburg, Vernberg in Sternberg, ki so po koncu zadnjega Celjana leta 1456 prešla v habsburško posest), naj prevede dajatve iz oglejskih v običajne pfenige v razmerju 1:2, kar je ustrezalo vrednosti obojega denarja.²² Prizadeti kmetje so se temu nominalnemu povečanju denarnih dajatev uprli in so bili pripravljeni plačevati za en stari le poldrugi novi pfenig. Vicedom je poskusil po cesarjevem naročilu s silo zlomiti odpor in je nekaj nepokornih kmetov zaprl, druge pa poklical na zagovor. Toda kmetje so v odgovor sklenili okrog Spittala ob Dravi nad Beljakom novo kmečko zvezo; na zagovor niso prišli posamič, marveč okrog 40 oboroženih kmetov z orožjem. Ker jih je vicedom hotel zaslišati le posamič, so mu pokazali hrbet in kmečko zvezo v kratkem razširili.

Gibanje, ki se je rodilo v nemškem delu dežele, se je razširilo — nemara po posredovanju s prevedbo dajatev prav tako prizadetih gospostev Vernberg in Sternberg ob Dravi vzhodno od Beljaka — predvsem v južnem, slovenskem delu, ki je bil po turških vpadih huje prizadet in kjer je vrelo, zlasti ob Zilji, že od leta 1476. Z zborovanji v okolici Spittala, ob Dravi in pri Zilji je kmečka zveza hitro naraščala in zajela tudi druge podložnike, ne le cesarjeve. Tudi njen namen se je spremenil in razširil: iz borbe proti neugodni prevedbi dajatev je zrasla kmečka organizacija za obrambo dežele proti Turkom. Upor je »zrasel v kratkem kakor majhna voda od velikega naliva... In kadar so (uporniki) določili dan sestanka in se zbrali, so tekli kmetje tja skoraj kakor roj čebel v panj in nihče jim ni mogel tega ubraniti.«

Po Veliki noči (22. marca) so imeli puntarji zborovanji pri Beljaku, najprej na levem bregu Drave na polju proti St. Lenartu in Jezernici, imenovanem »auf der Hayden«, nato pa na »Trati« pri Zgornji Beli ob Beljaku na levem bregu Drave. Na teh zborovanjih so uporniki prisegali na meč, pritrjen na dva v zemljo zabita kola, ter se s to prisego odrekli podložniški »prisegi (zvestobe), ki jo je vsakdo prisegel svojemu pravemu gospodu«.

V Lazah pri Beljaku so se zbrali 25. maja uporniki in njihovi voditelji — vrhovni voditelj Peter Wunderlich iz okolice Spittala, Enczi Matija Hennsel iz Bleiberga, neki kovač iz Trebenj, Andrej iz Laz, Pavel Česnik iz Kleč pri Skočidolu, neki krojač Gschirr »in več drugih«. Že v tem vrhovnem svetu, čigar člani so doma še na področju prvotnega žarišča upora, so bili poleg kmetov tudi dva kmečka rokodelca in en rudar. Tudi sicer so pri upor sodelovali tudi podložniški rokodelci. V vodstvu je bilo zastopano vsako deželsko sodišče, čigar podložniki so se pridružili kmečki zvezi, z dvema članoma. Za sestanek v Lazah so si preskrbeli uporniki prepis določb šladminških upornikov in so po njih sestavili tudi svoje. Prvi kmečki načrt o zahtevah kmečke zveze je slonel v gospodarskem pogledu popolnoma na zahtevi po ohranitvi stare pravde, temelj kmečke organizacije pa je bil namen, naj bi uredili obrambo dežele proti Turkom. V zvezi z organizacijo te obrambe je plemstvo očitno popolnoma odpovedalo. Ko je sredi leta grozil turški vpad, je Friderik III. brez uspeha pisal na Koroško pismo, naj zasedejo deželne utrdbe ob južni meji z določenim številom vojakov, čeprav so plemiči

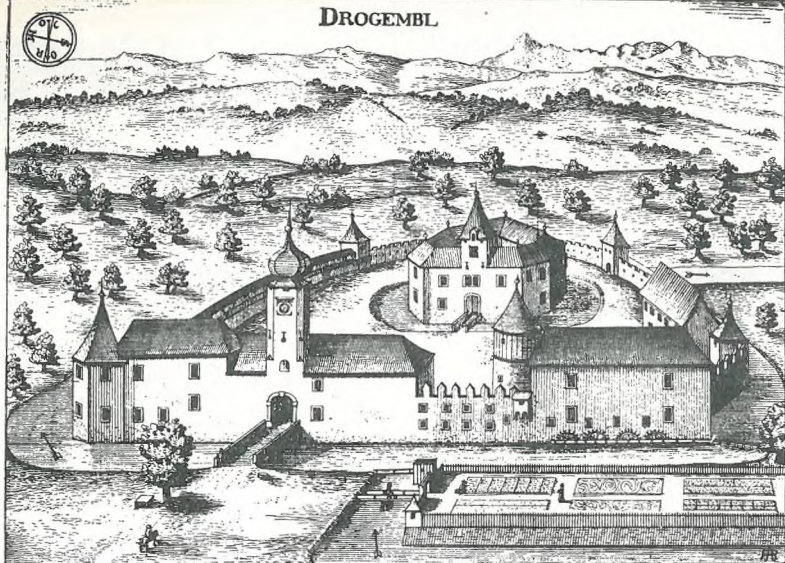

Brežice v 17. stoletju

Rajhenburški grad

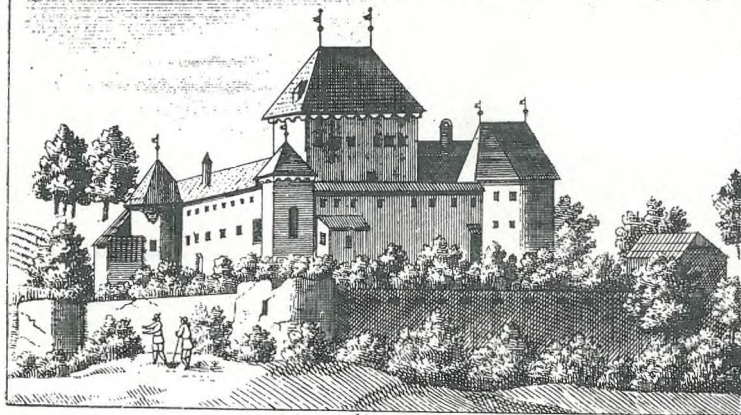
DROGEMBL

Dragomelj v 17. stoletju

ROTTENBICHELL

Črnelo

Črnelo v 17. stoletju

pobirali denar za te namene. Tako se je tem laže kazala v zvezi s tem vprašanjem že kmalu med podložniki tudi težnja, da razvežejo javnopravne vezi zemljiškega gospodstva. Po Unrestovih besedah je po deželi krožila »splošna govorica, da se hočejo držati po navadah nezvestih Švicarjev«. Vodstvo kmečke zveze pa je bilo previdno in teh zahtev za zdaj še ni objavilo, marveč so nadaljevali z organizacijo kmečke zveze po vsej deželi.

Vsak, kdor je stopil v zvezo, je moral plačati sprva po šest, pozneje, ko se je število upornikov pomnožilo, pa po dva pfeniga; »kljub temu jim je prineslo to mnogo denarja«. Denar so uporabili za nabavo sulic in železnih cepcev v Hüttenbergu ter za nakup oklepov in drugega orožja v Beljaku in drugih mestih. Očitno so pri fužinarjih in nekaterih meščanih naleteli na razumevanje, saj sicer ne bi bilo treba naložiti za vsako prodajo orožja upornikom kar globe 32 funtov. Puntarji so večkrat prosili tudi cesarja, naj bi odobril kmečko organizacijo za obrambo dežele. Čeprav je bilo to prizadevanje brez uspeha, so zatrjevali, da imajo njegovo pismo privoljenje v svoje delo, in to celo članom deželnih stanov.

Ti so že konec maja spoznali nevarnost, ki jim je grozila, in so sklicali za 29. maj sestanek »glede naše deželne brambe in drugih pomembnih potreb.« Uporniki pa se niso zmenili za njihov sestanek, marveč so delali po svoje. Gibanje, ki je že prej zajemalo poleg kmetov rokodelce in rudarje, so hoteli razširiti tudi med druge družbene sloje. Z grožnjo, da jim bodo vzeli — če se ne pokore — imetje in življenje, so silili duhovnike, naj ljudi napotijo v kmečko zvezo. Nekateri, ki se naročilu niso pokorili, so res morali bežati. V bojno zvezo proti Turkom so vabili tudi prelate, plemstvo, mesta in trge. S tem je nastopila v kmečkih težnjah poleg tipično stanovske zamisli podložniške organizacije tudi splošnejša zamisel kmečke zveze. To je sicer prva napoved poznejše oblike kmečke revolucionarne zamisli o družbeni in državni ureditvi, toda ob tem svojem prvem nastopu priča njena oblika še o precejšnji nejasnosti, ki je ob začetku koroškega upora še vladala med podložniki o boju proti plemstvu. Le kako bi bilo mogoče pridobiti plemstvo, da bi se samo odreklo svojim prednostim in vsaj delno tudi svojim dohodkom v prid kmečke zveze! Prav tako je za to nerazčiščenost značilno dejstvo, da so tudi v splošnejši zamisli ostale še vedno v veljavi značilne poteze boja za »staro pravdo«. Podložniške dajatve in služnosti

naj bi se namreč ne odpravile, temveč naj bi jih odpovedali samo tistim zemljiškim gospodom, ki ne bi hoteli pristopiti v novo deželno obrambno organizacijo ter se v njenem okviru boriti proti Turkom. V soglasju s spomenico kmečke zveze iz leta 1474 naj bi izgubili vse koristi, ki so jih imeli od svojih zemljiških gospodstev. Najbrže je treba prav s tem stališčem in zlasti z uporniškim upanjem, da bodo le pridobili cesarja za pristanek na kmečko deželno organizacijo, povezati dejstvo, da vse do kraja upora uporniki niso začeli napadati gradov, marveč so graščakom le odpovedovali dajatve. Očitno so se zavedali, da bi napad na gradove pred uspehom proti Turkom vnaprej zaprl upanje na sporazum s cesarjem. Hkrati pa so vedeli, da se njihovim pozivom ni odzval noben plemič ter da bi potemtakem njihovi zmagi proti zunanjemu sovražniku po njihovih načrtih vendarle sledila odprava fevdalnega sistema v celoti.

Tistim podložnikom, ki k zvezi niso hoteli pristopiti — po Unrestovih poročilih o navdušenju ob kmečkih zborovanjih jih vsekakor ni moglo biti mnogo —, so zagrozili kakor v Schladmingu s prepovedjo cerkve, pokopališča, pogreba, ognja, vode, gozda in srenjskega zemljišča ter so — dokler je trajal upor — to tudi izvrševali. Friderik III. omenja v nekem pismu, da so takšnim kmetom plenili tudi njihovo posest.²³

Že med uporom pa se je uporniški program razvijal dalje in presegel prvotne okvire. Uporniki so hoteli, kakor je zvedel Unrest iz ljudske govorice, prevzeti tudi duhovska in svetna sodišča. Začasno naj bi reševal sporne zadeve vrhovni svet kmečke zveze, govorili pa so, da bodo odpravili vsa patrimonialna in deželnoknežja sodišča, na njihovo mesto pa postavili v vsakem deželskem sodišču po štiri kmete. Tudi davke naj bi v bodoče pobirala kmečka zveza in ne več zemljiški gospodje. Pa tudi drugje in ne le pri duhovskih sodiščih so nameravali poseči uporniki tudi na cerkveno področje. Nameravali so »kakor se jim bo zdelo in po svoji volji postavljati in odstavljati župnike in vso duhovščino« ter »sami duhovščino ravnati«. Ni pa nujno, da so postavljali to zahtevo res pod vplivom husitov, kakor je menil nemški zgodovinar Franz,²⁴ ker je to v prvi vrsti pač izraz sporov gospodarskega značaja med farani in njihovim župnikom ter nasprotij spričo povezanosti duhovščine in cerkvene organizacije s fevdalnim družbenim redom; ta povezanost se je pokazala pri številnih duhovnikih prav med samim uporom.

Skratka, uporniki so po tej zamisli, ki se je razvila med samim uporom, hoteli odstraniti javnopravno oblast deželnih stanov v korist nove, ljudske oblasti, ki jo je predstavljala kmečka zveza. Kmečka zveza naj bi bila javnopravna organizacija, preko katere bi imeli kmetje neposreden stik s cesarjem in ki naj bi popolnoma odpravila fevdalni državni ustroj.

Uporniško gibanje, čigar poglavitno oporišče je bilo sedaj »zlasti ob Zilji, kjer je bil upor najmočnejši«, se je razširilo po vsem južnem Koroškem. Uporniki so sklicevali shode v Rožu, Ribnici ob Vrbskem jezeru, Osojah, Blačah pri Glini in Št. Jakobu pri Celovcu. S pismi v Tinje, Velikovec, Laboško dolino in na Grobniško polje je sprožilo vodstvo organizacijsko delo za kmečko zvezo tudi v teh okoliših. Ob teh pismih sporoča Unrest zopet zelo značilno o kmečkem razpoloženju: »tedaj so nezvesti kmetje dvigali svoje roke zaradi veselja, da naj pristopijo v zvezo«. O odporu plemstva proti razširjanju uporniške organizacije ne vemo ničesar. Le kmečko zborovanje v Št. Jakobu pri Celovcu, napovedano za 28. junij, je nameraval napasti K. Ungnad, ne vemo pa, ali se je napad v resnici izvršil. Meščani so upornikom pomagali pri nabavljanju orožja.

Cesar se za gibanje dolgo sploh ni zanimal. Šele zastopnik deželnih stanov, ki so ga s svojega sestanka poslali v Gradec, je izposloval njegova pisma. Dne 9. junija je sporočil vsem zemljiškim gospodom, sodnikom deželskih sodišč, vicedomu in deželnemu upravitelju na Koroškem svojo prepoved uporniškega gibanja in ukazal, da tudi sami prepovejo podložnikom članstvo pri kmečki zvezi. Naroča jim, naj bodo pripravljeni z vojsko, da upor potlačijo, polove voditelje ter zaplenijo kmetom orožje. Istočasno je sporočil prepoved kmečke zveze tudi neposredno podložnikom — posebej onim na lastnih in posebej onim na drugih zemljiških gospodstvih — ter fužinarjem in mestom (zlasti Beljaku) prepovedal za upornike izdelovati ter jim prodajati orožje. Priporočil pa je deželnim stanovom, naj poskrbe za obrambo dežele proti Turkom, in deželnemu upravitelju, naj izterja tedenski vinar, kateremu so se kmetje upirali, če ne gre drugače kar s sodnimi globami.

Uporniki se cesarjevemu pismu niso pokorili ter so trdili, da ga je plemstvo ponaredilo. Znova so poslali k cesarju poslanca, da bi ga pridobili zase, gibanje se je pa širilo naprej. Cesar je po posvetovanju s štajerskim plemstvom in kranjskim deželnim

glavarjem sprevidel, da se je treba v resnici lotiti dela. V pismih z dne 8. julija je sklical za 19. julij sestanek koroških deželnih stanov v Št. Vid, ki naj bi se ga udeležili tudi štajerski in kranjski zastopniki in kjer naj bi pretresli, »kako je treba podvzeti stvari zoper kmete, da bo ta upor potlačen«.

Potrebe, da bi nastopil v dejanju, pa so cesarja rešili Turki. Vojskovali so se tedaj z Benečani in so jih hoteli leta 1478 napasti tudi po suhem. Prvič so poskušali priti preko Soče že v marcu. Prehod jim je preprečila narasla spomladanska voda. V drugi polovici julija so poskusili srečo vnovič, a tokrat so našli Benečane pripravljene.²⁵ Zato so se obrnili mimo Ročinja v Soško dolino ter krenili mimo Kobarida in Bovca čez Predil, ki je bil preslabo zavarovan in so brez težav prišli skozi njegove soteske. Tako so se spustili prek Trbiža na Kokóvo ob Ziljici, kjer jih je pričakovala vojska protiturške kmečke zveze. Ob tej prvi preskušnji pa je kmečka vojska odpovedala. V nedeljo, 25. julija, so prišli Turki čez Predil. Pri Kokóvem jih je pričakovalo okrog 3000 mož pod poveljstvom kmeta Matjaža. Kmečka zveza je hotela z zmago nad Turki v obrambi dežele dokončno utrditi svoj položaj. Po turškem porazu, ki bi ga izbojevali kmetje in ne stanovi, naj bi prišla na vrsto ureditev notranjih zadev, ki bi dokončno zrušila položaj vsega plemstva, ker je kljub kmečkim pozivom k sodelovanju ostalo v celoti doma. Toda turška vojska je bila precej močnejša kakor ponavadi, čeprav so sporočila, ki govore o okrog 30.000 turških napadalcih, nemara precej pretirana. Vsekakor pa je bilo turško število tako nenavadno veliko, da je kmečko vojsko v sobotni noči zajel preplah: 2600 upornikov je pobegnilo. Preostalih je prišlo na prošnjo za pomoč le 70 rudarjev in 130 kmetov. Teh 600 mož je pri Kokóvem Turkom branilo vstop v deželo. Kljub ugodnemu obrambnemu položaju v soteski pa so jih Turki — v strahoviti številčni premoči — obkolili s hriba in od Ziljice in jih domalega vse pobili ali ujeli, le malo jih je ušlo. »Na obeh straneh je padlo okoli 400 mož. Če bi kmetje ne bili pobegnili, bi bilo padlo še več Turkov«, tako stoji v nekem sporočilu o turškem vpadu.²⁶

Drzni pogum voditeljev kmečke zveze, premajhna vojaška izvežbanost in nediscipliniranost moštva, to je prineslo kmečki zvezi namesto zmage strahovit poraz. Turki so najhuje oplenili prav tiste dele dežele, kjer je bilo središče upora. Po njihovem odhodu — na Koroškem so plenili skoraj tri tedne — ni bilo

mogoče več misliti na obnovev uporniškega gibanja. Plemstvo je zlahka polovilo kmečke voditelje in jim sodilo v Ortenburgu, na Vajškri pri Osojskem jezeru, Leonsteinu pri Vrbskem jezeru, Tanzenbergu blizu Gospe Svete in na Ostrovici. Stanovi so se oddahnili. Še sredi turških plenitev je zapisal beljaški mestni sodnik v nekem pismu: »Sedaj našemu gospodu cesarju ni treba pošiljati k nam najemnikov zaradi kmečkega upora; Turki so zvezo razpršili, da ni ostal eden pri drugem; vsemogočni Bog uredi še najboljše«. Enako je sodil tudi koroški kronist, župnik Unrest: »V tem je prišel Bog s svojo pomočjo, ki pravičnih ne zapusti in je kaznoval kmečko nezvestobo z nevernimi Turki. To je storil Bog zato, da ne bi nezvesti uporniki prelivali krščanske krvi.«²⁷

S posledicami turških napadov, ki so se nadaljevali brez prestanka in je brezuspešna obramba proti njim požirala vedno nove izredne davke, je v zvezi še upor podložnikov v Klevevžu. Pospesilo ga je postopanje upravitelja G. Črnomaljskega (konec leta 1480). Podložniki so poslali svojega poslanca k freisinškemu škofu Sikstu; ta je najprej upravitelju pisal, naj dobro ravna s podložniki, ki so zaradi Turkov hudo trpeli, januarja leta 1481 pa je poslal na gospostvo svojega zastopnika, da bi gibanje pomiril.²⁸

Ko se je konec leta 1479 začela dolgotrajna vojna med Friderikom III. in Matijo Korvinom, so prišle nad notranjeavstrijske dežele nove težave zaradi bojev, ki so jih bile ogrske čete s cesarskimi na Štajerskem in na Koroškem, pa tudi zaradi denarnih plačil, s katerimi so si dežele pri Ogrih kupovale mir. Avgusta 1482 so zahtevali Ogri od koroških deželnih stanov priznanje ogrske oblasti v deželi. Plemstvo proti tej zahtevi ni kazalo prevelike odločnosti, in tako je moglo zopet nastati med podložniki gibanje, ki naj bi izkoristilo ta položaj. Kmetje »okrog Humperka, v Ribnici, v Rožu, okrog Vrbe, na Dholici in v mnogih drugih krajih« so zatrjevali, da se hočejo braniti proti tuji oblasti ter da so »gospodje nemarni in počasni«. Kmetje iz Roža in okrog Bekštanja so res prišli v Beljak pod vodstvom oskrbnikov svojih graščin, toda zaradi nezaupanja proti domačemu poveljstvu so se zopet vrnili na domove. Ogri pa so za kmečko upornost vendarle zvedeli in v maščevanje opustošili vrsto krajev (Vrbo, Logo ves, Ribnico, Škofiče, Hodiše, Podkrnos in Tinje), povsod nalogali globo, požigali in najbolj uporne ljudi tudi pobili. Še

ostrejši odmev so doživeli ti dogodki na gospostvu samostana Vetrinja (Ogri so mu naložili za globo 200 goldinarjev), kjer so se povezali še s silovitimi nasprotji med belimi menihi zaradi sporov o določitvi novega opata. Ta nasprotja so bila že starejša, saj je umrl prejšnji opat Matej prav zaradi poškodb, ki so mu jih prizadejali neki menihi, ko so ga ob zasedanju samostanskega konventa stvarno napadli (22. VI. 1481, umrl 2. X. 1481). Po izvolitvi novega opata Janeza se je nasprotje nadaljevalo, zaradi gospodarske prizadevnosti novega opata pa se je razširilo nezadovoljstvo z njim tudi med podložniki. Sam se hvali, da je znova utrdil samostan (vsekakor s pomočjo podložniške tlake!), zgradil velik samostanski ribnik, z novim urbarjem pa obnovil tudi samostanske pravice glede dajatev 145 kmetij, ki so jih požgali Turki in so jim bile dajatve začasno odpuščene, ter glede »mnogih odtujenih posestev«. Tako so prišli podložniški poslanci že pred prvo preiskovalno komisijo, ki so jo dosegli opatovi nasprotniki; na kolenih so prosili, naj se novi opat odstrani ter se pritoževali proti tlaki, ki jim jo je nalagal ob gradnji ribnika. Opat je komisija sicer grajala — kar vpricho kmečkih prisilcev — vendar je ohranil svoje mesto. Ogrsko pustošenje in globa sta nemir med kmeti še povečala. Tako je bilo opatu nasprotni stranki lahko pridobiti okrog osemdeset kmetov, da so konec leta 1482 v viharni noči vdrli v samostan, oprostili v samostanu zaprte podložnike in nameravali ubiti opata Janeza. V nočni srajci je vprav še ušel iz svoje sobe v cerkev in upornike so pomirili s tem, da so opatu naložili do prihoda nove komisije hišni zapor: v cerkvi je moral priseči, da ne bo napravil niti koraka izven svoje sobe. Unrest pripominja h kratkemu opisu teh dogodkov: »Mislim, da nezvestobe koroških kmetov do njihovih gospodov ne bo nikoli konec. Zato naj vsak gleda, kako z njimi ravna, da jih obdrži na uzdi.«²⁹ Res slišimo že prihodnje leto o upiranju proti dajatvam v Kanalski dolini.³⁰

Daljši čas so trajali v osemdesetih letih 15. stoletja nemiri med podložniki freisinškega škofa na posestvu okrog Loke. Že leta 1483 so se pritožili škofu zaradi prekomerne tlake, ki so jo morali opravljati pri utrjevanju Škofje Loke in celo ljubljanskega gradu, zaradi katerega so se pred tem že odkupili. Škof je dosegel, da je bilo treba namesto opravljanja tlake v Ljubljani plačati 400 goldinarjev odkupnine.³¹ Zato pa so se zapletle razmere na loškem gospostvu samem. Jakob Lamberg

s Kamna na Gorenjskem si je pridobil po posredovanju Friderika III. službi oskrbnika loškega gospostva in loškega kaščarja. Čeprav sta bili to najboljše plačani službi te vrste na Kranjskem, Lambergu njegovi dohodki le niso bili dovolj. Ostajal je gospodu dolžan ob letnem obračunu, poleg tega pa ga je poskušal goljufati pri menjavanju denarja. Podložnikom je višal dajatve, še posebej pa je oškodoval meščane in kmete kot loški kaščar. Loško gospostvo je hranilo v kašči žito, pridobljeno z rednimi žitnimi dajatvami, do februarja oziroma marca, ko so cene dosegle najvišjo raven. Nato so ga prodajali loškim meščanom in fužinarjem v Železnikih. Ko je bila kašča odprta, ni smel na loškem gospostvu prodajati žita nihče drug, zaradi česar je mogel kaščar tudi diktirati cene in jih je dvigal navadno višje, kakor so bile istočasno v sosedstvu. S tem pa niso bili prizadeti le meščani in fužinarji, marveč tudi tisti podložniki, ki so plačevali žitno dajatev v denarju; tudi njim so odmerili to dajatev višje, po nenormalni ceni, ki jo je dosegalo gosposčinsko žito v teh okoliščinah. To je združilo v odporu loške meščane s kmeti in menda so bili prav meščani tisti, ki so nahujskali — po besedah zemljiškega gospoda — prve kmete k upor. Po registrih, v katerih so ugotavljali po koncu upora dajatvene zaostanke, se vidi, da so nekateri kmetje začeli z upiranjem proti dajatvam že leta 1484. Upornost se je še povečala zaradi vedno novih izrednih deželnih davkov, ki so se ponavljali v letih 1486—1491 kar po večkrat na leto, tako da je prišlo leta 1488 do pravih kmečkih nemirov. Bili so tolikšni, da je naročil škof Sikst II. avgusta 1488 Jakobu Lambergu, naj prisili uporniške voditelje k pokorščini s postopnimi kaznimi od zavora v mestnem stolpu dalje.³² To sredstvo je pomagalo v Freisingu, v Škofji Loki pa ne. V letih 1489—1490 so se podložniki pri škofu podrobno pritoževali zaradi upravitelja in hkrati zaradi izrednih davkov.³³ Že leta 1489 so ga prosili za znižanje davka Bitenjčani, januarja 1490 pa še Poljančani, Žirovci in Selčani. Prebivalci Železnikov so se v prihodnjem letu spet pritožili. Škof je mislil nemire, ki so se začeli leta 1491 spet v večji meri, urediti na lep način. Poslal je v Škofjo Loko svoje svetovalce in naročil Lambergu, naj kmetje po uradih izvolijo izmed sebe može, ki bodo davke sami razdelili med podložnike.³⁴ Toda kljub temu in čeprav je zagotavljal, da nikdar ni vzel niti z davkom niti drugače več od običajne mere, da jim je dajatev ob svojem nastopu odpustil

in jim posodil 500 goldinarjev za davek in še 400 za odkup tlake v Ljubljani (propad kmetov bi namreč oškodoval tudi gospodarsko moč zemljiškega gospostva samega), so postajali nemiri čedalje hujši. Ko je poročal o njih tudi kranjski deželni glavar Viljem Turjaški, ga je Sikst naprosil, naj upor zatre s silo. Turjačan je to storil, s kaznijo pa je zadel puntarske in mirne kmete v enaki meri in očitno tudi ni do kraja uspel. Tudi po njegovem nastopu so bile potrebne še vedno oborožene straže proti upornikom. Tako je škof poskusil pomiriti kmete tudi drugače. Odstranil je osovraženega Lamberga z njegovega mesta in postavil novega oskrbnika ter kaščarja, ki naj bi nadaljevala boj proti upornikom. V prvih mesecih leta 1492 je bil upor končno strt in konec aprila je prejel Sikst sporočilo, da se je gibanje poleglo.³⁵ Zato pa je novi kaščar Sigesdorf sestavil register vseh zaostalih dajatev, ki so jih morali podložniki naknadno poravnati.

Tri leta pozneje, leta 1495, so se uprli podložniki ljubljanskega škofa okrog Gornjega gradu. O upor pa ne vemo drugega, kakor da je posegel vanj celo papež Aleksander VI. Na prošnjo ljubljanskega škofa Krištofa Rauberja je dal škofijskim dostojanstvenikom pravico, da ga zatro s cerkvenimi kaznimi.³⁶ Leta 1503 se je sprožil — morda zaradi draginje, ki je tedaj vladala — upor na Kranjskem in prav tako zopet leta 1513.³⁷ O obeh vemo le to, da ju je plemstvo zadušilo. Uporniško gibanje leta 1514 pa je po Valvasorjevem poročilu³⁸ že predigra velikega slovenskega kmečkega upora v naslednjem letu, o katerem smo precej bolje poučeni.

Med tem so se začele zaradi Maksimilijanovih reform v temeljih spreminjati razmere v notranjeavstrijskih deželah. Stanovi so zahtevali vedno več pravic za to, da so dovoljevali izredne davke. Prav nič jih pri teh zahtevah ni motilo, da so davke plačevali le njihovi podložniki in da so bili pravzaprav potrebni le zaradi tega, ker plemstvo v novih razmerah ni izpolnjevalo niti upravnih nalog — kaj šele vojaške! — zaradi katerih so jim bili nekoč fevdi podeljeni. Maksimilijan jim je hotel izviti oblast iz rok, seveda pa v svojo lastno korist. Nameraval je organizirati centralizirano fevdalno-uradniško državo, v kateri bi imel cesar pravico močnejše posegati preko svojih organov v vprašanja vseh slojev prebivalstva. Vsaj delno se je pri tem gotovo vzgledoval po razvoju v zahodni Evropi, kjer je bilo meščanstvo veliko bolj razvito kakor pri nas in je ta spre-

menjeni gospodarski razvoj povzročil tudi pomembne spremembe v državni ureditvi. Podložnike, ki so se zavedali, da prav oni nosijo za novo državno organizacijo največ bremen, so morale Maksimilijanove reforme glede sodstva in državne centralne uprave še bolj prebuditi in jim povečati samozavest.³⁹

Turški napadi so sicer po letu 1499 nekoliko prenehali. Do obsežnega slovenskega kmečkega upora leta 1515 so prišli Turki v slovenske kraje le še enkrat (1511).⁴⁰ Namesto te nadloge pa je prišla druga, ki je spravila kmečko gospodarstvo v težave z druge pomembne strani: leta 1508 se je začela devetletna vojna z Benečani.⁴¹ Boji, v katerih je bila Maksimilijanova vojska večkrat premagana, sicer res niso neposredno prizadeli ozemlja poznejšega upora, toliko večje pa so bile njihove posredne posledice. Vsakoletni veliki davki, večkratni vpoklic deželne vojske, nov davek zaradi oborožene spremljave blaga, ki je šlo v Italijo (geleitgeld), in končno popolna zapora trgovine na avstrijsko-benečanski meji⁴² — celo za ogrsko prehodno trgovino — vse to je nalagalo podložniku težka bremena in mu jemalo dohodke. S kmečko trgovino je bil zaprt podložnikom eden izmed bistvenih virov njihovih dohodkov. Temu se je pridružil še delni cesarjev neuspeh pri izvedbi nameravanih reform, ki ga je povzročila suša v njegovi blagajni. Nerednosti zemljiških gospodov so se nadaljevale še naprej in postajale celo čedalje večje. Prebujeni podložnik, ki je upal najti oporo tudi pri cesarju, si je sklenil poiskati rešitev v splošnem uporu zoper gospodo. Astrologi so za leto 1515 že napovedovali, očitno zaradi poročil o vrenju med podložniki, kmečke nemire v avstrijskih deželah.⁴³

III. SLOVENSKI KMEČKI UPOR LETA 1515

1. Povodi in prva žarišča upora

Splošni vzrok upora nam omenja en sam historiografski vir, Fugger-Birkenova zgodovina habsburških vladarjev:¹ »Te (= kmete v Sloveniji) so že nekaj let stiskali slovenski plemiči in cesarski uradniki z novimi in težkimi dajatvami in jih s tem, ker so končno mislili, da tega ne morejo več prenašati, nagnili k upor«. Megiser (Valvasor)² in škofjeloška latinska pesem iz časa po upor³ pravita, da so se dvignili kmetje zaradi prevelikih deželnih davkov (Landsteuer); skoraj vsi viri⁴ pa omenjajo kot poglavitni smoter kmečkega gibanja »staro pravdo«, boj proti novim posegom fevdalcev v organizacijo zemljiškega gospodstva in proti novim dajatvam in tlaki, ki so bili zvezani s temi posegi. Po tem prvotnem cilju je to gibanje ponekod dobilo celo svoje ime.⁵

Kmečko gibanje se je sprožilo zaradi več krajevnih povodov, ki so sovpadli v isti čas. Valvasorjevo poročilo, da so se začeli nemiri že leta 1514, potrjujejo poročila o Polhovem Gradcu. Gašper Lamberg je na tem gospodstvu že dalj časa kršil staro pravdo in podložniki so se s pritožbo proti njegovemu ravnanju obrnili že do cesarja. Lamberg je poskušal zlomiti odpor z zapornimi in drugimi kaznimi,⁶ a brez uspeha. Podložniki so se vzdignili proti njemu v odprt upor že leta 1514 in v istem letu so se vršila med obema strankama v Kranju pogajanja za poravnavo. Razsodba ob tej priložnosti pa polhograjskih podložnikov ni zadovoljila.⁷ V neposrednem sosedstvu je naraščalo nezadovoljstvo tudi na loškem gospodstvu, čeprav še ni seglo tako daleč. Zapora trgovine je loške podložnike zelo močno prizadela, saj je bila prav v veliki meri usmerjena v Italijo. Zaradi potresa leta 1511 so morali podložniki s tlako obnavljati graščinska poslopja. Hkrati pa se je uveljavljalo prav v letih pred

uporom plačevanje denarnih dajatev v goldinarjih in krajcerjih (namesto v starih funtih in pfenigih); ta zamenjava je bila izvedena tako, da je plačnike nekoliko oškodovala.⁸

Drugo žarišče kmečke upornosti je bilo kočevsko gospostvo, deželnoknežje posestvo, podeljeno v zastavo. Leta 1507 si ga je pridobil Jurij Thurn, ki je bil hkrati zemljiški gospod tudi v Krškem, Svibnem in v freisinškem Klevevžu. Da je bil Thurn za svoj žep kaj gospodaren, toliko slabši pa za svoje podložnike, nam dokazuje prav za kočevsko gospostvo sporočilo, da se je v dvajsetih letih po njegovem nastopu vrednost posestva podvojila.⁹ To je doba pred velikim razvrednotenjem denarja v 16. stoletju, zato si je mogoče razlagati to spremembo le z zvišanimi dajatvami. Zvišanje se je doseglo skoraj izključno v času Thurnovega gospodovanja, kajti leta 1524 se je obvezal mož Thurnove hčerke in njegov naslednik, da se bo držal ustaljenih starih dajatev, ki so v veljavi.¹⁰ Naravno je takšen razvoj gospodovih zahtev zbujal napetost med Thurnom in njegovimi podložniki.

V to pa so posegli še spori med plemstvom samim. Že leta 1510 so predložili kranjski zastopniki na augsburškem sestanku deželnih stanovskih odborov med drugimi pritožbami tudi štiri pritožbe proti Thurnu:¹¹ 1. Odkar je mestni gospod v Krškem, sili kmete, ki tovorijo žito ali sol na trg, da morajo »proti starim navadam«¹² plačati dvojno mitnino, na poti tja in nazaj — ne glede na to, ali so blago prodali ali ne. 2. Klevevžu so pridružili Ogri, ko so imeli (za Matije Korvina pred letom 1490) zasedeno to ozemlje, velik del deželskega sodišča, ki je spadalo prej pod porušeni grad Stattenberg, cesarsko posest, ki jo ima v zastavi Janez Črnomaljski. Ta si je že poprej poskusil spet pridobiti to področje. Prosil je Maksimilijana, naj bi imenoval komisijo, ki bi preiskala ta spor. Toda Thurn je dosegel pri cesarju, da prošnji ni ustregel. Črnomaljski znova opozarja cesarja, da se utegne zgoditi, da bo prešlo ozemlje, ki ga »nasilno upravlja«¹³ Thurn, na ta način za trajno v freisinško last. Seveda ni izključeno, da je v ozadju te pritožbe lastna težnja Črnomaljskega, da si pridobi na škodo Freisinga klevevško gospostvo za svojo družino, ki se je v 16. stoletju pozneje povsem jasno pokazala.¹² 3. Kočevski podložniki so imeli po stari navadi pravico do proste nabave lesa v gozdovih za svoje potrebe. Odkar pa ima Kočevje v zastavi Thurn, jim tega ne dovoljuje, marveč zahteva za to korist posebne

dajatve, sicer pa jih kaznuje. »To je novost in proti stari pravici«. 4. Deželni stanovi zvesto sodelujejo pri plačevanju davkov. Thurn pa jih ne plačuje niti od svojih podložnikov, niti ne pusti, da bi jih plačevala duhovščina v Kočevju. Tudi ob vpoklicu deželne vojske, ki je bil v tej vojni (proti Benečanom) večkrat potreben, ne dovoli podložnikom svojih štirih gospostev, da bi se ga udeležili. Tudi jim ne dovoljuje, da bi imeli pripravljena dolžna živila in orožje v ta namen. Ne meni se za deželno pravo in se ne odzove vabilu deželnega sodišča. Zato prosijo stanovi cesarja, naj prisili Thurna k enakim bremenom, kakršna morajo nositi vsi drugi, in k plačilu zaostalih davkov. Če cesar temu ne bi hotel ustreči, groze stanovi, da bi mu utegnili tudi oni odpovedati pokorščino in da bi mogel nastati upor vse dežele.

Te štiri pritožbe kažejo, da so se mešali kranjski deželni stanovi prav neposredno v Thurnove spore s podložniki, saj nosijo na dveh mestih jasno sled kmečkih pritožb, sklicevanje na staro pravdo. Ta spor, ki je šel tako daleč, da se je potegoval plemič za podložnika in zoper plemiča, je imel gotovo širše ozadje. Janez Črnomaljski je bil iz rodbine, ki je pred zasedbo Klevevža po Ogrih dolgo vrsto let upravljala to freisinško posest.¹³ Že to je vplivalo na razmerje med Črnomaljskim in Thurnom. Še bolj pa se je zaostriло to razmerje spričo spora za stattenberško področje, ki je omenjeno v augsburških pritožbah. Črnomaljski pa je imel med kranjskimi deželnimi stanovi ugledno mesto, saj je bil izbran 24. avgusta 1515 kot prvi med člane komisije, ki je imela skrbeti, da bi se kmečki upor ne ponovil.¹⁴

Maksimilijan je sicer v Augsburgu obljubil, da bo vsem pritožbam ustregel. V resnici je izdal tudi poseben patent o obveznem plačevanju deželnega davka in je pooblastil deželo, da vsakega nepokorneža lahko prisili k plačilu.¹⁵ A vse do začetka kmečkega upora zadeva s Thurnom le ni bila urejena. Pa tudi Thurnova samovolja se ni zmanjšala. Na sestanku kranjskih deželnih stanov 22. januarja 1515 v Ljubljani se je pritožil cesarski mitničar M. Preinperger iz Kostela ob Kolpi zaradi nedavnega Thurnovega nasilja. Nekaterim Thurnovim podložnikom, ki so hoteli pretihotapiti mimo te mitnice sedem tovorov soli, je zaplenil mitničar sol in konje. Na Preinpergerjevo opozorilo Thurna, naj njegovi podložniki plačujejo mitnino ter na sporočilo o dogodku pa je odgovoril kočevski gospod tako, da je poslal proti mitničarju svojega oskrbnika z graščine Fri-

drihštajn, Gregorja Steržena. Ta je zbral pri Osilnici 400—500 podložnikov ter udaril proti Kostelu, Preinperger pa se je pred silo moral umakniti na Hrvaško. Prosil je stanove za zaščito, ker se še vedno ni čutil varnega pred Thurnom, ki je koval nove naklepe proti njemu in Kostelčanom.¹⁶

Stanovi so izročili to pritožbo zastopnikom, ki so šli na sestanek zastopnikov notranjeavstrijskih deželnih stanov v Gradec (2. februarja).¹⁷ V prošnjah, ki so jih predložili na tem sestanku cesarjevim zastopnikom hkrati s skupnim odgovorom glede cesarjevih predlogov še predstavniki posameznih dežel, pa so Kranjci dodali Preinpergerjevi tudi še druge pritožbe zoper Thurna. Zopet se pritožujejo zoper tiste zemljiške gospode, ki nočejo sodelovati pri deželnem davku. Pooblastila, podeljenega s strani cesarja, se dežela ni upala uporabiti zaradi nemirnih časov. Zato se vnovič obračajo do cesarja s prošnjo, naj odpravi to nepokorščino in nevarnost za še večje nered s pravnimi in drugimi sredstvi. Ves ta uvod meri samo na Thurna. On namreč ni »dovolil pomoči in udeležbe niti od svojih lastnih imenjskih dohodkov niti od duhovščine, ki je v njegovih gospostvih Krško, Kočevje in Klevevž«, »zato pa ni nič manj pobiral davek zase od imenovanih mest, trgov, gospostev, duhovnikov in cerkv«.

Pa tudi nekateri člani deželnih stanov sami so spoznali na lastni koži, kako malo se je zmenil Thurn za oblasti, pravico in cesarjeve zapovedi. Tako je npr. oropal tri vasi samostana Pletterje. Odpeljal je živino in premično premoženje vaščanov, podložnike preselil na Ogrsko, tiste, ki so se upirali nasilju, pa zaprl. Spori s fevdalci se tu mešajo s spori s podložniki. Izžemanje podložnikov pa je prišlo že tako daleč, da jih je prodajal Thurn kakor živino ogrskim ali hrvatskim velikašem, ki so jim Turki opustošili njihovo ozemlje. Na podobne postopke kranjskega plemstva bomo trčili tudi še med samim kmečkim uporom.

Spričo vsega tega je grozilo precej članov deželnih stanov, da se tudi oni ne bodo več udeleževali plačevanja deželnih davkov, marveč da bodo najprej sami naučili nepokorneža ubogati. V prvotnem konceptu teh pritožb so bili stanovi celo še ostrejši: zahtevali so naravnost, naj cesar nauči Thurna reda ali pa naj bo dovoljeno vsakomur, da si sme sam proti njemu preskrbeti svojo pravico.

Odgovora na to pritožbo ne poznamo. Pač pa so trdili zastopniki kranjskih deželnih stanov še deset let pozneje (leta 1525

na sestanku zastopnikov deželnih stanov v Augsburgu), da je sprožil upor leta 1515 vicedom, ker je grozil, da bo prosil vladarja za komisijo, ki naj bi zaslišala kmete in zemljiške gospode glede njihovih pritožb.¹⁸ Upor pa se je pričel prav na Kočevskem s Thurnovim in Sterženovim umorom. S tem se sklene krog: med poglavitne neposredne povode za kmečki upor leta 1515 spada Thurnova samopašnost.

Thurn je bil samovoljen gospodar. Že kmalu po svojem nastopu v Krškem in Kočevju je začel uvajati nove in zviševati stare dajatve. To je zbudilo nezadovoljstvo med podložniki, ki so se začeli že pred letom 1510 pritoževati deželnim stanovom. Veliko nejevoljo so povzročali zlasti izredni davki, ki jih je morala Kranjska pred slovenskim kmečkim uporom precej plačevati. Nejevolja je bila toliko večja, ko so kmetje s strani deželnih stanov gotovo izvedeli, da Thurn pobira davke zase in ne za cesarja. Thurn pa se je sprl tudi s plemiči sovrstniki. Ti so začeli kmete podpirati pri njihovih pritožbah. Še bolj je zrasel podložniški pogum zaradi priznanja Thurnove krivičnosti po deželnih stanovih in po samem vicedomu, nemara pa tudi zaradi načela samopomoči, za katero so grozili stanovi, da ga bodo uporabili proti Thurnu. Vse to je ob splošnem uporniškem razpoloženju med kmeti v začetku 16. stoletja zlahka pognalo podložnike na Kočevskem v odprto uporniško borbo, ki pa je seveda hitro daleč prerasla to, kar so si Thurnovi nasprotniki v deželnih stanovih želeli.

Tretje samostojno žarišče uporniškega razpoloženja je bilo med Ljubljano in Vrhniko. Maksimilijan je dovolil leta 1501 ljubljanskemu mestu postaviti na primernem kraju nov mlin.¹⁹ Postavili so ga — najkasneje do leta 1514 — nad mestom ob Ljubljanici. Jez pa je povzročal zaradi majhnega vodnega padca te reke na Barju velike povodnji. Po ostri pritožbi, ki jo je izročila skupina 300 kmetov deželnemu upravitelju in vicedomu, je povodenj opustošila 700 kmetij, po pritožbi priorja samostana Bistra pa je utrpelo precejšno škodo tudi samostansko ozemlje.²⁰ Pridelki na poplavljenem zemljišču so bili uničeni. Prizadeti kmetje in samostan Bistra so zahtevali, naj se novi jez odstrani ali preloži na drugo mesto.

Tudi na Gorenjskem, v Radovljiškem kotu, se je razvil upor iz čisto krajevnih sporov z blejskim gospodvom in zaradi spora

o podeželski trgovini med radovljiškimi meščani in okoličani. Vendar pa ni izključeno, da je tudi zaostritev teh sporov povezana že z dogodki na Kočevskem in pod širšim vplivom nastajajočega povezovanja kmetov v širšo kmečko zvezo. O dogodkih v Radovljiškem kotu namreč sporoča prvi vir šele 29. marca.²¹

2. V znamenju kmečke zveze

Od koroške do hrvatske meje je torej na Kranjskem po malem vrelo že od leta 1514 in že od prej. Izreden prirodni pojav — 10. februarja 1515 so se videla (vsekakor zaradi hudega mraza) tri sonca v mavričnih krogih, nekateri pa so »videli« ob soncih še dve vojski, ki da sta se borili med seboj na nebu²² — in vznemirljive napovedi astrologov²³ so podložnike še bolj razburili. Saj je bil ta čas za praznoverje zelo dovzeten. Kmečka zveza, ki so bili njeni začetki že osnovani, se je začela naglo širiti, vendar pa sprva še ni prišlo do nasilnih dejanj. Stanovi so sicer nevarnost spregledali, vendar pa so upali, da bodo kmete pomirili zlepa. Sodeč po navodilu, ki so ga dobili zastopniki kranjskih deželnih stanov za sestanek notranjeavstrijskih stanovskih zastopnikov v Brucku ob Muri (24. februarja), so še vedno upali, da bo mogoče s cesarjevim posredovanjem pomiriti kmečko gibanje preden bo izbruhnili pravi upor.²⁴

Kmečko gibanje pa se je dotlej že preveč razraslo, da bi ga bilo mogoče še zajezi s samim pomirjevanjem. V začetku leta (vsaj v prvi polovici marca) so presenetili kočevski uporniki ob nekem svojem zborovanju Thurna in ga ustrelili. Obenem so ubili tudi oskrbnika Steržena.²⁵ Bili so to podložniki iz dveh kočevskih vasi. To dejanje je spodbudilo uporniško gibanje, ki je vrelo že v različnih predelih pokrajine. Začelo se je hitro povezovati v veliko, skupno kmečko zvezo. Vzdignili so se kmetje v Gamberku, ki jih že »nekaj let niso mogli spraviti k pokorščini.«²⁶ Polhograjski podložniki so se oboroženi zbrali na shod, kjer so prisegali na sulico, da ne bodo plačevali več nobenega davka, niti se pokorili zemljiškemu gospodu. Po shodu je množica prisilila tiste, ki podložniške prisege niso odobraval, k vstopu v kmečko zvezo z grožnjo, da jih bo sicer oropala. Kočevarjem so se pridružili tudi ribniški kmetje.²⁷ Pri razširjanju kmečke zveze so torej uporabljali uporniki vsaj delno tudi silo. Vendar pa ni

res, da bi bili obesili Trubarjevega očeta, čeprav se upora prejkone ni udeležil.²⁸

Prav tako najpozneje do srede marca so se povezali v kmečko zvezo tudi gorenjski kmetje.²⁹ Nastanek te zveze opisujejo bohinjski in blejski podložniki v pritožbah briksenškemu škofu takole: Radovljiški meščani so trikrat zapored prepovedali na kmetih trgovati — kršiteljem te prepovedi so zagrozili s kaznijo petih mark — in opravljati rokodelsko in gostilničarsko obrt. Ker to ni pomagalo, so razposlali po okolici oborožene skupine, ki so ropale pri podeželskih obrtnikih in gostilnah. Kmetje so sklenili, da se bodo tega nastopa obranili z orožjem. Ustanovili so pred 16. marcem³⁰ kmečko zvezo, ki je hotela biti podložna cesarju in se ravnati po stari pravdi. Njeni člani naj bi plačevali le tiste davke, ki so v skladu s staro pravdo. Podložnikom na ozemlju radovljiškega sodišča so se pridružili do 29. marca še podložniki kranjskega, kamniškega, blejskega in polhograjskega sodišča in »veliko drugih sodišč kranjske dežele in nekaj župnij in vasi«, vsega okrog 20.000 podložnikov, »dobrih, pobožnih ljudi«. Iz prošenj jeseniške in nakelske soseske — res sicer ne zaslužijo polne vere, ker so nastale šele po uporniškem porazu z namenom, da bi se prosilci osvobodili denarnih kazni za upor — pa se kaže, da so tudi tu kmete, ki niso šli sami z njimi, prisilili k vstopu v kmečko zvezo.³¹

V središču kmečke organizacije na Gorenjskem je stal radovljiški kmet Klander.³² Ta je poskušal dati gibanju tudi nekakšno versko ozadje. Pravil je kmetom, ki so prihajali k njemu iz gorenjskih in koroških krajev, da govori s svetim duhom ter se je imel za svetega. Na kmečkih zborovanjih je blagoslavljal križe in podobe na visokih drogovih, ki so uporniki nanje prisegali ter jih imeli za svoje bojne zastave. Klandru ob strani je stal »krofasti krojač« iz Radovljice, najbrže eden izmed podeželskih obrtnikov, nemara pa tudi Cucuk; vsi trije se namreč po upor skupaj naštevajo med ujetimi voditelji kranjskih upornih kmetov.

Naglica, s katero se je širila kmečka zveza, je prestrašila tudi previdne kranjske meščane. V Kranju je namreč sto rudarjev popravljalo že od poprejšnjega leta mestne utrdbe. Sedaj so se meščani zbali, da se ne bi pridružili upornim kmetom hkrati z mestnimi nezadovoljnimi. Zato so jih hitro poslali domov.³³

»Boj pri Brežicah« (freska iz gradu Jelše pri Šmarju)

Grad Jelše pri Šmarju

' Boj pri Dunaju 1683 (slika na gobelinu)

Kljub uspehu na Kočevskem proti Thurnu in kljub naglemu razširjanju kmečke uporniške organizacije pa se za zdaj ni zgodilo še nobeno novo nasilno dejanje. Vsekakor pa je prav uporniški uspeh, ko so odstranili s Thurnom in Sterženom enega izmed najbolj osovraženih graščakov v deželi in njegovega pomočnika, razgibal tiho, mračno nezadovoljnost z razmerami in sprožil vedno urnejši razvoj kmečke zveze in priprav za odprt upor.³⁴

Bohinjci in Blejci so pristopili h kmečki zvezi v drugi polovici marca. Bohinjci so sicer že sredi marca sestavili pritožbo, naslovljeno na cesarja, vendar pa so se v njej še izrecno oddelili od upornikov:³⁵ »Njegovo cesarsko veličanstvo naj tudi ve, da nam zveza ni nič, ampak da se sami čisto ponižno pritožujemo o stvareh, ki so tu zapisane in se hočemo braniti še mnogih drugih stvari, ki tu niso omenjene ali zapisane, ker bi radi živeli«. Dva tedna pozneje pa so istočasno z Blejci (29. marca) pisali pritožbo svojemu zemljiškemu gospodu, briksenškemu škofu.³⁶ Oboji pripovedujejo že v uvodu svojih pritožb, da so pristopili h kmečki zvezi. Bohinjci pravijo sami, da so se pridružili zvezi šele potem, ko so zvedeli za njen razmah na Gorenjskem. Ponosno izjavljajo, da so tudi oni »celi možje; pokoriti se hočejo le Njegovemu veličanstvu in stari pravdi, ki je bila v veljavi v času Friderika blagega spomina«. Na Bledu pa je vodil upornike kmet Tomaž, ki je bil v tesnejšem stiku s Krištofom Kreygom; Krištof je bil sin prejšnjega blejskega upravitelja ter bi rad dobil sam namesto svojega očima v roke upravo blejskega gospodstva. Tako je torej tudi tu pospeševal uporniško gibanje spor med zemljiškimi gospodi.³⁷

Bohinjski in blejski podložniki so se pritoževali tudi zaradi izrednih davkov: trdili so, da je samo od začetka vojne proti Benečanom plačala v Bohinju vsaka kmetija že po 14, na Bledu pa cela kmetija celo po 20 in polovična kmetija po 10 goldinarjev izrednega davka. Zato »nočejo dati nobenega (davka) več razen tistega, ki ga bo zahteval in želel od njih cesar in poslal o tem zaprto pismo ali odgovor gmajni; tako so voljni podnevi in ponoči, z življenjem in imetjem za to, kar bi želel od njih cesar«. Pritoževali so se proti upravitelju gospodstva, ki si prisvaja kmečka in srenjska zemljišča, povečuje tlako, viša stare dajatve in uvaja nove ter jim krati pravice do lova in ribolova, ki so jim šle po starih navadah. Posebej Blejci so se pritoževali še posebej zaradi hudih neredov v sodstvu, zaradi tega, ker je upravitelj ob smrti

gospodarja na kmetiji nasledniku odvzel pravico do »kupnega prava« in zaradi domnevnih krivic pri menjavi denarja. Pri-tožbe slone izključno na »stari pravdi«, ki je bila — po kmečkem pojmovanju — kršena v konkretnih, posebej navedenih primerih.

Že tu se kažejo kot značilna poteza začetkov slovenskega kmečkega upora zahteve gospodarskega značaja, omejene na »staro pravdo« po kmečkem pojmovanju. Začetno izhodišče slovenskega kmečkega upora in uporniških zahtev se torej precej razlikuje od zahtev nemških kmetov ob začetku nemške kmečke vojske leta 1525. Tedaj je namreč kmečko gibanje že mnogo bolj dozorelo pred začetkom upora, in sicer pod vplivom večletnega socialnega vrenja, ki je našlo svoj izraz v raznih smereh reformacije. Zato so postavljali uporniki že v svojih »12 točkah« poleg gospodarskih zahtev tudi takšne po novem družbenem redu in zahteve verskega značaja, katerih izpolnitev naj bi zagotovila novemu družbenemu redu varstvo vere in cerkve.³⁸

Med začetnimi zahtevami slovenskega kmeta leta 1515 pa sta segli preko okvira stare pravde le dve: zahteva, naj odloča o novih izrednih davkih v korist cesarja neposredno kmečko predstavninstvo, in pa poziv kmečke zveze drugim stanovom, naj se tudi ti pridružijo kmetom, tako duhovščini, zlasti nižji, in mestom.³⁹ Toda že ti dve zahtevi sta bližji zaključku koroškega upora 1478 kakor njegovemu začetku, saj je značilno, da slovenski kmetje nikdar niso vabili k sodelovanju s kmečko zvezo tudi fevdalcev v celoti.

Kakor kranjski meščani, se je zbal kmečkega gibanja tudi freisinški škof Filip. Naročil je oskrbniku in kaščarju na loškem gospostvu, naj si poleg biričev in oboroženih jezdecev, ki so bili na gospostvu sicer, preskrbita še večje število pešcev in konjenikov ter naj skrivaj — da ne bi puntarji opazili — pripravijo loški grad za obrambo pred napadom. Res je bilo zbranih sto pešcev in šestnajst konjenikov, ki jih je gospod vzdrževal skozi pet mesecev do konca upora ter z njimi »tako spretno ravnal, da kmetje niso mogli izvesti svojih zaželenih namenov zlasti ne proti Ljubljani in duhovščini«. Hkrati je s 36 jezdecami sodeloval tudi pri deželni vojski, ki je pozneje nastopila proti upornikom.

Naglo širjenje uporniškega gibanja pa je vznemirilo tudi deželne stanove. Že okrog 5. marca so odšli njihovi zastopniki na sestanek zastopnikov notranjeavstrijskih deželnih stanov, ki se je vršil kot priprava za dunajski sestanek v Brucku ob Muri

in se nadaljeval v Mürzzuschlagu ob Murici in v Wiener Neustadtu. Po nekaj mesecev poznejšem sporočilu štajerskih deželnih stanov se zdi, da so šli notranjeavstrijski stanovski zastopniki v svojih sklepih — spričo novic o razvoju na Kranjskem — že preko predlogov, ki so jih prinesli kranjski zastopniki ob začetku zasedanja. Že marca so v Mürzzuschlagu sklenili »pogodbo«, da bodo kranjskemu plemstvu v primeru upora pomagali z vojsko, in sicer z rednim vpoklicem plemiške fevdalne vojske (na vsakih 200 funtov pfenigov imenjskih dohodkov so se zavezali postaviti po enega jezdeca in štiri pešce).⁴⁰ Pripravljali so se torej že na zadušitev upora z orožjem.

Novice, ki so prihajale zdoma pa so vznemirjale kranjske stanovske zastopnike čedalje bolj. Sestanek stanovskih zastopnikov se je preselil med tem že na Dunaj. Tu so predložili Kranjci 20. marca krškemu škofu in kardinalu Mateju Langu, ki je zastopal na sestanku cesarja, nove predloge za pomirjenje uporniškega gibanja na Kranjskem.⁴¹ Tudi tokrat so verjetno še upali doseči pomirjenje, čeprav upanje ni bilo več tako trdno kakor spočetka. V prvi vrsti so prosili Langa, naj pošlje v cesarjevem imenu tri ali štiri ugledne ljudi h kranjskemu deželnemu glavarju, deželnemu upravitelju in vicedomu s posebnim poverilnim pismom do kmetov, ki naj bi se s tem poslanstvom dogovorili, da bodo — ob zagotovljenem varnem povratku — poslali svoje poslanca na določen kraj zaradi pogajanj o mirni odstranitvi upora. Komisarji naj bi poudarili pred kmeti, da je taka zveza brez dovoljenja deželnega kneza prepovedana celo plemstvu — kaj šele podložnikom kot oblika upora proti njihovim zemljiškim gospodom. Spomnili naj bi kmete na škodo, ki so jo utrpeli uporni podložniki na Ogrskem (1514), Koroškem (1478) in v Württembergu (1514). To bi se utegnilo zgoditi — po stanovski grožnji — tudi Kranjcem, če ne bi razpustili zveze. Če pa so jo pripravljene razpustiti, naj bi obljubili komisarji v kardinalovem in cesarjevem imenu odpustitev vsake kazni. Le voditelji naj bi se izvzeli od te obljube. Prav tako pa naj podložniki naznajo komisarjem, ako ima kdo kako pritožbo zoper zemljiškega gospoda, upravitelja ali oskrbnika. Komisarji naj nato po zaslišanju obeh strank odločijo v smislu stare pravde in pazijo na to, da kmet ne bo bolj obremenjen, kakor je prav. Kdor je delal krivico, naj ga zadene kazen. Toda zastopniki niso bili več prepričani, da se bodo kmetje kar vdali takšnemu prigovar-

janju in se mirno podvrgli. Zato naj bi komisarji zagrozili, ako bi kmetje odrekli pokorščino, da je cesar odločno z »deželani« (= s člani deželnih stanov). Med tem naj se sestane v Celju odbor, izbran od stanov notranjeavstrijskih dežel in kardinala. Temu odboru naj poročajo komisarji o položaju in kmečkem odgovoru in naj na tej osnovi sklepa, ali naj pri boju proti kmetom sodelujejo dežele z vso vojsko ali samo z delom. Razpravlja pa naj tudi sicer o podložniškem vprašanju. Na vsak način pa je potrebno, da kardinal pošlje takoj v vsako deželo vicedomom povelje za zbiranje deželne vojske, ki naj bi se je udeležilo plemstvo osebno, prelati (= cerkveni zemljiški gospodje) in mesta pa naj pripravijo jezdece in pešce z bojno opremo. Čete z zgornjega Štajerskega naj se zberejo pri Slovenjem Gradcu, spodnještajerske pri Mariboru, kranjske pa pri Ljubljani. Tudi dan za združitev vseh sil naj bi se določil takoj. Oskrbnike in upravnike cesarskih posestev naj vpokliče kardinal sam, jih opremi z orožjem, jim doda konjenico in pešce ter jim postavi poveljnika. Kranjski načrt je bil očitno preračunan na prevaro podložnikov. S pogajanjem so menili pridobiti čas, da bi potem z vso silo udarili po kmetih.

Stanovi so mislili, da bo ostal upor omejen le na Kranjsko. V resnici se jim je posrečilo pridobiti Langa za svoje načrte — vsaj glede komisarjev za pogajanje s kmeti.⁴² V prvi polovici aprila so res prišli v Ljubljano kot komisarji štajerski deželni glavar Sigmund Dietrichstein, Mannsdorfer, Resch in več drugih. Ko so ti poslanci prišli v Ljubljano, je bilo prav pri Ljubljani kmečko zborovanje, na katerem je bilo zbranih pet do šest tisoč kmetov. Dne 15. aprila je prišel Dietrichstein s svojimi tovariši na zborovanje. Iz kratkega sporočila o dogodku je razvidno, da so komisarji kaj slabo naleteli. Poskušali so upornike pregovoriti, da bi razpustili zvezo, toda »kmetje so rekli Dietrichsteinu in drugim komisarjem iz oči v oči, da zveze ne bodo zapustili ne ta dan ne nikoli, in znano je, kako so se kmetje pokazali in obnašali do Dietrichsteina in do drugih komisarjev«. Zdi se pa, da so sprožili prav stanovi in Langovi komisarji z govorjenjem, da je taka zveza prepovedana brez cesarjevega dovoljenja, kmečko poslanstvo v Augsburg k Maksimilijanu, ki je odšlo po vsej priliki prav v drugi polovici aprila.

Ta ponesrečeni poskus komisarjev se je izvršil, ko sestanek stanovskih zastopnikov na Dunaju še ni bil končan.⁴³ Z Langom

se namreč niso mogli sporazumeti o višini novega davka za stroške vojne proti Benečanom, ki ga je predložil Lang v cesarjevem imenu, glede odprave novega »spremnega davka« (za trgovanje z Italijo), ki so jo zahtevali stanovi, ter tudi ne glede predlogov kranjskih stanovskih zastopnikov o potrebnih ukrepih proti upornim kmetom. Med tem pa so prihajali o kmečkem gibanju naj Kranjskem vedno vznemirljivejši glasovi. Vse to odmeva iz poslovnega pisma štajerskih, koroških in kranjskih zastopnikov kardinalu Langu ob odhodu z Dunaja (25. aprila).⁴⁴ Stanovi pa so že poskušali pritiskati tudi na cesarja, da bi jim pomagal. Sporočali so, da ne morejo dovoliti novega davka za vojsko v Furlaniji. Izterjati bi ga namreč morali od svojih podložnikov, tega pa ne morejo storiti, ker so novice o uporniškem gibanju vedno slabše in ker se boje, da bi s takim davkom pgnali v upor tudi tiste kmete, ki so doslej ostali mirni." Nekateri zemljiški gospodje bi mogli po mnenju stanovskih zastopnikov nekaj plačati tudi sami brez podložnikov, večina pa tega ne zmore. Če hoče cesar, da bi mu stanovi pomagali z denarjem za vojsko proti Benečanom, bi moral odpraviti novi »spremni davek« in pomagati plemstvu proti upornikom z ljudmi in orožjem. Po tem odgovoru se zdi, da se je nemir med podložniki razširjal že tudi na Štajersko in Koroško.

Vsa bistvena vprašanja so ostala kljub dolgemu zborovanju nerešena. Lang je cesarju stalno poročal o pogajanjih. Tako se je zgodilo, da je cesar istega dne, ko so pisali stanovski zastopniki pravkar omenjeno pismo, podpisal svoje navodilo za svoje zastopnike na ljubljanskemu zasedanju kranjskih deželnih stanov.⁴⁵ Z istim sredstvom, s katerim so odbijali stanovi odobritev novega davka, jih je poskušal pridobiti cesar za njegovo odobritev. V svoji diplomatski pretkanosti je poskusil označiti kmete za veleizdajalce s tem, da je povezal kmečki upor v enoto z vojno zoper Benečane. Benečani močno pritiskajo na Gorico in Gradiško, cesar pa je brez sredstev, da bi jim nudil zadosten odpor. »Tako se je zgodilo, da poskušajo nam in našim stanovom podložni kmetje na Kranjskem... nahujskani, vrženi v upor in usmerjeni po naših sovražnikih Benečanih, s čim večjo zvijačo vas napasti, da bi mogli (sc. Benečani) uporabljati določene kraje in naše dežele«. Zato naj se odločijo deželni stanovi hkrati s posvetovanji o ukrepih proti upornikom tudi za davek proti

Benečanom, saj pomeni oboje isto. Če bi pa stanovi cesarjev predlog odbili, naj bi poskusili dobiti njegovi zastopniki vsaj nekako posojilo na račun bodočih davkov. Kdor bi dal denar, naj se mu to odračuna pri bodočem davku. Cesarjevim oskrbnikom in uradnikom naj se ukaže, da morajo priti s svojimi ljudmi na kraj, ki ga določi deželni glavar. Istočasno so bili sklicani tudi sestanki deželnih stanov na Koroškem in Štajerskem. Deželni vojski obeh dežel naj bi se tudi zbrali, ena pod poveljstvom štajerskega deželnega glavarja, druga pod koroškim deželnim upraviteljem. Cesarski komisarji in vsi trije poveljniki naj bi potem izbrali skupnega vrhovnega poveljnika vojske vseh treh dežel.

Maksimilijanovo postopanje z uporniki pa nam dokazuje — od sprejema kmečkega poslanstva v Augsburgu ob začetku upora do navodil, ki jih je dal po koncu upora o tem, kako je treba postopati s poraženimi kmeti — da je bila navedena njegova sodba o upornikih zgolj diplomatsko sredstvo za pritisk na kranjske deželne stanovne. Z njo je na videz pristal na načrt deželnih stanov, a v bistvu si je vendarle še pridržal pravico do odločanja, ker je mogel bistveno vplivati na vse bodoče sklepe po svojih komisarijih, ki naj bi jih poslal k protiuporniški vojski. Z druge strani pa nam dokazujejo celo benečanski in prav tako tudi vsi kmečki dokumenti, da so se kmetje uprli gospodi, cesarju pa so vseskozi ohranili svojo zvestobo — celo kljub nezadovoljstvu z izrednimi davki — in so prav vanj polagali zelo velik del upanja glede uspeha uporniškega gibanja. Trdno so bili prepričani, da izvirajo vsa njihova nova bremena samo iz plemiškega pohlepa po denarju ter da razglaša plemstvo tudi izredne davke le kot krinko za svoj dobiček, ne pa po cesarjevem naročilu.

V cesarjevem pismu Herbersteinu, pisanem 9. maja,⁴⁶ imamo celo dokaz, da ni gledal na upor niti zdaleč tako resno, kakor bi bilo mogoče soditi po prej navedenem navodilu. Vsi načrti o zbiranju deželnih vojska so bili pač samo načrti. V resnici je bil Maksimilijan prepričan, da bodo zadušili upor Kranjci sami in da se ne bo razširil preko deželnih meja. Sicer bi pač ne bilo mogoče, da bi naročal poznejšemu vrhovnemu poveljniku proti upornikom, Juriju Herbersteinu, naj pripelje štajersko plemstvo z oboroženim spremstvom (torej jedro deželne vojske, zlasti za nameravani boj proti upornim kmetom, v katerem na

vpoklic kmečke vojske pač ni bilo mogoče računati) na Dunaj, kjer bo sodelovalo pri slovesnostih in turnirju ob Maksimilijanovem sestanku s poljskim in ogrskim kraljem. Tudi kot vzrok za svojo nameravano vrnitev v dedne dežele je navedel cesar v pismu le ta sestanek, ne pa še skrb zavoljo kmečkih nemirov.⁴⁷

Med tem pa so uporni kmetje odbili tudi že posredovanje najvišjih zastopnikov plemstva. V enotno gibanje strnjena kmečka zveza na Kranjskem je poslala — pač pod vplivom izvajanj komisarjev na kmečkem zborovanju ob Ljubljani — v drugi polovici aprila ali v začetku maja svoje zastopnike k cesarju. Našli so ga po 9. in pred 20. majem v Augsburgu.⁴⁸ V imenu kmečke zveze so se mu pritožili zopet novote, ki so jih uvajali gospodje na Kranjskem. Cesar se jim ni pokazal nenaklonjenega. Obljubil jim je, da bo poslal komisarje, ki naj bi pomagali kmetom zopet do stare pravde. Zato pa so mu morali poslanci obljubiti, da bodo kmetje do prihoda poslancev mirovali in se vrnili na svoje domove. To vsebino pri Fuggerju ohranjenega augsburškega izročila o kmečkem poslanstvu nam potrjujeta tudi lastno Maksimilijanovo očitjanje kmetom v patentu (11. junija) in njegovo opravičevanje deželnim stanovom, ko je bil upor že zadušen (7. avgusta). Čeprav so kmetje, morda spodbujeni prav po očitjanju v cesarjevem navodilu za deželne stanovne in po njegovem istočasnem generalnem zapovednem pismu kmetom, poslali svoje zastopnike k cesarju z namenom, da bi ga pomirili,⁴⁹ je vendar spoznal resnost spora med podložniki in njihovimi gospodi. Še iz Nemčije je poslal svoje komisarje in se zaradi upora — že mesec dni pred sestankom s poljskim in ogrskim kraljem — bolj požuril v svoje dedne dežele. Kakšen pomen je začel pripisovati temu sporu, vidimo najbolj jasno iz dejstva, da je poskušal pridobiti za voditelja komisarjev, ki naj bi pomirili uporniško gibanje, bavarskega vojvodo Ludvika.⁵⁰ Ko se mu to ni posrečilo, se je obrnil do freisinškega škofa Filipa, ki je bil tudi sam na Kranjskem zemljiški gospod.

Najbrže že aprila, hkrati z navodilom za kranjske deželne stanovne, je poslal cesar kmetom »generalno zapovedno pismo«, ⁵¹ da morajo kmečko zvezo razpustiti in počakati na prihod komisarjev, ki da bodo v najkrajšem času začeli preiskovati kmečke pritožbe.⁵² Temu pismu, ki je prišlo do kmetov le po posredovanju deželnih stanov, pa uporniki niso zaupali in so delo za kmečko zvezo nemoteno nadaljevali. Poslali pa so odposlance

v Augsburg k cesarju samemu, ki je svoje zahteve res omilil. Ni več zahteval razpusta kmečke zveze, marveč le to, naj je ne razširjajo naprej in naj ne napadajo graščin. K strožji prvotni zahtevi se je povrnil spet šele tedaj, ko so kmetje začeli z odprtim napadom na gradove in plemstvo.

Neposreden povod za ta drugi prehod k odprtemu upor (če računamo napad na Thurna kot prvega) nam ni znan. Dne 14. maja se je vršilo pri Novem mestu veliko kmečko zborovanje, ki so se ga udeležili tudi novomeški meščani.⁵³ Tu so se dogovorili uporniki za napad na več gradov, predvsem na posestvo bratov Mindorfov, ene izmed najbolj samovoljnih kranjskih plemiških rodbin. Od Novega mesta so šli uporniki naprej pod »Šrajbarski Turn«, Mindorfov grad pri Težki vodi blizu Novega mesta, ter ga zavzeli, oropali in požgali.⁵⁴ Nato so odšli pod vodstvom bivšega Mindorfovega hlapca pod Mehovo, središče Mindorfove posesti.⁵⁵ Grad ni bil dovolj zavarovan; premalo je bilo v njem stražnikov, orožja in smodnika, zato je hitro padel — 17. maja, na Vnebohod. Dogodki ob padcu Mehovega so postali kar simbol za postopanje upornikov s plemstvom. Oba grajska gospoda so kmetje obglavili in vrgli prek obzidja, gospo pa so preoblekli v kmečko obleko in jo nagnali na poljsko delo.⁵⁶ Po padcu Mehovega so se uporniki lotili Čušperka, cesarske zastavne gosposke v posesti Turjačanov. Kmetje so se sprva pogajali z oskrbnikom, kmalu pa jim je grad padel v roke.⁵⁷

Še preden so prišla poročila o teh dogodkih v Ljubljano, a po Megiserjevih (oz. Christallnikovih) sporočilih prav blizu dneva, ko je padlo Mehovo, so začeli kranjski deželni stanovi resneje skrbeti za sredstva, potrebna v boju proti upornikom.⁵⁸ Deželni odbor se je obrnil s prošnjo za pomoč do Štajercev in Korošcev ter od obojih tudi dobil obljube. Koroški stanovi so obljubili, da bodo poslali na pomoč sto konjenikov in štiristo pešcev, ki bodo odrinili proti Celju ali Slovenjemu Gradcu pod poveljstvom Hieronima Zothna med 1. in 8. junijem. Pripravljenost stanov obeh dežel, da pomagata sosedom, daje slutiti, da kmečko gibanje na Štajerskem in Koroškem dotlej še ni dobilo nevarnejšega obsega, čeprav se je začela čutiti vznemirjenost med podložniki tudi tu že aprila.

Kranjski deželni stanovi sami so na svojem sestanku v Ljubljani (18.—19. maja)⁵⁹ sklenili najeti in oborožiti dvesto jezdecev, ki naj bi se uporabili proti upornikom po dogovoru s štajerskimi

in koroškimi deželnimi stanovi. Plemstva pa že niso mogli več vpoklicati, ker so posamezniki varovali svoje gradove in jih niso hoteli zapustiti. Sedaj se je že kazalo, koliko časa so potratili fevdalci brez haska; hkrati pa kaže ta ovira, da pri kmečkih uporih ni razbita po raznih okoliših le kmečka vojska, marveč tudi fevdalna obramba, vse dokler ji ne pride na pomoč večja oborožena sila od drugod. Tako so se stanovi zadovoljili glede plemiškega vpoklica s sklepom, da se mora zbrati kranjska plemiška vojska tedaj, ko se bodo zbrale v smislu dogovora s sosednima deželama štajerske in koroške čete v Celju ter začele prodirati proti jugu; šele tedaj naj bi se jim pridružili tudi Kranjci. Viljem Lamberg in Boltežar Rauber sta bila določena, da naj odideta na posvetovanje s Štajerci v Slovenj Gradec ali kam drugam. Poročila, ki so jih kranjski deželni stanovi poslali o svojih sklepih in njihovih podlagah cesarju, pa so bila že zastarela. Poročali so le o neuspehu cesarjevega generalnega zapovednega pisma, o dogodkih na Dolenjskem pa na svojem zasedanju niso vedeli še nič...

3. »Le vkup, le vkup, uboga gmajna!«⁶⁰

Vse navedene načrte kranjskih deželnih stanov in izpolnitev dogovorov s Korošci in Štajerci pa so z bliskovito naglico podrli in onemogočili dogodki, ki so sledili padcu mehovskega gradu. Kakor je spekel padec tega gradu z dogodki, ki so se ob njem pripetili, gospodo, tako je kmečke množice vžgal in pogнал v napad na gradove. Ne le na Kranjskem, na katero je bila dotlej še vedno omejena kmečka zveza — v štirinajstih dneh po padcu Mehovega so gorele graščine že v vseh treh notranjeavstrijskih deželah; gibanje pa je zajelo že tudi druge sloje prebivalstva, ne le kmečkega.

Uporniško gibanje, združeno z napadi na gradove, se je preneslo po padcu mehovskega gradu na Štajersko ter je (po izročilu Dietrichsteinske rodbine) zajelo skoraj ves spodnji del dežele.⁶¹ Poročilo oskrbnika v Podčetrtku zasedanju štajerskih deželnih stanov v Mariboru⁶² priča, da so razglasili premirje, ki ga je ukazal cesar kmetom in plemstvu malo pred koncem maja (na Kranjskem je bilo razglašeno to Maksimilijanovo pismo 26. maja),⁶³ tudi na Štajerskem. Upor je torej moral prestopiti kranjsko-štajersko deželno mejo že pred tem. Prav to potrjujejo

pri Megiserju ohranjeni podatki o razširjanju upora na Koroškem. Kmetje iz Laboške doline, ki so prenesli upor na Koroško, so bili že 27. maja spet doma.⁶⁴ Iz Konjic, kamor so se šli pogajat s Štajerci, so torej odšli okrog 25. maja. Organizacija velikega konjiškega shoda in tudi prihod poslancev od deželnega glavarja na ta shod dne 31. maja pa kažeta, da so bile priprave za upor tudi tu precej starejše in da je oborožena akcija sledila neposredno padcu mehovskega gradu. Po prestopu oboroženega upora na spodnje Štajersko ter pred 31. majem je padel Pilštanj, med razlasiitvijo premirja in pred 31. majem Podčetrtek, oboje last krškega škofa. Pilštanju so uporniki pobrali stare listine, v katerih so bile potrjene njegove pravice, tako da mu je moral pozneje krški škof A. Hoyes te pravice znova potrditi (24. aprila 1539).⁶⁵ Postopanje upornikov ob padcu Podčetrтка pa poznamo podrobneje po pismu njegovega upravitelja Schrotta, ki je bil ob uporuh po naključju odsoten: kmetje so grad izropali, zlasti denar in dragocenosti, do smrti pretepli Schrottovega otroka, ustrelili oskrbnika, ubili nekega hlapca, smrtno ranili nekega duhovnika in nevarno ranili dve grajski dekli. Vsekakor pa to na Štajerskem niso bili edini kmečki uspehi pred koncem maja; le slučaj nam je ohranil tozadevno poročilo le za tedanjega krškega škofa Langa, medtem ko so brez dvoma padli v uporniške roke tudi še drugi gradovi (brez dvoma vsaj nekaj zastavnih cesarskih gospodk). Deželni glavar Dietrichstein si spričo hitrega razširjenja upora na Štajerskem že ni vedel več sam pomagati; odpravil se je po pomoč k cesarju. Obenem pa so se štajerski deželni stanovi obrnili s prošnjo za podporo do koroških deželnih stanov, ki so jim bili pripravljeni tudi res ustreči.

Prav med temi dogodki je posegel Maksimilijan prvič odločneje v dogodka na ozemlju, ki ga je zajel upor. Okrog 26. maja so prišli v Ljubljano njegovi komisarji, ki jim je stal na čelu freisinški škof Filip, pomagala pa sta mu W. Wolkenstein in G. Herbst, gospod v Ložu. Poslani so bili iz Augsburga še tedaj, ko je bilo uporniško gibanje omejeno še na Kranjsko in še ni poseglo po zadnjem orožju, naskoku na gradove. Morali bi zlepa odstraniti nemir v deželi; zaslišali naj bi kmete glede njihovih pritožb, zemljiške gospode pa pozvali proti tem pritožbam k zagovoru in naj bi po tej poti s primernimi ukrepi odstranili vzroke kmečke nezadovoljnosti. Stanovski odbor je nekaj dni po Binkošti (27. maja) pismeno pristal na pravico komisarjev

do tega zasliševanja, pozneje pa so potrdili ta pristanek tudi deželni stanovi na svojih sestankih.⁶⁶ Za prihod komisarjev v Ljubljano je izvedel (20. junija) tudi benečanski poveljnik v Furlaniji med novicami iz Beljaka: »...da so prišli trije drugi cesarski govorniki, med njimi neki škof iz frankovskih dežel, ki so šli v Ljubljano, da bi uredili te nemire med kmeti.«⁶⁷

Dne 26. maja je prejel kranjski deželni glavar tudi pismo, v katerem je cesar drugič zapovedal premirje med kmeti in plemstvom ter prepovedal plemičem napadati upornike. To pismo o premirju se je hitro razširilo. Toda uporniki, ki so bili že v polnem zaletu, se zanj niso več zmenili. Nadaljevali so s svojimi shodi in napadi na gradove. Na Kranjskem so v tem času oplenili gradove Rekštanj, Boštanj pri Sevnici in Mokronog.⁶⁸

Takoj ko je prestopilo uporniško gibanje na Štajersko, so se zbrali spodnještajerski uporniki v Konjicah⁶⁹ — vsaj že 25. maja, ko so morali oditi iz Konjic tisti Korošci, ki so prenesli upor še v tretjo notranjeavstrijsko deželo — ter se tudi na nek način organizirali. Tu so jih poiskali poslanci deželnega glavarja Dietrichsteina (A. Kevenhüller, H. Mannsdorfer, F. Wichsenstein in N. Resch), ki so 31. maja sprejeli kmečke zahteve in pritožbe in se s kmeti takole sporazumeli: kmečka zveza bo na Štajerskem mirovala, od 31. maja naprej ne bo nikogar več sprejela ali celo silila k vstopu; izvajala ne bo nobenega nasilja nad cesarskimi mesti in posestvi in tudi ne nasproti zemljiškim gospodvom, dokler ne bo cesar ali štajerski deželni glavar dal novih navodil. Kmetje bodo izročili poslancem svoje pritožbe, ti pa jih bodo spravili pred cesarja ali štajerskega deželnega glavarja in se potrudili, da se bodo pritožbe rešile. Podčetrtek in Pilštanj, krška gradova, bodo izročili kmetje poslancem ali komur bodo ti naročili, z vsem premičnim premoženjem, kar ga je še v obeh gradovih. Sodba glede škode, ki je bila napravljena na posestvih cesarjevih, krškega škofa in drugih posvetnih in cerkvenih gospodov, se prepusti cesarju ali štajerskemu deželnemu glavarju. Kmečka zveza bo podprla gospode v boju proti vsaki drugi kmečki zvezi na Štajerskem, ki bi začela upor in ki bi ne priznala te pogodbe, marveč bi se borila proti njej. Z uporom izsiljene obljube gospodov, mest in trgov se razveljavijo, pisma o njih naj kmetje vrnejo. Te pogoje je potrdilo tristočlansko vodstvo zveze na Štajerskem, kakor pravi vir, z »gmajno« vred s prisego vpricho poslancev.

Ohranjena listina izrecno imenuje le dva gradova, ki naj bi ju uporniki vrnil. Vendar se zdi, da je bilo število zavzetih gradov v izvirniku večje. To kažejo sledeče besede, ki slede določili o vrnitvi Podčetrčka in Pilštanja: »Dalje so se dogovorili o napravljeni škodi in odvzetem premoženju, tako v vseh zgoraj naštetih gradovih, naj bodo cesarskega Veličanstva, kardinala iz Krke ali drugih, bodisi cerkvenih ali posvetnih...« (»Mer ist beredt umb die gethan schaden und genomen guetter, so sy in den obbemelten schlossern alnn, sy sein kay. Maiestät, des Cardinal von Gurgkh oder ander, sy sein geystlich oder weltlich...«). Ker je bila sklenjena ta pogodba le za štajersko področje, nam dokazuje to izražanje, da že takrat na spodnjem Štajerskem ni trpela samo krška posest, kakor bi mogli sklepati to po prejšnjem besedilu (tam sta se ohranili le omembi Pilštanja in Podčetrčka), marveč tudi cesarska in druga. Kateri gradovi so bili v prilogi še imenovani, ne vemo; v prepisu, ki se nam je o tej pogodbi edini ohranil, pa sta navedena le oba krška gradova pač zato, ker je bil ta prepis namenjen krškemu škofu Langu, ter je zaradi tega od posebnih določb obsegal pač le tiste, ki so zadevale neposredno le krško posest.

Medtem ko je bila sklenjena pogodba upornikov z Dietrichsteinovimi poslanci omejena le na področje Štajerske, za drugi konjiški akt — pritožbo na cesarja — vsaj ni izključeno, da so sodelovali pri njem tudi kaki kranjski uporniki; po ne povsem jasnem uvodu so namreč sestavili to pritožbo »revni ljudje, vsi in vsak, tudi vsa gmajna, ki je sedaj zbrana v Konjicah in vsa zveza od Kranjske do Ptuja«. Zdi se, da nakazuje ta uvod vsaj delno povezanost vsega uporniškega gibanja na Slovenskem. Pretesna pa seveda ta povezanost ni bila. To nam dokazuje že ločeno pogajanje Štajercev in Kranjcev — pozneje tudi Korošcev — s cesarjevimi komisarji. Navzočnost Kranjcev v Konjicah pa vendar daje slutiti, da niso vplivali na upor na Štajerskem samo posredno, marveč tudi neposredno s sodelovanjem pri organizaciji in uporniških zahtevah. Toda — kakorkoli so že te pritožbe nastale — vendar so bile poslanecem izročene le v imenu štajerskih kmetov. Tako se tu znova pokaže vendarle pokrajinska omejenost organizacije kmečke zveze.

Že po svoji naravi je pritožba iz Konjic manj podrobna kakor gorenjske pritožbe, ki so omejene na sorazmerno majhno področje in so bile namenjene zemljiškemu gospodu, zato pa so se

sklicevale tudi na krivice, napravljene podložnikom prav v posameznih primerih. Kljub splošnejši obliki je pa značilna tudi za konjiške pritožbe, da obravnavajo konkretna kmečka bremenena brez kakršnihkoli splošnejših zahtev, ki bi posegala v širša načela, kako naj bi se preuredila družba v celoti. Tudi konjiške pritožbe deli v tem pogledu velik prepad od dvanajstih členov nemških kmetov leta 1525. Konjiške pritožbe se nanašajo predvsem na sledeče zadeve:

1. Velike težave in škodo imajo podložniki zaradi različnih davkov, ki jih morajo plačevati že več let. Zaradi njih so že čisto obubožali. Na noben način ne morejo verjeti, da ves ta denar dobi cesar, zlasti ker niso nikoli videli ali slišali cesarjevega pisma o davku. »Zaradi tega in drugih sledečih bremen... smo bili vsi skupaj pognani v tak upor«. — 2. Težko se krši stara pravda z nezmogljivo tlako. Vsako gospostvo ima pravico le do tlake po stari pravdi. Pustili pa nas niso pri njej, ampak moramo opravljati vse delo v vinogradu, na polju, pri delu na obzidju in jarku, pri pripravljanju gradbenega dela in kuriva in vse drugo delo, ki je potrebno, kolikorkrat se nam zapove, ali pa nas rubijo. »In ko smo pri jedi, nam često ne puste toliko miru, da bi pojedli svojo jed, ampak nas poženo spet na delo. Zaradi tega bodo naše in Vašega ces. Veličanstva kmetije opustele zaradi zane-marjanja našega lastnega dela.« — 3. V mnogih krajih je v navadi, da zastopniki gosposke po gospodarjevi smrti pridejo v hišo in vzamejo živino, žito, meso in kar najdejo. In če puste take stvari pri hiši, jih morajo dediči odkupiti z denarjem. Mnogo dedičev zaradi tega izgubi dediščino, ki jo potem gospod odda drugim. — 4. Zvišujejo se globe in sodne kazni. Včasih primejo kakega tatu ali čarovnico, pa jih izpuste za denar, vino, živino in drugo blago in ti delajo potem trojno škodo, ker so kaznovani za take in podobne zločine samo na mošnji. — 5. Višajo nam večkrat mere pri dajatvah žita in vina, zlasti pri (vino-) gorskem pravu. Tudi pri gorskem pfenigu nas pritiskajo v nasprotju s staro pravdo, enako pri dajatvi od vinskega pridelka, ki ga nočejo vzeti od stiskalnice, marveč hočejo pozneje (na dan sv. Martina) imeti čisto vino. Oskrbniki, njihovi hlapci in duhovniki tudi pobirajo tako desetino, kakor je po starem nikoli ni bilo. — 6. »Zelo močno nas obremenjujejo nenavadne mitnine in skladiščna prava, ki so jih svojčas naznanili; milostno spremembo želimo od Vašega cesarskega Veličanstva tudi v tem,

da so nam naložili pri mnogih vaseh in nekaterih cerkvah nenavadne nove mitnine, ki jih po starem ni bilo.« — 7. »Na raznih krajih nas obtežujejo z nenavadnimi cestami, ki jih po starem nikoli ni bilo in ki bi jih tudi radi naznanili. Prosimo vaše cesarsko Veličanstvo za milostno spremembo.« — 8. V mnogih krajih nas zelo obremenjujejo pri zamenjavi denarja. En krajcer namreč jemljejo le za tri pfenige, medtem ko ga jemljejo od naših sosedov za štiri pfenige. — 9. Po starem smo plačevali za sejmmino (marktrecht) dva pfeniga, sedaj pa moramo plačevati dva krajcerja. — 10. Obremenjujejo nas glede ribištva. Prepovedujejo ribariti v malih in velikih potokih, kar je bilo po starem dovoljeno. Kdor ujame perišče rakov, kar po starem nikdar ni bilo prepovedano, ga zapro in mu nalože globo. Sedaj ribarijo grajski hlapci in speljujejo vodo preko njiv, s čimer uničujejo potoke in zemljišče. — 11. Ponekod so gospodje prepovedali izrabo pravic v gozdu, na travnikih in pašnikih. — 12. Podložniki se pritožujejo, da se njihove tožbe ne jemljejo v sodni postopek. — 13. Veliko razburjenje med navzočimi kmeti je povzročil strah nekaterih upornikov, ker groze zemljiški gospodje njihovemu življenju in imetju, ter strah, da jim ne bi takoj po razpustu kmečke zveze odvzeli posestva. Če cesar ne bo preprečil maščevanja gospodov, se utegnejo ti nemiri še bolj razširiti. — Tem pritožbam sledi zelo značilen sklep: Podložniki prosijo cesarja, da ustreže njihovim prošnjam in jih pusti pri stari pravdi, da bodo mogli obdelovati svoje vinograde, polja in kmetije. »Mi hočemo biti, kakor je prav in pravično, Vašemu cesarskemu Veličanstvu pokorni in na razpolago s telesom in imetjem in se hočemo potruditi, da to (za kar so prosili) zaslužimo z vso podložnostjo pri Vašem cesarskem Veličanstvu kot pri našem najmilostljivejšem gospodu in deželnem knezu.«

Rezultati konjiškega zborovanja, kolikor so nam znani, kažejo predvsem trdno namero plemstva, za katero je v tistem času Dietrichstein že iskal pomoči pri cesarju, da s praznimi obljubami in pogajanjem zavlečejo upor za toliko časa, dokler ne bi prišla v deželo vojaška pomoč. Na drugi strani pa konjiška pogodba nikakor ni ustrezala zahtevam upornih kmetov. Saj je dala upornikom le prazno obljubo, da bodo njihove pritožbe prišle pred cesarja ali celo le pred deželnega glavarja, vzela pa bi jim vse dotedanje uporniške uspehe. Vsekakor moremo domnevati, da je upornike razbil v Konjicah notranji razkol, čigar podlage

in oblik žal ne poznamo, imamo pa zanj kljub temu popolnoma trdne dokaze. Čemu bi se vodstvo obvezalo, da se bodo kmetje borili proti vsaki drugi »kmečki zvezi«, ki bi konjiške pogodbe ne priznala, če bi bili kmetje enotni? Da pogodbe niso sprejeli vsi kmetje, marveč le en del, pa kaže tudi dejstvo, da je ostala konjiška pogodba v marsičem le prazen kos papirja — kmetje ali vsaj del upornikov je šel namreč neposredno z zborovanja v Konjicah napadat še nezavzete gradove. Zato se ne moremo čuditi, da poroča Dietrichsteinsko rodbinsko izročilo: »... na kar so kmetje pristali, tega niso držali«. ⁷⁰ Takoj iz Konjic so odšli kmetje znova na uporniški posel. Zavzeli so grad Zbelovo zahodno od Poljčan in samostan Studenice vzhodno od tod. ⁷¹ Poleg kranjskega sporočila o žalostni usodi nun, ki so jih uporniki posilili, poroča nek drug vir, da jih je vsaj nekaj ušlo v Slovensko Bistrico, kamor so se imele pravico zateči tudi ob turških napadih. ⁷² Kljub nadaljevanju in širjenju upora je ponekod prišlo v prvi polovici junija pod vplivom cesarjevih komisarjev vendarle do začasne poravnave med kmeti in zemljiškimi gospodi. Tako je Schrott pred komisariji po dolgem trudu »dokazal« svojo nedolžnost glede kmečkih pritožb in so mu ti spet izročili v upravo grad Podčetrtek: »tudi kmetje so priznali, da niso imeli proti njemu nobene stvari in ga v svojih pismih ne vedo ničesar obdolžiti«. ⁷³ Ob tej Schrottovi trditvi se potem le vprašamo, kako da so se mu potem kmetje sploh uprli! Do 7. julija vsekakor tudi še ni dobil povrnjenega premičnega premoženja, ki so mu ga uporniki pobrali. Vendar imamo v njegovem pismu vsaj za to krško posestvo v rokah dokaz, da se je konjiška pogodba s sodelovanjem komisarjev vsaj delno resnično izvršila.

V tem času pa se je razširilo puntarsko gibanje že tudi v tretjo notranjeavstrijsko deželo — na Koroško. S tem, da so bili tu zadušeni kmečki upori ob koncu 15. stoletja, seveda še niso bili odpravljeni vzroki kmečkega uporniškega razpoloženja. Saj smo slišali Unrestovo sodbo ob opisu upora proti opatu vetrinjskega samostana: »Mislim, da nezvestobe koroških kmetov do njihovih gospodov ne bo nikoli konec«.

Na Koroško se je razširil slovenski kmečki upor bolj samostojno kakor na Štajersko. Tudi Megiserjeva sporočila jasno kažejo, da so pri tem sodelovali v prvi vrsti krajevni povodi. ⁷⁴ Sicer so se res posamezniki na Koroškem vnemali za upor že tedaj, ko se je na Gorenjskem šele začejala kmečka organiza-

cija. To so bili Klandrovi privrženci. Koroški deželni stanovi so bili zaradi tega nekoliko vznemirjeni že konec aprila. Stvari pa vendar niso jemali resno, saj sicer ne bi mogli obljubljati Kranjcem in Štajercem vojaške pomoči — Štajercem so jo v začetku junija v resnici tudi poslali.⁷⁵ Krajevno nezadovoljstvo — zlasti nezadovoljstvo podložnikov šentpavelskega samostana v Laboški dolini — pa je zgradilo v zvezi z odmevom padca Mehovega in z velikim uporniškim zborovanjem v Konjicah most, po katerem se je oboroženi kmečki nastop razširil tudi na Koroško.

Pet šentpavelskih podložnikov je bilo navzočih pri zborovanju v Konjicah (vsaj ob njegovem začetku): neki kmet iz Pustrice, ki ga je (po njegovi poznejši izjavi) opat prisilil, da se je moral preseliti v Led ob Dravi, s svojim sinom in še trije drugi; Megiser omenja le Guesza iz Št. Martina pri Št. Pavlu. Prišli so v Konjice z namenom, da bi si pridobili podporo za razširjenje kmečke zveze na Koroškem. Čeprav so napeli vse sile, vendarle niso uspeli: »Njihova namera je bila preprečena«. Vendar pa niso utemeljene trditve, da bi Štajerci odklonili pomoč zaradi tega, ker bi bile koroške kmečke zahteve drugačne od zahtev štajerskih kmetov (»božja pravda« namesto »stare pravde«).⁷⁶ Viri nam o kakih konkretnih razlikah te vrste ne poročajo ničesar. Najvažnejši vzrok za zadržanost štajerskih upornikov je bila pri tem pač pokrajinska vezanost uporniškega gibanja v mejah historičnih dežel, prav v Konjicah pa seveda tudi pripravljenost enega dela kmetov za pogajanje z zastopniki deželnih stanov. Zato so Korošci odšli iz Konjic zaradi svojega neuspeha že okrog 25. maja, toda s trdnim namenom, da bodo delali na svojo roko. Ko so prišli domov, so že na Binkošti (27. maja) prisilili kaplana v Št. Martinu, da je oznanil v cerkvi, da je prišlo cesarjevo povelje in naj se kmetje zberejo 1. junija v Pustrici. Tam se bo odprlo cesarjevo pismo, da bodo ljudje vedeli, da hoče cesar kmete osvoboditi in zadovoljiti.

Na določeni dan se je v Pustrici res zbralo okrog 3000 puntarjev, ki so si tu izbrali tudi svoje voditelje: za vrhovnega poveljnika Christiana Grosza iz Hüttenberga in Jurija Mura; ta dva sta imela še podpoveljnika, imenovanega »Hudi« (Bös) Henrik. Dalje so izvolili dva »četrtna« mojstra (ki sta skrbela za preskrbo uporniške vojske), Pavla Šuštarja iz Črneč pri Dravogradu in Kropffa iz Roj (Maria Roiach), dva »prokuratorja« ali govornika, Khruegla iz Pustrice in Petra Khloleja, ter

tri svetovalce, Khniederleja ter starega in mladega Pultnigka. Večina članov uporniškega vodstva je bila doma iz Mežiške doline in Laboške doline. Središče uporniškega gibanja pa so predstavili iz Pustrice v »tabor« okrog cerkve v Rojah, po katerem imenuje Megiser ves upor na Koroškem kar »upor pri cerkvi Naše Gospe«.

Uporniško vodstvo je začelo z živahno agitacijo. Po sporočilih, ki jih je dobil do 14. junija regiment v Innsbrucku⁷⁷ (poročilo komisarjev je potrebovalo do tja dva do tri dni), uporniško gibanje že tedaj ni več zajemalo le Laboške doline in Podjune, marveč se je začelo širiti že ob Zilji in Dravi in od Zgornjega Koroškega proti Lienzu, torej že proti novi deželni meji. »Vsa mesta in trgi razen Beljaka in Velikovca so bili bolj naklonjeni kmetom kakor prelatom in plemstvu.«⁷⁸

Megiser nam je ohranil nekaj aktov tudi o uporniški agitaciji.⁷⁹ Pa ti so deloma zvezani že z novim položajem, kakršen je nastal, ko je začela gospoda z odločnejšimi pripravami na to, da bi upor zatrla. Komisarji so prišli od cesarja že v prvih dneh junija v Celovec. Po Maksimilijanovih besedah so bili poslani »zaradi kmetov na Kranjsko«,⁸⁰ ker pa so se začeli nemiri tudi na Koroškem, so začeli svoje delo tu in se niso pridružili škofu Filipu. Ob pričetku upora na Koroškem so imeli koroški stanovi na razpolago komaj 80 jezdecev in 200 pešcev. Zbrali so se v Velikovcu ter čakali, da bi zbral Hieronim Zothn po naročilu deželnih stanov v okolici Althofena še okrog 300 pešcev. Hkrati pa so poskrbeli za vpoklic plemiškega dela deželne vojske. O tem priča poziv straszburškega glavarja in svetovalcev, izdan 11. junija Khevenhüllerju, da naj pošlje takoj v Velikovec oboroženega jezdeca, ker so več v Velikovcu zbranih poslali na Štajersko v pomoč proti tamošnjim upornikom.⁸¹ Za stroške boja proti upornikom so sklenili stanovi tudi poseben davek.⁸²

Med komisarji, ki so prišli v Celovec, in med stanovi pa ni bilo pravega soglasja. Medtem ko so stanovi predvsem zbirali oboroženo silo in tudi že skupno s štajerskimi deželnimi stanovi predlagali cesarju, naj se zbere pod skupnim poveljnikom vojska vseh treh ogroženih dežel, da bi potlačila upor, so ga mislili pomiriti komisarji tako, da bi preiskali in uredili razmerje med podložniki in zemljiškimi gospodi. Da ni moglo priti do pravega razumevanja tudi med meščanskimi in plemiškimi zastopniki, je zaradi naklonjenosti večine mest do upornikov pač jasno.⁸³

Maksimilijanovi komisarji so se začeli pogajati s kmeti in plemstvom že okrog 5. junija, kajti 10. junija je o teh pogajanjih vedel že cesar. Niso pa še dobili od nobene strani dokončnega odgovora, le vitezi so sporočili, da so kmetje privolili v premirje za nemoteno zasliševanje obeh strank. Cesar je delo komisarjev odobril, priporočil pa jim je, naj upor čim prej pomirijo. V posebnem (izgubljenem) pismu je naročil Filipu Freisinškemu in drugim komisarjem, naj se zberejo vsi v Velikovcu, kjer da bodo najlažje koristili vsem trem deželam. Odobril je tudi predlog štajerskega in koroškega deželnega upravitelja in deželnih svetovalcev o združitvi vojske vseh treh ogroženih dežel, da bi bil mogoč oster odpor, če bi se razbila pogajanja komisarjev z uporniki.

Kako so gledali na posredovanje komisarjev uporniki, kaže pismo njihovega vodstva Bekhenu in Pufflu v Velikovcu (11. junija), pisano v Rojah. Žal je pismo ohranjeno le v kratkem izvlečku pri Megiserju, tako da naslov ni jasen (ali gre za osebnega naslovljenca, ali pa za razglas velikovskim revežem ter prebivalstvu v kakem okolišu?). Vodstvo upornikov je tu vsekakor zatrjevalo, da hoče vztrajati v svojem namenu, kajti ni upanja, da bi mogli uporniki v tako kratkem času dobiti odgovor na svoje pritožbe.⁸⁴

Komisarji so uvideli tudi sami, da gre njihovo posredovanje prepočasi. Zaradi tega so izdali dne 11. junija koroškim kmetom poziv, naj se vrnejo k pokorščini in ne širijo svoje zveze naprej ter ne zapletajo vanjo še drugih, kakor se zdi, da je njihov namen. Predložijo naj svoje pritožbe komisarjem, ki so v Celovcu. Ti jih bodo obravnavali naklonjeno po cesarjevem navodilu. Cesarskim komisarjem je prišlo na uho, da kmetje razpošiljajo poslanca s sporočilom, da je upor cesarjeva volja, da bi si tako pridobili novih privržencev. Zato jih pozivajo komisarji v cesarjevem imenu, naj upor in zvezo razpuste, če se hočejo ogniti hudi kazni in cesarjevi nemilosti. Če pa bodo kmetje cesarju pokorni, jih bo tudi on varoval in ne bo pustil, da bi jim naložili kako krivično breme. — Komisarji so dovolj trdno zaupali v uspeh tega svojega dela. V poročilu, ki so ga poslali 11. junija cesarju, so namreč poslali razen poročila (o pogajanjih z uporniki na Koroškem v Laboški dolini in v Podjuni) tudi predlog, naj stanovi razpuste vojsko, ki so jo bili zbrali zoper kmete.

Cesar, ki je v tem času že zvedel, da se je razširil upor preko kranjskih meja tudi na Štajersko in Koroško, je izdal 11. junija

patent kmetom na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, v katerem je prepovedal uporniško gibanje v teh treh deželah.⁸⁵ V njem omenja ustanovitev kmečke zveze, plenitev gradov in samostanov ter nasilstva zoper gospodo. Ugotovil je, da se je to zgodilo v nasprotju z izrecnim zagotovitvijo kmečkega poslanstva, ki je prišlo k cesarju, da bi mu povedalo, da bodo kmetje do prihoda njegovih komisarjev popolnoma mirovali. Tudi sam je v patentih upor že prepovedal. Vse to pa kmetje prezirajo in so zato krivi upora zoper njegovo vladarsko oblast. Celo s silo pritiskajo na nekatere plemiče, mesta in kmete, da bi se jim pridružili. Le da bi te premotili z mislijo, da se vse to dela s cesarjevo vednostjo in po njegovi volji, so poslali svoje poslanstvo k njemu. Cesar opozarja kmete, kaj se je zgodilo, ko so nekoč (na Koroškem leta 1478) navalili v njegove dežele, razburkane po enakem kmečkem postopanju, Turki in se je storila nepopravljiva škoda. Prav tako se bo okreplil sedaj, če bodo kmetje vztrajali pri svojem početju, sovražni Benečan, lahko pa se privabijo s tem tudi Turki. Tega pa cesar noče dopustiti. Zato ukazuje pod smrtno kaznijo in grožnjo zaplembe premoženja sledeče: tisti, ki so vstopili v kmečko zvezo, naj ne store nobenega uporniškega dejanja, marveč naj mirujejo, opuste vsa zborovanja in zvezo razpuste. Kdor ima med kmeti kakšno pritožbo ali potrebo, lahko pride prosto in brez nevarnosti k cesarjevim komisarjem, ki jih je poslal v Velikovec. Vsakomur bodo pomagali do njegove pravice. Če pa uporni kmetje ne bodo poslušali tega ukaza, ampak vztrajali v svojevoljnem postopanju, naj poslušni prelati, mesta, trgi in kmetje pripravijo vojsko, kakor je določil v svojem prejšnjem (izgubljenem) povelju, kadar jih bo poklical cesar ali deželni glavarji. Kmečki upor je privedel položaj do takšne zaostritve, da cesar ni mogel več tvegati poskusa, da bi izrabil upor — kakor je sprva nameraval — za omanje oblasti deželnih stanov v svojo korist. Kljub temu, da so kmetje vse do konca upora upali vanj in v njegovo podporo, se je od tega patenta dalje že odločno postavil na stran fevdalnih izkoriščevalcev.

V to diplomatsko ofenzivo se uvršča še odgovor innsbruskega regimenta na poročilo komisarjev (dne 14. junija):⁸⁶ 1. Med plemstvom, prelati in meščani se je pojavila glede davka za boj proti kmetom nejevolja zaradi njegove razdelitve. Tega spora naj se v lastno korist varujejo, ker kmečki upor še ni zadušén. Pozneje pa bodo mogli pri sestanku deželnih stanov predložiti

svoje medsebojne pritožbe in o njih razpravljati. — 2. Glede predloga komisarjev, naj bi se razšla vojska, ki so jo bili zbrali deželni stanovi zoper upornike, je regiment mnenja, da bi se uporniki s tem okrepili, poslušni podložniki pa spravili v veliko nevarnost. Tudi pogajanja komisarjev bi se otežila, ker na Koroškem še ni premirja; obratno, število upornikov se vsak dan množi in upor širi. Prelati in plemstvo naj torej ostanejo s svojimi vojaki pod orožjem, vendar pa naj se omejujejo na obrambo. — 3. Komisarji sicer poročajo o svojih pogajanjih z uporniki na Kranjskem, v Laboški dolini in v Podjuni, ni pa razvidno, da so kaj ukrenili glede upora ob Zilji, Dravi in na zgornjem Koroškem, kjer se širi upor proti Lienzu. Ker upor v teh treh predelih narašča, naj komisarji pišejo tudi tja in pripravijo kmete do premirja. Med tem pa se bo čim prej približala cesarjeva vojska. Regiment odsvetuje komisarjem, da bi ugodili želji kranjskih kmetov, naj pride komisija med nje, ker je upor še premočan. Zato naj freisinški škof ostane v Velikovcu, ki je primernejši za preiskavo v vseh treh deželah, a nekateri izmed komisarjev naj gredo na Kranjsko, da bodo kmete pregovorili, naj pošljejo poslance v Velikovec. Regiment upa, da uporniki tega ne bodo odbili.

Ti akti nudijo nove podatke o skupni organizaciji notranjeavstrijskih dežel proti upornikom. Prvič so združitev njihovih vojska proti upornikom predlagali že kranjski deželni stanovi na dunajskem sestanku, drugič cesar v svojem navodilu 25. aprila. Ko se je upor razširil, sta se združili Koroška in Štajerska. Deželna upravitelja obeh dežel sta skupno z deželnimi svetovalci poslala cesarju predlog o združenju vojske vseh treh dežel pod skupnim poveljstvom. Iz tega se vidi, da je bil prejšnji cesarjev predlog le diplomatska zvijača, s katero je nameraval pridobiti stanove za odobritev izrednih davkov za vojsko proti Benečanom, ne pa resno mišljen ukrep proti upornikom, saj se sicer stanovom v tej zadevi ne bi bilo potrebno vnovič obračati do cesarja. Takó je zbiranje čet počasi napredovalo. »Vse je pod orožjem. Škoda uči ljudi. Štajerska in Koroška sta se združili«, tako je pisal v teh dneh tajnik načelnika cesarjevih komisarjev, freisinškega škofa Filipa (25. junija).⁸⁷ Z večjim uspehom kakor Korošci so po sklepu sestanka v Mürrzuschlagu zbirali vojsko Štajerci, ki so začeli s pripravami na boj proti upornikom že aprila ali vsaj v začetku maja.

Med tem, ko so se stanovi na vse moči pripravljali, da bi potlačili upor, tudi uporniki niso mirovali. Sredi junija, še preden so jih zadeli prvi udarci na Koroškem in srednjem Štajerskem, je uporniško gibanje doseglo svoj višek. Na Koroškem je napredovalo delo upornikov kljub komisarским naporom. Dne 15. junija staposlala uporniška voditelja Grosz in Mur nekemu Schabertallerju sporočilo, da ga žele v svojo zvezo. V tem pismu se prvič omenjajo nekoliko na svojski način formulirane zahteve koroških upornikov: zbrali so se zaradi božje pravice in stare pravde ter zaradi tega, da odpravijo nove iznajdbe in nevarnosti.⁸⁸ Podobno so odgovorili uporniki tudi Hannu, ki so ga določili za pogajanja s kmeti deželni stanovi, nezadovoljni s komisarскими neuspehi. Pridružilo se mu je tudi nekaj zastopnikov šentpavelskega samostana. Dobili pa so odgovor, da se uporniki niso zbrali zato, da bi komurkoli kaj storili, marveč ker želijo božjo pravdo in ker hočejo natančno poročati komisarjem, ki so na Koroškem. Stanovski poslanci (vicedom Andrej Rauber in Hans Presinger) pa so v Podjuni vendar brez prelivanja krvi dosegli — tako poroča vsaj Megiser — sklep miru. Tudi več sto upornikov okrog Vovber in Trušenj je zahtevalo le božjo pravdo.

Med tem ko naj bi bili komisarji prenesli središče svojega dela iz Celovca v Velikovec, pa so stanovi z dotlej zbrano vojsko odšli iz Velikovca na zgornje Koroško. Deželna vojska je od začetka upora naprej narasla le na 350 mož, pa še od teh so bili pešci nezanesljivi — proti kmetom namreč niso hoteli služiti.⁸⁹ Pogajanja s kmeti niso prinesla uspehov. Nasprotno, upor se je vedno bolj širil in zajel že skoraj vse področje okrog Velikovca. Cesarjeve vojske ni bilo od nikoder in tudi Zothново nabiranje vojakov pri Althofenu ni uspelo. Zato so jo ubrali stanovi z vso vojsko, kar so je imeli, proti deželni prestolnici, Šent Vidu ob Glini. Tu pa jih je čakalo veliko presenečenje. Mesto je pokazalo, da je bolj naklonjeno upornikom kakor stanovom.⁹⁰ Plemstvo je našlo mestna vrata zaprta, meščani pa jim niso dovolili vstopa. Celo ko so ponudili denarja, jih sprva niso hoteli sprejeti, marveč so začeli biti plat zvona in se zbirati z orožjem v roki. Deželni upravitelj Vid Welzer, ki je bil v mestu, se je začel pogajati z mestnim svetom in je končno kljub odporu petih članov, ki so se odločno potegovali za upor in hoteli celo s silo zabraniti odpiranje vrat, vendarle dosegel, da so sprejeli stanovsko vojsko v mesto.

Toda stanovom se po takem sprejemu v glavnem deželnem mestu ni zdelo več dovolj varno. Z Welzerjem vred so odšli naprej proti Beljaku.⁹¹ Tu jih je srečal štajerski deželni glavar Sigmund Dietrichstein, ki se je vračal od cesarja in jim sporočil cesarjevo povelje, naj se branijo, in obljubo, da jim bo poslal na pomoč svojo vojsko, seveda pod pogojem, da jo bodo sami plačevali.⁹²

Med tem se je razširil upor najprej v južnem delu dežele od Podjune preko Roža do Ziljske doline in od tod še ob Dravi navzgor do Lienza. Širil pa se je že tudi v druge smeri. Severno od Drave je segel tedaj, ko so se stanovi umikali prek Šent Vida, že do Leonsteina pri Vrbskem jezeru, Glanegga zahodno od Šent Vida in do Straszburga vzhodno od Krke, torej do črte, ki seka na dvoje že skoraj vso deželo.

Uporniki pa z gibanjem, kakršno se je samo razvilo ob Zilji, še niso bili zadovoljni. Po Megiserjevem sporočilu se jih je okrog 15. junija zbralo blizu 2000, da bi odšli k Zilji pridobivat še novih upornikov. Datum je najbrže malo prepozen, število pa nekaj preveliko. Benečanski poveljnik Leon Emo je vedel po govoricah, ki so prihajale iz Beljaka po kanalski cesti, poročati že 19. in 20. junija, da je prišlo pred Beljak okrog tisoč upornikov, ki so zahtevali, naj se jim mesto pridruži. Meščani so že poslali k njim svoje poslance, a v tem je prišel Dietrichstein (Letistener) in z javnim razglasom sporočil meščanstvu cesarjevo naročilo.⁹³ Uspeh nam poroča Dietrichsteinova tradicija: »Beljaški meščani so pristali na to, da hočejo imeti mesto odprto (za plemstvo)«. ⁹⁴ Drugo Emovo sporočilo o tem kmečkem pohodu pred Beljak pa osvetljuje na zanimiv način kmečko gledanje na cesarja. Kmetje so imeli s seboj prapor, na katerem je bila cesarjeva slika v polnem ornatu z mečem in zemeljsko oblo; »misli se, da ima to (ta upor) opraviti s cesarjevim hotenjem, da pripravi plemiče do večje pokorščine; in če se bodo... kmetje s to zvezo okrepili, bodo prišli v Italijo, to se pravi Furlanijo, in zavzeli pokrajino za cesarja«. ⁹⁵ To poročilo že glede na čas, v katerem so Benečani izvedeli za upor, še bolj pa z njihovo bojaznijo pred nasledki kmečkega uspeha najkrepkeje zavrača vse tiste, ki bi verjeli v Maksimilijanovo strašilo za kranjske deželne stanove o benečanskem vplivu na kmečki upor.

Upor je segel že preko severne deželne meje. Iz salzburškega Raurisa so prišli upornikom na pomoč rudarji, ki so zavzeli trg Obervellach v Mölltalu, v St. Lorenzenu na zgornjem Štajerskem

pa je pozival kmete iz Paltenske doline in iz Rottenmanna k uporu tamošnji kaplan, ki ga je ukazal salzburški nadškof zaradi tega pozneje zapreti.⁹⁶ Proti severu se je širil v tem času upor tudi na srednjem Štajerskem. Uporniško gibanje je zajelo dolino ob Sulmu jugovzhodno od Lipnice, kjer so ubili uporniki v Heimbschuchu Wolfganga in Andreja Windischgrätza, področje Wildona med Lipnico in Gradcem ter doseglo v tem okolišu najbolj severno točko v Gleisdorfu vzhodno od Gradca.⁹⁷

Pa tudi štajerski deželni stanovi niso več gledali mirno na razširjanje upora. Wolfgang Stubenberg⁹⁸ je v boju z uporniki okrog 15. junija pri neznanem kraju pobil okrog 400 kmetov.⁹⁹ Plemiška okrutnost se je pokazala takoj, čim je kazalo le malo na bolje. Prav to dokazujejo tudi dogodki na Kranjskem. Tam je v središču dogodkov vitez Marko iz Klisa, ki so ga leta 1512 notranjeavstrijski deželni stanovi vzeli v službo kot voditelja obveščevalne službe nasproti Turkom. S tem poslom je bil povezan seveda zlasti s kranjskimi stanovi, kajti turški napadi prihajajo tedaj še iz Bosne in tudi organizacija obrambe proti njim je usmerjena v to področje. Misli, da je vitez Marko ista oseba kakor »Pes Marko« oziroma Marko Sittich, znan od 1508 iz Maksimilijanove vojske zoper Benečane kot poveljnik oddelka Hrvatov, doslej žal ni mogoče preveriti in ostaja le kot mogoča hipoteza. Vsekakor pa potemtakem morda dogodki iz leta 1515 razlagajo, kako da s tem letom vsa tri imena izginejo iz zgodovinskih virov. Kolikor je ta hipoteza mogoča, je treba vsekakor poudariti, da se je »Pes Marko« vtisnil v ljudsko pripovedko v Primorju in na Dolenjskem s svojim nasiljem do polpretekega časa. Dogodki iz leta 1515 bi potemtakem ne bili izjemni v njegovem delovanju.¹⁰⁰

Vitez Marko iz Klisa je imel zaradi svojih nalog dobre zveze s Hrvati. Leta 1515 je dobil med uporom od kranjskih deželnih stanov nalogo, naj preskrbi pomoč tudi s strani Hrvatov zoper upornike. Svoje poslanstvo je uporabil tudi za dobičkonosen posel. Ob svojem potovanju na Hrvatsko je izselil in prodal okrog 500 žena in otrok upornih kmetov v Hrvatsko Primorje (in mare).¹⁰¹ Sicer pa je njegovo pogajanje potekalo uspešno. Ban je obljubil pomoč že ob njegovem prvem potovanju. Med tem pa je prišla cesarjeva zapoved o premirju. Zato sta kranjski deželni glavar in vicedom poslala viteza Marka še vnovič k hrvatskemu banu s sporočilom o cesarjevem pismu, da ne bi ban napadal

upornikov (okrog 15. junija). Prav to drugo potovanje je vitez Marko uporabil za omenjeno kupčijo s hrvatskimi plemiči za uporniške žene in otroke. Hkrati pa je vendarle že sprejel v Brežicah prvi del obljubljenе hrvatske pomoči.

To postopanje je nazorno pokazalo upornikom, kaj jih čaka, če bi se podali stanovom in jih silovito razburilo. In »zopet zbrani« so doživeli svoj največji uspeh. Zavzeli so mesto in grad Brežice.¹⁰²

Klisovo dejanje je zanetilo med uporniki besen srd. V dveh dneh se je zbralo okrog 9000 upornikov. Začeli so oblegati brežiški grad, kamor se je zatekel vitez Marko s svojim bratom in tovariši. Pri tem je pogorelo mesto s svojimi privilegiji vred, čeprav ni zatrdno gotovo, ali ga je dal res požgati sam Marko zaradi lažje obrambe. Grad so uporniki napadli, zažgali in osvojili ter pobili vso gosposko družčino, ki so jo našli v njem. Tako so vzeli tudi vitezu Marku denar in dragocenosti, ki jih je imel spravljene pri njem Jurišić (vsega za 375 goldinarjev) in ki so bile morda namenjene za kako podobno gosposko kupčijo, kakršno je pred tem opravil vitez Marko že na svoj lastni račun. Pobitim so odsekali glave ter jih še nekaj dni nosili na drogovich okrog, trupla pa so pustili nepokopana. O plemiški vojski, ki je ob tej priložnosti padla, se poročajo zelo različne številke. Na vsak način so jo sestavljali vsaj viteza Marko in Štefan iz Klisa, Ludvik Reinecker, okoli 10 hrvatskih plemičev ter okoli 50 njihovih hlapcev. Takoj za Brežicami so uporniki zavzeli tudi Rajhenburg in še nek drug grad Janeza Rajhenburškega, pri katerem se je vitez Marko spotoma mudil.

Med tem je prišla med Kranjce že vdruго cesarska komisija¹⁰³ — nemara po nasvetu innsbruškega regimenta z dne 14. junija — ter razglasila cesarjev junijski patent. Pri srdi, ki je prijel upornike ob omenjenih dogodkih, razglas seveda ni dosti pomenil. Narobe. Uporniško gibanje se je prav zdaj vnovich dvignilo v mogočnem valu, ki je zagrnil vrsto gradov. Pri obleganju enega izmed njih — Črnelega¹⁰⁴ — je sodeloval celo plemič Franc Glanhofner, posestnik Dragomlja. S kmeti se je nekako sporazumel in jim izročil majhen topič. S tem so prišli kmetje pred Črnelo ter oblegali Sigismunda in Andreja Lamberga, ki sta v boju proti kmetom stala v prvih vrstah fevdalcev. Gradu sicer uporniki niso mogli osvojiti, zato pa so uničili ribnike, požgali pristavo, razdelili in odgnali živino.

**SLOVENSKE DEŽELE OD SREDE XV.
DO SREDE XVI. STOLETJA**

Brez uspeha so oblegali kmetje tudi Jožefa Lamberga v Ortneku.¹⁰⁵ Sprva se je hotel braniti z orožjem, a ko je spoznal, da tako ne bo nič opravil, se je začel s kmeti pogajati. Pregovoril jih je, da so odšli, ter doma dočakal prihod Herbersteinove vojske.

Po spisku gradov, ki so v tem letu padli kmetom v roke, našteva Valvasor škodo, ki so jo uporniki na njih naredili. Zelo verjetno je sicer, da je padel kateri izmed njih že pred viškom upora na Kranjskem, ki je trajal od srede junija do druge tretjine julija, večina pa jih je padla prav v tem času. Njihovo vrsto lahko izpopolnimo nekoliko še z drugimi viri.

Pri Krškem je padel grad Raka.¹⁰⁶ Grad Mirno so zavzeli uporniki z zvijačo: sklicevali so se pred oskrbnikom, da ga hočejo vzeti v oblast za cesarja.¹⁰⁷ Po manj zanesljivem sporočilu precej poznejše samostanske kronike naj bi bil prizadet tudi samostan Stična.¹⁰⁸ Oropan in požgan je bil Polhov Gradec.¹⁰⁹ Valvasor poroča tudi o brezuspešnem napadu na Ljubljanski grad,¹¹⁰ pri čemer je baje precej upornikov padlo. Pri napadu na Ljubljano so požgali uporniki tudi novi mlin, zoper katerega so se spomladi kmetje pritoževali zaradi povodnji, ki jih je povzročal njegov jez ob deževju.¹¹¹ Po listini, s katero je obnovil freisinški škof Filip (8. decembra 1521) Železnikom in njihovim prebivalcem stare tržne pravice, vemo, da so jih zaradi upora leta 1516 izgubili. Tudi železnikarski rudarji so se namreč »brez vsakega vzroka« leta 1515 udeležili kmečkega upora.¹¹² V območju Posavskega hribovja so padli trije gradovi: Brdo ob vstopu v Črni graben,¹¹³ Rožek pri Moravčah¹¹⁴ in Lebek pri Vačah.¹¹⁵ Na tem ozemlju so se uprli tudi podložniki ljubljanskega škofa v Tuhinjski dolini¹¹⁶ ter mu požgali nekaj sirnic (živinorejskih kmetij v hribovskih predelih) nad Vačami, o katerih je trdil škof v svoji pritožbi do cesarja iz prihodnjega leta, da so stale že od pamtiveka, kmetje pa so zagotavljali, da so bile šele na novo postavljene, pač na srenjskem zemljišču.

Položaj ob vrhuncu slovenskega kmečkega upora na Kranjskem nam najbolj jasno kažeta dve sumarični poročili o položaju na Kranjskem pred prihodom plemiške vojske pod Herbersteinovim poveljstvom. Po teh dveh, nekoliko pretiranih poročilih — prvo izvira od štajerskih deželnih stanov, drugo pa od Herbersteina samega¹¹⁷ — so prisilili uporniki na Kranjskem »v svojo voljo« vsa mesta, gradove in samostane razen Ljubljane, Škofje Loke, Kranja, Črnelega, Smlednika, Planine in Turjaka, ki so

Brez uspeha so oblegali kmetje tudi Jožefa Lamberga v Ortneku.¹⁰⁵ Sprva se je hotel braniti z orožjem, a ko je spoznal, da tako ne bo nič opravil, se je začel s kmeti pogajati. Pregovoril jih je, da so odšli, ter doma dočakal prihod Herbersteinove vojske.

Po spisku gradov, ki so v tem letu padli kmetom v roke, našteva Valvasor škodo, ki so jo uporniki na njih naredili. Zelo verjetno je sicer, da je padel kateri izmed njih že pred viškom upora na Kranjskem, ki je trajal od srede junija do druge tretjine julija, večina pa jih je padla prav v tem času. Njihovo vrsto lahko izpopolnimo nekoliko še z drugimi viri.

Pri Krškem je padel grad Raka.¹⁰⁶ Grad Mirno so zavzeli uporniki z zvijačo: sklicevali so se pred oskrbnikom, da ga hočejo vzeti v oblast za cesarja.¹⁰⁷ Po manj zanesljivem sporočilu precej poznejše samostanske kronike naj bi bil prizadet tudi samostan Stična.¹⁰⁸ Oropan in požgan je bil Polhov Gradec.¹⁰⁹ Valvasor poroča tudi o brezuspešnem napadu na Ljubljanski grad,¹¹⁰ pri čemer je baje precej upornikov padlo. Pri napadu na Ljubljano so požgali uporniki tudi novi mlin, zoper katerega so se spomladi kmetje pritoževali zaradi povodnji, ki jih je povzročal njegov jez ob deževju.¹¹¹ Po listini, s katero je obnovil freisinški škof Filip (8. decembra 1521) Železnikom in njihovim prebivalcem stare tržne pravice, vemo, da so jih zaradi upora leta 1516 izgubili. Tudi železnikarski rudarji so se namreč »brez vsakega vzroka« leta 1515 udeležili kmečkega upora.¹¹² V območju Posavskega hribovja so padli trije gradovi: Brdo ob vstopu v Črni graben,¹¹³ Rožek pri Moravčah¹¹⁴ in Lebek pri Vačah.¹¹⁵ Na tem ozemlju so se uprli tudi podložniki ljubljanskega škofa v Tuhinjski dolini¹¹⁶ ter mu požgali nekaj sirnic (živinorejskih kmetij v hribovskih predelih) nad Vačami, o katerih je trdil škof v svoji pritožbi do cesarja iz prihodnjega leta, da so stale že od pamtiveka, kmetje pa so zagotavljali, da so bile šele na novo postavljene, pač na srenjskem zemljišču.

Položaj ob vrhuncu slovenskega kmečkega upora na Kranjskem nam najbolj jasno kažeta dve sumarični poročili o položaju na Kranjskem pred prihodom plemiške vojske pod Herbersteinovim poveljstvom. Po teh dveh, nekoliko pretiranih poročilih — prvo izvira od štajerskih deželnih stanov, drugo pa od Herbersteina samega¹¹⁷ — so prisilili uporniki na Kranjskem »v svojo voljo« vsa mesta, gradove in samostane razen Ljubljane, Škofje Loke, Kranja, Črnelega, Smlednika, Planine in Turjaka, ki so

se bili vnaprej pripravili na obrambo. Prevezli so vse cesarjeve pravice, carino in mitnino in tudi vsa cerkvena in posvetna sodišča. Iz gradov so odpeljali, zakopali in uničili strelno orožje in smodnik. Vsa »meja« proti Benečanom in Turkom je zdaj uničena, obrambni pas razgaljen. Postopanje upornikov z gradovi nam pojasnjuje še odgovor kranjskih deželnih stanov z dne 24. avgusta, ki opisuje tudi škodo:¹¹⁸ Uporniki so pobrali »ubogemu plemstvu« vso živino z vsem drugim imetjem; vino, žito in drugo, kar so našli po zavzetih gradovih, so razdelili medse, tako da so naredili plemstvu in mnogim samostanom veliko škodo; ribnike so razkopali in uničili. Po drugem sumaričnem seznamu škode, ki ga je uporabljal Valvasor, so uporniki osvojene gradove izropali, nekatere požgali, drugim vsaj razbili okna in peči ter izdrli iz zidu vse železje ter ga odnesli s seboj. Boj torej ni veljal le plemstvu in ni šlo le za ropanje v korist osvajalcev, marveč so uporniki kar zavestno uničevali gospodarske temelje fevdalnega gospodarstva. Turjaški — deželni glavar — je v pismu, ki ga je konec junija pisal Herbersteinu, odkrito priznal:¹¹⁹ »Tu v deželi smo mnogo preslabi proti kmetom in nimamo nobene pomoči niti obrambe; tako tudi noče delo cesarjevih svetovalcev in komisarjev roditi veliko uspeha; večina plemstva je pregnana in oropana«. Kako so se počutili v teh razmerah kranjski plemiči, pregnani iz svojih gradov, nam spet najbolje pokaže pismo Turjaškega Herbersteinu, ki je ta že prekoračil s svojo vojsko Savo. V tem pismu pravi poveljniku plemiške vojske kar naravnost, da je rešil kranjsko plemstvo »iz pekla«.¹²⁰

Ni čudno, da so kranjski deželni stanovi v teh razmerah na vse strani beračili za pomoč proti upornim kmetom. Po 17. juniju (padec Brežic se v poročilu že omenja) se je vršil v Ljubljani in Kamniku sestanek kranjskih deželnih stanov,¹²¹ na katerem so poskusili še zadnje sredstvo: poslali so k cesarju očividca, obleganca iz Črnelega, Sigismunda Lamberga s podrobnim poročilom o dogodkih, ki so se zvrstili od Thurnove smrti naprej. Sicer so že pričakovali, da bo prišla cesarjeva vojska na pomoč, vendar pa so cesarja prosili, naj pride čimprej. Zahtevali so za začetnike upora »pravično« kazen, kajti če bi se to ne zgodilo, to zlo ne bo nehalo in plemstvu ne bo več obstanka v deželi. Cesar naj poskrbi tudi za to, da se bodo plemičem vrnilo gradovi in posestva, za škodo in stroške, ki jih je imelo plemstvo zaradi upora, pa so zahtevali odškodnino.

Tudi na Štajerskem so doživljali uporniki še vedno nove uspehe tudi potem, ko so osvojili Brežice. V začetku julija sta padla cesarska gradova Kunšperk in Podsreda ter krški grad na Bizeljskem.¹²² Poročilo štajerskih deželnih stanov v Mariboru 13. julija (»petek po Marjetki« = po 12. juliju!) pravi, da so padli ti trije gradovi zadnji četrtek, t. j. 5. julija.¹²³

4. Nastop plemstva in cesarjeve vojske

Ko se je ponesrečil cesarjev poskus s patentom (z dne 11. junija), s katerim je upal obnoviti red in mir v svojih deželah, je morala nastopiti vojska. Štajerci so začeli zbirati deželno vojsko po sklepu s sestanka v Mürzzuschlagu vsaj od začetka maja naprej in enako tudi Korošci, ki so poslali del svoje vojske na pomoč Štajercem že v času, ko se je začel širiti upor tudi že pri njih doma. To razširjenje jih je presenetilo, tako da so mogli zbrati le del svoje deželne vojske. Zothn, ki je imel nalogo, naj zbere pri Althofenu okrog 300 pešcev, tega ni zmožel. Po pešce je moral oditi k cesarju.¹²⁴ Kranjcem Korošci niso mogli več poslati obljubljenе pomoči, ker so bili sami doma preveč zaposleni, saj so se pred razširjanjem upora morali umakniti na zgornje Koroško. Tudi Kranjce je nagli razvoj presenetil. Zbrali so le 200 jezdecev, plemiške vojske niso mogli sklicati, ker se je gospoda »moral« braniti pred uporniki že na svojih gradovih; le posamezni zemljiški gospodje so bili zbrali toliko vojakov, da so se napadalcev ubranili.

Sredi junija očitno še ni bila urejena organizacija skupnega nastopa notranjeavstrijskih dežel proti upornikom.¹²⁵ Štajerci so nastopili proti upornikom v svoji deželi sami. A Stubenbergova zmaga je v zvezi z okrutnostjo Marka iz Klisa sprožila samo nov val uporniškega gibanja in padec novih gradov. Tako je dosegel nastop deželnih stanov zoper upornike svojo mrtvo točko. Štajerski nastop ni uspel, koroški stanovi — ki so se jim na begu pred uporniki pridružili tudi cesarjevi komisarji (tako kažejo vsaj pisma Filipovega tajnika po njihovi vsebini) — so čakali v Beljaku pomoči cesarske vojske, kranjsko plemstvo, pregnano s podeželskih gradov, pa je zborovalo v Ljubljani in Kamniku ter pričakovalo odrešenja »iz pekla«.

Vendar takšno stanje ni trajalo dolgo. Na Koroškem je sprožil začetek novega razvoja Dietrichstein, ki je prihitel na

povratku od cesarja najprej v Beljak, v strahu za svoji koroški gospostvi Bekštanj in Humperk. Z razglasom cesarjevega naročila, naj se stanovi branijo proti upornikom, in s sporočilom, da že prihaja na pomoč cesarjeva vojska, je utrdil položaj stanov v Beljaku, kjer so meščani pred tem že omahovali med fevdalci in uporniki. Po kratkem oddihu je krenil v Rož, po poročilu Dietrichsteinove rodbinske tradicije v soboto (23. junija), po pismu Filipovega tajnika pa v nedeljo (24. junija).¹²⁶ V okolici Bekštanja in Rožeka je prisilila vojska pod Dietrichsteinovim in Welzerjevim poveljstvom del kmetov k pokorščini. Ker pa je vztrajala večina podložnikov še vedno v uporniških vrstah, je požgala deželna vojska »11 ali 12 vasi pri Rožeku« ter pobila nekaj kmetov. Pod Rožekom je naletel oddelek plemiške vojske na večjo skupino upornikov; po kratkem boju so se umaknili kmetje k neki cerkvi na griču, najbrže v kak tabor, ki je bil uporniško oporišče. Tu so se plemiči začeli pogajati z uporniki ter jim med pogajanjem ubili dva poglavarja. »Kmetje so postali nesložni in nekaj nam jih je obljubilo pokorščino«. Zdelo se je že, da se bo upor na Koroškem hitro pomiril, a tudi tu je prišel neizogibni odgovor na prve plemiške uspehe in njihovo okrutnost: »In ko so šli kmetje na svoje domove, so prišli plemiči in baroni ven (= iz Beljaka) vse do njihovih vasi in jih pobili do 400 ter požgali nad devetdeset vasi; zato so se imenovani kmetje znova zbrali v velikem številu in ti plemiči so pobegnili k cesarju, tako da so te stvari bolj okrutne kakor kdaj.«¹²⁷ To sporočilo, ohranjeno pri Marinu Sanudu v beneških obvestilih, je brez dvoma pretirano, deloma pa tudi netočno. V bistvu pa kaže vendarle resnico. Kakor na Štajerskem in Kranjskem je vstal kot odgovor na plemiško okrutnost nov uporniški val tudi na Koroškem. Okolica Bekštanja in Rožeka je bila sicer deloma pomirjena, zato pa so se vzdignili vnovič kmetje okrog Vovber, Ebersteina in celo Hüttenberga, kjer so se jim pridružili tudi rudarji.¹²⁸ Skupno so odšli pred trg Althofen, kjer je bil gospodar Krištof Welzer, menda brat koroškega deželnega upravitelja. Tržani so kmete takoj spustili v trg. Grad je bil sicer zaseden z vojaki, a Welzer je bil odsoten; bil je pri deželnih stanovih v Beljaku. Njegovi hlapci sami pa gradu sploh niso branili, marveč so se s kmeti pogodili ter jim graščino izročili.

Poveljnik koroške deželne vojske Hieronim Zothn se je vrnil 25. junija s 300 pešci od cesarja v Beljak, osem dni pozneje,

do 3. julija, pa naj bi prišlo v isto mesto še 1000 cesarjevih vojakov pod poveljstvom Purckharda Ennsa in Hansa Steinbocka.¹²⁹ Welzer in Dietrichstein nista več čakala prihoda teh drugih čet. Poslala sta H. Hanna in H. Greissenegka, ki sta se jima pridružila tudi Krištof Welzer in Filipov tajnik, z deželno vojsko in s Zothnovimi vojaki takoj proti Althofenu. Prisilila sta upornike v trgu k predaji in k prisegi, da izstopajo iz kmečke zveze.

Drugod pa uporniki še vedno niso bili voljni, da bi se razšli in spet sklonili svoje glave pod fevdalni jarem. V »nedeljo, 1. julija, zvečer je prišlo okrog 500 upornikov preko planin od Ebersteina proti Waitschachu (jugozahodno nad Hüttenbergom, 1154 metrov visoko), kjer so zasedli cerkev. Ko so v ponedeljek (2. julija) bili plat zvona, se je zbralo vsega okrog 1000 upornikov; zasedli so tudi Hüttenberg ter razposlali glasnike s pozivom k udeležbi pri uporu. Z nabrano kmečko vojsko so hoteli znova zasesti Althofen in napraviti kmečko zborovanje na Krappfeldu.«¹³⁰ Plemiška vojska pa je razbila zbirajočo se kmečko vojsko ter odšla, med požiganjem vasi, v Laboško dolino. Prisilila je kmete, ki so imeli zasedeno cerkev in tabor v Rojah, k predaji in k prisegi, da ne bodo več snovali kmečke zveze.¹³¹

Med tem so se zbrali uporniki v Podjuni in zasedli most pri Velikovcu, da bi preprečili deželni vojski prehod čez Dravo. Toda tudi »oni so se morali predati na milost. Tako je bilo mnogo kmečkih poveljnikov in njihovih prvakov, kjer so jih srečali v deželi, pobešenih na drevesa«. Upor na Koroškem je bil zadušen. Cesarjeva pglavitna vojska pa se je nekoliko zamudila. Prišla je v Beljak šele, ko so bili boji že končani, torej med 5. in 10. julijem.¹³²

Le malo pozneje, morda že istočasno kakor na Koroškem, so se začeli boji plemiške vojske zoper upornike tudi na Štajerskem. V drugi polovici junija¹³³ je bil izvoljen po sporazumu kranjskih, štajerskih in koroških deželnih stanov skupni poveljnik za vojsko vseh treh ogroženih dežel, Jurij Herberstein.¹³⁴ Vse pglavitne uspehe pa je izbojeval samo z 900 vojaki, ki so jih bili najeli že maja štajerski deželni stanovi.¹³⁵ Korošci so bili udeleženi kvečjemu s tistimi vojaki, ki so jih poslali Štajercem v začetku junija. Tudi za nabiranje vojakov na račun kranjskih deželnih stanov pri Herbersteinovi naglici ni bilo več časa.

Herberstein je udaril z vojsko takoj proti Wildonu.¹³⁶ Ko pa so se med tem zbrali za njegovim hrbtom uporniki pri Gleis-

dorfu, »je prišel nepričakovano med nje in jih takoj razgnal«. Nato je hitel po dolini Sulme proti Vuzenici, kjer so imeli kmetje prav tedaj zborovanje. Izsilil si je prehod čez Dravo in razkropil upornike. Od tod se je obrnil proti vzhodu in rešil iz uporniških rok gradič Viltuš pri Mariboru, posestvo Turjaškega.¹³⁷ Vse to se je zgodilo ob koncu junija in morda še v prvih dneh julija. Turjaški namreč 29. junija še ni vedel ničesar o osvoboditvi Viltuša, marveč se je zahvaljeval za to Herbersteinu šele v pismu z dne 14. julija. Vmes pa so se res tri pisma izgubila.

Od Maribora je Herberstein »hitel proti Celju v mesto«. Tu je odločilno porazil uporniško vojsko,¹³⁸ prejkone po 5. in pred 10. julijem (dne 5. julija je doživljalo uporniško gibanje še svoj zadnji višek, dne 14. julija pa je zvedel za uporniški poraz že Maksimilijan na Dunaj,¹³⁹ in sicer po Herbersteinovem poročilu, ki ga je prejel preko komisarjev v Ljubljani). Kmetje so bili namreč pred Herbersteinovim prihodom zasedli celjski grad in so po poročilu nemške žolnirske pesmi sami s svojim napadom na deželno vojsko izzvali bitko, ki jim je prinesla katastrofalen poraz. Po Dietrichsteinovem rodbinskem izročilu je padlo okrog 700, po cesarjevem pismu (se pravi po Herbersteinovem poročilu) pa celo do 2000 upornih kmetov.

Štajerski deželni stanovi, zbrani v Mariboru od 9. do 13. julija,¹⁴⁰ še do konca svojega zasedanja niso slutili za upornike usodnih nasledkov bitke pri Celju. Menili so, da bo štajerska deželna vojska (900 mož) preslaba proti upornikom tudi tedaj, če bo prišlo na pomoč še 400 mož koroške in 1000 mož cesarske vojske iz Beljaka. Zato so prosili cesarja, naj bi najel za svoj denar še nekaj sto ogrskih huzarjev. Tudi na Tirolsko so se obračali za pomoč. Cesar jim je sporočil, da namerava priti na Štajersko in Kranjsko sam, da bo potlačil upor in nato odšel v Furlanijo na vojno proti Benečanom. Zahteval pa je od stanov denar za vzdrževanje 1000 čeških najetih pešcev. Na to zahtevo so odgovorili stanovi, da ji ne morejo ustreči, ker imajo že sami preveč stroškov z deželno vojsko in — če bo upor še trajal — s 1400 vojaki, ki bodo prišli na pomoč. Pripravljeni pa so bili prispevati za te češke pešce po koncu upora 16.000 goldinarjev, pol v renskih goldinarjih in pol v funtih pfenigov.

V resnici pa je bilo s celjsko bitko konec velikih bojev z uporniki. Začelo se je podrobno zatiranje uporniškega gibanja na spodnjem Štajerskem. Trajalo je okrog dva tedna. Njegov način

nam pojasnjuje odgovor štajerskih deželnih stanov upravitelju Ahacu Schrottu na njegovo prošnjo za pomoč, da bi dobil nazaj tudi še svoje po padcu gradu izropano premoženje. Tolažili so ga s prihodom 100 pešcev, ki da jih bo pripeljal Pernhart Teuffenbach iz Celja.¹⁴¹ Poleg bojevanja z večjo vojsko pod Herbersteinovim poveljstvom so začeli zatirati uporniško gibanje tako, da so razpošiljali manjše oddelke, da bi kmete prisilili čim popolneje k vnovični pokornosti. Beseda iz plemiških ust predsednika cesarske komisije, freisinškega škofa Filipa, nam sama dokazuje, da plemiška vojska pri tem ni postopala prav nič milo, ampak neprimerno okrutneje kakor kdajkoli kmetje med svojim uporom: »Freisinški škof je pisal svojemu tajniku, da gospod Jurij pl. Herberstein, poveljnik na Štajerskem, nasprotno (navodilom) komisije cesarskega Veličanstva požiga, obeša, natika na kol in drugače nadleguje«. ¹⁴² Prav to dokazuje tudi strah Kamničanov, da ne bi Herbersteinova vojska prišla na svojem pohodu tudi skozi njihovo mesto.¹⁴³

Kako dolgo po sklepu pravih odločilnih bojev pa so se še bali štajerski deželni stanovi vnovičnega upora, nam kaže cesarjevo pismo Herbersteinu, pisano 31. julija, kjer govori cesar o poročilu stanov, da so kmetje nestalni, o njihovem strahu, da bi se po odhodu Herbersteinove vojske vnovič vzdignili, čeprav so se pred njegovimi vojaki potuhnili, in kjer končno priporoča Herbersteinu, naj ne preneha, dokler ni zadušil vseh kali upora.¹⁴⁴

Seveda je bilo treba za tak način bojevanja, kakršen se je začel po bitki pri Celju, mnogo vojakov. Zaradi tega je razumljiv strah štajerskih deželnih stanov, izražen v pismu z dne 13. julija, da 900 njihovih najemnikov ne bo moglo opraviti vsega, in jasna tudi prošnja do cesarja za vojaško pomoč. V resnici je pomoč prišla, in sicer 400 koroških in 1000 cesarskih žolnirjev (Landsknechtov — najemnikov). Vprašanje pa je, kdaj. Mayer meni, da je razpolagal Herberstein v boju pri Celju z 900 štajerskimi, 400 koroškimi in najbrž še z 200 kranjskimi vojščaki (v celem torej z okoli 1500 možmi), da pa je prišlo 1000 cesarskih žolnirjev na pomoč šele po bitki. Nasprotno pa meni Pirchegger, da so tudi cesarski najemniki prišli že pred bitko, tako da bi bil razpolagal Herberstein v bitki pri Celju v resnici z okroglo 2500 možmi. Viri glede tega vprašanja ne soglašajo povsem.

Po prvotnem dogovoru bi bila morala odriniti koroška pomoč (100 jezdecev in okrog 400 pešcev) na prošnjo kranjskih deželnih

stanov proti Slovenjemu Gradcu (in od tod naprej proti Celju) pod poveljstvom H. Zothna med 1. in 8. junijem. Ker pa so se razširili v začetku junija boji na Štajersko in Koroško samo, ta pomoč ni prišla. Pozneje so po Dietrichsteinovem rodbinskem izročilu prosili za pomoč tudi štajerski stanovi. Manjši oddelek so jim koroški deželni stanovi v začetku junija tudi res poslali. Po Dietrichsteinovem izročilu so jim poslali po koncu bojev na Koroškem še 400 mož, nato pa cesar še 1000. Oboji naj bi se po tem viru pridružili Herbersteinovi vojski že pred celjsko bitko.¹⁴⁵ To razmeroma pozno poročilo pa nasprotuje štirim odločilnim virom.¹⁴⁶ Najprej Herbersteinovi rodbinski tradiciji, zapisani že sredi 16. stoletja, ki govori o pomnožitvi vojske samo med bitko pri Celju in prehodom čez Savo pri Rajhenburgu. Herbersteinovo tradicijo potrjujeta tudi dva akta štajerskih deželnih stanov. Prvi, izdan 9. julija in namenjen cesarju, govori o cesarski pomoči kot o stvari, ki je še ni in za katero stanovi prav v tem aktu šele prosijo, drugi, izdan 13. julija, pa določno govori o tem, da se bori proti upornikom v deželi še vedno samo 900 štajerskih deželnih vojščakov, da bo prišlo 400 koroških vojakov šele »naslednji ponedeljek«, t. j. 16. julija, o cesarski vojski, ki naj bi prišla od Beljaka, pa še ni gotovega glasu. Isto potrjuje tudi po Spalatinovih analih urejeno časovno zaporedje bojev z uporniki na Koroškem. Ti so bili zaključeni šele okoli 5. julija, ne pa že v drugi polovici junija, kakor je mislil Mayer. Koroška pomoč pa je odšla proti Celju — to poročajo soglasno vsi viri — šele po koncu bojev na Koroškem. Cesarjeva vojska, ki so jo pričakovali v Beljaku že 3. julija, pa je prišla tja šele po koncu bojev na Koroškem, torej prav v tistem času, ko je Herberstein pri Celju že zmagal upornike. Tako vidimo, da je Herberstein izbojeval vse odločilne boje s primeroma majhno vojsko, kar pojasnjuje hkrati tudi veliko kmečko samozavest pred bitko pri Celju, ki odmeva iz nemške žolnirske pesmi. Da ni dobil pomoči s Kranjskega, je povsem razumljivo po Turjačanovih pismih Herbersteinu; ta pisma dovolj jasno kažejo, da so bili kranjski deželni stanovi do Herbersteinovega prihoda povsem brez moči celo doma.¹⁴⁷

Herberstein ni počival tudi v obdobju drobne borbe proti upornikom na Štajerskem. Najprej se je odpravil od Celja v Savinjsko dolino, kar je mogoče sklepati po strahu Kamničanov, da ne bi prišla njegova vojska na Kranjsko mimo Kamnika in

spotoma oškodovala tudi pri uporih neudeleženo mesto; o tem so pisali na prošnjo kamniških poslancev 13. julija Herbersteinu cesarjevi komisarji iz Ljubljane.¹⁴⁸

Pisma J. Turjaškega Herbersteinu iz junija in julija pa pričajo, da je bilo kljub kmečkim porazom na Koroškem in Štajerskem uporniško gibanje na Kranjskem še vedno v polnem zaletu. Dne 29. junija je poročal Turjaški, da je plemstvo brez moči, pregnano in oropano, delo komisarjev pa brez uspeha. Med koncem junija in 14. julijem so uporniki prestregli in ubili tri njegove poslance, ki so šli s pismi k Herbersteinu. V pismu, v katerem mu poroča o tem (z dne 14. julija), govori Turjaški tudi o padcu Mirne in o tem, da so bili njegovi podložniki okrog Žužemberka prisiljeni vstopiti v kmečko vojsko, in končno mu poroča 25. julija o novem kmečkem zborovanju pri Trebnjem, ki se je vršilo že v času, ko je trebil Herberstein le še ostanke uporniškega gibanja na Štajerskem.¹⁴⁹ Komisarji v ta razvoj sploh niso mogli posegati. Vse njihove odločbe so ostale na papirju — kajpak tudi odloki, s katerimi so »vračali« posestnikom gradove, ki so jih uporniki »v cesarjevem imenu« osvojili; to dokazuje prav primer Mirne.¹⁵⁰ Učinkovito je moglo biti njihovo posredovanje le tam, kjer so odločali že plemiči — kakor nam priča posredovanje za Kamnik ter komisarsko »vodstvo« boja proti upornikom.

Toda že po tožbi načelnika cesarske komisije, Filipa Freisinškega svojemu tajniku o Herbersteinovem postopanju na Štajerskem se vidi, da je bilo tudi to »vodstvo« precej dvomljivega pomena. Še bolj se pokaže ta samostojnost vojaške akcije v poznejšem Herbersteinovem opisu položaja pred prehodom s Štajerskega na Kranjsko.¹⁵¹ Od cesarja je imel povelje, da ne sme storiti ničesar brez komisarjev v Ljubljani. Ti pa so mu prepovedali »obdelovati in kaznovati kmete«. Res je sicer imel v rokah tudi Maksimilijanovo pismo (z dne 14. julija), v katerem mu je cesar čestital k celjski zmagi in izrekel upanje, da bo z njegovimi uspehi, s kaznijo za upornike in po delovanju komisarjev kmečka zveza kmalu razpuščena, »ker je spoznal, da se puste nepokorni kmetje na Koroškem in v drugih krajih spraviti s takšnimi kaznimi iz zveze«.¹⁵² Toda tudi iz tega Maksimilijanovega pisma odseva prepričanje, da je treba ne le potlačiti upor, ampak odstraniti tudi njegove vzroke, urediti razmerje med podložniki in gospodi (seveda v cesarjevo korist). Sicer je

res naročal Herbersteinu, da ne sme odnehati z bojem in kaznijo za upornike, dokler ne bo upor zadušen in ne bodo podložniki znova prisegli pokorščino, opustili kmečko zvezo, sprejeli podložniško razmerje, ki ga je cesar določil, in kazni za upor. Toda pri tem je razlagal že tudi svoje druge načrte: sklicati je treba sestanke deželnih stanov na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, da se bo na njih odločalo o kazni in sredstvih za preprečitev bodočih uporov; če je treba vrniti zemljiškim gospodom njihovo posest, ki so jim jo uporniki iztrgali iz rok, je prav tako treba tudi kmetom povrniti njihove stare pravice. Kako vse drugačen je bil poziv kranjskega deželnega glavarja Janeza Turjaškega, ki je prosil Herbersteina samo za to, naj bi prisilil kmete »z ognjem in mečem« (mit prandt vnd gwalt), da mu bodo vrnili njegov grad Mirno. Le mimogrede mu je priporočal tudi svoje podložnike, ki da so bili nasilno potegnjeni v uporniške vrste, pozneje pa, ko je zvedel, da so se udeležili novega uporniškega zborovanja, mu je tudi nje priporočil v »temeljito kaznovanje«. Na takšne pozive se je oziral Herberstein mnogo bolj kakor na naročila cesarjevih komisarjev.

Kamniški meščani so se ob Herbersteinovem sunku v Savinjsko dolino brez potrebe bali prihoda njegove vojske. Herberstein se je namreč najpoprej obrnil šele v ozemlje vzhodno od Celja ter je okrog 22. julija, morda še kak dan poprej, pri Rajhenburgu prekoračil Savo ter začel hitro prodirati v Dolenjsko gričevje severno od doline Krke. Spomenica freisinškega škofa Filipa cesarju pričuje, da tudi tu ni niti malo milo postopal: Na njegovem gospostvu Klevevž je bilo požganih ob tej priložnosti deset najboljših vasi.¹⁵³ V Ljubljani so zvedeli za ta prehod čez Savo šele po pismu, ki ga je pisal Herberstein Turjaškemu že iz Šentruperta. To pismo je rešilo kranjsko plemstvo njegovega velikega dotedanjega strahu. V Ljubljani so se namreč že širile govorice, da Herberstein ne more preko Save. V odgovoru, ki ga je pisal Turjaški na to sporočilo (25. julija), je obžaloval, da ni vedel za dan, ko je prišel Herberstein na Kranjsko; sicer bi ga bil namreč že tedaj pričakal z zbrano plemiško vojsko. Tako pa je plemstvo šele začel zbirati, vendar je upal, da bo 27. julija prišel že k njemu z vsemi pregnanimi plemiči.

Novica o Herbersteinovem prihodu v deželo se je raznesla med uporniki hitreje kakor med plemstvom. Že s samim prehodom preko Save je rešil Herberstein po besedah Turjaškega kranjsko

plemstvo iz pekla.¹⁵⁴ Že 25. julija, ko je Herberstein stal še globoko na Dolenjskem, ni bilo na Gorenjskem nobenega kmečkega zborovanja več. Zato po pravici Dietrichsteinovo družinsko izročilo po omembi Herbersteinovega prihoda na Kranjsko kratko ugotavlja: »s tem je bila kmečka zveza razbita«. ¹⁵⁵

Po Valvasorjevem poročilu je prišel Herberstein na Kranjsko s cesarjevimi, koroškimi in štajerskimi četami.¹⁵⁶ Čeprav so se uporniki tukaj potuhnili, je »prešel vso Kranjsko (in) spravil plemstvo na svobodo«. ¹⁵⁰ Latinski verzi iz Škofje Loke pričajo, da tudi pri tem ni postopal nič mileje kakor prej. Del upornikov so pobili, del pobesili, posestva požgali.¹⁵⁸ Tako je bil do konca julija ali najkasneje v prvih dneh avgusta po skoraj štirih mesecih kmečke prevlade zadušen kmečki upor v vseh treh deželah. Dne 6. avgusta poročajo že iz Kranja o »zaprtih puntarskih glavarih in kolovodjih«. ¹⁵⁹ Nekateri izmed njih pa so že prej pobegnili na Beneško iz strahu pred Herbersteinovo vojsko. ¹⁶⁰

Dne 31. julija je cesar še pisal Herbersteinu,¹⁶¹ naj temeljito zaduši upor in gleda, da se kmetje ne bodo samo potajili pred njim, potem pa prišli spet na dan s svojo zvezo. Polovi naj vse kmečke voditelje in jih primerno kaznuje. Dne 7. avgusta je pa že poslal navodilo komisarjem na Kranjskem,¹⁶² naj ga zastopajo na sestankih deželnih stanov. Hkrati s tem so bili tudi že sklicani sestanki deželnih stanov tudi na Štajerskem in na Koroškem.

5. Vprašanje Dietrichsteinove zmage pri Brežicah

Celjsko zmago nad upornimi kmeti, ki je dokončno odločila boj z upornimi kmeti, je izbojeval Herberstein že v prvi tretjini julija, ne da bi mu pomagal Dietrichstein, ki se je mudil v tistem času še na Koroškem. Preostane pa še vprašanje, kaj je z Dietrichsteinovo domnevno odločilno zmago pri Brežicah v slovenskem kmečkem uporu, katere mit se je razširil med Slovenci zlasti preko literature in se tako trdno zasidral v pojmih literarnih zgodovinarjev, da tudi v povojni izdaji Aškerčeve »Stare pravde« v njegovem Zbranem delu zaman iščeš opombo, da gre samo za legendo; saj stvar sama na sebi ne bi bila tako pomembna, toda prav po tej poti se zaradi imenitnosti Aškerčevega pesniškega cikla širijo zelo na široko napačne predstave o enem izmed največjih dogajanj v slovenski zgodovini. ¹⁶³ Hkrati pa je vendarle treba še reči, da je resnična drama slovenskega kmečkega upora

od njegovega uvodnega takta do Thurnove smrti preko prvega vzpona od srede maja do začetka junija do vrhunca v drugi polovici junija in začetku julija ter strahovitega zloma v juliju — ob vsej kmečki igri in plemiški protiigri — neskončno bolj napeta in polna kakor pa katerakoli dosedanja literarna obravnava tega upora, kljub vsem književniškim svoboščinam pri njihovem delu.

Zgodovinarji so bili glede bitke z uporniki pri Brežicah že dolgo zadržani. Čeprav se ga nista upala vreči z njegovega mesta, sta že Mayer in Pirchegger zbrala in navedla nekaj razlogov, zaradi katerih poročilo o tej bitki ni popolnoma zaupati. Mayer je oprl svoj dvom samo na to, da vir, ki nam o bitki poroča, ni sodoben, Pirchegger pa je zbral tudi nekaj podatkov, ki sami na sebi govorijo proti verjetnosti te bitke, zlasti to, da molči o njej lastna Dietrichsteinova osebna in rodbinska tradicija. V svojem prvem prispevku k zgodovini kmečkih uporov sem že pred več kakor dvajsetimi leti odstranil to bitko z njenega pesniškega piedestala. Pozneje sem to dokazovanje še izpopolnil¹⁶⁴ in ga danes ponavljam pravzaprav predvsem zaradi le nenavadne gluhotе pri literarnozgodovinskih obravnavah za zgodovinska dejstva, ki so v nasprotju s pesniškimi legendami.

O bitki pri Brežicah je ohranjeno eno samo poročilo v raznih oblikah: Fugger-Birkenovo, ki sta ga prevzela tudi Valvasor in Caesar. V Fugger-Birkenovi konstrukciji se je pojavila bitka pač zaradi tega, ker je v njej več slovenski kmečki upor kar najtesneje povezan z Brežicami. O njej ne poroča noben drug vir. Verjetnost Fugger-Birkenovega poročila bi se mogla potemtakem podpreti le še s sliko na presnem ometu v gradu Jelše pri Šmarju, ki je nanjo opozoril po Janischu Anton Aškerc, češ da predstavlja »boj pri Brežicah«.¹⁶⁵ Toda tudi ko bi stala Aškerčeva domneva na trdnejši podlagi, kakor jo predstavlja grajska govorica iz 19. stoletja, bi te slike ne mogli priznati za samostojen zgodovinski vir. Grad je večkrat menjal lastnike.¹⁶⁶ V kmečkem uporu leta 1635 so ga uporniki izropali in razdejali (ausgeblindert und ruinirt).¹⁶⁷ Gaisrucki, ki so dobili grad v posest leta 1666, so ga prenovili.¹⁶⁸ Slika sama je tipična baročna kompozicija bitke, kakršnih je mnogo; primerjati jo je treba npr. le s sliko boja pred Dunajem leta 1683, ki je konstruirana natanko enako od dreves na levi preko skupine poveljnikov do bežeče turške konjenice.¹⁶⁹ Sicer je pa na podobi vrsta elementov, ki kar na-

ravnost ugovarjajo njeni razlagi kot bitki z upornimi kmeti: s tem ni mogoče spraviti v sklad niti gorečega mesta, proti kateremu so očitno namerjeni topovi v ospredju, niti urejenega taborišča šotorov v ozadju na levi od mesta, niti domnevne kmečke konjenice, ki je ni zaslediti nikjer niti v sodobnih podobah kmečkih uporov, niti v virih o kmečkih uporih. Sicer pa je vsa razlaga podobe kot bitke pri Brežicah sumljiva tako po pokrajini, ki je na sliki predstavljena, kakor tudi po »kmečkih« oblekah, ki so zelo podobne uniformi lahke avstrijske konjenice v drugi polovici 17. stoletja; pa tudi obleka obeh ujetnikov pred poveljniki ni kmečka — bolj nalikuje na dolge turške kaftane in na turške obrite glave! Če končno to povežemo še z arabskimi napisi na pročelju gradu Jelše, ki so v štukaturi do danes lepo ohranjeni, je pač bolj verjetno, da gre tu v resnici za kak spomin na boje zoper Turke in ne za sliko o bitki z upornimi kmeti. Vsekakor pa — najsi bo že kakor hoče — freska ne more izvirati — kakor je napačno domneval Aškerc in stoji to še brez opombe v njegovem Zbranem delu z letnico 1946 — iz 16. stoletja. Doba, v kateri je mogla nastati, stoji sumljivo blizu časa, ko je izšel Fugger-Birkenov Ehrenspegel (1668).

Za silo bi se mogla opreti verjetnost Fugger-Birkenovega sporočila še na Schrattenbachovo rodbinsko kroniko in na zapiske iz samostana Reun, ki se v obojih omenja vsaj Dietrichsteinova udeležba v boju zoper upornike na Štajerskem.¹⁷⁰ Obe poročili pa sta v vsem odvisni od Štajerske rokopisne kronike (iz konca 17. stoletja) in torej nista samostojna vira. Štajerska rokopisna kronika namreč poroča, da sta Dietrichstein in Herberstein skupno pobila upornike. A to sporočilo more biti le odsev resnice, da je Dietrichstein odločilno sodeloval v bojih na Koroškem (pa tudi neposreden vpliv Fugger-Birkenove podobe upora seveda ni izključen).¹⁷¹ Samo na koroške boje pa se more nanašati mesto v Dietrichsteinovem opravičilu zaradi poraza pri Schladingu (1525); salzburški in zgornještajerski uporniki, ki so ga bili tedaj ujeli, so mu očitali,¹⁷² da je on pred desetimi leti upornike (unsere Brüder) najbolj preganjal; upora na Koroškem leta 1515 so se namreč udeležili tudi salzburški rudarji iz Raurisa, na zgornje Štajersko (Rottenmann) pa se je razširil kmečki upor s Koroškega.

O bitki pri Brežicah nimamo torej niti enega zanesljivega sporočila, o celjski bitki pa jih je kar pet. Celo Dietrichsteinova

rodbinska tradicija ničesar ne ve o brežiški bitki, ki bi morala biti vendarle znamenit dogodek. Pirchegger opira svoje kritično stališče do Fugger-Birkenovega sporočila v prvi vrsti na to, da Sigmund Dietrichstein sam ni niti omenil te svoje zasluge v obrambi, ki jo je poslal leta 1525 cesarju zaradi svojega poraza pri Schladingu, navaja pa v njej različna svoja mnogo manj pomembna dejanja.¹⁷³

Zanjo pa ni vedel tudi J. H. Dietrichstein, ki je sestavljal po domačem arhivskem gradivu poročilo o bojih leta 1515; poznal je le Dietrichsteinovo udeležbo v bojih pri Beljaku.¹⁷⁴

Zoper resničnost brežiške bitke pa ne govorita samo ta čudni molk in splošna nezanesljivost Fugger-Birkenove tradicije o slovenskem kmečkem uporu leta 1515, marveč tudi pozitivni podatki virov. Vsi neposredni viri poznajo kot zmagovalca nad uporniki edino Herbersteina. Tudi Dietrichsteinova rodbinska tradicija izrecno poroča, da je pomenil njegov prehod na Kranjsko konec upora. Pred tem prehodom bitka pri Brežicah ni mogoča, ker vemo, da Dietrichstein do takrat sploh ni posegel v boje na Štajerskem, pozneje pa tudi ne, ker je bilo upora že konec. Tudi vemo iz virov, da je prišla koroška pomoč, ki naj bi jo bil po Fugger-Birkenovem poročilu vodil Dietrichstein, na Štajersko že davno pred časom, v katerega je postavil Fugger-Birken te dogodke (september 1515), in sicer po drugi poti, ter se podredila Herbersteinu. Nemogoče je, da bi bil Herberstein pri svojem odhodu na Kranjsko pustil za svojim hrbtom tako močno kmečko vojsko, o kakršni poroča Fugger-Birken, zlasti če upoštevamo način in sorazmerno dolgo dobo čiščenja na spodnjem Štajerskem, nemogoče še posebej za brežiški okoliš, ker je prekoračil Herberstein Savo le nekaj kilometrov od domnevnega bojišča pri Brežicah. Datum, ki ga navaja Fugger-Birken (29. september) je nemogoč tudi po podatkih, ki so nam jih ohranili razni akti po upor. Zlasti velja to za pismo, ki ga je poslal Maksimilijan 12. septembra krškemu škofu kardinalu Langu, da je treba nagraditi Herbersteina za njegovo zmago nad uporniki.¹⁷⁵ boj je bil torej že končan. Isto velja za odgovor kranjskih deželnih stanov na cesarjeve predloge o ureditvi kmečkega položaja, sestavljen 24. avgusta 1515, iz katerega se vidi, da je bil upor že potlačen.¹⁷⁶ Posebej za Štajersko vemo prav tako iz pisma deželnih stanov cesarju iz sledečega leta (24. februarja 1516),¹⁷⁷ da so poklonili stanovi Herbersteinu 600 goldinarjev v zahvalo, da je

on zatrl upor na Štajerskem, glede Kranjske spričuje isto zahvalno pismo kranjskih deželnih stanov Herbersteinu (14. julija 1516) in Herbersteinova pisma kranjskim deželnim stanovom iz leta 1519.¹⁷⁸

Po vsem tem je treba Fugger-Birkenovo poročilo o tej zadevi preprosto odložiti v skladišče različnih zgodovinskih legend. Pravkar navedeni pozitivni dokazi zavračajo tudi Pircheggerjevo domnevo, da gre morda za boj pri Bregu (Rann) pri Ptujju.¹⁷⁹ Fugger-Birkenovo poročilo o brežiški bitki spada glede kraja v njegovo neutemeljeno brežiško konstrukcijo, zgrajeno na dejstvu, da je bil padec Brežic v uporniške roke dogodek, ki je med vsemi dogodki upora leta 1515 najbolj odmeval;¹⁸⁰ na tej podlagi je nastala Fugger-Birkenova konstrukcija okrog Brežic tako, da je prenesel avtor na Brežice leta 1515 vlogo Schladminga iz leta 1525 na zgornjem Štajerskem. Takrat se je v Schladmingu upor začel, tam je bila plemiška vojska (pod Dietrichsteinovim poveljstvom) strahovito tepena in prav tam je Salm konec septembra (torej okrog Mihaela — »um Michaelis«) premagal upornike.¹⁸¹ Celo datum brežiške bitke je torej doma v dogodkih deset let pozneje. Pozni podatek Pucljeve stiške kronike, da so bili uporniki premagani s pomočjo uskoških pomožnih čet pri Krškem,¹⁸² pa je prenesel kmečki poraz pri Krškem iz hrvatsko-slovenskega kmečkega upora leta 1573¹⁸³ med dogodke iz leta 1515; saj leta 1515 sploh še ni bilo uskoških naselbin v Gorjancih, iz katerih je dobil leta 1573 Thurn potrebno vojsko proti upornikom.

6. Razprava o kazni in njena izvedba

S Herbersteinovimi naglimi in učinkovitimi udarci je bil julija 1515 zadušen kmečki upor in uničena kmečka zveza. V zahvalo je dobil Herberstein denarno nagrado od cesarja, Štajerske (1516) in po daljšem času tudi od Kranjske (1519).¹⁸⁴ Pravo uporniško gibanje je ugasnilo prav tako hitro, kakor se je hitro tudi razvnel oboroženi upor. Ostala pa je seveda kmečka nevolja zaradi krivic in neugodnih nasledkov splošnega razvoja v tej prelomni dobi. O tem nam priča še nekaj zakasnelih uporniških glasov med 24. avgustom in 22. oktobrom 1515.¹⁸⁵ Pa vendar — v deželah je stala zmagovita deželna vojska in tudi veliko kmetov je bilo pobitih, ujetih ali so pobegnili na Beneško. Nihče, in naj

je bil še tako predrzen, ni mogel misliti na obnovev zveze in upora.

Pač pa je sledila upor u okrutna kazen. Najobčutnejšo kazen je pomenil za upornike že sam pohod plemiške vojske. Povsod je pustila za seboj pogorišča, pobite in obešene kmete. Tako poročajo o Koroški Spalatin, Marino Sanuto in Dietrichsteinova tradicija o bojih v Rožu.¹⁸⁶ Za boje na Štajerskem poročajo dostavek v Celjski kroniki,¹⁸⁷ da je padlo pri Celju mnogo kmetov, mnogo jih je bilo obešenih in nataknenih na kol. Isto nam potrjujeta tudi Spalatin in nemška žolnirska pesem. Da je Herbersteinova vojska krvavo gospodarila tudi na Kranjskem, priča poleg poročila o Klevevžu in škofjeloške latinske pesmi tudi Dietrichsteinova rodbinska tradicija, ki pravi, da je Herbersteinova vojska po prehodu na Kranjsko »napravila z ropanjem in požiganjem veliko škodo, obesili so in na kol natakneli mnogo kmečkih poglavarjev in njihovih odbornikov«. ¹⁸⁸ Isto potrjuje tudi Valvasor, ki pripoveduje z zadovoljstvom fevdalnega gospoda, da so bili kmetje po prihodu Herbersteinove vojske »kmalu razbiti in tudi trdo kaznovani. Vzeli so jim imetje in mnogim tudi življenje. Neredki so bili natakneni na kol, obešeni ali so jih pretepli s šibami. Mnogim so požgali hiše. Od ostalih je moral dati vsak od hiše po en goldinar. Tako so jim izčistili žolč.« ¹⁸⁹ Tako so bile slovenske dežele opustošene prav tako, kakor da bi bili šli skozi Turki; ne presenečajo nas stanovske tožbe, kako je pokrajina med uporom obubožala. ¹⁹⁰ Dosti upornikov pa je bilo zaprtih v ječah. ¹⁹¹

Ko je bil upor zadušen, je izjemno stanje minilo. Cesar in stanovi so mogli preiti k razpravi o sistematični kazni za upor, o ureditvi kmetovega položaja, o sredstvih za preprečitev novega kmečkega gibanja, o odškodnini za plemstvo in seveda tudi o neizogibnih novih izrednih davkih.

Cesar je pisal Herbersteinu že 14. julija o svoji nameri, da skliče v ta namen sestanek štajerskih, koroških in kranjskih deželnih stanov. ¹⁹² V Ljubljani ohranjeni akti, v Gradcu ohranjeno poverilno pismo za cesarjeve zastopnike in Megiserjevo poročilo kažejo, da so se ti sestanki vršili hkrati v vseh treh deželah, 24. avgusta. ¹⁹³ Potek razprave in vprašanja, ki so jih obravnavali, pa poznamo samo glede Kranjske.

Dne 7. avgusta je izdal cesar poverilno pismo za Filipa Freisingkega in druge komisarje na Kranjskem, ki jim je izročil svoje

predloge in posebno navodilo.¹⁹⁴ V navodilu je najprej zavrnil sum, da bi bil on (t. j. cesar) v zvezi z upornimi kmeti. Ob začetku upora je bil zaposlen v Nemčiji zunaj svojih dednih dežel, zato ni mogel takoj poseči v razvoj dogodkov. Razen tega so bili pri njem kmečki poslanci, ki so mu obljubili, da bodo delali za mir. Poslal je v uporniške pokrajine svoje komisarje, nato pa sam prišel v dedne dežele na sestanek z ogrskim in poljskim kraljem in z namenom, da sam nastopi v boju proti upornikom. Ker je sedaj mir spet obnovljen in bosta še preostale krajevne nemire pač zlahka odpravili stanovska in njegova vojska, odhaja spet iz Avstrije in pušča kot svojega namestnika in pooblaščenca krškega škofa, kardinala Langa.

Sledé nasveti o kaznovanju upornikov: smrtno kazen jim bo sicer (na splošno) prizanesel, ne pa »nekoliko občutnejše kazni«. Vsak zemljiški gospod naj pobere in odda od vsake kmetije, katere posestnik se je udeležil upora, po 3 renske goldinarje, od vsakega kmetiji dodanega zemljišča (zulehen) pa 1 goldinar. Vsi hlapci, rokodelci, dninarji in rudarji, ki nimajo zemljiške posesti, pa so se uprli, naj bodo kaznovani po svoji krivdi, in sicer povprečno s plačilom poldruga goldinarja. Tisti, ki so upor sprožili, uporniški poglavarji in kolovodje, ki ne morejo dokazati, da so bili k udeležbi prisiljeni, morajo biti obešeni. Vsak podložnik pa naj za večer opomin v bodoče plačuje od svoje kmetije svojemu zemljiškemu gospodu 2 do 3 krajcerje. Ta dajatev naj se vpiše v urbar pod imenom puntarski pfenig. Kakor podložniki članov deželnih stanov morajo plačati kazen in dajatev tudi podložniki na posestvih deželnega kneza. Razglasiti in pobrati jih mora vicedom. Vsi meščani v mestih in trgih, ki so prostovoljno pristopili h kmečki zvezi, naj plačajo po 10 renskih goldinarjev kazni, vendar pa naj se ta dajatev porazdeli po premoženju tako, da bo nosil bogatejši breme reveža (to je bilo seveda edino mogoče izhodišče, če je hotel cesar na račun revežev v mestu sploh kaj dobiti).

Te denarne dajatve od upornikov naj bi se dopolnile še z davki na tiste, ki so ostali mirni. Vsak zemljiški gospod, čigar podložniki se niso udeležili upora, naj bi plačal od kmetije po pol goldinarja in od vsakega kmetiji dodanega zemljišča četrto goldinarja, vendar to ne kot kazen, marveč kot davčni prispevek. Tudi meščani in tržani, ki se upora niso udeležili, naj se udeležijo pri tem davku, in sicer s takim deležem, kakršen pride nanje pri

plačevanju ene četrtnine deželnega davka, kadar znaša 10.000 goldinarjev.

Ves ta denar se bo po cesarjevih besedah porabil »za našo in naših dežel splošno korist, namreč za popolno odstranitev kmečke nepokornosti, za zavarovanje meja proti Benečanom in osvojitve Furlanije; enako hočemo potem z vsemi koristmi in dohodki Furlanije zgraditi utrjeno obmejno obrambo proti Turkom, Benečanom in kmetom ter s tem naše dežele osvoboditi teže napadov in notranjega nemira«. V ta namen naj se s tem denarjem oskrbe s potrebnim orožjem in vojsko in zgradita dve orožarni: v Gradcu in Ostrovici.

Cesar je postavil te predloge o kazni, davku in zavarovanju dežel proti ponovitvi upora predvsem, ker bi tako najlaže prišel do potrebnega denarja za nadaljevanje vojne proti Benečanom. Skrbel pa je tudi za bodočnost. Hotel je odpraviti kmečko nezadovoljstvo in z ureditvijo celotnega razmerja med podložniki in zemljiškimi gospodi odstraniti vzroke za kmečke upore.

Kljub temu, da je slonela organizacija državne oblasti v habsburških deželah na zemljiškem gospodstvu, je cesar očitno presojal vzroke upora bistveno drugače kakor zemljiški gospodje in plemiški zgodovinarji, ki so gledali te vzroke le v samovoljnosti, lahkomiselnosti, nestalnosti in brezčastnosti kmečkega stanu. Iz verodostojnih poročil, tako pravi cesar, je zvedel, da so poglavitni vzroki kmečkega upora, »da ste vi (plemstvo) po svojih gospodstvih zvišali redne dajatve in služnosti, dalje, da ste jih doslej obteževali tudi z davki, nekateri morda preko mere in višje, kakor so nam jih stanovi odobrili in izročili, dalje, da ste jih morda tudi na svojih (sodnih) razpravah po svojih gospodstvih previsoko in preveč kaznovali in pokorili, razen tega jih menda obremenjevali s krivično tlako. Četudi je upor začasno pomirjen, ostane vendar skrb, da se ne bi v bodoče taka nepokorščina in upor spet začela in nastala, če se glede omenjenih pritožb ne bosta postavila mera in red«.

Maksimilijan je na osnovi izpričanih dejstev bolj verjel kmečkim pritožnikom kakor pa dolgim stanovskim poročilom. »Zato smo sklenili za pošteno, dobro vlado nas in naših stanov, za mir in ohranitev vseh naših vladarskih dohodkov, spodobnih in dobrih dajatev in služnosti, poleg tega da dokažemo pravičnost tudi do podložnikov, temeljito poizvedovati glede stiske in dobrega in zaslišati pritožbe podložnikov in enako, kar bi se imel

kateri od članov stanov pritožiti proti podložnikom, in potem vzpostaviti v posvetovanju z deželnimi stanovi ali z njihovim pooblaščenim odborom red, mero in postavo, kako naj bo v bodoče vselej z rednimi dajatvami in služnostmi in tudi z davki, kaznimi, pokorami, tlako in podobnimi rečmi«. O načinu, kako naj se to izvede, naj se posvetujejo deželni stanovi s pooblaščenim kardinalom Langom.

Proti tem cesarjevim predlogom so sestavili kranjski deželni stanovi na sestanku v Ljubljani 24. avgusta obsežen odgovor.¹⁹⁵ V uvodu so zagotavljali cesarju, da je nepotrebno njegovo opravičevanje, da ni bil v zvezi z uporniki, kajti stanovi nikdar niso verjeli kmečkim trditvam, da jim je ukazal cesar, naj se upro. Vendar pa so dostavili: »Če pa so sedaj kmetje (le) delno kaznovani, če pobegli kolovodje še čakajo kazni ali če so se ji drugi izmaknili z neutemeljenimi izgovori, jih mora Vaše cesarsko Veličanstvo pravično kaznovati na podlagi utemeljenih naznanilk«. Popolnoma so se stanovi strinjali s cesarjevim predlogom glede smrtne kazni za voditelje, ki ne morejo dokazati, da so bili k svojemu delu prisiljeni: kjer koli jih kdo ujame, naj bodo obešeni brez kakršnega koli opravičevanja (! — kaj je torej z omejitvijo kazni glede na »prisiljene«?). Pomilostitev je zanje izključena.

Glede denarne kazni pa je bila stvar drugačna. Stanovi so le delno pristali na cesarjeve predloge. Iz vsega zmanjševanja zlasti dajatev njihovih podložnikov je razvidno, da so se le dobro zavedali, da bi se z naložitvijo kazni zmanjšala hkrati z gospodarsko močjo podložnikov v prvi vrsti tudi korist, ki bi jo mogli iztisniti iz podložnikov fevdalci sami zase. Glede plačevanja od tistih podložnih kmetij, katerih posestniki so bili udeleženi pri uporu, so pristali pri nepožganih kmetijah na en ogrski goldinar, pri požganih na pol, pri kmetijam dodanih zemljiščih na 20 krajcerjev. To mero so stanovi sprejeli in tudi izterjali že pred svojim sestankom.¹⁹⁶ Tudi v določbi o rokodelcih, dninarjih, hlapcih brez zemlje in rudarjih se vidi, kako so varovali svoje koristi: odobrili so cesarjevo določbo, da naj plačajo do določenega roka po presoji pobiralcev povprečno poldrugi renski goldinar kazni, a tu je treba izvzeti tiste, »ki so pri svojih očetih na kmetijah, in tiste, ki pomagajo pri obdelavi kmetij in ne opravljajo nobenega rokodelstva«.

Cesarjev predlog o davku, ki naj se plača od kmetij, katerih posestniki se upora niso udeležili, so stanovi le nebitveno spre-

menili. Od cele kmetije naj se plača po pol, od polovične četrtenškega goldinarja, od dodatnega zemljišča pa po 8 krajcerjev. Prava kazen naj bi torej znašala pri celi kmetiji le po pol goldinarja. Vse te dajatve naj kakor vse druge kmetije zadenejo tudi kmetije na gospodstvu Kočevje, ker sta se tu dve vasi udeležili upora in so puntarji ubili Thurna in Steržena ter s tem zagrešili prvo uporniško dejanje v deželi. Na sploh pa — po tem odgovoru — Kočevsko očitno ni igralo v vsem uporu tako pomembnega središča, kakor zaradi Thurnove smrti velja v skoraj vsem zgodovinopisju.

Ker je dežela preveč trpela zaradi vojne zoper Ogre in Benečane, turških napadov in pohoda Herbersteinove vojske, naj se cesar zadovolji s takšno kaznijo in z davkom, kakršna so določili stanovi. Plačata naj se do 11. novembra. Sicer so res kmetje po sodbi stanov zagrešili mnogo več škode kakor po 3 renške goldinarje na kmetijo, toda »zaradi imenovanih razlogov, dalje, ker so si vsi kmetje veliko med seboj pokvarili, šli drug nad drugega, ropali in plenili, dalje, ker je dežela od požiganja skoraj uničena, tega sedaj s svojim premoženjem ne morejo plačati«. Da bi cesarja vsaj nekoliko zadovoljili, so stanovi pristali še na nov dodatni davek po pol goldinarja od kmetije; plačal naj bi se do 11. novembra 1516, če Maksimilijan dotlej ne bi zahteval nobenega novega davka, ne vojaškega vpoklica in tudi ne predujma. Če pa bi v tem času cesar naložil deželi kakšne take stroške, naj jo tega davka osvobodijo.

Glede puntarskega pfeniga pa stanovi seveda niso imeli takšnih pomislekov kakor glede davka, marveč so se cesarju mirno zahvalili za novi dohodek, ki jim ga je dovolil. V njegovi izmeri se bodo držali iste višine kakor štajerski in koroški deželni stanovi, v nobenem primeru pa ne bodo šli preko dveh krajcerjev.

Tudi Maksimilijanov predlog glede kazni za prostovoljne upornike iz mest in trgov so stanovi sprejeli. Glede meščanov, ki se upora niso udeležili, pa so znižali stanovi cesarjev predlog z utemeljitvijo, da so mesta nosila vsa deželna bremena in na istih davčnih podlagah kakor dva druga stanova, na mero davka v podeželju: od vsake obljudene hiše, ki je v mestnem območju in nad katero ima mesto pravice, so odobrili po privolitvi mestnih zastopnikov po pol renškega goldinarja.

Ta denar se bo zbral in oddal do 11. novembra 1515. Ves denar bo na razpolago cesarju razen tistega, ki ga bo dežela porabila za plačevanje 100 huzarjev in 100 pešcev; ti so namreč potrebni za nabiranje davkov in proti kmetom, če bi se spet začeli upirati. Tudi cesar naj določi del tega denarja deželni v pomoč, če bi se spet vnel kmečki upor. Kranjski deželni stanovi so opozorili cesarja, da tudi Kranjska nima orožarne, in predlagali, naj jo dá za nabrani denar postaviti in opremiti na Ljubljanskem gradu.

Glede ureditve razmerja med podložniki in zemljiškimi gospodi so stanovi izjavili, da bodo poslali poslanca h kardinalu Langu, naj se čim prej popravi škoda in odpravi revščina v deželi. Na Maksimilijanovo zahtevo, naj se uredi pobiranje davka, so odgovorili: cesar naj zahteva davek le v tehtnih primerih; če pa bi glede pobiranja nastale pritožbe, naj proti krivcem nastopi sam. Pristali so na zasliševanje glede podložniških pritožb o dajatvah, davku, tlaki in drugem, a samo za ta primer, za v bodoče pa ne, in le pod pogojem, da se s tem ne oškodujejo stanovske pravice. V sledečih odstavkih so stanovi sumarično opisali škodo, ki so jo povzročili uporniki na osvojenih gradovih; prosili so, naj se z zasliševanjem kmetov ugotovi škoda in preskrbi odškodnina.

Zaključek stanovskega odgovora pa je pomemben tudi za spoznanje vojaške organizacije kmečkega upora, o kateri neposredni viri povsem molče. Ker so kmetje uporabili *svoje orožje* za boj proti cesarju in stanovom, so predlagali stanovi, naj ukaže cesar, da morajo kmetje vse svoje orožje oddati v gradove, ki naj bodo njihova zatočišča. Kmetom naj se izroči to orožje le ob vpoklicu deželne vojske, vpadu Turkov ali kakega drugega sovražnika. Poleg tega pa so predlagali, naj obide posebna komisija vse »tabore« in dá za obrambo nesposobne podreti, kmetje pa naj bi se ob turškem vpadu umaknili z žitom in imetjem v gradove in mesta. Pri tem so se opirali na trditev, da Turki večkrat zajamejo kmete z ženami in otroki, ker je velik del taborov, ki se vanje zatekajo, napol podrt in nesposoben za obrambo. Toda že ta zveza, v kateri so stanovi predlagali cesarju podiranje taborov, opravičuje drugačen sklep: kmetje so se pri uporih očitno naslonili na svojo obrambno organizacijo proti Turkom in dokler so imeli svoje »tabore« je bila tudi povsem nesmiselna zahteva, naj bi predstavili hranilišče svojega orožja

iz taborov na gradove, pod nadzorstvo gospode. Ob enem izmed poznejših uporov na Kočevskem se pa — kot v potrdilo tega sklepa — tudi izrecno poroča, »da so se predrznili z orožjem v roki braniti udeležbe pri splošnih bremenih, zbirati se po nekaj tisoč v svojih dobro utrjenih taborih, snovati razna sovražna dejanja in celo netiti splošni upor in kmečko zvezo v deželi«. ¹⁹⁷ Nekaj podobnega se nam poroča že tudi ob kmečkem uporu leta 1515 na Koroškem. Središče upornikov v Laboški dolini je bil tabor v Rojah; uporniki v Rožu so se na begu pred plemiško vojsko postavili zasledovalcem po robu v nekem taboru; v Wait-schachu (1154 metrov višine) so najprej zasedli cerkev na hribu in od tam dajali znak za zbiranje, bili so plat zvona. Če bi bila stanovska skrb za kmete res odkritosrčna, bi ne bili zahtevali, naj se slabi tabori podro, marveč naj se popravijo in pozidajo novi »koristni tabori«, kakor je to osemnajst let pozneje res storil Ungnad glede Kočevske. ¹⁹⁸ Saj v gradovih in mestih — ne glede na njihovo oddaljenost od vasi — sploh ni bilo prostora za kmečko prebivalstvo; stanovi so bili torej pripravljeni prepustiti tokrat svoje podložnike na milost in nemilost tujim plenilcem na planem, da bi le spravili bolj na varno svojo kožo.

Stanovi pa so še vedno računali tudi z možnostjo, da bi se upor ponovil. Za ta primer so določili posebno komisijo, ki naj bi sodelovala s cesarjevimi »deželnimi svetovalci«, in sicer Črnomaljskega, pet Lambergov (!), pet drugih plemičev in zastopnike Ljubljane, Kranja in Kamnika (treh mest, ki so se — poleg Škofje Loke — obranila upornikov!).

Sklenili so pozvati pobegle kmete, naj pridejo in se opravičijo deželnemu glavarju in cesarjevi komisiji. Razglas so izdali 28. avgusta. ¹⁹⁹ Vsi kmetje, ki se ne bi javili v štirinajstih dneh, bodo veljali za krive. Tisti, ki bi begunce srečali, pa jih ne bi prijeli ali bi jim celo pomagali ali jih skrivali, bodo kaznovani kakor begunci sami. V istem razglasu so pozvali deželni stanovi tudi tiste zemljiške gospode, ki še niso plačali kazenske dajatve (Friedgeld), naj to kmalu opravijo, sicer bodo komisarji in deželni glavar začeli rubiti.

Kranjski deželni stanovi so torej naložili že pred cesarjevim predlogom upornikom denarno kazen, ki jo je očitno plačal do 28. avgusta že dobršen del zemljiških gospodov. To kazen so začeli izterjevati že, ko je bil Herberstein še v deželi. ²⁰⁰ Prav on je

določil skupno z deželnimi stanovi globo (prandschatzgeld) v višini enega ogrskega goldinarja od kmetije, ki je bil njen gospodar zapleten v upor. Ta denar je bil takrat namenjen za plačevanje proti upornikom namenjenega vojaštva. Na škofjeloškem gospodstvu so morali podložniki plačati ta davek v osmih do desetih dneh, če so se hoteli ogniti hudi kazni. Tudi uporniški voditelji in uporniki, ki so mogli dokazati, da so bili k uporu prisiljeni, so morali odrajtati ta davek, preden so jih izpustili iz ječe (že pred 6. avgustom). Ta postopek odseva tudi iz škofjeloške latinske pesmi, ki pravi, da si je moral vsak kmet odkupiti svojo hišo.²⁰¹

Ujete uporniške glavarje in kolovodje so usmrtili v Kranju in Gradcu (tu 10 voditeljev, 15 poveljnikov in 136 upornikov), mnogo pa tudi kar na kraju, kjer so jih ujeli, in morda še tudi v kakem drugem mestu.²⁰²

Puntarski pfenig se je plačeval na Kranjskem, kakor vidimo iz poznejših urbarjev,²⁰³ v najvišji meri, ki so si jo določili stanovi na svojem zborovanju — po dva krajcerja, in sicer enako od celih in polovičnih kmetij. Napačno pa je mnenje, ki je doslej veljalo na podlagi razprave o kazni,²⁰⁴ da bi namreč morali plačevati puntarski pfenig vsi podložniki ne glede na to, ali so se upora udeležili ali ne. Za nekatera gospodstva, kakor menda za Turjak,²⁰⁵ je morda res to veljalo, povsod pa gotovo ne. Dokazuje nam to urbar vicedomskega posestva iz leta 1527 s pripombo: »Štefan Weszkragen (v Kašlju pri Ljubljani) ima posestvo prosto dajatev, ker je ob kmečkem uporu miril kmete«. Za vse skupaj je plačeval le dva goldinarja na leto.²⁰⁶

Za Koroško poroča Megiser, da so morali plačevati kmetje puntarski pfenig v višini osmih pfenigov od kmetije, torej še okrog dva pfeniga več kakor na Kranjskem.²⁰⁷ Bekštanjski urbar pa z njim ne soglaša:²⁰⁸ tam so plačevali kmetje celo manj kakor na Kranjskem, samo po štiri pfenige. Tudi tu niso plačevali puntarskega pfeniga vsi kmetje — od 55 podložnikov le 39.

V septembru ali oktobru so izdali cesarjevi komisarji poziv,²⁰⁹ naj se pobegli kmetje vrnejo, da jih bodo zaslišali o vzrokih upora. Obljubili so jim varen prihod in življenje (verglayt und befrid), tudi pobeglim uporniškim voditeljem. Nekaj se jih je v resnici vrnilo. Tudi sicer so bili komisarji kmetom bolj naklonjeni kakor plemstvu. Filip Freisinški je v svojem pismu Maksimilijanu²¹⁰ našteval veliko škodo, ki je na njegovih posestvih nastala zaradi upora in ga nagovarjal, naj nikar ne kaznuje

podložnikov še zaradi »žalitve Veličanstva« (crimen laesae maiestatis). Voditelje upornikov je itak že on sam kaznoval.

Dne 22. oktobra so se spet sestali v Ljubljani deželni stanovi.²¹¹ S postopanjem komisarjev z uporniškimi voditelji niso bili zadovoljni, češ da je premilo in da se znova pojavljata pri kmetih stara nepokorščina in objestnost, znova groze z uporom. Pred kratkim bi bili kmetje napadli dvorec Ulrika Mascherola in njega samega ubili, da mu ni prišel na pomoč Boltežar Rauber. Hlapcu Gregorja Lamberga, ki so ga ujeli in pretepli, so rekli, da hočejo ubiti Gregorja in Viljema Lamberga. »Vse to izvira iz omenjene zagotovitve prihoda in varnosti (uporniškim voditeljem) in tega, da povzročitelji za svoje zločine niso kaznovani«. Zato so prosili stanovi komisarje, naj strože postopajo. Poskrbe naj tudi, da bodo kmetje plačali plemstvu med uporom napravljeno škodo (tu je torej vzrok za odbijanje cesarjevih zahtev!). Glede zasliševanja o kmečkih pritožbah proti plemstvu so na razpolago, kakor so že prej izjavili. A to se mora zgoditi kmalu in ne na škodo plemiških pravic. Končno so se stanovi pritožili, da niso dobili še odgovora o zgradbi orožarne v Ljubljani, tudi ne o odstranitvi slabih taborov.

Cesarjevi komisarji pa so še dalje preiskovali položaj podložnikov pred uporom in vzroke, ki so sprožili upor. Razpošiljali so v cesarjevem imenu svoje poslanca (Umreiter), ki so pozivali podložnike, naj povedo svoje pritožbe zoper zemljiške gospode. Stanovi so trdili ob koncu leta,²¹² da so naravnost pritiskali nanje, dokler niso kaj izpovedali. Komisarji so zahtevali, da morajo priti pred nje tudi zemljiški gospodje, da bi jih mogli zaslišati glede kmečkih pritožb; o odškodnini bo namreč mogoče razpravljati šele po ugotovitvi krivde. V zahtevah komisarjev do stanov so se pokazali že natančnejši obrisi tistih kmečkih bremen, ki so jih imeli komisarji — vsaj delno — za krivična: tlaka, davek, umrlina (mortuarium, Sterbrecht) in sodne globe.

Konec oktobra ali v začetku novembra so bili prejšnji cesarjevi komisarji (freisinški škof Filip, Viljem Wolkenstein in Gašper Herbst) zamenjani z novimi. Štajerski deželni glavar Sigmund Dietrichstein je zamenjal Filipa v vodstvu komisije, oba Filipova pomočnika sta ostala, a k njima so se pridružili še štirje novi: Jobst Oberweimar, Gabriel Vogt, kranjski vicedom Erazem Praunwart in Dionizij Braun. Po cesarjevem navodilu

naj bi komisarji deželnim stanovom sporočili cesarjevo zadovoljstvo z njihovimi sklepi z dne 24. avgusta.²¹³ O davku, ki so ga stanovi prostovoljno ponudili cesarju, ker so znižali njegove predloge o kazni, naj jim sporoče, da cesar nujno potrebuje denar zaradi vojne v Italiji. Zato naj mu stanovi izroče denar, ki so mu ga obljubili do 11. novembra 1516, že do 24. aprila. Če bi stanovski odbor izjavil, da ni pristojen za odločanje o tem, naj takoj skličejo sestanek deželnih stanov ter jim sporoče to cesarjevo prošnjo. O taborih navodilo molči, pač pa sporoča cesar, da bo dal postaviti tudi na Kranjskem na primernem kraju orožarno ter jo opremiti z vsem potrebnim.

Konec decembra so se res sestali deželni stanovi na zasedanje. O njem so se ohranili trije dokumenti:²¹⁴ cesarjevo pooblastilo za komisarje (izdano 6. decembra), dvojni koncept odgovora deželnih stanov cesarju (z dne 31. decembra) ter pomotoma med poznejše pritožbe uvrščeno navodilo za poslance k cesarju, ki obravnava delo komisarjev (z dne 1. januarja 1516).

Cesarjevo željo glede davka so stanovi odobrili le delno. Izjavili so, da so prispevali za vojsko v primeri s svojim premoženjem že preveč. Zaradi tega in zaradi uporniškega pustošenja je dežela že povsem obubožala. Razen tega pa se kmetje spet gibljejo in napovedujejo za pomlad nov upor. Če cesar nujno potrebuje denar, so prosili stanovi, naj bi se zadovoljil do 24. aprila s polovico odobrenega davka, drugo polovico pa da bodo izročili cesarju 24. julija.

Obširneje pa so obravnavali stanovi podložniško vprašanje. Glede zahteve komisarjev, naj se puste zaslišati zemljiški go-spodje glede na kmečke pritožbe, so izjavili, da hočejo ostati pri svojem prvotnem pristanku in ga izpolniti, vendar šele tedaj, ko bodo popravili kmetje, ki so se uprli, vso škodo, ki so jo protipravno in nasilno naredili (!; torej prav obratno zaporedje, kakor so ga predlagali komisarji). Pri tem se drže pravnega načela, da nikomur ni treba, če je bila proti njemu izvršena rubežen, priti na sodno razpravo. Ko bo popravljena škoda, ki so jo utrpeli, bodo na razpolago *nepristranskim* cesarjevim komisarjem (neka-teri med tedanjimi se jim niso zdeli nepristranski!) za zasliševanje in za vsak *pravičen* postopek. Če bi komisarji menili, da to ni pravično, marveč da se mora najprej izvršiti zasliševanje, bodo počakali stanovi cesarjeve odločbe. Če bi jim tudi cesar ne ugodil, pa žele stanovi dobiti od kmetov pred tem vsaj jamstvo za

odškodnino, če se bo, »kakor se brez dvoma upravičeno sodi, spoznalo v omenjenem zasliševanju, da so krivi«. Izjavili pa so, da bodo komisarjem na razpolago samo do Binkošti ali še en mesec pozneje, dalje pa ne. In tudi to le s pogojem, da se s tem ne bodo oškodovale stare stanovske pravice in da se jim pozneje zaradi tega ne bo treba dati zasliševati glede podložniških pritožb.

Osnovni težnji plemstva pri tem odgovoru sta bili dve: Zagotoviti si je hotelo odškodnino s strani podložnikov in preprečiti ustalitev pravnega postopka, po katerem bi se mogli podložniki še pozneje pritoževati proti krivicam zemljiških gospodov.

Vse to odseva tudi iz stanovskega navodila za poslance k cesarju (Ulrik Wernecker in Pavel Rasp), sestavljenega 1. januarja 1516. Tudi tu so zahtevali na prvem mestu odškodnino za škodo, ki so jo utrpeli med uporom. Postopanje komisarških poslancev, ki naravnost nasilno zahtevajo od podložnikov pritožb zoper zemljiške gospode, zbuja med kmeti razpoloženje za nov, še hujši upor. Stanovi so v tem navodilu trdili, da so kmetje v resnici na več krajih že javno oznanjali, da se bodo na Jurjevo (24. aprila) »šele zares in boljše kakor prej spravili na zborovanja in upor«. Stanovi so se pritožili tudi nad premilim ravnanjem z uporniškimi voditelji, češ da je to nevarno za mir v deželi. Cucuk, Klander, »krofasti krojač« in še nekateri drugi zaprti voditelji naj se obsodijo na smrt.

Komisarji so zahtevali, naj se uredi spori med plemstvom in podložniki glede tlake, pobiranja davkov, umrlin in sodnih kazni. Glede tega pa so se stanovi ostro postavili za svoje dohodke proti kakršnemu koli popuščanju v korist poraženim podložnikom. »Tlaka je v navadi že 40—60 let, stanovi so jo po deželnem pravu priposestvovali in so v pravični posesti in nihče od njih ni naložil svojim podložnikom nove tlake. Ko bi ne bilo slabih vojnih časov, mnogih davkov, tudi nekaj novih mitnin in carin in ko bi se kmetom ne bile zaprle ceste v Italijo, bi si ti pač tudi kljub tlaki pomagali. Glede davka imajo stanovi pravico, da ga nalože svojim kmetom in jih s tem ne bi stiskali, marveč prej varovali, čeprav kmetje v zadnjem času gospodov niso prav nič varovali. Glede umrlin ima gospod, če kmet ne zapusti pravnega dediča, pravico, da odda kmetijo dalje, če pa ima otroke ali druge dediče, pa jim mora gospod posestvo izročiti;

nekateri imajo že od davna običaj, da vzamejo „posmrtno pravico“, najboljšo glavo živine — žival ali denar zanjo — vendar večina tega ne zahteva. Z globami podložnika navadno tlačijo deželno-knežja sodišča, kajti drugih je malo v deželi.

Ker se kažejo znaki, da se kmetje znova pripravljajo na upor, ponavljajo stanovi svojo zahtevo, naj spravijo svoje orožje po gradovih, in spet pozivajo cesarja, naj dá podreti tabore. Cesar naj bi uredil vse to s posebnim patentom. V strahu pred novim uporom spominjajo stanovi cesarja ob sklepu na nezvestobo kmetov, ki da ne poznajo ne časti, ne zaupanja, in na svoje stoletne zasluge za dinastijo. »Ob potrebi bo rešilo dinastijo samo pobožno, zvesto plemstvo s pošteno in moško roko in ne nezvesti slovenski kmet«.

Stanovi se niso iz upora ničesar naučili. Skrb za lastni žep, brezobzirno izkoriščanje podložnika, ki so ga tako zastrašili, da je komisarjem komaj kaj upal povedati brez dolgega prigo-varjanja, laž in hinavščina, to je predstavljalo pravo vsebino njihovega pisma, kjerkoli preskusimo njegovo vsebino. V ničemer niso bili pripravljeni popustiti premaganemu podložniku ali cesarju. V obrambi proti slednjemu so pa bili seveda v ugodnem položaju, da je bil tudi cesar zemljiški gospod, da so se tudi na njegovih gospodstvih godile iste stvari kakor na drugih, da je res tudi s pomočjo davkov poskušal izcediti iz kmeta vse, kar je bilo le mogoče.

Kakšno stališče so zavzeli ob teh razpravah štajerski in koroški deželni stanovi, nam ni znano; bržkone se ni mnogo razlikovalo od kranjskega. Le za Koroško vemo, da se je našel nekak kompromis med cesarjevo zahtevo, naj kmet ohrani pravico do pritožbe zoper krivice zemljiškega gospoda in stališčem stanov, da naj ostane to vprašanje pridržano deželnim organom. Koroški deželni stanovi so po uporuh leta 1515 res odvzeli patrimonialnemu sodišču zemljiškega gospoda pravico, da odloča o sporih med podložnikom in gospodom glede podložniškega razmerja. Očitno se namreč preiskava komisarjev za gospodo ni ravno ugodno končala. Štiri desetletja pozneje je namreč napisal predstavnik plemstva, celovski »grajski grof« Avguštin Paradeiser (1. septembra 1557): »Pred dolgimi leti pa se je zgodilo, da so včasih gospodje duhovskega in posvetnega stanu zaradi lastne koristi in ne glede na podložnike, ki so imeli v posesti za obdelovanje hiše in polja in zvesto dajali gospodom stare dajatve,

po večkrat jemali dajatve za podelitev kmetij ter jih zviševali in množili — to so povzročali pogosto drugi tuji kmetje sami, ki so ponujali denar zemljiškim gospodom — ali da so zemljiški gospodje obteževali podložnike z zviševanjem njihove pravde (činža), ker pa so se ti upirali, jih odstranjevali s posestva ali jih obremenjevali na drug način, ki ga ni bilo mogoče trpeti; zato so sklenili člani deželnih stanov skupaj z omenjenim gospodom Vidom Welzerjem zlasti po kmečkem upor, ki se je dvignil v najbližje preteklem petnajstem letu na Kranjskem, na spodnjem Štajerskem, dalje na Koroškem, da povzamejo sredstva in poti ter pazijo sami med seboj, da ne bi gospodje na tak način krivično obremenjevali podložnikov. Če je torej šel kak zemljiški gospod v tem predaleč, naj ga torej pokličejo deželni glavar predse in deželni stanovi pred deželno sodišče, zaslišijo o potrebnem gospoda in podložnike drugega proti drugemu ter ukažejo pravično ravnanje po naravi in okoliščini zadeve... in nobeni od obeh strank ni dovoljena pritožba proti odločbi.²¹⁵

Nadaljnje razprave na Kranjskem in Štajerskem pa — vsaj doslej — niso znane, niti glede odškodnine niti glede zasliševanja. Le nekaj fragmentarnih podatkov kaže, da je znal cesar obraniti proti fevdalcem svoje stališče, da je vsaj delno branil kmete proti prevelikemu izkoriščanju, pa tudi to, da so se kmetje še po upor, z zaupanjem obračali do cesarjevih zastopnikov v deželi. Tako vemo iz nekega navodila za kranjske poslance na sestanku notranjeavstrijskih deželnih stanovskih zastopnikov, da Maksimilijan »ni hotel dovoliti (zopet) zgraditi jez, (za mlin) pri Ljubljani«, ki so ga podrli kmetje med uporom. Egkhi so hoteli izrabiti kmečki poraz, da bi povečali podložniške dajatve, toda kmetje iz nakelskega in primskovskega urada gospostva Brdo so se pritožili pri cesarju; šlo je za povečanje dajatev v jajcih, kokoših in činžu. Pritožili so se tudi proti naložitvi puntarskega pfeniga, češ da v kmečko zvezo niso šli prostovoljno, marveč prisiljeni; zato tudi v zvezi z uporom niso plačali nikakršne kazni, ampak so samo vnovič prisegli podložniško prisego. Prosili so, naj jim dajatve ne zvišajo, marveč naj ostane pri stari pravdi. Cesar je 6. januarja 1516 ugodil njihovi prošnji ter preprečil namere zemljiškega gospoda.²¹⁶ Podobno prošnjo so vložili tudi Jeseničani. Povečati so jim hoteli dajatve v siru oziroma nadomestno denarno dajatev. Tudi oni so prosili, naj se jim ne naloži puntarski pfenig, ker da so se udeležili upora prisiljeni.²¹⁷ Odgo-

vora ne poznamo. Cesarjevo nasprotovanje plemstvu glede kmetov nam še prav posebno dokazuje povelje, ki je bilo v veljavi še leta 1516, »da ni dovoljeno — dokler ne bodo razprave dokončane — brez nadaljnjega cesarjevega povelja kaznovati nobenega kmeta«. ²¹⁸

Za vaško upravno ureditev (župane, veče) slovenski kmečki upor ni posebna zarez. V posameznih gospostvih, npr. na nekdanjih salzburških v Posavju, se je stara županska organizacija res začela razkrajati: število županov se je močno zmanjšalo, tudi »z dostojanstvom in službo župana ni (bil) več združen ugodnejši materialni položaj«. ²¹⁹ Ta pojav pa ni bil nasledek kmečkega upora in *sistematične* odprave kmečke vaške samouprave, kolikor je je še bilo, po kmečkem porazu. Ni sicer izključeno, da je kak zemljiški gospod izrabil ugodno priložnost za ta namen. Vendar pa vidimo ponekod ta pojav tudi že pred upori, medtem ko je drugod tudi v stoletju po uporuh soseska še vedno volila župana v starem položaju, zemljiški gospod pa ga je potrjeval. V takšnih primerih je ponekod še vedno užival župnico ali dobival posebne dajatve od sovaščanov, zato pa skrbel za pravilno oddajanje dajatev in opravljanje tlake. ²²⁰ Prav tako so se tudi v času po uporuh sestajali županski sodni zbori in veče, gorsko (vinogradniško) pravo pa se je šele v 16. stoletju sistematično izgradilo in uveljavilo. ²²¹

Kazen je doletela tudi podpornike kmečkega upora. Tako je dal salzburški nadškof zaradi sodelovanja z uporniki zapreti kaplana iz St. Lorenzena v Paltenski dolini. Andrej Lamberg je tožil leta 1516 za odškodnino Franca Glanhoferja, ker je izročil upornikom topič za obleganje Črnelega. Železnikom je v istem letu za kazen zaradi udeležbe pri uporuh Filip Freisinški odvzel njihove pravice, Šentvid na Koroškem pa je zaradi naklonjenosti do upornikov prenehal biti glavno mesto dežele: deželni stanovi in vsi uradi so se s cesarjevim dovoljenjem preselili v Celovec, ki ga je vladar poklonil stanovom. ²²²

Stališča glede urejanja podložniškega vprašanja — z ene strani vladarjeva težnja po uveljavljanju svoje oblasti, z druge strani pa plemiško stališče, da spada razmerje s podložniki le v pristojnost zemljiškega gospoda ali kvečjemu še stanov — so pokazala v letu slovenskega kmečkega upora hkrati najjasnejše tisti spor, ki je odločilno vplival na ves notranji razvoj v slovenskih deželah v 16. stoletju. Ta spor se ni izražal le ob kmečkih uporih

in urejanju položaja po njih, marveč prav tako tudi ob reformaciji, zlasti po proglasitvi augsburškega verskega miru. Šele potem, ko se je pokazalo še bolj jasno kakor leta 1515, da plemstvo more obvladati revolucionarni vzpon podložnikov le z vladarjevo pomočjo in ko je bila s protireformacijo zlomljena politična volja deželnih stanov, so se te razmere spremenile in se je fevdalna družba — osvobojena tega notranjega nasprotja v razredu fevdalcev — začasno vnovič utrdila in ustalila.²²³

7. Notranji obraz slovenskega kmečkega upora

Slovenski kmečki upor se je razširil skoraj po vsej slovenski zemlji od Planine, Vrhnike in Kočevja do slovensko nemške narodnostne meje, ob višku sredi junija pa je segel tudi preko nje v severne predele Koroškega in na zgornje Štajersko. V bistvu pa je bilo gibanje vendarle omejeno na Slovence. Viri sami ga imenujejo »slovenski kmečki punt« (der windische Bauernbund). Tega prilastka mu z nekaterimi izjemami, ko ga imenujejo »notranjeavstrijski« kmečki upor,²²⁴ tudi moderno zgodovino-pisje ne krati.²²⁵

Edina slovenska pokrajina, ki se upora ni udeležila, je bila Goriška z delom Notranjskega. Na Goriškem so imeli kmetje v družbenem pogledu mnogo ugodnejši položaj kakor v drugih slovenskih pokrajinah. Imeli so namreč svoje zastopnike v deželnih stanovih, ki so morali vedno biti poklicani k sejam, kadar so sprejemali izredne davke in določali njihovo razdelitev po gospodstvih. Zato zemljiški gospodje teh dajatev tudi niso mogli zlorabljati in podložniki so vedeli, da gre nabrani denar cesarju. Značilno je, da so se kmetje na Goriškem prvič uprli leta 1556, tedaj, ko so jim — po splošni regulaciji pobiranja davkov sredi 16. stoletja v habsburških deželah²²⁶ — vzeli pravico do tega predstavnštva kmečkih sosesk v deželnih stanovih. V zahodnem delu Notranjskega je bil v političnem pogledu kmet sicer prav tako brezpraven kakor drugod na Slovenskem, toda v gospodarskem pogledu mu je šlo nekoliko bolje. Urbarni viri za Vipavo in Devin²²⁷ kažejo, da se je tam prevedba zakupnih kmetij v kupne — s in tem utrditev kmečke posestne pravice — izvršila v veliki meri že v 15. stoletju. Poleg tega sama narava zemljišča na kraških tleh ni dopuščala marsikje uveljavljati enega izmed najtežjih bremen, proti kateremu so se uporniki

pritoževali, tlake. Na Goriškem je bilo poleg tega patrimonialno sodstvo zemljiškega gospostva omejeno le na nekatera gospostva, tako da so bili kmetje varnejši tudi proti graščinskim zlorabam te vrste.²²⁸ Ker se je širil kmečki upor ločeno po posameznih pokrajinah in se samostojno organiziral, je boljši gospodarski in socialni položaj zlahka ustavil razširjanje uporniškega gibanja.

Slovenski kmečki upor leta 1515 je bil največje izmed slovenskih kmečkih uporniških gibanj in hkrati eden največjih klasičnih kmečkih uporov pri vseh jugoslovanskih narodih. Zajel je skoraj vse Slovence in trajal — če štejemo le čas odprte borbe — štiri mesece, s prištetimi pripravami in začetnimi nemiri leta 1514 pa blizu poldrugo leto. Ne vemo sicer, od kod izvira Fugger-Birkenovo poročilo, da se je udeležilo boja proti plemstvu ob vrhuncu upora 80.000 članov kmečke zveze, a če pomislimo, da je imela ta zveza že marca, ko je zajemala šele Gorenjsko in del Notranjskega, po bohinjskem sporočilu okrog 20.000 članov, ta številka ni prehudo pretirana, četudi pomeni sorazmerno s takratnim številom prebivalstva v slovenskih deželah (med 800.000 in 1.000.000) že skoraj mejo današnje mobilizacijske možnosti. Siloviti napor slovenskih kmetov leta 1515 nam stopi prav pred oči šele tedaj, ko ga primerjamo s štirinajst-dnevним uporom okrog 12.000—15.000 hrvatskih in slovenskih kmetov v zahodnem delu Hrvaške in jugovzhodnem delu spodnjega Štajerskega leta 1573, ki ga postavljajo zaradi njegove resnične večje dozorelosti upornikov ter naše boljše poučenosti o poteku tega upora navadno tudi po velikosti na prvo mesto med klasičnimi kmečkimi upori pri naših narodih.

Večkrat se je že zastavilo vprašanje, zakaj je bil prav ta upor tako silovit, toliko silnejši od svojih neposrednih prednikov (za poznejše upore je jasno, da jih je že izoblikovana uradniško-fevdalna državna organizacija s svojo izvežbano stalno najemniško vojsko laže prestregla in hitreje zadušila). Razlog, da je vzplamtel boj za staro pravdo pač v času, ko je bila stara fevdalna država že zlomljena in brez notranje moči, nova centralizirana uradniško-fevdalna pa je šele nastajala, namreč sam zase ne zadostuje za odgovor. Isti razlog namreč velja tudi za neposredne prednike kmečkega upora leta 1515. Tudi zelo pomembno poslabšanje kmečkega gospodarstva z zaporo trgovine, spričo vojne zoper Benečane, kar je v primerjavi z zmanjšanimi dohodki pomenilo sorazmerno zvišanje bremena dajatev in davkov, še ne poda

vsega odgovora. Saj je trpel kranjski podložnik leta 1513 v bistvu pod istimi težavami kakor leta 1515. Prvi in poglavitni *posebni* razlog, zaradi katerega je bil odmev uporniških gesel leta 1515 tako silovit, je v tem, da so se po smrti Thurna in Steržena strnila kar štiri samorasla žarišča kmečkega nezadovoljstva in nemirov, ki bi jih bilo posamič pač sorazmerno lahko zadušiti. V tem dejstvu pa se prejkone skrivajo tudi uspehi daljših starejših priprav za upor, ki jih je pa prav verjetno pospešil s trgovinsko zaporo spremenjeni kmečki gospodarski položaj. Z druge strani pa nikakor ni mogoče pustiti ob strani tudi drugega pomembnega razloga, da so namreč morali imeti uporniki prav tedaj sorazmerno sposobne voditelje. O tem nam pričajo uspehi, ki jih je doseglo kmečko poslanstvo pri cesarju, pa tudi strah, ki je gnal po porazu upornikov plemstvo v besno maščevalnost prav proti uporniškim voditeljem.

Ne glede na te velike uspehe pa kaže analiza notranjega razvoja slovenskega kmečkega upora leta 1515 glede kmečkih zahtev in organizacije vrsto za kmečke upore na sploh značilnih potez, v katerih se skrivajo nekateri pomembni pravi vzroki končnega neuspeha upornikov. Tako predstavlja analiza notranjega razvoja uporniškega gibanja obenem odgovor na eno izmed najpomembnejših vprašanj ob njem — t. j. zaradi česa je ta največji med vsemi upori slovenskega kmeta v fevdalni dobi propadel — z delno izjemo Koroške — brez vsakega vidnega uspeha. To vprašanje je pomembnejše, kakor bi mislil človek, ki gleda na takšna revolucionarna gibanja v fevdalni dobi iz sodobne perspektive. Ker je bila namreč v fevdalni državi do nastanka centralizirane države vsaka dežela posebno pravno telo s svojim — vsaj teoretično — posebnim pravom in posebnim načinom deželne uprave, uporniški uspeh vsaj v nekih mejah ni bil popolnoma izključen. Sicer nam pa to dokazujejo tudi razni konkretni primeri, v katerih je kmečko uporniško gibanje pripeljalo do pomembnih sprememb v kmečkem položaju (zlasti Švica, med habsburškimi deželami na Tirolskem, pa tudi drugje bi se našli še podobni primeri).

Predvsem je treba poudariti, da so se kmetje borili v glavnem sami. Sicer so se res ponekod z njimi povezovali ali vsaj z njimi čutili (zlasti ob najmočnejšem vzponu uporniških uspehov) meščani nekaj mestec ali trgov in — v večji meri — tudi rudarji in fužinarji, seveda pa tudi vaški obrtniki. Toda tudi ti so bili

v začetku 16. stoletja šele na začetku svojega razvoja v moderno meščanstvo in proletariat, sami so še preko glave zaviti v fevdalno gledanje, tako da kmet od njih ni mogel dobiti tistega, kar je upornikom najbolj manjkalo: jasne zavesti o tem, kaj hočejo in povezanosti vsega gibanja v veliko, trdno celoto. Tako je vsa borba slonela le na kmetu in na njegovem nasprotju z zemljiškim gospodom. Tudi izšla je — to bo pokazala še podrobnejša analiza kmečkih pritožb — iz konkretnih težav vsakdanjega kmetovega življenja, ne pa iz globljih, premišljenih in dozorelih načrtov. Ta stihijni, nenačrtni značaj slovenskega kmečkega upora — prav to je značilnost velike večine kmečkih uporov sploh — se izraža tudi v veliki idejni nedozorelosti gibanja, ki je povzročala vrsto velikih taktičnih napak v kmečki borbi.

Značilno je že razmerje upornih kmetov do Maksimilijana, od katerega so upali dobiti pomoči v svoji borbi proti fevdalcem in njihovem zatiranju. Cesarjeva oblast je bila upornikom sveta. Nanj so se obračali s svojimi pritožbami; izjavljali so, da radi plačujejo davek, ki ga bo res on razpisal; uporniško gibanje so širili, češ da delajo to v soglasju z njim, in celo gradove so osvajali v njegovem imenu ter ob pohodu proti plemstvu nosili prapor z njegovo sliko. Večkrat so izrecno izjavljali, da mu hočejo biti pokorni in Benečani so se bali celo, da bodo kmetje, ko bodo zlomili moč fevdalcev, prišli v cesarjevem imenu tudi proti njim v Furlanijo. Večkrat so uporniki izjavljali, da so pripravljeni za pogajanja s cesarskimi zastopniki. V državni organizaciji niso gledali orodja vladajočega fevdalnega razreda za krotitev podložnih kmetov, marveč nepristranskega sodnika, ki jim bo pomagal do njihove pravice. Pred kratkim je Vasilij Melik v ohlapni obliki zapisal misel, da gre pri tem le za »neko čeprav morebiti primitivno kmečko diplomacijo«. ²²⁹ Na to vprašanje je mogoče odgovoriti le v širši perspektivi in zaradi tega mora počakati do sklepnega pregleda kmečkih uporov pri Slovencih. Kmetje so seveda brez dvoma v svojih vsakdanjih težavah občutili prav tako kakor graščinska bremena tudi ona, pri katerih je šlo za pravice deželnega kneza — cesarja Maksimilijana. Nove ovire pri trgovanju (mitnice, obvezne ceste, skladiščno pravo v mestih, privilegiji mest), izredni davki, »cerkvena in svetna sodišča« (t. j. deželska sodišča za krvavo rihto v rokah cerkvenih in posvetnih zemljiških gospodov), spori glede lova spadajo gotovo med spore te vrste. Toda podložniki so vse to vendarle

jemali iz rok resničnih vsakdanjih posestnikov oz. izvrševalcev teh pravic — iz rok graščinskih gosposk, ki so bile edini predstavnik državne organizacije v podeželju. Neposredna vladarjeva državna organizacija je segla le do vicedomskega urada v deželnem merilu. Prevzemanje pravic deželnega kneza iz rok njihovih resničnih nosilcev v uporniških očeh očitno še ni pomenilo borbe proti deželnemu knezu samemu, marveč le borbo proti njenim nosilcem, ker so jih — po kmečki sodbi — zlorabljali in zato deželnemu knezu celo škodovali v svojo lastno korist. Kmečka sodba je bila seveda napačna in upor proti politiki deželnega kneza se ni kazal le v tem, da so posegli na področje teh posameznih njegovih pravic, marveč še bolj v tem, da so si sploh sami z uporom hoteli priboriti svoje pravice in odstraniti tedanjo obliko državne organizacije. Vendar pa je spričo neurejenosti fevdalne uprave in spričo dejstva, da dobe v fevdalnem redu javnopravne pravice v rokah zemljiških gospostev v mnogem privatnopravni značaj (v korist zemljiških gospodov), omejeno spoznanje upornikov dovolj lahko razložljivo. Zlasti velja to za čas, v katerem se začenja centralizirana država v svojih prvih oblikah boriti proti tem oblikam javne oblasti, ki škodujejo njenim lastnim in neposrednim koristim.

Tudi Maksimilijanovo poseganje v razvoj upora je sprva dajalo v tem pogledu upornikom celo poguma. Maksimilijanovo razmerje do upornikov je bilo namreč značilno za vladarja v prehodni dobi med klasičnim fevdalnim partikularizmom in centralizirano državo. Kmete je nameraval uporabiti kot vzvod, da bi omajal premočni položaj deželnih stanov. Uporniško gibanje je izrabil za pritisk na stanove, da bi mu odobrili nove davke za vojno zoper Benečane, pa tudi po kmečkem porazu je gledal, da bi mu ta uspeh prinesel v blagajno čim večji dobiček za isti namen. Iz temeljnega cesarjevega stališča — na katero je prejkone vplivala tudi že modernejša uprava v habsburških nizozemskih deželah v tem času — da je potrebno omejiti moč fevdalcev in okrepiti cesarjevo, izvira tudi njegova naklonjenost do upornikov ob začetku upora in njegove obljube, da bo dal preiskati položaj podložnikov po svojih komisarijih ter da bo pomagal kmetom do stare pravde. Saj mu je sreča — tako se je zdelo — naravnost silila v roke primer, pri katerem se mu zaradi stiske fevdalcev ne bo treba ozirati na njihove privilegije glede sodstva, marveč bo mogel uveljaviti svoje lastne, deželnoknežje

sodne pravice. Tudi nejevolja njegovih komisarjev ob pustošenju dežele po plemiški vojski in stališče, ki so ga zavzeli komisarji ob plemiški maščevalnosti, pričata, da je skušal cesar kmete varovati vsaj proti fevdalcem — s takšno kretnjo je seveda uveljavljal v prvi vrsti *svojo* oblast.

Seveda pa je tudi kmetom takoj ukazal, naj mirujejo, kajti tudi kmečka zveza, ki je mogla predstavljati v njegovih očeh le novo razširitev deželnih stanov, mu je bila prav tako malo všeč, kakor fevdalni deželni stanovi. Predstavljala bi v najugodnejšem primeru le še eno novo oviro, preden bi mogel iz dežel dobiti denar. Ko se je spor med podložniki in zemljiškimi gospodi tako zaostril, da ga je moglo rešiti le še orožje, pa se je zaradi državne in svoje lastne moči — obe sta bili namreč utemeljeni prav na fevdalnem družbenem redu in zemljiško gospodstvo je predstavljalo okostje vse javne uprave — moral postaviti proti upornikom in s hitrimi udarci obnoviti red v svojih deželah.

Cesar, od katerega so kmetje pričakovali pomoči, je imel na vse strani zvezane roke. Finančno je bil odvisen od stanov in prav v času upora je bil zaradi vojne zoper Benečane in svojih priprav za pohod v Italijo v hudih denarnih zadregah. Niti misliti ni bilo mogoče, da bi mogli iti Maksimilijanovi poskusi v tem času že za tem, da bi popolnoma zamenjal plemiško vlogo v državnem političnem življenju s svojim absolutizmom. Za kaj takega so bili šibki začetki uradniške organizacije v habsburških deželah mnogo preslabi, popolnoma nesposobni, da bi zajeli vse prebivalstvo in ga na nov način organizirali, ne da bi trpela državna celota; zlasti velja to ob takratnem zunanjem položaju, ko je prežal na eni strani uporniških pokrajin Turek, na drugi strani pa Benečan. Te vrste boj proti plemstvu je bil torej cesarju popolnoma nemogoč. Ker pa je bilo treba čim prej napraviti red, ni mogel čakati, da bi dobil iz upora vsaj določene koristi, na katere je sprva računal. Tudi sam se je torej postavil na stran plemstva in družbenega reda, na katerem je slonela njegova oblast, in pomagal streti upornike.

Ko je po koncu upora pglavitna nevarnost že minila, pa je vendarle povedal deželnim stanovom, da so bile pravi vzrok uporu krivice, ki so jih prizadejali kmetom graščaki. Komisarji, ki jih je poslal, so se trudili celo v tolikšni meri, da bi dobili obremenilne pritožbe proti zemljiškim gospodom, da so se zdeli stanovom sumljivi. Vse kaže, da se je v tem času uveljavljal

spet poglobitni Maksimilijanov namen, se pravi da bi odločal sam neposredno čim več o vseh svojih podložnikih, gospodi in kmetih, in da bi spravil pred svoje sodišče vse njihove medsebojne spore (vsaj v končni pristojnosti). Kakor že prej, je še vedno zahteval, da ima pravico razsojati o pritožbah podložnikov ter terjati od zemljiških gospodov, naj se glede svojega postopanja zagovarjajo pred deželno knežimi predstavniki. S svojimi nameni pa ni uspel niti na Koroškem, čeprav so tu vsaj poiskali nov način reševanja sporov te vrste. Apelacija (na cesarjeve urade!) proti stanovski odločbi je bila namreč v koroški ureditvi tega vprašanja izrecno zabranjena. Maksimilijan je sicer res ponekod popravil krivice pri nalaganju novih bremen podložnikom in v nekaterih primerih omilil maščevanje fevdalne gospode, ni pa se mu posrečilo omajati silno moč deželnih stanov. Seveda pa tudi pri vsem tem cesarjevem delu v podložniško korist ni odločala ljubezen do kmeta, marveč do lastne blagajne. Dovolj primerov je v njegovih aktih iz dobe upora samega in neposredno po njem, ki jasno kažejo, da je bil kmet le molzna krava, iz katere sta skušala iztisniti čim več z ene strani njegov zemljiški gospod, z druge strani pa cesar. Kar je eden izmed njiju preprečil iztisniti svojemu tekmeču, je ostalo več seveda zanj.

Kmečko zaupanje v cesarja je v upor u leta 1515 brez dvoma nekajkrat celo neposredno ustavilo ali oslabilo uporniške akcije. To velja zlasti za konjiško pogodbo, nemara pa tudi za zastoj uporniškega delovanja na Kranjskem sredi junija, ki časovno sledi prihodu komisarjev in začetku njihovega delovanja. Ista idejna nezrelost, kakor v upanju, da jim bo pomagal cesar, se pa kaže še v mnogo pomembnejši razbitosti podložnikov samih. Veliko število upornikov je le delno (čeprav v pretežni meri) izraz kmečke sloge. V okrilju kmečke zveze same so se namreč kazali različni tokovi, ki so prejkone ustrezali različnim interesnim skupinam med kmeti. Najjasneje se je to pokazalo ob poskusu vodstva kmečke zveze na Štajerskem v Konjicah, da sklene premirje za gole obljube in izroči celo že dosežene pridobitve zastopnikom deželnega glavarja, še celo več, da brani to kapitulantsko stališče proti kaki drugi kmečki zvezi, ki bi pogodbe v Konjicah ne priznala. Vsaj ponekod je bilo treba posameznike naravnost prisiliti k vstopu v kmečko zvezo, primer Štefana Weszkragna iz Kašlja pa nam dokazuje, da so se našli med kmeti tudi pravi izdajalci, ki so širili gesla proti upor.

Še usodnejše za uspeh pa se je uveljavila ta razbitost neposredno v samih bojih zoper fevdalce. Uporniške čete so se delile na celo vrsto manjših skupin, ki niso bile povezane v celoto niti v okviru posameznih dežel, marveč celo še manjših okolišev. Delno gre pri tem seveda za ovire, ki jih je vnašalo v kmečki način bojevanja že samo kmečko gospodarstvo. Polja je bilo težko pustiti med dolgimi meseci uporniških uspehov povsem vnemar in to spada med posebne vzroke za navezanost posameznih uporniških oddelkov predvsem na domači okoliš. Sicer pa je za vsakega podložnika stala brez dvoma v prvi vrsti borba proti domačemu graščaku. Končno je težko misliti, da ne bi na zastoj uporniškega gibanja sredi junija vplivala delno tudi prav tedaj potrebna poljska dela (košnja in začetek žetve!).

Edini primer močnejše podpore uporniškem gibanju v širšem sosedstvu so dali Kranjci s svojo udeležbo na konjiškem zborovanju, precej manj pomembno in močno je bilo vplivanje Gorenjcev na koroške priprave za upor v prvih mesecih leta. Kot nasproten, mnogo izrazitejši primer pa moremo postaviti Štajerce, ki so popolnoma odbili koroško prošnjo po pomoči v Konjicah, s sklenitvijo premirja za ozemlje spodnjega Štajerskega se pa jasno ločili tudi od kranjskih upornikov. Korošci so sicer res poskušali s pohodom iz Podjune pod Beljak okrepiti uporniško gibanje ob Zilji, toda spet je to edini uspeli poskus te vrste, ki nam je znan iz vse dobe upora. Podoben poskus drugega pohoda pod Althofen, za katerega so se zbirali uporniki na pobočjih Svinške planine, pa je preprečil že plemiški pohod po deželi.

Z druge strani pa kaže krušenje upora pod plemiškimi udarci, kako se branijo uporniki v vsakem okolišu posebej, brez vsake širše medsebojne povezave. Branijo le dostop v svojo bližjo okolico, svoje domove pred uničenjem — kakor ob prihodu Turkov. Take vrste boje poznamo na Koroškem pri Rožeku, Althofenu, Hüttenbergu, v Laboški dolini in Podjuni, na Štajerskem pa pri Glaisdorfu, Vildonu, Vuzenici, Celju in morda še kje drugje. Zelo značilno je, da na Kranjskem, kjer je bilo središče upora, uporniki ob kmečkih porazih na Koroškem in Štajerskem niso niti najmanj mislili, da bi svojim sosedom priskočili na pomoč. Prav zaradi teh porazov pa v tej deželi sploh ni prišlo več do kakega večjega odpora proti plemiški vojski. Pri vseh omenjenih bojih, ki smo si jih zgoraj ogledali v njihovem zgodovinskem zaporedju, ne gre za boje ene same celote, marveč za borbe

posameznih oddelkov. Bili so razbiti med tem, ko so se uporni kmetje drugod še veselili svojih uspehov in dosegali še nove. Deželni vojski so se postavili po robu šele tedaj, ko je prišla v njihovo neposredno sosedstvo, a tedaj je bilo že prepozno. Celo nenavadni uporniški uspeh pri Brežicah, ki ga je dosegla sorazmerno velika in gotovo s širšega področja zbrana kmečka vojska, upornikov očitno še ni naučil pravilnega načina vojskovanja. Sila, ki bi je združene nikdar ne mogle premagati sorazmerno maloštevilne vojske, ki so jih fevdalci mogli zbrati, je bila tako razdrobljena na majhne oddelke, ki so jih fevdalci mogli uničiti.

Rad bi poudaril, da so bili poglavitni vzroki kmečkega poraza prav v teh potezah vojskovanja, zvezanih s kmečko nezrelostjo in pomanjkanjem organizacije, ne pa neposredno v pomanjkanju vsakršne vojaške organizacije in vojaške opreme pri upornikih, kakor se — vsaj za 16. stoletje — preveč pogosto zatrjuje. Vsaj pri uporuh leta 1515 nikakor ni res, da bi bili uporniki oboroženi le z za boj prirejenim kmečkim orodjem. Uporniška vojaška organizacija se je namreč oprla na vojaško organizacijo, ki so jo izoblikovali kmetje v zadnjih desetletjih pred uporom v zvezi z obrambo proti Turkom. Uporniška oporišča so bili — tako kaže nekaj dogodkov na Koroškem — proti Turkom zgrajeni utrjeni kmečki »tabori«, v zvezi s protiturško obrambno organizacijo pa so imeli mnogi kmetje tudi vojaško orožje. Mnogi so bili tudi vsaj za silo vojaško izvežbani, saj so po določbah »vojaških redov« morali od srede 15. stoletja naprej služiti po potrebi tudi v deželni vojski (ob največji potrebi do 11 od 30 za vojaško službo sposobnih podložnikov!) in se sami za to oskrbeti s potrebnim orožjem. Prav zaradi tega so deželni stanovi po koncu upora tako vztrajno zahtevali, da naj se porušijo tabori, ker baje nudijo kmetom preslabo varstvo proti Turkom, orožje pa naj bi oddali graščakom, ki bi ga imeli spravljenega po svojih gradovih. Z druge strani nam pa razloži le ta kmečka pripravljenost za boj vojaško samozavest in predrznost, s katero so pri Celju sami napadli Herbersteinovo vojsko.

Le v dvojnem pogledu so bili uporniki na vojaškem področju v resnici slabo pripravljeni. Na eni strani je bila slaba stran njihove vojske, da se je izvežbala ob turških napadih le za obrambo (ponajveč v domačem okolišu), ne pa za napad. Za zmago v uporuh pa je bil vsekakor potreben tudi napad, in to v večjih oddelkih. Kmečki način obrambe proti plemiški vojski torej natanko

ustreza načinu njihove izvežbanosti. Še pomembnejše pa je bilo, da kmečka vojska ni imela konjenice. Proti viteški konjenici so bili zato uporniki brez moči. Edini boj, o katerem imamo podrobnejši opis — pri Rožeku na Koroškem — je prav konjenica hitro odločila v korist plemstva kljub nekajkratni številčni premoči upornih kmetov.

Seveda je bila plemiška vojska tudi sicer boljše opremljena. To velja zlasti za oddelke najemniške, torej poklicne vojske, ki so jo dobili stanovi na razpolago tudi od cesarja. Vendar je tudi tu običajna razlaga — omejena na pomen ognjenega orožja proti hladnemu — le skromen del resnice. Ognjeno orožje je imelo tedaj resnično velik pomen le za osvajanje trdnjav in gradov kot orožje za rušenje obzidja; v tem pogledu je njegovo pomanjkanje seveda oviralo uspehe uporniških kmetov ob njihovem napredovanju. Kot orožje v bitki pa je imelo ognjeno orožje uspeh le v dveh pogledih: kot orožje, ki je podiralo sovražnikovo borbeno moralo, ter kot orožje v skupinskem boju. Kot orožje v posamičnem boju pa je arkebuza v začetku 16. stoletja prav gotovo zaostajala za oblikami hladnega orožja (samostrelom, lokom itd.). Njen kaliber je bil 18 milimetrov (in temu primerna teža), streljati je mogel z njo dobro izvežban strelec približno na dve minuti enkrat, dosegla je sicer 200 metrov daleč, a že na 100 metrov ni bilo mogoče govoriti o kakršni koli zanesljivosti zadetka (med tremi strelji povprečno enkrat v dvonadstropno hišo še v 18. stoletju), ne glede na to, da je vsak dež mogel onemogočiti uporabo tega orožja. Revolucija v vojaškem sistemu, ki se začela na prelomu 14. in 15. stoletja, je drugje: v uvedbi *skupinskega bojevanja pehote*. Le v veliko globino razporejeni oddelki (pri švicarski pehoti v 16 vrstah) z dolgimi sulicami in izmeničnim streljanjem so razbili viteško vojsko. Takšno bojevanje pa je zahtevalo neprestano vajo v *skupinskem* bojevanju! Stalni najemniški oddelki z neprestano vajo so edini mogli doseči potrebno izvežbanost, ki se ji poslej niso mogli postaviti po robu nikakršni drugi vojaki do nove revolucije v orožju v 18. in 19. stoletju. Ladskehtovska taktika, ki pomeni prav to skupinsko bojevanje, je bila orožje, ki so se mu mogli mnogo slabše — le ob občasnih vajah — izurjeni podložniški vojaki le težko upirati. In prav ona razlaga v bodočih stoletjih, kako so mogli razmeroma majhni oddelki najemniške poklicne vojske razbiti precej večje oddelke različnih upornikov, tudi kmetov pri nas.

Pa vendar kaže že samo vzporejanje števil, da so vse te stvari samo olajševale, ne pa že same na sebi omogočile plemiško zmago. Na eni strani je stalo okrog 80.000 upornikov, na drugi pa vemo, da je štela plemiška vojska, ki je razbila upor na Koroškem, okrog 600 vojakov, ona na Štajerskem v času odločilnih bojov do bitke pri Celju pa okrog 900. Edino razbitost uporniških sil v majhne oddelke je fevdalcem omogočila zmago.

Končno se kaže začetna idejna nedozorelost in nepripravljenost upora, ki je poglavitni krivec za to kmečko vojaško razbitost, tudi v postopnem razvoju kmečkih zahtev, ki šele počasi zore iz skromnih začetnih pritožb v pravi, jasni revolucionarni uporniški načrt.

Zaradi česa so se dvignili kmetje proti zemljiškim gospodom, kažejo kmečke pritožbe iz časa pred uporom in v prvi dobi upora. One naštevajo krivice, ki so se dogajale podložnikom. Vsebino pritožb kaže naslednja preglednica (za Bohinj in Bled gl. zgoraj, str. 96, za Konjice str. 109 in za Koroško str. 117).

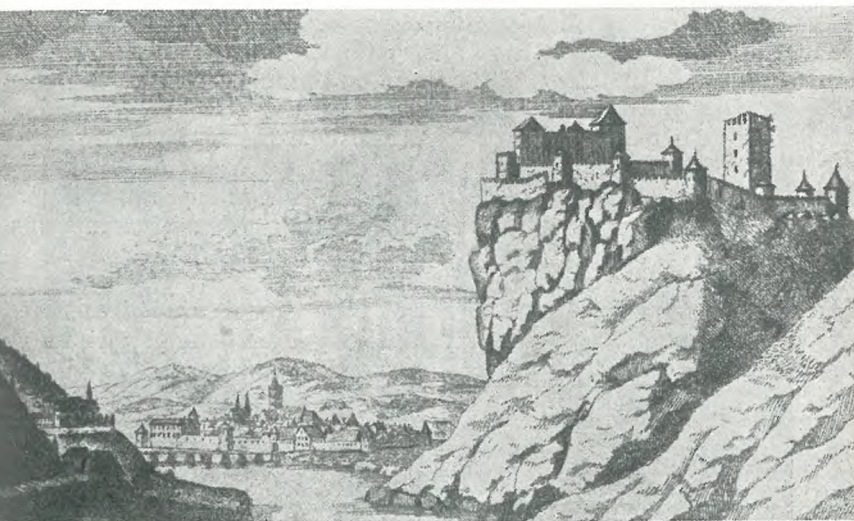
Predmet pritožbe

V uporniški spomenici

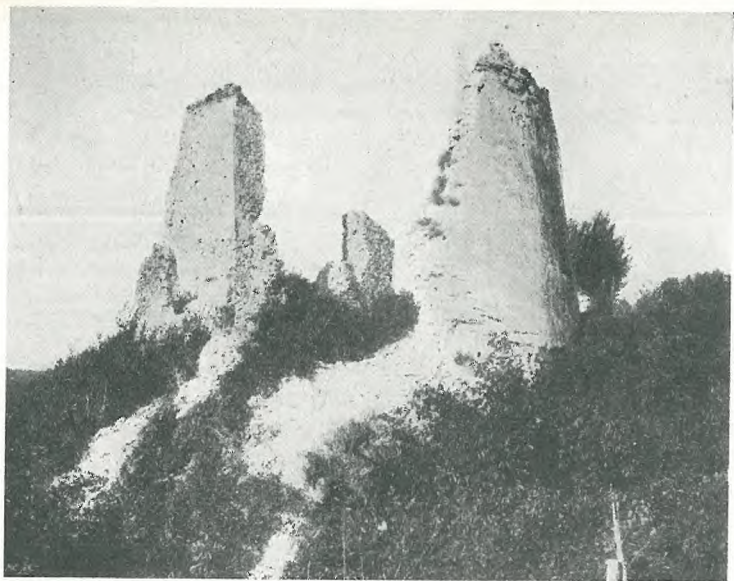
1. Izredni davki	Bohinj I., Bohinj II., Bled, Konjice
2. Mitnina, skladiščno pravo	Konjice
3. Sejmčina, zapovedane ceste	Konjice
4. Večanje starih dajatev	Bohinj I., Bohinj II., Konjice
5. Nova dajatev od mlinov	Bohinj I., Bohinj II.
6. Nova dajatev od planšarij	Bohinj I., Bohinj II.
7. Nova dajatev na prod. posestva	Bohinj I., Bohinj II.
8. Nova dajatev na grad. poslopij	Bohinj II.
9. Večanje posmrtninskih dajatev	Bled, Konjice
10. Večanje tlake	Bohinj I., Bohinj II., Bled, Konjice
11. Kratenje podlož. pravic pri tlaki	Bohinj I., Bohinj II., Bled, Konjice
12. Odvzem srenjske zemlje	Bohinj I., Bohinj II.
13. Kratenje servitutnih pravic	Konjice
14. Lov in ribolov	Bohinj I., Bohinj II., Bled, Konjice

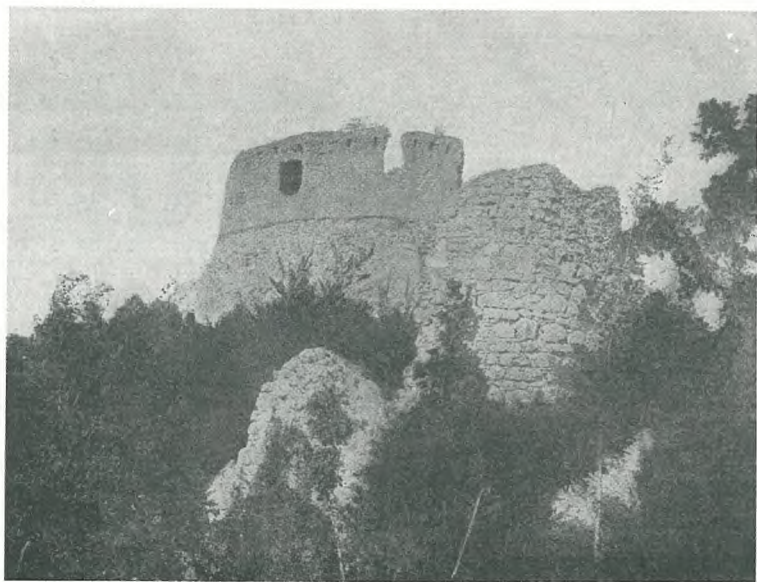
Vuzenica v 17. stoletju

Celje v 17. stoletju

Razvaline Susedgrada

Razvaline Cesargrada

15. Nered v sodstvu	Bled, Konjice
16. Višanje sodnih glob in kazni	Bled, Konjice
17. Nered pri zakupih	Bled
18. Menjava denarja	Bled, Konjice
19. Sklicevanje na staro pravdo	Bohinj I., Bohinj II., Bled, Konjice
Koroška
20. Sklicevanje na božjo pravdo	Koroška

Po vsebini so torej zastopana v teh pritožbah skoraj vsa tista vprašanja, ki so vstajala v poznem srednjem veku iz gospodarskega razvoja in povzročila trenja med podložniki in zemljiškimi gospodi. Pregled pa kaže tudi, da je bilo uporniško gibanje omejeno v prvem času zgolj na zahteve gospodarskega značaja. V teh je bil torej poglobitni, prav za prav edini vzrok upora, vsaj kakor so gledali na njegove vzroke uporniki sami. Kmetje so se borili za staro pravdo, t. j. za tisto mero dolžnosti, ki je veljala vse dotlej, preden so začeli zemljiški gospodje ob koncu srednjega veka (pri nas zlasti konec 15. stoletja) uvajati različne pozabljene dajatve in uvajati nove, preden so se začeli uveljavljati različni izrazi denarnega gospodarstva in začetkov zgodnjega kapitalizma, uradniške državne organizacije in njene najemniške vojske v novem sistemu zemljiških gopostev. Izraz »stara pravda« v tem boju je toliko bolj naraven, ker pomeni izraz »pravda« tedaj v slovenskem jeziku dvoje: ne le »pravico« na sploh, marveč tudi posebej redno poglobitno podložniško dajatev zemljiškemu gospodu (činž).²³⁰ »Stara pravda« torej pomeni dobesedno »stare dajatve«. Ta stara pravda je bila po kmečkem in sploh po srednjeveškem gledanju — kakor vsaka pravica — nezastarljiva, nespremenljiva in višja od države, saj je izvirala od boga. Geslo »božje pravde« so uporabljali ob slovenskem kmečkem upor na Koroškem prav v tem pomenu, ne pa v poznejšem, kakor v nemški kmečki vojski leta 1525, ko so kmetje že od vsega začetka na podstavi enakosti pred bogom zahtevali tudi družbeno enakost. Vsaj iz kmečkih zahtev in njihovega kratkega opisa ni razvidno, da bi pomenil izraz »božja pravda« koroškim kmetom leta 1515 kaj več kakor omejitev dolžnosti na staro mero, kar so Kranjci in Štajerci izražali z zahtevo po

stari pravdi. Danes še posebej potrjuje to sodbo tudi opis ureditve razmer po upor, ki smo ga videli zgoraj (str. 147).

Kljub upor, so torej kmetje v teh prvih zasnutkih in svojih začetnih pritožbah še vedno priznavali staro pravdo, s tem pa seveda tudi staro fevdalno ureditev; vzdignili so se le proti krivicam, ki so jih podložnikom delali fevdalci »v nasprotju s staro pravdo«.

Vendar pa je treba k tem kmečkim pritožbam dodati še važno pripombo. Izhodišče kmečkega gibanja so bila sicer konkretna bremena in konkretni dogodki, ki so jih čutili kmetje kot krivico. S stališča tedaj veljavnega prava fevdalnega vladajočega razreda pa bi to podložniško stališče seveda le delno obveljalo. Toda — in tu prehaja kmečka »stara pravda« v bistvu na popolnoma novo mesto in v novo luč — fevdalno pravo in oblast fevdalcev v javnem življenju sta v tem času že izgubljala svojo gospodarsko podlago, s tem pa tudi svoj zgodovinski smisel in opravičenost.

S pronicanjem denarnega gospodarstva v vse notranje vezi zemljiškega gospostva (oblike dajatev!) se je začelo to v svoji notranjosti že razkrajati, z novim tehničnim napredkom pa so fevdalci izgubili tudi svoj pomen za državno vojaško organizacijo. Niti kot organizatorji fevdalnega gospodarstva, niti kot državna vojska niso pomenili več potrebnega družbenega elementa; ves njihov pomen se je omejeval le še na to, da so bili izvršni organ državne organizacije v podeželju. Poskus zemljiških gospodov, da bi spremenili podložniške denarne dajatve, zapisane v urbarjih, spet v naturalne dajatve in da bi — vsaj delno — obnovili spet tudi svoj dominikalni poljedelski obrat, oprt na podložniško tlako, je pomenil poskus, da bi se zgodovina obrnila znova nazaj. Namerjen je bil — v razmerah, ki so tedaj vladale na slovenskih tleh — naravnost proti zgodovinskemu razvoju tega časa. Boj kmečkih puntarjev za ohranitev pridobitev dotedanjega novega razvoja, t. j. za trdnjše oblike kmečke posestne pravice do kmetij, ki so jih podložniki hasnovali, za ustaljene dajatve, za njihovo plačevanje v denarju in proti vračanju k naturalnim dajatvam in proti povečevanju ali obnavljanju tlake, proti samovolji zemljiških gospodov, ta borba spričo tega daleč presega svoj navidezni formalni okvir borbe za urbarske »stare pravde«. Kmečki uporniki so se spričo vsega tega borili vendarle že od vsega začetka za novi gospodarski razvoj in za

ново družbeno ureditev. Že od vsega začetka je ta borba namerjena na najvažnejšem področju — na področju gospodarstva — zoper zemljiško gospodstvo in njegove gospodarske temelje kot takšne.

Zato je po pravici zapisal Zihlerl:²³¹ »Subjektivno stremljenje kmetov v boju ‚za staro pravdo‘ je bilo vseskozi napredno stremljenje. Kmetje so se hoteli vrniti k tistemu izhodišču, ki je v časih pred splošnim navalom plemstva na kmečke pridobitve omogočalo dokončno osamosvojitev kmeta od fevdalnega gospoda, njegovo popolno vključitev v sistem blagovnega, odn. denarnega gospodarstva, ki je pospeševalo notranjo diferenciacijo vasi na elemente vaške buržoazije, na trdne in velike kmete, in na elemente vaškega proletariata, na dninarje in kajžarje. Ta proces notranje diferenciacije se je v 14. in 15. stoletju na podlagi vse večje emancipacije kmeta tudi pri nas na Slovenskem že začel. Zemljiška gosposka je ta razvoj nasilno prekinila, kar je — kakor vemo — privedlo do kmečkih puntov. Pogled nazaj, na izgubljene svoboščine, je v tem primeru pomenil pot *naprej*«.

Ta zgodovinska vloga kmečkih uporov, ki se je sicer puntarji sami v prvem času res še niso zavedali, je prišla do izraza tudi še na drugem področju, v kmečkem stališču do bremena izrednih davkov in v njihovem razmerju do cesarja. Poglavitne pritožbe glede »izrednih davkov« slone vse na trditvi, da se s temi davki okoriščajo zemljiški gospodje. Nasprotno pa so kmetje trdili, da so pripravljene prenašati izredne davke, ki bi jih res zahteval cesar. Hoteli pa so vendarle o njih odločati sami in tudi zavarovati so se hoteli pri njihovem pobiranju pred izkoriščanjem po fevdalni gospodi. Na tem področju torej prehajajo podložniki leta 1515 že od vsega začetka v boj proti fevdalni državni organizaciji, proti veljavi fevdalcev in proti svoji politični brezpravnosti. V tej strani kmečkih zahtev se vsekakor skriva že seme, ki je dozorelo šele nekaj stoletij pozneje v obliki meščansko-demokratske revolucije. Prav tu pa je tudi — poleg fevdalnega pojmovanja »svobode« (gl. spodaj, str. 415) — najgloblji vzrok, ki je v tem času odločal o puntarskem stališču do cesarja. V svoji nezrelosti v njem niso gledali predstavnika vladajočega fevdalnega družbenega razreda, marveč simbol državne organizacije kot takšne, nadrazredne oblike družbene organizacije, ki je pa seveda le prazna iluzija.

Zato ni slučajno, da se kaže vendarle vsaj ne enem mestu, v večkrat ponavljani prošnji, naj bi cesar ne sporočil svojih zahtev po izrednih davkih le stanovom, temveč tudi kmečki »gmajni« s posebnim zaprtim in s pečatom opremljenim pismom, že v prvih zasnutkih tudi družbeno-politična zahteva po stalnem kmečkem političnem predstavnstvu. Res pa se je dalo to predstavnstvo, kakor kažejo primeri Goriškega, Tirolskega in za pozni srednji vek značilne »zveze« mest in plemstva — prav te »zveze« so najbrže nekoliko vplivale tudi na snovanje kmečke zveze — uresničiti tudi še v okvirih stare fevdalne družbe. Kmečka zveza je bila po svoji obliki celo še bližje fevdalni družbi, kakor začetkom nove, meščanske; to je namreč stanovska organizacija, klasični izraz nove meščanske družbe pa je liberalni individualizem kapitalističnega gospodarstva, ki je po svojem bistvu nasproten te vrste stanovskemu zbiranju in zavarovanju.

Vsak upor te vrste pa teži po svojih notranjih zakonih za tem, da bi načrte, ki se pojavijo ob njegovem začetku v skoraj nevidnih zarodkih, razvil v širše, obsežnejše in zrelejše. Kakor pri veliki francoski meščansko-demokratski revoluciji, ki se je formalno sprva omejevala glede podložniškega razmerja na podobne reforme, ki jih je v habsburških deželah uvajal Jožef II., nehala pa je pri razlastitvi plemstva brez odškodnine in je celo doživela nekatere komunistične pojave, opazamo isti razvoj od skromnih začetkov k širšim načrtom tudi v kmečkih težnjah v štirih mesecih slovenskega kmečkega upora. To se je pokazalo najbolj jasno v razmerju upornikov do posameznih družbenih slojev.

Kmečka zveza, po svojem bistvu stanovska organizacija, je bila že po svoji naravi usmerjena proti krivicam in bremenom, ki so tlačili kmeta, in zato tudi proti tistim, ki so mu ta bremena nalagali, svetnim in cerkvenim zemljiškim gospodom, proti plemstvu, samostanom in deloma proti duhovščini. Neposredni vzroki njenega nastanka so bili gospodarski — v prvi vrsti boj zoper dajatve, tlako, izredne davke, poslovanje sodišč, omejevanje raznih resničnih ali domnevnih pravic, desetino. Poleg tega je kmečka zveza nasprotovala tudi oviram kmečkega trgovanja obrti — torej mitninam in privilegijem mest, ki so se borila proti tej gospodarski delavnosti podeželja. Že po svoji naravi in po svojih težnjah je torej mogla združevati spočetka

samo kmete in podeželske obrtnike ter nikogar drugega, vsaj ne v večjem obsegu.

Kmečki poziv trgom, mestom in duhovščini (morda celo kakim posameznim fevdalcem), naj se pridružijo upornikom, je torej vsekakor predpostavljal pri kmetih obrat od zgolj stanovskega načrta »kmečke zveze« k širšim načrtom družbene ureditve, v kateri bi bili kmetje vsem vsaj enakopraven, če ne vodilni del. Puntarji so idejno vsekakor napredovali, da so mogli postaviti predse tako vprašanje. Na mesto prejšnje zahteve po stari pravdi je stopila težnja po omejitvi, da, po odstranitvi zemljiškega gospodstva in obenem z njim vseh gospodarskih in družbenih omejitev podložnika. Podložniki so imeli tudi nekaj uspehov. Izmed duhovnikov in plemičev se jim je pridružilo le nekaj posameznikov. Zato pa so se pridružili uporniškemu gibanju Železniki, vsaj delno Novo mesto in skoraj vsa koroška mesta. Kmečko postopanje jasno kaže, da uporniki niso bili več zadovoljni samo z omejitvijo samovoljnosti fevdalcev. Že rušenje gradov in pobijanje ujetih fevdalcev kaže, da se je tudi v kmečkih očeh začel boj proti fevdalnemu gospodstvu in zemljiškim gospodom v vsem obsegu, boj za odstranitev in povračilo vseh tistih krivic, ki so jih gospodje prizadejali svojim podložnikom skozi dolga stoletja.

Še jasneje se pokaže ta kmečka volja ob trditvi upornih kmetov, ko so zavzeli grad Mirno, da so ga zavzeli »za cesarja«, prav tako v zavrnitvi Langovih poslancev in v kmečki volji, da razpravljajo neposredno s cesarjem. Tu se nam kaže nova kmečka težnja: odstraniti so hoteli fevdalne posrednike in dobiti *neposreden stik* z državnim poglavarjem, cesarjem. To dokazuje tudi sporočilo, da so prevzeli »cesarjeve pravice, mitnice, carine, duhovska in svetna sodišča«. Vse to ni več gibanje za staro pravdo, čeprav je ostala ta do konca upora zunanje geslo upornikov, marveč vse več. To je bil že izrazit, jasen boj za kmečko, v tisti dobi torej za ljudsko obliko državne organizacije, boj za likvidiranje fevdalnega sistema. V teoriji ta preusmeritev kmečkega uporniškega gibanja leta 1515 sicer še ni dobila izraza, kakršnega je našla pozneje v hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu leta 1573. Ne glede na to pa dokazuje uporniško delo samo na sebi, da so tudi pri slovenskem kmečkem uporu leta 1515 že daleč napredovali uporniški načrti in namere v teh smereh.

Vse to dozorevanje pa je bilo že mnogo prepozno, da bi moglo preprečiti usodne taktične napake upornikov in propad upora. To dozorevanje pa je vendar obrodilo svoj sad dobrih petdeset let pozneje, pri jasnejšem načrtu hrvatsko-slovenskega kmečkega upora, ki mu je zgradil dobršen del temeljev brez dvoma prav veliki upor slovenskih kmetov s svojimi izkušnjami.

IV. POLOŽAJ PO UPORU IN KMEČKA GIBANJA SREDI 16. STOLETJA

Uporniki so leta 1515 požgali in poškodovali večino gradov in nekaj krajev (zlasti Brežice), plemiška vojska je požgala številne vasi, pobila mnogo podložnikov, opustošila polja. Urbarja nekdanje salzburške posesti v Posavju, skozi katero je šla Herbersteinoва vojska (1525, 1528), kažeta »v primeri s stanjem leta 1448 silno novo opustelost, zmanjšanje gospodarskih enot po obsegu in številu ter kumulacijo večjega števila kmečkih zemljišč v eni roki; niso redki slučaji, da ima en posestnik v svojem gospodarstvu 6—8 enot, tam, kjer so na njih še pred 80 leti sedeli in jih obdelovali kmetje poedinci«.¹ Sistematične podobe v tem pogledu zaradi pomanjkanja gradiva pač nikoli ne bo mogoče ustvariti. Gotovo pa ni bilo v vseh krajih enako, odvisno je bilo to pač od poti plemiške vojske.

Kazen, ki so jo določili stanovi in cesar, je zadela vse upornike, prav tako tudi plačevanje puntarskega pfeniga. Ni znano, kako se je nehala razprava o odškodnini, ki so jo zahtevali zemljiški gospodje za škodo, ki so jo utrpeli ob upor. A po vsem gradivu, kolikor ga je ostalo, se zdi, da plemstvo s to svojo zahtevo vsaj na splošno ni prodrlo. Cesar si je pridržal pravico, da bo o tem sam odločal.

Gotovo pa so morali delati podložniki tlako pri popravljanju starih in postavljanju novih gradov. K temu so jih namreč silile skoraj povsod stalne urbarske določbe. Kmečki položaj se v bistvu ni prav nič spremenil. Cesar je sicer po svojih komisarijih popravil kake večje krivice in predvsem preprečil nove. Ostale pa so še vedno dajatve, tlaka, izredni davki, ki so jih nujno prinašali s seboj novo gospodarstvo, nova družba in nova državna organizacija. Razvojna smer se pač ni dala spremeniti. Do časa, ko se je država zares naslonila na širše družbene sloje — vsaj na meščanske in bogatejši sloj na vasi — pa je bilo še daleč. Edino,

kar je cesar dosegel, je bilo, da je močnejše uveljavil svoje sodno posredovanje ob sporih med podložniki in zemljiškimi gospodi. Korošci, ki so bili spretnejši od Štajercev in Kranjcev, so preprečili celo to.

Sicer pa je položaj ostal v bistvu takšen, kakršen je bil pred uporom. Položaj stanov se je prav v 16. stoletju zaradi zunanjih nevarnosti še krepil. Saj so po Maksimilijanovi smrti začasno prevzeli vso oblast kar v svoje roke. Tudi položaj glede trgovine in obrti na podeželju je ostal še vedno nespremenjen. To dokazuje navodilo za stanovske poslance k cesarju iz let 1515 do 1518, datirano s poznejšo roko pomotoma v leto 1523.² V njem so se namreč kranjski stanovi pritožili, da cesar na škodo kmetom preveč podpira mesta.

Tudi zunanjepolitični položaj se ni spremenil. Vojna zoper Benečane se je vlekla še do konca leta 1516.³ Tudi Turki so še vedno plenili po deželi.⁴ V drugem desetletju 16. stoletja je bilo sicer v tem pogledu res zatišje — po letu 1511 so prišli Turki na Kranjsko le še leta 1516. Ko pa je leta 1521 Sulejman Zakonodajalec oblegal Beograd, so se Hrvati poskušali z njim sporazumeti. Obljubili so mu poseben davek in dovolili, da smejo Turki pri svojih napadih prosto prehajati preko hrvatskega ozemlja; obljubili so mu tudi, da ob teh napadih ne bodo Kranjcev več svarili niti s streli niti z grmadami niti s pismenimi sporočili. Zaradi tega je bilo potrebno, da si uredi Kranjska samostojno svojo stražno službo. A strah Kranjcev pred Turki je bil ob tej priložnosti še nepotreben, prav tako pa tudi hrvatska pogodba brezuspešna. Po Sulejmanovem povratku v Carigrad so začeli v času, ko je moral posvetiti svojo pozornost znova vzhodnim mejam turške države, bosanski sandžakbegi znova osvajati hrvatske kraje in ropati po zahodnih pokrajinah. V letih 1522 do 1524 so se spet ponavljali vsakoletni turški vpadi tudi v slovenske dežele.

Ob takšnih razmerah so bili še vedno potrebni izredni davki, brez katerih ni bilo mogoče poravnati stroškov za najemniško vojsko in vojaško organizacijo. Leta 1518 so deželni stanovi skupno s cesarjem v Innsbrucku določili stalno vojaško organizacijo ob sovražnem vpadu (na 200 funtov imenjskih dohodkov je moralo postaviti zemljiško gospostvo po enega jezdeca in dva pešca).⁵ Poleg tega so odobrili Štajerci, Korošci in Kranjci cesarju davek 10.000 goldinarjev. Maksimilijanova smrt (1519)

je prinesla s seboj izredne stroške.⁶ Izvršil se je vpoklic po določbah ureditve iz Innsbrucka, poleg tega pa so zahtevala denar še razna poslanstva k Maksimilijanovemu starejšemu sinu Karlu ter Karlova izvolitev za cesarja. Ob Sulejmanovem napadu na Beograd so stanovi vnovič vpoklicali deželno vojsko po innsbrških določbah, po hrvatski pogodbi s Turki pa so morali razen tega še urediti protiturško stražno službo, kar je povzročalo nove stroške.

Tako so vzroki upora ostali. Že iz leta 1517 se poroča o uporuh podložnikov samostana St. Lambrecht v dolini Lesznitz.⁷ Naravno pa je ostalo uporniško razpoloženje med kmeti tudi drugje.

Tudi razprave na sestanku deželnih stanov v Innsbrucku leta 1518⁸ v marsičem osvetlujejo podložniški položaj. Podložniki so bežali zaradi prehudlega pritiska s svojih posestev v mesta. Na pritožbe stanov je odgovarjal Maksimilijan, naj stanovi sami skrbе, da se bo godilo podložnikom tako, da jim ne bo treba iskati drugega zemljiškega gospoda. Prav tako so — po pritožbah deželnih stanov — nekateri duhovniki še vedno zlorabljali svoj duhovniški poklic. Stanovi so se pritožili, da deželnoknežji sodniki odirajo ljudi; ko v cesarjevem imenu sodijo zločince, jim nalagajo denarne kazni namesto telesnih in to izrabljajo za svoj žep. Pritožili so se tudi glede mitnine, ki so jo morali plačevati podložniki pri tovorjenju žita v Trst.

Stanovi so se pritoževali v korist svojih podložnikov pač samo proti tistim krivcem, ki niso bili iz njihove srede, sami pa tudi po uporuh niso bili nič boljši kakor pred njim. To spričuje njihova pritožba proti cesarjevemu regimentu. Trdili so, da se cesarjeva vlada pretirano zavzema za kmete, in se pritožili tudi zoper to, da se kličejo zemljiški gospodje pred deželnega glavarja na zasliševanje zaradi krivičnega in strogega ravnanja s kmeti, češ da se zbuja s tem nov kmečki upor. Prav tako so se pritožili zoper prepoved glede rubeža podložnikov. Maksimilijan je glede sodnega postopanja proti plemičem odločno branil svojo pravico, da sme poseči vanj v korist podložnikov. Ob tej priložnosti je vnovič izrazil svojo sodbo o vzrokih slovenskega kmečkega upora, očitno potrjeno po preiskavi: Izjavil je, da »misli, da ima pač pravico do tega dela in da je to potrebno, kajti če bi podložniki pri svojih pritožbah ne imeli nobene tolažbe in nobene pomoči, bi jih moglo to pognati v novo zagrenelost in upor, kajti čeprav

večina članov deželnih stanov ravna s podložniki zvesto in dobro, je vendar veliko takih, ki ravnaajo z njimi surovo in jih odirajo; to bi morali potem plačati dobri (gospodje), kar se je tudi zgodilo prej v kmečkih vojskah«. Deželni stanovi naj gledajo cesarja, kako potrpežljivo ravna s svojimi kmeti v deželi glede pritožb proti vicedomu, oskrbnikom in uradnikom. Da so se stanovi v resnici bali nastopa novega kmečkega upora, kaže ponovitev njihove zahteve, naj se odstranijo kmečki tabori. Pri vseh mogočih vprašanjih, ki so jih uredili na sestankih zastopnikov deželnih stanov zlasti v zadnjih letih Maksimilijanove vlade — saj prav innsbruške določbe pomenijo skoraj nekakšno fevdalno ustavo habsburških dednih dežel — pa kmečkega vprašanja vendarle niso niti približali rešitvi.

V enem pogledu pa se zdi, da se je položaj proti koncu drugega desetletja 16. stoletja vsaj krajeveno vendar izboljšal. Poleg trgovine s poljskimi pridelki in tovorjenja, ki sta po koncu vojne zoper Benečane znova oživela, se je odprl podložnikom na Notranjskem (na Krasu, v okolici Cerknice, Loža in Kočevja) nov vir dohodkov v lesni obrti.⁹ Lesne izdelke so tovorili iz dežele na zahod. Ta trgovina je morala biti znatna, ker je hotel vrhovni gozdni mojster Petran od tega izvoza pobirati poseben davek. Stanovi so se leta 1520 pritožili zoper to, sklicujoč se na neko starejše cesarjevo povelje.

Iz dobe med slovenskim kmečkim uporom in nemško kmečko vojsko je ohranjenih tudi nekaj dokumentov, ki pričajo o tem, da se kmečki položaj na splošno še vedno ni nič poboljšal, pa tudi misel na upor ni izginila. Iz področja belopeškega gospostva so se ohranile iz let 1520—1521 tri prošnje, v katerih se potegujejo posamezni podložniki za dediščino, ki jim je bila po krivici vzeta.¹⁰ Leta 1520 se je novi blejski upravitelj Krištof Kreyg (leta 1515 je še podpiral kmečke pritožbe!) moral zagovarjati proti novim pritožbam Blejcev, leta 1521 pa so se pritožili tudi meščani mesta St. Leonhard v Laboški dolini pri bamberskem škofu.¹¹ Iz leta 1523 je ohranjena pritožba Nakeljčanov o težkih časih zaradi Turkov in višanju dajatev po vicedomu.¹² Iz nižjeavstrijske računske pisarne so vicedoma o davku sicer povprašali (28. maja), ker zanj še niso vedeli (!), in mu priporočili, naj obdavči bogate sorazmerno z revnimi, sicer pa proti zvišanju niso ugovarjali.

Nemška kmečka vojska v letih 1524 do 1526¹³ se je od slovenskega kmečkega upora bistveno razlikovala predvsem po tem, da je stala že čisto v znamenju verskega boja in reformacije. Bila je tesno povezana s »plebejskim«¹⁴ krilom reformacijskega gibanja, ki mu je stal na čelu Tomaž Müntzer. Iz verskega nauka o evangelijski enakosti so namreč neposredno izvajali zahtevo po družbeni enakosti ljudi in po odpravi pravic plemstva in osvoboditvi podložnikov. Z raznimi svetopisemskimi primerami so bičali krivice svojega časa in pripravljali boj za družbeni prevrat s pomočjo kmečkega upora.¹⁴ Zato so stale verske in cerkveno-organizacijske zahteve v večini kmečkih programov v nemški kmečki vojski na zelo vidnem mestu.

Malo poprej, preden so se začeli prvi nemiri v letu 1524, so stanovi habsburških dežel junija vnovič zbrali pritožbe proti duhovščini in njenemu izrabljanju cerkvene službe, podobne kakor že v Innsbrucku leta 1518. Tudi upor, ki se je vnel med kmeti in meščani na Salzburškem, so kot neposredni povod izzvali Langovi protireformacijski ukrepi; seveda pa je v ozadju tudi že dolgotrajno nezadovoljstvo, ki je našlo izraz v raznih pritožbah že pod kraj 15. stoletja.¹⁵ Podložniki so oprli stare pritožbe tokrat tudi na evangelijsko-božjo pravdo. Postavili so vrsto zahtev predvsem cerkvenega, pa tudi gospodarskega in socialnega značaja. Najznačilnejše so bile pač zahteve o svobodni volitvi župnikov, evangelijski pridigi, reformi glede desetine, volitvi deželnoknežjih sodnikov ter o odpravi nevoljništva. Gospodarske zahteve po odpravi dajatev pa so bile v bistvu iste — le manj podrobne — kakor so jih podložniki ponavljali že večkrat od leta 1462 naprej.

Preko gorskih prelazov se je razširil upor v nekatere okoliše severne Koroške, še bolj pa v rudarsko področje zgornje Štajerske v dolinah Aniže in zgornje Mure od obmejnega mesta Schladminga do Leobna. Sprva je šlo najbrže le za posamezna samostojna jedra (Schladming, Leoben, področje ob Muri). Štajerski deželni stanovi so zbrali že junija s sodelovanjem koroškega in kranjskega plemstva vojsko zoper upornike. Ta je prodrla pod poveljstvom starega deželnega glavarja Sig-munda Dietrichsteina do Schladminga in to obmejno mesto že zasedla, a doživela tu strahovit poraz, ki so ji ga zadali salzburški uporniki. Del plemstva in vojaštva je padel v

pouličnem boju, Dietrichsteina in koroškega deželnega upravitelja Welzerja ter deset drugih plemičev so uporniki ujeli, ostala vojska pa je drvela v brezglavem begu, v katerem so plemiči izgubili ves svoj bogati pratež, proti vzhodu. Za ta udarec je prišlo maščevanje konec septembra; tedaj je Salm s plemiško vojsko upornike pobil in potlačil upor na Štajerskem.

Dogodki so odmevali tudi v slovenskih pokrajinah. Čeprav se omenja kmečko vznemirjenje, ki ga je povzročil nenavadni uspeh upornikov, tudi na Koroškem in Štajerskem, sta vendar spodnja Koroška in spodnja Štajerska, ki ju je bil deset let pred tem zajel slovenski kmečki upor, tedaj ostali mirni. Drugače pa je bilo na Kranjskem. V istem času, ko se je vnel upor v Salzburgu, je začelo vreti tudi na Kranjskem. Domneva enega izmed kranjskih deželnih zgodovinarjev,¹⁶ da naj bi bili tudi med slovenskimi kmeti razširjeni znani nemški »artikli« (»Dvanajst artiklov«, sestavljeni do 1. marca in prvič tiskani do 21. marca 1525), je gotovo napačna, saj so celo v Salzburgu sestavljene kmečke zahteve sicer v istem duhu, a vendar samostojno glede na konkretne razmere v deželi. Po izjavi stanovskih zastopnikov v Augsburgu¹⁷ so se hoteli upreti Kranjci deželnemu knezu, plemstvu in duhovščini. Trditev glede deželnega kneza ni prav v soglasju z drugimi stanovskimi podatki o pobudah za kmečki upor; drugi del njihove trditve, da je »upor nastal predvsem zaradi duhovnikov« — zdi se, da gre pri tem predvsem za duhovnike, ki so stali na strani upornikov! — drži v drugačnem smislu (upora zoper duhovščino!) gotovo za nemško kmečko vojsko v celoti, pa tudi za salzburško-štajerski upor, ki je sprožil gibanje na Kranjskem. Težko pa je reči kaj trdnega, v kolikšni meri drži taka značilnost tudi posebej za gibanje slovenskega kmeta 1525, se pravi v kolikšni meri je to gibanje samoraslo in doma v domačih razmerah, v kolikšni meri pa po svoji usmerjenosti tesneje zvezano s svojim širšim okvirom. Viri kmečkega izvora, ki bi edini mogli odgovarjati na to vprašanje, se nam namreč niso ohranili. Verjetno se je seveda tudi gorenjsko gibanje opiralo na podobne verske ideje kakor upori v nemških deželah. Vendar pa kaže, na to navaja tudi razvoj konkretnih zahtev upornih kmetov na Salzburškem, Štajerskem in Tirolskem, da so se oblikovale podrobne kmečke zahteve vendarle v prvi vrsti iz domačih razmer. To sodbo podpira tudi pritožba

kranjskih stanov proti vicedomu Praunwartu. Ta naj bi bil namreč podložnikom rekel, kakor ti »očitno pripovedujejo«, da deželni knez noče, da bi plačevali davek le kmetje; čeprav on to obtožbo zavrača, se kmetje od tedaj upirajo plačevati davke. Vsekakor je bil to pri nas prvi širši znani upor proti izrednim deželnim davkom. Dalje naj bi bil vicedom dejal, da bo pisal deželnemu knezu, naj pošlje v deželo komisarje, ki naj bi zaslišali gospode in podložnike glede medsebojnih pritožb.¹⁸ To kaže, da je bilo stališče podložnikov leta 1525 vsaj v znatni meri isto kakor ob uporih leta 1515, ne pa v celoti bistveno različno, kakor bi se zdelo po pritožbi stanov. Gibanje se je poleg tega po tem poročilu začelo s pritožbo, ki so jo podložniški poslanci predložili predstavniku deželnega kneza v deželi; potemtakem so morali pred tem nastati že tudi vsaj zametki nove kmečke zveze, čeprav o njej ni nobenih sporočil.

Središče kmečkega gibanja je bilo tokrat na Gorenjskem.¹⁹ Stanovi pa se niso toliko obotavljali kakor pred desetimi leti. Deželni glavar Jožef Lamberg je izdal takoj ob prvih začetkih uporniškega gibanja poziv na plemstvo, da se mora osebno zbrati na vojsko zoper kmete, razen tega pa je bil razpisan še poseben davek, katerega pa so se duhovščina in mesta branili plačevati. Lamberg je zasedel Ljubljanski grad, ki ga je izbral za svoj glavni stan in mobilizacijsko središče. Razen tega je uporabil zoper kmete tudi 400 huzarjev, ki so bili v deželi pripravljeni pod Kacijanarjevim poveljstvom zoper Turke. Poslal jih je takoj v Kranj, »ker se je zdelo to mesto najprikladnejše, da se obdrže kmetje v miru«. Do pravega oboroženega upora in spopada pa sploh ni prišlo. Kljub temu so postopali huzarji zelo samovoljno. Stanovi so se po koncu upora pritoževali, da huzarji niso gospodarili nič drugače kakor Turki, čeprav so v redu dobivali svojo mezdo. Zaradi tega naj bi se nastanila v bodoče vojska, pripravljena zoper Turke, ob hrvatski meji, Kranjska pa ji bo skrbela za hrano. Zaradi hitrega nastopa stanov so se kmetje pomirili. »Pri tem je zelo veliko vplival tudi spomin na nekdanjo kazen«.

Kranjsko plemstvo je sodelovalo tudi ob obeh pohodih proti štajerskim upornikom.²⁰ Pri prvem pohodu je padel Gašper Rauber, okrog 30 plemičev pa je imelo z izgubljenim pratežem za 5000 goldinarjev škode. Za jesenski pohod pa so sklenili notranjeavstrijski stanovi, da bodo zbrale Štajerska,

Koroška in Kranjska skupno 1000 mož. Kranjske čete (številčna moč ni navedena v ohranjenih aktih) je vodil Nikolaj Schnitzenpamer, ki je imel s stanovi precej sitnosti zaradi nerednega pošiljanja vojaških mezd.

Na sestanku zastopnikov deželnih stanov v Augsburgu ob prelomu let 1525 in 1526 so sicer kranjski stanovi ugotavljali, da je upor že prenehal, a sami vendar še niso bili pomirjeni. Zato so pozivali deželnega kneza, naj ukrene vse potrebno, da se takšni dogodki v bodoče preprečijo. Razen tega so se pritožili proti vicedomu, češ da neti upor, in proti ljubljanskemu mestu in delu duhovščine, ki ni hotel prispevati k stroškom, potrebnim zaradi upora, čeprav je nastal ta »v prvi vrsti zaradi duhovnikov«. Predlagali so, naj te duhovnike odstavi. Zaradi tega spora najbrže stanovi tudi niso hoteli sprejeti zastopnika duhovščine med poslance za augsburški sestanek.

Če bi se pritožba proti duhovščini omejevala v zvezi z uporom le na sporočilo deželnih stanov, bi bilo iz tega komaj mogoče sklepati na vplive plebejske reformacije na uporniško vrenje leta 1525 na slovenskih tleh. Toda neposredno po uporu je označil ljubljanski škof tiste duhovnike, ki so sodelovali (očitno zaradi svojega nagibanja k reformaciji) pri začetku kmečkega upora, takole: »Žal je v deželi velika zmeda, ki je nastala največ zaradi pridigarjev, zaradi tega ker oznanjajo na prižnici in sicer zoprne stvari, ki služijo bolj razdiranju vere, nemiru in uporu kakor pa edinosti«. Tudi to označbo so ponovili stanovi in prosili Ferdinanda, naj »odpravi takšno zmedo in napravi v tem pogledu dober red«.²¹ Tako postaja domneva o odmevu plebejske smeri reformacije ob tem uporu gotovo precej verjetna, čeprav zaradi pomanjkanja vsakršnih podrobnih virov ni mogoče reči prav nič zatrdno, ali gre pri tem za neposredno razširjanje te oblike reformacije in iz katerega središča (okrog Müntzerja ali iz švicarskega področja) ali pa le za njene posredne in manj jasne odmeve.²² To vprašanje kakor tudi vprašanje vloge prekrščevalstva in štifstarstva v naših kmečkih gibanjih v 16. stoletju²³ si bomo ogledali pozneje v zvezi z razmerjem kmečkih uporov do reformacije na Slovenskem skupaj (str. 253—270).

Deželni stanovi so že v razpravah po uporu leta 1525 pričakovali v kratkem novega kmečkega upora. Vendar je bil tokrat njihov strah neutemeljen. Kmetje so ne le na Kranjskem, marveč na vsem slovenskem ozemlju poslej mirovali blizu petdeset let.

Do šestdesetih let 16. stoletja srečujemo v virih le nekaj sporočil o manjših uporih na Goriškem, kamor se slovenski kmečki upor ni razširil. Večinoma gre za kmečka gibanja na Tolminskem. Tam je pospeševalo kmečke upore nasprotje med tolminskimi svetnimi gospodi in čedadskim kapitljem, tako da so duhovniki večkrat hujskali kmete proti glavarjem in obratno.²⁴ Tako so se Tolminci prvič uprli proti povečanim davkom, ko so preurejali davčno knjigo, prav tedaj, ko sta si bila v laseh že dalj časa tudi njihov posvetni in cerkveni gospodar (1542). Prav tedaj so se pritoževali tudi proti župniku Florjanu in so celo zahtevali, naj ga odstavijo (1538—1540), pa tudi z naddiakonom niso bili zadovoljni (1557). Tudi Bovčani so se upirali svojima župnikoma (1538—1539).²⁵ Do širšega kmečkega upora na Goriškem pa je prišlo prvič leta 1556, ko je plemstvo ob novi ureditvi davkov odstranilo kmečke zastopnike iz deželnih stanov. Vendar je bil upor hitro zadušen in kmetje niso mogli obraniti svoje stare pravice.²⁶

Sicer pa se je v 16. stoletju v marsičem za dolgo ustalil podložniški položaj na način, ki je močno povečal podložniško breme — tudi tam, kjer se sama graščinska bremena niso bistveno povečala. Sredi 16. stoletja se je namreč ustalil novi davčni sistem, se pravi način, kako so poslej določali in pobirali tako imenovane »izredne davke«. S to ustalitvijo so dobili dotedanji »izredni davki« nov značaj: spremenili so se v neko vrsto rednega zemljiškega davka, ki je obremenjeval v prvi vrsti podložniško zemljiško posest. Tako se je zaradi hitrega povečevanja deželnih davkov zmanjšal čisti dohodek kmetije in tudi stare in nespremenjene graščinske zahteve so postale v sorazmerju z zmanjšanimi kmetovimi dohodki težje breme, kakor pa so bile dotlej.

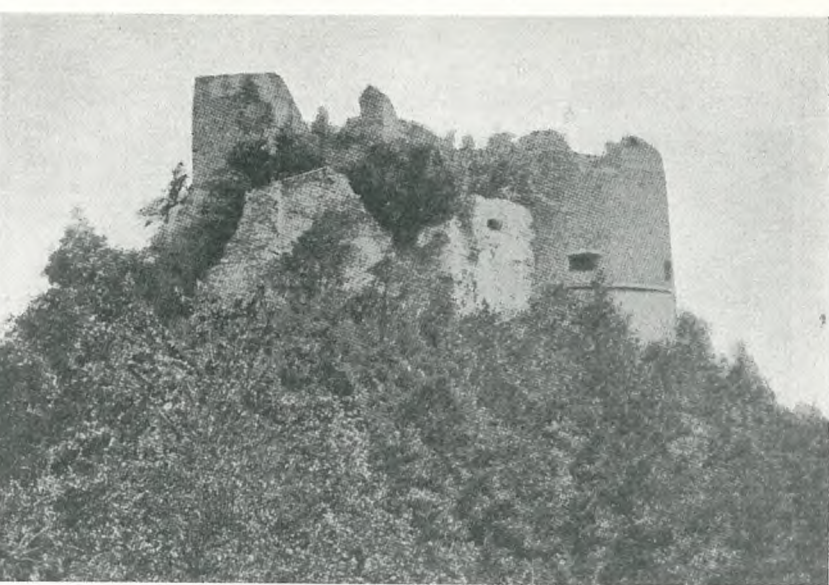
V boju za ustalitev davčnega sistema pa deželni knez ni bil sam. Ti davki so bili namreč nujno potrebni za organizacijo obrambe proti Turkom.²⁷ Zato so prav dežele, ki so občutile turško nevarnost najhuje, zahtevale tudi same, naj se breme za obrambo porazdeli vsaj v denarnem pogledu enakomerneje med vse habsburške dedne dežele, ne pa da bi ga nosile le notranjeavstrijske pokrajine.

Prvi poskus, da bi se to vprašanje uredilo, je zvezan še z reformami cesarja Maksimilijana. Ko je izgnal na zahtevo notranjeavstrijskih deželnih stanov Žide s Koroškega in Štajerskega, je namreč poskusil v zameno dobiti splošen popis kosmatih

dohodkov zemljiških gospodov od njihovih gospostev. Vendar pa za ta popis niti ni gotovo, ali je bil tedaj v resnici napravljen.²⁸ Ko pa so stroški za deželno obrambo proti Turkom v zvezi z gradnjo obrambnega sistema ob hrvatsko-turški meji od okrog leta 1530 neprestano rasli, so se pridružili kranjskim deželnim stanovom v njihovi borbi za enakomernejšo porazdelitev tega bremena tudi štajerski deželni stanovi. Notranjeavstrijski deželni stanovi so v četrtem desetletju 16. stoletja neprestano zahtevali »primerno pomoč vseh dežel« in poudarjali: »Posamič so dežele preslabe za odpor. V skupnem delu leži rešitev.« Tako je nazadnje izdelal štajerski deželni glavar Ivan Ungnad načrt o tem, kako naj bi enotno obdavčenje v vseh avstrijskih dednih deželah ustvarilo denarno podlago za obrambo in protinapad proti Turkom. Hkrati s tem naj bi skupni sestanek zastopnikov deželnih stanov vseh habsburških dežel izdelal tudi enotno zakonodajo o obleki, gostilnah, obrtnikih, poslih, dedovanju ter uvedel po vseh deželah enoten denar. Že leta 1531 so zahtevali štajerski deželni zastopniki tudi uvedbo enotnih mer za žito, enoten policijski red, rudarsko pravo in drugo.²⁹

Od vseh teh načrtov se je uresničil le načrt o ustalitvi enotnega davčnega sistema. Temelj za novo ureditev davkov je bil dosežen na »generalnih« sestankih zastopnikov deželnih stanov v Pragi (leta 1542) in na Dunaju (leta 1543).³⁰ Kot temelj za določanje davkov so vzeli tiste dohodke zemljiških gospodov, ki so jih dobivali od podložnikov v obliki denarnih dajatev ali dajatev v pridelkih, poleg tega pa še 1 % vrednosti vinogradov zemljiških gospodov in premičnega premoženja meščanov. Tisto zemljišče, ki ga je uporabljal zemljiški gospod sam (dominikalna posest), ni bilo obdavčeno, seveda z izjemo vinogradov. Ker je morala biti davčna podlaga enotna, so dajatve v pridelkih ocenili v denarju. Vendar so jemali pri tem le eno tretjino do ene desetine resnične tržne cene. Vrednost tlake pri tem niso upoštevali. Ocena je bila v celoti tako nizka, da so šteli že proti koncu 16. stoletja, da je resnična vrednost imenjskih dohodkov okrog sedemkrat večja, okrog leta 1630 pa je ustrezal en funt pfenigov imenjskih dohodkov približno osemdesetim funtom pfenigov vrednosti kapitala.³¹

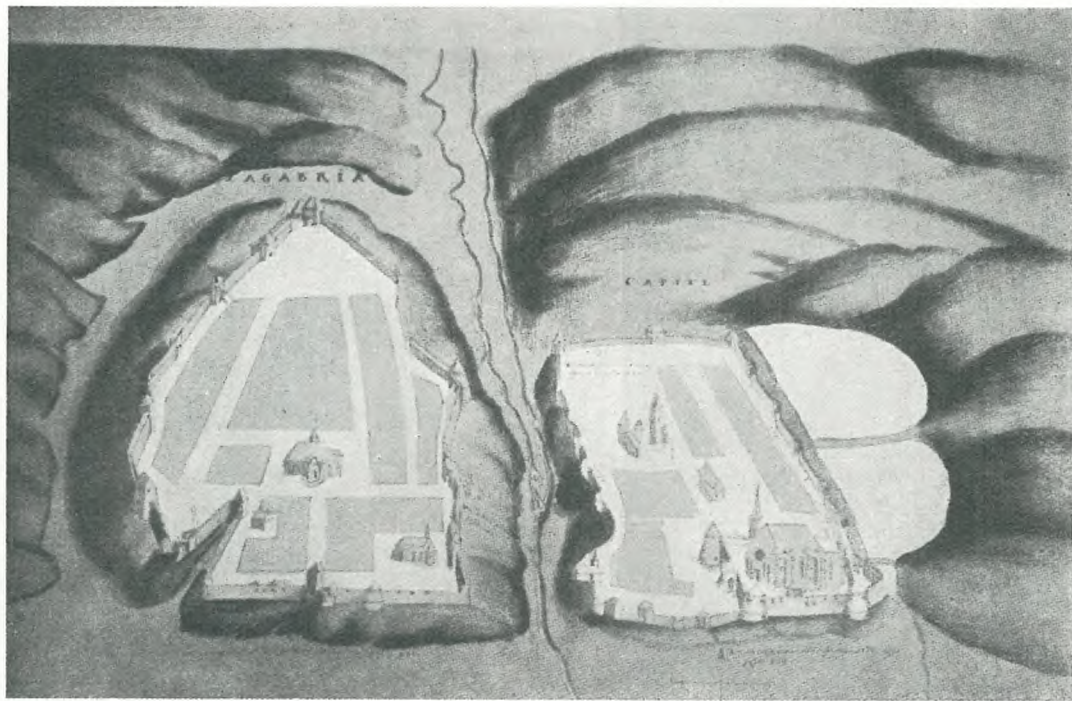
Zaradi popisovanja vseh teh dohodkov so morala gospodstva sestaviti tako imenovane »popravljenе urbarje« in jih predložiti vicedomskemu uradu. V njih bi namreč morali »popraviti«

Grad Kostel (razvaline)

Ostanki gradu Konjščina

Slika Zagreba iz 16. stoletja

napovedi o obsegu dominikalnega in kmečkega (rustikalnega, t. j. na kmetije razdeljenega) zemljišča, kolikor se je v tem pogledu stanje starejših urbarjev spremenilo. V resnici so pa fevdalci marsikje uporabili »popravljanje« urbarjev tudi za to, da so povečali dajatve, ki so jih zahtevali od svojih podložnikov. Značilno je, da so gledali podložniki ponekod prav zaradi tega že v samem sestavljanju »popravljenih urbarjev« kazni za prejšnje kmečke upore in so se proti tem urbarjem tudi pritoževali. Prav od tega časa se je začela kazati upornost na Tolminskem. V šestdesetih letih 16. stoletja pa se je v teh okoliščinah začela kazati znova kmečka upornost tudi na Kranjskem. Vendar pa ti upori niso zvezani samo s spremembami graščinskega bremena, marveč celotnega kmečkega bremena in tudi širšega gospodarskega razvoja, posebej glede kmečke trgovine.

Obramba proti Turkom in novi davčni sistem sta prinesla prebivalstvu slovenskih pokrajin novo ogromno breme. Že v zvezi z ustalitvijo davčnega sistema je preložilo plemstvo to novo breme predvsem na kmečko prebivalstvo, delno tudi na meščanstvo, najmanjši del pa so prevzeli plemiči sami. »Izredni davek« se je povečal že med leti 1542 in 1558 na dvainpolkratno vsoto napovedanih imenjskih dohodkov (250 %). Prav med leti 1558 in 1574 pa so morali plačevati davke, ki so bili razporejeni na gospodstva po dohodku od kmetij, izključno le podložniki sami; zemljiški gospodje pri tem niso sodelovali, kakor so — čeprav z majhnim deležem — včasih poprej in pozneje do začetka 17. stoletja (1552—1556 z 19 %; 1556 s 16 %; 1557 z 11 %; 1575—1576 z 10 %; 1577 z 10 %; 1587—1592 s 5 in pol %; 1594 z 31 %; 1595—1604 s 25—30 %; 1605 z 8 %; v letih 1558 do 1574, 1578—1586, 1593 in 1606—1740 so ta davek nosili podložniki sami).³² Seveda pa tudi v letih, ko je bil delež davka predpisan neposredno gospodstvu, niso redko prevalele graščine na kmete celotnega bremena, saj so prav one pobirale davek. Poleg tega so morali kmetje v sedemdesetih letih plačevati nekatere davke tudi neposredno za obmejne utrdbe — tako posebne davke za utrditev Petrinje, za gradnjo Karlovca in podobno.³³ Prav tako dolžnost vojaške službe v obliki deželne brambe ni bila lahko breme. Kmetiji je vzela gospodarja ali vsaj moško delovno silo prav v tistih mesecih, ko je bila za poljska dela najbolj potrebna.³⁴ Kako težko je bilo to, kaže že ostra grožnja, ki je bila objavljena za tiste, ki bi zanemarjali to dolžnost: podložnik,

ki bi bil poklican pod orožje, pa bi odpovedal poslušnost, bi izgubil dedno pravico do svoje kmetije (1536).³⁵

Na kmečke težave pa je vplival v 16. stoletju tudi širši gospodarski razvoj. Močno poseganje kmečkega prebivalstva v podeželsko trgovanje je povežalo kmečko gospodarstvo zelo močno z vprašanji splošnega razvoja trgovine. V 16. stoletju se vrstijo v borbi stanov zoper meščanske zahteve, naj se odpravi ta kmečka trgovina in obrt, zopet in zopet s strani deželnih stanov trditve, da so na Kranjskem kmetije »premajhne in preozke«, da bi se mogli kmetje preživljati samo s poljedelstvom. Zato morajo zaslužiti tudi z drugim delom. Te trditve — vzete za povprečno pravo kmečko posest — gotovo niso padale ob takšni priložnosti, da bi jih mogli jemati za čisto zlato. Gotovo tudi niso v skladu s podatki urbarjev, ki vsaj v nekaterih okoliših dokazujejo, da se število in obseg celih kmetij sorazmerno malo spreminja³⁶ in da torej njihove poljedelske možnosti v 16. stoletju niso mogle biti manjše kakor v stoletjih pred intenzivnim posegom v podeželsko trgovanje. Toda spričo povečanja podložniških bremen — tudi v obliki deželnih davkov — so se stare okoliščine kmečkega gospodarjenja bistveno spremenile. Dodatni dohodki iz trgovine so gotovo bistveno olajšali izpolnjevanje podložniških dolžnosti, in prav v tem so se skladale koristi plemstva s koristmi podložnikov. Poleg tega so graščaki hkrati s kmečko trgovino branili zoper meščanske zahteve tudi svoje lastno trgovanje — bodisi da so ga opravljali neposredno sami, bodisi da so ga zanje opravljali njihovi podložniki. Poleg tega pa je prav v 16. stoletju na Kranjskem res hitro naraščala prav tista skupina prebivalstva, ki je posebej tesno zvezana s podeželsko trgovino in obrtjo. Na eni strani gre pri tem za kajžarje, torej za skupino vaškega prebivalstva, ki je imelo tako majhno zemljiško posest (okrog 1/16 celega grunta), da se je le delno mogla preživljati s poljedelstvom, večji del pa z delom svojih rok. V prometnejših predelih so sestavljali že v 16. stoletju več kakor tretjino vsega prebivalstva. Zanje je res veljalo, da niso mogli živeti brez vaše obrti, prometa in trgovine, zlasti pa brez zaslužka v zvezi s fužinarstvom.

Hkrati pa se je razvijala ob tem gospodarskem razvoju na vasi tudi druga, čeprav redkejša in maloštevilnejša skupina kmetov, ki so si s trgovanjem pridobili precejšnje premoženje in se dvignili nad povprečje svojih sovaščanov. Nekateri med

njimi so se okoristili z gospodarskimi težavami manjših zemljiških gospodstev in kupili od njih ali cele kmetije ali pa vsaj manjše kose zemljišča. Tako so se — vsaj za kupljeno zemljišče — osvobodili svojih dolžnosti, ki so jih vezale dotlej v razmerju do zemljiškega gospoda. Postali so svobodni, ker so bili odslej podrejeni neposredno deželnemu knezu, brez posredništva kakga zemljiškega gospoda. Takšnih »svobodnikov« je bilo okrog 340 na Kranjskem, preko 700 na Koroškem in okrog 800 na Štajerskem (vendar v zadnjih dveh primerih znatno več v nemškem, kakor v slovenskem delu obeh dežel). Na Kranjskem je segel ta pojav v začetku 17. stoletja že tako daleč, da se je čutilo plemstvo ogroženo. Deželni stanovi so leta 1611 prosili vladarja, naj prepove takšne osvoboditve in izda odlok, naj »se ohrani plemstvo v svoji časti, podložništvo pa v svojem položaju.«³⁷

Trgovina je torej pomenila za kmete pomembno gospodarsko vejo in je izdatno vplivala na notranje razslojevanje vaškega prebivalstva. Vsaj za posamezne okoliše obstoje tudi takšna neposredna pričevanja kakor za spodnjo Ziljsko dolino, o kateri pravi podkloštrski opat leta 1587: »Slovenski kmetje so delno tovarniki, ki jih imenujejo ‚saumer‘, delno prevozniki. Noč in dan se pečajo s trgovanjem in s tovorjenjem sem in tja.«³⁸ Ziljska dolina je bila sicer v tem pogledu spričo ugodnega zemljepisnega položaja (ob cesti z Dunaja mimo Beljaka do Benetk, tu je poleg tega stara intenzivna reja konj) izredno aktivna, saj je pomenil izraz »slovenski tovarnik« na Salzburškem večinoma isto, kar pogosto uporabljeni drugi izraz virov — »ziljski tovarnik.«³⁹ Ni pa bila edini primer takšne vrste na slovenskih tleh. Podobno je stanje v širokem kraškem zaledju obeh jadranskih pristanišč — Reke in Trsta — pa tudi še ponekod drugod. Kranjsko plemstvo in mesta označujejo podobno vse podeželje te pokrajine. Zato je razumljivo, da je borba okrog kmečke trgovine in obrti, ki se je po slovenskem kmečkem uporu vnovič zaostрила in v kateri so mesta sredi 16. stoletja začasno dosegla nekatere uspehe, dvignila med kmeti precej vznemirjenja, prav tako pa tudi druge ovire, zvezane s finančno politiko deželnega kneza v istem času.

Po približno četrto stoletja trajajočem razpravljanju (od leta 1518 naprej) je bil izdan leta 1542 končno *policijski red* za dolnjeavstrijske dežele, h katerim so spadale tudi vse slovenske pokrajine, in je s svojimi določbami bistveno omejil dotedanji pravni okvir podeželske trgovine: »Zato naj noben duhovnik,

plemič, meščan in kmet zunaj mest in trgov ne kupčuje, trguje in prekupčuje z nobenim blagom, marveč vsakdo, ki biva na kmetih, naj vse, kar pridelal, priredi, kot desetino prejme in za hišno gospodarstvo ne potrebuje, temveč želi prodati, pripelje ali dá pripeljati na tedenske in letne sejme v mesta in trge na prodaj.« Kmečki trgovini so bila odprta le še skromna vrata z določbo: »Vendar meščanom in tujim trgovcem ni prepovedano, da kupujejo na kmetih pri zemljiških gospodih, njihovih oskrbnikih, župnikih in beneficiatih žito in vino, ki so ga ti pridelali ali kot dajatev prejeli. Kjer pa ni v bližini tedenskih sejmov, smejo prelati, plemiči in kmetje za lastne potrebe kupovati od sosedov in lastnih podložnikov, vendar je treba paziti, da ne pride pri tem do zlorabe«. Poleg tega je bilo dovoljeno na tedenskih in letnih sejmi v mestih in trgih po odstranitvi tržnega znamenja (dokler je viselo to, so smeli kupovati le meščani in le za lastne potrebe) kupovati »tudi drugim ljudem za lastne potrebe, meščanom pa za nadaljnjo preprodajo«. ⁴⁰ Določbe so bile v tako očitnem nasprotju z resničnim stanjem, da so kmetje nadaljevali s svojim trgovanjem in očitno — vsaj na Kranjskem — tudi s svojimi sejmi ob žegnanjih. Kmečko trgovino so podpirali tudi zemljiški gospodje in delno celo prepletali z njo svojo lastno. Z druge strani pa so mesta skušala s pomočjo tega policijskega reda zavreti celo tisto kmečko trgovanje, ki je bilo še dovoljeno — ne le podeželske sejme in kmečko tovarništvo, marveč tudi kmečko nakupovanje ob sejmi v mestih in trgih v dovoljenih mejah. ⁴¹ Zato ni prav nič slučajno, da trde tako stanovi, kako morejo sprožiti te določbe kmečki upor, kakor tudi meščani, da se ob podeželskih (ogroženih in prepovedanih!) sejmih spričo kmečkega nezadovoljstva oblikuje nova kmečka zveza na Kranjskem. ⁴² Tako ni grozil zaradi teh vprašanj pravcati oboroženi spopad le med mesti in plemstvom, ⁴³ marveč prav tako tudi kmečki upor. Toda po celem desetletju sporov o podeželski trgovini so bile v policijskem redu leta 1552 znova potrjene določbe policijskega reda iz leta 1542, poseganje plemstva v trgovanje pa še ostreje obsojeno: Kot prepovedano prekupčevanje je označeno delo »nekaterih deželanov, ki spravljajo v kašče in kleti ne le svoj pridelek žita in vina, marveč tudi dajatveno in desetinsko žito in vino. Oboje hranijo tako dolgo, da nastane draginja, čeprav bi se živila kvarila. Dalje silijo svoje podložnike, ki bi radi peljali svoje pridelke v mesta in trge na sejme na prodaj,

da jim prepuste svoje vino, žito in druge pridelke celo za nižjo ceno, kakor bi jih mogli spečati na omenjenih sejmi. Ko se pa cena žita in drugih pridelkov dvigne, ukazujejo podložnikom, da peljejo na podlagi tlačanske dolžnosti omenjeno blago v mesto na prodaj. Nekateri deželani jim celo predpišejo ceno, po kateri morajo prodati. Ako ne dosežejo zahtevane cene, morajo podložniki sami kriti primanjkljaj iz lastne mošnje. Le v dveh pogledih so stanovi proti težnji mest — da bi meščani takoj po žetvi razpolagali pri svojem trgovanju z vsemi presežki poljedelstva — dosegli olajšave za podeželsko trgovino: »Ako nakupi deželan ali podložnik živino in jo redi nekaj časa na svojih zemljiščih, jo sme prodati. To ni prepovedano prekupčevanje. Tudi tovarnikom (to so bili v prvi vrsti kmetje, ki so imeli razpoložljivo tovarno živino!) je dovoljeno, da nakupujejo potrebščine za povratno pot, vendar ne smejo preletati hribov in dolin ter vsega pokupiti.«⁴⁴

Kljub temu olajšanju prejšnjih določb stanovi z novim policijskim redom niso bili zadovoljni in so dosegli leta 1553 k njemu za vsako deželo posebej še nekatere olajšave podeželske trgovine, predvsem svoje, pa tudi kmečke. Tako je bilo na Koroškem dovoljeno »ne le meščanom in tujim trgovcem, marveč tudi naseljenim koroškim kmetom, da kupujejo v podeželju pri prelatih, gospodih, plemičih, oskrbnikih, župnikih, vikarjih in beneficiatih žito, ki so ga omenjene osebe pridelale ali prejele kot dajatev ali desetino; voziti ga smejo na tedenske sejme in tam prodajati. Enako smejo omenjeni duhovski in svetni gospodje voziti svoje žito na Laško in tam prodajati razen v primerih, ko prepove izvoz deželni knez zaradi draginje, vojske in drugih občil koristi«. Dovoljeno jim je bilo »izvažati žito tudi v sosednje dežele, na Tirolsko, Salzburško, Štajersko in Kranjsko ter ga tam prodajati«. Končno so smeli »svojo zrejeno in pitano drobnico in veliko živino ter tisto, ki jo pasejo na planinah, in vsa živila, ki jih imajo ali dobe, prodajati pri svojih hišah, les pa v svojih gozdovih«. Štajersko plemstvo je doseglo bolj omejene spremembe: »Ker je za deželane na Štajerskem škodljivo in proti njihovim svoboščinam, da bi morali voziti naprodaj svoje pridelke in les v mesta in trge na tedenske in letne sejme, dovoli vladar prelatom, gospodom, ostalim plemičem, oskrbnikom, župnikom, vikarjem in beneficiatom, kakor na Koroškem, da prodajajo živino in vsa živila pri svojih hišah, les pa v gozdovih, in jih niso

dolžni voziti na letne in tedenske sejme«. Najobsežnejše omiljenje pa so dosegli kranjski stanovi. Kakor trdijo v svojih pritožbah tudi predstavniki mest, se je lotil tu trgovanja večji del podložnikov ter da s takšnimi kmeti meščanski trgovec ne more tekmovali, ker je tovarniški promet — na Kranjskem drugačen zaradi pomanjkanja plovnih rek in voznihi cest ni bil mogoč — za meščana drag, kmet ima pa lastno živino. Prav tako ocenjujejo položaj stanovi, ko pravijo, da večji del podložnikov ne bi mogel živeti in ustrezati dolžnostim glede dajatev in davkov, če se ne bi ukvarjali s tovorjenjem na Goriško, Vipavsko, v Trst in na Laško ter tam prodajali ter barantali in vozili od tod vino in sol; to velja zlasti za Dolenjsko in Kras, ki sta oddaljena od letnih in tedenskih sejmov. Spricho tega po pritožbi kranjskih stanov omejitev plemiškega in kmečkega trgovanja na redne tedenske in letne sejme za to deželo ni bila mogoča. Tako je vladar dovolil »zemljiškim gospodom in podložnikom, da prodajajo svoje produkte pri svojih hišah, les v gozdovih in jih niso dolžni tovoriti na tedenske sejme«. Tudi tu smejo, kakor na Koroškem, »kupovati ne le meščani in tuji trgovci, marveč tudi kmetje in drugi podložniki žito in druge pridelke pri zemljiških gospodih. Tovoriti jih smejo ne le na tedenske in letne sejme v mesta, marveč tudi na Goriško in Laško naprodaj ali v zamenjavo za drugo blago« — za sol, vino, olje in drugo, kar smejo doma neovirano prodajati.⁴⁵

Prva ovira podložniškega trgovanja je s tem odpadla. Kolikor so poslej nastopala nasprotja spricho kmečkega trgovanja, so vodila predvsem v spor z zemljiškimi gospodi, kadar so hoteli spraviti trgovino čim bolj v svoje roke. Določbe so bile namreč širše glede stanovske kakor glede kmečke trgovine, medtem ko so meščanskemu nasprotovanju zoper podeželsko trgovino nasploh odvzele dobršen del pravne podlage. Leta 1578 so pridobili fevdalci za kmečko trgovino celo nekaj novih pravic. Odslej so namreč smeli kmetje trgovati celo z nekaterimi obrtniškimi izdelki (npr. z obleko in čevlji) ter s smodnikom.⁴⁶

Vendar pa je, prav ko so bile odstranjene te zapreke kmečkega trgovanja, zadel kmečko trgovanje hud udarec z druge strani. Neposredni davek na zemljišče, odmerjen po imenjskih dohodkih, v drugi polovici 16. stoletja ni mogel več zadovoljiti vseh denarnih potreb deželnega kneza in deželnih stanov. Zlasti pomemben dopolnilni denarni vir so bile — poleg prvih monopolov in posrednih

davkov (naklad) na posamezne predmete — mitnine. Uveljavljale so se nove mitnice, mitnina, ki so jo plačevali ob starih mitnicah, pa je rasla. Tako je bila na primer trgovina med Kranjsko in Goriško do leta 1519 še prosta. V prvih letih svoje vlade je sicer poskušal uvesti Ferdinand plačevanje carine na vino, ki so ga izvažali iz Goriške na vzhod, vendar je moral to dajatev leta 1523 odpraviti. Leta 1544 pa se je začela zaradi naraščanja stroškov za vojsko uveljavljati nova carinska politika. Tedaj so spet uvedli plačevanje carine na govejo živino, ki so jo izvažali s Kranjskega (oziroma s Hrvatskega preko Kranjskega) na Goriško in dalje v Italijo na benečansko ozemlje. Nazadnje so v drugi polovici 16. stoletja začeli pobirati ob meji imenovanih dežel kar dvojno carino (enkrat ob odhodu s Kranjskega, drugič ob prihodu na Goriško), in sicer od vseh predmetov, s katerimi so trgovali, razen od žita. Od žita pa so pobirali carino, ko so prešli trgovci s habsburškega na benečansko ozemlje. Množile so se tudi mitnice v notranjosti posameznih dežel. V drugi polovici 16. stoletja je prišlo naposled do tega, da je bilo treba plačevati za živino, ki so jo gnali od Ptuja do Trsta, mitnino na štirinajstih mestih.⁴⁷

Ko so konec šestdesetih let zelo hitro rasle denarne potrebe, zvezane z obrambo, so deželni stanovi vztrajno zahtevali versko svobodo za protestante; sicer pa niso hoteli dovoliti, da bi se povišali izredni davki. Zato je hotel deželni knez napolniti blagajno še z drugimi sredstvi. Na vseh svojih gospodstvih — tudi na zastavljenih gosposkah, podeljenih različnim fevdalcem — je zahteval od kmetov, da si kupijo dedno pravico do hasnovanja svoje kmetije namesto začasnega zakupnega prava, ki so ga imeli dotlej. Podložniki bi morali plačati svojo posestno pravico s precej veliko, čeprav enkratno dajatvijo (le na gospostvu Pliberk na Koroškem bi znesel ta dohodek skoraj 8000 goldinarjev!). Proti temu poskusu je nastalo med podložniki široko uporniško gibanje.⁴⁸

Na Štajerskem je delala posebna komisija, ki bi bila morala uveljaviti te namere na vseh posestvih deželnega kneza, že od leta 1545. Toda zaradi trdovratnega upiranja podložnikov proti plačilu »kupnega novca« za »kupno pravo« svoje naloge do leta 1570 ni mogla izpolniti. Leta 1572 je bil spričo tega izdan celo nov »generalni ukaz« z navodili, kako naj se pripravi podložnike do večje pokorščine v tem pogledu.⁴⁹ Okrog leta 1570

je šla podobna komisija deželnega kneza tudi po deželnoknežjih posestvih na Kranjskem, nekaj pozneje pa tudi po Koroškem.⁵⁰ Kranjski komisarji so sami poročali leta 1572 nadvojvodu Karlu, kako so morali na starigrajskem gospostvu pri Kamniku prepričevati podložnike z resnimi grožnjami in težko silo, preden so sprevideli, »da se kupne pravice z izgovori in sklicevanjem na svojo revščino in nezmožnost ne morejo ubraniti«. Še teže pa je bilo pri plačevanju obrokov kupnine za to pravico. Do konca leta 1571 so mogli izterjati isti komisarji kljub vsakodnevnemu izterjevanju, ostrim grožnjam in celo zapiranju dolžnikov komaj eno tretjino tega, kar bi bili morali kmetje dotlej plačati.⁵¹

V teh okoliščinah se je začelo kazati pri kmetih že bolj vidno uporniško razpoloženje, ki predstavlja že uvod v hrvatsko-slovenski kmečki upor. Leta 1566 so poročali kranjski deželni stanovi, da se opaža med podložniki uporniško gibanje ter da so ponekod že odpovedali plačevanje desetine.⁵² Na smledniškem gospostvu ter v nakelskem in primskovskem uradu se je ustanovila v tem času tajna kmečka zveza proti uvajanju kupnega prava. Na čelu so ji stali župani (Pavel Mali na smledniškem gospostvu, Primož Stare, župan v Prebačevem, in Blaž Šenk, župan na Suhi). Zadušili so jo s tem, da so zaprli leta 1569 vse župane na smledniškem gospostvu.⁵³ Zlasti oster je bil odpor proti tej spremembi v koseških naseljih. Komisija namreč ni hotela priznati kosezom njihovega prastarega dednega prava do kmetij. Prav zaradi tega, ker so bile te pravice tako stare in ker jih kosezom niso podelila šele zemljiška gospostva, namreč niso mogli predložiti o njih nobenih pismenih dokazov. Zato je trdila komisija, da imajo tudi kosezi svoje koseščine le po navadnem »zakupnem pravu« v začasni posesti. Ker je spričo takšnega stališča koseze silila, naj si dedno pravo do koseščin šele kupijo, je prišlo do močnejših trenj v Križah pri Trziču (leta 1569), v Dolgi njivi pri Višnji gori (leta 1573) in pri Zagorju (leta 1574), v okolici Celovca (leta 1573) ter v Podjuni (v letih 1569—1585).⁵⁴

Davčni pritisk na podložnike se je zaostрил zlasti po letu 1570.⁵⁵ V zameno za pristanek, da se poviša letni prispevek za gradnjo in obrambo obmejnih utrdb na Kranjskem od 55.000 na 68.181 gol-dinarjev, in to za vseh prihodnjih enajst let, so si pridobili kranjski deželni stanovi pravico, da so smeli pobirati carino od različnih predmetov, če je šlo blago iz dežele (od olja, voska, platna, žbljev, podkev in drugih železnih izdelkov). Najtežje

breme med številnimi novimi dajatvami pa je bil novi vinski davek. Ta naj bi se ne plačeval le od tistega vina, ki je šlo iz dežele, marveč od vsega vina, ki »ga v Marki (= na Dolenjskem) ali na Metliškem *pridelajo*«. Te dajatve naj bi torej ne plačal trgovec, marveč podložnik, ki je vino pridelal. Isto je veljalo tudi za druge vinogradniške okoliše — na Krasu, Vipavskem in v Istri.

Novi vinski davek je sprožil že široko uporniško gibanje v vseh vinogradniških predelih dežele — na Dolenjskem, na Krasu, zlasti pa v Pazinski knežiji. Deželni stanovi so poskušali prepričati podložnike, da je ta novi davek v resnici potreben in da »vsej celi deželi inu mejašnim pokrajinam k dobrimu sega«, celo s tem, da so dali prevesti odločbo deželnega kneza o njem v slovenščino in razglasiti po vsej deželi. To je sploh prvi uradni spis v slovenščini, ki se nam je ohranil! Kljub temu, da je izdal deželni knez o tem davku več odlokov tudi še pozneje, pa ni bilo mogoče preprečiti večjih krajevnih uporov zoper novo podložniško breme. Največji je bil upor v Pazinski knežiji, kjer se je dvignilo okrog 2000 kmetov. Tokrat so podložniki s svojo upornostjo nazadnje tudi uspeli. Leta 1571 je bil novi vinski davek vendarle omejen le na tisto vino, ki so ga popili ljudje v gostilnah, hkrati pa tudi precej zmanjšan.

Tako se je torej večalo podložniško breme na različne načine — zaradi povečevanja davkov, zaradi naraščanja ovir kmečkega trgovanja in zaradi sprememb v okviru samega zemljiškega gospostva. Kljub temu, da gre pri obeh prvih stvareh predvsem za izraze deželnoknežje finančne politike, pa je celotni razvoj zaostreval vendarle v prvi vrsti nasprotje med kmetom in graščakom. Zemljiški gospodje so bili tisti, ki so od podložnikov izterjaval davek. Pa ne le to! Na podložnike so prevladali tudi tisti mali del davka, ki bi ga po sklepih deželnih stanov morali v posameznih letih plačati sami. Deželni knez je sicer to večkrat prepovedal, a brez uspeha. Odbori deželnih stanov so včasih kar naravnost priznavali, da je takšno postopanje res v navadi (na primer na Štajerskem v letih 1577 in 1593).⁵⁶ Vsaj del denarja so si zemljiški gospodje tudi pridrževali, včasih kar večino, tako da je njihov davčni dolg zelo hitro naraščal (gl. spodaj o Tahiju!). Končno pa so imeli plemiči od novih davkov velike koristi tudi na posreden način. Najdonosnejše vojaške službe v obmejnih postojankah proti Turkom so bile namreč prav v rokah notranje-

avstrijskega plemstva. Velik del tega denarja je prišel torej zopet v njegove roke v obliki plače, delno lastne za poveljniško mesto in delno vojaške, ki je niso vselej v redu naprej izplačevali. Prav plača za častniška mesta je pomenila takrat notranje-avstrijskemu plemstvu zelo veliko denarno pomoč pri njegovih gospodarskih težavah. Pa tudi pri kmečkem trgovanju je postal po določbah iz leta 1553 zemljiški gospod — in ne več meščan — tisti, ki je bil najnevarnejši tekmeč podložniški trgovini. Saj je podložnikom delno neposredno odvezemal blago, delno v obliki naturalnih dajatev in delno z zahtevo, da je treba različne vrste pridelkov ali živine najprej ponuditi naprodaj zemljiškemu gospodu. Pa tudi neposredni izvrševalec nove politike glede mitnin je bil vsaj v znatni meri fevdalec — bodisi da so bile poverjene posameznim gospodstvom, bodisi da so si te pravice dobili deželni stanovi, bodisi kot podaljšana roka vicedomskega urada.

Končno so se pa tudi v 16. stoletju nadaljevale značilne spremembe v okviru samega zemljiškega gospodstva. Pri redni pravdi in mali pravdi se je sicer z izdelavo »popravljenih urbarjev« sredi 16. stoletja ponudila ena izmed zadnjih priložnosti za povečanje dajatev. Nekateri primeri kažejo, da so gospodje to priložnost res uporabili v ta namen. Na spremembah te vrste je slonel spor med podložniki in graščakom v Smledniku, kjer je bila menda uvedena nova dajatev za uživanje podložniških gozdnih pravic.⁵⁷ Ti spori prejkone niso izjemni, ker se prav v 16. stoletju uveljavlja v tem pogledu rimsko pravo.⁵⁸ Ko so posestniku smleške graščine povišali vsoto, ki jo je moral plačati deželnemu knezu za to zastavljeno gosposko, se je zopet odškodoval tako, da je preprosto povečal podložniške dajatve. Zaradi pritožb je moral del teh bremen leta 1571 sicer odpraviti, drugi del pa je vendar lahko zadržal, le da ga je razporedil na bogatejše kmete.⁵⁹ Najznačilnejša pa je sprememba glede tlake, ki so jo začeli uveljavljati v naturi ali pa nalagali posebno denarno dajatev za odkup od nje. Vsak gospod se je pri tem skliceval na druge, češ zakaj ne bi imel istih pravic in koristi, kakor so si jih znali pridobiti drugi. Vsekakor izvirajo prav iz 16. stoletja prvi primeri, da se tlaka ne nalaga podložniku več v obliki določenega števila dni za določeno delo, marveč s splošno zahtevo, da morajo priti »k vsakemu delu, kolikorkrat se jim napove« in opravljati tlako »dokler pridelki niso pospravljeni«. ⁶⁰ Prav ta dolžnost nepretrgane tlake

je bila najtežja. Podložnik je mogel k obdelavi lastnega polja in k spravilu svojih pridelkov šele tedaj, ko je bilo opravljeno delo na graščinskem — torej tedaj, ko je najugodnejši čas za delo že minil in morda tudi vreme zanj. Tlaka ni bila zvezana le s poljskim delom, popravilom potov in graščinskih stavb. Obnavljanje pridvornega gospodarstva je v slovenskih deželah vsekakor omejenega pomena. Zdi se, da je prizadelo bolj Dolenjsko in spodnje Štajersko kakor druge okoliše. Tu je vsekakor povezano z vinogradništvom, saj kažejo različni primeri, da so si gospodje radi povečevali svoje pridvorno gospodarstvo prav z vinogradi, ker je vino prinašalo na trgu precejšno korist.⁶¹ Poseganje fevdalcev v trgovino je namreč naložilo podložniku tudi povečano tovarniško tlako, ki je bila toliko občutnejša, ker je odvzela kmetiji za daljši čas poleg človeške delovne sile tudi tovarne živali. V urbarjih se prav ta oblika tlake v 16. stoletju pogosto omenja.⁶² Pa tudi meščanske pritožbe proti graščinskemu trgovanju govore o pomenu tlačanskega tovorjenja za gospode.⁶³ Poleg splošnih pritožb zoper tlako ob kmečkem uporuh leta 1515 pričajo o njenem naraščanju tudi posebne pritožbe na posameznih gospodstvih skozi vse 16. stoletje (na primer 1520 na Brežiškem gospodstvu, 1524 na Žovneškem gospodstvu, 1582 v Laškem, kjer je bila le tlaka tovorjenja lesa povečana sredi stoletja od šestnajstih na enainšestdeset tovorov itd.).⁶⁴

Spričo tega se je naraščajoča napetost razmerja med podložniki in gospodi občutila že kmalu po neuspelem poskusu upora leta 1525. O vedno večjem obsegu upornosti pričajo že od okrog leta 1530 dalje številne prepovedi, da kmečko prebivalstvo ne sme hraniti orožja, ne glede na to, da so bili kmetje sedaj tudi vojaški obvezniki. Njihovo orožje so hranili po gradovih in mestih. Ko so začeli uvajati sredi 16. stoletja po mestih strelske vaje, so se uprli deželni stanovi proti temu, da bi se uvedle podobne vaje tudi za kmete. Pri tem so stanovi tudi uspeli. Pojavili so se celo načrti, kako bi zamenjali kmečko udeležbo v deželni brambi s stalno stanovsko najemniško vojsko, za katero naj bi plačevali podložniki poseben davek.⁶⁵ Zaradi prevelike obremenjenosti kmeta pa teh načrtov ni bilo mogoče uresničiti. Naraščajoče nezadovoljstvo, ki se je izražalo v šestdesetih letih že v krajevnih uporih, pa je našlo končno svoj nov mogočen izraz v hrvatsko-slovenskem kmečkem uporuh leta 1573.

V. HRVATSKO-SLOVENSKI KMEČKI UPOR LETA 1572/73

1. Temelji širokega upora

V začetku sedemdesetih let 16. stoletja se je povzpel do vrhunca boj za oblast med deželnim knezom in deželnimi stanovi v slovenskih deželah, izražen zlasti vidno tudi v borbi okrog verske svobode za protestante.¹ Zaostreno razmerje med deželnim knezom in plemstvom je tudi po svoji strani slabilo trdnost zemljiškega gospostva ter podpiralo — čeprav nehote — krizo fevdalnega družbenega reda v 16. stoletju. Med najmočnejše izraze te krize spada tudi hrvatsko-slovenski kmečki upor v letih 1572/73.²

Marsikatera sodobna poročila, ki so jih napisali razni fevdalci ali njihova predstavništva, sicer trdijo, da je bil edini povzročitelj tega upora Franjo Tahi.³ Le on naj bi ravnal s svojimi podložniki na gospostvih Štatenberk na Štajerskem ter Dolnja Stubica in Susedgrad v Hrvatskem Zagorju tako izjemno hudo, da so se podložniki spričo tega uprli. Takšne izjave so znali s svojimi vprašanji polagati v usta ob zasliševanjih celo ujetim upornikom.⁴ Ni čuda, če so fevdalni zgodovinarji v 16. in 17. stoletju povsem mirno sprejemali ta zagovor fevdalnega sistema in z njim zvezanega izkoriščanja kmeta.⁵ Bolj čudno je seveda, da so te trditve vplivale precej močno tudi na opis tega velikega kmečkega upora v novejših zgodovinskih delih. Naši zgodovinarji so bili mnogo premalo previdni, ko so sprejemali te trditve o pomenu »tiranstva« graščaka Tahija za postanek hrvatsko-slovenskega kmečkega upora po starih fevdalnih piscih tudi v svoja dela.⁶

Pravi vzroki kmečkega upora so bili mnogo širši in globlji. Sem ter tja se je našel celo med fevdalci kak gospod, ki priznava vsaj njihovo mnogo večjo širino. Tako je opominjal že nadvojvoda Karel štajerske deželne stanove v sklepih njihovega sestanka januarja 1573, neposredno potem, ko so uporniki zavzeli

grad Štatenberk.⁷ Trdil je, da »izvira in poteka kmečki upor, do katerega je prišlo v najnovejšem času, v prvi vrsti in predvsem iz njihovega (t. j. graščakov) nekrščansko slabega postopanja z ubogimi ljudmi (= podložniki)«. Prav tako pa je sodil o položaju na Hrvatskem komaj dva tedna po koncu upora tudi najvišji cerkveni predstavnik na Ogrskem, primas Vrančič. Po njegovih besedah je geslo upornikov — »pravica, pravica!« — popolnoma opravičeno. »Kajti pri nas ravnaajo njihovi gospodje bolje in bolj pošteno z živino kakor s to vrsto podložnikov. Čeprav teh ubogih ljudi ne morejo skoraj nikjer zavarovati pred turško tiranijo, jih vendar prav na takšen način izsesavajo in spravljajo v suženjstvo, kakor Turki sami... Kajti že jih pritiskajo (tako povsod tožijo) v tolikšni meri zahteve prav tako naravnih gospodarjev kakor tudi sovražnikov, da se je treba bati, ali ne bi moglo biti to končno vzrok in propad ogrskega 'plemena' (gentis Hungaricae) in morda tudi dokončnega propada kraljestva«. ⁸ Po njegovi sodbi so bili gospodje tako zelo nepristopni misli, da bi morali postopati s podložniki količkaj bolje, da bi mogle »njihovi nespameti« pomagati le »previdnost in pravičnost« cesarja. Celoteden hrvatski ban, zagrebški škof Jurij Drašković, ki si je med uporom neumorno prizadeval, da bi ga zatrl in je utemeljeval okrutno kazen za kmečkega voditelja Matijo Gubca celo z izmišljotinami, ⁹ je moral po njegovem koncu v pismu nadvojvodi Karlu priznati, da »se ne upa povsem zanikati, da je dalo podložnikom v neki meri vzrok za upor tiranstvo gospodov«. ¹⁰ Sodobnik upora, zgodovinar Nikolaj Isthvanffi pa pravi, da so se »poljedelci in kmečko ljudstvo iznenada zbrali k uporu proti gospodom, ker so se pritoževali, da so preko svojih moči in proti pravici obremenjeni z neznosnimi napori suženjske tlake in zahtev po denarnih dajatvah«. ¹¹

Toda tudi te širše označbe omejujejo vzroke upora vendarle na eno samo vrsto, namreč na razmerje med zemljiškim gospodom in podložnikom. Predvsem v tej smeri so poskušali — z redkimi izjemami — širiti vzroke za upor tudi preiskave in prikazi upora v zadnjem desetletju. ¹² Najznačilnejša je v tem pogledu najnovejša široka obravnava upora, ki jo je podal izredno vestno mladi ruski zgodovinar Julijan Bromlej. ¹³ Toda vzroke upora išče tako rekoč izključno le v spremembah fevdalne rente — dajatev in tlake, ki so jih zahtevali zemljiški gospodje od svojih podložnikov.

Že sam obseg upora povsem jasno dokazuje pravilnost trditev, da se vzroki niso omejevali le na nasilno postopanje enega samega graščaka na treh zemljiških gospostvih. Od vsega začetka se pojavi upornosti niso omejevali na Tahijeva posestva, zlasti v času svojega največjega vzpona pa se je upor razširil daleč preko njihovih meja. Zlasti je značilno, kako na široko je odmeval takoj po svojem začetku po slovenskih deželah in izzval samostojna krajevna kmečka gibanja do Gorenjske in Istre, ki ju uporniška vojska zagorskih kmetov sploh ni dosegla. Tako širokega gibanja pa niso mogle povzročiti le spremembe na zemljiških gospostvih, kajti temeljne dajatve so se le redko spreminjale v večji meri po vseh hkrati. Za slovenske dežele dokazujejo urbarji, da se je velika pravda od srede 16. stoletja le redko povečevala, dajatve ob menjavi gospodarja na kmetiji pa postopno od gospodstva do gospodstva in prav tako tudi tlaka oziroma odkupna dajatev za tlako.¹⁴ Podložniška bremena so postajala težja na širšem področju hkrati predvsem zaradi drugih vzrokov, ki so zmanjševali kmečke dohodke: zaradi naraščanja davkov ali zaradi težav pri kmečkem trgovanju. Te vrste spremembe so zajele hkrati mnogo širši prostor in so prenesle kmečko nezadovoljstvo iz prvotnega žarišča na vso pokrajino. Res so tudi v upor 1572/73 izvirale uporniške zahteve in program le delno iz stiske podložnikov na posameznih gospostvih. Večidel so povezani s splošnimi gospodarskimi razmerami tistega časa. Zlasti kmečka trgovina in njene ovire (mitnine!) je nanje zelo močno vplivala, pa tudi pritožbe proti davkom niso redke (gl. spodaj, str. 221), čeprav so povezane pogosto z utemeljeno sodbo, da se tudi z davkom okoriščajo zemljiški gospodje sami.

V slovenskih deželah je uporniško razpoloženje naraščalo že vse od srede 16. stoletja. Vendar ima neposredno večanje dajatev in tlake na zemljiškem gospodstvu ob tem sorazmerno mnogo manjši pomen kakor v desetletjih pred slovenskim kmečkim uporom leta 1515. Ob ureditvi pobiranja davka po letu 1543 so sicer dajatve v novih urbarjih ponekod res povečali, a primerjava urbarjev kaže, da te spremembe niso bile bistvene. Z izdelavo teh urbarjev pa so postale kot podlaga davka del celotnega davčnega sistema in so se le izjemno še spreminjale; pa tudi te spremembe (obsežne le v nekaterih vrstah dajatev — zlasti pri dajatvah ob menjavi gospodarja na kmetiji) so se začele v večji meri uveljavljati šele v 17. stoletju. Razmerje na zemljiškem

gospodstvu pa se je ostrilo tembolj zaradi drugih vzrokov. V borbi proti meščanskim zahtevam zoper podeželsko trgovino sredi 16. stoletja so stanovi sicer uspešno odpravili prepoved kmečke in plemiške trgovine, vendar so dosegli za drugo še večje pravice kakor za prvo (zlasti na Štajerskem in Koroškem). Tudi v svojih odgovorih na meščanske pritožbe niso odnehali od stališča, da imajo zaradi svojih skrbi za podložnika pravico, da odkupujejo podložnikovo blago prej, kakor pa bi ga ponudil drugim kupcem. Tudi tam, kjer te pravice do prvenstvenega nakupa niso izvajali, pa je pomenila že trgovina zemljiškega gospoda za podložnike novo vrsto tlačanske dolžnosti: tlačani so namreč morali tovoriti gospodovo blago in goniti na prodaj njegovo živino. Res je to reševalo pred pritiskom meščanstva tudi lastno kmečko trgovanje, toda gospodje so znali tudi del teh dohodkov spraviti v svoj žep: kmetom so predpisali ceno, po kateri so morali prodati njihovo blago, in če je kmet ni mogel doseči, je moral kriti primanjkljaj iz lastnega dobička pri tovorjenju. Ta dobiček pa se je že od srede stoletja postopno manjšal tudi zaradi novih mitnin in tudi zaradi oviranja neposrednega trgovanja z mesti v beneški Istri (Koprom in Piranom), da bi se okrepila trgovina v Trstu, kjer pa je moral kmet prodati žito ceneje kakor bi ga mogel v Kopru.¹⁵

Graščinsko breme pa je postajalo vedno občutnejše tudi zaradi tega, ker so se kmečki čisti dohodki manjšali zaradi različnih drugih vzrokov, zlasti zaradi hitro naraščajočih potreb deželnega kneza. Sredi stoletja so se z ureditvijo davčnega sistema bistveno povečali izredni davki. Do leta 1542 je znašal na Štajerskem, ki jo vzamemo kot primer, izredni davek navadno $\frac{1}{5}$ do $\frac{1}{3}$ funta pfenigov na en funt ocenjene vrednosti podložniških dajatev in služnosti za zemljiškega gospoda; le trikrat je dosegel davek vrednost ocene imenjskih dohodkov (1529, 1532 in 1537). Že leta 1543 se je višina davka za stalno izenačila z višino ocenjene vrednosti imenjskih dohodkov (torej funt na funt), leta 1552 pa prvič zrasla za 100 % (na dva funta proti enemu funtu) in ostala v glavnem pri tej meri do novega bistvenega povišanja (na 4 funte proti enemu funtu) v zadnjih letih 16. stoletja.¹⁶ Resnično razmerje je bilo seveda drugačno, ker so bile ocene nekajkrat nižje od resnične vrednosti in ker je vrednost denarja v drugi polovici 16. stoletja znatno padla. Toda breme je očitno vendarle precej naraslo. Na Kranjskem je bil ta porast še večji. Že v šestdesetih letih 16. stoletja je znašal davek 250 % ocenjene vrednosti

imenjskih dohodkov. Prav leta 1570 pa so pristali deželni stanovi za 11 let na vnovičen dvig davka (od 55.000 na 68.181 goldinarjev, t. j. za 24 % ali na nekaj preko 300 % ocenjene vrednosti imenjskih dohodkov).¹⁷ Sicer niso nameravali pobrati vsega denarja v obliki neposrednega davka od zemljišča, marveč delno tudi v obliki raznih naklad (zlasti davka na vino, gl. zgoraj str. 185), toda tudi te naj bi bile naložene v prvi vrsti podložnikom. Znatno breme — čeprav ne na vseh zemljiških gospodstvih — je pomenilo tudi napol prisilno uvajanje kupnega prava. Slaba letina 1569 je povzročila v naslednjem letu še večjo draginjo — in gospodje so pomanjkanje denarja poskušali nadomestiti pač z večanjem dajatev, ki je v »dragem letu« kmeta še bolj prizadelo.^{17a} Vendar pa se je v tem postopnem razvoju napenjal lok nezadovoljstva le počasi in upori, ki so postajali okrog leta 1570 vse pogostejši, niso prerasli v široko podložniško vstajo, marveč so se ustavili pri mejah lokalnih uporov ali uporov v manjšem delu pokrajine. Poglavitno žarišče novega velikega upora je raslo tokrat tudi za slovenske dežele izven njih, na obmejnem hrvatskem ozemlju.

Tudi na Hrvatskem je podprla široko razširjenje upora vrsta splošnih vzrokov podložniškega nezadovoljstva. Vendar je bila njihova sestava nekoliko drugačna in delno so manj pregledni kakor v slovenskih pokrajinah. V 16. stoletju uvedeni davek za vojaške potrebe je znašal od 1527 do devetdesetih let v bistvu enako — navadno po 1 florint na »dim«, »vrata« (porta) ali sesijo; le parkrat se je povzpel preko te mere, vendar pa to za zadnji dve leti pred uporom ne velja. Davčna obremenitev se na Hrvatskem v obdobju pred uporom (razen v letih 1566/67 in 1569) ni vzpela nad običajno mero in tudi nasploh od uveljavljenja habsburške oblasti ni posebno zrasla. Neposredno pred uporom je bila bistveno manjša od obremenitve slovenskih dežel, saj je znašala davčna dolžnost v letih pred uporom ob višini enega goldinarja na davčno enoto le okrog 3.500 florintov, medtem ko je znašala le enkratna ocena višine imenjskih dohodkov na Kranjskem 22.000 goldinarjev, višina davkov pred uporom pa več kakor trikrat toliko.¹⁸ Seveda pa to na Hrvatskem ni bila edina javna obremenitev podložnikov. Za utrditev obmejnih utrdb so v precejšnji meri uporabljali javno tlako podložnikov, pa tudi javna tlaka za prevoz blaga za potrebe vojske v obmejnih utrdbah ni bila majhno breme.¹⁹ Toda tudi ta bremena se vsaj od tridesetih let 16. stoletja niso posebno spreminjala, tako da so sicer povečevala ves

ta čas kmečko nezadovoljstvo, gotovo pa niso bila posebno učinkovit vzrok za izbruh upora. Vendar ni izključeno, da so posredno na nekaterih gospodstvih postala pomemben vzrok kmečkega nezadovoljstva. Tahijev primer (gl. spodaj, str. 203) namreč kaže, da je po vzgledu pobiranja davkov na svojem štajerskem gospodstvu Štatenberk začel sam v svojo korist pobirati tudi davke, ki niso bili odobreni po saboru, na hrvatskih gospodstvih. Te Tahijeve zahteve niso bile majhne in nikakor ni gotovo, da ni uporabljal istih sredstev tudi kak drug gospod, zlasti oni, ki so imeli posestva tudi na Štajerskem (npr. Sekelj, Ratkaj, Zrinski, Alapi in drugi, Erdedijeva gospodstva pa so bila neposredno ob meji in je bila pri Cesargradu meja celo predmet spora med Hrvatsko ter Štajersko).²⁰

Vojaška služba podložnikov v obmejnih trdnjavah, ki po pričevanju škofa Draškoviča prav tako ni bila le izjemen pojav,²¹ predstavlja že prehod od javnih bremen do bremen v korist zemljiškega gospoda, vsaj pri velikaših. Ti so imeli namreč v obmejnih trdnjavah svoje čete, in so plačo vojakov iz vrst svojih podložnikov neredko pospravili sami. Breme vojaške službe je bilo seveda težko, zlasti za konjeniško službo, saj je vzelo kmetiji gospodarja in žival. Toda hkrati je odpiralo ob pohodih na sovražno ozemlje pri tedanjem vsakdanjem načinu bojevanja nov vir dohodkov v obliki vojnega plena, ki je delno pripadel vojakom.

Že sam uporniški program (spodaj, str. 221) kaže, da so imele mnogo večji pomen med vzroki za široki odmev upora spremembe v podeželskem trgovanju. O pomembnosti trgovanja z žitom za plemstvo in kmete je sodil leta 1573 hrvatski sabor, da je nujno potrebno za njihovo vzdrževanje, »kajti stanovi kraljevine in njihovi ubogi podložniki so prisiljeni prodati svojega žita, kolikor ga morejo, ne zaradi kakega velikega dobička, marveč le za vsakdanje potrebe hiše in družine in z zamenjavo za morsko sol za vsakdanje potrebe, ubogi njihovi kmetje pa zlasti, da morejo plačati diko ali kraljevski davek«. ²² Podobno kakor v slovenskih deželah se je začela večati carina (tridesetnina ali harmica) tudi na Hrvatskem. Najkasneje do leta 1539 se je carina povečala od ene tridesetine na eno dvajsetino vrednosti blaga. Sprva so carino pobirali le od robe, ki je šla preko državne meje; te davke so bili pa oproščeni plemiči, če so uvažali za svoje lastne potrebe ali izvažali pridelke svojega pridvornega zemljišča. Od

leta 1535 pa se začenjajo pritožbe, da so tridesetničarji pobirali »tridesetnino« tudi od domačega blaga, ki so ga prodajali na domačih trgih, po pritožbi na saboru leta 1568 celo od blaga, ki so ga plemiči tu kupovali za svoje potrebe.²³ Del kmečke trgovine je šel že od nekdaj proti zahodu, kjer so v obmejnih slovenskih mestih (zlasti v Brežicah) menjavali svoje žito za sol, ki so jo tovorili tja kranjski kmetje.²⁴ Turško napredovanje in vpadi, zlasti pa nepretrgana mala vojna ob meji, ki so trgovska pota proti morju na Hrvatskem vsekakor spravili v znatno negotovost, so trgovska pota proti zahodu gotovo precej okrepili.²⁵ Za ta del trgovine so bile nove mitnine in carine, ki so v desetletjih sredi 16. stoletja obremenile trgovanje po slovenskih deželah, prav tako težko breme kakor za slovenske tovarnike same. To je bilo toliko bolj pomembno, ker se je po ugotovitvi sabora samega (1560 in 1567) moral del žita vselej menjavati za nujno potrebno morsko sol, kajti »znotraj kraljestva ni nikakih rudnikov soli.«²⁶

Drugi del sporov okrog trgovine pa je delno že neposredno zaostroval razmerje med zemljiškimi gospodi in podložniki. Od tridesetih let 16. stoletja je z gradnjo utrdb ob turški meji in z razpostavitvijo čet v njih (do začetka sedemdesetih let jih je bilo že okrog 5000 mož)²⁷ zrasel na Hrvatskem nov pomemben potrošnik poljedelskih pridelkov. Toda kmečka trgovina z obmejnimi vojaštvom je naletela na vrsto težav in tekmecev. Ob njegovem oskrbovanju so se spopadli kar trije tekmeči: vojska — oziroma notranjeavstrijski stanovi, ki so dajali večino finančnih sredstev zanje — so želeli te stroške čim bolj znižati; včasih je moral hrvatski kmet prispevati v ta namen tudi brezplačne naturalne dajatve (1560);²⁸ pri ponudnikih pa so se poskušali vriniti med kmeta in vojsko tudi fevdalci. Tako je prišla leta 1560 od vojske pritožba, da poskušajo ogrski in slavonski stanovi spraviti vse to trgovanje v svoje roke; kmetje so morali vse svoje odvišne pridelke prodati zemljiškemu gospodu, cene za obmejne posadke pa so zrasle na dvakratno — včasih celo do šestkratno ceno v primerjavi z ono, ki so jo plačali za blago fevdalci sami. Predstavniki vojske so imenovali med fevdalci, ki so trgovali na tak način, zagrebškega škofa in kapitelj, Zrinske, Erdedija, Bathoryja, Teuffenbacha (na Susedgradu), Alapija, Rattkaye, Kegleviče, Székeliye, Batthyányja, Nikolo Frankopana in samoborske gospode Grubarje. Ti naj bi namreč takoj oddali del živil

po ceni, ki so jo plačali kmetom sami, hkrati pa naj bi kralj določil, da imajo kmetje poslej pravico prodajati svoje pri-
delke neposredno vojaškemu oskrbniku.²⁹ Ko pa je Ferdinand
postavil tozadevne predloge majskemu saboru leta 1562, je na-
letel na trd odpor fevdalcev: »naj jih pusti od takega nezaslišanega
bremena proste, kajti povsod na vsem svetu je svobodno pro-
dajati komurkoli in prodajati tisto, kar kdo ima«. Ne bi bilo
primerno, da bi kmetje prodajali sami, ker so jo pri tem večkrat
izkupili in ostali brez blaga in denarja. Da ne bo pritožb o višini
cen, pa naj si vojaki nakupujejo živila na običajnih tedenskih
sejmih (v Varaždinu, na Vinici, v Ludbregu, Koprivnici, Kri-
ževcih, Rakovcu, Moravcu, Ugri, Zagrebu, Samoboru, Čiču,
Klanjcu, Steničnjaku in drugod).³⁰ Spor s tem seveda še ni bil
rešen. Proti plemiški prednostni pravici pri kupovanju živil so
se pritoževali tudi kranjski in koroški stanovi.^{30a} Tako je prišlo
vprašanje pred ogrski državni zbor v Bratislavi, ki je trajal od
septembra do novembra 1563. Cesarjevi predstavniki so, sklicujoč
se na dražitev živil s prekupčevanjem (zlasti na Hrvatskem in v
Slavoniji), predlagali, da naj se trgovcem prednakup živil (*prae-
emptiones... victualium*) prepove ter naj bo »dovoljeno prodajati
vsakemu podložniku ali kmetu živila, ki jih ima, kateremukoli
in kjerkoli sam hoče« (10. septembra). Sabor je pripisoval temu
vprašanju toliko pomena, da je z njim začel razpravo o cesarjevih
predlogih. Sicer je pritrdil predlogu, naj se prepreči delo pre-
kupčevalcev z živili tako, da dobe »najvišji poveljniki popolno
pravico in oblast, da takšnim odvzamejo nakupljena in zbrana
živila in plačajo ceno, ki jo bodo določili po oceni za to določeni
dobri možje, člani stanov in vojaki«. Toda sklep je bil namerjen
le proti meščanskim trgovcem, svoje koristi pa je plemstvo na-
meravalo obvarovati tudi naprej: »Vendar je jasno, da morajo
imeti gospodje in plemiči svoboščino, če jim je treba kaj živil za
lastno potrebo in ne za dobiček, da ga pridobe od svojih podlož-
nikov s plačilom pravične cene, ali tudi če dajo posojilo podlož-
nikom, če potrebujejo denar za plačilo dike ali če jim ga primanj-
kuje za druge potrebe, in potem dobe povrnjen dolg v vinu ali
žitu in drugih stvareh, zaradi česar bi mogli to prodati tudi komu
drugemu«. Dvorni vojni svet je sicer opozarjal, da bo določba
o plemiški pravici pomenila, »da bo takšen (gospod) tako vzel
od podložnikov za en goldinar toliko žita in vina, kolikor bi ga
mogli sicer prodati za tri ali štiri goldinarje in da bo nato zopet

iskal svoj posebni dobiček pri vojski, da naj bi torej stanovi zagotovili, da se takšna zloraba in škodljiva sebičnost v tem ne bosta ohranili«. Kljub temu pa so bili v 11. členu sklepov državnega sabora, ki jih je potrdil cesar 3. novembra, sprejeti predlogi plemstva brez vsakršne spremembe. Plemstvu se je torej svoje trgovanje posrečilo zavarovati tudi vnaprej.^{30b}

Leta 1567 se je vrnil k temu vprašanju tudi hrvatski sabor. Sklenil je, naj kmetje iz sosedstva obmejnih postojank prosto in tudi brez plačevanja mitnin in carin prodajajo vojakom živila, kar jih morejo.³¹ Že omejitev na kmete v sosedstvu postojank (*locis finitimis viciniore*) seveda kaže, da to ni veljalo za vse, marveč da naj bi se v oddaljenejših predelih opravljala trgovina na dosedanji način. Prepoved preprodajanja živil, ki je bila hkrati sklenjena v skladu s sklepi bratislavskega sabora iz leta 1563, je le malo pomenila, saj so se med vojake in tiste kmete, ki so poslej poskušali z lastno trgovino, vrivali celo novi prekupčevalci, iz vojaških vrst (pritožba sabora 1588),³² ki so prav tako povečevali ceno ob preprodaji za dva- ali trikrat. Skrb plemstva, da ne bi cena živilom za vojake padla, pa dokazuje, da so v tej trgovini res ostali tudi še vnaprej udeleženi tudi fevdalci; ta skrb namreč stoji v ozadju ugovorov proti prepovedi izvoza žita, dokler ne bi bila obmejna mesta preskrbljena z živili. Zelo značilno se zgoraj navedeno podčrtovanje pomena trgovine ne omejuje le na kmečko trgovino, marveč zajema tudi plemiče.³³ Sicer pa dokazujejo plemiško trgovanje z robo, ki so jo iztisnili iz podložnikov, tudi še poznejša sporočila. Če je Tahi na svojih posestvih dajal živino v rejo kmetom in če jim je pridelke ali živino poleg tega celo plenil, je to gotovo delal zaradi možnosti, da vse to proda. Leta 1602 se je pritožil Bratulić proti plemičem, da odkupujejo od podložnikov med in pitano živino, potem pa to izvažajo na Štajersko kot svoj lastni pridelek, tako da jim ni bilo treba plačevati tridesetnine, in so na drugi strani meje dosegli večji dobiček.³⁴ Morda more prav razlika, ki jo je uporabil sabor pri dovoljevanju neposrednega trgovanja z obmejnimi postojankami med kmeti v sosedstvu postojank in drugimi kmeti, delno pojasniti, zakaj se je na Hrvatskem razširil upor predvsem v pasu vzdolž zahodne meje, medtem ko se proti vzhodu ni razširil preko meje Hrvatskega Zagorja.

Vsekakor pa se zdi, da so bile na Hrvatskem tudi spremembe znotraj zemljiškega gospostva za širjenje upora pomembnejše

kakor v slovenskih deželah. Te spremembe so bile namreč povezane s posledicami turških vpadov, ki so hkrati in brez posebnih razlik vplivali na razvoj zemljiškega gospodstva na vsem hrvatskem ozemlju pod Habsburžani. Najpomembnejša posledica turških vpadov je v znatnem zmanjšanju števila podložnikov. Delno so jih odvedli ali pobili Turki, delno pa so sami bežali drugam. Saj se je po popisih, po katerih so na Hrvatskem pobirali davek za vojsko (»diko«), število »dimov« (davčne enote) od najstarejšega znanega popisa (1543) dalje neprestano manjšalo: leta 1543 jih je bilo še 10.645 (zagrebška županija 5428; križevačka 1501; varaždinska 3716), leta 1554 skoraj polovica manj (4648 — zagrebška 2743 in pol; križevačka »že skoraj povsem opustela« 367; varaždinska 1537 in pol), leta 1557 še 3871, leta 1572 pa 3931 (zagrebška 2478 in pol; križevačka 395 in pol; varaždinska 1058); res pa se je ob spremenjenem načinu popisa, ko so leta 1598 šteli vse družine (plemiške in podložniške), število enot bistveno dvignilo — popis leta 1598 je ohranjen le za zagrebško in križevačko županijo, a na isti način napravljeni popis iz leta 1600 kaže 11.957 hiš.³⁵ Popisi ozemlja južno od Kolpe niso zajeli, pa tudi sicer je glede absolutnega števila gospodarskih enot po njih težko trdno sklepati. V literaturi je sicer postavljena trditev, da je »dim« v 16. stoletju enakovreden »sesiji« (t. j. pojmu celega grunta pri Slovencih).³⁶ Zdi se pa, da gre vsaj od leta 1554 naprej le za obračunske davčne enote, kajti padec med 1543 in 1554 je skoraj težko drugače razložiti. Kakšna je bila vsebina tega davčnega pojma (ali je šlo za določeno število kmečkih gospodarskih enot določene velikosti ali za kakšno drugačno merilo) pa po doslej znanih virih ni jasno. Relativno neprestano padanje števila pa vendar priča o padanju števila podložnikov, kar potrjuje tudi izredno veliko število pustih kmetij v urbarjih iz tega časa, prav tako pa poročila o turških plenitvah in odvajanju velikega števila ujetnikov preko meje in o takšnih naseljencih v Bosni.³⁷

Ker je bilo na gospodstvih na razpolago čedalje manj podložniške delovne sile, so poskušali gospodje nadomestiti izgubo na drug način. V porečju spodnje Kolpe je živelo zlasti na gospodarstvih Steničnjak, Ozalj in Okić večje število svobodnih »plemiških občin«, ki so se prav spričo turškega napredovanja še okrepile z begunci iz ozemlja, osvojenega po Turkih. Velikaši, na katere so se posamezne plemiške občine poskušale opreti in

jih včasih celo izbirale za svoje starešine, so poskušali uveljaviti nad njimi svojo oblast tudi kot zemljiški gospodje in jih spremeniti v podložnike. Zrinskim je uspelo to v 16. stoletju z vsemi nekdanjimi plemiškimi občinami na ozaljskem gospodstvu, prav tako pa so se prav v desetletju pred hrvatsko-slovenskim kmečkim uporom (pa tudi še nekaj desetletij zatem) upirale močnemu pritisku v isto smer plemiške občine v območju Erdedijevega gospodstva Okić. Podobno borbo so vodili od leta 1487 dalje tudi Turopoljci, ki so jih hoteli spraviti pod svojo zemljiško-gospodsko oblast Zrinski, toda leta 1524 jim je bilo potrjeno njihovo plemišтво, leta 1553 pa jim je moral Nikola Zrinski vrniti tudi njihov plemenski grad Lukavec.³⁸ Iz podobnih vzrokov so rasla prejkone tudi nasprotja med malimi plemiči z eno kmetijo (enoselci) ter posameznimi velikaškimi družinami tudi v Hrvatskem Zagorju, ki so se prav tako izrazile med uporom. Ta razvoj je imel med dozorevanjem pogojev za širok upor kar več pomenov. Družbena delitev kmečkega prebivalstva v skupine z različnimi pravicami je praviloma ovirala upor. To se je potrdilo tudi pri Turopoljcih, ki so svoj boj dokončali že pred kmečkim uporom in so se res udeležili bojevanja proti upornikom na Hrvatskem. Družbeno izenačevanje z odpravo posebnih privilegijev je postavilo podložnike v isto razmerje do zemljiškega gospoda in zato podpiralo njihov skupni nastop. Prav položaj, v katerem je gospod šele poskušal potlačiti skupine z izjemnimi pravicami med navadne podložnike ter je te njihove pravice praktično razveljavil, a one so si jih še skušale dobiti nazaj, pa je iz takšnih skupin ustvaril najmočnejša uporniška jedra. Tak primer je okrog 400 hiš močno »pleme« nekdanjih plemičev Draganičev, ki jih je velikaš Peter Erdedi spremenil v svoje podložnike na gospodstvu Okić. Zaradi tega so se mu večkrat uprli še pred letom 1567, torej še pred velikim uporom, pa tudi med njim so prav oni stali na čelu upornikov okrog Jastrebarskega in Okića južno od Save.³⁹ Podobno je zajel upor na tem področju tudi nekatere druge nekdanje »plemiške občine« (Pribiće, Donjo Kupčino, Cvetkoviće, Krašiče itd.). Pa tudi v Hrvatskem Zagorju na sploh in na Tahijevih posestvih posebej srečamo med uporniki tudi ljudi takšnega izvora.

Neposredno v okvir zemljiškega gospodstva (torej v razmerje zemljiških gospodov in podložnikov, ki so bili to že dolgo) pa postavlja težišče vzrokov širokega upora na Hrvatskem Julijan

Bromlej. Po njegovi sodbi sta za 16. stoletje na zemljiških gospostvih značilni zlasti dve spremembi: povečanje pridvornega zemljišča, ki ga je zemljiški gospod izkoriščal sam, ter v zvezi s tem sorazmerno hitro naraščanje tlake v 16. stoletju (od enega dne na teden do bremena vsakdanje tlake, po šest dni na teden). Pri tem se opira na urbarialne tekste s štirih gospostev (delno za izračun velikosti pridvornega zemljišča in delno za opis tlačanske obveznosti; gospostev Streza, Ozalj, Rakovec in Dubovec) ter na pritožbe zoper povečevanja tlake s štirih gospostev (Grižane, Steničnjak, Okić, Zelin; dodati bi bilo mogoče še obe Tahijevi gospostvi Susedgrad in Doljno Stubico).⁴⁰ To trditev bi bilo mogoče podpreti še z dejstvom, da je bila v zakonih 1514 in 1548 določena kot splošna podložniška dolžnost enodnevna tlaka na teden, čeprav pa to seveda kar gotovo ni razveljavljalo večje dolžnosti na tistih gospostvih, kjer je bilo to že prej uveljavljeno; v 17. stoletju se vsekakor že od začetka smatra za splošno pravilo dolžnost vsakdanje tlake, vendar po Bösendorferjevem mnenju tudi tedaj in pozneje niso uveljavljali tega v polni meri, marveč je kljub načelni neomejenosti tlake skozi vse leto delal »podložnik povprečno en teden gospodu, dva sebi«.⁴¹ Vnovična analiza podatkov o razvoju fevdalne rente na Hrvatskem in v Slavoniji v 15. in 16. stoletju, ki jo je podala Nada Klaić, pa je postavila ob Bromlejevo dokazovanje vendarle nekaj pomembnih vprašanj. Predvsem je virov za resnično posploševanje razvoja premalo. Ob gospostvu Modruša in z novim pretresom urbarja za Strezo ter s pritegnitvijo še neobjavljenega listinskega gradiva (opis podložniških obveznosti iz leta 1432) je pokazala, da je v posameznih primerih mogla že v 15. stoletju znašati tlaka 4 dni tedensko (ob izjemnem delu celo tudi pet ali šest dni!). V omenjeni listini se celo trdi, da znaša tlaka »po običaju kraljestva Slavonije« po pet dni tedensko. Podlage za dolžnost, ki jo kažejo viri v 17. stoletju, bi bile potemtakem že mnogo starejše. Ker pa je virov za ta vprašanja izredno malo (do vključno 16. stoletja za vse hrvatsko ozemlje nista za nobeno gospostvo ohranjena vsaj dva urbarja v kakršnemkoli časovnem razponu, ki bi dovoljevala primerjavo razmer in spremembe glede bremen!), seveda trditev strezanske listine ni mogoče preveriti. Zato pa je povsem opravičeno drugo vprašanje: ali podatki urbarjev iz 16. stoletja (zlasti opis gospostva Dubovec, pripravljen zaradi njegove prodaje in zaradi tega z napovedjo

najvišjih možnih dohodkov; podobno velja — sicer v drugačnih okoliščinah — za opis gospodstva Ozalj) podajajo v tem pogledu resnično stanje? Ali je bilo sploh mogoče na gospodstvih, kjer je bilo do polovice in več kmetij opustelih in kjer je bilo šele treba skrbeti za nove naseljence, s silno skrčenim številom delovnih rok obdelati vse pridvorno zemljišče in resnično uveljavljati pravno načelo vsakdanje tlake, zapisano v urbarju?⁴²

Pravno stanje in razvoj »v deželi običajne tlake« je torej na Hrvaškem in v Slavoniji odprt. Seveda pa je za postanek upora pomembnejše resnično življenje. In poleg poskusa velikašev, da bi z vključenjem »plemiških občin« povečali število tlačanov, kažejo tudi pritožbe podložnikov z nekaterih gospodstev, ki jih je upor zajel (in z nekaterih drugih), da je povečevanje tlake vendarle imelo svoj pomen za dozorevanje pogojev za upor, čeprav še daleč ne kot edini in skoraj gotovo tudi ne kot najvažnejši vzrok. Pri vsem tem je pomembno predvsem, da se je v žariščih kmečkega upora na Hrvaškem in v Slavoniji to breme — pa tudi nekatera druga v korist zemljiškega gospoda — v resnici pred uporom večalo. Ali je bilo poprej skoraj tolikšno le na nekaterih gospodstvih (Streza) in se je na druga širilo v tej izmeri šele sedaj, ali pa so turška pustošenja začasno onemogočila izvajanje nekdanjih »običajev kraljestva Slavonije« in je sedaj breme naraščalo vnovič na staro mero ter jo še malo preseglo — na to vprašanje še ni mogoče trdno odgovoriti. Sicer pa tudi toliko pomembno ni. Naraščanje tlake je bilo namreč za podložnika v obeh primerih enako težko in v obeh primerih je enako vplivalo na dozorevanje pogojev za kmečki upor. Pri tem tudi ni bistveno, da je to naraščanje izraženo navadno v zahtevi po daljšem opravljanju tlake le v omejenem času (»kumuliranje« tlake), tako da praktično ne veže »vsakdanja tlaka« podložnika vse leto. Prav tedaj, ko mora kmet tlačaniti, bi namreč moral delati nujna poljska dela tudi na svoji kmetiji. Vsekakor so bremena te vrste — neposredno v okviru zemljiškega gospodstva — na hrvaških tleh v tem pogledu pomembnejša kakor na slovenskih. Zdi se, da so vendarle tudi razlike prav v teh pogledih — ker pač ta razvoj ne zajame vseh gospodstev hkrati — sodelovale z že zgoraj omenjenimi stvarmi pri omejevanju ozemlja, ki ga je upor na Hrvaškem zajel.

Ker je prav posebna poteza hrvaško-slovenskega upora tudi dejstvo, da pod skupnim vodstvom zajame hrvaške in slovenske

dežele ter se niti v programu, niti pri organizaciji, niti v razmahu oboroženega upora prav nič ne ozira na državno in deželne meje, je treba vsaj kratko omeniti tudi še temelje te edinstvene značilnosti, ki ga razlikuje od vseh drugih slovenskih kmečkih uporov. Očitno spada med temelje širokega upora leta 1572/73 tudi nenavadno tesna povezanost slovenskih dežel s hrvatskimi v drugi polovici 16. stoletja.

Že stare trgovske vezi so povezovale hrvatske in slovenske dežele, še preden so bile po letu 1526 zvezane tudi po istem vladarju. Po večkratnih izjavah predstavnikov kranjskih mest iz srede 16. stoletja so imela mesta in trgi na spodnjem Štajerskem, prav tako pa tudi na Kranjskem, največ dohodkov od trgovskega prometa z Ogrsko, Slavonijo in Hrvatsko; gospodarske vezi pa so segale tudi naprej na Koroško, do Beljaka in preko njega na sever. Družba ljubljanskih in beljaških trgovcev je v tridesetih letih 16. stoletja izkoriščala tudi rudnik srebrove in svinčeve rude v Gvozdanskem, ki je pripadal Zrinskim.⁴³ Ta meščanska trgovina pa je spričo napredovanja Turkov postala zlasti po letu 1530 zelo negotova in se je močno zmanjšala. Po istih poročilih pa se zdi, da kmečka trgovina — tudi že stara — ni bila toliko prizadeta. Kranjski kmetje so tovorili žito v Istro in Trst ter se od tam vračali s soljo. To so zopet zamenjavali za žito ne le na Kranjskem in Štajerskem, marveč so prevzemali žito tudi od Slavoncev, navadno v Brežicah, Kostanjevici in Krškem. Prav tako so uvažali iz Slavonije in s Hrvatskega živino, navadno takó, da so jo še kratek čas pasli na svojih pašnikih in jo nato izvažali v Italijo.⁴⁴ Poleg tega pa se je tudi lastna hrvatska trgovina zaradi negotovosti poti naravnost proti morju usmerila po varnejših potih preko slovenskega ozemlja.⁴⁵

Prav tako tesno so se povezale slovenske dežele s hrvatskimi v organizaciji obrambe proti Turkom. Hrvatske dežele so prispevale pglavitni del žive sile — bodisi glede na čete v obmejnih postojankah bodisi glede na delo, ki so ga opravljali pri gradnji obmejnih utrd b kmetje v obliki javne tlake — notranjeavstrijske dežele pa so omogočile gradnjo utrjenega pasu ob turški meji s prispevanjem pglavitnih gmotnih sredstev.⁴⁶ Pglavitno breme je v tem pogledu padlo seveda na kmečko prebivalstvo, ki je zbiralo ta sredstva s plačevanjem izrednih davkov. Začetek tega povezovanja pri obrambi proti Turkom sega že v čas, ko sta vladala avstrijskim oziroma ogrsko-hrvatskim deželam raz-

lična vladarja (vsaj v leto 1522, ko so prevzeli kranjski stanovi v najem prve utrdbe na Hrvatskem). Po letu 1526 pa je to povezovanje hitro napredovalo in je zajelo pri neposredni organizaciji obrambe na obeh straneh tudi kmečko prebivalstvo. Za hrvatske kmete je trdil zagrebški škof Drašković kar naravnost, da so »močni, bojeviti, oboroženi, večinoma izurjeni na Krajini«. ⁴⁷ Toda od leta 1536 naprej je bil — spričo neprestane turške nevarnosti — vedno pripravljen od pomladi do jeseni tudi določen del kmečke črne vojske na Kranjskem, da bi ob nevarnosti mogel priskočiti na pomoč ogroženim predelom. Navadno sta plemiški vpoklic in črna vojska nastopila proti Turkom seveda šele ob njihovem vdoru na tla domače dežele, ob nekaterih primerih pa so prišli tudi na Hrvatsko in branili tamošnje ogrožene utrdbe (npr. 1528, 1560, 1565, 1566). ⁴⁸ Posamezni fevdalci pa so — podobno kakor Tahi na Štatenbergu — nedvomno zaposlovali kot poveljniki vojaških oddelkov v obmejnih utrdbah na Hrvatskem tudi svoje podložnike kot vojake, ki so jim mogli laže kakor drugim najemnikom zadrževati plačo v svojo korist.

Končno je vplivalo na močnejše povezovanje hrvatskih in slovenskih kmetov tudi dejstvo, da je vrsta plemičev iz slovenskih dežel (Ungnad, Kacianar, Lenković itd.), ki so bili na višjih poveljniških mestih na Krajini, pridobila zemljiška gospostva na Hrvatskem, vrsta hrvatskih plemičev pa zemljiška gospostva na Kranjskem in zlasti na spodnjem Štajerskem (gl. zgoraj str. 193; poleg tega Gregorijanec na Mokricah, Blagajski na Kočevskem itd.). Podložniki istega zemljiškega gospoda — čeprav na različnih gospostvih — so očitno imeli dovolj priložnosti za medsebojno povezovanje; dobro poznanje razmer in povezanost podložnikov na Štatenbergu in obeh Tahijevih gospostev v Hrvatskem Zagorju (gl. spodaj, str. 212) vsekakor ni samo izjema.

Kolikor je pomenila rast obrambne organizacije na Krajini tudi vojaško šolo za del kmečkega prebivalstva, je tudi ona posredno pripravljala pogoje za širok kmečki upor. Toda z druge strani je pa prav ta razvoj ustvaril za kmečki uspeh v upor. mnogo težje pogoje, kakor so bili ob slovenskem kmečkem upor. leta 1515. Medtem ko so morali leta 1515 deželni stanovi šele nabirati vojsko, cesarjeva vojska pa je morala biti poslana proti kmetom iz oddaljenih južnonemških dežel, je stala sedaj številna vojska neposredno ob upornem področju. Leta 1573 je štela vojska na Krajini, ne vštevši bansko četo na Banski kra-

jini okrog Siska, preko 5000 vojakov. Poleg tega pa so bili prav tako v bližini na razpolago tudi še Uskoki v Žumberku, ki so delno služili v obmejnih utrdbah kot najemniki, delno pa so morali priskočiti na pomoč pri obrambi v primeru večje nevarnosti.⁴⁹ Pa tudi nekateri velikaši na Hrvatskem so morali imeti sami večje vojaške oddelke (npr. Zrinski leta 1565 500 konjenikov in 400 pešcev), s katerimi so mogli poseči v boj proti upornikom. Tako velika vojaška sila v neposrednem sosedstvu je mogla, ko se je obrnila proti upornikom, upor sorazmerno hitro zadušiti.⁵⁰

2. Nastajanje žarišč upora.

Seveda pa upor ni izšel neposredno le iz teh širokih vzrokov podložniškega nezadovoljstva. Nastanek njegovih prvih žarišč je tesno povezan tudi s posebnimi razmerami na posameznih gospostvih, ki prožijo navadno krajevne upore. Ob tem ne gre le za tudi za tedanji čas nenavadno ostre oblike izžemanja podložnikov po zemljiškem gospodu, marveč tudi za nasprotja med samimi fevdalci, ki so — zlasti v Hrvatskem Zagorju — močno pospešila oblikovanje prvih žarišč upora in jim pozneje nehote pomagala tudi pri njihovem kakovostnem vzponu v organizacijsko središče velikega hrvatsko-slovenskega upora. Na Hrvatskem so ta nasprotja razdvojila ob sporih za fevdalno posest tako velikaše kakor tudi nižje plemstvo.

Ta nasprotja so se pokazala najmočneje v borbi Frana Tahija za posest gospostev Susedgrad in Dolnja Stubica. Franjo Tahi je izhajal iz madžarske velikaške rodbine, ki pa si je pridobila zemljiško posest tudi v Slavoniji že v drugi polovici 15. stoletja. Ivan Tahi — oče Frana — je bil proti volji slavonskega plemstva v letih 1524—1525 celo hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban. Franjo Tahi (rojen leta 1526 in star ob očetovi smrti šele deset let) se je dvigal predvsem kot dober vojak ter je postal poveljnik Sigeta in pozneje Kaniže ter nosilec dvorne časti »mojstra kraljevih konjušnikov«. Zaradi vojaških zaslug je imel močno zaslonbo na habsburškem dvoru, kot ugleden član ogrskega državnega sabora pa dobre stike z velikaši, med drugim tudi z vrhovnim državnim sodnikom Andrejem Bathoryjem. Po svoji ženi Jeleni Zrinski je bil svak Nikole Zrinskega, ki je 1566 padel pod Sigetom, in ujec Nikolovega sinu Jurija, po svoji hčeri tast bana Petra Erdedija († 1567), po Petrovi drugi ženi Barbari

Alapi ter po Zrinskih pa je bil v sorodstvu tudi z Gašperjem Alapijem (poveljnikom proti upornikom leta 1573 ter banom v letih 1574—1578). Povezal se je torej z najuglednejšimi velikaškimi rodbinami na Hrvatskem.⁵¹ V začetku druge polovice 16. stoletja si je znal pridobiti tri večja gospodstva v bližini hrvaško-slovenske meje.

Že leta 1556 je kupil od Volka Engelberta Turjaškega za 25.000 goldinarjev — denar je delno ostal dolžan prodajalcu, delno pa si ga je izposodil drugod (samo od Luke Sekelja 5000 goldinarjev!) — gospodstvo Štatenberk pri Poljčanah. Jedro tega gospodstva je ležalo, pomešano s posestjo nekaterih drugih gospodstev, na obeh straneh srednje Dravinjske doline med Slovensko Bistrico, Poljčanami in Ptujsko goro. Gospodstvo, čigar imenjski dohodki so bili ocenjeni ob izračunanju davčne podlage na 585 funtov pfenigov (torej 7,13 % ocenjene vrednosti vseh imenjskih dohodkov na Štajerskem južno od Drave, ki je znašala 8200 funtov pfenigov), je spadalo med najdonosnejša in največja zemljiška gospodstva na Spodnjem Štajerskem.⁵² Leta 1564 pa je kupil za 50.000 florintov od Andreja Bathorija še njegove pravice do večjega dela gospodstev Susedgrad (zahodno od Zagreba) in Dolnja Stubica (v Hrvatskem Zagorju). Tudi ti dve gospodstvi skupaj sta spadali med največja gospodstva na Hrvatskem. V onem delu hrvatskega ozemlja, ki ga je zajel upor, so bili mogočnejši gospodje od Tahija le še Erdediji, katerih gospodstva so ocenili leta 1543 (brez Moslavine, ki je medtem padla že pod Turke) na skoraj 1800 dimov (Cesargrad 856, Okić 306, Jastrebarsko 250, Želin 250 in Kravarsko 136). Tahijeva posestva — vštévši Božjakovino, ki jo je držal kot doto Jelene Zrinske — so bila ocenjena na 826 dimov (Božjakovina 324, Susedgrad 350, Dolnja Stubica 152). Ostala gospodstva v tem okolišu so bila — če ne štejemo cerkvenih — znatno manjša: Kostel (300) in Krapino (180) so imeli v posesti skupaj Keglevići in Sekelji, ki pa so prišli prav pred uporom v oster medsebojen spor; Keglevići, ki so imeli sedež v Kostelu, so namreč nasproti Krapini postavili svoj novi grad Šabac in ogrožali pravice Sekeljev. Keglevići so imeli poleg tega še Lobor (126), Ratkaj Veliki Tabor (160), Gjulaji Trakošćan (184), Bradači Oštrc (104) in Pethewi Belo (100), medtem ko je bilo vse drugo razdrobljeno na mala gospodstva (Gregorijančev Medvedgrad je imel le 30 dimov!) ter med plemičenosele.⁵³ Tako na Štatenbergu kakor na obeh nanovo pridob-

ljenih hrvatskih gospostvih je prišlo zelo kmalu potem, ko jih je dobil v roke Tahi, do sporov med novim gospodarjem in sosednimi fevdalci in seveda tudi do pritožb podložnikov.

Neposredno potem, ko si je Tahi kupil Štatenberk ter mu ga je na prošnjo Turjaškega podelil tudi cesar Ferdinand (1558), je poskušal razširiti to gospodstvo na škodo sosednih gospostev, Slovenske Bistrice in zlasti na račun samostanov Studenice in Žiže. Prisvajal si je posamezna zemljišča, desetinske dajatve ter celo del pridelka iz žiškega dvorca v Poljčanah. Vendar na Štajerskem zaradi teh vprašanj ni prišlo do večjih težav. Oškodovana gospostva so se pritožila pred deželnim ograjnim sodiščem in Tahi je bil v vseh sporih obsojen, da mora nadomestiti napravljeno škodo.⁵⁴ Borba za Susedgrad in Dolnjo Stubico pa je pripeljala v okviru sporov med fevdalci in še preden so imeli kmetje čas preskusiti vse oblike Tahijevega izžemanja že do prave predigre kmečkega upora.

V 15. stoletju je imela Susedgrad in Dolnjo Stubico v posesti rodbina Hening, ki pa je leta 1502 s smrtjo Andreja Heninga izumrla v moški črti. Poleg žene zadnjega Heninga, Zofije († 1523), so ga preživeli le še potomci njegovih treh sester, Marjete, Katarine in Uršule (podčrtane so sestre in sorodniki, živi ob sporu s Tahijem):

sestre:	otroci:	vnuki:
Marjeta H. (+ 1500) mož Ivan Banffy	Ana (+ 1533), mož Štefan Désházy (+ 1534)	
Katarina (+ o. 1500)	Sigismund S. (+ 1530)	Helfrik S., baron de Kainach (+ 1554)
1. mož David Sebriak		
2. mož Jurij Teuffenbach	Andrej Teuffenbach-Hening (+ 1563), žena Uršula Meknitzer	Kunigunda, prvi mož Matija Kerechény (+ 1565); drugi mož Peter Ratkaj (+ 1586)
		Ana, mož Mihajlo Konjski
		Marta, mož Štefan Gregorijanec
		Zofija, mož Tomaž Milić
Uršula (+ o. 1500) mož Štefan Rozgony	Katarina, mož Andrej Bathory	Andrej, Jurij, Nikola in Klara

Po fevdalnem dednem pravu na Ogrskem bi se morali posestvi zaradi smrti zadnjega moškega potomca vrniti v kraljevo posest, če ni on sam drugače ukrenil.⁵⁵ Na podlagi medsebojne dedne pogodbe, ki jo je sklenil Andrej z ženo, pa je uspelo Zofiji obdržati obe gospostvi do svoje smrti. Leta 1523 je podelil kralj Ludvik II. Susedgrad in Dolnjo Stubico potomcem najstarejše Andrejeve sestre Marjete, toda po smrti Ane (1533) in Štefana Désházyja (1534) sta se gospostvi vnovič vrnili v kraljeve roke. Sedaj pa si ju je poskusil pridobiti na svojo roko najprej Peter Keglević kot tedanji kraljevski komisar na Hrvatskem, nato pa ju je kralj podeljeval različnim v nagrado za vojaško ali drugačno službo. Vzporedno s tem pa je teklo dolgotrajno pravdanje, ker so se potegovali Heningovi sorodniki po ženski črti, naj bi se obe posestvi povrnila v njihove roke. Pravda se je rešila leta 1551, ko je bilo določeno, naj pripadeta posestvi potomcem Katarine in Uršule, in sicer vsakim po ena polovica; leta 1553 so Andrej Báthory, Helfrik Sebriak in Andrej Teuffenbach-Hening posestvi v resnici zopet prevzeli. Zaradi novih smrti v sorodstvu pa je bilo lastništvo urejeno šele leta 1559, ko sta si posest razdelila na pol le še Andrej Báthory in Andrej Teuffenbach-Hening. Teuffenbach pa ni obdržal svoje polovice sam. Svoje pravice do polovice stubiškega gospostva je dal v zastavo Ambrožu Gregorijancu, očetu svojega zeta Štefana Gregorijanca, polovico svoje posesti na Susedgradu (torej do četrte vsega gospostva) svoji ženi Uršuli Mecknitzer in polovico Andreju Báthoryju. Leta 1564 pa je prodal Báthory, ki je živel na Ogrskem, svojo polovico Susedgrada in Stubice Franu Tahiju, hkrati pa mu je odstopil tudi svoje pravice do tistega dela Susedgrada, ki ga je dobil v zastavo od Teuffenbacha. Tako je Franjo Tahi postal solastnik Heningovcev. Prodaja pa ni bila izvršena v skladu s pravnimi predpisi. Báthory bi namreč moral ponuditi posestva v nakup najprej svojim sorodnikom in solastnikom, a tega ni storil. Le če bi oni ne hoteli ali ne mogli uporabiti pravice prvenstvenega nakupa, bi posestvo mogel prodati komu drugemu. Sporna pravna veljavnost te prodaje se je pokazala tudi v tem, da je Tahiju izročil posest tako, da ga je dal pripeljati na Susedgrad skrivaj — ponoči in brez običajnih prič.⁵⁶

Heningovci so se uprli tej zamenjavi solastnika najprej s protestom in pritožbo, češ da sta bili obe posestvi doslej vselej celota, združena v rokah iste družine. Ko se je spor med Tahijem

in Heningovci razvnel, pa je razdelil v dva tabora vso gospodo v zahodnem delu Slavonije. Ban Peter Erdedi, Alapiji in Keglevići ter sprva tudi Zrinski so podpirali Tahija; Gregorijanci, Sekelji (v sporu s Keglevići!), kasneje pa tudi Jurij Zrinski, so podpirali Uršulo Mecknitzer, ki je stala na čelu Heningovcev. Po smrti Tahijeve žene Jelene Zrinske (okr. 1570) je namreč nastal spor med Tahijem in Zrinskimi zaradi Božjakovine in ker Tahij gospostva ni hotel vrniti, mu je Jurij Zrinjski odvzel Otok v Medjimurju.⁵⁷

Spori, kakršen se je vnel med Heningovci in Tahijem, med gospodo na Hrvatskem tudi sicer v tistem času niso bili redki. Toda v tem primeru so pritegnili Heningovci v medsebojno borbo že od vsega početka tudi svoje podložnike, ki so gotovo hitro občutili trdo roko novega gospodarja. Uršula Mecknitzer se je sporazumela z banovcem (namestnikom bana) Ambrožem Gregorijancem ter s svojimi zeti, zbrala okrog 800 kmetov ter spomladi leta 1565, ko se je Tahi mudil na Ogrskem, zavzela s pomočjo oboroženih kmetov Susedgrad, pregnala Tahijevo družino, zaplenila njegovo premoženje in se naselila v gradu. Toda Tahi je dosegel od cesarja Maksimilijana ukaz, da mora Uršula takoj povrniti Tahiju njegovo polovico posestva, sicer da jo bo k temu prisilila vojska. Ban Peter Erdedi je bil zaradi upornosti stare Heningovke pooblaščen, da z bansko vojsko osvoji Susedgrad ter je 3. julija hkrati s Tahijem in več njegovimi prijatelji začel oblegati grad. Toda Uršula je s svojimi sorodniki zbrala okrog 3000 kmetov, ki so pod vodstvom Ambroža Gregorijanca povsem razbili banovo vojsko ter zaplenili celó banov prapor.

Banov poraz je za razvoj pglavitnega temeljnega žarišča upora pomemben kar v dveh pogledih. Z ene strani je prav on omogočil, da se je Tahi za nekaj časa polastil povsem nedeljene posesti na gospostvih Susedgrad in Dolnja Stubica in s tem potisnil s svojim nasiljem kmečko gibanje v nujen razvoj v smeri odprtega upora. Gregorijanec je bil namreč zamenjan kot banovec že na saboru 25. julija 1565 s Tahijevim pristašem Ivanom Forčićem, hkrati pa je bila uvedena preiskava o vzrokih, zakaj se nekateri plemiči niso udeležili pohoda in kateri plemiči so se udeležili upora »proti banu pod Susedgradom«. Sabor je sklenil, da se poslej »morajo na prvi banov ukaz dvigniti k orožju vsi člani stanov, tako proti Turkom kakor proti drugim upornikom, sicer bodo kaznovani«. Proti Uršuli pa je začel ban s pravdo

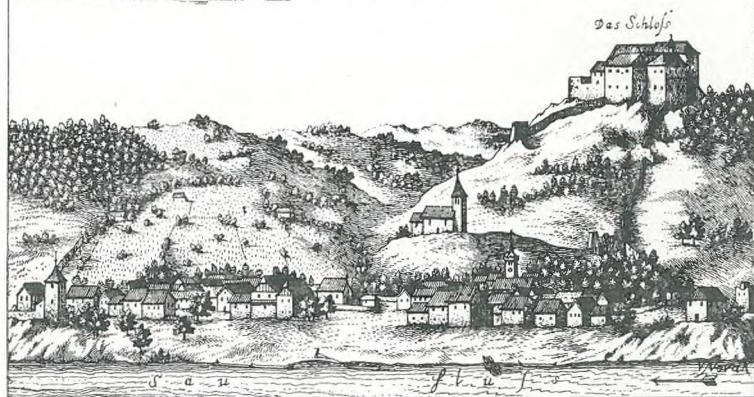
zaradi žalitve Veličanstva, ker se je uprla vojski, ki je izpolnjevala vladarjev ukaz. Da ne bi izgubila po tedanjih zakonih vseh svojih posesti kot »upornik«, je vrnila Tahiju njegovo polovico obeh gospostev, Heningovsko polovico pa je izročila v upravo ogrski kraljevski komori (vrhovnemu finančnemu uradu), ki je poslala kot svoja upravitelja v Susedgrad in Stubico Štefana Grdaka od Filetinca ter Ivana Varaždinca. To stanje naj bi trajalo toliko časa, dokler se ne bi pred rednim sodiščem končala pravda okrog obeh posestev med njo in Tahijem, obenem pa tudi pravda proti njej zaradi njenega prestopka v obrambi proti banu. Še pomembnejše pa je bilo za poznejši razvoj dejstvo, da so kmetje v obeh bojih spoznali svojo moč. Dvakratna zmaga kmečke vojske — ena celo nad plemiško vojsko pod banom samim — je pomenila gotovo silno vzpodbudo za bodočo misel na oboroženi upor proti plemstvu. Ta vzpodbuda je bila toliko pomembnejša, ker Heningovci — poleg Uršule zlasti njen zet Štefan Gregorijanec, ki je sedel onstran Save v Mokricah — tudi vnaprej niso opustili svojih zvez s Tahijevimi podložniki, marveč so še dalje podžigali njihovo nezadovoljnost in jih podpirali v odporu, dokler so menili, da bo usmerjen le proti Tahiju.⁵⁸

Ko se je Tahij povrnil kot gospod na obe sporni posestvi, se je začel maščevati nad podložniki in drugimi ljudmi, ki so podpirali njegove nasprotnike. Hkrati je poskušal kratiti pravice tudi kraljevski komori, katere zastopnika bi morala pobirati polovico vseh dohodkov gospodstva, in okrutno udaril po bivših Heningovih grajskih uradnikih (bivšemu podkaštelanu v Brdovcu Štefanu, dvakrat oproščenemu po sodišču od Tahijeve obtožbe, je dal odsekati glavo, dvorjana Ivana Sabova pa je pustil poginiti v ječi od gladu in mraza). Okoriščal pa se je tudi na škodo sosednih gospodov. Kakor si je pri Štatenbergu prisvajal studeniške podložnike, je tu spravljal podse cerkvene podložnike župnikov v Brdovcu, Pušči in Podgorju, pa tudi podložnike različnih posvetnih gospodov.⁵⁹ Prav zaradi takšnega postopanja je prišlo leta 1569 tudi do spora z Jurijem Zrinskim. Glavni namen mu je bil, da iztisne iz svojih podložnikov čim več koristi. Zato jim je začel nalagati različne nove dajatve.

Zaradi pritožb sosednih fevdalcev in pač tudi uradnikov, ki so na obeh gospodstvih zastopali komoro, je prišlo že kmalu do preiskave, kako naj bi se uredilo vprašanje obeh posestev. Na svojem junijskem zasedanju leta 1567 je ogrski državni sabor celo

Die Statt vnd Schloß
GVRCKFELD

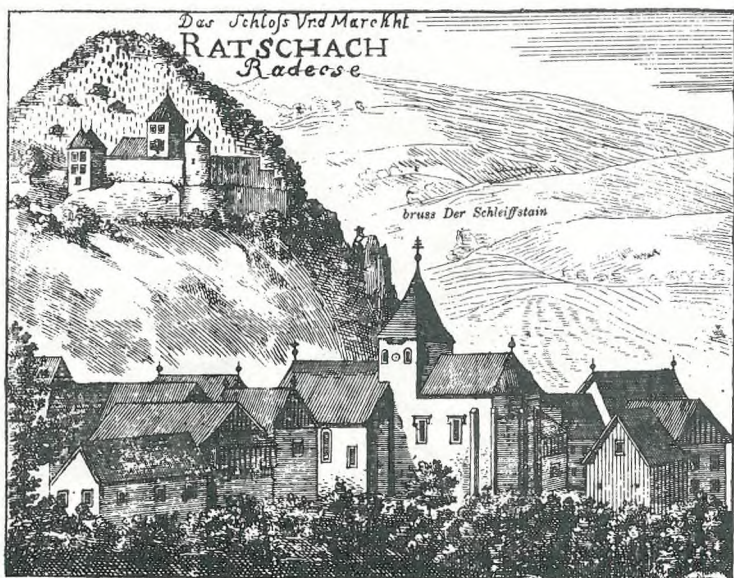
Krško v 17. stoletju

Valvasorjeva slika boja pri Krškem

Grad v Pišecah

Radeče v 17. stoletju

priporočil Uršulo »za povrnitev polovice gradu Susedgrad in kastela Stubica«, toda cesar je prepustil to »svojim zvestim ogrskim svetovalcem in bo potem storil, kar je pravično«. Res je prišla v drugi polovici julija (zapisnik je bil zaključen 23. julija, na šest in pol metra dolgem papirju) v Susedgrad in Stubico posebna kraljevska komisija, ki naj bi preiskala predvsem Tahijevo postopanje proti plemičem in predstavnikom kraljevske komore, glede kmetov pa predvsem, ali jih res Tahij preganja z njihovih kmetij. Predstavniki komore so se očitno bali, da bosta zaradi Tahijevega nasilnega izžemanja podložnikov obe posestvi opusteli. Že leta 1566 so namreč hoteli kmetje ob Tahijevem povratku delno zapustiti svoje kmetije in oditi drugam, pa so se dali pregovoriti Tahijevim upraviteljem in pač tudi Heningovcem, ki so upali na pridobitev vsaj dela posestva, ter so od namere odnehali.^{59a} Preiskava komisije je ob zaslišanju 508 prič — med njimi imajo večino podložniki in srečamo med imeni vrsto poznejših udeležencev upora — ugotovila resničnost vseh pritožb proti Tahiju, hkrati pa so priče navedle še celo vrsto drugih, ki jih sabor ni navajal v svojih pritožbah, ker je šlo za krivično postopanje proti podložnikom. Toliko bolj so bili kmetje ogorčeni, ker preiskava ni prinesla niti najmanjših izboljšanj, kaj šele da bi se moral nasilni gospod umakniti z obeh spornih posestev.

Nasprotno! Julija 1569 je izročila ogrska kraljevska komora Tahiju za 4500 goldinarjev letno v zakup še drugo polovico obeh gospostev ter umaknila z njih svoje predstavnike. Sedaj nihče več ni nadzoroval njegovega nasilnega postopanja s podložniki. Tako se ni zaostрил le Tahijev spor s kmeti, marveč tudi s plemstvom. Tudi Heningovci namreč niso opustili boja za svoje pravice. Na septembrskem zasedanju ogrskega državnega sabora leta 1569 je poskušala Uršula Mecknitzer doseči sama rešitev svoje pritožbe. Sabor je priporočal, naj se preišče njena krivda, če pa ji je res odvzet njen del posesti Susedgrad in Stubica »mimo pravne poti«, naj se ji oboje »milostno vrne«. Hkrati so pa priporočili v pretres tudi Tahijev protest proti Heningovski prošnji. V dvorni komori pa je imel Tahij trdnjšo zaslombo. Ni sicer osporavala pravice sabora, da razsoja o posesti, toda pred tem, »sodi, da je nujno samo to, da podajo Teuffenbachova vdova in njeni sokrivci najprej račun o pregonu banove vojske« in dotlej »ni mogoče pripustiti nje in njenih sokrivcev k povrnitvi posestev«. Ker pa »se nikomur ne sme kratiti pravica«, je komora

toplo priporočila, naj se »milostno usliši prošnja velikaša Frana Tahija proti tej Teuffenbachovi vdovi«!⁶⁰ Uršula se seveda ni hotela odzvati pozivu pred kraljevsko sodišče zaradi poskusa samopomoči proti Tahiju, saj bi ji sodil prav prodajalec obeh posestev Andrej Bathory. Tako je ostala obtožba, začeta leta 1568, nerešena — Heningovci pa so mogli upati le na novo samopomoč.

Prav to pa je veljalo seveda tudi za Tahijeve podložnike. Ves ta razvoj je bil najboljša vzpodbuda za poglobljanje in razširjanje uporne miselnosti med njimi. Ne le, da so uspeli pred nekaj leti, ko so bili kot bojna sila zapleteni v reševanje sporov med fevdalci! Preiskovalna komisija je s svojim zasliševanjem kmete očitno opozarjala na nepravico Tahijevega postopanja z njimi ter je ustvarjala videz, da tudi vladar ne dopušča tega samovoljnega kršenja pravnih določb. Gotovo je prav to dejstvo, pozneje podprto tudi z dogodki leta 1572, močno podpiralo kmečko zaupanje v »cesarja« in »cesarsko pravico«; zapustilo jih ni niti tedaj, ko so se uprli na široko vsej gospodi.

Že do leta 1567 pa se kmečko uporniško gibanje tudi na Hrvatskem ni omejevalo le na Tahijeva gospodstva. Že okrog leta 1520 je zapisal nek menih v dodatku k urbarju samostana Streza, da je »kmečka narava hudičeva«, kajti »svoje gospodarje sovražijo in jim služijo (le) prisiljeni«.⁶¹ Grižanski urbar iz leta 1544 prav tako priča o kmečkem nezadovoljstvu.⁶² Pred letom 1567 so se večkrat uprli Draganići. Leta 1567 pa je moral hrvatsko-slavonski sabor ob pritožbi »nekaterih (torej jih je bilo več) članov sabora« že ugotoviti, da podložniki na nekaterih gospodstvih »kratijo svojim gospodom dajatve in dolžno tlako, še več, da se upirajo deželnim gospodom«. Zato je sklenil, da je treba takšne upornike takoj in stvarno kaznovati. Kljub temu pa je postajal položaj vedno slabši. Leta 1568 se je sprožilo na zasedanju sabora 24. junija »strašno pritoževanje zelo številnih velikašev in plemičev zaradi uporov in vstaj podložnikov zoper njihove gospode«. Sabor je tokrat zahteval, da mora nastopiti proti vsakemu uporu plemiška vojska, upornike pa da je treba kaznovati s smrtjo. Vsekakor pa so bili vsaj delno tudi ti upori — podobno kakor spor zaradi Susedgrada in Stubice, ki so ju zavzeli kmetje leta 1565 — orodje fevdalcev v njihovih medsebojnih obračunih. Sabor je namreč zahteval v istem sklepu tudi kazen zoper velikaše in plemiče, ki se ne bi hoteli udeležiti borbe proti upornim kmetom.⁶³

Seveda pa so dozorevali pogoji za upor v poznejšem poglatnem žarišču hrvatsko-slovenskega kmečkega upora v dobršni meri neposredno pod vplivom Tahijevega strahovitega nasilja nad podložniki. Že preiskava komisije iz leta 1567 je ugotovila, da je Tahi v komaj dobrem letu svojega gospodovanja pregnal z njihovih kmetij okrog 20 kmetov. Podobno je delal tudi pozneje, saj je vzel Iliji Gregoriću, enemu izmed voditeljev poznejšega upora, vse imetje v vrednosti okrog 200 ducatov. Kmetije, ki jih je odvzel prejšnjim posestnikom, je podeljeval svojim grajskim uradnikom in vojakom ter prenehal od njih plačevati državni davek. Le vinograde je navadno pridrževal sebi in z njimi večal tisti del posestva, ki ga je sam neposredno izkoriščal. Brez dvoma je to povezano z dejstvom, da so vinogradi donašali večjo korist kakor pridelovanje žita in trgovina z njim. »Skoraj vsak mesec je pobiral izredne in nezakonite dajatve« (druga priča trdi, da jih je bilo vsega skupaj 13), največ v denarju. Posamezne kmetije so mu morale plačati tako v komaj dobrem letu tudi do 30 florintov. Poleg tega pa je jemal podložnikom tudi po več glav govedi ali svinj, žito in vino, kar je plačal po zelo nizkih cenah ali pa sploh nič. Vse to je povezano tudi s širokim položajem gospostva Susedgrad. To gospostvo je namreč ležalo ob križišču dveh tedaj najpomembnejših trgovskih poti na Hrvatskem, ki sta vodili ena iz Zagreba preko Ljubljane ali preko Dolenjskega in Blok v Italijo ali na Reko, druga pa od Varaždina mimo Brdovca proti severnemu Primorju ob Reki in Bakru. Ta položaj ni omogočal precejšnje udeležbe v trgovanju z žitom in živino le susedgradskim podložnikom, marveč prav tako tudi graščaku.

Po ugotovitvah preiskave iz leta 1567 je zahteval Tahi od svojih podložnikov tudi »neštevilne tlake v svojo korist« (npr. voziti so mu morali razne stvari v oddaljeno Kanižo; zgradili so mu dva mlina ob Savi; vleči so morali ladje po Savi navzgor itd.). Pri tem delu je živina včasih poginila, včasih si jo je pa Tahi seveda kar prisvojil in vendar ne plačal. Nazadnje si je denar od kmetov tudi izposojal, pa ga »pozabil« vrniti. Denar pa je izsiljeval od podložnikov včasih tudi tako, da jih je samovoljno zaprl v ječo in jih izpustil le, če so plačali vsoto, ki jo je zahteval.⁶⁴

Po letu 1569 se je položaj še poslabšal. Tahi je uvajal poleg starih še nove načine, s katerimi je izkoriščal podložnike. Tako

je silil kmete, da so morali kupovati njegove ostarele konje in pokvarjeno blago — npr. večje količine vina, ki se mu je pokvarilo — ter zahteval zanje ceno, kakor je sam hotel. Če se je kdo upiral plačati, mu je preprosto zaplenil živino. Na svoje stroške so mu morali rediti živali in lovske pse, kadar jih ni potreboval. Če je kaka žival poginila, so mu morali plačati v gotovini toliko, kolikor je zahteval, poginulega psa pa so mu morali nadomestiti z volom. Mihajlo Gušetič, eden izmed poznejših uporniških voditeljev, mu je služil brez vsakega plačila osem mesecev. Najhuje pa so občutili podložniki Tahijevo zlorabljanje njihovih žena in hčera, zaradi katerega so mu vzdali kar naravnost ime »vzгляд nesramnosti«. Ujeti uporniški poglavar Bistrič je izpovedal: »Če ima kdo od njih lepo ženo, hčer ali kaj drugega, mu jo da odvezeti in dela z njimi po svoji volji«. Ilija Gregorič je še podrobneje opisal, kako si je Tahi ob tlaki izbiral najlepše žene ali dekleta, jih dal odvajati na grad in jih tam zlepa ali pa s pretepanjem prisilil, da so se mu vdale. Po njegovi izpovedi so privedli kmetje preiskovalni komisiji (vsekakor drugi, ki je prišla na Susedgrad pred 10. avgustom 1572) z gospostev Susedgrad in Stubica štirinajst nasilno oskrunjenih deklet, samo iz Stubice devet. »Nesramnost Frana Tahija in njegovih sinov in služabnikov je glavni vzrok upora«. Te Gregoričeve besede sicer ne pokažejo vse resnice, jasno pa pričajo o opravičeni jezi kmetov prav v tem pogledu, zlasti s svojo sledečo trditvijo, da bi brez tega vse ostalo »podložniki še potrpežljivo prenašali«. ⁶⁵

Skoraj prav takšno je bilo — po podložniških pritožbah iz let 1571 in 1573 — tudi Tahijevo postopanje na Štatenbergu. ⁶⁶ Tudi tu si je od podložnikov, za katere je izvedel, da so v mestu prodali živino, žito ali vino, izposojal denar (v nekaj primerih celo preko 100 goldinarjev). Če pa so se drznili zahtevati, da naj jim ga vrne, jim je raztrgal zadolžnico, jih dal zapreti ali kaznovati s šibami. Podložnikom je nalagal za tlako, da so morali voziti na mestni trg v Ptuj ali Celje tudi njegovo lastno blago. Toda plačati so mu ga morali po ceni, ki jo je določil višje od cene, ki je bila določena kot najvišja na mestnem trgu. Tako so mu morali prodajati blago v svojo lastno izgubo. Če niso hoteli prevzemati takšnih nalog, jih je spet zaprl v ječo. V mestu so morali jemati zanj na dolg različno dragoceno blago, ki ga ni nikoli plačal. Dolg je moral poravnati podložnik, ki je blago prevzel,

ali pa je trpel škodo mestni trgovec. V prvem času je našel med meščani tudi upnike, ki so mu ponudili velike vsote denarja (do 700 goldinarjev), pa so čakali na povračilo do Tahijeve smrti. Podložnim obrtnikom, ki so mu morali zadovoljevati različne potrebe, ni plačal niti stroškov za surovine, a kaj šele delo. Tako je bil dolžan nekaterim po desetih letih tudi po več kakor 100 goldinarjev. Najhuje pa je prizadel tiste, ki jih je prisilil, da so mu služili kot vojaki v Kaniži, pa je njihovo plačo preprosto zadržal zase. Tako je bil samo Nikolaju Koprivi dolžan za 13 let službe kar 668 goldinarjev. Tudi tu je silil kmete, da so morali kupovati slabo vino za ceno dobrega, podobno kakor v Susedgradu. Kot graščak je imel namreč pravico, da so v poletju (od Jurjevega do Mihaelovega) v gostilnah smeli prodajati le njegovo vino. Da bi vina več prodal, je podaljšal to dobo ter pred Veliko nočjo pobral kmetom ključke njihovih zidanic, tako da so morali za praznik tudi doma piti graščinsko vino. Podložnike je silil, da so morali po večkrat plačati dedni zakup svoje kmetije. Nekaterim pa je njihove kmetije tudi odvzel in prisilil k plačilu primščine potem drugega. Tudi tu je delal tako zlasti z vinogradi, ki jih je večkrat zadržal tudi zase. S silo je jemal kmetom živino in druge stvari — zlasti ob opravljanju vozne tlake, ko so jim žival večkrat uničili tudi iz same objestnosti, ali pa ob smrti gospodarja na kmetiji; ob tem je namreč skušal dobiti od vdove in sirot čim več premičnega premoženja. Vsega tega pa ni nikdar upošteval pri poznejšem obračunavanju rednih dajatev. Tudi tu se vrste pritožbe zaradi nasilja, ki ga je delal kmečkim dekletom, po njegovem vzgledu pa tudi grajski uradniki. Pravico do sodstva nad svojimi podložniki, ki jo je imel kakor vsi drugi graščaki, je uporabljal le kot sredstvo za izmozgavanje denarja od kmetov. Ali jim je nalagal globe, ali pa so se morali odkupovati iz ječe, kamor jih je bil samovoljo zaprl (posamezniki so mu morali plačati zato, da jih je izpustil, tudi preko 50 goldinarjev). Nekatere kmete je pohabil Tahi za vse življenje. Po njegovem zgledu so s kmeti ravnali tudi njegovi sinovi in celo njegova žena, Jelena Zrinska. Njegov sin Gabriel je dal na primer Lovrenca Koprivo iz Makol, potem ko ga je ranil s sabljo, za vrat privezanega nekaj časa vleči po tleh, ko pa se je rešil, je grozil vaščanom, da si bo v njihovi krvi še roke umival. Kmetu Pavlu Jurkoviču iz Županje vasi je z mečem celo iztaknil oči; ko ga je graško sodišče zaradi tega obsodilo, je na vse načine zavlačeval

dolga leta s plačilom določene globe pohabljenemu kmetu. Morda je prav to tisti »slepi Jurko«, ki mu je Franjo Tahi ugrabil hčerko in jo odvedel na grad Stubico.⁶⁷

Kmetje so občutili to izmозgavanje toliko bolj, ker jih je prizadelo prav v »dragih letih« okrog leta 1570, ko je padla vrednost denarja in ko je zaradi slabe letine iz leta 1569 vladala v naših deželah huda stiska.⁶⁸ Prav takrat so seveda zrasli stroški na graščini, pa tudi zaslužiti bi se dalo s pridelki in zato je Tahi, kakor se pritožujejo štatemberški kmetje, prav tedaj zahteval dajatve dvakrat. Podobno so delali tudi drugi zadolženi graščaki v tej dobi.

Tahijevo postopanje s podložniki je bilo sicer res celo za tisti čas izredno slabo. Ni slučajno, da se je začelo upiranje na njegovih hrvatskih in prav tako na štatemberškem gospodstvu najprej z zelo skromno zahtevo, utemeljeno z dolгими pritožbami, da naj se gospodstvo odvzame nasilnemu gospodu in podeli kakemu drugemu fevdalcu. Prošnja je naletela seveda — kolikor niso bili v ozadju spori med fevdalci samimi — na sklenjen odpor plemstva: potem, ko je bilo vse izžemanje starega in mladih Tahijev na Štatenbergu že davno trdno dognano, je leta 1579 še vedno štajersko plemiško deželno sodišče odbilo to kmečko zahtevo, kajti »po našem mnenju bi bilo nevarno in škodljivo, ko bi smeli kmetje po svoji volji in želji izbirati in odklanjati gospode!«^{68a}

Seveda pa nikakor ni bil Tahi edini graščak, ki je zahteval od svojih podložnikov več, kakor je določala »stara pravda«. V slovenskih deželah so že okrog leta 1570 nastajali posamezni lokalni upori, upor proti vinskemu davku pa je celo že prekoračil krajevne meje in dosegel tudi vsaj delen uspeh. Pa tudi potek upora leta 1573 opozarja, da je bilo občutno izkoriščanje podložnikov tudi na drugih gospodstvih. Tako so podložniki kar z 19 zemljiških gospodstev na Krškem polju povedali, da so se pridružili upor le zato, da bi dosegli »staro pravdo«.⁶⁹ Vsaj ponekod je tudi izven Tahijevih gospodstev na Hrvatskem naraščala — ali se vnovič uveljavljala — zahteva po povečani tlaki. Po hitrem razširjanju upora na nekatera druga zemljiška gospodstva je mogoče sklepati, da je bilo podložnikom zelo slabo tudi na gospodstvih Erdedijeve vdove Barbare (Alapi), Keglevića, Ratkaja in Zrinskih. Neposredno po upor so morali opravljati na Erdedijevem gospodstvu Želin podložniki iz Kravarskega

tlako kar zdržema pet tednov, podložniki na gospostvu Okić pa so se prav tako pritoževali, »da morajo dajati davek vsak mesec in veliko tlako...; gospa banica jim jemlje vino, živino, kar imajo, s silo«. ⁷⁰ Celo hrvatsko-slavonski sabor je moral leta 1567 opominjati gospode, ki »ne bi hoteli, da bi ostali njihovi kmetje pri starih svoboščinah«, ter je podčrtal pravico kmetov, da smejo v takšnih primerih zapustiti svoje gospode in si poiskati druge. ⁷¹ Na takšen način se je res nekaj časa nameraval rešiti Tahijevega izmozgavanja vsaj en del podložnikov na gospostvih Susedgrad in Dolnja Stubica. Kasneje pa so zamenjali to namero z borbo za to, da bi jim dal vladar drugega zemljiškega gospoda ali celo da bi bilo gospostvo podrejeno neposredno njemu. ⁷² Zdi se, da se je iz tega začela oblikovati prva uporniška organizacija že na prelomu leta 1570/71: po Gregoričevi izpovedi 11. aprila 1573 so bili dotlej kmetje v sporu s Tahijem že okrog »tri leta« (torej od okrog 1570!), po drugih poročilih pa so Tahijevi podložniki leta 1571 odpovedovali poslušnost glede oddajanja dajatev in tlake. Podložniška upornost je morala biti že dobro vidna, kajti ogrska kraljevska komora je spričo nje že v tem letu sklenila odvzeti Tahiju svojo polovico Stubice in Susedgrada; hkrati je noslal cesar Maksimilijan vaškim sodnikom in podložnikom paročilo, da morajo opustiti upornost in poslušati predstavnike kraljevske komore, ki so poslani na obe gospostvi. Že tu se zdi, da je delovanje susedgradskih in stubiških podložnikov usoglašeno na nek način z delovanjem štatemberških kmetov. Tudi tam izvira namreč prva pritožba proti Tahijevemu nasilju iz leta 1571. ⁷³

Tahi pa naročila ni poslušal, marveč se je obrnil do Maksimilijana s prošnjo, naj mu pusti še celo posest, češ »da ni še nastopil po pogodbi določeni odpovedni rok«; posebej je še trdil, da ni zaslužil, da bi moral preskušati znova tiste »sramote«, ki jih je moral nekdam od komorskega uradnika Štefana Grdaka (zaradi njegovega nadzorovanja in pritožb v letih 1567/69). ⁷⁴ Zdi se, da je sprožil vprašanje celo na hrvatsko-slavonskem saboru 30. oktobra 1571, vendar je dosegel le zelo previden sklep, da je sabor prosil, naj »v vsem, kar ni v nasprotju s pravičnostjo in dovoljenim in svoboščinami kraljevine in domovine glede gospoda Frana Tahija proti Heningovi vdovi in njenim..., njegovo veličanstvo blagovoli odločiti, da bo med njimi odločila pravica«. ⁷⁵ Prav Tahijeva upornost proti odločbi kralja in ko-

more je mogla le zaostriti položaj na gospodstvih ter je sprožila res že pred koncem leta 1571 prvi pojav resničnega odpora proti Tahijevim zahtevam. O Božiču so namreč napadli stubiški kmetje dva Tahijeva uradnika — Mihaela Horvata in podoskrbnika Nikolaja Stanka — pri pobiranju kraljevske »dike« ter enega ubili in drugega ranili.⁷⁶ Nekateri so trdili, da so se kmetje obrnili s tem že proti kralju in ne le proti Tahiju.⁷⁷ Toda že širše okoliščine (Tahijev odpor proti predaji polovice gospodstev) se upirajo takšni razlagi. Podložniki pa so bili poleg tega že ob preiskavi leta 1567 opozorjeni, da pobira Tahi »davke« navadno le za svoj račun. Na Štatenbergu si je pridržal v komaj petnajstih letih skoraj 7000 goldinarjev, ki jih je pobral od kmetov v obliki izrednih davkov, torej približno polovico davkov, ki so bili v teh letih razpisani za Štatenberško gospodstvo.⁷⁸ Tako je odpor proti dajatvam začel preraščati že v krajevni kmečki upor.

3. Krajevni upor, organizacijske priprave in program.

Tako je dozorelo na Tahijevih gospodstvih prvo in poglobitno žarišče bodočega velikega hrvatsko-slovenskega kmečkega upora. Smer njegovega razvoja so povsem jasno nakazali v povzetku zasliševanja pri Krškem ujetih upornikov v enem izmed sodobnih poročil: »Ta upor je posledica tega, da so se (kmetje) večkrat pritoževali cesarski milosti proti svojim gospodstvom v Slavoniji, posebej pa zoper Tahija«; ko pa jim »ni bila izkazana nikakršna pomoč, so prisegli, da bodo pobili gospode in vse, kar hoče biti plemenito, z ženami in otroki«.⁷⁹

Fevdalci so sicer kmalu spoznali nevarnost, ki jo je pomenil razvoj na Tahijevih gospodstvih. Ogrski državni sabor je (po zapisniku z dne 15. marca 1572) pobudo hrvatsko-slavonskega sabora o sporu glede Susedgrada in Stubice že bistveno spremenil: naj bi »cesarsko veličanstvo našlo kak dober in pravičen način, da ne bi rasel naprej plamen sovraštva med gospodom Tahijem in sirotami pokojnega Andreja Heninga, zaradi katerega se nahaja polovica onega gradu in kastela ter tega kar spada k njim v rokah njegovega veličanstva; in zgodi naj se to, kar zahtevata pravo in pravica«.⁸⁰ Cesar je vsekakor dosegel dotlej že, da je prevzela kraljevska komora vnovič nadzorstvo nad svojo polovico obeh gospodstev in poslala tja svoje zastopnike, na Susedgrad Mihaela literata Herbinovića, v Stubico pa Ivana Bakšaja.⁸¹

Toda dve leti trajajoče neovirano Tahijevo maščevanje nad podložniki ter njegovo izžemanje sta dotlej že opravila svoje. Tudi ta sprememba ni mogla več zavreti razvoja uporniškega gibanja.

Že okrog Jurjevega (24. aprila) 1572 so namreč ustanovili podložniki svoje uporniško »bratstvo«. Tako so hrvatski kmetje imenovali svojo »uporniško zvezo«. ⁸² Vsaj dve sporočili v virih sta v tem pogledu povsem jasni: sporočilo, da je prisilil Šterc tržane v Posredi »priseči v njihovo bratstvo in uporniško zvezo«, ter drugo, da je »Ivan Gladki, najvišji grajski grof na Susedu, z Ilijo ustanovil bratstvo«. Člani zveze so postali »bratje (upornikov)«. Ime je brez dvoma izraz upora proti družbeni neenakosti, povzet po krščanskem izrazoslovju. ⁸³ Vendar pa gre predaleč sklep, podprt le s temi izrazi o kmečki uporniški zvezi, da bi proglasili uporniki »v času upora načelo 'bratstva' kot pravilo družbenih odnosov«. ⁸⁴

Od pomladi so uporni kmetje začeli gospodariti na gospodstvu po svoje. Nadzorovali so dohode do Susedgrada, nato pa uporabili Tahijevo odsotnost in zavzeli pristavo v Brdovcu, do konca maja pa še Susedgrad in pregnali Tahijevo družino. Škodo, ki jim jo je dotlej napravil Tahij, so si delno povrnili z zaplembo živine na pristavi pod Susedgradom, prevzeli pa so tudi brod preko Save in zase pobirali mitninske dajatve ob sejmu v Brdovcu. Podrli so tudi mlin na Savi pod Susedgradom. ⁸⁵ Pač pa je ostal na gradu nemoten predstavnik kraljevske komore.

Na hrvatsko-slavonskem saboru, ki je končal z delom 2. junija 1672, so sodili zbrani fevdalci, da more plemstvo zadušiti upor le s pomočjo najemniške vojske, postavljene pod poveljstvom Vida Hallecka in Herberta Turjaškega v obmejnih postojankah. Poveljnika pa sta odgovorila, da ne gresta v boj brez cesarjevega dovoljenja. Tako je sabor ugotovil, »da ni mogoče ukrotiti upora susedgradskih in stubiških kmetov brez izrecnega ukaza cesarskega veličanstva«, ter je poslal k cesarju Simona Keglevića in Ivana Berczeja. Od cesarja naj bi dosegla ukaz obmejni vojski, naj priskoči hrvatskemu plemstvu na pomoč. Prvenstven vzrok za previdnost hrvatskega plemstva je bil vsekakor poraz, ki so ga prizadejali kmetje pod Susedgradom banski vojski leta 1565. ⁸⁶

Tahijev sin Gabriel, nezadovoljen z odlaganjem, je poskusil 7. junija z juga (iz okoliša Stupnika in Novakov) preko Save iznenaditi upornike in zasesti Susedgrad. Iznenadenje pa ni

uspelo, marveč so uporniki vrgli napadalce nazaj v Savo. Dva tedna zatem, 21. junija, so se uporniki polastili tudi gradu v Stubici. Tudi tu so pregnali iz gradu le Tahijevo družino in njegove služabnike, ne pa upravnika kraljevske komore.

Kmetje so tako postopno osvojili obe gospostvi, vendar zaenkrat še vedno v obliki boja proti Tahiju, ne pa proti kralju in njegovim predstavnikom (Tahi je naravnost trdil, da je kmetom pri osvajanju Stubice pomagal kraljevi kastelan Ivan Bakšaj, da pa se je vse skupaj godilo vsaj »večinoma... po nasvetu in z dovoljenjem Mihaela litarata Herbinovića, kraljevskega upravitelja na Susedgradu«).⁸⁷ Vzporedno s tem pa so se obračali s poslanstvi tudi naravnost do vladarja. Prvo prošnjo so poslali na Dunaj že takoj po Jurjevem; sestavili so jo s pomočjo župnika Ivana Babića v Brdovcu, v čigar hiši se je sestajalo vodstvo uporniškega »bratstva«. Prosili so vladarja, naj bi jih rešil nasilnega gospoda. Prošnjo so nesli na Dunaj poslanci — iz vsakega vaškega sodišča po eden — med katerimi sta bila tudi poznejša uporniška voditelja Ivan Svrač iz Pušče in Matija Bistrić iz Trstenika ob Sotli.⁸⁸ Takoj po osvojitvi Stubice je šlo 24. junija k vladarju že drugo kmečko poslanstvo. Ni pa izključeno, da sta poročala o Tahijevem postopanju s podložniki in o njegovem razmerju do pravic kraljevske komore tudi oba kraljevska predstavnika na Tahijevih posestvih. Cesarjev nastop je bil namreč za fevdalce vsekakor nepričakovan in neugoden, tako da je težko verjeti, da bi ga povzročila le poslanstva uporniških kmetov. Na uporniške zveze z ljudmi, ki so bili podrejeni kraljevski komori, priča tudi njihov stik z vrhovnim tridesetničarjem Krištofom Winklerjem iz Nedelišča (gl. spodaj, str. 230).

Cesar ni odobril nasilnega zatrtja upora. Konec julija ali v začetku avgusta je prišla na Tahijevi gospostvi nova kraljevska komisija — 10. avgusta je bila prisotna na zasedanju hrvatsko-slavonskega sabora, pred tem pa je obiskala že Tahijevi gospostvi — z nalogo, da »dokonča in pomiri« spor med podložniki in Tahijem ter pač tudi v zvezi s prejšnjimi zahtevami ogrskega državnega sabora, naj bi se odpravil tudi spor med fevdalci zaradi obeh posestev. Toda ob začetku njenega dela ji je moral Tahi izročiti »pismo obveznico, da jih (= podložnikov) ne bo niti malo kaznoval«. Preiskava položaja na gospostvih je v celoti potrdila podložniške pritožbe. Kmetje so pripeljali pred njo celó dekleta, ki jih je Tahi zlorabil, ter se pritožili zaradi drugega

njegovega ravnanja (npr. zaradi nove dajatve v vinu, ki ga je moral dajati vsak kmet po 22 bokalov, t. j. blizu 40 litrov, več kakor prej). Ker je Gregorić poznal »slepega Jurka« iz Županje vasi na Štatenberškem gospostvu ter usodo njegove hčerke, ki jo je odpeljal Tahi na Stubico ter jo dalj časa tam zadrževal, se zdi, da so bili že tedaj uporniki res v zvezi s štatenberškimi podložniki in da je njihovo »bratstvo« potemtakem že prehajalo krajevne meje Hrvatskega Zagorja.⁸⁹

Podložniki so bili trdno odločeni, da se bodo rešili Tahijevega gospostva. Poznejši dogodki kažejo, da so bili v zvezi z njimi tudi Heningovci, zlasti Štefan Gregorijanec. Zato so kmetje odklonili posredovanje komisije za pomiritev s Tahijem in »niso hoteli zapustiti upora«. Spričo tega je Tahi pred zagrebškim škofijskim kapituljem 6. avgusta vložil tožbo proti upornikom.⁹⁰ V naslednjih dneh jo je ponovil še na hrvatsko-slavonskem saboru, ki je sklenil zasedanje 10. avgusta. Ob navzočnosti kraljevih komisarjev pa se je uprl navodilom te komisije in obvezi, ki jo je ob začetku njenega dela sam prevzel, ter zahteval zase pravico, da upornike kaznuje. Zbrano plemstvo ga je v celoti podprlo. Sabor se je postavil na stališče, da se uporniki niso uprli le Tahiju, marveč tudi »njegovemu veličanstvu in svoboščinam vsega kraljestva«, saj kljub naporom komisije, da bi upor pomirila, »omenjeni uporni kmetje nočejo odstopiti od upora«. Zato je naročil svojim poslancem za ogrski državni sabor zahtevo, ki naj bi jo predložili kralju in saboru, da »naj omenjeni uporni kmetje... ne uidejo zasluženi kazni«. Celo Štefan Gregorijanec je že ob tej priložnosti pokazal svoj pravi obraz. V imenu Heningovcev je zahteval le, naj se »poprej ta posestva razdelijo med stranki«, potem pa naj Tahi »kaznuje le svoj del podložnikov... za upor in zločine, če ga je volja«.⁹¹ Vendar pa vse to razpravljanje in pritožbe jasno kažejo, da je kraljevi poseg v vprašanje spornih posestev in ureditve spora s kmeti na njih preprečil brez kraljevega dovoljenja vsakršno samostojno nastopanje plemstva ali bana zoper upornike.

Na ogrskem državnem saboru je vprašanje upornikov zoper Tahija očitno omenil že kralj v svojem govoru. Sabor pa je v svojih predlogih z dne 5. oktobra podprl Tahija, kolikor je šlo za kmete, sicer pa vnovič izrazil željo, naj bi se spor s Heningovci čim prej končal: »Razen tega je njegovo cesarsko veličanstvo milostno omenilo, da so se kmetje gospoda Frana Tahija, ki

spadajo h gradu Susedgrad in kastelu Stubica, nedavno uprli, z zvijačo zavzeli kastel, vrgli iz njega otroke gospoda Tahija, grad pa že nekaj mesecev tako oblegli, da nihče ni mogel niti priti vanj, niti oditi. In ker je ta stvar najslabši vzgled in v nasprotju z dekreti in plemiško svobodo, ponižno prosijo stanovi in redovi kraljestva Ogrske, nagnjeni k temu s prošnjo svojih bratov članov hrvatsko-slavonskega sabora in samega gospoda Tahija, ponižno *prosijo* njegovo cesarsko in kraljevsko veličanstvo, *naj ne pusti tega kmetom brez maščevanja*; nasprotno naj milostno dovoli samemu gospodu Tahiju, da sme kaznovati zaradi tega svoje kmete po njihovi krivdi, po običaju in pravu kraljestva Ogrske, potem ko bo prej opravljena sodba po pravici in razsodbi dobrih in v pravu večjih mož; in milostno naj mu povrne pismeno obveznico, ki jo je dal, da jih ne bo niti malo kaznoval in ki so jo komisarji poslali njegovemu cesarskemu veličanstvu. Glede spora zaradi onega gradu in kastela med omenjenim gospodom Tahijem in gospo vdovo pokojnega Andreja Heninga ter njenimi zeti pa naj ali ukaže revizijo celotnega spora, ali pa uporabi takšen način, da se ne bo naprej krepilo med njimi notranje sovraštvo ter pogubno neprijateljstvo«. Cesar je hkrati s Tahijevo obveznico dobil vsekakor tudi poročilo o ugotovitvah komisije. Zato je lahko razumeti njegov precej zadržani odgovor na predlog sabora: »O tožbah gospoda Tahija proti njegovim podložnikom obljublja njegovo veličanstvo, ki je pretreslo stvar s svojimi ogrskimi svetovalci, da ne bosta manjkala pravo in pravičnost. Tako bo tudi skrbel, da naj se pomirijo nasprotja, ki jih ima z vdovo pokojnega gospoda Andreja Heninga«. ⁹² Odločanje v obeh sporih pa je očitno tudi tokrat še pridržal sebi in Tahijevi zahtevi po svobodnem maščevanju nad podložniki ni v ničemer popustil. Morda je tudi na to njegovo stališče vplivalo kako posredovanje neposredno z uporniškega področja. Takoj po sestanku zagrebškega sabora so namreč poslali k vladarju v Bratislavo svoje poslanstvo — že tretje po vrsti — tudi kmetje. ⁹³

Hrvatsko-slavonski sabor, ki se je sestel v začetku decembra (z delom je zaključil 7. decembra), se v obravnavanje samega upora v tem položaju ni niti spuščal. Pač pa je bil sklep, naj se prisilijo uporni susedgradski in stubiški kmetje ali k delom pri utrjevanju Tahijevega obmejnega kastela Božjakovine ali pa pri zavarovanju Ivanića, vsekakor združen z namero, da bi se

oslabila moč upornikov ali pa da bi se prenesel spor med fevdalcem in podložniki še v razmerje do kralja, ki je zahteval dela pri utrjevanju meje. Toda že pred tem sklepom je poslal Maksimilijan »v Slavonijo« novo komisijo — že tretjo v zvezi s Tahijevim gospodovanjem na Susedgradu in Stubici — pod vodstvom vesprimskega škofa Štefana Fejerkövyja. Dne 4. decembra je izdal ta odlok, toda komisija je odšla »nekaj pozneje, kakor je bilo primerno«, »zaradi nasprotij, ki jih ima Tahij s svojimi podložniki«. V cesarjevem navodilu komisiji je bilo ukazano, »da morajo na Susedgradu obravnavati (spor) med Tahijem in kmeti *le on* (vesprimski škof) *in njegovi tovariši*«. Ta komisija je vsekakor imela za nalogo tudi ureditev spora med Tahijem in Heningovci.⁹⁴ Z delom te komisije pa je prišlo ob prelomu let 1572/73 do preobrata, ki je dokončno pospešil prehod od lokalnega upiranja v široki plaz velikega kmečkega upora.

Kolikor so vplivali na odprt začetek širokega upora *tudi* z delom komisije zvezani dogodki, je prišlo do njega delno res iznenada. Očitno je prehod od lokalnega, že nekako ustaljenega upiranja proti Tahiju do širokega upora res iznenadil tako bana in škofa Draškovića kakor tudi samo komisijo.⁹⁵ Toda že uporniški načrti, ki so jih imeli tokrat že takoj ob začetku širokega upora, dokazujejo, da je morala misel na širok upor že dalj časa zoreti med kmeti. Prav to nam bo potrdil pozneje tudi hiter razvoj upora, ki ni mogel biti nepripravljen. V tem pogledu je bil hrvatsko-slovenski upor vsekakor najbolj zrelo gibanje med vsemi velikimi kmečkimi upori v slovenski in hrvatski zgodovini, čeprav res ni izgubil nekaterih pomembnih potez stihijskega gibanja, izraženih zlasti v prevelikem zaupanju na hitre uspehe v okoliših, v katerih uporniška organizacija pred začetkom širokega upora še zdaleč ni bila toliko dozorela kakor v žarišču upora, čeprav jih je morda že doseglo prvo povezovanje z uporniki pred tem.

Daljnosežnost uporniškega programa je najbolje očrtal ujeti uporniški poglavar Ivan Svrač, ki je ob zaslišanju izpovedal, da »so nameravali odpraviti naklade, dace in druge naklade (Aufschlag, Däcz vnd anndere Aufschlagen) in se boriti z gospodo, ki je bila proti njim. Govorilo se je tudi o tem, da hočejo, ko bi gospodo premagali, ustanoviti v Zagrebu cesarsko namestništvo (so wollten Sie zu Agram ain Khaysserliche stell aufrichten), sami pobirati (javne — morda mitninske?) dajatve, činže in

davke (die gefell, Zinss vnd Steuer) in sami skrbeti za mejo (die Graniczen selbst versorgen). Gospode namreč meja nič ne skrbi.⁹⁶ To izpoved so v nekaterih pogledih razlagali drugače, kakor jo pojmuje zgornji prevod. Stavek o »skrbi za mejo« naj bi bil po Bičaničevem mnenju v zvezi z oskrbovanjem posadk v obmejnih krajih, ter z zagotovitvijo kmečke trgovine. Vendar izraz »versorgen« v tedanjem jeziku pomeni »zavarovati« (sicherstellen); kmečko skrb za varnost pred Turki pa je imel pred očmi tudi uporniški vojaški načrt.⁹⁷ Draškovičeva trditev, da bi kmetje utegnili preiti na turško stran, je ena izmed številnih izmišljotin, s katerimi so fevdalci hoteli takoj po začetku upora — tedaj še niso bili gotovi glede Maksimilijanovega stališča — zagotoviti vladarjevo pomoč proti upornikom.⁹⁸ Pomembnejši pa je Bromlejev poskus, da predstavi »Khaysserliche stell« kot »carski prestol« bodočega kmečkega vladarja v samostojni kmečki državi; sicer pa se ta izraz večkrat prestavlja kot »cesarska vlada«.⁹⁹ Izraz »die Stell« pomeni običajno sicer res »prostor« (na katerem se stoji ali sedi), »oblastvo« (Behördestelle), »služba« (Dienst-stelle), in na te pojme se je Bromlej oprl. Toda »razen tega pomeni ta beseda v bavarskem pisarniškem jeziku eno izmed višjih sodnih ali upravnih inštanc, medtem ko se imenujejo nižje le Aemter ali Behörden (Bericht zur höchsten, zur allerhöchsten Stelle)«. Prav ta pomen je tu — na področju bavarskega dialekta — uporabljen; tudi sicer poznajo avstrijski patenti o upravi izraz v tem pomenu, čeprav navadno v sestavljenkah (die Oberste-Justizstelle in podobno). Za izraz »vlada« bi porabil nemški pisar »Regiment« ali »Regierung«; gre torej za »najvišji urad«, ki bi v deželi predstavljal »cesarja« in očitno prevzel pravice plemiškega sabora. To je povsem v skladu s kmečko namero, izpričano v raznih izpovedih, da so se kmetje hoteli takoj po zmagi »poslušno podvreči cesarskemu veličanstvu... in sicer nikomur drugemu več služiti«.¹⁰⁰ Gre torej za urad, ki bi stvarno predstavljal v novi politični enoti vladarjevo oblast, vendar bi bil v kmečkih rokah; najprimernejše ime zanj je vsekakor »namestništvo«. Glede raznih izrazov za dajatve in davke smo ponekod v dvomih; očitno sam zapisnikar, ki je prevajal hrvatsko zasliševanje v nemščino, ni prevedenih izrazov dobro razumel, ker izraze ponavlja na tak način, da njihov različni pomen ni jasen. Izraz »Däcz« ima za podlago lahko hrvatski izraz »daća«, ki pomeni vse različne dajatve na zemljiškem go-

spostvu; prav tako ni jasen pomen izraza »gefell«, le toliko moremo reči, da ne gre za dajatve na gospostvu (pravdo), ker to pomeni že drugi izraz »Zinss«.

Poleg Svračeve izpovedi je pomembnejša še izjava uporniškega voditelja Šterca v Jurkloštru, da gredo uporniki po pokrajini, »da bi odpravili naklade, tridesetnino, dace, glavarino in župnike, ker (oznanjajo) na pridižnicah dac, glavarino in druge davke (die Aufschleg, Harmiczen, Tacz, Leibsteuer vnd die Pfarrherren, von wegen dass sy Tacz, Leib — vnnd andere Steuer auf den Canzeln... abzubringen), kjer bi morali oznanjati le božjo besedo (gottes wort) in o takih stvareh molčati.«¹⁰¹ Tudi prebivalci Radeč so slišali, »da puntarji ne nameravajo nič slabega; hočejo namreč odpraviti le nepravilne dajatve, naklade in dac.«¹⁰² Uporniki so »začeli ta upor«, ker »so hoteli postaviti pokonci cesarsko pravico«. Poleg tega pa so še trdili, da »so nam naše ceste zaprte, hoteli smo jih torej odpreti«; »nameravali so napasti pobiralce naklad in daca« ter »pristojbine napraviti za pravične.«¹⁰³ Le izjemno se torej sliši — kakor na Krškem polju — o »stari pravdi«, pač pa je izražen pogosto odpor proti zemljiško-gospodskim dajatvam v celoti, posebej pa še odpor proti tistim dajatvam, ki so ovirale kmečko trgovanje.

Vsa širina teh namer pa se je pokazala šele v zvezi z vojaškim načrtom upornikov. Že od začetka upora so krožile med plemstvom v slovenskih deželah vesti, da bodo uporniki v več oddelkih prodrli v vse notranjeavstrijske dežele.¹⁰⁴ Ves načrt pa je odkrila izpoved Simona Gregorića, brata vrhovnega uporniškega vojaškega poveljnika Ilije: »Ilija se je odločil pri Klanjcu (pod Cesargradom ob Sotli), da vpade v brežiško gospostvo, dvigne kmete s seboj, potem pa pošlje en del na Krško polje. Ti bi morali iti do Novega mesta in iti potem spet navzdol (skozi Belo krajino ali Žumberak) do Jastrebarskega ali Samobora; on sam pa je nameraval do Sevnice, Radeč, Laškega in Celja, do Vranskega preko Ločice (? — Zschaidinger), potem pa nazaj do Rogatca in drugih kmetov iz Cesargrada. Oni iz Stubice pa bi morali ostati pri meji, da bi zavrnil drug vpad doma... Sicer pa so mnogi med uporniki, s katerimi se je razgovarjal, rekli, da hočejo iti do Ljubljane in morske obale in vse spraviti podse.«¹⁰⁵ Oddelek pri Stubici vsekakor ni imel le naloge, da varuje upornike pred vpadom plemiške vojske, marveč tudi pred Turki. Gregorić je namreč v Jurkloštru, ko so mu dejali,

da so v Bistriško dolino vdrli Turki, povsem mirno odgovoril: »Dal bog, da bi bil Turek tu. Na Keglevičevem in Ratkajevem imamo 3000 ljudi.«¹⁰⁶ Seveda pa ta načrt zajema le del uporniških oddelkov. Po Gregoričevi izpovedi se zdi, da je bil celotni vojaški načrt še širši, vendar delno neznan. Hkrati, ko je odšel Gregorič pod Cesargrad in naprej na Štajersko, je namreč 29. in 30. januarja 1573 odšel Posanec »s svojim oddelkom na drugo stran Save«, prejkone na Erdedijeva posestva okrog Okića in Samobora; takšni oddelki so bili pa poleg Gregoričevega in Pasančevega še štirje. Obsežnejša poročila so se ohranila le o Gregoričevem, skopa o Pasančevem in Gubčevem, pri treh drugih pa moremo le ugibati, ali je spadal mednje tudi Šterceev oddelek v spodnještajerskem »Urvaldu«, medtem ko gre pri drugih dveh morda za enega pri Susedgradu in drugega v Hrvatskem Zagorju, ki je širil upor proti severu do Lepoglave pod Varaždinom.¹⁰⁷

Ves ta uporniški načrt je vsekakor izredno jasno zamišljen. To velja tako za ozemlje, ki so ga zajeli s svojim načrtom, kakor tudi za vsebino načrta. Uporniki so se obrnili proti graščakom, pa tudi proti cerkvi, kolikor je graščake zagovarjala in podpirala. Posebej značilna poteza tega programa pa je bil tudi boj za svobodo kmečke trgovine med hrvatsko mejo in morjem, ki je očitno — po izpovedih sodeč — vsaj prav tako pomemben kakor upor proti graščinskim dajatvam. Nedotaknjena in trdna je ostala le še kmečka vera v cesarja in njegovo »pravico«. Vloga cesarja in njegovih komisij v času dozorevanja prvega žarišča upora v Hrvatskem Zagorju to značilnost kaj lahko pojasni. Saj je prav cesarjev poseg pol leta varoval upornike na Tahijevih posestvih pred novimi poskusi fevdalcev, da bi vsaj poskušali zatreti upor še ko so se oblikovali temelji za širšo akcijo.

Uporniki so, kakor kažejo njihovi načrti, nameravali ustanoviti novo državno telo, novo deželo na jugovzhodnem delu habsburškega ozemlja. Ta dežela naj bi zajemala hrvatske in skoraj vse slovenske dežele. Tudi njim naj bi sičér vladal cesar, toda tisto oblast, ki so jo dotlej imeli plemiči — bodisi po zemljiških gospostvih, bodisi po saboru — naj bi dobilo v roke vodstvo uporniškega »bratstva«. To naj bi ustanovilo v Zagrebu cesarsko namestništvo. Uporniki so priznavali celo, da je treba pobirati davke in dajatve; vendar so zahtevali, da mora odločati o njihovi višini, pobiranju in uporabi kmečko »cesarsko namestništvo«.

Tahijev nagrobnik v Dolnji Stubici

Jošt Thurn

Jošt Graff zum Thurn. 88

Stubiško polje

*Kapela sv. Katarine na Kapelščaku ob Stubiškem polju
(eno izmed morebitnih pokopališč padlih upornikov)*

Bromlej sicer poskuša dokazati, da so šle uporniške namere še dalje; nameravali naj bi ustanoviti na omenjenem ozemlju povsem samostojno državo, v kateri naj bi Habsburžana zamenjal tudi kot vladarja nov, izmed upornikov izvoljeni »kralj« (ali celo »cesar«!). Le v tej obliki naj bi se torej tokrat ohranilo za kmečke upore značilno »cesarsko« mišljenje kmetov in njihova borba za »dobrega carja«. ¹⁰⁸ Takšna namera o ustanovitvi samostojne države — kakorkoli bi bila že pomembna v analizi družbene dozorelosti uporniških pogledov — bi bila seveda v resničnosti 16. stoletja predvsem priča o nerealističnem gledanju upornikov glede njihovih dosegljivih možnosti: kako naj bi se taka mala državnica obdržala proti turškemu pritisku, ki je bil prav v letih pred uporom dovolj občuten? Ali je sploh mogoče pripisati takšne načrte kmetom, ki so dozoreli za upor prav ob boju proti turškim napadom in se očitno zavedali pomena pokrajin v zaledju za organizacijo obrambe proti »mali vojni« ob meji; ne moremo jim pripisati, da se ne bi zavedali potrebe pomoči še širšega zaledja v primeru odprte turške vojne.

Sicer je pa Bromlejevo dokazovanje te domneve oprto na vire na povsem nevzdržen način. Edina podlaga njegovega dokazovanja je namreč v nekritičnem sprejemanju sporočila, da naj bi se v Hrvatskem Zagorju, v središču upora po prehodu od krajevnega do širokega upora že uveljavila namera, da izvolijo Gubca za kralja in se s tem povsem ločijo od državne tvorbe pod Habsburžani. Bromlej uporablja pri dokazovanju vire treh vrst: poročila poznejših fevdalnih zgodovinarjev, sodobna plemiška pisma in zasliševanja upornikov. Poročila poznejših fevdalnih zgodovinarjev so seveda brez pomena, ker nobeden med avtorji ne spada v neposredne priče teh dogodkov: Nikolaj Istvánfi je sicer sodobnik, a številne napake v poročilu dokazujejo, da poroča le o tem, kar je *slišal* in zvedel delno po zapisnikih saborov ter zlasti s strani Tahijevega pristašev; Ratkaj se opira v svojem nekritičnem delu na njega, Valvasor pa je podatek povzel po Thurnovem pismu v arhivu kranjskih deželnih stanov. ¹⁰⁹ Tako ostane temelj domneve ono, od koder je Bromlej izšel že ob svoji prvi obravnavi upora: tri poročila, zvezana z načrtom, kako naj bi se dosegla za Gubca podobna kazen kakor za ogrskega upornika Jurija Doža l. 1514, namreč da ga okronajo kot kmečkega voditelja z »razbeljeno železno krono«: zagrebški škof in ban Drašković je pisal 11. februarja 1573 Maksimilijanu in nadvojvodi

Karlu, da je bil »Gubec beg« »v zadnjem času imenovan za kralja« (noviter regem nominatum; in regem nominatus fuerat) ter da ga bodo zato tako kaznovali, »če bo soglasna volja njegovega cesarskega veličanstva«; dejansko se je izvršila kazen prej, preden je prišel odgovor z Dunaja, prav na dan, ko je prejel ban od cesarja *grajo* zaradi upora (z dne 8. februarja; na pismo odgovarja Drašković 15. februarja) in ko se je zagovarjal spet s potvarjanjem dejstev, da so namreč uporniki »hitro napredovali k Turkom proti meji«! Vsekakor je bila usmrtitev namenoma izvršena prej, kakor so uporniške voditelje zaslišali, kajti glede tega, ali je treba napraviti *to*, se je Drašković upiral zahtevam iz Ljubljane in Gradca po zapisnikih zasliševanja do srede marca, češ da mora o tem odločiti cesar! Seveda so med tem za fevdalce najneugodnejše priče, kar jih je bilo ujetih v Zagrebu, že spravili s poti. Očitno te vrste pričevanja nimajo nikakršne vrednosti za dokazovanje izvolitve Gubca za »kralja«. Tudi tretje poročilo je namreč doma v istem krogu: izvira od Gregorijanca, ki je pisal Thurnu, da »so hoteli bivšega kmečkega cesarja in kralja (der Paurn gewesenen Khayser vnd Künig — Gregorijanec ga je torej še povišal!) preteklo nedeljo kronati z železno razbeljeno krono«; sporočilo je ohranjeno v Thurnovem pismu z dne 16. februarja (ponedeljek).¹¹⁰

Ujeti uporniki pa govorijo povsem drugače. Neposredno o tem so zasliševali le dva — Ilijo Gregorića z *vprašanjem*, ali je hotel »napraviti za kralja samega sebe ali koga drugega«, Mihaela Gušetića pa s *trditvijo*, »kdo je Gubec beg, ki so ga oklicali za kralja«. Gregorić je takšno namero povsem zanikal in trdil, da so uporniki »sklenili tako, kar bodo skupaj osvojili, to hočejo vse skupaj izročiti njegovemu cesarskemu veličanstvu in se mu podati v pokorščino« (also beschlossen, was sy miteinander erobern, das wellen sy alles miteinander Ir. Kay. M. vberantwortten vnd derselben sych in gehorsamb vbergeben). Gušetić se sicer ni upal naravnost zanikati izpraševalčeve trditve in je dejal, da je sicer »res med ljudmi slišal, da ga hočejo napraviti za kralja; to pa se ni izvedlo«; toda takoj za tem je izpovedal na vprašanje, »koliko gradov, graščin in trgov so oplenili in opustošili«, tako, da je ta odgovor s prejšnjim v popolnem nasprotju: »On ni slišal nič drugega, kakor da so med ljudmi govorili, da se hočejo podati takoj, ko bodo pregnali Franja Tahija, v pokorščino cesarskemu veličanstvu in nadvojvodskemu visočanstvu«. ¹¹¹ Seveda je res, da sta oba ujetnika poskušala čim več obdolžitev

zanikati, med njimi tudi takšne, ki so gotovo držale. Toda tu potrjujejo njihovo zanikavanje (tudi same namere, čeprav je Gušetić sprejel na jezik položene besede!) vsi drugi viri na povsem nedvoumen način. Gubčev položaj je bil tako malo povzdignjen nad drugimi člani ožjega vodstva upora, da govore nekateri celo o Iliji Gregoriću kot glavnem voditelju, drugi o kolegialnem vodstvu treh oziroma štirih ljudi. Svračeva izpoved govori nedvomno o »cesarskem namestništvu«; Bromlej dokazuje, da bi moglo iti za kmečko »carsko« = »kraljevsko« vlado s tako nevzdržno podlago, kot jo moreta predstavljati uporaba izraza »Kayser« za Gubca v Thurnovem pismu in — pri Valvasorju! S temi kmečkimi izpovedmi pa je povsem v skladu tako vse, kar smo videli o programu kakor tudi sam potek upora. Saj so že po izbruhu širokega upora uporniki celo širili svojo organizacijo s sklicevanjem na »cesarjevo pismo«, ki so ga kazali.¹¹² Tudi za ta upor pač velja enako kakor za slovenski kmečki upor leta 1515, da so kmetje gledali v cesarju predstavnika državne organizacije in se niso zavedali, da je hkrati tudi predstavnik plemiškega vladajočega razreda in da njihov upor zato ni le upor proti plemstvu, marveč tudi proti vladarju.

Pač pa razlikuje hrvatsko-slovenski kmečki upor poleg izredno jasnega programa (z izjemo vprašanja o vlogi cesarja) tudi postavitev povsem jasnih vojaških ciljev ob samem začetku širokega upora. Z ene strani so hoteli spraviti pod svojo oblast hrvatsko in slovensko ozemlje do morja. To ozemlje je bilo tedaj že nekaj desetletij trdno povezano pri skupni obrambi proti Turkom (gl. zgoraj, str. 201), prav tako pa še dalj v gospodarskem pogledu s sorazmerno močnim kmečkim trgovanjem. Poleg te naloge, ki jo je prevzel Gregorić sam, je prevzel drug uporniški odred nalogo, da bo razširil upor po hrvatskem ozemlju med Savo, Gorjanci in Kolpo, tretji nalogo razširjanja upora proti severu proti Varaždinu, medtem ko je četrti varoval temeljno žarišče upora na Tahijeveh gospostvih. Niso pa zajemali ti načrti tistega ozemlja, na katerem so stale obmejne utrdbe s svojimi posadkami. Očitno niso hoteli kmetje sami sprožiti boja z vojsko, ki je bila podrejena cesarju in ki se je tudi sama dotlej vzdrževala poseganja v borbo proti upornikom. Z druge strani pa so hoteli uporniki kakor hitro mogoče zbrati čim močnejšo vojsko na odločilnem mestu za boj proti fevdalcem, severno od Zagreba. Bromlej sicer trdi, da je bila ena izmed temeljnih napak uporni-

škega vojaškega načrta, da niso takoj zavzeli Zagreba in ga spremenili v središče upora. Toda ne glede na sile, ki bi jih zahtevalo obvladovanje Kaptola in Gradeca tudi po zavzetju, bi pomenilo to spopad tudi z oddelkom cesarjeve vojske, ki je bil navadno nameščen v zagrebškem Gradecu, in sprožiti s tem spopad z vojsko, ki je tedaj celo po svojem številu kmečke sile gotovo še močno presegala.¹¹³

Vrsta potez v uporniškem načrtu bodoče ureditve je povzeta že po starejših kmečkih uporih na Slovenskem, tako da pričajo že same zase o povezovanju kmetov na obeh straneh meje že pred začetkom širokega upora. Že leta 1515 so uporniki zahtevali oblast za svojo kmečko zvezo, ki naj bi odločala o davkih; prav tako so se borili proti mitnicam, priznavali potrebo javnih dajatev ter upali, da cesar ne bo posegel v boj na strani plemstva. Že koroški uporniki leta 1478 so prav tako nasprotovali duhovnikom, ki so podpirali fevdalce. Po ogrskih upornikih iz leta 1514 so ponekod tudi uporniki leta 1573 prevzeli ime »križarji«.¹¹⁴ Delno nove poteze pomenita močnejši poudarek na boju za svobodo kmečkega trgovanja in jasnejša formulacija stališča do duhovnikov, bistveno nova poteza v uporniškem načrtu pa je, da so se uporniki tokrat osvobodili pokrajinskih meja kot meja, do katerih so organizirali svoje uporniško »bratstvo«. Le zato je mogel nastati tako jasen in širok vojaški načrt.

Podlaga za ta veliki vzpon uporniškega programa je vsekakor izraz takratnega stvarnega življenja, ki je pritisnilo kmete z vso svojo nezaslišano težo. Poleg močne udeležbe kmetov v podeželskem trgovanju so zmanjšala pomen deželnih meja zlasti bremena, ki so jih morali nositi v zvezi z obrambo proti Turkom — tudi v vojaških oddelkih ob meji. Prav ta dolžnost je trgala kmete od njihove zemlje včasih za po več mesecev in let ter tako tudi oslabil za kmečke upore običajno povezanost uporniških oddelkov z domačim okolišem. Pri tem je pomagal tudi letni čas. Upor se je začel, ko kmetov še niso vezala na dom nujna poljska opravila. Poudarek boja za svobodo trgovanja so povzročile njegove ovire, ki so rasle v zadnjih desetletjih — tako v razmerju s fevdalci kakor z novimi mitninami. Prav gotovo so zgrešene trditve nekdanjega nacionalističnega zgodovinopisja, ki so vidne v neki obliki tudi še v Bromlejevem poudarjanju »patriotizma«,¹¹⁵ da bi na širino uporniškega programa vplivala nekakšna narodnostna zavest. V programu, kolikor nam je po

uporniških izpovedih znan, tudi ni najti vplivov protestantskega gibanja, ki so ga nekateri iskali (glej 5. oddelek tega po glavja).

Širina uporniškega načrta se kaže tudi v tem, kako so iskali uporniki zaveznike v drugih družbenih slojih, ne pa le med kmeti. Predvsem so bili med samimi uporniški voditelji nekateri bogatejši kmetje in drugi vaščani, ki so živeli od podeželske obrti, vojaške službe in trgovanja. Matija Gubec, ki so ga uporniki izvolili za voditelja, ker so »sodili, da se odlikuje po pameti in hrabrosti«, je bil Tahijev podložnik na Stubiškem gospostvu, toda pridevek »beg«, ki ga je nosil najbrže že pred uporom, kaže prav tako na njegov ugleden položaj, kakor ljudsko izročilo, da je bil »špan« (vaški načelnik) v Bistri.¹¹⁶ Med uporniški voditelji najbolj znana oseba je Ilija Gregorić. Doma je bil iz Ribnika pri Karlovcu na Frankopanskem gospostvu (rojen okrog 1520), toda najbrže leta 1545 je ob turškem vpadu na Kranjsko na Šentjernejem polju padel v njihovo ujetništvo. Ko pa se mu je posrečilo ubežati, se je naselil okrog leta 1550 v Brdovcu na susedgradskem gospostvu, še preden so ga znova prevzeli Heningovci. Tam je služil tudi kot vojak in se ukvarjal — po ne povsem jasni izpovedi svojega brata Simona hkrati z njim — tudi s trgovanjem. Ob vpadu na turško ozemlje, kamor ga je poslala Tahijeva žena leta 1568, je vnovič padel v ujetništvo; ker se mu je vnovič posrečilo pobegniti, se ga je prijel pridevek »Prebeg«. Prejkone predvsem z vojaško službo in trgovanjem je zrastle njegovo premoženje do vrednosti okrog 200 dukatov (toliko je veljalo 33 volov ali 400 pitanih svinj), toda Tahi mu je posestvo zaplenil. Živel pa je še dalje v Brdovcu, znan med kmeti kot izkušen vojak.¹¹⁷ Upornike iz Kunšperka in Bistriške doline je vodil ključavničar Pavel Šterc; med uporniki iz Susedgradskega gospostva sta omenjena kovačev sin Bartolić in mesar — vsekakor tudi trgovec z živino — Ivan Grbac.¹¹⁸ Poleg Gregorića so znani tudi drugi uporniki, ki so služili tudi kot vojaki: na štatemberškem gospostvu voditelj tamošnjih upornikov Nikolaj Kopriva ter njegov brat Lovrenc Kopriva, na susedgradskem gospostvu pa je bil v Tahijevi službi Mihajlo Gušetić kar osem let (brez plače); Gregor Gušetić je služil »kot plemiška oseba« (svobodnjak?) s tremi konji, kot vojak pa je bil v Kaniži tudi Šajnović.¹¹⁹

Poleg tega pa so bili uporniki zvezani tudi z meščani in uradniki po graščinah. Na upor na štatemberškem gospostvu je močno

vplival Rosnagel iz Slovenske Bistrice. Prebivalcem Brežic so uporniki ponujali sklenitev »bratstva«, prebivalci Krškega so se z uporniki zelo hitro pogodili za prevoz preko Save in so jim tudi sicer nudili pomoč. Prebivalci trgov Podsreda in Pilštanj so se večinoma kar pridružili uporniški vojski pod Štercem. Prebivalci Radeč pa so se na poziv upornikov, ki so jim poslali petelinje pero, kar sami vzdignili in grajskemu upravitelju naravnost odgovarjali, da »uporniki ne zahtevajo nič slabega«. ¹²⁰

Na Hrvatskem so bile zveze te vrste — kolikor so znane — precej šibkejše. Le nekateri Zagrebčani so pred letom 1567 posojali denar Tahijevim kmetom, da so mogli ustreči Tahijevim zahtevam. ¹²¹ Toliko tesneje pa so bili tu podložniki povezani z grajskimi uradniki, pač zaradi njihovega nezadovoljstva, ker jim graščaki zaslužka niso v redu izplačevali. Po Gregoričevi izpovedi je bil »mojster, začetnik in podpihovalec vsega tega upora« dvorni sodnik v Susedgradu Ivan Horvat, ki je »pobegnil iz gradu, zbiral denar in izdelal ves red (alle Ordnung gethon)«; na tem gradu je imel Gregorič še drugega obveščevalca, »najvišjega grajskega grofa« (poveljnika hlapcev) Ivana Gladkega. Prav tako je bil oskrbnik gradu Legrad soudeležen, ko so uporniki sredi leta 1572 zavzeli ta grad. Najzanimivejše pa je, da je vzpodbujal upornike tudi vrhovni upravnik carinarnic na Hrvatskem, Krištof Winkler iz Nedelišča, torej uradnik kraljevske komore. O njem trdijo nekateri ujeti uporniški voditelji, da ga »je treba vprašati prej kakor vse druge, kdo jim je dal nasvet, naj se zberejo in kam naj gredo«. Zvezo med njim in uporniki naj bi vzdrževal nek plemič Gregor Grbić, ki je imel dvorec blizu Winklerja. Vsekakor se je Winkler tudi še po koncu upora zavzel pri cesarju za to, da naj bo izpuščen eden izmed ujetih uporniških voditeljev (Gregor Gušetić, 1574). ¹²² V ta okvir spada vsekakor tudi povezava komorskih predstavnikov na Susedgradu in Stubici s kmeti proti Tahiju. Pomemben je bil nadalje vpliv nekaterih župnikov, ki so bili s Tahijem sprti zaradi njegovega nasilnega odvzemanja cerkvenih zemljišč. Zlasti v tesni povezavi z uporniki je bil Babić iz Brdovca, ki je spadal nekaj časa — ob pripravah za upor — celo k ožjemu uporniškemu vodstvu in ga Gregorič šteje za člana uporniškega sveta v Brdovcu; svoje župnišče je dal na razpolago za uporniško pisarno, tu so se sestajali voditelji upornikov, uporniške prošnje do cesarja pa jim je sam pisal. ¹²²

Uporniki pa so znali izkoristiti tudi medsebojne spore med samimi fevdalci. To ne velja le za spor med Tahijem in Henin-govci (Štefan Gregorijanec je med pripravljanjem dal celo denar za smodnik), marveč tudi za spor med Keglevičem in Sekelijem in malimi zagorskimi plemiči (»šljivari«). Kegleviču nasprotna stran je med uporom sama pošiljala svoje podložnike upornikom na pomoč.¹²³ Tudi ob pohodu uporniške vojske so nekateri gospodje Gregorićevo vojsko kar dobro sprejemali (na Bizeljskem, v Rajhenburgu, Sevnici, Klombnerica na Lisci, v Jurklostru in »zu Schriebsckhj«), čeprav seveda v prvi vrsti iz strahu pred uporniki; s hrano in nekateri (npr. Tattenbachov oskrbnik na Bizeljskem) tudi z denarjem so se pač odkupovali; neka gospa jih je kar prosila, naj ničesar ne naredijo možu, če ga bodo srečali.^{123a}

Zlasti pomembno je bilo v uporniških načrtih upanje, da se bo upornikom posrečilo skleniti zvezo z Uskoki v Žumberku in v Beli Krajini. Med poglavitne namene Gregoričevega vojaškega načrta je spadalo tudi to, da pridobi za upor ta polvojaški element. Že v prvih dneh upora so jim poslali takšna vabila, tako Gregorić iz Vidma pri Krškem pismo, ki mu ga je napisal sin tamošnjega župnika (po Uskoku Nožini iz Stojdrage v Žumberku, s katerim je bil v stikih že poprej), kakor tudi uporniki iz okolice Okića.¹²⁴ Tudi Gregorićev vojaški načrt glede pohoda preko Dolenjskega je bil namerjen predvsem na pridružitve žumberških Uskokov. Nevarnost tega načrta so dobro opazili tudi plemiči, ki so takoj napravili vse, da bi preprečili njegovo uresničenje. Prav v tem, da je računal na pomoč Uskokov, pa je bila tudi ena izmed poglavitnih napak Gregoričevega vojaškega načrta.

Uskoki so sicer v resnici dosegli na ozemlju, kjer so se naselili (strnjeno v Žumberku ter v Beli krajini okrog Marindola),¹²⁵ odpravo podložništva in prejšnjih zemljiških gospostev. Bili so v nekem smislu »svobodni«, t. j. podrejeni neposredno dežel-nemu knezu. To se je kazalo tudi v tem, da so bili osvobojeni vseh fevdalnih dajatev razen enega goldinarja na leto, ki so ga morali plačevati kranjskemu vicedomskemu uradu. Od podložnega vaškega prebivalstva so jih ločile tudi sicer še nekatere posebne pravice (posest jim je bila podeljena s posebnim fevdnim pismom, osvobojeni so bili poleg dajatev in tlake tudi carine, kolikor so uvažali za svoje potrebe).¹²⁶ Prav ta izjemni, s pri-

vilegijem pridobljeni položaj pa jih je povezoval takrat tesneje s plemiškim kakor s podložniškim razredom. Še tesneje so bili povezani neposredno s fevdalno državno organizacijo. Sredi 16. stoletja so bili namreč delno vključeni v cesarsko najemniško vojsko. Skoraj 1000 žumberških Uskokov je prejelo v mirnem času poleg svojega zemljišča tudi še malo čakalnino za to, da so bili vselej pripravljeni na boj, med bojnim pohodom ali ob službi v obmejnih trdnjavah pa so tri dni po svojem nastopu dobili enako plačo kakor vsi najemniški vojaki.¹²⁷

Ta značaj izjemnega uskoškega položaja v 16. stoletju se je jasno kazal tudi v vsem njihovem razmerju do kmetov v obmejnih predelih Kranjske in Hrvatske. Imeli so jih za nižje od sebe in so jih večkrat tudi napadali in plenili. Zato so živeli z njimi včasih v velikem nasprotju. Kolikor so se pritoževali deželnemu knezu, so se pritoževali le zaradi nerednega prejemanja plače ali ker so fevdalci drugače kršili njihove pravice; prosili pa so predvsem za dodelitev novega zemljišča. Njihovo razmerje do fevdalcev in spori z njimi so bili bistveno drugačnega značaja kakor pri podložnikih. Zato so morali tudi leta 1573 plemiči obljubiti samo to, da jim bodo izplačali zaostalo plačo in takoj so jim uskoki pomagali proti upornikom. Spričo tega nikakor ni samo izraz slučajnega položaja, da so prav Uskoki — enako kakor tokrat — zadušili poslej vse večje kmečke upore v slovenskih deželah. Gregoričevi stiki z Uskoki izvirajo najbrže predvsem iz njegove vojaške službe v obmejnih trdnjavah in morda tudi iz trgovanja (v zvezi z uskoškim tihotapstvom), kajti Uskoki so bili naseljeni v bližini njegovega rodnega kraja šele kratko pred njegovim prvim padcem v turško ujetništvo (1535 v Žumberku, ustalitev privilegijev 1538). Njegovo zaupanje v te stike pa se je izkazalo kot neutemeljeno.

Nenavadno notranjo zrelost uporniškega gibanja more razložiti le dejstvo, da je njegova organizacija v središču upora počasi in dolgo zorela. Njeni začetki segajo pravzaprav v leto 1565, ko so kmetje dvakrat premagali fevdalce. Odtlej se je sicer počasi, pa vendar gotovo postopno razvijala v senci spora med Tahijem in Heningovci, dokler ni ob prelomu let 1571/72 stopila na svoje noge in začela postopno razvijati lasten uporniški program in ne več braniti le koristi Heningovcev. Gregorijanec se tega ni zavedal, a vsaj od poletja 1572 je uporiško gibanje dejansko ušlo iz prvotnega okvira. Niti program, niti vojaški

načrt, niti široka organizacija niso nastali neposredno pred prehodom od lokalnega upiranja k širokemu upor; v njih pa ni zmanjkalo prostora le za Tahija, marveč tudi za fevdalce sploh. Če iščemo zunanji okvir tega kvalitetnega vzpona kmečkega gibanja, ga moremo povezovati pač zlasti s časom, ko je cesar s svojim posegom zavaroval upornike pred plemiškim napadom. Drašković je v pismu cesarju po upor (15. februarja) trdil, da ga je v prejšnjem letu večkrat opozarjal na upor susedgradskih in stubiških podložnikov ter na nevarnost široke vstaje, ki more zrasti iz njega; po njegovem tedaj izraženem mnenju »ni bilo mogoče pri kmetih nič doseči z mirnim obravnavanjem komisarjev. Toda ker je vzelo vaše veličanstvo ves spor v svoje roke in se pogajalo po svojih komisarjih, se ni spodobilo, da bi se mešal v to proti volji Vašega Veličanstva«. ¹²⁸ Odkar je prišlo do kmečkih prošenj do cesarja in do njihovega začasnega delnega uspeha, so se meje krajevnega upora začele izgubljati. To pa je bila poglobljena pobuda za napredovanje organizacije in za notranje dozorevanje uporniških načrtov.

Vrhovno vodstvo upora so sestavljali trije kmetje iz Stubice: Matija Gubec, Ivan Pasanec in Ivan Mogaić. Skupno z Ilijo Gregorićem kot tožilcem so sestavljali tudi vrhovno sodišče upornikov. Vrhovno vojaško poveljstvo je prevzel Ilija Gregorić. ¹²⁹ Po Gregorićevih podatkih se je delila uporniška vojska ob izbruhu širokega upora v celem na šest oddelkov, med katerimi sta imela največji pomen vsekakor Gregorićev in Gubčev. Poleg tega je bilo določenih po vrhovnem vodstvu — menda predvsem po Gubčevem odločanju — še vsaj enajst »stotnikov« (Haubtmann), ki so predstavljali posamezna vaška sodišča susedgradskega gospostva: iz Brdovca Mihajlo Gušetić in Peter Šajnović, iz Zaprešića Ivan Turković, iz Pušće Šantalić in Matija Miličević, iz Podgorja Jurko Sorko in Ivan Strelac, iz Stenjeveca Ivan Karlovan, iz Novakov Jurij Kovač in iz Stupnikov Fratrić, iz Trstenika ob Sotli pa Matija Fištrić. Nekatera poročila omenjajo poleg »stotnikov« tudi »desetnike ali vodnike čet« (Zechner oder Rotmeister). ¹³⁰ Tudi to kaže, da so uporniki pri pripravah na upor uporabili vse svoje skušnje, ki so si jih pridobili kot vojaki v obmejnih trdnjavah.

Že hitri in široki odmev prvih začetkov širokega upora dokazuje, da uporniki po ustanovitvi svojega »bratstva« niso omejevali svojega dela na Tahijeve gospostvi, marveč so se trudili

tudi za njegovo razširjenje. Tako se poroča za tri upornike — Bartolića, Vlašića in Drvodelića — da že jeseni 1572 niso imeli časa za obdelovanje svojega polja, ker so imeli opravka s pripravo na upor.¹³¹ Sicer so res trdili skoraj vsi ujeti puntarji, da so jih k vstopu v »bratstvo« prisilili.¹³² Posamezni takšni primeri so se gotovo tudi res dogajali. Povečini pa je bilo vendarle povsem drugače: Ko se je začel upor, so se kmetje kar zgrinjali na kup, in to izredno hitro in preden je prišla do njih uporniška vojska. S težavo so jo pričakovali, da bi se združili z njo, in marsikje so sami prešli kar k dejanjem (prim. vrsto samostojnih kmečkih nastopov v slovenskih deželah!).¹³³ Zemljiški gospodje trdijo nekajkrat, da so jim ostali zvesti le tisti kmetje, ki so jih mogli spraviti za grajsko obzidje.¹³⁴

Iz tega časa izvira opis, kako so nabirali upornike po slovenskih krajih. Uporniški vnanji znak je bil zimzelen ali bršljan za klobukom. V vas, ki so jo uporniki poklicali k sodelovanju, so poslali petelinje pero kot znak bojevitosti. Ob sprejemu v »bratstvo« so vsakega upornika zaprisegli. Na Kranjskem so začrtali ob tem na tla velik krog. Kdor je pristopil k »bratstvu«, je stopil z desno nogo vanj in prisegel pokorščino uporniškim poveljnikom.¹³⁵ Gregoričeva vojska je zahtevala, ko je prodirala v slovenske dežele, da mora dati v vaseh, trgih in mestecih, ki so stopili v »bratstvo«, vsaka hiša po enega moža za vojsko, »gospodarja ali dobrega, močnega hlapca«.¹³⁶

Vse to je vsekakor plod dolgih in skrbnih organizacijskih priprav. Tako širok odmev so imele pa le zaradi podobnega težkega položaja podložnikov v vseh predelih, ki jih je v začetku leta 1573 zajel val kmečke vstaje.

4. Široki upor hrvatskih in slovenskih kmetov

V zadnjih mesecih leta 1572 se je pripravljal že široki upor. Naznanjali so ga že pojavi novih krajevnih uporov. Že konec julija ali v prvih dneh avgusta so se uprli ob sodelovanju z grajskim upraviteljem podložniki malega gospodstva Ludbreg, zavzeli grad in pretepli gospodaričinega brata. Tokrat je sabor mogel poseči v dogodke in sklenil kmete kaznovati.¹³⁷ Konec leta 1572 ali najkasneje v prvih dneh januarja 1573 pa je preskočila iskra upora tudi na Tahijevo gospodstvo Štatenberk.

Podložniki so si poskusili pomagati na podoben način kakor oni na obeh hrvatskih Tahijevih gospostvih. »Eden izmed Tahijevih nasprotnikov« — tako pravijo pozneje sami štatemberški podložniki — »kateremu so zoper poštenost, pravico in pravičnost ugrabili vse njegovo premoženje in vsa zemljišča, jim je, ker so bili skrajno neprevidni, nenadoma izvil grad«. Najverjetneje je bil to nekdanji Tahijev vojak Nikolaj Kopriva. O zvezi med upori na Tahijevih posestvih ni mogoče dvomiti, tem manj, ker so se štatemberški podložniki po zavzetju gradu pridružili upornikom v južnejših predelih Štajerske. Tudi tu pa se je pokazal kot glavni namen boj proti osovraženemu zemljiškemu gospodu. Podložniki so želeli biti podrejeni neposredno deželnemu knezu in so zato z gradom postopali mnogo obzirneje kakor v slovenskem kmečkem uporu: celo nepremičnine in v grajskih skrinjah shranjeno blago so pustili nedotaknjeno, še manj pa je trpela grajska stavba. Kmečko poslanstvo do deželnega kneza je prosilo za novega upravitelja; prišel je prav hitro, kajti Jurij Progg je vodil do maja upravo že 5 mesecev. Cesarjeva pomoč hrvatskim upornikom je torej vendarle zastrla nekdanjo ostrost v borbi proti zemljiškemu gospostvu.¹³⁸ Povezanost štatemberškega upora s splošnim uporom na Hrvatskem in Gregoričevim pohodom na Štajersko pa je vendarle pomembno dejstvo: kaže namreč, da tudi izbruh splošnega upora ni bil več daleč, čeprav je morda prišlo zaradi dogodkov na Hrvatskem do njega vendarle nekaj prej, kakor je bilo v načrtih uporniškega »bratstva«. Sam potek upora kaže, da so bili pred njegovim izbruhom zavezani z uporniško prisego, da ne bodo priznavali zemljiških gospodov, poleg stubiških in susedgradskih podložnikov vsaj še kmetje na Erdedijevem posestvu Cesargrad.¹³⁹ Samolastno širjenje posestev gospostva Okić, ki si ga je dovolila Erdedijeva vdova Barbara, pa je pred sredo januarja pomagalo pripravljati izbruh upora tudi južno od Gorjancev.¹⁴⁰ Da splošni upor ni bil več daleč in da so organizacijske priprave zajele mnogo širše področje kakor poznejši boji, priča tudi hitri in široki odmev upora do Istre, Gorenjskega in Medjimurja.

Tedaj pa naj bi v samem žarišču upora uredila razmere cesarjeva komisija pod vodstvom vesprimskega škofa Štefana Fejerkövyja. Uredila naj bi spor med Heningovci in Tahijem, hkrati pa pridobila podložnike, da bi priznali Tahija kot gospodarja nad polovico Susedgrada in Stubice. Na Susedgrad je pri-

šla v najboljšem primeru v drugi polovici decembra 1572, prej-kone pa šele v prvi polovici januarja 1573. Po svojem prihodu je vrnila Heningovcem polovico Susedgrada in Stubice ter jih vpeljala v njihovo posest. Tudi to vprašanje še ni bilo rešeno do konca, kajti komisija je prišla naravnost na Susedgrad in ni opravila pred svojim dejanjem še s Tahijevim odporom. Zato tudi podložniki še niso prisegli novim gospodarjem. To vprašanje se je moglo rešiti toliko manj, ker kmetje o priznavanju Tahija — čeprav le za polovičnega gospodarja — sploh niso hoteli ničesar slišati.

Prav tedaj pa je bil sklican hrvatsko-slavonski sabor v Zagreb (z delom je zaključil 18. januarja).¹⁴¹ Fejerkövy je v nasprotju s cesarjevimi navodili prenesel pogajanje s podložniki pred sabor, tam pa se je dal »spretnosti nekaterih zlahka obrniti in zapeljati, kakor je njim ugajalo«. V zapisniku o sestanku sabora je sicer ohranjena le sled o sporu med Tahijem in Gregorijancem glede tega, kar je opravila komisija. Tahij je namreč protestiral, da je bila »Heningova vdova z njenimi po kraljevih komisarijih in kmečki vojni nasilno uvedena v grad Susedgrad in kastel Doljna Stubica in njuni posestvi« — ker je pač kmečki upor sprožil delovanje komisije; toda Gregorijanec ga je zavrnil, da »so jim bila vrnjena njihova dedna posestva po svetem cesarskem in kraljevskem veličanstvu«. Sabor v sporu očitno ni zavzel nikakega stališča, pač pa je sklenil z uradnim priporočilom podpreti Tahijevo prošnjo za povrnitev Štatenberga. Razprava o pogajanjih s kmeti v zapisniku ni našla prostora, pač zato, ker Drašković kljub postopanju komisije ni vedel, ali gre saboru pravica, da uradno sklepa o zadužitvi upora, čigar pomiritev je prevzel cesar. Celo ko se je začel že široki upor, se je namreč skušal zavarovati s tem, da je po Fejerkövyju prosil cesarja za »najmilostnejši ukaz«, ¹⁴² da sme nastopati zoper upornike.

Toda o tej strani se je ohranilo drugo poročilo skorajda iz prve roke. Ogrski podkancler Ivan Liszthy, ki se je med uporom mudil na Dunaju, je namreč sporočil ostrogonskemu primasu Vrančiću začetek upora tako, kakor ga je opisal na Dunaju Fejerkövy sam (His visis dominus Wesprimiensis per postam huc advolat haec indicaturus).¹⁴³ Fejerkövy pa se je mudil v Zagrebu prav do izbruha odprtega upora. Po tem sporočilu je cesarjeva komisija, potem ko so se člani sabora že zbrali, po-

klicala susedgradske kmete ter jim sporočila, »kar je ukazal cesar«. Toda kmetje se očitno pozivu niso odzvali, marveč odvrnili »v pismenem odgovoru«, da »so svoje pritožbe že prej predložili veličanstvu, o njih se je napravila preiskava in se je izvedelo, da so resnične, vendar ni sledila nikaka izvršitev pravice; oni nočejo imeti več za gospoda ne Tahija, ne njegovih dedičev; hočejo pa poslušni v vsem ubogati in služiti njegovemu veličanstvu ali komurkoli bi ono zapovedalo, razen Tahiju«. Zbrano plemstvo — vznemirjeno ker »so zapeljani po njihovem (Tahijevih podložnikov) vzgledu kazali že jasne znake podobnega upora tudi kmetje nekaterih drugih gospodov«¹⁴⁴ — je po Tahijevem ogorčenem protestu zoper kmečki odgovor sprejelo stališče, »s katerim so kmete obsodili zaradi izkazovanja večne nezvestobe in hkrati nad vsemi izrekli preklic« (t. j. odrekli jim vse pravice, celo do življenja). Ogrski podkancler dodaja, da ne ve, »po čigavem povelju« se je to zgodilo, »gotovo ne (po povelju) njegovega veličanstva«. Do tu je Fejerkövy poročal le o tem, kar je sam doživel; njegovo poročilo je očitno netočno le toliko, da pri sodbi sabora ni šlo za formalen sklep, ker bi bilo to sicer tudi v saborskem zapisniku. Šele nadaljevanje poročila, kjer je Fejerkövy podajal le svoje mnenje, ne pa doživljenih dogodkov, postane dvomljivo, posebej ker poskuša zvrniti krivdo za celotni upor le na Tahija in sklep sabora: Zaradi tega sklepa »ogorčeni kmetje se vzdignejo in skličejo k orožju... Če se ne bi uprli susedgradski kmetje, ogorčeni zaradi sklepa članov sabora, ne bi divjali drugi po njihovem vzgledu«. Ta sklep gotovo ni v skladu z nadaljnjimi dogodki, pa tudi ne z že precej starejšimi pripravami na splošni upor, za katere člani cesarske komisije seveda niso niti vedeli. Povsem neutemeljen pa je Bromlejev poskus, da bi zaradi tega napačnega Fejerkövyjevega sklepanja predstavil vse Liszthyjevo pismo kot sporočilo slabo obveščenega opazovalca iz daljave. To je bilo mogoče le, ker je prezrl Fejerkövyja kot poročevalca o dogodkih in ker je takó celo Liszthyjevo opombo o *Vrančiču*, da je ta zvedel za upor šele po njegovem koncu (...dominatio vestra reverendissima... De tumultibus rusticorum Slavoniae, video eandem tardius, et non prius quam illis iam sedatis, cognovisse. Ut autem sciat, quomodo res acta sit, paucis, ut caesar habuit, ostendam), razumel napak kot piščevo sporočilo, kdaj je on sam zvedel za upor.¹⁴⁵

Prenos razprave o upornikih na obeh Tahijevih gospostvih pred sabor pa je vendarle imel pomemben vpliv na razvoj uporniškega gibanja. Dotlej je bilo vprašanje pridržano cesarjevi komisiji, z njenim lastnim dovoljenjem pa je moglo razpravljati o njem sredi januarja tudi na saboru zbrano plemstvo in zavzeti o njem svoje stališče. Ban je očitno še sodil, da so mu zavezane roke, velikaši, ki jih je ogrožalo širjenje priprav na široki upor, pa so menili, da so jim s prenosom zadeve pred sabor razvezane roke za udušitev upora s silo.

Tako se vidijo pri plemstvu med zaključkom dela sabora in izbruhom širokega upora kar tri različne smeri delovanja. Ban in cesarska komisija so poskušali sporna vprašanja rešiti še zlepa. Gotovo je rezultat njihovega delovanja, da se je »kake tri dni preden so se vzdignili uporniki..., pogodil gospod Gregorijanec v prisotnosti več gospodov s Franom Tahijem, da položi denar za polovico gospodstva Sused«; ko je Tahti tako sprejel vrnjen denar, ki ga je prej plačal kot zakupnino za Heningovski del spornih posestev, je bil navidez spor med fevdalci končan; včasih so menili celo, da je tedaj Tahti prodal tudi drugi del spornih posestev; toda te so prodali v resnici šele njegovi dediči leta 1584.¹⁴⁶ Nato so poskusili pomiriti tudi podložnike, ki so 25. januarja »prisegli in obljubili pokorščino Gregorijancu in njegovemu svaku; na to so jima (po običajni obliki podložniške prisege)¹⁴⁷ segli tudi v roko in vse stvari so bile pomirjene«. ¹⁴⁸ Ta Gregorijančeva podoba pa del resnice zopet skriva. Gregorijanec namreč še vedno ni izgubil upanja, da se bo posrečilo Heningovcem Tahija izriniti tudi z druge polovice gospodstva. Kmetje so se mu po Gregoričevi izpovedi zaprisegli »v tej obliki, da Ferencu Tahiju ne bodo izkazovali nobene poslušnosti več, marveč bodo sami sebe osvobodili in se podvrgli njemu, Gregorijancu«. ¹⁴⁹ Štefan Gregorijanec je torej še naprej podpiral podložniški *odpor proti Tahiju*. Še tedaj, ko se je upor razširil že preko meje obeh spornih gospodstev, je namreč po svojem poslancu Svraču zahteval le to, naj Gregorič »ne sega dalje«, naj se kmetje »spet vrnejo nazaj« in »naj izpeljejo le to, kar so podvzeli zoper Tahija«. ¹⁵⁰

Vzporedno s tem pa so se začeli nekateri velikaši pripravljati že na nasilno zadušitev kmečkega upora na Tahijevih gospostvih. V dneh, ko se je vršila pomirjevalna akcija bana in komisije ter ko je Gregorijanec poskušal nadaljevati s svojo dvolično igro, so

prihajale k upornikom tudi novice, ki so jih opozarjale na pretečo nevarnost. »Ko so zvedeli, da jih hočejo napasti gospa Eberau Aliasbanofskya (Erdedijeva) in Uskoki, so se mesec dni pred tem (ein Monath zuuor; torej pred pričakovanim napadom, ne pa pred začetkom upora!) zbrali k obrambi in hoteli zoperstaviti... Na krik, da prihajajo Uskoki in jih bodo plenili, so hoteli varovati cesarskemu veličanstvu gospostvo Sused«. Med 25. in 28. januarjem jim je prinesel nekdo še novico, da »bo kmalu prišel nad vas grof Zrinski in vi boste propadli«. ¹⁵¹ Če so se kmetje hoteli z uspehom upreti plemiškemu napadu, so morali dovolj hitro zbrati kmečko vojsko na prostoru, kjer so pričakovali odločilni spopad. Zato niso utegnili več čakati in so prešli k pripravljanemu širokemu upor, najprej z naskokom prav na Erdedijeva gospostva, torej na eno izmed izhodišč nevarnosti, o kateri so bili obveščeni. Bromlej sicer poskuša zamenjati to podobo začetka upora z novo, ki pa se opira izključno na dve sporočili Štefana Gregorijanca; on bi se namreč rad osvobodil soodgovornosti za začetek upora, češ da je »vzpodbujal susedgradske kmete k odporu te vrste proti svojemu nasprotniku«, ¹⁵² zato pa je trdil da so neposredno sprožili upor cesargradski podložniki in celo prisilili k sodelovanju stubiške in susedgradske podložnike, kjer so bile vendar »vse stvari pomirjene«. ¹⁵³ Vsa druga poročila namreč štejejo kvečjemu cesargradsko gospostvo k temeljnemu žarišču upora poleg obeh Tahijevih; edina izjema je še Gušetičeva izpoved, ki pa polaga težišče na cesargradsko gospostvo že v času prvih organizacijskih priprav in zato pač nima nikake vrednosti. ¹⁵⁴ Že vodilno mesto nekdanjih Tahijevih podložnikov v poglavitnih uporniških bojih, ki je povsem nedvomno, pa kaže neutemeljenost domneve, da bi prešli v široki upor le prisiljeni od svojih sosedov.

Vzporedno z naporu plemstva, da bi na tak ali drugačen način zadušili upor in preprečili njegovo razširjenje, pa se je spričo novic o preteči nevarnosti hitro razvijalo tudi kmečko gibanje. Ni ga bilo mogoče več omejiti v njegove prvotne meje. Pogodba med Tahijem in Gregorijancem je rešila v najboljšem primeru vprašanje le za del susedgradskih in stubiških podložnikov. Pa tudi za podložnike sosednih gospostev, ki so se že pridružili uporniškemu »bratstvu«, se z njo ni nič spremenilo. Plemstvo se je kot celota postavilo na Tahijevo stran. Zato se je »bratstvo« poslej še lažje postavilo — vsaj v svojih načrtih — jasno proti

plemstvu kot celoti. V zadnjih dneh januarja so uporniki udarili. »V istem trenutku pa so se jim pridružili tudi štajerski in kranjski kmetje«. Hrvatski ban in zagrebški škof Drašković je sicer poskušal upor še enkrat ustaviti. Vsaj do 1. februarja sicer še niti ni poznal resnične širine upora, ker govori o njegovem razširjenju preko meja Tahijevih gospostev še vedno le kot o preteči nevarnosti.¹⁵⁵ Tako je mogel upati še v uspeh nekakšnega propagandnega delovanja. V uporniške kraje je poslal kot poslanca duhovnike in posvetne ljudi. V njegovem imenu so obljubljali upornikom, da se bo zavzel ban pri gospodih, »naj jih ne obtežujejo preko prava in pravičnosti«, in da bo prosil cesarja, »naj ne pripusti njihovim gospodom tolikšne svobode za stiskanje kmetov«. Vabili so jih tudi na pogajanja k Draškoviću in jim zagotavljali varen prihod in povratak.¹⁵⁶ Bilo pa je prepozno. Ni šlo več za krajevne upore proti Tahiju, Erdedijevi vdovi ali kakemu drugemu posameznemu fevdalcu, marveč za upor proti vsemu plemstvu. Na tej podlagi so se vzdignili hrvatski in slovenski kmetje v splošni upor. Vsak fevdalec je mogel dobiti na poziv, naj se uporniki vrnejo v okvir krajevnega upora in še tu posežejo po pogajanjih, le isti odgovor, ki ga je dobil Gregorijanec, ki je grozil v sporočilu Gregoriću upornikom, da jih bo kot »sovražnike cesarskega veličanstva in vsega krščanstva« dal »žive peči«, če ne odnehajo od razširjanja upora preko meja Tahijevih gospostev. Gregorič je odvrnil, da »je mnogo prepozno za ta njegov opomin; on se tudi noče nikdar umakniti«.¹⁵⁷

V noči med 27. in 28. januarjem je Gregorič poklical kmete k upor. Dne 29. januarja pa je upor zajemal že vrsto gospostev na obeh straneh hrvatsko-štajerske meje, na Hrvatskem pa na obeh straneh Save. Uprli so se namreč kmetje na gospodstvih Tahija, »gospe banice« in gospoda Ratkaja med Susedgradom, Cesargradom in Zabokom, pa tudi zahodno od Sotle od Pišec in Bizeljskega do Podčetrčka.¹⁵⁸ Pri Susedgradu in Stubici so se uporniki očitno zadovoljili z že doseženim stanjem, čeprav predstavniki fevdalcev z obeh gospostev niso še izginili. Tudi sicer so se — zlasti v slovenskih predelih — zadovoljili pri gradovih navadno s tem, da so gospodje ali oskrbniki izročili upornikom potrebno hrano ter gradov niso uničili; delno je to zvezano vsekakor z naglico, s katero so hoteli kmetje zbrati potrebno silo proti hrvatski plemiški vojski, delno pa gotovo tudi z uporniškim načrtom o bodoči povezavi kmečkega »namestništva« s cesarjem;

gradovi so bili v njihovih očeh (kakor Susedgrad in Štatenberk) vladarjeva posest. Ob zrelejšem načrtu je bil stvarni obračun s fevdalci vsaj ob prvem naskoku vendarle manj odločen kakor leta 1515 ali 1635 pri slovenskih kmečkih uporih. Vendar tudi to ne velja prav povsod.

Prvi uporniški naskok se je obrnil proti Cesargradu in Erdedijeve dvoru v Klanjcu ob Kolpi; oba sta padla 29. januarja.¹⁵⁹ Na Cesargradu so ubili grajskega »špana«, okrog Klanjca pa več kmetov, ki se niso hoteli pridružiti »bratstvu«. Že pri osvojitvi Cesargrada so pomagali tudi bizeljski podložniki; en sam se je zatekel na Bizeljski grad, vsi drugi pa so se pridružili Gregoričevi vojski in ji pripeljali tudi dva mala topa.¹⁶⁰ Od Bizeljskega pa je segel odmev odpora med kmeti že tudi do Brežic: vsi kmetje »okrog Brežic so (bili) na nogah« že okrog 1. februarja, plemstvo pa je bežalo na varno.¹⁶¹ Takoj nato — 29. ali 30. januarja — se je iz prvotnega žarišča razširil upor tudi na desni breg Save na Hrvatskem, kamor je odšel Pasanec s svojim oddelkom in dvignil kmete v okolici Mokric, Samobora, Jastrebarskega in Okića; na gospostvu Okić so vodili upornike zlasti Draganići, željni svoje nekdanje svobode.¹⁶² Še pred 1. februarjem je nastalo samostojno žarišče upora tudi okrog Kunšperka; vodila sta ga ključavničar Pavel Šterc in kmet Filip Kukeč, sicer v sporazumu s hrvatskimi uporniki, a brez njihove udeležbe. Obrnila sta se po Bistriški dolini navzgor in potegnila do 6. februarja za seboj kmete in tržane Podsrede, Kozjega, Pilštanja in Planine, delno s pomočjo krajevnih kmečkih voditeljev, kakor Jurija Zupana iz Podul pri Podsredi med podsredskimi podložniki. Do Planine sta zbrala okrog 800 mož.¹⁶³ Sporočilo, da bi že okrog 1. februarja napadlo že Pilštanj okrog 2000 upornikov, pa je gotovo napačno, kajti potem bi moral ta oddelek priti do Planine precej pred 6. februarjem in se med Pilštanjem in Planino ne bi mogel zmanjšati za več kakor polovico.¹⁶⁴ V Hrvatskem Zagorju so bili uporniki razdeljeni sprva na tri skupine: Gregoričevo pod Cesargradom, drugo pod Susedgradom in tretjo, najbrže pod Gubcem, v okolici Stubice. Pozneje se jim je pridružila še četrta, na gospostvih Keglevića in Ratkaja, ki se je obrnila proti severu.¹⁶⁵

Uporniki južno od Save so že pred 3. februarjem razrušili pri Samoboru dvor Jurija Puneke (posestnika so pobili) in vse Erdedijeve pristave, med drugim lepi dvor Kerčin, 3. februarja

pa še Gregorijančev dvor pod Okićem. Med Okićem in Jastrebarskim se je zbrala tako večja uporniška skupina (najbrže okrog 2000 mož, po drugem sporočilu 4000—5000), ki se je namenila prodreti do žumberških Uskokov in jih pridobiti za upor.¹⁶⁶

Prav to je poskušal doseči s severa Gregorić v okviru svojega širokega vojaškega načrta. Dne 2. februarja je s susedgradskimi, cesargradskimi in bizeljskimi uporniki začel svoj pohod; Bizeļjance je vodil najprej bizeljski podložnik Krištof Pustak, ko pa se je pri Rajhenburgu zaradi bolezni vrnil, sta prevzela vodstvo rajhenburški podložnik Peter Zupan iz Dedne vasi in Bizeljanec Filip Fišerič.¹⁶⁷ Šele sedaj je poskušal Gregorijanec ustaviti plaz. Toda njegov sel Svrač je pri Gregoriću slabo opravil in kmečka vojska, ki je pobirala s seboj povsod nove upornike, je prišla še isti dan (2. februarja) preko Pišec do Dobove, se tam čez noč utaborila, zavzela Gregorijančeve brodeve na Savi in si pridružila še upornike z gospostva Mokrice.¹⁶⁸ Napad na Brežice (3. februarja) je uspel le delno. Uporniki so zavzeli mesto, grad je pa obranil Possinger s pomočjo topov. Meščani se upornikom niso pridružili, marveč so jim samo obljubili, da se ne bodo borili proti njim, s kmeti pa je bilo povsem drugače. Le 10 brežiških podložnikov se je dalo spraviti v grad, ostali pa so se kar »v gruĉah« zbirali in »vsi hkrati šli v zvezok«. Kmetom, ki so se skrili v gradu, so oplenili hiše, člani »bratstva« pa so šli na pohod sami ali pa so dali namestnike (do 21. februarja se jih še okrog 100 ni vrnilo).¹⁶⁹ Še ko so bili uporniki pod Brežicami, so podložniki na Kranjskem ob Krki izjavljali, da so z njimi soglasni, kostanjeviški podložniki so jim o tem pisali, nekateri pa so kar pobegnili v uporniško vojsko. Sporočilo kranjskih deželnih stanov, da bi šel oddelek uporniške vojske preko Save že pri Brežicah, je sicer napačno, saj prevraĉa v resnico šele strah, ki ga je sporoĉal v pismu do njih Gregorijanec, da se to utegne zgoditi.¹⁷⁰ Paĉ pa je Gregorić takoj po zavzetju Brežic, oplenitvi tamošnje mitnice in pridružitvi večine podložnikov takoj nadaljeval pot ob Savi navzgor. Na ĉelu okrog 2600 upornikov se je ustavil že 3. februarja v Vidmu nasproti malemu mestu Krško na drugem bregu Save. Še istega dne so prisilili tudi rajhenburškega gospoda Welczerja, da je kmetom dal hrane in se s tem odkupil. Gregorić pa je začel pogajanja s krškimi meščani o prehodu kmeĉke vojske preko Save.¹⁷¹ Krški meščani z mestnim sodnikom, pa tudi upravitelj zemljiškega gospostva, se niso kmetom mislili upirati. Meščani,

v imenu katerih sta se pogajala z Gregoričem čevljarja Jurij in Ozvald, so bili pripravljene kmetom prodati živila, nekaj smodnika in jih z brodovi prepeljati na desni breg Save. Že 4. februarja je del vojske prešel preko Save, kjer se je združil tudi s skupino upornih kmetov okrog Leskovca; leskovški gospod Vauosor pa je pobegnil z družino v Kostanjevico. Še iz Vidma je poslal Gregorič po Uskoku, Nožini iz Stojdrage v Žumberku, ki je dotlej sodeloval pri uporniškem pohodu, med Tahijevimi podložniki pa je živel že od prejšnjega leta, povabilo žumberškim Uskokom, naj se pridružijo upornim kmetom. Tudi v Krškem so uporniki oplenili mitnico, bili bi jo pa tudi razrušili, če jih ne bi Gregorič od tega odvrnil.¹⁷² Večji del kmečke vojske se je prepeljal preko Save šele 5. februarja zjutraj. Tako se je v Vidmu vojska razdelila. Manjši del (okrog 600 mož) je šel pod Gregoričevim poveljstvom naprej ob Savi navzgor, večji del (okrog 2000 mož) pa pod poveljstvom Nikole Kupiniča po Gregoričevem načrtu proti Novemu mestu.¹⁷³

Vse do tega časa so uporniški uspehi izredno široko odmevali med podložniki. Povsod, kamor je prišla uporniška vojska, se ji je pridružil večji del kmetov. Ob tem pričajo res viri o posameznih primerih, da so uporniki pomagali pri tem tudi z grožnjami proti kmetom, ki se jim ne bi hoteli pridružiti, in ko so takšne kmete tudi res olajšali na premoženju. Večinoma pa so se — kakor okrog Kostanjevice — zbirali že pred prihodom kmečke vojske in jo pričakovali, tako npr. v Šentjerneju, Mokronogu, pri Radečah in drugod. Včasih so upornike kar klicali k sebi ali bežali k njim. Kako širok je bil ta odmev v široki okolici poti kmečke vojske, kažeta najbolje dve dejstvi: Že 5. februarja, ko je Kupiničev oddelek prešel preko Save na Kranjsko, je bilo v njem »mnogo kmetov iz te pokrajine«; res so se že 6. februarja, takoj po kmečkem porazu, obrnili do Turna podložniki kar devetnajstih zemljiških gospodov na vzhodnem Dolenjskem in ga prosili, da bi se radi pomirili s svojimi gospodi.¹⁷⁴ Upor je segel tu očitno precej bolj na široko, kakor pa nam sporočajo ohranjeni podrobni viri.

Kmetje pa so se začeli zbirati tudi v oddaljenejših predelih — tako v Pazinski knežiji in na Krasu, pa tudi na Gorenjskem (okrog Škofje Loke). Za podložnike na Krasu trdijo poročila kar naravnost, da so bili dogovorjeni z uporniki.¹⁷⁵ Uporniško razpoloženje pa se je v teh dneh širilo še dalje in je seglo do Goriškega,

okolice Ptuja in Varaždina ter v Medjimurje, čeprav morda nekatera poročila v tem pretiravajo. Koroški deželni stanovi so odklonili misel, da bi uporabili proti upornikom s kmečkim vpoklicem nabrano deželno vojsko. Zaradi vznemirjenosti podložnikov ob uporih so jo imeli za nezanesljivo in so zato nabirali le najemnike. Kmetje so se zbirali celo okrog oddaljenih Judenburga in Schladinga ob Muri na zgornjem Štajerskem. Pri vsem tem je šlo delno gotovo za izraz prejšnjih priprav, saj je župan iz brežiške vasi Jereslavci ob Sotli že dolgo delal z uporniki ter se udeležil vsega pohoda od zavzetja Cesargrada naprej. O agitatorjih se sliši tudi okrog Ptuja, Rosnagel pa je imel v Slovenski Bistrici toliko pristašev, da so se ga bali kar odprto vreči v zapor zaradi sodelovanja pri širjenju upora. Tudi pri Pleterjah in Šentjerneju sporočajo o posameznih agitatorjih izmed domačinov. Sicer poročajo tudi iz Judenburga, da so nekako sredi januarja hodili tam okrog neznani ljudje in kmetje imeli nekakšne sestanke, toda tega pač ni mogoče več spravljati v zvezo z našimi uporniki, kakor so poskušali plemiči judenburške četrti, da se jim ne bi bilo treba udeležiti plemiškega vpoklica zoper upornike na spodnjem Štajerskem.¹⁷⁶

Ponekod je prišlo v teh in poznejših dneh tudi do samostojnejših krajevnih uporov. Pri Soteski na Dolenjskem in pri Velesovem pri Kamniku so kmetje napadli po enega gospoda in ga ubili, uprli pa so se tudi na gospodstvu Svibno. V Zagorju ob Savi so gamperški podložniki sredi februarja zrušili mitnico, v bližini pa so še med uporom zavzeli grad Brdo ob Podpeči.¹⁷⁷

Iz poglobitnega uporniškega središča pa se je širil upor tudi proti severu. Stubiškim upornikom so se pridružili tudi podložniki gospodstva Konjščina. Keglevičevi podložniki so obkolili zemljiškega gospoda, ki je bil hkrati »vrhovni kapitan« hrvatsko-slavonske kraljevine, v Loboru ter ga oblegali do konca upora, tako da sploh ni mogel na čelu kraljevske vojske poseči v borbo proti upornikom. Keglevičevi podložniki so ob pomoči okrog 500 Sekeljevih podložnikov in pod vodstvom dveh Sekeljevih uradnikov napadli Keglevičev grad Šabac, ga zavzeli, oplenili in razrušili. V ta del upora, kjer so botrovala plemiški podpori kmečkega gibanja še razna druga starejša nasprotja med samimi fevdalci, so bili, kakor je obtoževal Keglevič po koncu upora, zapleteni še razni drugi manj pomembni plemiči. Že v prvem sunku je upor zajel tudi Ratkajevo gospodstvo, v njegovih zadnjih

dneh pa so uporniki zavzeli še priorjev dvor v Lepoglavi (okrog 25 km od Varaždina), vendar so se 8. februarja v pričakovanju bitke z glavno plemiško silo vrnili »proti Cesargradu« (pač pravilno proti Stubici).¹⁷⁸ Sporočilo o tem povratku ne opozarja le na skupno organizacijo upornikov v Hrvatskem Zagorju, marveč kaže, da so morali uporniki vendarle tudi še v tem času po nekih zvezah dobivati sporočila o namerah plemstva; sicer si skoraj ni mogoče razložiti tega zbiranja uporniških sil prav v trenutku, ko se je odpravljala iz Zagreba vojska proti uporniški vojski pod Gubcem pri Stubici.¹⁷⁹

Uspehi prvega tedna (od 29. I. do 4. II.) uporniških osvajanj pričajo, da je uspelo vodstvu »bratstva« s pospešenim začetkom širokega upora v odgovor na plemiške grožnje fevdalce iznenaditi in da je to iznenadenje znalo dobro uporabiti. Toda že okrog 1. februarja se je plemstvo začelo pripravljati na odgovor.

Uskoškega kapitana Josipa Thurna so dohitele prve novice o upor v Novem mestu brez vsakih čet. Takoj je zahteval od deželnih stanov del denarja za plačilo zaostankov plače za uskoške čete, kajti sicer jih bo težko pridobiti za borbo proti upornikom. Vendar je odšel še istega dne na Gracarjev turn pod Gorjanci, od koder je vodil pogajanja z uskoškimi glavarji. Še naslednji dan opoldne je imel pri sebi le Krištofa Galla (vsekakor z njegovimi vojaki) in deset Uskokov, vendar so se pogajanja z uskoškimi glavarji že uspešno končala in ko je odhajal v Kostanjevico, je pričakoval prihod nekaj sto Uskokov, hkrati pa je pritegnil v svoj oddelek nekaj okoliškega plemstva. Takoj po polnoči (torej že 5. II., ne 4. II., kakor je sporočilo datirano) je sporočal v Ljubljano iz Kostanjevice, da ima Uskoke že zbrane; vendar je pa prosil še za nove vojake, ki naj bi jih preskrbeli deželni stanovi.¹⁸⁰

Ban Drašković je zvedel za upor že 1. februarja. V pismu na cesarja je sicer še vedno navidez prosil za odločitev, kaj storiti, a hkrati poudarjal nevarnost za obstoj »kraljevine« — in obenem pristopil k hitremu zbiranju čet proti upornikom in k »zadužitvi teh nemirov«. Ker je bil Keglević oblegan v svojem gradu Loboru, je predal poveljstvo nad vojsko Gašperju Alapiju. Za pomoč pa se je obrnil tudi do generala Hrvatske krajine, Herberta Turjaškega, medtem ko sta Barbara Erdedijeva in Zrinski (po upravitelju Ozaljskega gospostva) iskala pomoči tudi pri žumberških Uskokih. Jedro hrvatske vojske je sestavljala banska

četa z Banske krajine okrog Siska, ki jo je pritegnil Drašković »ne brez velikega strahu« pred možnim turškim vpadom (!) iz obmejnih utrdb, na banov ukaz pa so se ji pridružili prav tako tudi turopoljski plemiči; svoje čete iz obmejnih utrdb pa so pritegnili prav tako tudi Alapi sam, Barbara Erdedi (pač predvsem iz sosesčine Siska) in Zrinski (poleg svojih konjenikov tudi posadko iz Steničnjaka). V boju južno od Save so bili udeleženi predvsem zadnji trije plemiški oddelki, pri čemer je Zrinski očitno že na poti k plemiški vojski oplenil Draganiće, in Turopljci. Potem ko se je ta vojska v Zagrebu združila z bansko četo in z drugimi plemiči, je naraslo njeno število pred končno borbo pri Stubici že na 5000 mož.¹⁸¹

Najpočasneje je napredovalo zbiranje vojske na Štajerskem. Šele okoli 5. februarja so tamošnji stanovi sklenili vpoklicati plemiško vojsko in določili kot rok za njen sestanek 12. februar. Jurij Schrattenbach, četrtni poglavar za četrt pod Dravo, kjer se je moralo zbrati plemstvo pri Celju, pa je nekaj bolj pohitel in zapovedal zbor »v malo in največ v 5—6 dneh«; vendar je imel zbranih do 7. februarja poleg nekaj plemičev le 20 konjenikov, hkrati pa je razpolagal še z oddelkom pešcev pod poveljstvom Tobije Strasserja. Tudi sicer se je plemstvo Celjske četrti vpoklicu plemiške vojske le slabo odzvalo (13. II. je bilo zbranih le 30 konjenikov) — bodisi ker so bili najbližje nevarnosti in so se hoteli braniti sami na svojih gradovih, bodisi ker je za nekatere resnična izpoved enega izmed uporniških voditeljev, da je plemstvo v Savinjski dolini naklonjeno upornikom.¹⁸²

Stanovi notranjeavstrijskih dežel so sicer podvzeli še razne druge ukrepe za borbo proti upornikom, ki pa so prišli vsi že prepozno. Prav primerjava hitrega zbiranja čet v obmejnih predelih ter z obrambo meje povezanih uskoških oddelkov s počasnim delovanjem stanovske uprave in zbiranjem plemiškega vpoklica kaže bistveno razliko med starejšimi upori ter hrvatsko-slovenskim kmečkim uporom. Ob nekdanjem načinu borbe proti upornikom bi bili imeli uporniki najmanj mesec dni časa, da se pripravijo na odločilni spopad in bi med tem uporniško področje pač lahko močno razširili in znaten del plemiškega vpoklica lahko omrtvili. Tako pa so stali že dober teden po osvojitvi prvega gradu v boju s sorazmerno močnimi četami, in to vsaj delno tudi izzurjene stalne vojske in ne le plemiških oboroženih hlapcev. Prav ta razlika v primeri s prejšnjimi upori je omogočila

plemstvu, da je zadalo že v obdobju razširjanja upora med 5. in 9. februarjem kmečki vojski v središču upora že odločilne udarce ter preprečilo uresničenje začetnega dela uporniškega vojaškega načrta. Kljub temu, da so se uporniki izogibali spopadu z vladarjevimi oddelki ob meji, je vendarle ta vojska pri zadušitvi upora sodelovala (že po zadnjih bojih pa dobila tudi cesarjev ukaz, naj pri tem pomaga),¹⁸³ vsaj ob bitki pri Bistrici pod Kunšperkom pa so se pokazale tudi posledice popustljivosti uporniškega obračuna s plemstvom ob prvem vzponu upora: v njej so pomagali malemu Schrattenbachovemu oddelku tudi plemiči, ki so se ob prvem vzponu upora od upornikov odkupovali le z dajanjem hrane in pijače.

Prvi je udaril na upornike Thurn z okrog 500 zbranimi vojniki (»z nekaj plemiči, Uskoki in podložniki«). Okrog enajstih dopoldne je krenil 5. februarja proti Krškemu in prestregel uporniško vojsko na pohodu proti Kostanjevici. Del Kupiničevega oddelka je bil očitno razbit že pred mestom, ostali pa so se zatekli nazaj v Krško ter se tu branili v mestnem stolpu in v štirih hišah, dokler niso hiš zažgali in prisilili branilce, da so se umaknili iz njih. Okrog 300 upornih kmetov je bilo delno pobitih, delno pa so utonili v Savi. Po končanem boju so Uskoki »močno divjali in plenili« (menda po vseh hišah z izjemo le štirih), pobijali celo žene in otroke, tako da je celo Thurn v svojem poročilu (po povratku v Kostanjevico, 6. II. ob 3h zjutraj) trdil, da je to »moral gledati z bolestjo«!¹⁸⁴ Kako malo je resnice v tej »bolesti«, se je pokazalo že v naslednjih dneh.

Že 6. februarja je namreč odrinil Thurn proti Mokricam, kamor so ga klicali Gregorijanec, Erdedijeva in Zrinski. Pod Mokricami je tedaj taboril oddelek upornikov (po prejšnjih sporočilih naj bi jih bilo okrog 2000, toda številka je vsekakor negotova), ki pa so se pred Thurnovimi Uskoki umaknili na drugo stran Save. Zato je odrinil naprej na Hrvatsko »malo naprej od Mokric v neko vas«, kjer je prenočil. Katera vas je to, je tem težje reči, ker Thurn globino vdora na Hrvatsko namenoma skriva; v svojem poročilu (9. ali 10. II. ob 5h zjutraj) se namreč opravičuje kranjskim stanovom, da je šel na Hrvatsko ter pustil tam Uskokom pleniti. V teku popoldneva pa je Alapi razbil pri Kerestincu jedro kmečke vojske na hrvatskih tleh južno od Save, (okrog 2000 mož) in jih očitno gonil v smeri proti Samoboru in Mokricam. Kmetov je padlo v boju 400—500. Vas, v katero

je prišel Thurn prenočevat, je bila že okrog dve uri v rokah Alapijevih čet. Toda še naslednjega dne je poročal Thurn: »Uskoki požigajo povsod hiše teh kmetov kakor Turki, plenijo imetje in živino; enako dela gospod Alapi«. Sredi februarja pa je sporočal kranjskim stanovom, da jim more pripeljati še »sto ali več« bivših upornikov, če bodo še naprej raziskovali postanek kmečkega upora: »kakor so delali tudi drugi slavonski gospodje, sem dal namreč pod Mokricami — drugim v svarilo in opomin — odrezati nekaterim roke, nosove in ušesa«. ¹⁸⁵

Večkrat so zgodovinarji trdili, da je Alapi na desni strani potolkel upornike dvakrat in ne le enkrat; posebej poskuša dokazati to Bromlej v najnovejši obravnavi upora. Vendar je to očitno napak. Turn govori ob opisu plenjenja pod Mokricami, da so bili uporniki z Alapijevo zmago »drugič poraženi« (also das, Gottlob, dise pündterische Paurn zum andern mall geschlagen worden; prvi poraz je seveda oni pri Krškem!); prav tako govori Drašković po lastnem Alapijevem poročilu, da je ta razbil le v eni bitki (cladem sexta die presentis mensis) le en oddelek upornikov (rusticorum manum; rusticorum furentium turba). Bromlej sicer trdi, da je razbil Alapi pri Kerestincu skupino 2000, bliže Mokricam pa 400—500 upornikov; vendar pa se druga številka ne nanaša na moč druge skupine, ki naj bi jo Alapi premagal, marveč pove, koliko kmetov je padlo v boju s skupino 2000 kmetov pri Kerestincu (mit denen er geschlagen, vnnd sein Ir bis 4 oder 500 an der Walstat blieben). Edino Oto Radmannsdorf je poročal iz Varaždina (9. II.), da naj bi Alapi premagal kmete dvakrat — 2000 v Turopolju ter 500 »pri Sotli«; očitno pa je pripisal Alapiju tudi zmago pri Bistrici ob Sotli (o njej je bil obveščen s posebnim pismom z dne 9. II.) in že naslednjega dne je v novem sporočilu sam pripisoval Alapiju le prvo zmago, za drugo pa ni navedel plemiškega poveljnika. ¹⁸⁶

Tako je uspelo fevdalni vojski s pomočjo za obrambo meje pripravljenih vojakov odstraniti v par dneh nevarnost za fevdalni red na desnem bregu Save in se okrutno maščevati kmetom, ki so se drznili začeti z borbo za osvoboditev izpod graščinskega jarma. Alapi se je že 7. februarja podal v Zagreb, medtem ko se je Turn po vsem videzu vrnil v Kostanjevico šele naslednji dan.

Porazi na desnem bregu Save pa so zavrli razširjanje upora tudi na njenem levem bregu. Gregorić si je pridržal ob razdelitvi vojske v Vidmu za nadaljevanje pohoda le okrog 600 mož.

SLOVENSKE DEŽELE OD SREDE XVI. DO SREDE XVIII. STOLETJA

Pomen kratic na zemljevidu: Bilj. = Biljana; F. = Freistein; Gr. v. = Grajska vas; Helfenb. = Helfenberg; Iv. g. = Ivanji grad; Jav. = Javornik; Kor. B. = Koroška Bela; Schön b. = Schönbüchel; St. = Stenjevec; Stara v. = Stara vas; St. Toplice = Stubiške Toplice; Sus. = Susedgrad; Šentv. gora = Šentviška gora; Tabor Gr. = Tabor(Grünberg); Volčji gr. = Volčji grad; Ž. = Žovnek

Vsekakor je računal, da se bodo njegove sile hitro spet dopolnile s slovenskimi kmeti. Po prihodu v Sevnico (5. II.) jim je grajski oskrbnik dal hrane, mitničar pa je pred njimi pobegnil v Radeče. Gregorić je poslal v Radeče grajskemu oskrbniku sporočilo, da bodo uporni kmetje prišli tja in da naj pripravi hrano, pa tudi mitničarjem naj prepreči beg. Tu se je ločil od kmečke vojske tudi radeški kramar Andrej Hribar in nesel tržanom petelinje pero kot poziv, naj se pridružijo uporniškemu »bratstvu«; Hribar je vstopil vanj že v Krškem. Turnova zmaga pri Krškem pa je preprečila Gregorićeve načrte. V Sevnici ga je (gotovo šele v popoldanskih urah) dohitel sel s sporočilom o kmečkem porazu pri Krškem. Sporočilo je zadržal zase, pač pa ni v Sevnici utegnil izvesti niti običajnega vpoklica gospodarjev ali njihovih namestnikov v kmečko vojsko, temveč se je urno podal naprej ter se utaboril čez noč na Lisci in sam prespal v tamošnji graščini Klombnerice. Svoj načrt o prodiranju do Celja je opustil in se obrnil drugo jutro preko hribov do Jurkloštra; k osrednji kmečki vojski se je nameraval vrniti že po Bistriški dolini. V jutranjih urah 6. februarja je poslal le še majhen oddelek (15 mož) do 7 km oddaljene Loke, kjer so skupaj z domačini oplenili župnišče in izpraznili kleti, župnika, njegovo gospodinj in otroke so pa zastonj iskali. Pač pa je puntarska vojska — nemara še spotoma do Lisce — pri Kompoljah šla preko Save vsaj toliko, da so oplenili (tudi tu skupaj z domačini) premoženje mitničarjev.¹⁸⁷

Odmev Gregorićevega pisma v Radečah pa vendarle kaže, da uporniško gibanje vse dotlej, dokler se ni razvedelo o porazih na južni strani Save, ni izgubilo niti svoje moči, niti svojega značaja. Oskrbnik Guediz je poskušal že 5. februarja dobiti nekaj branilcev na grad, toda kaplan Jurij Kunc jih je takoj odgovoril od tega namena. Župan iz Doline se je branil Guedizu izročiti svojo puško, tržni sodnik Boštjan Koprivič pa si je že pridobil namestnika, ki bi ga mogel poslati za svojo hišo v puntarsko vojsko. Naslednjega dne so odpovedali oskrbniku pomoč tudi radeški tržani, tako da je na vsem gospodstvu našel le pet do deset ljudi, na katere se je mogel zanesti; vsi drugi so — posebno po Hribarjevem sporočilu o pozivu upornikov — le pričakovali prihod uporniške vojske. Toda ta je tega dne odhajala že v nasprotno smer po Bistriški dolini.¹⁸⁸

V Bistriški dolini je med Gregorićevim pohodom razširil Šterc uporniško gibanje že do Planine in pridobil za upor večino pod-

ložnikov med Kunšperkom in Planino, kamor je prišel 6. februarja z nekaj nad 800 uporniki. Večino svoje vojske je pustil v Planini, sam pa se je z manjšim oddelkom odpravil takoj naprej v Jurklošter. Prav tedaj pa sta vpadla v dolino Sotle dva krajiška častnika — hrvatski plemič Ratkaj in štajerski plemič Dornberger iz Rogatca — ter oplenila vasi od Golobinjeka do Bistrice, nato pa še štiri vasi proti Podsredi. Nenadni vpad je sprožil novico, da so v vzhodni del Bistriške doline vdrli Turki.¹⁸⁹ Šterčeva četa, ki je ostala v Planini brez voditelja, se je preplašena razpršila na vse strani, le okrog 60 ljudi je ostalo (poleg domačinov) v trgu. Ko so sporočili Štercu v Jurklošter, kakšen preplah je zajel upornike, se je takoj vrnil v Planino, da bi jih pomiril. Domačini pa so ga prijeli in izročili grajskemu upravitelju Sibenaicherju, ki ga je vrgel v ječo. Tako se je razpršil sorazmerno močan oddelek, s katerim je Gregorič gotovo računal ob spremembi svojega prvotnega vojaškega načrta. Gregorič je prispel v Jurklošter kratko po Šterčevem odhodu v Planino. Da bi rešil Šterca, je tudi on hitro nadaljeval pot v Planino in prišel v trg še pred večerom. Toda vsa pogajanja 6. februarja zvečer in naslednjega jutra so bila brezuspešna; Sibenaicher se iz strahu pred lastnimi podložniki, ki da so bili »proti njemu«, sploh ni podal iz gradu.¹⁹⁰ Grad je bil preveč na ugodnem mestu, da bi ga bilo mogoče hitro zavzeti. Poleg tega je med pogajanja že drugič dohitela Gregoričev oddelek novica o porazu pri Krškem in se tokrat hitro razvedela med njegovimi ljudmi. Sedaj so vsi želeli čimprej priti v bližino doma in so silili nazaj. Ko oskrbnik ni hotel popustiti tudi na grožnjo, da bodo uporniki požgali ves trg, niti na zamenjavo Šterca za štiri svoje ljudi, ki so jih uporniki ujeli, je moral Gregorič nadaljevati pot. Noč med 7. in 8. februarjem je njegov oddelek prespal v Pilštanju in krenil nato dalje. Toda pri Bistrici pod Kunšperkom ga je dohitel manjši oddelek štajerskega plemstva in pehote pod poveljstvom celjskega četrtnega poglavarja Schrattenbacha, kateremu so priskočili na pomoč še ljudje s Kunšperškega gradu in morda kak konjeniški oddelek »z ogrske strani«. Čeprav ne brez trdega boja, so bili tu razbiti ostanki Gregoričeve vojske — okrog 50 kmetov je padlo, okrog 40 pa bilo ujetih. Nek ujetnik je pozneje trdil, da upornikov »nikdar ne bi razpršili nobeni pešci, če ne bi prišli k temu pri Klanjcu konjeniki«. Gregoriču samemu se je posrečilo z Mihajlom Gušetičem pobegniti in se umakniti proti vzhodu. Z izgovorom,

da hoče služiti v vojski ob meji, se je približal turškemu ozemlju. Tu pa so pri Ivaniću oba ujeli graničarji ter ju poslali v zapor na Dunaj.¹⁹¹

Po teh težkih porazih je ostala le še glavna skupina upornikov pod Gubcem v Stubici. Njenega števila pred odločilnim bojem ne sporoča noben ohranjen vir. Vendar se že po poteku boja vidi, da je bila ta skupina najštevilnejša, po številu mrtvih v tem boju in divjanju neposredno po njem (do 3000 ljudi) pa bi mogli računati vsaj na okrog 6000 upornikov v boju. Drašković je poslal proti njim 8. februarja spet podbana Alapija, toda njegovo vojsko je močno okrepil s četami iz obmejnih utrd in z dotlej zbranim plemstvom do nenavadno visokega števila okrog 5000 mož. Številka bi se mogla zdeti spričo poteka boja neverjetna, toda Drašković sam sporoča moč te vojske dvakrat v svojih pismih. Takšni sili se pač ni bilo treba bati odpora pri ožini med Savo in Susedgradom, tako da je mogla brez ovir napredovati ob Krapini navzgor ter nato proti vzhodu proti Stubici, kjer je zadela na polju pri Stubiških Toplicah na Gubčevo vojsko. »V mnogo večji bitki, kakor so bile prejšnje« — po izročilu samega plemstva je trajal boj štiri ure — sta nazadnje konjenica in pehota iz obmejnih trdnjav prinesli plemstvu končno zmago nad uporniki. Že 11. februarja je sporočil Drašković cesarju, da je Alapi 9. februarja napadel kmete, jih popolnoma premagal in jih še vedno preganja, »tako da ni nikogar več, ki bi se upal odprto upreti vojski njegovega veličanstva«. V istem pismu sporoča: »Enega izmed njih, imenovanega Gubec Beg, ki so ga nedavno proglasili za kralja, bomo okronali, drugim za vzgled, z razbeljeno železno krono, ako pristane na to vaše veličanstvo.«¹⁹²

V resnici se končuje veliki vzpon hrvatskih in slovenskih kmetov dne 15. februarja s strašnim prizorom v Zagrebu. Običajna predstava o Gubčevi kazni, ki jo trdovratno vzdržuje pri življenju nekaj literarnih del, je sicer plod pozne legende. Šele v 19. stoletju je bilo prvič zapisano, da je bil Gubec posajen na razbeljen prestol na Markovem trgu in so bili povezani s tem neki sledovi nekdanjega Marijinega kipa, ki so po njegovi odstranitvi ostali v tlaku trga. Ta smrt bi bila vsekakor hitrejša kakor je bila resnična. Plemstvo se je sedaj, pijano zmage, hotelo še norčevati iz svojega največjega nasprotnika ter hkrati nadomestiti s tem na prvo postno nedeljo to, kar je zamudilo na pustno nedeljo in torek (8. oziroma 10. II.) zaradi svojega pohoda proti upor-

nikom. Po najpodrobnejšem opisu Gubčeve kazni so mu »postavili na glavo železno krono, ki so jo v ognju močno razgrel, in potem so ga po ulicah ščipali z razbeljenimi kleščami« ter nazadnje kakor razbojnika raztrgali na štiri kose. Kot krono so uporabili najbrže, prav tako kakor pri »kronanju« voditelja ogrskega velikega upora leta 1514, Jurija Doža, iz debele železne žice spleten nagobčnik za govejo živino. Mučenje po zagrebških ulicah je bila vsekakor za plemstvo značilna zamenjava pustnega spreveda. Istega dne je bil usmrčen tudi Pasanec.¹⁹³ Gregorić pa je bil še do junija 1574 zaprt na Dunaju, nato pa vrnjen na Hrvatsko in v Zagrebu usmrčen.¹⁹³

Žal ni mogoče z gotovostjo reči, koliko upornih kmetov se je udeležilo vsaj glavnih pohodov in bojov. Viri največkrat omenjajo, da je upornikov okrog 16.000.¹⁹⁴ Vendar se ob zaključku upora pojavljajo tudi glasovi, da je bila ta ocena previsoka.¹⁹⁵ Z *zanesljivimi* podatki o številčni moči posameznih uporniških skupin, ki so *aktivno* nastopile v boju, doseženo res le število okrog 5400.¹⁹⁶ Seveda pa ostane pri tem neznanka moč Gubčevega oddelka v Stubici, ki je štel vsaj okrog 6000 mož,¹⁹⁷ pa tudi število kmetov v raznih manjših oddelkih, ki so med uporom samostojno nastopali proti fevdalcem. S temi številkami bi prišli za glavno področje upora v celoti na okrog 12.000 upornikov; število padlih, ki se v zvezi s tem uporom sporoča za glavna bojišča — okrog 4000 kmetov — je naravnost strahotno visoko.¹⁹⁸ Seveda pa je bilo število kmetov, ki so jih zajele priprave na veliki vzpon uporniškega gibanja in ki so pričakovali uporniško vojsko, vsekakor vsaj nekajkrat tolikšno, kakor število neposrednih borcev v upor.

Tako je bil kmečki upor zadušen natanko dva tedna zatem, ko je Gregorić poklical člane »bratstva« k orožju. Zmago plemstva so spremljala velika pustošenja. Od 152 »dimov« gospostva Dolnja Stubica jih je bilo po popisu leta 1573 45 »požganih, opustošenih in oplenjenih«, 25 pa »popolnoma opustošenih«; pa tudi na susedgradskem gospostvu so našli med 350 »dimi« 87 osiromašenih, oplenjenih in požganih.¹⁹⁹ Izredno visoke so številke pobitih kmetov, mnogim pa so fevdalci »za spomin« porezali nosove in ušesa. Kot spomenik tega divjanja plemstva stoji v najstarejšem zgodovinopisnem opisu upora omenjena divja hruška pri Stubici, na kateri je viselo šestnajst trupel obešenih upornikov...²⁰⁰

5. Kmečki upori na Slovenskem in reformacija

Vprašanje o razmerju kmečkih uporov do reformacije na Slovenskem ni novo. Na široko se je odprlo ob poživiljenem zanimanju za našo reformacijo, ki se je prvič vzpelo visoko ob štiristoletnici Trubarjevega rojstva in poslej ni več popustilo. Vendar so vprašanje dolgo presojali, vsaj kolikor zadeva kmečke upore, bolj po splošnih podatkih v deželnih zgodovinah in drugi literaturi, kar zadeva reformacijo pa po posameznih mestih protestantskih piscev. Niti niso pristopili k analizi virov o naših uporih, niti k celotni analizi pogledov naših protestantov na tedanji družbeni red. Glede družbenih nazorov reformacijskih tokov ter glede njihovih odmevov v kmečkih gibanjih je prevladovalo posploševanje sodobnega razvoja v evropskem okviru, posebej še v Nemčiji.

Ob štiristoletnici Trubarjevega rojstva so načeli to vprašanje Ivan Prijatelj, Fran Ilešič in Albin Prepeluh. Dragotin Lončar se ga je dotaknil le kratko in brez samostojnega preiskovanja, Josip Gruden pa ga je pustil v bistvu ob strani. Edvard Kardelj (Sperans) je prvi reševal to vprašanje z metodologijo historičnega materializma v okviru celotne ocene obeh gibanj, kmečkih uporov in reformacijskih struj na Slovenskem. Analiza kot celota je v marsičem na nov način postavila vprašanje mesta reformacije v slovenskem razvoju in vnesla tudi v naše vprašanje več zelo pomembnih idej. Vendar je ostala prav tu omejena po svoji podlagi: v dotedanji literaturi vprašanje nikdar ni bilo preučeno po virih in tega stanja tudi nova analiza ni spremenila. Le nova analiza virov in pritegnitev še neuporabljenih virov sta mogli dati odgovore, ki jim ne bi bilo mogoče očitati, da »po analogiji prenašajo tuje razmere na naša tla«, in preskusiti vzdržljivost različnih trditev in domnev.²⁰¹

K virom se je ob pretresanju tega vprašanja obrnilo naše zgodovino-pisje šele v zadnjih dveh desetletjih. Ob preučevanju kmečkih uporov je bilo z več strani ugotovljeno, da »dokazov za kakršen koli poseben idejni ali verski pravec, ki bi bil upornike vodil, ni«. »V cerkveno organizacijo so segali le z nasprotovanjem proti grabežljivim duhovnikom in z zahtevo po svobodni volitvi župnikov, pa tudi to dvoje je izviralo iz gospodarskih, ne pa iz verskih vzrokov«. Ob uporabi običajne zgodovinske terminologije je do 1517 nemogoče govoriti o vplivu protestantskih struj

na naše kmečke upore; verjetni so prekrščevalski vplivi pri uporih leta 1525, vendar niso ohranjeni viri za ugotovitev njihovega obsega; ob uporih leta 1573 je mogoče govoriti o vplivih reformacije le v tem smislu, »ali ni posledica razgibanega verskega boja 16. stoletja dejstvo, da so bili puntarji 1752/73 sposobni ustvarjati tako široke načrte — ne pa pri vsebini kmečkih načrtov.«²⁰² S temi rezultati se v bistvu strinjajo dognanja Alberta Kosa o družbenem nazoru slovenskih protestantov, kolikor so razvidni po delih slovenskih protestantskih piscev: »Organizacijski okvir protestantske cerkve je bila posvetna oblast, t. j. fevdalna stanovska organizacija... Tudi slovenski protestantizem ni mogel začeti nove politike, ki bi predpostavljala obstoj nove družbene sile. Ker izhaja vsaka oblast od boga in ima božanski značaj, se izključuje kakršno koli nasprotovanje oblasti... s tega stališča so slovenski protestanti obsojali upore slovenskih kmetov.«²⁰³ Tudi Ferdo Gestrin je — v prvi na virih osnovani razpravi o vlogi in mestu različnih družbenih razredov v reformaciji na Slovenskem — ugotovil, da se že ob kmečkih uporih »povsem jasno pokaže, da med plemstvom in kmetom ni moglo tudi v reformacijskem gibanju priti do skupnih nastopov« (pa tudi ne »do večje povezave kmeta z meščanstvom«), ter da je na Slovenskem »skoraj povsem prevladala... oficialna smer naše meščansko-plemiške reformacije«, v kateri je bilo »plemstvo močnejši in vodilni družbeni razred«. »Zato tudi množice ob svojih konkretnih zahtevah in revolucionarni borbi vsaj na splošno niso mogle videti te reformacije, ampak so šle svojo pot«. Pri nas tudi »ne pride... do povezave... uporov in kmečke plebejske reformacije, razen morda leta 1525«; »pri nas na splošno ni bilo pogojev za skupen nastop« kmečkih puntov in reformacije. Pač pa je opozoril na kmečko-plebejske sekte, ki pomenijo »ideološki upor proti obstoječemu družbenemu redu v času, ko je dejanski revolucionarni boj kmetov zaostajal zaradi pritiska vladajočega razreda«, s programom slovensko-hrvatskega upora pa utemeljeval sodbo, da je »nedvomno ta smer reformacije vplivala na notranjo, ideološko stran kmečkih uporov.«²⁰⁴

V novi izdaji svoje knjige je upošteval tudi Edvard Kardelj (ne glede na nekatere nejasnosti in pogoške v podrobnostih) v bistvenih vprašanjih ta dognanja. Omenja sicer povezovanje »raznih struj mistikov in nerazvitih heretičnih sekt« z upori ob začetku 16. stoletja, posebej njihovo »precejšnjo vlogo... zlasti

v uporih 1515. leta« ter pomen njihovih »zahtev po demokrati-
ziranju cerkve in po pravici ljudstva, da si samo voli svoje du-
hovnike« ob pripravljanju pogojev za »pojav organiziranega
protestantskega gibanja«. Podčrtuje tudi pomen poznejšega
kmečko plebejskega krila reformacije. Toda vendarle sodi,
»da se niti ena teh sekt idejno in politično ni dovolj razvila, da
bi mogla postati široko ljudsko gibanje«, marveč so »bolj ali
manj odmevi nemških revolucionarnih smeri«. »Revolucionarne-
mu tlačanskemu kmetu, potegnjenemu v tok kapitalističnih
procesov, take ideje niso bile potrebne... Zato po liniji sekt
reformacija ni globlje posegla v družbene odnose na Slovenskem«. Zaradi svoje povezave s plemstvom je imela »uradna augsburška
smer protestantizma na Slovenskem v kmečkih uporih... nega-
tivno vlogo ali pa je kvečjemu bila pasivna«. Kmečki upori in
reformacija rastejo iz istega temelja — iz razkrajanja fevdalizma
in pripravljanja tal za novi kapitalistični družbeni red — sta
pa v tem razvoju »dva ločena procesa, ki se v nobeni fazi svojega
razvoja nista zlila v eno«. Ob tem pa poudarja seveda tudi one
strani reformacije, ki so slabile fevdalni red in — ne glede na
subjektivno stališče do kmečkih uporov — objektivno postavljale
»vprašanje samostojnega uveljavljanja slovenskega ljudstva« in
soustvarjale »ugodna tla za polni revolucionarni razplet na-
sproti tedanjega sistema« — zlasti njen »pomembni delež k
notranjemu zedinjevanju slovenskega ljudstva« (s skupnim
knjižnim slovenskim jezikom in s skrbjo za dvig duhovne izo-
brazbe, posebej za slovensko šolo) ter rušenje avtoritete katoliške
cerkve, glavnega stebra fevdalizma.²⁰⁵

Prav v zadnjem času pa je Vasilij Melik — sicer brez analize
virov — poskusil vrniti vprašanje daleč nazaj. Trdil je, da prav-
kar omenjeni pojavi v organizirani protestantski cerkvi ne po-
menijo samo *objektivnega* zgodovinskega procesa, ki stoji v ostrem
dialektičnem nasprotju z zavestnimi družbeno-političnimi tež-
njami gibanja, v katerem se pojavljajo, marveč da je to gibanje
sámo — ne glede na svojo naslonitev na fevdalce in prevlado
fevdalcev v njem — »eden *velikih uporov* proti fevdalizmu«;
»upora« si namreč ni mogoče misliti brez *subjektivne zavesti* o
navedenem dialektičnem nasprotju ter brez zavestnega naspro-
tovanja fevdalnemu sistemu. V isto smer gre tudi poskus, pove-
zati kmečke upore mnogo intenzivnejše z reformacijskimi
idejami, sklicujoč se na uporniške zahteve o »voljivosti župnikov«.

»Vse te kmečke težnje, od leta 1478 do leta 1573... se v bistvu ujemajo s tem, kar je hotela reformacija, kar so hotele predvsem njene radikalnejše smeri... In prvi naš kmečki upor je povezan s prvo reformacijsko idejo.«²⁰⁶

Vprašanje razmerja reformacije in kmečkih uporov se torej postavlja v treh oblikah: glede razmerja organizirane protestantske (augsburske) cerkve do fevdalne družbe in kmečkih uporov; glede mesta raznih sekt v družbenem boju 16. stoletja; glede »reformacijskih« zahtev v načrtih ali delovanju upornih kmetov.

A) Hitri in široki odmev Luthrovega nastopa jasno priča, da je reformacija eden izmed izrazov družbenih nasprotij ob razkrajanju fevdalnega reda zaradi uveljavljanja zgodnjekapitalističnih gospodarskih oblik in njihovih širokih vplivov. Vrsta temeljnih stališč, ki jih srečujemo v vseh oblikah reformacijskega gibanja, je gotovo s fevdalno ureditvijo vsaj v latentnem nasprotju: težišče verskega življenja je preloženo od cerkve kot posredovalca med človekom in bogom v vsakega posameznega vernika (Biblija in njeno neposredno razumevanje je edina podlaga vere; vera, oprta na »božjo besedo«, je edina pot do zveličanja; odtod zahteva po splošnem znanju čitanja ter tudi po šoli, ki bi vsem to znanje posredovala, dalje po verskih knjigah — zlasti Bibliji — v ljudskem jeziku ter po uporabi tega jezika v bogoslužju); zlasti značilna je v tem pogledu (poleg neposrednega napada na katoliško cerkev z zavrnitvijo nezmotljivosti in z zahtevo po »revni cerkvi« in sekularizaciji cerkvenih gospodstev) odprava bistvene razlike med duhovniki in laiki z zavrnitvijo mašniškega posvečenja kot zakramenta. Toda to nasprotje je bilo tedanji družbi še zakrito. Luther, ki je začel z bojem za to »krščansko svobodo«, jo je ostro omejil le na versko področje: »Stavek, ki proglaša enakost med ljudmi, hoče spremeniti Kristusovo duhovno kraljestvo v zemeljsko in zunanje kraljestvo; toda kraljestva tega sveta obstoje le po neenakosti stanov«. V pismih je bil še ostrejši: »Moja misel je čista. Bolje da umro vsi kmetje kakor knezi in oblastniki... Kdor je videl Müntzerja, lahko reče, da je videl utelešenega hudiča v najhujši jezi. O Gospod Bog, če je takšen duh tudi v kmetih, kako zadnji čas je, da jih zadavijo kakor stekle pse«. ²⁰⁷ Očitno je bilo tedanji dobi skrito spoznanje o tesni povezanosti teh načinov verskega življenja in cerkvene organizacije z novimi razvojnimi težnjami družbene ureditve, ki so jo razkrila poznejša stoletja. Reforma-

cijsko gibanje pač ni *samo* družbeno-politični boj, kakršne poznamo v poznejši družbi, v kateri je versko življenje izgubilo svoj nekdanji pomen. Za tedanje ljudi je vendarle bistveno, da gre za *versko* gibanje, za vprašanje — tedanjemu človeku in njegovemu načinu mišljenja brez dvoma najpomembnejše! — kako najti pot do zveličanja grešnega in pogubljenega človeka. Prav zaradi tega težišča na veri so se mogle z istimi temeljnimi verskimi oblikami povezati zelo različne in ostro si nasprotujoče družbene težnje.

Na podlagi augsburške veroizpovedi organizirana protestantska cerkev, ki se je razvijala v slovenskih deželah od okrog 1540 naprej pod vse močnejšim prevladovanjem plemstva med njenimi družbenimi nosilci, je v svojih družbenih nazorih v bistvu prevzela pravo luteransko smer, povsem ustrezno fevdalni družbeni ureditvi. Seveda je tudi cerkev uveljavljala vse zgoraj navedene težnje reformacijskega gibanja, ki so bile v notranjem nasprotju s fevdalnim družbenim redom. Za slovenski narodnostni razvoj so bile celo še posebnega pomena, saj je šele reformacija dvignila jezik tlačanskega ljudstva v knjižni, šolski in obredni cerkveni jezik. S skupnim književnim jezikom je povezala v celoto vse slovensko ljudstvo, razdeljeno med različne zgodovinske dežele. Po svojem *objektivnem* mestu v razvoju slovenskega naroda je postavila reformacija s tem temelje za poznejše narodno prebujenje ter za družbeno-politični boj proti razdeljenosti slovenskega naroda v historične fevdalne dežele, s slovensko knjigo pa so slovenski protestantski pisci ustvarili tudi eno izmed poglativnih poznejših orožij v borbi za slovensko narodno prebujenje.

Zavestni izhodišči pri tem delu sta močno versko prepričanje in nenavadno globoka ljubezen do ljudstva, iz katerega so protestantski pisci izšli. Vendar pa pri vsem tem ne gre za nikakršen »upor proti fevdalizmu«, niti ni mogoče dodati k omenjenima dvema izhodiščema še tretjega — zavestnega nasprotovanja fevdalni družbeni ureditvi. Za uveljavljanjem slovenskega jezika ni še misli, kako rešiti Slovence položaja ljudstva podložnikov, za katero so že tedaj prelivali svojo kri kmečki puntarji. Vsi slovenski spisi protestantskih piscev so odmerjeni le za potrebe preprostega ljudstva. Njihova jezikovna praksa se ravna povsem po obstoječem stanju — plemičem namenjeni uvodi so nemški, tekst za ljudstvo slovenski. Prav tako jasno pravi »Cerkvena ordninga«, da naj se uči v mestih in trgih »latinsku

inu nemšku«, »per tih farah« — to očitno meri na podeželje — pa »tu slovensku pismu, brane inu pisane«. ²⁰⁸ Prav tako za uveljavljanjem skupnega knjižnega jezika ni skrita *misel*, ki bi nasprotovala razdeljenosti slovenskega ljudstva med dežele, saj te razdeljenosti ni še premagalo niti jasno spoznanje o slovenskem narodu kot posebni enoti in celoti med slovenskimi narodi in o obsegu te posebne enote. ²⁰⁹

Šele v 18. stoletju so z začetki narodnega prebujenja nastale programatične zahteve, da je treba razširiti uporabo slovenščine preko prakticističnih potreb kmeta in verske propagande med kmeti, prav tedaj pa je šele dozorelo pojmovanje slovenskega naroda kot posebne enote, ki ji določa obseg razširjenost slovenskega jezika na strnjenem ozemlju. Misel na pomen jezikovno-narodnostne povezanosti pri politični ureditvi na slovenskem ozemlju pa je prvič vnesla v slovenski razvoj šele francoska revolucija kot sestavni del prav z veliko francosko revolucijo zvezane revolucionarne ideologije. ²¹⁰ Šele te spremembe in zahteve iz 18. in 19. stoletja so spremenile dotedanje jezikovno-književno delo v zavesten političen boj; nobene podlage ni, da bi mogli pripisovati že prejšnjemu delu — niti v dobi velikega vzpona med reformacijo — tudi pomen »političnega... uveljavljanja slovenskega ljudstva«. ²¹¹

Sicer pa je analiza del slovenskih protestantskih piscev, ki so pripadali vsi tej cerkvi, tudi neposredno pokazala, da so podpirali fevdalni družbeni red. V stanovih, v katere je bila razdeljena fevdalna družba, so gledali božjo in večno veljavno ureditev. Kot vernikom so sicer priznavali vsem stanovom enako vrednost, a na tem svetu je drugače: kakor so ljudje neenaki, tako »so tudi ti stanovi unglih«. Pokorščino nižjih stanov do višjih so utemeljevali — kakor katoliška cerkev — s četrto božjo zapovedjo in jo tako vključevali v verski nauk. S tega stališča je obsojal Trubar tudi prekrščevalce, češ da »zvernejo okuli inu rezdirajo vse tri božje šifte inu postave, zlasti ta cerkovni, posvetni inu hišni regiment«. Do sodnega dne »ima vsa vnanja kreatura ali stvar ostati, kakor je Bog nju ordnal inu se obenu preminenje zgoditi. Po tem se ima vsak po svojem stanu in poklicajnu ravnati«. Tudi tu srečamo priporočilo, da je treba čim bolj omejiti prehajanje iz enega v drugi stan. V skladu s tem so odločno odklanjali tudi zahtevo prekrščevalcev po spremembah v lastninski pravici. Prekrščevalci so »škodliv inu

sramoten volk, ki teči pod tejim lejpim gladkim kožuhom«, ker med drugim učijo, »de je krivu kaj lastniga imejti«. »Mi zame-tujemo in preklinjamo krivi prekrščevalski nauk, da bodo pred sodnim dnem verni in pobožni zasedli kraljestva in gospostva tega sveta in da bodo hudi neverniki povsod celo zatrti«. Kakor fevdalce, so s tem branili tudi fevdalno miselnost meščanstva, pa tudi fevdalno ureditev mest (»purgarsko ordningo«), ki da je v skladu v evangelijskimi nauki. Za fevdalno miselnost je značilna tudi zahteva, »da en vsakteri svoj anđel, antverk inu dolgo-vajnje taku pela, de on nikoger ne preveča, nikoger s falš blagum ne ogolufa, na enim *spodobnim dobičku* zadosti inu za dobro ima...« Tudi tu se izraža predkapitalistično, fevdalno pojmovanje »spodobnega« dobička, ki naj ne prevrača družbenih meja, marveč zagotavlja le s tem primerno življenje. Podobno so zahtevali tudi fevdalci sami v začetku 17. stoletja, naj se ukrene vse potrebno, »da se ohrani plemstvo v svoji časti in posestih, podložništvo pa v svojem položaju«.

Prav te značilnosti se kažejo tudi v naukih o državni ureditvi, oblasti in dolžnostih do oblasti. Med temeljne poklice, ki jih je bog določil za vsakega človeka, štejejo tudi, da je »ali oblastnik ali podložnik«. »Gosposki stan inu deželska oblast Bogu dopade, zakaj Bog ga je postavil timu človeku k dobrimu, de bo pred silo ohranen, de se mir inu pravica vmej ljudmi obdrži«. Izvor oblasti je pri bogu: »Vsaka duša (oli človik) bodi pokorna viši oblasti, zakaj nej oblasti, samuč od Buga. Kar je kuli oblasti, so vse od Buga postavlene. Obtú kteri ti oblasti zuper stoji, ta zuper stoji božji postavi«. Kdor je oblasti pokoren, služi obenem tudi Bogu. »Posvitna gosposčina je ena služabnica božja, katera se maščuje... čez tiga, kateri hudu stori«. To velja za vse, »kateri so v kakovi godi oblasti, kakor hišni starejši, gosposčina, rihtarji, kralji, vladatelji, šulmeštri, predigarji«. Le tedaj, če je ukaz v nasprotju z verskimi nauki, »ti verni ne imajo ž nih pokorščino proti gosposčini v to nepokorščino pruti Bogu pasti«. »Toda v telesnih, pozemliskih ričeh, kar sam život inu blagu tiče, so dolžni ti verni od suje gosposčine inu drugih silo inu krivico pretrpeti«. Trubar je res včasih grajal tudi krivičnost gospode (npr. Celjanov; zagovarjanje Frischlingove graje plemstva in hvale kmetov), vendarle le z opozorilom na božjo kazen.²¹²

V skladu s prepričanjem, da sme kaznovati »krivično gospo-sko« le bog, so slovenski protestantski pisci jasno in določno

obsojali kmečke upore. »Ne narejaj puntov v mejstu inu se k množici ne druží, de ne boš dvujih grehov moral nositi. Zakaj obeden prez štrafinge ne ostane.« »Bug neče nikuli več puntov zuper gosposčino prez štrafenge pustiti, zatu se vsaki pred takimi grehi vari.« Vsekakor najznačilnejši pa je Trubarjev nauk iz leta 1575, dve leti po hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu, v katerem odgovarja na vprašanje, »koku se ti verni podvrženi (= podložniki) imajo držati, de ne grešijo«, kadar jih gosposka sicer pusti pri njihovi pravi veri, pa jim sicer dela veliko nasilje in krivice: »Kedar pak ta gosposčina preveliko štviro, pravdo, činže, nove cole, aufšloge, tlake nalaga, terje inu bodo od hudih flegarjev, hlapcev, županov, valpetov in beričev obrečeni, ovađeni inu oblegani, de nim bode tu nih po krivici vzetu, štraf-fani, v ječo vrženi, od nih imejna, zemel in blaga pahneni, pregnani za volo mitov (zakupnine za kmetijo) itd., — *tako silo inu krivico so ti verni dolžni volnu trpeti*, nih tako nujo, revo, silo inu krivico zred sujo družino Bogu tožiti inu kratku nekar punte oli avštrije začénati oli sami meščovati, koker so... ti Vogri v tim 1508. lejtú inu ti Krajnci v tim 1515. inu ti Dolenci v tim 1573. lejtú, ti Štajerci v tim 1528. bili sturili, oli so per tim hud konec vzeli, so bili pobijeni, obešeni inu na špice vtaknjeni«. Toda to ni le nauk, ki bi ga Trubar dajal svojim rojakom, poučen po strahotah iz leta 1573, da bi jih obvaroval pred podobnimi dogodki. Že desetletje pred tem je namreč ukazoval podobno v obeh temeljnih besedilih protestantske »slovenske cerkve«: »Kerščeniki na tim svejtu morajo trpeti, v nebesih stuprov dobru imejti... Obtú ti krščeniki zuper gosposčino avštrijo inu krega ne zečeno, temuč so tej isti pokorni« (Arikuli oli dejli te prave, stare vere, 1562); »kerščeniki nemajo krega oli avštrije začénati zuper gosposčino« (Cerkovna ordninga, 1564).²¹³

Subjektivne družbene težnje te protestantske cerkve torej ne le da niso nikakršen »upor proti fevdalizmu«, pa tudi nikak »idejni okvir« revolucionarnega vzpona slovenskega ljudstva v 16. stoletju, marveč stoje celo v ostrem nasprotju z objektivnim mestom reformacije v slovenskem narodnem razvoju. Uradna protestantska cerkev je bila v družbenem boju na Slovenskem od srede 16. stoletja na življenje in smrt povezana z deželnim plemstvom, ki je tudi tu iskalo oporišča, da bi uveljavilo v razmerju do podložnikov pravico do fevdalnega izkoriščanja brez vsakršnega nadzorstva.²¹⁴

B) Povsem drugačno je vprašanje posebnih kmečkih ali plebejsko-kmečkih posebnih oblik verskega življenja in verskih ločin. Gestrin gotovo po pravici poudarja, da je treba iskati družbeni temelj teh pojavov v »borbi proti fevdalnemu sistemu«. Seveda pa tudi tu ni pomemben le družbeni temelj in — kakor pri reformaciji — ni mogoče spregledati poglobitve značilnosti teh gibanj po mišljenju tedanjega človeka, namreč najti zanesljivo pot do nebes.

To se kaže zlasti pri »štiftarjih«, ki so glede na obseg in trajanje gotovo najpomembnejši pojav te vrste v slovenskih deželah. S svojimi koreninami segajo v 14. in 15. stoletje. Številne vaše podružne cerkve (tudi na hribih), zgrajene od 14. do srede 16. stoletja, so njihovo delo.²¹⁵ Daleč v drugo polovico 16. stoletja spada to gibanje tako po splošni ideologiji (zlasti po značilnem čiščenju svetnikov) kakor tudi po organizacijskem okviru (sodelovanje duhovščine) v okvir katoliške cerkve; oskrba podružnic z dohodki kaže, da tedaj s tem gibanjem ni bila združena niti še težnja po »revni cerkvi«. Vendar pa se s tem ustvarjajo v župniji posebne cerkvene skupnosti (soseske na čelu s cerkvenimi ključarji). Upadanje pomena duhovščine v podeželju — zaradi združevanja po več župnij ali drugih cerkev v rokah enega duhovnika, duhovniških stranskih poklicev (gostilničarstva itd.), povečanega izkoriščanja faranov z dajatvami ob obredih, načina duhovniškega življenja in podobnega — je že v 15. stoletju okrepilo stare posebne laične oblike verskega življenja in izzvalo nastajanje novih — v obliki romanj, raznih bratovščin (»bratje« in »sestrec«), zlasti ob romanjih ter v domači hiši pridiganja po laikih in podobno.²¹⁶ Pobuda je pri tem prešla marsikje povsem v roke laikov, gradnja cerkva ter njihovo vzdrževanje sta terjali zbiranje posebnih dohodkov, tako da že v 15. stoletju pride do sporov med ključarji, ki te dohodke zbirajo, ter župniki, ki jih zahtevajo zase; podobne skupne blagajne so imele tudi vsaj nekatere bratovščine. Takšno »štiftarstvo« je znalo priti že v prvi polovici 16. stoletja v nasprotje s pristojnim duhovnikom, kakor kaže Trubarjev spor — ko je bil še župnik v Loki pri Radečah — zaradi takih pojavov v Kompolju ter pri Treh kraljih na Braniku,²¹⁷ čeprav je bila to še izjema. Laične pobožnosti pa so včasih pripeljale — v skladu s prepričanjem, da je »kmet gospodu bogu najbližji« — tudi do vplivov srednjeveške mistike, izraženih v uveri o posebnih navdihih svetega

duha in prevzemanjih nekaterih duhovniških funkcij po posameznih laikih.²¹⁸

Protestantska polemika proti »štiftarstvu« je prikazovala tja do srede sedemdesetih let to gibanje kot povezano s katoliško cerkvijo in celo še leta 1582 je Trubar izrecno zatrjeval, da v slovenskih deželah »ni nastala doslej (sc. po letu 1545), hvala Bogu, nobena sekta ali razkol,... *le brezumno papeštvo morajo prenašati in trpeti preganjanje*«. ²¹⁹ V začetku osemdesetih let pa se je to gibanje kot »novi štiftarji«, skakači, »martrarji« ali zamaknjenci izločilo iz katoliške cerkvene organizacije v posebno sekto.²²⁰ Temelj za nastanek te sekte je seveda staro »štiftarstvo«, še posebej, ker se je že v njem še pred 1562 pojavilo tudi značilno »skakaštvo« ali »zamaknjenje«. ²²¹ Iz starega gibanja izvira vrsta značilnosti, ki dele tudi »nove štiftarje« od katerekoli oblike reformacije: češčenje svetnikov in gradnja cerkev *njim* v čast; vera v svetniško prikazovanje; na določeno cerkev oprta posebna skupnost vernikov in zbiranje prispevkov za njene potrebe (za gradnjo cerkve ter za oskrbo na shodih); upravljanje tega »skupnega denarja« po cerkvenih ključarjih; »skakaštvo«. Prav tako poznajo že starejše bratovščine imena »brat« in »sestra«; v nekaj primerih (zlasti v Planini na Notranjskem) so sodelovali ob tem tudi duhovniki in je cerkniški župnik celo vodil poslanstvo v Celje k arhidiakonu ter v Gradec k deželnemu knezu; v nekaj primerih so tudi člani sekte sami trdili, da je njihovo gibanje v skladu z redom katoliške cerkve, ena izmed voditeljic gibanja, Maruša Pogerlic iz Planine, pa je razlagala postanek sekte s tem, da je sicer grozil konec sveta, ker »je v zadnjem času vstalo mnogo krivih prerokov« (ali ne gre tu prav za reformacijo?). Vendar pa je gibanje prevzelo ob svojem širokem razmahu v letih 1583—1585 tudi bistvene nove poteze: sami voditelji sekte — tudi ženske — so začeli s pridiganjem; vsaj ponekod so z besedo in v dejanju napadali duhovnike (Most na Soči), nikar da bi upoštevali prepovedi svojega dela po župnikih ali po posvetni oblasti (Planina, Ribnica, Ig) ali prosili posvetno in cerkveno oblast dovoljenje za gradnjo novih cerkva. Pri njihovih organizacijskih enotah gre torej za cerkvene skupnosti, ki so se osvobodile organizacijskega okvira katoliške cerkve. Pri vprašanju, ali so »vse skupaj zložili v skupno blagajno«, pa kažejo tako rezultati zasliševanj kakor tudi poznejša vprašanja pri zasliševanju, da je šlo le za domnevo oblasti, povzeto vsekakor

po istočasnih preganjanjih prekrščevalcev na Moravskem in opozorilih, naj oblasti v drugih avstrijskih deželah pazijo, da se ne bi zatekli begunci vanje.²²² Pač pa se kaže povezanost štiftarskega gibanja s splošnim odporom proti fevdalnemu redu v resnem strahu oblasti ob njegovem največjem vzponu, da bo sprožilo preganjanje »novih štiftarjev« kmečki upor, ter posebnih navodilih, kako naj poskrbe gospodstva vse »potrebno za preprečenje grozečega upora« (decembra 1584, naročilo gospodstvu Postojna) ter prijete voditelje po potrebi pripeljejo v Ljubljano skrivaj in ponoči. Po poročilu škofjeloškega gospodstva (decembra 1584) štiftarji v hribih proti Tolminskemu in Logatcu tudi niso hoteli plačevati davkov ter je zaradi tega prišlo do davčnih zaostankov na tem gospodstvu. Kljub temu, da pri tem gibanju ne gre za notranjo povezanost z reformacijo, pa je vendarle ustvarila reformacija v dveh pogledih pogoje za spremembo starega štiftarstva v novo — občutno pomanjkanje duhovščine, ki ga je povzročila, je še bolj poudarilo vlogo laikov v kmečkem verskem življenju; velika oslabitev katoliške cerkve (ob višku reformacije po bruški pacifikaciji!) pa je še posebej olajšala prehod k svobodni cerkveni občini. Nekatero potezo »novih štiftarjev« so iste, kakor so jih iz srednjeveških ljudskih sekt prevzeli tudi prekrščevalci. Tako je nastala domneva, da naj bi bili novi štiftarji oprti pri svojem postanku vsaj delno tudi na prekrščevalske vplive. Vendar si je težko misliti, da bi takšen vpliv pustil nedotaknjene vse tiste oblike, ki so delile štiftarje tudi na tej stopnji od prekrščevalstva in jih povezovala s katoliškimi nauki. Proti taki zvezi govori tudi zgodovinski razvoj »novih štiftarjev«.

»Novi štiftarji« so nastopali v dveh — po ozemlju in času ločenih — valovih. Če bi bilo za prvega vsaj mogoče iskati še kake zveze s prekrščevalci, za drugega to ni več mogoče. Prvič se pojavijo leta 1583 v Šmavru pri Mostu ob Soči in (že konec leta, 30. XI.) v Planini z načrtom gradnje cerkve na Planinski gori. Medtem ko je ohranilo prvo gibanje značaj lokalnega vne-manja za gradnjo nove cerkve, pa se je gibanje iz Planine (pod vodstvom Maruše Pogerlic) širilo leta 1584 na Cerknico, Postojno, Ribnico, Ortnek, Osivnico ter Logatec, Vrhniko in Ig, prešlo pa tudi meje loškega gospodstva. Udeležba pri romanjih na Planinsko goro je bila izredno velika (npr. okrog 600 ljudi iz Ribnice, okrog 1000 iz Ižanskega okoliša). Na Gorenjskem je gibanje —

pod vodstvom Jeroma Stopistrana — zajelo zgornjo Savsko dolino od Bele peči preko Hrušice in^o Jesenic do Koroške Bele, menda pa je bilo razširjeno tudi v vseh vaseh gospodstva Preddvor. To so ugotovitve preiskave, ki je zastavila delo konec leta 1584, v prvih mesecih leta 1585 pa je bilo gibanje zadušeno s skupnimi naporii katoliške cerkve, deželnega kneza in protestantskih deželnih stanov. Proti koncu leta 1585 je znan le še slabši odmev tega gibanja ob poskusu gradnje cerkve na Stari Vrhniki, ki so ga podpirali podložniki Logaškega in Idrijskega gospodstva. Drugi val, ki ni bil več tako oster (s prošnjo za gradnjo ene izmed cerkva so se obrnili celo do papeža, leta 1611), pa se je začel pod konec stoletja in je zajel štajersko ozemlje ob severni slovenski narodnostni meji od Sobote do Slovenskih goric (Radehovo pri Sv. Lenartu, Sv. Lenart, Sv. Benedikt, Sv. Peter pri Mariboru, Spodnja Polskava, Svečina, Lučane, Sobota). Protireformacijske komisije so sicer skakaške kapele podrle, vendar pa je gibanje izginilo šele po letu 1622. Vnovični pojav »novih štifterjev« na Kranjskem pa je omejen le na Moravče, kjer sta bila »preroka« kovača Gašper in njegov sin Luka (1602 do 1609, ko je bil Luka najbrže obešen) ter trideset let za njima še neki Ocepek (1637).

Kljub temu, da raste gibanje »novih štifterjev« — omejeno izključno le na vaško prebivalstvo — iz nasprotij na zemljiškem gospodstvu, pa je bil strah gosposke glede njegovega vpliva na kmečko upornost očitno močno pretiran. O takšnem vplivu bi mogli govoriti le, če bi se v štiftarskih okoliših kazala kaka močnejša puntarska gibanja v primeri z neštiftarskimi področji. Pregled znanih uporov tega ne potrjuje. Med letom 1573 in 1650 je doslej znanih na štiftarskem področju 7 uporov, izven njega 25. Večkrat sega območje upora celo prav v sosedstvo štiftarskega okoliša, a njegove meje ne prestopi.

Druga sekta, ki se je razširila sredi prve polovice 16. stoletja tudi na slovenska tla, so bili prekrščevalci (anabaptisti; priznavali so le krst kot potrdilo vere in so zato odrasle vnovič krščevali).²²³ Postanek prekrščevalske sekte ni zvezan z domačim razvojem, pa tudi od vsega začetka so jo zelo ostro preganjali, zato so njeni odmevi pri nas mnogo šibkejši, kakor pojav novih štifterjev; vendar pa je njen pojav v več pogledih veliko pomembnejši — pri odmevih prekrščevalstva gre resnično za vpliv enega izmed temeljnih tokov reformacije v pravem pomenu besede,

njegovi pojavi so povezani v bistvu z istimi nauki in pomenijo veliko bolj zavesten odgovor na vprašanja o krivičnosti fevdalnega reda.

Postanek prekrščevalstva je zvezan s prvimi leti reformacije, ko se je združila v plebejsko-kmečkem krilu z Luthrovimi nauki hkrati vrsta značilnosti srednjeveških sekt (prekrščevanje odraslih se je pojavljalo sem ter tja npr. že od križarskih vojsk!), in sicer hkrati v Švici okrog Züricha in na Saškem.²²⁴ Tomaž Müntzer je dvignil to smer protestantskega gibanja (delno ob vplivu husitstva) v ideologijo podložnega ljudstva, ki naj bi uresničilo »kraljestvo božje«²²⁵ že na zemlji ter odpravilo vse družbene razlike; tako je postal kot eden izmed začetnikov prekrščevalstva ter pglavitni ideolog njegove radikalne smeri hkrati eden izmed voditeljev v nemški kmečki vojski leta 1525. Med kmečko vojsko je radikalna smer najprej dobila močan vpliv tudi na prekrščevalce v Švici, po zlomu upora pa je prevladala zlasti v južni Nemčiji švicarsko-tirolska smer, ki ni bila revolucionarno usmerjena, marveč je hotela zagotoviti svoji razlagi Biblije ustrezno življenje (in s tem zveličanje ob bližnjem koncu sveta) le »izvoljenim«²²⁶ pravim kristjanom. Kljub načelu le pasivnega odpora pa so bili sklepi »sinode mučencev«²²⁷ v Schlentheimu (leta 1527 — dobesedno vsi člani sinode so bili do leta 1529 usmrčeni v velikem preganjenju prekrščevalstva!) ostra kritika obstoječega reda. Med greh in satanova dela, ki jih prekrščevalci ne smejo biti sokrivi, so šteli »bodisi da je papistično ali ne, mašo, cerkvene obrede,... gostilne, meščanske posle, ječe in druge podobne stvari«, torej vsaj del državne oblasti, pa tudi »meč, orožje in vsako njihovo uporabo, bodisi za prijatelje, bodisi zoper sovražnike«²²⁸; niso torej zahtevali le zase dolžnosti življenja v evangelijski uboščini in obsojali pri drugih težnjo po bogastvu ter lahkoživstvu, marveč so tudi vsaj pri za vojno namenjenih davkih odrekli poslušnost. Na Moravskem so našli od 1526 na nekaterih zemljiških gospodstvih zatočišče pred preganjanjem, ki je tedaj dosegalo svoj vrhunec (zlasti 1526 do 1540). Tu so izoblikovali »paličarji«²²⁹ (tako so se v razliko od »mečarjev«²³⁰ imenovali oni, ki so zavračali oborožen upor) z organizacijo »skupnosti«²³¹ življenje po načelih prvotnega komunizma, kakor so jih razbirali iz Biblije. Živeli so v skupnih hišah po več sto skupaj z do kraja skupnim gospodarstvom in brez vsakega osebnega premoženja; kdor je bil sprejet v takšno »skupnost«²³² je moral

oddati vse, kar je poprej imel. »Skupnost« je skrbela za otroke in za šole, plačevala je dajatve zemljiškemu gospodu in davke, hkrati pa je bila tudi posebna verska organizacijska enota. Funkcionarji — verski učitelji in oskrbniki — so bili vsi izbrani po ostalih članih. Moravsko zatočišče prekrščevalstva je bilo pomembno tudi za prekrščevalstvo v drugih habsburških deželah, ker so moravske občine pošiljale okrog svoje pridigarje, da bi pridobivali nove člane, pa tudi pri prekrščevalcih v notranje-avstrijskih deželah so vsaj od okrog leta 1530 opazne zveze z onimi na Moravskem.

Zdi se, da je leta 1525 odmevala v slovenskih deželah tudi radikalna smer prekrščevalstva, čeprav morda ne v povsem jasni obliki. Verjetno je vplivala na poskus kmečkega upora na Gorenjskem (gl. str. 172), prav na ta čas pa se nanaša Trubarjevo sporočilo: »En far si imej deset kurb, taku nemu papežniki ništer ne dejo, ampak aku on eno brumno ženo poroči, taku ga obesijo. V tim 1525. (lejt)u so eniga brumniga vučeniga pridigarja, gospud Janža Zajca, kir je bil sujo deklo poročil, v Slovenskim Gradci nad Celem... ujeli; tiga so v Nemškim Gradcu obesili«. ²²⁵ Zajec (Hans Haas) je bil namreč obešen — po drugih podatkih — ker je zbujal nemir (tudi tu pa ne gre za pravi kmečki upor, ker do takšnega v okolici Slovenjega Gradca leta 1525 ni prišlo). ²²⁶ Tudi Trubar sporoča, da se je med Slovenci »le razmahnilo prekrščevalstvo«, »preden se je evangelij tako čisto in javno pri njih pridigal«, ko pa je nek prekrščevalec »pri Rajhenburgu in Kozjem« ubil svojega gospoda, ker se je nameraval poročiti z njegovo ženo (vdovo Jurija Rajhenburškega) in je bil leta 1545 v Gradcu usmrčen, pa je »zaradi tega, zlasti pa z naukom sv. evangelija posihdob ta sekta izginila tudi pri Slovencih«. ²²⁷ Po tem bi se zdelo, da je v prvih časih, ko se je širila k nam reformacija še prikrito, neorganizirano in pač v zelo različnih oblikah, imelo prekrščevalstvo večji vpliv kakor pozneje. Za to mnenje bi mogli uporabiti tudi sporočilo jezuita Dingenauerja, da so leta 1528 »prekrščevalci v tolikšni množici gnezdili ali gradili gnezda (nidos) ali hiše (casas) na Štajerskem, da je komaj mogel verjeti« (sc. Dietrichstein kot deželni glavar). Verjeti pa mu res ne more sodobni zgodovinar, ki pozna rezultate vizitacije iz leta 1528, po kateri so središča prekrščevalstva še šibka in maloštevilna; poleg tega pa nikjer — tudi pozneje — na Štajerskem niso gradili svojih »hiš« (casa je namreč izraz, ki ga je posnel Dingenauer

po gradivu o prekrščevalcih na Moravskem, in pomeni »skupnost« — »Gemeinschaft«, ki združuje po več sto prekrščevalcev v gospodarski skupnosti).²²⁸ Pa tudi Ungnadovega pisma iz leta 1559, da so mu »predali ob skrajno nevarnih časih ob nastopu obeh mojih služb v Celju in Štajerski (kot štajerski deželni glavar in vicedom Celjske grofije leta 1529; op. B. G.) vse stolpe in ječe polne sekt, prekrščevalcev in ,zakramentarjev« in čim dalje, tem več (jih je) prišlo vanje«, ne moremo vzeti za čisto zlato, še posebej pa ne za trditev, da bi bilo v *vsakem* delu Štajerskega tedaj mnogo prekrščevalstva, kakor ga je bilo v resnici v zgornjem delu dežele, ki je prejkone podlaga za Ungnadovo sporočilo.²²⁹

Podatki o konkretnih pojavih prekrščevalstva — čeprav prav gotovo ne zajemajo vseh primerov — kažejo v nasprotju s temi pretiranimi splošnimi podobami, da so bili odmevi prekrščevalstva na slovenskih tleh z izjemo leta 1525 zelo omejeni, tako krajevno kakor tudi po številu prekrščevalcev. Do poskusov skupnega življenja po vzoru moravskih »skupnosti« prav gotovo ni prišlo nikjer, pa tudi verske skupnosti se niso nikjer razvile preko skupnih sestankov, v nekaterih primerih pa gre celo le za posameznike. Prva ovadba, pri kateri gre morda za prekrščevalske vplive na *Štajerskem* — seveda že po Zajčevem padcu v zapor — se nanaša na protiduhovniško delovanje učitelja v Lipnici (Leibnitz) leta 1527. Precej obsežnejši pa je pojav v Slovenjem Gradcu, ki ga je ugotovila vizitacija leta 1528. V tukajšnjem reformacijskem gibanju so bili pomešani s prekrščevalstvom tudi luteranski nauki, saj sicer ne bi mogel Trubar o Zajcu govoriti s tako zavzetostjo. Vendar je tudi prekrščevalski vpliv nedvomen: dveh otrok niso krstili, eden je brez krsta umrl, zemljiški gospodje (Gaisrucki in Kaltenbergerji), ki so gibanje podpirali, pa so menda nekemu meščanu trdili, da morejo maševati tudi ženske. Za majhno mestoce je bilo gibanje dovolj široko, saj se je moralo odpovedati krivoverstvu kar 54 ljudi. Še posebej je vredno poudarka, da je bilo gibanje povezano z delovanjem Janža Zajca (Haasa) — torej prav s širšimi vplivi prekrščevalstva leta 1525. Razen v Slovenjem Gradcu vizitacija na slovenskem delu Štajerskega ni ugotovila nobenih podobnih pojavov (pri vseh drugih primerih krivoverstva je šlo za vpliv luteranstva). Poslej pa sta znana na tem delu slovenskega ozemlja le še dva primera prekrščevalstva, oba iz višjih družbenih krogov: leta 1530 se je vnela za prekrščevalske nauke (bolje za del teh

naukov, ker je ostala naprej graščakinja na Rečici ob Savinji) žena kranjskega deželnega glavarja in poveljnika Hrvatske krajine Katzianarja, pred letom 1545 pa je znan že omenjeni primer prekrščevalskega služabnika bivšega dvornega maršala salzburškega škofa, ki je pač prešel k luteranstvu, pri Rajhenburgu.²³⁰

Na *Koroškem* se poroča o prekrščevalstvu najprej v Beljaku (1530), že naslednjega leta pa so bili v Volšperku v Laboški dolini usmrčeni trije prekrščevalci. Leta 1538 sta se odpovedala prekrščevalstvu dva žagarja iz Ebersteina (Matej Peckh in Jakob Tauffer — prvi po imenu morda slovenskega rodu), toda v Šentvidu so jih sedem usmrtili. Tedaj je zapisal Anton Erdforter, ki je ostal v Celovcu menda edini član sekte (celo žena in otroci niso bili z njim) in se je odpravljal na pot k »bratom« na Moravsko, da bi mogel prenesti »en sam golob na hrbtu preko obzidja vse kristjane, ki so v Celovcu« ter »da bi bilo mogoče najti tu v Celovcu, Beljaku, Šentvidu, Velikovcu ali mogoče v vsej deželi komaj enega ali dva pobožna kristjana«. Erdforter sam je po svojih mislih resnično zaslužil naziv prekrščevalskega ideologa, toda to svojo zmožnost je mogel uporabljati šele, ko se je leta 1538 umaknil na Moravsko (umrl je 1541) ter so mu tam »bratje« naložili posel te vrste. Vendar so na Moravskem vedeli še leta 1540 za dva prekrščevalca na *Koroškem*, leta 1546 pa so v Ortenburgu ob Dravi zopet tri prijeli, po skoraj treh letih ječe pa se jim je posrečilo z Dunaja pobegniti na Moravsko. Tudi Hans Schuster-Madschidl iz te skupine je pesnil prekrščevalske pesmi; drugi del njegovega dvojnega priimka pa celo kaže, da je po rodu Slovenec, doma z Močil pri Sv. Štefanu ob Zilji. Erdforterjeva omemba Velikovca končno omogoča domnevo, da so bili kdaj prekrščevalci tudi v tem kraju.²³¹

S *Kranjskega* se začno sporočila o prekrščevalcih s poročilom deželnega glavarja Jurišića, da se jih je pet spreobrnilo (leta 1540). Še istega leta pa so v Ljubljani ujeli 12 beguncev iz Trsta, kamor so pripeljali na galeje 81 prekrščevalcev z Moravskega, pa se jim je posrečilo od tod pobegniti. Morda se je prav po tej poti začelo v naslednjih letih prekrščevalstvo v Ljubljani nekaj bolj širiti. Vsekakor so imeli v letih 1547/49 opraviti v Ljubljani s prekrščevalci, ki so se shajali v Hrušici pri Ljubljani — delno Ljubljančani, delno okoliški prebivalci. Ko so jih prijeli, se je škof zaman trudil, da bi jih pripravil do preklica, tako da so jih gotovo drugače spravili s poti, obsojene na dosmrtno ječo ob

kruhu in vodi, najbrže na galeje v Trstu. Po skoraj dveh desetletjih se pojavi naenkrat poročilo o sestajanju skupine prekrščevalcev v gradu Zaprce pri Kamniku pod vodstvom Jurija Krelja (1566), ki jih je morala oblast nato hitro razgnati. Spet po skoraj dveh desetletjih pa je ukazal nadvojvoda Karel deželnemu vicedomu, da mora Ljubljana odreči pravkar pridobljene pravice meščanu prišleku iz Trsta Andreju Vino, ter naj ga nato vicedom odpravi iz dežele; Vino je bil namreč pregnan iz Trsta »ne samo, ker je postal deležen zapeljive prekrščevalske sekte, marveč tudi zaradi svojega slabega zadržanja« (17. septembra 1583).²³²

Primer tega tržaškega izgnanca je — poleg na Goriškem povsem osamljenega pojava prekrščevalstva na Tolminskem v začetku osemdesetih let, za katerega pa še ni objavljena dokumentacija²³³ — edini primer, s katerim se prekrščevalstvo na slovenskih tleh približuje začetku novega štihtarstva. Štajerska pesem o usmrnitvi nekega prekrščevalca leta 1584 se nanaša prejkone na zgornjo Štajersko, ki je predstavljala v tem času še vedno pot za begunce, ki so jih pridobili moravski misijonarji ter so se iz Švice in Tirolskega umikali v varno zavetje.²³⁴ Trditev o pojavu prekrščevalstva v Volšperku in Šentvidu na Koroškem leta 1581 pa je nastala le zaradi nesporazuma: leta 1581 je nastal na Moravskem nek pregled prekrščevalskih mučencev, ki omenja tudi one iz Volšperka iz leta 1531 ter iz Šentvida iz leta 1538; letnica se nanaša na rokopolis, ne pa na leto usmrtitve.²³⁵

O širšem prekrščevalskem odmevu moremo torej v slovenskih deželah govoriti le leta 1525, ko je verjetno res vplival na kmečko uporniško gibanje. Vsi poznejši znani primeri pa se nanašajo po veliki večini na plebejske — in celo na nekatere plemiške — pripadnike, le redko na kmečke ljudi. Že številčna šibkost teh pojavov je v nekakem nasprotju z domnevo, da bi mogli prav tu iskati posebno zatočišče prejšnjega tako širokega kmečkega revolucionarnega vala leta 1515.²³⁶ Še posebej pa je to seveda težko usoglasiti z družbeno pripadnostjo večine znanih nam konkretnih primerov prekrščevalstva.

C) Končno še vprašanje »reformacijskega« značaja kmečkih puntarskih zahtev, da naj bi župljani sami izbirali svojega župnika.²³⁷ Leta 1478 je bila ta zahteva povsem jasno postavljena (str. 81). Šterčeva zahteva o »odpravi« župnikov je, kakor je sporočena v pismu samostanskega predstojnika iz Jurklostra

(str. 223), sicer navidez drugačna, a v resnici ni skrivala drugačnih namer. Uporniki pač niso odpravljali župnikov, s katerimi so bili zadovoljni, marveč so želeli odstraniti le one, ki so stali na strani fevdalne gospode ali ki so bili sami znani kot hudi izkoriščevalci župljanov. Babić v Brdovcu je bil član uporniškega vodstva in njegova hiša puntarska pisarna; tudi Kunca v Radečah pač nihče ni iskal, da bi ga pregnal. Zato pa so prav tu iskali župnika iz Loke pri Radečah celo do Slapa nad Zidanim mostom, pa ga niso našli. Sicer pa se je pojavila podobna zahteva v Slovenskih goricah v podobnem položaju tudi leta 1848 (str.361).

Ali so takšne zahteve res v bistvu nedvomne reformacijske zahteve? Menim, da takšna trditev zanemarja bistveno potezo reformacijskih zahtev v tem pogledu: pri vseh reformacijskih strujah — kolikor se pojavljajo (marsikje jih protestantske cerkve same po svoji utrditvi zavrnejo!) — so zvezane z *odpravo katoliškega zakramenta mašniškega posvečenja, torej z odpravo bistvene razlike med duhovniki in laiki*. Zahteva je torej pomenila možnost proste izvolitve za te opravke najsposobnejšega človeka iz kroga cerkvene občine. Nobenega oporišča ni, po katerem bi mogli trditi, da gre pri puntarskih zahtevah za podobno zamisel. Puntarji so zahtevali samo to, da bi smeli izmed že posvečenih duhovnikov izbirati takšne, ki bi ustrezali kmečkim težnjam glede razmerja do fevdalcev oziroma do kmečkih bremen. Takšna pravica v rokah laikov pa ni bila v cerkveni ureditvi pred reformacijo nič novega, le da so jo imeli na podeželju marsikje bodisi vladar (prezentacijska pravica, zagotovljena Habsburžanom celo za vrsto visokih cerkvenih dostojanstvenikov), bodisi fevdalec kot cerkveni patron, ponekod pa tudi meščani, kakor na primer kranjska mestna občina za kaplanijo sv. Jurija.²³⁸ Kmečka zahteva glede volitve župnikov torej ne pomeni nikakršne spremembe v dotedanjem *cerkvenem* redu — v tem primeru bi župnik Jakob Unrest kmečki upor še vse drugače obsodil in slavil »ljubega boga«, ker je zatrl s pomočjo Turkov začetke krivoverstva — marveč zahteva le zamenjavo nosilca takšnih pravic v krogu laikov: prezentacijske pravice *fevdalcev* naj bi prešle na *kmečke župljane*. Te zahteve torej v ničemer ne presegajo splošnih zahtev po organizaciji kmečke, ljudske oblasti, ki naj bi zamenjala oblast fevdalnih deželnih stanov, pač pa se bistveno razlikujejo od samo formalno podobnih poznejših zahtev reformacijskih tokov.

VI. KMEČKA GIBANJA

OD KONCA 16. DO SREDE 17. STOLETJA

»SLOVENSKI« KMEČKI UPOR LETA 1635

Gospodarske spremembe ob prelomu 16. in 17. stoletja — upad gospodarskega pomena Benetk, padanje vrednosti denarja in vedno močnejše uveljavljanje italijanskih družb v trgovini z avstrijskimi deželami, odtok kapitala iz notranjeavstrijskih dežel v zvezi s protireformacijo in velike izgube posestnikov denarnih premoženj ob slabšanju denarja v prvih letih tridesetletne vojne ter njegovem razvrednotenju leta 1624 (le štajerski deželni stanovi so izgubili ob tem v celem 1,399.144 goldinarjev, le zaradi poslabšanja denarja v tem letu pa 646.686)¹ — so bile takšne, da so prizadele predvsem meščansko trgovino. To velja toliko bolj, ker so se cene predmetom kmečkega trgovanja — živine, žita, lesa in živil — do konca 16. stoletja povečale za okrog 300 do 400 %, cene rokodelskih izdelkov in delavskih mezd pa v bistveno manjši meri.² Tudi znižanje vrednosti denarja na Kranjskem in spodnjem Štajerskem do Drave (»kranjska veljava«) za okrog 11 % v primerjavi s severnimi pokrajinami, ustaljeno okrog leta 1590, je povzročalo težave predvsem tistim gospodarskim vejam, ki so bile navezane na nakupovanje surovin na severu. Kmečka trgovina, ki je bila pretežno usmerjena proti Italiji in glede nakupovanja živine za prekupčevanje navezana poleg tega na vzhod in severovzhod, pa s tem ni bila toliko prizadeta; na sever so kmetje predvsem izvažali, ne pa uvažali od tod. Trgovina s soljo, žitom in drugimi poljedelskimi predmeti ter z živino se je v večji meri zmanjšala šele v zadnjem obdobju tridesetletne vojne, pa tudi takrat le za krajši čas.³

V začetku 17. stoletja se je spričo tega vnel nov spor okrog podeželske trgovine. Leta 1604 so se zbrali pod vodstvom škofa Hrena v Ljubljani predstavniki kranjskih mest in ponovili

svoje zahteve o njeni odpravi, čeprav je deželni knez že dve leti prej izdal za Kranjsko poseben »generalni patent«, ki je urejal to vprašanje, toda ne povsem v smislu meščanskih zahtev. Kmetom je dovoljeval trgovino s proizvodi poljedelstva, živinoreje, gozdarstva, domačih obrti ter s puškami, pa tudi uvoz železa, vina in soli; vnovič je podčrtoval patent le kmečko dolžnost, da postavijo vse to naproday na mestnem trgu. Ostalo trgovanje pa je ostalo pridržano meščanom.⁴ Toda patent, ki je ostal v veljavi vse 17. stoletje in bil večkrat obnovljen, dotedanjega položaja znotraj dežele ni prav nič spremenil. Zemljiški gospodje ga na večini gospostev niso niti objavili. Patent, s katerim je nameraval Ferdinand II. urediti isto vprašanje za Štajersko (leta 1604), je bil celo še ostrejši: dovoljeval je kmetom le prodajanje lastnih pridelkov in kupovanje blaga za lastne potrebe. Pa tudi to je ostalo brez pravega učinka in štajerska mesta so se glede svojih zaostankov pri plačevanju davka in glede gospodarskih težav sklicevala do konca 17. stoletja na podeželsko obrt in trgovino.⁵

V tem pogledu se torej najvažnejše širše gospodarsko vprašanje, pomembno za obseg kmečkih dohodkov, ni spremenilo. Dohodki so se nižali le, kolikor je vplival nanje splošni gospodarski zastoj v srednji Evropi v prvi polovici 17. stoletja, kmečko trgovino pa je po vnovični okrepitvi notranjih vezi zemljiškega gospostva pod varstvom začetkov absolutistične vladarjeve moči mogel zavreti v prvi vrsti le zemljiški gospod. Zato ni prav nič slučajno, da se v 17. stoletju izraža prav notranje razmerje med fevdalcem in podložnikom pri kmečkih uporih močnejše kakor v 16. stoletju, medtem ko se pomen širših gospodarskih vzrokov (trgovine in podobno) precej zmanjša.

Od konca 15. do začetka 17. stoletja, ko sta se plemstvo in deželni knez borila za premoč v deželni upravi, je poskušal vladar večkrat uveljavljati svojo oblast prav s posredovanjem pri velikem izrabljanju podložnikov — vsaj kadar so se ti pritožili ali zaradi tega uprli. Z druge strani je plemstvo gledalo prav v popolni svobodi razpolaganja s podložniki eno izmed svojih najpomembnejših svoboščin. Čeprav so spričo takšnega položaja podložniki upali, da jim bo močnejša vladarjeva oblast olajšala graščinsko breme, se je po zmagi deželnega kneza izkazalo to upanje še dolgo za prazno. Šele v drugi polovici 18. stoletja je absolutizem prešel k reformam tudi na tem področju — seveda

tudi takrat ne zaradi kmeta, marveč zaradi splošnega gospodarskega razvoja in svojih povečanih finančnih potreb. Dotlej pa je pomenila zmaga deželnega kneza z uvajanjem njegove postopno vse močnejše oblasti prav obratno začasno utrditev fevdalnega reda. Brez dvoma je tudi prav tu treba iskati najvažnejše vzroke, zaradi katerih se je polegel odpor plemstva proti deželnemu knezu.

V varstvu vse močnejše vladarjeve oblasti in moči so mogli mnogi fevdalci še bolj zaostriti svoje izrabljanje kmeta. Začenši od konca 16. stoletja je sicer deželni knez večkrat (v letih 1579, 1618, 1622) vnovič podčrtal pravico podložnikov, da »morejo zaprositi za primerno pomoč od vlade (regierung)«, kolikor ne bi dobili od redne prve sodne inštanice (t. j. patrimonialnega sodišča svojega zemljiškega gospoda) »primerne in koristne rešitve«. Cesar Ferdinand III. (1637—1657) je izdal le še zapoved, da morajo patrimonialna sodišča hitreje reševati tožbe proti podložnikom, ki jih pogosto preveč zavlačujejo.⁶ Vendar pa je obstajalo pravno varstvo v nadrejenih sodiščih vse bolj v teoriji kakor v resnici. Priziv na deželnega glavarja ali na »vlado« je bil za podložnika težak tako zaradi neznanja tujega jezika uradov in pisanja kakor tudi zaradi oddaljenosti Gradca. Bil pa je tudi zelo drag — ne le zaradi samega postopka in komisij, marveč tudi zaradi »darov« odločujočim ljudem, brez katerih se pravda sploh ni mogla dobiti —, denarja pa podložniki niso mogli zbirati za te stroške brez organizacije in vsaka takšna organizacija je pomenila že zloglasno »kmečko zvezo«, začetek puntarskega delovanja. Prav zato je bilo vsako takšno pravdanje tudi nevarno, kajti čim je zemljiški gospod zanj izvedel, je začel preganjati takšne podložnike kot upornike, če že ni posegel po drugem priljubljenem sredstvu tega časa, da jih je postavil pred sodišče obtožene zaradi čarovništva.⁷ Podložniki so izgubili skoraj vse pravde proti zemljiškim gospodom, ki so jih povzročila povišanja dajatev, v znatni meri tudi zaradi podkupovanja sodnikov s strani fevdalcev. Uspeli so le v izjemnih primerih, kadar so se njihove pravde povezale s kakimi nasprotovanji med samimi fevdalci in kadar je njihovo dolgoletno vztrajanje, ki se ni plašilo niti resničnih spopadov z orožjem, pokazalo, da jih drugače le ni mogoče pomiriti.

Le na dveh primerih si bomo ogledali, da je bilo s pravdo tako rekoč nemogoče doseči pravico proti zemljiškemu gospodu.

Naravnost klasičen primer te vrste predstavlja tridesetletna borba okrog uvajanja nove denarne dajatve kot odkupa za »v deželi običajno tlako« na zemljiškem gospodstvu freisinškega škofa okrog Škofje Loke (od 1622 do 1652).⁸ Kot v »deželi običajna tlaka« se od tega časa dalje misli vsakodnevna tlaka, ki so jo dolžni podložniki poleg opravljanja tistih posebnih del, ki so z določenim številom tlačnih dni navedena v urbarju. Ta pojem se začenja uvajati med zahteve posameznih zemljiških gospodstev nasproti njihovim kmetom od konca 16. stoletja dalje, navadno brez posebnega pojasnila; njegovo vsebino pa jasno spoznamo v kmečkih pritožbah, ki so v 18. stoletju sprožile novo ureditev tlake. Po tedanjih podatkih je »v deželi običajna tlaka« podložnikova dolžnost, da prihaja na delo vsak dan — ali pa pošlje namesto sebe za delo sposobno osebo — če je bilo potrebno, tudi s konjem ali parom volov. Podložnika s celo kmetijo je vezala dolžnost vsakodnevne tlake te vrste (razen ob nedeljah in praznikih), če je bila njegova posest manjša, pa je bila vsaj ponekod manjša tudi ta obveznost. Dnevna tlaka je trajala od sv. Jurija (24. aprila), ko se je začelo novo tlačno leto, do sv. Mihaela (29. septembra) navadno od sedmih zjutraj do sončnega zahoda, od sv. Mihaela do sv. Jurija pa od osmih zjutraj do sončnega zahoda. Ponekod so dobili podložniki ob takšnem delu tudi hrano. Pot od doma do kraja, kjer so opravljali tlako, se tlačanom seveda ni vračunavala v delovni čas, tako da je moral vsak odhajati toliko prej zdoma, kolikor daljšo pot je imel.⁹ Freisinški škof, čigar posestva na Bavarskem so bila že ob začetku tridesetletne vojne precej opustošena, si je hotel s to novostjo pomagati do večjih dohodkov na škofjeloškem gospodstvu, ki je bilo po posledicah dolgotrajne vojne najmanj prizadeto. Najprej je nameraval leta 1621 združiti kmetije v Dorfarjih in pri Sv. Duhu na Sorškem polju, ki bi jih odvzel dotedanjim posestnikom, v pristavo; tlačani naj bi mu jo obdelovali z novo uvedeno v deželi običajno tlako, ali pa naj bi namesto te tlake plačevali denarno dajatev, robotnino. Pravdo, ki se je vnela glede pristave, je gospodstvo leta 1622 izgubilo. Prav tako je nehal brez uspeha poskus, da bi zvišalo redne urbarialne dajatve od kmetije za pol do enega goldinarja; po odločbi sodišča je moralo gospodstvo že pobrani denar celo povrniti. Tedaj se je gospodstvo spet povrnilo k misli na robotnino, češ da bi vsaj na ta način uživalo »v deželi običajno tlako«, če je zaradi pomanjkanja dominikalnega zemljišča

(t. j. takšnega, ki bi ga obdelovalo in izkoriščalo v lastni režiji) že ni moglo uživati v naturi. Seveda so podložniki že dotlej opravljali tlako v tistem obsegu, v katerem jo je določal popis njihovih dolžnosti v posebni »salski knjigi«, sestavljeni po škofjeloškem žitničarju leta 1502. Že po teh določbah so morali biti vselej na razpolago za določene vrste dela (za ročno in vozno tlako za potrebe gradu, pri gosposčinskih mlinih, žagi, mostovih, jezovih, pri obdelavi graščinske zemlje, straži na gradu in tovorjenju raznih stvari ipd.), ki so včasih tudi že dosegle zahtevo po večtedenski dnevni tlaki pri določenem opravilu. Gospodstvu pa je bilo to še premalo in je začelo zahtevati poleg teh kmečkih dolžnosti še posebno denarno dajatev v zameno za »v deželi običajno tlako«. Podložniki pa se niso dali. Sklenili so kmečko zvezo — na njenem čelu je stal Jakob Šifrer, imenovan tudi »vojvoda«, eden izmed tistih kmetov, ki naj bi po prvotnem načrtu izgubili svoje kmetije za novo pristavo in ki so uspeli pred sodiščem s svojo pritožbo. Denarno dajatev, ki so jo pobirali, so uporabili za svoje dolgoletno pravdanje proti uvajanju nove dajatve. Podložniki so pravdo pred kranjskim deželnim glavarjem najprej v resnici leta 1633 dobili. Zaradi priziva, ki ga je zemljiški gospod podprl tudi s podkupovanjem, pa se je postopek obnovil in leta 1638 končal z novo odločbo istega sodišča, namreč da podložniki morajo opravljati v deželi običajno tlako ali pa plačevati namesto nje robotnino. Ker novi podložniški priziv ni bil sprejet, so se obrnili do cesarja, s čimer je prešla pravda v roke notranjeavstrijske vlade v Gradcu. Trikrat zapored je notranjeavstrijska vlada odločila v korist podložnikov: leta 1640 v razsodbi, leta 1641 v prepovedi loškemu oskrbniku, da bi spričo prijave revizije vendarle nasilno izterjaval od podložnikov to dajatev in leta 1642 v superdeklaraciji na zahtevo po reviziji odločitve; vselej je vlada potrdila stare tlačanske dolžnosti — najboljše potrdilo, da so bile podložniške trditve in zahteve v resnici dobro podprte. Gospodstvo je spoznalo, da je med procesom uradniško kolesje pač premalo namazalo. Podkupovanje cesarskih svetovalcev na Dunaju je pripeljalo sedaj — že po izgubljenem revizijskem procesu! — leta 1643 do vnovične obnovitve procesa s posebno deklaracijo cesarja Ferdinanda III. Prav takšen postopek je pridobil notranjeavstrijsko vlado, deželnega glavarja (vaza, ki jo je dobil samo ta, je bila vredna preko 1000 golderjev!) in končno komisijo, ki je prišla leta 1650 preiskovat

zadevo na škofjeloško gospodstvo. Podložniki so sicer poskušali pridobiti zase razne činitelje na podoben način, seveda pa so bili mnogo manj premožni in so v tej tekmi podlegli. Leta 1652 je s tem za tedanje pravljanje nad vse značilnim umazaniam postopanjem končno zmagal zemljiški gospod s posebnim cesarjevim ukazom, s katerim je bila vsaki kmetiji naložena robotnina v znesku štirih goldinarjev, ki jih je gospodstvo na svojo roko povečalo takoj na pet (to je pomenilo za gospodstvo preko 6500 goldinarjev novih letnih dohodkov, nameravalo pa jih je povišati že ob uvedbi postopno na 10.000).

Drugi primer te vrste, ki si ga bomo ogledali ne le zaradi njegove širine, marveč tudi zato, ker izredno jasno kaže, kako pri teh pravlđah ni resnica veljala nič in podkupovanje ter zvišanje dohodkov vse. Tako je stoletna pravda okrog načina posestne pravice do vinogradov v 17. stoletju, za to namreč gre, eden najbolj jasnih primerov o pomenu razrednih stališč in koristi za »resnico« in »pravico«. ¹⁰

Kratek čas pred letom 1580 so si štajerski deželni stanovi ob sporu z deželnim knezom, ko je ta nameraval uvajati dedni zakup po kupnem pravu kakor na kmetijah tudi pri vinogradih na svojih zastavnih gosposkah, preskrbeli posebno strokovno mnenje o načinu posesti vinogradov na Štajerskem. Po tem mnenju se je gornikova pravica do uživanja vinograda in njegova dolžnost do zemljiškega gospoda bistveno razlikovala od drugih podložniških razmerij. Gorski gospod je imel izključno samo višjo posestno pravico (*dominium directum*) do zemljišča in do dajatev v vinu in delno v denarju, ki jih je moral gornik oddajati vsako leto. Gornikova pravica do uporabe vinograda (*dominium utile*) je bila dedna, dokler je v redu vzdrževal vinograd in oddajal dolžne vsakoletne dajatve. Tlake ni bil dolžan, prav tako ne posebnih dajatev ob menjavi gornika v vinogradu. Na ta način so imeli dodeljene gorice podložniki, meščani, pa tudi cerkvene ustanove. Vzrok za tako izjemno obliko pravice do uporabe je po tem mnenju v posebnem načinu gospodarstva v vinogradništvu: samo zemljišče, ki ga gornik uporablja, je razmeroma malo vredno, vrednost mu daje šele gornikovo delo (trtni nasad) in inventar (klet, stiskalnica in vse drugo). Ko je deželni knez leta 1564 ukazal revizijo zastavnih gosposk (če je bil graščakov dohodek višji kakor 6 % od posojene vsote, naj bi se ta vsota ustrezno zvišala), je povezal s tem tudi zahtevo po

uvedbi dedne posesti po kupnem pravu pri vinogradih; kupnina za to naj bi znašala pri 100 goldinarjev vrednem vinogradu 20 do 25 goldinarjev, hkrati pa so ponekod višali tudi gorniške letne dajatve (npr. pri ptujskem gospostvu v letih 1584/85 od 1129 veder vina in 7 kopunov na 2298 veder vina in 304 kopune). Čeprav so posamezni graščaki tudi sami uvajali kupno pravo pri vinogradih, so se vendar deželni stanovi od 1571 naprej postavili proti tej nameri deželnega kneza: gorniki bi namreč morali s to spremembo kupiti nekaj, kar že imajo, namreč dedno posest; za plačilo kupnega novca ne le da ničesar ne dobe, marveč bi bil novi način posesti celo slabši od starega, kajti ob vsaki menjavi gospodarja bi morali po določbah o kupnem pravu plačati znova »deseti pfenig« (10 % vrednosti gorice), ki ga gorsko pravo doslej ne pozna. Deželni knez je leta 1574 zaradi tega stališča opustil svoj poskus in izdal odlok, naj se odpravi pri goricah kupno pravo. Toda stanovi so vzeli to na znanje le glede deželnoknežjih in zastavnih gosposk; sicer so dopustili možnost, da pride do takšne pogodbe na željo samega gornika, kar pa je bila seveda le pretveza, ki bi dopuščala na lastnih gospostvih fevdalcev s takšnim postopkom večati dohodke. Vsak gornik, ki misli, da se mu godi krivica, se pa itak lahko obrne s pritožbo na deželno kletarsko sodišče.

Toda že primer Ferdinanda Rüdta, ki je prišel s svojimi gorniki v sosesčini Radgone leta 1579 v spor, ker jim je hotel vsiliti kupno pravo in hkrati povišati vsakoletne dolžnosti — pri tem je šlo večinoma za gorice na deželnoknežjem zastavljenem zemljišču — je pokazal, kako so fevdalci krojili pravico vselej le po svoji koristi. Najprej so rekli Rüdту, da mora urediti s svojimi gorniki (bilo jih je okrog 80) stvar sam; ko pa se je poldrugo desetletje brez uspeha napenjal, so prosili leta 1593 za pomoč deželnega kneza in se hkrati debelo zlagali, da je večina gornikov novo ureditev sprejela, le 66 (!) jih vztraja v upornosti in Rüdт zato ne more poravnati davka, ki ga je dolžan. Deželnoknežja oblast naj bi jim torej dala, kar so pred dvema desetletjema prav na tem ozemlju deželnemu knezu osporavali!

Ta pojav ni bil osamljen. Zato je deželni knez med leti 1586 in 1624 večkrat ukazal, da je treba kupno pravo pri vinogradih odpraviti in povrniti kupnino, ki so jo gorniki plačali zanj. Toda tokrat se je stališče deželnih stanov že povsem spremenilo, in končno so plačali deželnemu knezu 40.000 goldinarjev, da je s

posebnim generalnim ukazom (9. avgusta 1624) v praksi uvedel pri vseh gorica^h v deželi kupno pravo, t. j. dolžnost, da plača gornik odslej ob vsaki prodaji ali »spremembi«^h deseti pfenig. Koristi zemljiških gospodov od vinogradov so se s tem — kakor so pozneje sami trdili — izredno povečale; za gorice, ki ne bi imele sicer zanje niti vrednosti 100 goldinarjev, so poslej plačevali tudi do 300 goldinarjev. Z uvedbo kupnega prava so bile poslej potrebne tudi ob vsaki menjavi gornika nove dajatve v zvezi s cenitvijo in pisnino za izstavitev pismene podelitve; samo pisnina je znašala pet goldinarjev, le pri gorica^h, vrednih pod 40 goldinarjev do en goldinar manj; poleg tega gorski gospodje pri cenitvi, ki je bila temelj za višino dajatve desetega pfeniga, niso upoštevali samo vrednosti zemljišča, marveč prav tako tudi vsega nepremičnega in premičnega inventarja gorice.

Če bi bil udarjen s tem ukazom samo kmet, bi se težko iz tega razvil tako trdovraten spor, kakršen se je. Toda gorice so imeli dodeljene tudi cerkveni gospodje in meščani. Hitro se je seveda pokazalo, da tudi gospodje upoštevajo razredne ločnice med temi sloji: prelati v deželⁿⁱ zboru so namreč proti novim odredbam hoteli vložiti protest. Stanovi so to namero prestregli s sklepom, da naj za cerkvene vinograde, pridobljene pred letom 1624, določbe ukaza ne veljajo. S tem je bila želja cerkvene gospode »po pravici«^h pomirjena in protest nikdar ni bil vložen.

Vinogradništvo pa je bilo tudi zelo pomembna gospodarska panoga za meščane v Radgoni, Mariboru in Ptuj^u. Ta tri mesta so se zato postavila na čelo boja proti določbam cesarjevega ukaza iz leta 1624; z njimi so se pa združili v tej borbi seveda tudi gorniki v drugih krajih (leta 1637 so imeli mestni poslanci k cesarju poleg poverilnic svojih krajev tudi poverilnice Laškega, Šentjurja, teharskih kosezov, Žalca, Konjic, Slovenske Bistrice, Celja, Ljutomer^a, Vitanj, Polskave, Ormoža, Lipnice in več župnikov). Pregled celotne pravde, ki je trajala do konca stoletja, bi bil predolg. Omenjena tri mesta so vodila borbo proti novim določbam do leta 1679; z dokazovanjem, ki je v bistvu isto, kakor so ga postavljali deželni stanovi sami proti dežel^{nemu} knezu okrog 1580, so hotela vsaj omiliti udarec iz leta 1624. Izraz »sprememba«^h naj bi namreč po posebnem dodatnem patentu, ki bi ga rada dosegla, pomenil le menjavo gornika ob prodaji, medtem ko dedovanje v direktni črti ne bi bilo zvezano s plačevanjem desetega pfeniga. Pri tem so imeli do srede stoletja na svoji

strani tudi notranjeavstrijsko »vlado«, in bili zaradi svojih vedno in vedno novih trdno podprtih vlog večkrat zelo blizu uspeha. Toda v vladi so sedeli tudi predstavniki plemstva, ki so obveščali stanove o vsakem koraku mest. Stanovi so s podkupovanjem, predlogi o pomiritvi, zavlačevanjem in lažmi vedno odlagali rešitev, vmes pa s silo uveljavljali pravico, ki jo je dal gorskim gospodom ukaz iz leta 1624. V svojih aktih so z vso silo pobijali prav tista stališča, ki so jih nekaj desetletij pred tem branili sami, ter trdili, da mesta napadajo hkrati s »koristmi gospodov« tudi »koristi dežele«, vse iz gole sebičnosti! Ko so po desetih letih pravde prišli mestni poslanci k cesarju že z mnenjem tajnega dvornega sveta, da dedovanje ni »menjava« v smislu ukaza, so stanovi s 4500 goldinarji podkupili načelnika dvorne pisarne, ki je imel v svojih rokah poverilnice mestnih poslancev, da je cesarju izjavil, da teh poverilnic sploh ni (1636); leta 1651 so se v eni izmed vlog — po četrto stoletja neprestanega pravdanja — debelo zlagali, kako so od 1624 do 1646 mirno uživali privilegij, s katerim da se velika večina gornikov v deželi povsem sklada. Ko je cesar leta 1640 vendar izdal patent v smislu meščanskih predlogov, so dosegli, da do leta 1646 ni bil razglašen in prav tedaj so dosegli dovoljenje, da smejo začeti proti cesarjevi odločitvi pravdo pred deželnim sodiščem. Toda tudi to je bilo le sredstvo, da so smatrali cesarjevo razlago patenta iz leta 1624 kot sporno in da so določbe tega patenta še vedno uveljavljali proti gornikom v polni meri. Pravda pa se je začela šele leta 1652 in do 1659 še ni bilo — zaradi zavlačevanja deželnih stanov — še vedno nikake odločitve. Ko je cesar leta 1659 ponovil svojo razlago iz leta 1640, se je zavlačevanje z istimi sredstvi nadaljevalo naprej. Pridružila pa so se mu še nova sredstva — tako praksa, da se smatra kot dedovanje v neposredni črti le dedovanje, pri katerem ostane vsa posest nerazdeljena v enih rokah, če pa se deli med več otrok, naj bi bila to prava »sprememba« posestnika. Končno so se mesta utrudila, prav tako pa stanovi niso zaupali v svoj popolni uspeh. Prišlo je do značilnega kompromisa, ki je spet zožil borbo proti generalnemu ukazu iz leta 1624: v pogodbi stanov s predstavniki Radgone, Maribora in Ptuja je bilo določeno, da meščani teh treh mest ne plačujejo desetega, marveč dvajseti pfenig (torej namesto 10 % le 5 % vrednosti vinograda) ob vsaki spremembi posestnika v gorici. V Radgoni je pogodba sicer zbudila upor meščanov in odstranitev mestnih

funkcionarjev, ki so nanjo pristali, toda stanovi in »vlada« so odpor zadušili, tako da je cesar pogodbo leta 1689 v posebnem patentu potrdil. Toda tudi sedaj se odpor vseh tistih gornikov, ki s pogodbo niso bili zajeti, ni pomiril. Borba je trajala še deset let, dokler končno leta 1699 njene določbe niso bile razširjene na vse gornike v deželi. Tudi tokrat so bili stanovi leta 1697 že na robu poraza — cesar je namreč leta 1697 s posebnim patentom že obnovil svojo razlago iz leta 1640 — toda z obljubo posebne dajatve 100.000 goldinarjev so stanovi vendarle še rešili določbe pogodbe z mesti. Seveda pa tudi te dajatve niso plačali sami: naložili so jo gornikom v obliki posebne, časovno omejene dajatve od vsakega vedra vina!

Vendar pa tudi takšni primeri kljub vsem podložniškim težavam pri poti do pravice pričajo o prvih pojavih poseganja državnih oblasti v razmerje med plemstvom in podložniki, čeprav gre le za kako posamezno vprašanje v tem razmerju in le za poseganje ob izjemno slabem postopanju fevdalne gospode, t. j. navadno le za posamezne primere. Na splošno pa je gledala država na razmerje graščakov in podložnikov še vedno kot na njihovo zasebno zadevo, ki ne spada pod zakonsko urejanje. Kolikor pa je do zakonskih ali sodnih odlokov o takšnih vprašanjih vendarle prišlo, ne bi smeli po tedanjem splošnem gledanju prizadeti »starih pravic zemljiških gospodov do njihovih podložnikov«. Področje zakonskih odločb, ki obravnavajo razmerje med fevdalci in podložniki, pa je bilo itak skrajno omejeno. Obstajajo le odločbe deželnega kneza, ki prepovedujejo tlako ob nedeljah in praznikih (zlasti v zvezi z lovom in ribolovom), branijo fevdalcem zahtevati, da bi morali prodajati podložniki svoje pridelke njim, ne pa neposredno meščanom (od srede 16. stoletja dalje), prepovedujejo odvzem najboljših glave goveje živine ob podložnikovi smrti (1679), poleg tega pa urejajo tudi vprašanja vinogradniškega prava in vprašanja služenja v gradu. Razen tega obstaja le še nekaj odlokov (leta 1539 in 1569), ki prepovedujejo svobodno izseljevanje podložnikov z njihove posesti in so prvi pojav vse ostrejšega nadzorstva nad ljudmi brez stalnega sedeža v 17. stoletju, ko je boj proti takšnim vagabundom tudi ena izmed strani silovite pomnožitve procesa proti čarovnicam.¹¹

Kakor dokazujeta celo pravda o vprašanju robotnine na škofjeloškem gospodstvu in borba okrog kupnega prava pri goricah na Štajerskem, pa zemljiški gospod pri urejanju podložni-

ških obveznosti vendarle ni bil več v vseh pogledih prost. Glede na poglavitne dajatve, ki so bile popisane ob ureditvi davka sredi 16. stoletja, se praviloma sploh zelo malo spreminja tako glede na njihovo višino kakor tudi glede na njihovo obliko (v denarju ali v naravi). Ob pregledu krajevnih kmečkih uporov bomo sicer videli, da tudi takšni primeri večanja dajatev ob ureditvi novega urbarja niso bili povsem izključeni. Dogajalo se je celo, da je preiskovalna komisija osrednjih deželnoknežjih uradov priznala kakemu zemljiškemu gospodu pravico, da sme na kmetijah, z novo pogodbo »povišati tudi letne dajatve« (npr. leta 1730 v Pliberku na Koroškem).

Poglavitne oblike povečevanja podložniškega bremena v korist graščine pa so bile v tem času vendarle druge. Zemljiški gospod je bil do neke mere svobodnejši že pri določanju tlake. Seveda je tudi tu značilno, da so se graščaki tudi ob takšnih spremembah — tako kakor smo videli na škofjeloškem gospodstvu — sklicevali na »v deželi običajno tlako«, do katere da imajo pravico, čeprav je še ne uživajo. Zdi se, da se je smatrala že od konca 16. stoletja — ali celo nekaj prej — kot »v deželi običajna tlaka« dolžnost podložnika za vsakodnevno tlako. V posameznih urbarjih se pojavlja takšna dolžnost že v prvi polovici 16. stoletja (da morajo delati, »kadar se jim ukaže«, Brežice 1541; v Žusmu leta 1579 ni podrobnejših predpisov o tlaki, ker so podložniki »dolžni opraviti vse posle v gradu ob vsakem času, kadar je to potrebno«).¹² Seveda, to načelo še ni bilo v 16. stoletju izvedeno na vseh zemljiških gospodstvih in mnoga ga v resnici niso mogla izvesti, ker na njihovi dominikalni posesti ni bilo potrebe po tolikšni delovni sili. Vendar pa pri tlaki ne smemo misliti le na obdelovanje zemljišča — prav tako so jo uporabljala tudi tista gospodstva, ki so posegala bolj v trgovanje ali ki so bila povezana s fužinarstvom, le da tedaj ni šlo za poljska dela, marveč delno za obrtne izdelke in še več za tovorjenje. Tam, kjer ni bila gospodu potrebna tlaka v naravi že v 16. stoletju, se je uveljavljalo načelo vsakodnevne tlake, ki da so jo kmetje dolžni opravljati toliko, kolikor je zemljiški gospod zahteva (to pravilo je bilo izrecno sprejeto v popis štajerskega deželnega prava iz konca 17. stoletja: »operae rusticorum, quas rustici praestare coguntur suis dominis et quidem in hisce regionibus Stiriacis regulariter iuxta libitum dominorum«, t. j. »kmečka tlaka, ki jo morajo opravljati svojim gospodom, in sicer v teh

štajerskih pokrajinah praviloma po svobodni volji gospodov»),¹³ vendarle v resnici na mnogih zemljiških gospostvih šele v 17. ali celo tudi šele v 18. stoletju. Pogosto se je uveljavljala ta dolžnost na takšen način kakor na škofjeloškem gospostvu, se pravi v obliki denarne robotnine kot nadomestila za resnično tlačansko delo. Škofjeloški predstavniki so v navedeni pravdi navajali iz bližnje preteklosti celo vrsto primerov, v katerih se je uvedla ali zvišala robotnina (pri Kamniku od 20 kr. na tri goldinarje; v Radovljici na vsakodnevno tlako ali štiri goldinarje; na stiški posesti na šest goldinarjev; na klevevškem gospostvu na 12—15 goldinarjev; na fevdih, ki so jih podelili freisinški škofje v sosedstvu samega škofjeloškega gospostva, na tri ali štiri cekine).¹⁴ Pa tudi o uvajanju vsakodnevne tlake teko poročila iz raznih delov slovenskih dežel: na klevevškem posestvu na Dolenjskem so se pritoževali podložniki proti njej že konec 16. stoletja; po Zoisovih trditvah jo je v uradih Naklo in Primskovo vpeljal v prvi polovici 17. stoletja baron Egg-Hungerspach; okrog Ptuja je ta dolžnost ena izmed vzrokov krajevnih uporov v 17. stoletju; podobna so poročila iz loško-snežniškega gospostva, kjer se je vsekakor med sredo 16. in sredo 18. stoletja število kmetij podvojilo (od 56 na 102 in pol; ob tem je nastalo še 35 kajž ali domceev z manjšimi tlačanskimi dolžnostmi), število opravljenih tlačnih dni pa skoraj podeseterilo (od 1086 na 10.389).¹⁵

V drugih pogledih pa je bil zemljiški gospod še mnogo svobodnejši. To velja tako za menjavanje »male pravde« iz denarja v naturo ali obratno in za njeno povečevanje, kakor tudi za večanje raznih pisarniških pristojbin, zlasti ob menjavi posestnikov kmečkih posestev. Zemljiška gospostva so podložnikom jemala boljše načine njihovih posestnih pravic, in to celo v tistih primerih, kadar so si jih morali v 16. stoletju kupiti, prisiljeni po komisijah deželnih knezov, ali pa jih je omejevala na določeno krajše obdobje nekaj generacij (zlasti med leti 1550 in 1650). Obseg in porast teh bremen nikakor nista bila majhna. Po Mravljakovih računih na podlagi inventarjev kmečkih posestev v Dravski dolini v 17. in 18. stoletju so bila aktiva ob gospodarjevi smrti na srednjedobrem posestvu okrog 100 do 300 goldinarjev (pod 100 goldinarjev je posestvo veljalo za slabo, nad 300 za prav dobro); gospod je dobil 6 % aktiv kot smrtnino, 10 % kot primščino za novega gospodarja, 1—2 % pa za pisnino; skupno torej do 18 % vse zapuščine (pri srednjedobrem posestvu 18 do

preko 50 goldinarjev).¹⁶ Tudi na škofjeloškem gospodstvu je zrasla sama mrtvaščina v 17. stoletju do 40 goldinarjev, na Koroškem pa naj navedem primer urada Grebinj v posesti bamberske škofije, kjer je bila primščina za neko kmetijo leta 1611 kar na lepem po gospodarjevi smrti zvišana skoraj na dvojno vsoto (od 60 na 100 goldinarjev).¹⁷ Včasih so fevdalci povišali te pristojbine sami, v drugih primerih pa so skrili svoje zahteve v drugačno obliko: kmečko posest, na kateri je umrl gospodar, so ob zametavanju vsakršnih dednih pravic pokojnikove družine dali na nekakšno »licitacijo«, kdo plača večjo primščino. Najvišjo ponujeno vsoto so nato zahtevali od tistega, kdor bi hotel dobiti kmetijo (takšni primeri so znani npr. iz pravkar omenjenega grebinjskega urada in na področju šentpavelskega samostana na Koroškem); v takšnih primerih je včasih poskočila primščina tudi precej preko 100 % v primeri s prejšnjo.¹⁸ Prav te oblike višanja dajatev so v 17. stoletju izdatno povečale podložnikovo breme, nadaljevale so se pa tudi v 18. stoletju.

Sorazmerno redki so primeri, v katerih je gospod odvezel podložnikom njihovo posest zaradi povečevanja dominikalnega zemljišča, ki bi ga obdeloval v lastni režiji. Pri tem so uživali podložniki, kakor nam je pokazal primer spora okrog ureditve pristave na škofjeloškem gospodstvu, tudi neko pravno zaščito, kajti dohodki od hub so bili v tem času temelj davčne ureditve. Prav obratno je prišlo do podeljevanja manjših kosov dominikalne zemlje (tiste, ki jo je graščina ob urejanju davkov sredi 16. stoletja uporabljala sama neposredno) podložnikom, toda proti plačevanju sorazmerno zelo visokih denarnih dajatev. O teh dajatvah je namreč odločal graščak sam brez kakršnegakoli nadzorstva, ker je šlo za neobdavčeno zemljišče, ki tudi ni spadalo h kmetiji kot gospodarski enoti, marveč je bilo pri dajatvah posebna enota. Mnoga zemljiška gospodstva so se tudi še naprej okoriščala s pobiranjem na lastno roko povečanih deželnih davkov, proti čemur so nasprotni ukrepi le delno pomagali. Zlasti pomembno je bilo v tem pogledu obvezno razglašanje vsote davkov po župnikih tri nedelje zapored; vendar so mogli razglašati le celotno vsoto za deželo, kar seveda ni nujno preprečilo nadaljevanja zlorab. Pa tudi če so podložniki ugotovili takšne zlorabe, so se mogli samo upreti ali pa pritožiti na deželne ali deželnoknežje oblasti. V pravih, ki so na tak način nastajale, pa je imel graščak dovolj sredstev, da se je izmuznil obsodbi.

Nekatera gospostva so sploh zadrževala zase večji del davkov, ki jih niso v redu odvajala naprej.¹⁹

Povsem svojevrsten pojav med kmečkimi upori tega časa — ne le na Kranjskem, marveč sploh v slovenskih deželah — pa je bilo upiranje kmetov na Krasu od Planine mimo Postojne do Trsta v letih 1609 in 1610.^{36a} To upiranje namreč ni bilo prav nič zvezano z graščinskimi bremenami — prav obratno so graščine in kranjski deželni stanovi glede spornega vprašanja — t. j. glede kmečke pravice do trgovanja s soljo — kmečke težnje v celoti podpirali. To je bil prvi znani upor, zvezan vsaj posredno samo z izrazi deželnoknežje finančne politike. Sicer položaj res še ni bil tako jasen kakor sto let pozneje (gl. VIII. del) in zato še ni mogoče govoriti o spremembi značaja kmečkega upiranja nasploh, vendar pa prav ta upor opozarja na silen pomen kmečkega trgovanja za naraščanje kmečkega nezadovoljstva. To je namreč prvi primer, ob katerem je prišlo do začetkov kmečkega upora izključno samo v zvezi z vprašanji podeželskega trgovanja.

Leta 1609 je namreč deželni knez Ferdinand II. podelil tudi trgovino s soljo na Kranjskem v zakup (apalto) Tržačanu Jeremiju de Leo. Zakupnik si je pripravil v Trstu in Devinu veliko zalogo soli (konec leta 1610 je imel v obeh krajih menda okrog 10.000 tovorov tega blaga, t. j. okrog 1500 ton, če so mišljeni tovari za živino). Monopolno pravico za to trgovanje si je zavaroval tako, da je najel posebne oborožene nadzornike in »jezdece«. Dobil si jih je iz Senja, pač iz vrst tamošnjih Uskokov. Po enem izmed poročil pa naj bi bili med njimi tudi »obrezani« ljudje, torej mohamedanskega izvora. Uvedba solnega apalta pa je izzvala tudi podražitev soli, kajti tudi kmetje, ki so z njo še trgovali, so si morali kupiti posebna dovoljenja (bolete) za to trgovino. Začelo je — v prvem času po uvedbi novega načina trgovanja — soli celo primanjkovati.

Za kmete na Krasu je bilo trgovanje s soljo bistven del njihovega gospodarstva. Stanovi so opozarjali že septembra 1609, da si morejo tu na kmetijah preskrbeti le za par mesecev hrane na leto, drugo pa si morajo prislužiti s tovorjenjem. V Trst so tovorili blago za trgovce, zaslužek pa porabili za nakup soli in so to tovorili nazaj na Kranjsko, pa tudi na Štajersko in Koroško na lastni račun. V zadnjih letih se je zaslužek s tovorjenjem itak zmanjšal, ker je močno padlo tovorjenje soli na Hrvatsko

in v Slavonijo. Sedaj se namreč zbirajo hrvatski tovarniki sami — po 300 do 400 — in hodijo na Beneško, spravijo sol od tam v Bakar in jo tovorijo dalje skozi Vinodol po ozemlju Zrinskih v domače kraje. Tako se niso izognili samo Krasu, marveč tudi Reki.

Že jeseni leta 1609 so opozarjali kranjski deželni stanovi, ko so se zoper novi apalt sklicevali na staro ureditev podeželske trgovine (iz let 1536 in 1553), da se zbirajo kmetje na Krasu in groze z odpovedjo pokorščine. Na pomlad leta 1610 pa se je položaj še zaostрил zaradi postopka de Leonovih ljudi. Kmečkim tovarnikom, ki so jih našli s soljo, niso pobrali le tovara, marveč tudi tovarne živali (do junija 1610 so tako zaplenili že okrog 300 konj) in celo denar, obleko, nože in drugo. Končno je prišlo junija do dveh spopadov, ki sta pokazala, kako daleč je nasprotje že dozorelo.

Pri Hrušici v Novograjskem okraju so potovali tovarniki po sol. Na javni cesti so jim tržaški (de Leonovi) jezdec hoteli pobrati živino in drugo. Tovarniki pa so se jezdecem uprli, jih štiri pobili in dva — tadva sta se nato rešila — menda živa zakopali.

Še hujši je bil spopad v Postojni 20. junija, ob rednem tedenskem sejmu v tem kraju. Na sejmu se je zbrala velika množica kmetov, s precejšno množino soli pa so prišli tja tudi tovarniki, ki so si za to sol preskrbeli potrebne bolete. Toda na sejmu v Postojno je prišlo pogledat tudi 22 de Leonovih jezdeccev. Deset jih je prišlo v trg na sejmišče in so začeli pobirati ljudem blago in denar. Kakega upora neoboroženih kmetov pač niso pričakovali. Razkačeni ljudje pa so udarili nanje z vsem, kar so imeli pri rokah in jih hitro prisilili, da so se umaknili v cerkvico sv. Andreja. Kmetje so nagnali v beg tudi preostale jezdece, ki so hoteli sedaj priti prvi skupini na pomoč. Okrog cerkve pa se je sedaj začel pravi spopad. De Leonovi ljudje so skozi okna streljali na kmete okrog cerkve ter tri ljudi ubili (nekega tržana, nekega ključavničarja in nekega kmeta), enega pa nevarno ranili. Pa tudi sejmarji so odgovarjali nazaj v cerkev in tri jezdece tudi zadeli (nemara že tudi ubili). V spopad sta sedaj posegla graščinski oskrbnik in tržni sodnik. Štiri oblegance sta pripravila, da so izročili orožje in pristali, da jih prepeljejo v grajski zapor. Ko pa so te štiri de Leonove ljudi peljali skozi trg na grad, so ljudje vnovič planili. Odstranili so stražo in najprej

pobili te štiri nadzornike trgovanja s soljo, nato pa so se zgrnili v cerkev ter tam pobili še ostale, kar jih je bilo še živih. Le eden, ki je ležal med mrtveci kakor bi bil sam tudi mrtev, jo je odnesel živ. Ko so kmetje pobite jezdece slekli in menda videli, da so bili vsi obrezani, so postali na de Leona še bolj divji — češ da jim branijo trgovati s soljo Turki in pogani, ki hkrati vohunijo za sovražnika.

Konec leta so stanovi, ki so v svojih vlogah na deželnega kneza močno podčrtovali kmečko upornost, vendarle uspeli v svojem odporu zoper solni apalto. Po deželnoknežji odločbi z dne 4. decembra 1610 je bil zakup trgovanja s soljo na Kranjskem odpravljen. Pač pa so morali stanovi prevzeti vso zalogo soli, ki si jo je dotlej pripravil de Leo. S tem je izginil tudi temelj prvega upora zoper tedanje oblike finančne politike.

Čeprav se je z uvedbo močnejše osrednje oblasti v začetku 17. stoletja končalo razdobje najhitrejšega, najizrazitejšega in najsplošnejšega poslabševanja podložniškega položaja v razmerju do zemljiškega gospoda, se je torej ta položaj v celi vrsti posameznih bremen ob zaščiti absolutističnega vladarja vendarle slabšal še naprej. Ob tej zaščiti se je povzpelo breme podložnikov sredi 17. stoletja na nekaterih zemljiških gospodstvih v Istri v zvezi s pogostnimi zamenjavami njihovih zemljiških gospodov — npr. v Podgradu — na 20 do 30 goldinarjev letno zemljiškemu gospodu in približno prav toliko imejitelju deželskosodnega okraja, kar pomeni za tedanje gospodarsko stanje vsekakor ogromno vsoto (prim. podatke o kmetijah v Dravski dolini!).²⁰ Ob vsem tem pa je postajal že v tem času, še bolj pa od srede 17. stoletja dalje, poglobitno breme davčni pritisk s strani države.

Podložniški položaj se torej od konca 16. stoletja kljub zmagi deželnega kneza v borbi za oblast z deželnimi stanovi ni niti malo izboljšal. Celó obratno. Z ene strani so naraščale potrebe države in z njimi davki, z druge strani pa je konec notranjih borb v vladajočem fevdalnem razredu celo okrepil položaj fevdalcev, da so laže poskušali večati svoje zahteve do podložnikov. Čeprav so vojni dogodki v tem obdobju le redko neposredno prizadeli tudi slovenske dežele, pa se je v dolgotrajnih vojnah vendarle poslabšal kmečki položaj tako zaradi novih davkov, potrebnih za vzdrževanje vojske, pa tudi zaradi nasilnosti čet, ki so prihajale skozi deželo. Vojaki so se namreč neredko s plenjenjem odškodovali za plačo, kadar je niso v redu prejeli.

Zato se ni čuditi, da kmečki poraz v veliki hrvatsko-slovenski kmečki vstaji leta 1573 ni niti malo zatrl uporniškega gibanja med kmeti. Približno šestdeset let po tem porazu so sicer uporili mnogo manjši, omejeni le na ozemlja posameznih gospodstev, kljub temu pa so se vrstili skoraj nepretrgano. Posamezne dežele pa so se glede na obseg in pogostnost lokalnih kmečkih uporov vendarle razlikovale med seboj.

Na *Goriškem* so znani v tem času le uporili s Tolminskega. Že leta 1605 so se uprli Volčani glavarju Formentiniju in niso hoteli plačevati novih dajatev, pa jim je glavar v zameno dal zapleniti živino. Pritožba podložnikov pri graškem regimentu je pomagala le toliko, da so glavarja opozorili, naj pravično postopa s podložniki in se ne prenagli pri uveljavljanju svojih zahtev.²¹ Nasvet gotovo ni mnogo pomagal. Dvajset let pozneje, leta 1627, je že prišlo do prvega širšega tolminskega upora. Kmetje so se uprli na novo vpeljani dajatvi na novine, ki so jih izkrčili kljub prepovedi zemljiškega gospoda, zamenjavanju tlake v denarno dajatev in novi mitnini na vino. Upornike so podpirali tudi duhovniki, vodili pa so jih Kobal, Golja, Kragulj in Maurič, ki so za puntarsko zvezo pobirali tudi poseben puntarski davek. Cesar je poslal zaradi upora komisijo, ki naj bi preiskala položaj. Dne 28. februarja 1628 je po njenem poročilu razsodil: podložniki naj plačujejo od novin redne dajatve in služnosti, vendar je treba novine popisati v urbarju. V bodoče je krčenje prepovedano. Podložniki so dolžni graščaku le tiste dajatve in služnosti, ki so popisane v urbarju. Vsi uporniki so bili pomiloščeni, le Maurič je bil izgnan iz dežele. Plačati pa so morali stroške za komisijo, voditelji upora pa vrniti kmetom pobrani puntarski davek. Kmetom je bilo poslej prepovedano zborovati brez gospodovega dovoljenja.²² Leta 1629 je prišlo še do krajevnega upora na Cerknem. Prebivalci so zapodili svojega župnika in mu zmetali stvari na cesto. Potrebno je bilo posredovanje čedadskega kapitlja pri cesarju, preden je (konec leta 1630) tolminski glavar pregnanca vnovič pripeljal v župnijo.²³

Na *Kranjskem* so bila uporniška gibanja pogostejša. Še v 16. stoletju je prišlo trikrat — v letih 1575, 1585 in 1596 — do začetkov širšega kmečkega gibanja, leta 1596 v zvezi z novicami o širokem kmečkem uporu na Avstrijskem.²⁴ Vendar se je gibanje le leta 1585 razvilo tako daleč, da so morali plemiči proti puntarjem nastopiti z orožjem; pa tudi tedaj je bil upor hitro potlačen.

Pač pa je nastalo središče večdesetletnega, včasih bolj, včasih manj glasnega kmečkega gibanja na *Kočevskem*, od koder se je pa včasih širilo tudi v okolico. Kočevarje sta spravila v upor dva poglavitna vzroka. Leta 1574 je bil popravljen urbar in hkrati so se ob prevedbi zakupnih kmetij v kupne začeli spori o plačevanju »desetega« ali »dvajsetega« vinarja (t. j. 10 ali 5 % vrednosti dediščine) ob zamenjavi gospodarja na kmetiji.²⁵ Kočevsko pa je bilo poleg tega še vedno — kot obmejni del Kranjske — izpostavljeno manjšim roparskim vdorom z druge strani bližnje turške meje in so morali njegovi prebivalci zato skrbeti za utrjene »tabore«, pa tudi za utrdbe mesta Kočevje. Te posebne dolžnosti so vsaj v skromni meri zblíževale njihov položaj s položajem Uskokov v Žumberku. Zato so želeli doseči tudi podobno oprostitve izpod gospostva zemljiškega gospoda — to je bil konec 16. stoletja grof Blagajski — in priti neposredno pod deželnega kneza, ki bi mu sami plačevali zakupnino za zastavno gosposko Kočevje v celoti.²⁶ Že leta 1577 so se Kočevarji pritožili, da jih Blagajski obremenjujejo proti stari navadi, zlasti da jim zvišujejo tlako.²⁷ V osemdesetih in devetdesetih letih sta — tako so se kmetje pritoževali — goljufala kmete nepošteni oskrbnik Vitežić in zakupnik gospostva Jurij Blagaj zlasti pri menjavanju tujega denarja, ki so ga nosili domov s krošnjarskih potov, pa tudi sicer sta uvajala nove dajatve in večala stare.²⁸ Podobno je delal tudi Jurijev naslednik Štefan Blagaj, bivši stotnik krajiške vojske v Karlovcu. Brez plačila so morali opravljati podložniki za gospoda pota v Italijo in na Koroško, živino so morali ponuditi naprodaj najprej svojemu gospodu, ki jim je nagajal tudi pri njihovem delu na polju. Seveda so se podložniki vsemu temu upirali, pritoževali so se pa tudi še vedno nad določbami novega urbarja, češ da je bila z njim zvišana posmrtnina, ugovarjali so omejevanju gozdnih pravic in zahtevali kot »staro navado« pravico, da se smejo shajati na zborovanja. Zaradi teh pritožb in ker so se kmetje že zbirali v oborožene skupine, je prišla decembra 1595 na Kočevsko posebna deželno-knežja komisija. Komisarja sta sicer kmete mirila in zahtevala, da naj grof popravi nekatere krivice, toda kmetje niso več zaupali samim obljubam. Odpovedali so graščaku pokorščino in poslali v Gradec poslanstvo s ponudbo, da bi »se osvobodili čim dalj trajajočih, tem večjih bremen in stisk s tem, da bi zbrali toliko denarja, kolikor ga leži na kočevskem gospostvu in se na ta način

sami oprostili« ter sami upravljali gospostvo. Notranjeavstrijski regiment sicer tej misli ni bil naklonjen, toda deželni knez je bil pripravljen pristati na prehod zemljiškega gospostva v njegove lastne roke, če bi mu podložniki plačali potrebni denar za zastavo. Konec aprila 1596 je bilo Blagaju gospostvo že odvzeto, vendar je že dva tedna pozneje deželni knez ta svoj sklep preklical.²⁹ Tako je vrelo naprej in tudi zapor, v katerega so vrgli voditelje puntarjev (1596—1597), dokler se ne bi podvrgli svojemu gospodu, ni pomiril podložnikov. Šele po grofovi smrti (leta 1598) so se Kočevarji za par let pomirili.³⁰ Vsekakor pa od leta 1594 naprej niso plačevali tedenskega vinarja za obrambo proti Turkom. Leta 1602 je preskočila iskra upora v sosesčino, na Mehovsko gospostvo. Graščak, Karel Jurič, si je hotel pomagati z Uskoki, toda puntarji so jih najprej nagnali v beg; upor je bil vsekakor zadušen, vendar njegovega nadaljnega poteka ne poznamo.³¹ Leta 1604 pa je začelo spet na Kočevskem. Odkar je Kočevarjem grozila komisija (1596/97) z oboroženo silo, če ne bodo izpolnjevali svojih dolžnosti, je bilo treba spričo nove vojne zoper Turke (1593—1606) znova utrjevati tabore in jih oskrbeti z orožjem. Ko so sedaj spet ponovili zahtevo, naj plačujejo tedenski vinar in poravnajo tudi zaostanek, je njihova oborožena »straža« zasedla vse kraje in so grozili, da se bodo z orožjem branili proti osovraženemu novemu davku.³² Očitno je oblast popustila, kajti isti vzrok je dvignil Kočevarje v punt spet čez nekaj let, leta 1609 ali 1610. Tokrat se niso upirali le tedenskemu vinarju, marveč tudi drugim javnim davkom — splošnim deželnim in deželnoknežjim dajatvam, povišani mitnini in kontribuciji. Zbirali so se — tako sta poročala deželni upravitelj in vicedom — po več tisoč v svojih taborih in hoteli razširiti upor po vsej Kranjski; tudi ko so zaprli nekaj njihovih voditeljev, so uporniki, ki imajo središče v župnijah Reka in Čremošnjice, vztrajali pri svojih zahtevah. Zato naj bi zatrli upor s silo in z gospodarskim pritiskom: zapreti bi bilo treba vse Kočevarje, ki pridejo kamorkoli na sejme. Trditve obeh dostojanstvenikov, podane v imenu deželnih stanov, pa so bile gotovo pretirane. Kočevarji sami so namreč v svojih pritožbah poudarjali prav to, da morajo v zvezi z obrambo dežele sami nositi bremena, kakršnih drugje v deželi ne poznajo: sami morajo skrbeti za štiri stražnice in vzdrževati deset taborov, jih stražiti in plačevati za strelivo, poleg tega pa jih teži tudi pogosta javna tlaka za gradnjo in

popravila utrdb na Hrvaškem in celo sodelovanje v bojih v Senjski kapetaniji. Zato se upirajo, da bi plačevali za obrambo dežele iste davke, kakor jih morajo kmetje na drugih, varnejših gospostvih. Kljub raznim komisijam in zapornim kaznim so vztrajali v svojem uporu do leta 1617, ko so končno v resnici dosegli vsaj delen uspeh: v bodoče naj bi plačevali le redni zemljiški in hišni goldinar, oprostili pa so jih tudi dolžnosti, naj plačajo zaostale davke.³³ Vendar je prišlo leta 1631 spet do kratkotrajnega upora na Kočevskem in v Beli Krajini, spet zaradi novih davkov.³⁴ Na *Gorenjskem* so bili upori redkejši. Kar jih poznamo, so bili — prav tako kakor dolgoletna pravda loških podložnikov proti gospostvu — povezani največ z zahtevami graščin po večji tlaki in z zamenjavanjem te tlake v denarne dajatve. Zaradi teh dveh vzrokov je prišlo leta 1622 do kmečke pravde proti gospostvu Radovljici, ki so jo podložniki izgubili.³⁵ Še slabše se je končalo za smledniške podložnike, ko so se leta 1627 uprli uvedbi nove denarne dajatve (4—5 goldinarjev na kmetijo) namesto tlake. Pritožili so se najprej deželnemu upravitelju. Ko pa jih je zavrnil, so nameravali oditi do cesarja. Toda tudi tu jih je graščak prehitel s svojim obvestilom: cesar je še pred njihovim prihodom ukazal, da je treba zapreti vsakega upornika, ki bi prišel z omenjeno pritožbo v Gradec.³⁶

Na *Štajerskem* pa je bilo v tem obdobju težišče uporniških pojavov v široki okolici Ptuja. Upor na gornjegrajskem posestvu ljubljanskih škofov v letih 1603 do 1607 je edini znani primer izven tega prostora. Uprli so se zaradi davka, tlake in mer pri dajatvah, obenem pa so se upirali pokopavati svoje mrtve na kužnem pokopališču pri Sv. Magdaleni, češ da sploh še ni posvečeno. Spor se je vlekel tako dolgo, ker je škofa Hrena podpiral v njem deželni knez, puntarje pa papeški nuncij, Hrenov nasprotnik.³⁷ Na drugem kraju Pohorja pa se je zvrstilo med Žičo, Studenicami in Ptujem blizu deset večjih ali manjših spopadov med podložniki in fevdalno gospodo, največ cerkveno. Leta 1584 so se uprli podložniki samostana Studenice in zahtevali, naj se obnovi pogodba med samostanom in njimi, sklenjena leta 1570, ki so jo kršili z novimi zahtevami. Uporniške voditelje so sicer zaprli, pogodbo pa so kmetom vendarle priznali.³⁸ V Halozah pa so pri lokalnih kmečkih nastopih marsikje sodelovali tudi spori med različnimi gospostvi. Leta 1601 so majšperški podložniki preganjali hlapce ptujskih minoritov pri ribarjenju v Dravi;

ob poravnavi na sodni razpravi so ugotovili, da so imeli prav, kajti samostancem je bil dovoljen ribolov le na vodi ob samostanski zemlji.³⁹ Pa vendar je čez petindvajset let, leta 1626, znova prišlo do podobnih sporov.⁴⁰ Od leta 1607 do 1610 so trajali nemiri v Račjem proti ptujskim dominikancem. Dominikanski prior je namreč zaprl štiri Teuffenbachove podložnike, ker so jim svinje ušle v samostanski gozd. V zaporu je eden umrl, drugi pa je prišel ob noge, ki so mu zmrznile. Ko je Teuffenbach predlagal poravnavo pred sodiščem, je prior to zavrnil, češ da »hoče pustiti kmete v ječi propasti, če ne bodo plačali vsaj 60 zlatnikov«; spricho kmečkih nemirov je znižal kasneje zahtevo najprej na 130 in nato na 119 goldinarjev — za škodo, ki je po njegovi lastni izjavi znašala le 20 goldinarjev. Po dobrem poldrugem mesecu zapora je tako prisilil kmete, da so 119 goldinarjev za osvoboditev vendarle plačali. Takoj nato pa so se oškodovanci — ob splošni podpori samostanskih podložnikov, povezali in zahtevali od dominikancev odškodnino za previsoko globo, ki si jo je prisodil prior kot sodnik v lastni zadevi, in za protipravno zadrževanje v ječi. S Teuffenbachovo podporo so pred deželnim ogradnim sodiščem v resnici uspeli.⁴¹ V Podlehniku v Halozah so imeli podložniki minoritskega samostana oporo tudi v nasprotju med minoriti in ptujskimi meščani, ki so imeli tu svoje vinograde. Tako se je leta 1616 lotil minoritskega gvardiana najprej ptujski meščan Föxl. Ko pa so ga zato zaprli, so nastopili minoritski podložniki pod vodstvom Mihaela Črva in z orožjem prisilili upravnika samostanske posesti, da je ujetnika izpustil. Ob tej priložnosti je samostan pripomnil, da »so v teh krajih in okrog Ptuja podložniki uporni in neposlušni in če bodo začutili, da preide njihova nepokorščina brez kazni, jih ne bo mogoče spraviti k nobeni poslušnosti, marveč so bodo v kratkem začeli upirati vsem gosposkam«.⁴² Prav v tem kraju so leta 1627 napadli minoritskega gvardiana in pet drugih patrov, jih pretepli in nagnali, ker je samostan uvajal nove dajatve in služnosti. Samostan se je najprej pritožil, ker pa so se tudi kmetje pritožili v imenu stare pravde in zahtevali, naj o sporu odloči »nepristransko sodišče«, pa so leta 1631 končno menihi popustili in ugodili kmečkim zahtevam, ker bi nadaljevanje spora povzročilo samostanu preveč škode.⁴³ Še dalje so šli leta 1631 uporni podložniki proti samostanu Žiča: zavzeli so samostan in pregnali menihe, toda Dietrichstein je upor zadušil.⁴⁴ Spopad med vojsko

in podložniki grofice Tanhaussen v Livanjih leta 1633 pa spada med značilne posledice vojaške samovoljnosti ob prehodu čet skozi deželo. Ritmojster A. Chossy — poleg njega sta bila na čelu krajišniške čete, ki je šla mimo Ptuja iz Hrvatske na Ogrsko, še M. Horovinski in G. Horvath — je namreč nalagal v vaseh, v katerih se je četa ustavila, kmetom samovoljno visoko kontribucijo (po 8 goldinarjev na vsakega posestnika). Ko je 15. decembra prenočeval v Livanjih in Destincih, se je z dovoljenjem zemljiške gospe, grofice Tanhaussen, zbralo okrog 500 njenih in drugih podložnikov iz obeh omenjenih in drugih sosednjih vasi (Ločiča, Trnovske vasi, Jiršovcev, Svetincev, Vitrancev, Janežovcev, Velovleka in še nekaterih drugih). Napadli so vojsake, jih nekaj pobili in druge opleni, predvsem pa so jim vzeli 36 konj; devet jih je dobila grofica, druge pa so si razdelili sami. Kljub večkratnemu ponavljanju pritožbe proti kmečkemu napadu se kmetom ni zgodilo nič, ker jih je zagovarjala graščakinja sama.⁴⁵ Pač pa se je leta 1634 ponovil spet upor proti samostanu Studenice, ki so ga morali miriti komisarji.⁴⁶

V eni izmed svojih pritožb je napisal Chossy, da »vsi kmetje na spodnjem Štajerskem, zbrani v različnih krajih, napeto čakajo na izid tega upora, v upanju, da bo ostal nekaznovan, in hočejo v bodoče tako delati ne le z vojsko, ki gre skozi deželo, marveč tudi z lastnimi zemljiškimi gospodi«. ⁴⁷ Že leto dni po krajevnem kmečkem uporu na studeniški posesti, ki se je tudi končal s kmečkim uspehom (s sklenitvijo ugodne pogodbe podložnikov s samostanom), je novi »slovenski« kmečki upor zajel vse spodnje Štajersko in poleg tega precejšen del Kranjskega.⁴⁸

Vzroki tega zadnjega *velikega* kmečkega upora stare vrste — obrnjenega še vedno v prvi vrsti proti zemljiškim gospodvom — v slovenskih deželah so izvirali iz še vedno v bistvu nespremenjenega podložniškega bremena v korist graščine in države, osebne podrejenosti ter iz še povečane podložniške brezpravnosti. Upor je izšel, kakor je bilo pri vseh velikih kmečkih uporih običajno, z nekaj večjih sklenjenih zemljiških gospodstev, na katerih so graščaki, ki so imeli hkrati v svojih rokah tudi izvrševanje »krvavega« in ne le patrimonialnega sodstva, uporabljali ugodni položaj po vnovični okrepitvi fevdalnega zemljiškega gospodstva v varstvu vladarjeve oblasti za večanje svojih zahtev. Kako je bilo v tem pogledu prav na gospodstvu Ostrovia, na katerem se je upor začel, nam ni znano — pritožba, ki so jo napisali kmetje

maja 1635, se je žal izgubila. Vsekakor pa je šlo graščakom kar več stvari na roko pri njihovih težnjah po večji koristi. Turški napadi so — razen v Prekmurju⁴⁹ — od konca 16. stoletja jenjali neposredno zavirati naraščanje prebivalstva v naših deželah. Hkrati pa je povzročalo že od leta 1618 trajajoče vojno pustošenje v Nemčiji postopno gospodarsko upadanje ter s tem tudi postopno padanje trgovanja. Kmečka trgovina je bila prizadeta sicer manj od ostale, a težka gospodarska doba se je vendarle poznala tudi pri njej. Končno se od konca 16. stoletja zopet z uspehom vse močnejše uveljavlja vnovična privezanost na grudo: kmečki otroci se ne morejo tako zlahka umikati izpod gospodove oblasti, kakor je bilo to po stanovskih pritožbah zlasti v prvi polovici 16. stoletja.⁵⁰ Tako je postalo kmečko zemljišče za podložnika sorazmerno precej pomembnejši vir pri preživljanju, pa tudi tekmecev zanj je bilo več kakor v prejšnjem času, ko so mladi kmečki fantje uhajali z domačije. To so bili pogoji, spričo katerih je gospodarstvo moglo dvigati zlasti dajatve za menjavo gospodarja na kmetiji ter mu ni bilo treba upoštevati v tolikšni meri kakor prej pravice do dedovanja na kmetiji. Menjavanje posestnikov na kmetijah se sicer kaže že v dobi velikih turških napadov (leta 1498 je bilo na Postojnskem gospodarstvu le 14,5 %, na gospodarstvu Prem le 8,3 % in leta 1534 na gospodarstvu Devin le 16,5 % podložnikov na kmetiji, ki bi jo imel že prej v hasnovanju njihov sorodnik).⁵¹ Toda tedaj je bil ta pojav v prvi vrsti posledica turških pustošenj in nevarnosti, pred katero so se izmikali kmetje, tako da so hoteli gospodarje ob pripravljanju policijskega reda v prvi polovici 16. stoletja v prvi vrsti zapreti beg z dežele v meščanske naselbine.⁵² Sedaj pa je to v prvi vrsti posledica gospodove samovolje, ki nima bistveno manjših posledic: v prometnejših krajih Selške doline se je zamenjal med leti 1630 do 1714 rod na kmetiji v 70 do 75 %, med leti 1714 in 1790 pa skoraj prav v tolikšni meri.⁵³ V razmeroma redkih pritožbah, ki so se ohranile v zvezi z uporom 1635, se omenjajo kmečke zahteve po zmanjšanju dajatev (pravde) na »staro pravdo«, olajšanju tlake ter po hrani za tlačane ob opravljanju te dolžnosti, zmanjšanje gornine in posebej povračilo dajatev ob prevzemu kmetije (»posmrtnega vola«) in vinskih goric. Med kritičnimi pripombami štajerskega deželnega profosa Püttnerja kratko pred tem uporom o delu imetnikov deželskih sodišč pa so tudi takšne, ki kažejo na vzroke, ki niso bili zvezani samo z razmerjem med graščino

in podložnikom, marveč so zajemale širši prostor ter vplivale tudi na gospodarski razvoj. Po tej oceni so iskala deželska sodišča »bolj dobiček kakor zločince, zato ni čudno, da postajajo ceste nevarne« (trgovina!), so »izpuščala zločince kljub priznanju« ter so »delala krivične kazni za pravične«. Kako so sodili gospodje v svojih lastnih zadevah, smo videli že pri ptujskih dominikancih. Če je bil sodnik neodvisen od zemljiškega gospoda, ni bilo mnogo drugače: gospodje se niso strašili pri doseganju svojih koristi nobenih laži (dominikanski prior je npr. trdil, da so mu priprti kmetje sami ponujali spornih 119 goldinarjev za osvoboditev!), poleg tega pa so preprosto obljubili sodniku del globe in ga tako pridobili za svoj namen. Edini rezultat je bilo še novo povečanje globe. Prav v tem času so se močno povišali tudi davki, ker je prevzel cesar leta 1634 po Wallensteinovi izdaji sam vzdrževanje njegove vojske.

Štajerska deželna kronika, ki je nastala v sedemdesetih letih 17. stoletja, gleda prav v razvoju davčnega bremena neposredni povod za »nadvse težki udarec, ki ga čuti Celjska četrt pač še danes, da je nastala 1635 v tej četrti kmečka zveza proti gospodstvu in takoj nato takšen upor med njimi, da je od tega moralo mnogo plemstva obubožati in skoraj propasti«. »V tem času so namreč začeli stanovi dajati dvoru večje davke kakor dotlej. Ker pa kmet ni vedel nič o sklepih stanov niti ni bil o njih obveščen, je skoraj verjel, da se ne dogaja — kar graščak zahteva od njega — po povelju stanov, marveč po lastni pobudi, da bi se obogatil s krvjo revnega kmeta. Zato so soglasno sklenili, da bodo prej pustili telo in življenje, kakor pristali k novotariji, nasprotujoči stari pravdi«. Prav te širše spremembe kmečkega bremena so bile brez dvoma tisti vzrok, ki je omogočil hitri prehod upora iz njegovega prvega žarišča vzhodno od Celja na mnogo širše področje. Za Kranjsko, kamor je upor prav tako segel zelo hitro, nimamo podobnih širših opomb. Pač pa so bili tu v zadnjem času pred uporom nastanjeni na prezimovanju 1634/35 kar štirje polki, ki so jih morali vzdrževati deželni stanovi. Ker vojaki niso svoje mezde dobivali v redu, so ropali, požigali in nalagali na svojo roko kontribucijo. V takšnih primerih so podpirali kmete ter jih hujskali proti vojaškemu bremenom tudi posamezni fevdalci. Tudi na Štajerskem so med preiskavo zvedeli, da sta si dva gospoda — Erazem Ramschüssel ter Hans Adam Scheuern — živahno dopisovala z upornimi kmeti, tretji, neki Gušič, pa naj bi se z

nasveti in z dejanjem celo odkrito udeležil upora. Še bolj pa je bilo na Štajerskem opaziti advokate, agente in dopisnike, ki so jih plačevali kmetje, da so jih med uporom vnaprej obveščali o vseh stanovskih načrtih in korakih glede zatiranja uporniškega gibanja. Prejkone je vplival na to povezavo, ki je bila precej ožja kakor navadno ter je segla prav do Gradca, že zgoraj očitani boj za pravice vinogradnikov na Štajerskem, ki je povezoval v pravdi proti plemstvu spodnještajerska mesta s kmečkim prebivalstvom. Skorajda trenutni prehod od krajevnega v širok pokrajinski upor ob koncu aprila precej močno zavrača misel, da bi mogel biti to le nepripravljen, stihijski odmev upiranja okrog Ostrovice. Ti dogodki kar dobro potrjujejo stanovsko trditev, da so ostroviški uporniki — ko so zvedeli, da se je njihov gospod obrnil s prošnjo po pomoči do deželnih oblasti — poslali poslanca na druga gospostva ter pripravili tako širše uporniško gibanje. Stanovi so po izbruhu upora naravnost trdili, da so se kmetje začeli pripravljati na širši upor prav zaradi sporočila svojih plačanih zastopnikov v Gradcu, da bo prišel v spodnji del dežele deželni profos ter da jih je zato našel predstavnik deželne oblasti že pripravljene na odpor.

Že v začetku leta 1635 se je moral kazati nemir med podložniki gospostva Ostrovice med Trbovljami in Vranskim, ki ga je imel v rokah Feliks Schrattenbach, star vojak (že 1593 se je udeležil bitke pri Sisku, poveljeval je pa dolgo v raznih utrdbah Vojne krajine), ki je temu primerno ravnal tudi s svojimi podložniki. Sicer pa to ni bil prvi znani spor med podložniki in graščino na tem gospostvu, ki je bilo v rokah Schrattenbachove družine že od leta 1566, hkrati z deželskim sodiščem ter z mitnico v Vranskem. Že leta 1574 (morda v zvezi s preiskavo po hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu?) je prišla pred deželne stanove pritožba zaradi novotarije na Schrattenbachovem gospostvu ter v Šoštanju v zvezi z uveljavljanjem graščinske pravice do monopolne prodaje vina. Stanovi so sprva podprli pritožbo, češ da gre za krivično novost, toda nato je prevladalo mnenje, da se opira ta pravica na stari običaj v deželi. Leta 1630 pa je prišlo do kmečkega nezadovoljstva tudi v Škofji vasi (nad Celjem).

Vsekakor si je Schrattenbach zaradi podobnih pojavov preskrbel že 22. februarja 1635 cesarjev patent z naročilom deželnemu profosu, naj poskrbi za pomirjenje uporniškega gibanja med ostroviškimi podložniki. Ker pa je graščak mislil,

da bo kos kmetom sam s svojimi hlapci, je uporabil patent šele tedaj, ko je spoznal svojo pomoto. Šele aprila ga je poslal v Gradec in 11. aprila ga je končno dobil deželni profos Lovrenc Maas v svoje roke. Zdi se pa, da je pošiljal Schrattenbach prepise tega akta hkrati tudi drugam v sosesčino. Že 13. aprila je namreč sklepal na tej podlagi že tudi ljubljanski mestni svet, kaj ukreniti z upornimi kmeti, ki bi se zatekli v mesto. Profos se je takoj odpravil na spodnje Štajersko in prišel 19. aprila v Lemberg severno od Celja. S seboj je vzel le 40 mož, saj je moral po navodilih notranjeavstrijske vlade pomiriti upornike zlepa. Dva dni pozneje je odšel s svojo četo, ki so se ji pridružili tudi lemlerski graščak Brenner ter Schrattenbachov oskrbnik Arlič z okrog 30 zvestimi podložniki naprej proti Savinji. Tu pa ga je na običajnem zbornem mestu za plemiški vpoklic Celjske četrti ob brodu čez Savinjo pri Celju pričakoval že Schrattenbach s svojim sinom — upraviteljem zgornjega gradu v Celju — ter s celjskim četrtim glavarjem ter njegovimi vojaki. Schrattenbach je Maasa namenoma prestregel, ker je hotel preprečiti pred nasilno pokoritvijo upornikov vsakršno Maasovo pogajanje z upornimi kmeti ter poizvedovanje po vzrokih tega upora. Ker se je profos hotel držati svojega naročila, naj se upor pomiri zlepa, je prišlo najprej do ostrega prepira med njim ter med Schrattenbachoma, ki so ju podpirali tudi nekateri drugi graščaki. Mladi Schrattenbach je kar naravnost povedal, da graščakom ne pomeni toliko profosova četa, ki da itak ni kaj prida in bodo več zalegli graščinski hlapci, kolikor začetek boja proti kmetom po uradni osebi. Če hoče ali noče, bo sedaj Maas pač moral udariti proti kmetom. Grozili so mu celo s silo in — ko je vztrajal pri svojem — hoteli pridobiti na svojo stran njegove vojake. Končno so sklenili zaplesti profosa v svoj spopad s kmeti na drugačen način. Graščaki so odjezdili s svojimi hlapci sami naprej na področje, ki ga je zajel upor. Pri Grajski vasi je pričakovalo graščake v zasedi kakih sto kmetov z nekaj puškami in kamenjem. Kmetje so napadli tudi Maasov oddelek, ki je sledil Schrattenbachovi četi. Maas je kmete pregnal — dva sta padla in enajst jih je bilo ujetih, ostali pa so se zatekli v vaško cerkev. Toda Schrattenbach je udaril za njimi v cerkev, kjer ni do golega oropal le kmetov, ki jih je našel v njej, marveč so njegovi hlapci vlomili tudi v zakristijo v skrinje ter pobrali iz njih vse, kar je bilo kaj vredno. Tako je Maas spoznal, da se je Schrattenbach zatrdno odločil,

da bo upor vsekakor zadušil z orožjem. Zato se je mudil v upor-
nem okolišu okrog Ostrovice in Prebolda le dva dni, nato pa
se je vrnil v Gradec. Dne 24. aprila je torej zapustil te kraje in
podal šele 9. maja — to odlaganje je vsekakor presenetljivo! —
podrobno poročilo o dogodkih notranjeavstrijski »vladi«. Že
spotoma pa je zvedel v krčmi v Slivnici pod Mariborom, da se
zbira večje število kmetov (okrog 300) na skrivne sestanke tudi
v okolici Frama pri Mariboru.

Kakor bi kmetje čakali le na Maasov odhod, se je razširil
upor v zadnjih aprilskih in prvih majskih dneh po vsem spodnjem
Štajerskem do Pohorja, Ptujskega polja, Studenic in Žusma. Po
poznejšem popisu škode, ki je bila napravljena med uporom, so
bili »gradovi in plemiški dvorci v Celjski četrti izropani, uničeni
in požgani po upornih kmetih med 24. aprilom in 8. majem 1635«;
izbruh pravega upora je torej sledil resnično neposredno Maaso-
vemu odhodu in ljudskemu prazniku pomladi na Jurjevo (24. apri-
la — ali je ta dan kot začetek upora res povsem slučajen ali pa
vnaprej določen?!), njegov višek je pa trajal skoraj natanko dva
tedna.

Upor 8. maja res še ni bil potlačen in so uporniki nastopali
po svoje tudi še nekaj dlje, toda vsaj na Štajerskem po pričevanju
omenjenega uradnega seznama poškodovanih gradov niso zavzeli
nobene nove graščine.

Uporniki so najprej zavzeli vsa tri središča posesti Feliksa
Schrattenbacha, Ostrovico, Heckenberg in Burgstall južno in
severno od Vranskega, ter jih »primerno« izropali. Prav takšna
usoda je doletela graščino Voljsko pri Žalcu, ki je pripadala
Hansu Frideriku Schrattenbachu: v treh urah je bilo poslopje
povsem uničeno, uporniki pa so pobili vse, ki se jim niso
umaknili z begom. Od tod se je razširil upor na posestva ljub-
ljanskega škofa v porečju zgornje Savinje. Zavzeli so graščini
Rudnik in Vrbovec ter prišli pred Gornji grad; tu so se norčevali
iz škofovskega dostojanstva tako, da so našemili enega med
svojimi voditelji v škofovsko nošo ter mu obljubljali, da bodo le
njega priznali za svojega gospoda. Vendar starega samostanskega
poslopja v Gornjem gradu le niso naskočili. Od tod se je širil upor
v Šaleško dolino in proti Velenju, kjer so uporniki zavzeli in
oplenili gradove in graščine Šoštanj, Lilienberg ter Gradič
(Schwarzenstein) — ti trije so pripadali tudi članu Schrattenba-

chove družine, Juriju —, Forchteneck, Thurn, Helfenberg in Šaleški grad. Le grad v Velenju se je s svojimi hlapci uspešno obvaroval uporniškega naskoka.

Upor pa se je razširjal tudi v posavskem hribovju južno in jugovzhodno od Ostrovice ter v porečju srednje Savinje. Upornike na gospodstvih Laško in Trbovlje so še proti koncu upora imenovali »najhujše« med puntarji. Podrobneje so znani — po samostanski kroniki — dogodki v samostanu Novi kloster pri Polzeli. Dne 4. maja je prišlo v samostan kmečko poslanstvo — 15 kmetov — in zahtevalo od menihov olajšave pri činžu in opravljanju tlake; napovedali so, da bodo prišli čez dva dni po odgovor. Na ta dan je pa prišlo namesto istega poslanstva pred samostan okrog 200 upornikov, ki so zahtevali hrano in nato odšli proti Voljskemu. Dva dni kasneje (8. maja) je prišlo pred samostan zopet okrog 150 upornikov, večinoma samostanskih podložnikov. Menihi so jim morali izročiti samostansko orožje ter pridelke, ki so jih morali prej kot dajatve izročiti samostanu, hkrati pa so morali uporniškeemu oddelku preskrbeti tudi hrano in pijačo; naslednjega dne so jim predložili v potrditev še spis, s katerim so pristali na zahteve, ki so jim jih postavili uporniki že 4. maja. Uporniški uspeh je opogumil še druge in tako so prišle 14. maja v samostan še nove uporniške deputacije z novimi zahtevami (odprava tlake v zvezi s predenjem, omejitev tlake na tri dni letno, zmanjšanje gorske pravde na polovico ter povračilo posmrtninskih dajatev nekaterim podložnikom, ki so jih plačali v bližnji preteklosti). Samostanci, ki so se uklonili vsem zahtevam, so jo še dobro odnesli. V bližini so namreč oplenili uporniki poleg Voljskega do dobra tudi gradova Žovnek in Schönbüchel pri Šešicah. Upor pa je segel tudi v vzhodni predel spodnjega Štajerskega — v spodnještajerski »Urvald« in na Dravsko polje proti Mariboru in Ptuj. Vzhodno od Laškega so temeljito oplenili samostan Jurkloster (od leta 1591 v rokah jezuitov iz Gradca) in graščini Planina in Žusem. Prav ob spodnji Savinji je padlo upornikom v roke še Širje, sicer pa se zdi, da Loka, Kozje, Bizeljsko in Podčetrtek tokrat niso doživeli kmečkega naskoka.

Pač pa je padla v uporniške roke cela vrsta graščin in dvorcev, pa tudi župnišč vzhodno in severovzhodno od Celja pa vse do Dravskega polja med Ptujem in Mariborom: Strmec in Lemberg, Šentjur in Ponikva ter gradovi Jelše, Korpole in Brezovec pri

Šmarju v bližnji celjski okolici, nato pa samostana Žiče in Studenice ter graščine Goličev dvorec pri Konjicah, Oplotnica, Freistein, Polskava, Pragersko, Fram in hoška »graščina ob Pohorju« (Haus am Bacher). Samostan Žiče še ni prehudo trpel, čeprav so se menihi pozneje močno pritoževali nad škodo, saj ni trpela niti samostanska knjižnica, niti niso izgubili vseh svojih živilskih zalog. Kar grozljiva sporočila o puntarskem postopanju v samostanu Studenice, kjer so oropali v cerkvi tudi zlatnino z glavnega oltarja ter zlorabili sestre, ki se so zatekle pred uporniki v cerkev, pa pričajo hkrati s siceršnjim pogostim upiranjem studeniških podložnikov, da so morala biti nasprotja med gospostvom in podložniki tu še posebej ostra.

Uradni seznam poškodovanih in požganih gradov, samostanov in župnišč na spodnjem Štajerskem v dveh tednih upora jih našteva petintrideset, manj zanesljiva samostanska kronika iz Novega kloštra pa govori celo o sedeminšestdesetih. Le redki so se mogli obraniti pred naskokom upornih kmetov, kakor so se Velenje, meščani v Slovenski Bistrici in seveda tudi Celjani. Graščaki so večinoma upornikom pravi čas pokazali pete, huje pa so jo v tem pogledu odnesli v nekaterih samostanih ter nekateri župniki, ki se niso pravi čas umaknili, marveč so poskušali s primernimi verskimi nauki miriti upornike. Vendar puntarji niso ravnali po zmagi povsod enako. Ponekod so se nad svojo gospodo zelo močno znesli, pobili vse, kar se ni pravočasno umaknilo iz gradu in grad zažgali; tako niso postopali le pri delu gradov v Savinjski dolini, marveč prav tako tudi pri samostanih Jurkloštru in Studenicah, nekaj manj hudo pa pri Žičah.

Vzrok za takšno ostro postopanje proti duhovščini razkriva smrt župnika iz Šentjurja pri Celju, Štefana Magerleja. Še sredi upora je hotel s prižnice ustavljati upornike z obrambo davkov in dajatev v pridigi, sestavljeni na svetopisemske besede: »Dajte cesarju, kar je cesarjevega, in bogu, kar je božjega!«. Pridiga je ljudi divje razburila in takoj po koncu opravila so ljudje duhovnika zgrabili, ga gnali na bližnji grič ter ga tam pobili. Drugod pa so se zadovoljili puntarji s tem, da so gospodo pregnali in grad zažgali ali vsaj oplenili, včasih — tako v Novem kloštru — pa so se zadovoljili s tem, da so gospodi izsilili pismene obljube, da se odreče svojim zahtevam do kmetov, ter dâ živež uporniškim oddelkom. Seveda pa so tudi v takšnih primerih zahteve uporni-

kov zelo hitro naraščale. V štirinajstih dneh je — od 24. aprila do 8. maja — zrasel iz krajevnega, na gospodstvo Ostrovnica omejenega gibanja splošen spodnještajerski upor.

Upor pa že aprila ni ostal omejen na Štajersko, marveč se je razširil tudi na Kranjsko. Tuhinjski podložniki so oropali Špi-talič, kmetje so se vzdignili tudi pri Velesovem in Brdu pri Podpeči, nemire pa je občutilo tudi škofjeloško gospodstvo, na katerem so se začeli zbirati puntarski oddelki. Večje skupine so se zbrale na Gorenjskem tudi na Bledu, ob Kokri in pri Kam-niku, na Dolenjskem pa pri Stični ter na Kočevskem. Po spo-ročilu poznejših letopisov mesta Krško naj bi uporniki tudi tu zavzeli in oplenili različne gradove in samostane. Plemstvo je v begu zapustilo graščine, tako da je prišel v uporniške roke bogat plen ne le v obliki zlatnine, marveč tudi v gradovih zbranih poljskih pridelkov. Iz Gorenjskega je segalo gibanje preko Karavank že tudi na Koroško. Tja so poskusili baje — vendar brez uspeha — udariti tudi štajerski kmetje sami. Vendar s Kranjskega ni podobnih podrobnih sporočil o uporuh kakršna so ohranjena s Štajerskega. Le za Notranjsko se poroča, da je padla v uporniške roke vrsta gradov in plemiških dvorcev ob Pivki. Le posredno je mogoče sklepati po posameznih sporočilih — tako naj bi upor zaprl stanovskim poslancem celo pot od Beričevega v Ljubljano — da je zajel kmečki upor tudi na Kranjskem precej širši obseg — poleg Gorenjskega in Notranjskega tudi okolico Ljubljane in vsaj nekatere predele na Dolenjskem ter da je bil tudi precej močnejši, kakor bi se zdelo po neposrednih vesteh o njem. Župniki so se umikali s podeželja v mesta, toda ta so bila vsaj delno tudi na Kranjskem bolj naklonjena upornim kmetom kakor pobegli gospodi. Kranj in Kostanjevica sta se na primer branila sprejeti v varstvo premoženje beguncev. Pač pa si je Ljubljana dala dosti skrbi s stražami proti upornikom. Toda tudi tu je morda povezan pretep, do katerega je prišlo 25. junija med jezuitskimi študenti in konjeniki, ki so prišli dušiti upor, s kakimi prikritimi simpatijami dela študentov za uporne kmete. Na precejšno širino uporniškega gibanja na Kranjskem kaže tudi to, da so še junija računali na ljubljanskem magistratu s tem, da utegne upor v deželi trajati še nekaj mesecev.

Vendar tudi tokrat — podobno kakor pri velikem hrvatsko-slovenskem kmečkem uporuh leta 1573 — gospoda ni prav nič zavlačevala z ukrepi proti upornikom. Še preden je napisal Maas

regimentu svoje poročilo, so bili poslani v Celje že komisarji, ki so prišli tja 1. maja. V Ostrovico in Laško so poslali upornikom pismene zahteve, naj se kmetje pomirijo, vrnejo zavzete gradove ter predložijo svoje pritožbe. Kmetje v okolici Celja so sicer poslušali ter prenehali vsaj z uporniškiimi akcijami, saj so tod okrog že vse gradove zavzeli, toda ker se je med tem upor s silno brzino širil preko svojega začetnega področja, so komisarji hkrati s posredovanjem med uporniki takoj prosili tudi za vojaško pomoč. Regiment sam se je obrnil do stanov 6. maja z ugotovitvijo, »da so začeli podložniki s tako nevarnim ravnanjem in uporom ter da je dobila stvar žal tolikšen obseg, da je treba uporabiti drugačna sredstva, da bi se preprečil splošni upor«. Štajerski stanovi so sicer naslednjega dne v prvem delu svojih sklepov predlagali, naj bi se nadaljevalo tudi mirno posredovanje, pri katerem naj bi sodelovalo poleg dosedanjih še več novih komisarjev, pa tudi nekateri drugi: za posredovanje pri upornikih so se menili obrniti — očitno še neobveščeni o dogodkih v Gornjem gradu — tudi na ljubljanskega škofa, pa tudi na cesarskega finančnega uradnika Franca Janeza Teuffenpacherja in poštne mojstra Luko Dollingerja v Vranskem, ki sta oba brez težav preživela upor in celo pisala pritožbo ostroviških upornikov komisarjem v Celju glede postopanja ostroviškega graščaka Schrattenbacha. Hkrati pa so zahtevali, da je potrebno preprečiti vse uporniške stike z advokati in agenti po mestih, ki so mogli otežiti vsakršno učinkovito vojaško akcijo proti upor. Poleg pomirjanja upornikov so namreč sklenili, da je treba takoj prositi od poveljstva v Vojni krajini 500 vojakov — 300 domačih pešcev (haramij), 100 huzarjev ter 100 »nemških knehtov«. Sami pa so se namenili vpoklicati plemiško vojsko; vendar so ta sklep že v kratkem spremenili in sklenili najeti v deželi dvesto vojakov, konec maja pa so tudi to število zmanjšali le na sto. Regiment je predlog sprejel, vendar pa poveljstvu Slavonske krajine ni sporočil glede vojaške pomoči točnih števil, marveč poziv, naj pripelje poveljnik Schwarzenberg toliko vojakov, kolikor jih je v tem času mogoče v Vojni krajini pogrešati brez nevarnosti za mejo. Že 9. maja so potrdili štajerski deželno-knežji svetovalci tudi vse druge predloge stanov.

Med 11. in 14. majem je prestopil Schwarzenberg, ki je pripeljal iz Slavonske krajine blizu 1300 krajišnikov (okrog 300 iz sestava prave najemniške vojske po utrdbah ter okrog 1000

drugih vojakov, ki tačas niso bili v vojski, pa so gledali v uporü priložnost, da z njegovim zatiranjem kaj zaslužiijo in — brez dvoma — tudi naplenijo), hrvatsko-štajersko mejo. Le kak dan za štajerskimi stanovi so se obrnili s podobno prošnjo za vojaško pomoč tudi kranjski stanovi do poveljstva Hrvatske vojne krajine. Tudi na Kranjsko je v kratkem prišla vojska okrog 700 krajišnikov; dne 18. maja je bila že pri Ljubljani. Tudi tokrat je torej — kakor pred šestdesetimi leti proti hrvatskim in slovenskim upornikom leta 1573 — pomagala vnovič utrditi razmajani fevdalni red v slovenskih deželah vojaška sila, zbrana v Vojni krajini. Ta vojska pa je s svojim postopanjem povzročila tudi zelo veliko škodo. Njen postopek je bil toliko znan, da Ljubljančani krajišnikov sprva sploh niso hoteli spustiti v mesto, pa tudi štajerski stanovi so se pritoževali, da je prišlo krajišnikov kar 800 več, kakor so jih prosili.

Schwarzenberg je že spotoma, že pred 16. majem, razbil oddelek upornikov, 19. maja pa je prispel z vojsko v Celje. O kakšnem večjem boju z uporniki pa tudi ni sporočil. Schwarzenberg je priredil 22. maja sredi uporne Savinjske doline, pri Žalcu, pregled vseh svojih čet, združen v vojaškimi vajami, da bi pognal upornikom strah v kosti. Res je zajel upornike po tem dogodku preplah. Povsod so se bili pripravljeni predati, uporniki iz trboveljskega in laškega gospostva — »najhujši« med vsemi — pa so dali 24. maja komisarjem v Celju celo sedem talcev.

Štajerski stanovi se dolgo niso mogli domeniti z graničarji glede plače, nezadovoljni, da jih je prišlo »polovico več, kakor so želeli; med njimi je dobršen del nenajetih vojakov, ki torej niso v sestavu vojske, navadna pridružena tolpa, glede katere je skrbeti, da bo povzročila vsakovrstne in deželi škodljive neprilike«; tudi po skušnji z njimi so morali ugotoviti, da jim je šlo res manj za obrambo dežele kakor za ropanje, plenjenje in nerednosti; »ne jemljejo plena le pri upornikih, marveč tudi pri zemljiških gospostvih ter pri njihovih zvestih podložnikih in odvažajo vse naropano iz dežele«. Še težje je bilo seveda, da so bile težave s prehrano. Krajišniki so pač jemali v okolici Celja vse, kar je bilo najti. Kmetje so se v razdalji nekaj milj (torej vsaj preko 15 km) od Celja umaknili iz svojih vasi, da bi se ognili plenilcem, in štajerski stanovi so trdili, da bo Celjska četrt po odhodu krajišnikov ostala povsem oplenjena. Zato so hiteli z nabiranjem svoje čete (100 pešcev), ki naj bi pod poveljstvom

Viljema Herbersteina prevzela sedaj, ko je bil red v glavnem že obnovljen, varstvo javnega miru. Toda prav nasilno postopanje krajišnikov z vsemi kmeti, upornimi in neupornimi, je vnovič dvigalo kmečko nezadovoljstvo, čeprav je stala v deželi tolikšna vojska. Ko se je približevala Herbersteinova četa od Vuzenice in mimo Maribora proti Celju, so ji kmetje med Konjicami in Celjem pripravili zasedo. Ob prihodu vojske so se seveda uporniki takoj razbežali. Uporniki so poskušali obnoviti gibanje tudi v Laškem. Vendar je bil 12. junija, ko je Schwarzenberg izročil poveljstvo v Celjski četrti Viljemu Herbersteinu, upor na Štajerskem že zaduščen. Skoraj prav ob istem času — 14. junija — so razbili plemiči kmečko uporniško vojsko tudi na Notranjskem, pri Šilentaboru. To je hkrati edini znani večji boj iz tega upora sploh. Drugod na Kranjskem so zadušili upor po vsem videzu krajišniki, delno pa morda tudi nemški najemniki.

Na Kranjskem so vodili preiskavo proti zajetim uporniškim voditeljem najprej v Ljubljani. Vendar so jih kaznovali zemljiški gospodje sami, le nekatere je moral obsoditi ljubljanski mestni sodnik. Nekateri uporniški voditelji so bili — kakor Jurij Levec v Ljubljani — obglavljeni in razčvetverjeni (kazen za razbojništvo), s tem da je bilo razobešeno njihovo truplo v svarilo kmetom na raznih javnih cestah, drugi so bili poslani na galeje ali pa na prisilno delo na Ogrskem. Podoben je bil tudi konec upora na Štajerskem. Tudi tu je sledila zadušitvi upora podrobna preiskava o tem, kdo se ga je vse udeležil. Ta preiskava je pokazala — kolikor so ohranjeni viri vsaj za okolico Polskave in Slovenske Bistrice — izredno širino upora. V Starošincah, Stražgojncah, Jablanah, Zgornji in Spodnji Polskavi, Črešnjevcu in Leskovcu so se udeležili — z izjemo nekaj županov — upora vsi kmetje; štirje kmetje iz Stražgojncev so bili dva dni celo pri upornikih v samostanu Studenice. V Celju je bilo zaprtih okrog 150 kmetov, od katerih so jih še junija poslali 17 na sodbo v Gradec, 130 pa je bilo sojenih kar v Celju. Dva sta bila obsojena na smrt (eden je bil obglavljen in razčvetverjen, drugi obešen), 26 so jih odpeljali v Devin na galeje, pet na prisilno delo na Ogrsko. Ostale pa so izpustili z denarnimi kaznimi. Šele po izvršitvi te kazni je oktobra odšlo iz dežele 112 najemnikov, ki so po odhodu graničarjev od junija dalje varovali plemstvo pred obnovitvijo upora. Kmetje so morali spet skloniti svoje glave, njihovi gospodje pa popravljati podrte gradove. Že sami stroški za zadušitev upora so bili sorazmerno

visoki. Na Štajerskem so izdali deželni stanovi skoraj 26.700 gol-dinarjev, na Kranjskem pa približno 19.200. Še težje gospodarske posledice so izzvala seveda pustošenja — ne le s strani upornikov, marveč tudi po najemniški vojski, zlasti po krajišnikih. Potrebna so bila še dolga leta, da sta si obe deželi spet opomogli.

VII. KMEČKA GIBANJA V DRUGI POLOVICI 17. STOLETJA

Podložniško breme pa je bilo tudi vnaprej pretežko, da bi ga mogli kmetje mirno nositi. Tako se je spet ponovila tista podoba, ki nam je znana iz šestih desetletij med hrvatsko-slovenskim in drugim »slovenskim« uporom. Spet so se vrstili iz leta v leto majhni, na posamezna zemljiška gospodstva ali celo na posamezne skupine krajev omejeni kmečki upori, ki jih je gospoda ali hitro zadušila s silo ali pa — zlasti kadar so bila v ozadju tudi kaka nasprotja med graščaki — spremenila v dolgotrajne pravde; seveda pa so se takšne pravde skoraj vedno nehale s kmečkim neuspehom.

Tudi v tem obdobju so bili na *Štajerskem* najbolj pogosti upori v široki okolici Ptuja. V drugih okoliših spodnje Štajerske je znano poleg dveh manjših kmečkih gibanj iz leta 1644 (v župniji Sv. Peter pri Kunšperku¹ — sedanji Bistrici — in upor proti župniku v Ostrovici pod vodstvom nekega Gregorja Fakina)² le še dvoje širših uporniških gibanj v *Savinjski dolini*. V začetku februarja 1650 so začela prihajati iz Savinjske doline — spet iz gospodstev Schrattenbacha — vznemirljiva sporočila. Na čelu upornikov v enem od teh gospodstev — Žovneku — je stal Boštjan Natek, ki je bil hkrati s svojim bratom že med voditelji upora leta 1635. Tudi sedaj se je upiral plačevati dajatve in se proti Schrattenbachu pritoževal pri uradih v Gradcu. Schrattenbach je tudi tokrat gibanje očitno nameraval zadušiti sam in je vrgel Nateka za par dni v ječo, vmes pa do dobra oplenil njegovo kmetijo, češ da si hoče tako nadomestiti njegove zaostale dajatve. Vsekakor so tudi tokrat imeli kmetje zvezo z odvetniki v Gradcu, ki so v imenu Schrattenbachovih podložnikov predložili regimentu v Gradcu pritožbo proti graščaku. Uporniško razpoloženje pa se je začelo širiti iz Ostrovice in Žovneka še dalje — v okolico Trbovelj in na posestva krške škofije med spodnjo Savinjo in Sotlo, kjer so se kmetje že tudi

zhirali na svojih sestankih. Stanovi in regiment so se odločili upor čim prej pomiriti zlepa, ker bi se sicer utegnil upor še hitreje razvijati. V Savinjsko dolino sta bila poslana konec februarja dva »nepristranska« komisarja, da bi zaslišala obe strani o njunem sporu. Podložniki so se pritožili, da morajo nositi v zvezi z vojaškimi prehodi težka denarna bremena, ki naj bi jim jih gospodstvo poravnalo, ker gredo preko tistih meja, ki so jih določali patenti; zlasti velja to za dajatve v zvezi s prehrano vojske, kadar se ustavlja na gospodstvu; končno so predlagali, naj bi se delo za pripravo ob prehodu vojske obračunalo od redne tovarniške tlake, ki jo dolgujejo gospodstvu. Graščak je vse podložniške zahteve odločno zavrnil, čeprav je priznal, da so dajatve za vojsko v resnici presegale zakonite dolžnosti in da bi jih kazalo nadomestiti iz deželne blagajne. Očitno pa se je komisarjem posrečilo kmete pomiriti, delno tudi z omejitvijo njihovega potovanja: vsak kmet, ki bi prišel iz Ostrovice, Laškega ali krških gospodstev v Celje, naj bi bil namreč po ukazu z dne 23. marca zaprt.³ Prav v tem okolišu je prišlo dobrih dvajset let pozneje vnovič do začetkov širšega uporniškega gibanja. Tokrat je bilo izhodišče na gospodstvu Žovnek, ki ga je imel v zastavi grof Wagensperg. Leta 1673 so se tamošnji podložniki uprli plačevanju deželnih davkov. Do pomladi 1674 se je položaj toliko zaostril, da so se 11. aprila obrnili deželni stanovi na regiment s prošnjo za vojaško pomoč, pri čemer so se tokrat postavili že od začetka ostro na stran zemljiških gospodstev: zaradi davkov, za katere morajo jamčiti in ki jih zaradi uporov ni mogoče izterjati od podložnikov, bi namreč po njihovem mnenju »mogel postati gospodstvom nadaljnji obstoj nemogoč, in to toliko bolj, ker si kmetje predrznejšo sedaj na skrajno kazniv način zapostavljati dolžno pokorščino in se upirati dajatvam«. Deželni in deželno-knežji komisarji, ki so posegli v razmere, so sicer razvoj kmečkega gibanja očitno zadržali, toda 14. avgusta je moral le dati dvorni vojni svet na razpolago 700 mož, ki so jih nastanili v trga Braslovče in Mozirje ter v vrsto vasi na desnem bregu Savinje južno od Braslovč (Poljče, Zakel, Gline, Trnava, Gomilsko, Šent Rupert, Prekop). Vendar tudi to kmetov še ni pomirilo, posebno ker so komisarji ugotovili, da vzrok za kmečko nezadovoljstvo niso bili le davki, marveč tudi koristi zemljiškega gospodstva. Sredi januarja (18. I.) 1675 je namreč regiment sam prevzel pobudo in opozoril deželne stanove, da jim je gotovo znano,

»kako veliki so v tej štajerski deželi spori med različnimi gospodstvi in njihovimi podložniki, in da so prišli tako daleč, da je treba skrbeti zaradi pravega kmečkega upora, če ne bo pravočasnega ozdravljenja«, pri tem je pustil odprto vprašanje, ali je vzrok za te spore v »kmečki nespameti, hudobiji ali upornosti«, ali pa »morda v pretrdem ravnanju do podložnikov s strani gospodstev, njihovih oskrbnikov in uslužbencev«, toda vendar je za bodočo preiskavo že posebej naložil, da je treba »tudi pri gospodstvih popraviti in ustaviti nerednosti in zlorabe tako z večjimi davčnimi obremenitvami podložnikov, kakor jih izkazujejo sklepi deželnih stanov, kot tudi s prekomerno tlako in drugim izkoriščanjem, česar se menda, kakor se sliši, doslej preveč svobodno poslužujejo nekatera gospodstva«. Stanovi so sicer spet trdili, da je edini vzrok nemirov »trdovratna domišljavost navadnega kmeta«, toda kljub temu so poskrbeli za varnost svojih članov s predlogom, naj bi kaznovali morda le krive zemljiške gospode »na mošnji«, zato pa glavne kmečke podpihovalce — v svarilo ostalim podložnikom — »z neusmiljenim odvzemom telesa in življenja«. Položaj se je že toliko zaostрил, da so stanovi za primer, da bi se izkazalo posredovanje komisarjev za brezuspešno, prosili tudi za pomoč vojske iz Slavonske krajine. Toda v noči med 14. in 15. februarjem so nenadno prijeli 28 poveljnih kmečkih voditeljev po vaseh žovneškega gospodstva (poleg omenjenih še v Orli vasi in v Kapli), jih zaprli v Celju in jih pozneje strogo obsodili v Gradcu. Gibanje, ki je bilo tako oropano svojih voditeljev, se je sicer še povzpelo do brezuspešnega spopada z vojniki, nastanjenimi v Mozirju, in do kmečkih sestankov v širši okolici, potem pa so se kmetje polagoma pomirili in so se zadovoljili s pritožbami proti graščakom na oblasti v Gradcu.⁴

Pogostejši pa so uporili na *Ptujskem polju in v Halozah*. Leta 1645 je bil ptujskogorski tržni sodnik Mihael Schrott uradno posvarjen, naj ne hujša minoritskih podložnikov proti gosposki in naj jim ne izdeluje pritožb, ki kažejo nezadovoljstvo s konventom.⁵ Določbe kužnega reda, zlasti tiste o stražah okrog okuženih krajev, iz katerih ni bilo dovoljeno odhajati, ob kugi leta 1646 (pobrala je v deželi okrog 10.000 ljudi, največ v »četrti južno od Drave«) so povzročile upor v gospodstvih Spodnja Polskava, Slivnica in Račje. Zato je bila ustanovljena posebna »leteča četa« proti upornim kmetom, ki so jo vzdrževali s posebno novo dajatvijo v Celjski četrti (po 15 kr. na osebo). Upor sta pomirila

Hohenwart s svojo »letečo četo« in braslovški župnik Filip Terpin, »slovenski Cicero«, ki je v decembru zlepa pregovoril najprej kmete v Šikoli, Stražgojncih in Pongrcih, nato pa še v Orešju, Dobrovcih in Sv. Marjeti.⁶ Leta 1650, istočasno kakor se je razvijal upor v Savinjski dolini, so se pritožili farani župnije Slivnice (iz krajev Slivnice, Orehove vasi, Hotinje vasi, Račjega, Brezule, Podobe, Prepol, Trnič, Sv. Marjete in Dobrovca) v Studenicah, ki so imele to faro pod seboj, zoper svojega župnika. Trdili so, da ne opravlja v redu svojih dolžnosti, zato pa da zahteva za razne obrede dva do štirikrat večja plačila, kakor bi jih smel. Zahtevali so, naj samostan župnika odstavi, sicer bodo sami storili »nekaj hudega«. Ker je župnik zavračal vse kmečke trditve kot neresnične, je samostanska priorica zavrnila njihovo zahtevo kot »zločinsko zahtevo« in »samovoljno zaroto«. Nato so 13. februarja župnika sami nagnali, ko je s pomočjo župnikov iz sosednih krajev prav pobiral cerkveno desetino. Z vojaško pomočjo se je sicer vrnil nazaj v župnijo, toda v začetku maja so ga znova nagnali in tako se je vrnil v župnijo mir.⁷ Več desetletij je trajal spor med ptujskimi minoriti in samostanskimi podložniki v Majšperku in okolici ter se večkrat povzpел do pravih spopadov.⁸ Poglavitni vzrok je bila težnja samostana, da poveča tlako preko tiste mere, ki je bila določena v urbarju. Prav spor leta 1649 je bil rešen z deželnoknežjim odlokom, naj podložniki opravljajo tisto tlako, ki je »v deželi običajna«, toda ob tlaki jim mora dati samostan hrano in vino. Čez deset let je spet zavrelo. Ko je gvardijan 29. oktobra 1658 v Majšperku popisoval vinsko desetino, je s svojim krivičnim postopkom zbudil kmečko jezo in so ga ubili, pri čemer jih je vodil Matija Kovačič iz Stoperc. Ko je prišel 8. decembra v vas provincial z vojaki, da bi pokoril upornike, so nagnali tudi njega. Vendar so se začasno zadovoljili s pravdo in se pritožili pri deželnem glavarju. Ta in poznejše pritožbe kmetov (iz let 1662 in 1671), ki se v vrsti stvari seveda ponavljajo, kažejo, da je bil vzrok kmečkega nezadovoljstva v celotnem samostanskem postopku proti podložnikom: samostan zahteva namesto treh dni na teden tlako vsak dan, in to ne le od kmetov, marveč tudi od gостаčev, ki nimajo dodeljene samostanske zemlje; posmrtnino pobirajo od vsega premoženja in ne le od nepremičnin, protipravno pa odvzemajo »kupno pravo« do zemlje; namesto desetine pobirajo od pridelkov petino; podobno izterjujejo v dvojni vsoti tudi

deželne davke, pa tudi za železo, ki so ga morali kupovati pri samostanu, so morali plačati še enkrat več, kakor so iste stvari stale v Ptuj; posebej so se pritoževali zaradi izkoriščanja sodstva, kajti samostanci so večkrat zapirali ljudi, dokler se niso odkupili s plačilom visokih denarnih kazni. Tem splošnim pritožbam so pozneje pridružili še dve ožji — glede smrti, ki je doletela kmečkega voditelja Kovačiča brez sodbe v samostanski ječi, in glede neke »sumljive ženske«, ki so jo imeli menihi od 1662 na svoji novi pristavi; očitali so jim pa nečedno življenje tudi s podložnicami. Menihi so poskušali zatreti upornost najprej s silo; nek frater je zažgal Kovačičevo hišo, Kovačiča pa je ujel — ko se je upor proti tlaki nadaljeval — general Leslie, graščak na ptujskem gradu, in ga izročil minoritom. Že pred napovedanim procesom je zaradi mučenja umrl v zaporu. Ker pa to kmečkega odpora ni zlomilo, so menihi najprej zahtevali odpravo omejitve o tlaki iz leta 1649 »zaradi odprave škode za samostan in njihovih stroškov, kakor tudi da se obnovi enotnost in pravica«, nato pa so nesramno zanikovali podložniške podatke o svojem upravljanju zemljiškega gospostva. Končno so se podložniki zatekli k cesarju (leta 1671) in po prihodu več komisij jim je to vendarle prineslo vsaj delen uspeh. S posebnim cesarskim ukazom, ki so ga podložnikom brali v slovenščini, je omejil dajatve samostanu in jih celo vrsto zavrgel kot neopravičene, ukazal, naj se izboljša nravno življenje menihov in nadzoruje pobiranje davkov s tem, da se plačilo kmetom pismeno potrdi, omejil je tlako na dva do tri dni na teden — čeprav so po dva dni dolgovali tlako tudi gostači — in celo zapovedal, da morajo menihi vrniti globe iz zadnjih dvajsetih let, sami nositi stroške za sodišče in prenehati z mučenjem jetnikov v ječi. Ta ukaz je najboljšo potrdilo, da so podložniške pritožbe prikazovale resničen položaj.

Vzporedno s tem dolgoletnim upiranjem je prišlo do manjših kmečkih uporov tudi v sosedstvu. V Ljutomeru so meščani in okoliški kmetje leta 1661 napadli passauske dragonce, ker so nalagali kontribucije ter zase in za konje zahtevali hrano brez vsakega plačila; obenem s poveljnikom je precej vojakov padlo, ostali pa so se morali umakniti v Radgono.⁹ Ozadje kmečkega upora proti vurberškemu gospodu Juriju Guntherju Herbersteinu je predstavljal spor med Herbersteinom in ebensfeldsko graščakinja Terezijo Galler za lov v dravskih rokavih pri Loki in Šentjanžu na Dravskem polju. Leta 1662 sta se pogodila, da ima Herber-

stein pravico loviti ribe v zadnji tretjini teh rokavov, kadar Drava nima z njima stika, sicer pa da pripada pravica do ribolova samo njemu. Da bi preprečili povodnji na svojih posestvih, so kmalu po tem dogovoru zgradili kmetje ob začetku loškega rokava jez; Herberstein pa je upal, da bo prav ta rokav najprej dosegel stik z Dravo in ga je poskušal celo pospešiti s kopanjem jarkov. Šentjanški rokav pa je zagradil z dovoljenjem ebensfeldske gospe grof Khisl. Herberstein je gledal seveda v obojem kršenje svojih pravic. Večkrat je prišel z oboroženimi hlapci in poskušal oba jeza podreti; ebensfeldskim podložnikom je škodoval tudi z lovom in gonjo po njivah, pa tudi streljal je za njimi, jih dal pretepati in jim nalagal razne ostre kazni. Leta 1676 mu je grofica, sita prepira, celo hotela za majhno ceno prodati sporni del posestva, pa je ponudbo odklonil, češ da bo tudi tako dosegel, kar hoče. Vse to je drastičen primer, kako je moral kmet trpeti pod samovoljo graščakov. Ko je v maju leta 1677 v resnici podrl loški jez in je voda zalila kmečke njive in travnike, je prekipela jeza podložnikov in na graščini Ebensfeld. Ebensfeldska upravitelja Grafenauer in Golob sta zbrala 200 do 300 kmetov, ki so Herbersteina, ki je ob razbitem jezu lovil ribe, napadli in ubili. Imeli so srečo, da so to storili v okviru borbe za posest med dvema zemljiškima gospodoma. V procesu, ki je nastal zaradi tega napada, se je namreč postavilo graško sodišče na stališče rimskega prava, ugotovilo, da je šlo za ukazano samoobrambo in kaznovalo krivce samo z ječo in z izgonom iz dežele (1682).¹⁰ Herberstein je imel težave s podložniki tudi na svojem gospodstvu; tako so se v Framu že leta 1674 uprli proti pretiranim zahtevam glede tlake.¹¹ Vrsta kmečkih uporov na Štajerskem v tem obdobju se sklepa z napadom podložnikov na cesarskega glasnika v Konjicah (leta 1677), ki je prišel zaradi prepovedi tovorjenja morske soli;¹¹ ta napad je med prvimi znanilci kmečkega spoznanja, da krivci njihovih bremen niso le graščaki, marveč tudi denarne zahteve vladarja, spoznanja, iz katerega je nekaj desetletij pozneje že povsem jasno rasel veliki tolminski kmečki punt leta 1713.

Na *Kranjskem* so bili upori redkejši, čeprav so imeli delno podobne vzroke kakor na Štajerskem. Med pojave kmečke upornosti spada seveda tudi dolgoletna pravda med freisinškim škofom ter njegovimi podložniki okrog vprašanja povečanja tlake ali robotnine, ki smo jo že spoznali (gl. zgoraj, str. 274).

Ob tej pravdi so se namreč škofjeloški podložniki povezali v kmečki zvezi, za katero so pobirali tudi svoj poseben davek. V istem času so se škofjeloški podložniki z uspehom uprli uvedbi nove mitnine (1646—1654), pa tudi pretežkim dajatvam za vojsko v deželi (leta 1650).¹² Do kmečkega spopada s podivjanimi vojaki je prišlo leta 1656 v Cerovcu pri Novem mestu. Kot odškodnino so morale plačati prizadete soseske ob poravnavi januarja 1657 1000 tolarjev kazni.¹³ Obisk cesarja Leopolda I. na Kranjskem leta 1660 so uporabili smledniški podložniki, da so se mu ob njegovem prihodu v Ljubljano pritožili, da so jim povišali primščino od 10 tolarjev na 50 do 100 goldinarjev, tlako, ki so je bili včasih dolžni po 12 dni na leto, pa da morajo opravljati vsak dan.¹⁴ Vendar niso ničesar dosegli. Isto priložnost so — prav tako brez uspeha — uporabili tudi škofjeloški podložniki. Vendar pa so ostali združeni v zvezo, ki je pobirala puntarski davek za pravičanje z gospostvom, še vsaj deset let.¹⁵ Kočeverji so se že od leta 1653 upirali raznim dajatvam, služnostim in krivicam, ki so jim jih prizadevali njihovi novi gospodarji, Turjaški. Leta 1661 pa so tudi njihove pritožbe dokončno zavrnili. Zato je nastal tu leta 1662 odkrit upor, ki pa ga je plemstvo kmalu zadušilo. Nekaj kmečkih voditeljev so pobili, druge pa pognali iz dežele. Leta 1677 je tudi tu prišlo do spopada z nasilnimi vojaki, vendar so kmetje, ki jih je 8 padlo, štirje pa bili smrtno ranjeni, boj izgubili.¹⁶ Leta 1675 je prišlo do kmečkih nemirov v gospostvih Križ, Kamnik, Mengeš in Brdo pri Podpeči na Gorenjski ravnini, vendar je upor obtičal v svojih začetkih.¹⁷ Daljši spor pa so imeli smledniški podložniki, ki so se v letih 1684 do 1688 upirali prekomerni tlaki: plačevali so robotnino, kljub temu pa so zahtevali od njih tudi delo in to skoraj vsak dan. Zlasti težke so bile vozne tlake na trg v Ljubljano, za kajžarje pa tlaka v zvezi s pašo graščinske živine na planinski paši in tovorjenje sira. Njihovo gibanje je podpiral tudi francoski alkimist Peter Cattin, ki je prebival pri Ruessensteinu na gradu Strmolu. Kmetje pa so našli in kupili tudi stari graščinski urbar, ki je nalagal manjše dolžnosti kakor novi urbar iz leta 1674. Sklenili so, da bodo ubili vsakogar med seboj, kdor bi plačal ali delal gospodu več, kakor je bilo določeno po starem urbarju. Na razpravi zaradi kmečke pritožbe so kmetje pravdo izgubili. Zapovedano jim je bilo, naj opravljajo v deželi običajno tlako, toda tudi smledniškemu zakupniku Pernburgu je bilo ukazano,

da se mora pri svojih zahtevah ravnati po novem urbarju in ne prehajati tudi njegove določbe. Ker Pernburg ukaza ni poslušal, so se podložniki znova pritožili, Pernburg pa se je proti tej tožbi branil z drugo, namreč da pripravljajo kmetje »pravi splošni upor«. Kmečko upiranje se je nadaljevalo še do leta 1677. Končno pa je spet zmagal zemljiški gospod. Da bi podložnike zastrašili in zatrli odprto upiranje, so glavnega uporniškega voditelja, Jakoba Stareta, obglavili pred spodnjimi kranjskimi mestnimi vrati (6. aprila 1688), na gospostvo pa so poslali 200 krajišnikov in s tem gibanje zadušili.¹⁸ Leta 1705 je prišlo do krajevnih uporov v Lanšprežu pri Mirni na Dolenjskem, kjer so uporniki zaradi preostrega izterjavanja mesnega krajcarja sežgali na grmadi upravitelja tega gospostva in zakupnika mesnega krajcarja, Knifca, ter v Črnomlju, kjer so zaradi istega vzroka ubili grofa Liechtenberga.¹⁹ Tudi tu se torej pojavlja kot vzrok upora že državni davek in v Lanšprežu celo že isti poglavitni nasprotnik, kakor par let pozneje na Tolminskem, davčni zakupnik. Bliže starim vrstam upora pa je bil še upor v habsburškem delu Istre, do katerega je prišlo leta 1712 zaradi sporov med tamošnjimi podložniki in upraviteljem Pazinske knežije, Gaetanom Marottijem. Gibanje pa ni ostalo omejeno na Istro, marveč se je širilo tudi na Kranjsko, zaradi česar je razglasil deželni glavar v vsej deželi cesarjev ukaz (z dne 10. avgusta), ki je prepovedal vsa kmečka zborovanja.²⁰

Na *Goriškem* so poročila te vrste še bolj skromna. Iz tega časa poznamo le dva nastopa proti župnikom. Bovčani so leta 1675 pometali na cesto vse premoženje svojega župnika Jurija Klonkona, odrekli so mu bero in se proti njemu pritožili pri cesarju.²¹ Podobno so Tolminci leta 1699 odnesli kar župnika samega iz župnišča na Šentviški gori do farne meje in ga nagnali.¹¹

Vsa ta poročila, čeprav niso redka, so nam ohranila prav gotovo le del kmečkih nastopov te vrste. Brez dvoma bodo nove preiskave odkrile še nove in nove kmečke uporniške nastope v malih krajevnih merilih. Prav gotovo je pa tudi, da za številne takšne nastope viri sploh niso ohranjeni. Pa vendar tudi ta poročila o kmečkih uporniških gibanjih, ki so bila v tem poglavju kratko povzeta, opozarjajo na vrsto zelo značilnih potez v razvoju našega podeželja v 17. stoletju.

Pomiritev med vladarjem in fevdalci v varstvu nastajajočega absolutizma je očitno fevdalni red utrdila in preprečila tako

široka uporniška gibanja, kakršna so se izražala v 16. stoletju in zadnjič leta 1635. Dobro izvežbana stalna vojska je bila premočna, njeno orožje pa sorazmerno mnogo boljše od podložniškega ali od orožja plemiške vojske v 16. stoletju. Zlasti je pomenila za plemstvo močno oporo krajišniška vojska v sorazmerno bližnji Hrvatski in Slavonski krajini. Zato se zaradi hitrih ukrepov plemstva in vojske noben upor ni mogel razviti več širše kakor na območju enega ali kvečjemu nekaj zemljiških gospostev. Toda celo v teh razmerah se je moral fevdalni red neprestano boriti za svoj obstanek — od gospostva do gospostva. Ta borba je brez dvoma vladajoči družbeni red slabila: nalagala je kljub majhnim neposrednim uspehom puntarjev sorazmerno precejšnje nove stroške za njegovo vzdrževanje. Tlaka, pri kateri so itak kmetje hranili svoje moči in so približno sto let pozneje izračunali, da je rezultat enodnevnega dela tlačana ob tej dolžnosti vreden samo za eno tretjino plačanega najetega delavca, je bila v resnici seveda vredna še znatno manj, če je moral gospod poskrbeti in plačati vojaško pomoč, da je do tlake sploh prišel. Za vojsko proti puntarjem je bilo prav tako treba šteti težke denarje. Končno pa tudi krajišniki, kadar so oplenili kako uporniško vas, niso škodovali samo kmetom, marveč prav tako tudi graščini in državi. Kmetu je bilo namreč vselej najprej treba zagotoviti toliko, da je mogel sploh živeti — šele potem je mogel odrajtovati svoje dajatve in davke. Prav tu je doma nekajkratno milejše postopanje z uporniki, kajti prazne kmetije bi bile za graščaka brez vrednosti. Tako ti upori, najsi so puntarji že dosegli kakšen uspeh ali ne, vendarle neprestano rušijo gospodarsko moč zemljiškega gospostva in gospodarske temelje fevdalnega družbenega reda. Prav v tem je njihov pglavitni širši pomen, zaradi katerega ti navidez drobni dogodki, očrtani ali naštetí v tem poglavju, vendar daleč presegajo svoj krajevni okvir.

Poleg tega pa pričajo vsi ti dogodki, da vsaj dve lastnosti, ki so jih na podlagi slovenskega razvoja od srede 19. do prvih desetletij 20. stoletja tako pogosto imenovali za značilne za slovensko ljudstvo na sploh, nista kar nič značilni za njegovo zgodovino, če jo pogledamo pod širšim zornim kotom. Tu mislim na poudarjanje pohlevne poslušnosti in na povezanost s cerkvijo. Ali je mogoče sploh govoriti o pohlevni poslušnosti pri kmetih, ki so se iz leta v leto na vse mogoče načine tako trdovratno branili proti bremenom, ki so jim jih nalagali graščaki? Ali ne

kažejo sami podatki, ki so navedeni zgoraj, da je večji del duhovščine v tem boju stal na nasprotni strani, na strani graščakov in ne na strani kmetov? To je podoba, ki jo bomo videli še povsem živo ob koncu kmečkega boja za osvoboditev izpod graščinskega jarma, v revolucionarnem letu 1848, in ki se je šele po koncu fevdalnega reda zaradi posebnih okoliščin nastajanja kapitalizma na Slovenskem začasno nekoliko spremenila. Toda prav ta uporniška gibanja, v katerih se je skozi stoletja kazala volja slovenskega ljudstva po družbeni osvoboditvi, kažejo na kako stare korenine je v resnici navezal narodnoosvobodilni boj leta 1941 svoj program.

VIII. SPREMEMBA ZNAČAJA KMEČKIH UPOROV. VELIKI TOLMINSKI KMEČKI PUNT LETA 1713

Razvoj absolutne države in nova davčna politika sta izzvala tudi spremembo značaja kmečkega gibanja. Kmečka upornost se je začela obračati tudi proti novim bremenom, dokler se to ni povsem jasno pokazalo v »drugem« ali »velikem« tolminskem uporu leta 1713. Kmečki upori, ki jih srečujemo na Slovenskem v začetku 18. stoletja, se bistveno razlikujejo od malih in velikih kmečkih uporov od 15. do 17. stoletja. Prejšnji upori so bili obrnjeni v prvi vrsti proti fevdalni gospodi zaradi raznih dajatev in služnosti, ki so jih dolgovali podložniki svojim graščakom. Tudi kolikor so se ob teh uporih branili plačevanja izrednih davkov, je bilo to povezano s podložniškim prepričanjem, ki je v resnici ustrezalo tudi stvarnemu stanju, da so se s temi davki v dobršni meri okoriščali tudi graščaki sami. V začetku 18. stoletja pa so se obrnili upori tudi — delno celo predvsem — proti državnim bremenom in proti državnim organom. Prav davki in način njihovega pobiranja so imeli bistveno večji delež med njihovimi vzroki.

Kakor smo že videli, sta se med vedno pomembnejšimi indirektnimi davki v 17. stoletju postopno uveljavljala tudi davek na meso in vino, sprva v obliki mitnine, nato pa v obliki nekake užitnine.¹ Leta 1698 je bilo za vse dežele odrejeno plačevanje »mesnega krajcarja« (po 1 kr. od funta), 1705 pa splošni davek tudi na pijače.² Ta nova finančna politika je prišla do veljave tudi na Tolminskem, kjer je padlo njeno uveljavljanje prav v čas, ko so bili kmetje že itak hudo vznemirjeni zaradi sporov s tolminskim glavarjem, grofom Coroninijem. V zvezi z izvajanjem splošnih odredb je bil namreč naložen tudi Goriški nov užitninski davek na meso v vsoti 5000 goldinarjev in na vino v vsoti 7000 goldinarjev letno. Izterjavo obeh davkov pa je prevzel v zakup dotedanji goriški stavbni pisar Jakob Bandeu (Bandel). Pri

svojem oprasku je bil zelo strog in koristolovski: v štirih letih je obogatel. Tudi njegovi pomočniki so mu bili v tem podobni.

Vpeljava davka je padla poleg tega še v čas hudih prirodnih nesreč. Od leta 1708 naprej so se vrstile izjemno slabe letine, od leta 1711 do 1714 pa je razsajala živinska kuga, ki je pobrala mnogo goveje živine. Zaradi te kuge je Beneška republika po letu 1709 večkrat — tako tudi 1713 — zaprla svoje meje za vsako trgovino z vzhodnimi deželami. Leta 1713 se je vsemu temu pridružila spet tudi slaba letina zaradi preobilnega deževja.³ Kmečko nezadovoljstvo spričo novega davka in načina njegovega izterjevanja je bilo torej več kakor razumljivo. Do prvih kmečkih nemirov zaradi njihove vpeljave je prišlo že leta 1705 na Dolenjskem (v Lanšperžu in v Črnomlju).⁴

Leta 1713 so te razmere sprožile »veliki tolminski punt«, ki pa je bil v resnici le začetek precej večjega uporniškega gibanja. To je zajelo skoraj vso Goriško in tudi del Kranjske.⁵ Tolminci so se upirali novemu davku, odkar je bil uveden. Bandeuvega brata, župnika na Šentviški gori, ki je prigovarjal kmetom, naj v redu plačujejo davek, katerega je pobiral njegov brat, so preprosto pognali iz njegove župnije. Pri sporih z grofom Coroninijem pa so jih nasprotno nekateri duhovniki celo podpirali in učili župane, kako naj se ustavljajo grofovim ukazom. V začetku 18. stoletja je pri teh sporih s tolminskim glavarjem vodil kmete Štefan Golja s Kneže, ki je bil tudi na čelu kmečkega poslanstva na Dunaj. Pritožba pa ni uspela: večino poslancev so zaprli, pobeglemu Golji pa so zaplenili kmetijo v državno korist.⁶

Tako je začelo na Tolminskem, kjer so bili kmetje pri plačevanju novega davka že za nekaj let v zaostanku in je Bandeu vedno huje pritiskal z zahtevo, naj ga poravnajo, čedalje bolj vreti. Punt so pripravljali zlasti »tako imenovani Ivan Miklavčič, vulgo Gradnik, podložnik gospodstva Kanal iz Ročinja« (to je resnično ime voditelja, ki ga navadno navajajo le kot »Ivana Gradnika«!),⁷ Gregor Kobal, Lovrenc Kragulj, Martin Munih in še nekaj drugih. Najprej so zajele puntarske priprave vasi v širši okolici Mostu na Soči — od Ročinja preko Sel, Idrije pri Bači, Roč do Šentviške gore, pozneje pa so se pridružili gibanju tudi kmetje ob Soči navzgor do Kobarida, pa tudi Čepovanci, Tribušarji in Banjškarji. Povezali so se v kmečki zvezi, za katero so plačevali tudi poseben puntarski davek. Ko je Bandeu s svojim

novim poskusom, da bi izterjal zaostali dolg na davku od Tolmincev, nepričakovano sprožil uporniški plaz, je kmečka organizacija očitno že precej dozorela.

Bandeu je namreč marca 1713 hotel prisiliti Tolmince k plačilu davčnih zaostankov s tem, da je dal v Gorici zapreti nekaj Tolmincev, ki so prišli v mesto zaradi kupčije z žitom in soljo, in zaseči njihov tovor. V odgovor se je zbralo 27. marca okrog 500 Tolmincev, da bi šli v Gorico in osvobodili zaprte rojake. V Solkanu jih je srečal tolminski glavar grof Coronini in zvedel za njihov namen, da v Gorici obračunajo z Bandeum. Ker jih ni mogel pregovoriti, se je hitro vrnil v mesto in obvestil o kmečkem pohodu namestnika deželnega glavarja, grofa Leopolda Adama Strassolda. Strassoldo se je nemudoma napotil s četo dragonov in mušketirjev proti kmetom, jih prestregel še v Solkanu pri pokopališču ter jih najprej zlepa poskusil zavriniti domov. Tolminci pa se niso podali. Zahtevali so, da jim morajo najprej pokazati prijete rojake, šele potem pa da bodo povedali svoje zahteve. Tako je glavarjev namestnik nastopil s silo. Vojaki so res razgnali kmete in ujeli še 25 novih ter jih odpeljali v zapor na goriški grad. Že ta nastop pa je nagnal Bandeuu v kosti toliko strahu, da se je takoj umaknil iz mesta na goriški grad.⁸

S tem pa zadeve še ni bilo konec. Strassoldo je sicer dal zasesti solkanski klanec proti napovedanemu še mnogo večjemu puntarskemu pohodu z oddelkom brambovcev in nekaj mušketirji, toda brez uspeha. Dogodki prihodnjega dne, 28. marca, so glavarjevega namestnika popolnoma presenetili. Brambovci so se namreč pridružili puntarjem, tako da je mušketirjem ostal samo beg. Tako so Tolminci okrog poldneva iznenada in kar nenapovedani in po sporočilu sodnika goriškega mesta Brunettija »korakali v veliki množici (menda okrog 5000)⁹ proti trgu, oboroženi z gorjačami, meči, sabljami, puškami, cepci in drugimi vrstami kmečkega orožja«. ¹⁰ Preden je bilo mogoče kaj ukreniti za obrambo mesta, jih je bil trg poln in grad odrezan od mesta. Puntarji so se zbrali najprej pred hišo glavarjevega namestnika, ker so hoteli, da osvobodi zaprte Tolmince.

Strassoldo je nemudoma poklical Brunettija in zahteval, naj se meščani oborože proti upornikom. Toda meščanom so bile prepovedane strelske vaje in zato je bilo orožje spravljeno v orožarni na gradu, od koder ga »ni bilo mogoče skrivaj prinesiti

v mesto, ker je bilo že polno upornikov«. Kmetje so s svojim nenadnim prihodom odrezali orožarno od mesta in onemogočili vsako obrambo, tako da so preostala le še pogajanja. Tudi ta pogajanja je vodil v Strassoldovem imenu Brunetti. Puntarji so izjavili, »da niso prišli, da bi naredili karkoli zlega v mestu, marveč da hočejo osvoboditi sol in konje zaplembe, odrejene nekaj dni prej po navodilu gospoda Bandeua, zakupnika daca na vino in meso, zaradi nekaterih njihovih Tolmincev, da hočejo osvoboditi tudi ljudi, ki so bili prijeti prejšnjega dne in da hočejo obračunati z imenovanim Bandeuom, za katerega so trdili, da mu niso dolžni nobene stvari«. Brunetti jih je sicer poskušal pregovoriti, naj samo izroče pritožbo glavarjevemu namestniku, odloči pa naj o sporu cesar. Puntarji pa niso popustili in so grozili, da jih bo prišlo v mesto še več — do 20.000 — in da bodo vse razdrli, če jim ne bodo ustregli.

Prav to so zahtevali kmetje tudi od Strassolda, ko je prišla končno predenj puntarska delegacija. Strassoldo bi bil sicer pripravljen osvoboditi ljudi, zaprte na Bandeuovo naročilo ter njihove tovore in živino, nikakor pa ne ujetnikov iz spopada v Solkanu, češ »da nikakor niso bili zaprti zaradi daca, marveč le zaradi tega, ker so izgubili dolžno spoštovanje, ko so prejšnji dan imeli predrzno klobuke na glavi vse do konja in so predrzno govorili, in da zato morajo biti kaznovani«. Kmečki poslanci so bili po tem odgovoru glavarjevega namestnika že pripravljeni na popuščanje in so odšli z Brunettijem pripraviti potrebno pritožbo, toda prav tedaj je prišlo upornikom v mesto na pomoč veliko število podložnikov kanalskega gospostva. Tedaj so kmetje začeli zahtevati takoj popolno osvoboditev vseh dacov in so se upirali temu, da naj se zadovoljijo le s pritožbo, čeprav je bila že napisana. Odpravili so se k Bandeuovi hiši, ki so jo poškodovali in oplenili.

Strassoldo se je v strahu pred puntarji umaknil iz svoje hiše v mesto na goriški grad, toda bojazen, da bi se utegnili maščevati kmetje še kakemu drugemu med fevdalci, ki so živeli v mestu — odpravljali so se že razdirat tudi hišo grofa Thurna — in da bi se mogli povezati še z meščani, ga je končno prisilila k novemu pogajanju. Proti večeru je končno izročil Brunettiju vse ujetnike, naj jih osvobodi. Vendar so se uporniki morali zavezati, da se bodo takoj vrnili na domove. Nekateri med njimi so sicer vendarle še poskušali napasti Thurnovo hišo v Gorici, toda Brunettiju

se jih je posrečilo odvrniti od te namere. Pred mestom so sicer puntarji še enkrat zahtevali, naj jim izroče pismeno osvoboditev vseh dacov ter predajo Bandeua, vendar so se na kraju zadovoljili z zagotovilom, ki jim ga je v Strassoldovem imenu dal Brunetti, namreč da bodo preiskane vse pritožbe proti Bandeuu, da ne bo več smel pleniti njihovega premoženja in da bo poskrbljeno, da v bodoče ne bodo plačevali za davek več, kakor je odrejeno v cesarskih ukazih.

Nekaj puntarjev je sicer še ostalo v mestu, toda prihodnji dan so se obožovali meščani, hkrati pa je prišlo iz Gradiške za nekaj dni na pomoč nekaj sto vojakov, večinoma brambovcev, tako da v mestu ni bilo več kaj opraviti.¹¹ Pač pa se je obrnilo ob povratku nekaj sto puntarjev v Števerjan, kjer so porušili hišo barona Tacca in nato zanesli seme upora v Brda.¹² Skoraj hkrati s pohodom Tolmincev v Gorico pa jih je okrog 1000 29. marca napadlo tudi mitnico v Kobaridu (manjši napad se je ponovil še 31. marca). Mitničarju Jurančiču so pobrali živila in premično premoženje, iz uradne blagajne pa denar, medtem ko mu je župnik rešil živino. Kmetje so zahtevali pismeno potrdilo o odpravi novih mitnin in posebej tudi mitnice v Kobaridu. Mitničar — ves v strahu — jim je tako potrdilo tudi v resnici izročil.¹³

Po tem prvem izbruhu nemirov so se kmetje za nekaj tednov pomirili — najbrž zaradi pomladanskega dela na polju. Goriški stanovi so sredi aprila poslali cesarju že pomirljivo sporočilo, da proti kmetom ne bodo potrebovali vojaške pomoči. Toda — povsem drugače, kakor so pričakovali — konec aprila in v začetku maja se je upor v nekaj dneh razširil iz severa preko vse dežele, prav do Tržaškega Krasa. Tokrat ni šlo več le za nepričakovan in nenačrten odgovor puntarjev na kak nenaden udarec s strani gospode, marveč za premišljeno puntarsko delovanje, ki so mu stali kot organizatorji na čelu Tolminci. Njihovo roko in pomoč pri organizaciji je čutiti marsikje v deželi in v tem smislu se bo upor tudi vnaprej še opravičeno imenoval »tolminski punt«, čeprav je močno prekoračil meje Tolminskega.

V zadnjih dneh aprila so se Tolmincem pridružili kanalski podložniki, ki so napadli mitnico v Kanalu in vzeli tamošnjemu dacarju vse premoženje, tako »da nima niti za en dan živil«, raztrgali pa tudi njegove uradne knjige, pobrali denar iz blagajne in mu vzeli celo pečatnik, s katerim je potrjeval potrdila o pla-

čanem davku. Oplenjena je bila tudi mitnica v Ročinju. Čepovanci, ki so spadali pod urad deželnega gozdnega mojstra, so šli v tistih dneh nad njegovo podružnico Zavrham in izpraznili blagajno Jurija Renka. Zahtevali so, da naj »zemljo in rovtve prepuste soseski«, da naj se črtajo v urbarju gozdnega mojstra vsi novi davki in dajatve na novine (de novo aufgesetzte affiti und gemachte accrescimenti), medtem ko bodo stare dajatve plačevali le v Gorici in ne zastopniku gozdnega urada v Tribušah. Končno so zahtevali glede sodstva obnovitev skupnega sodišča s Tribušarji, kakor je bilo po starem, in Tribušarjem prepovedali v času sodnikove »vizite« (prihajal je iz Gorice) tovoriti potrebščine in živila. Če bi se urad gozdnega mojstra v Gorici temu upiral, »so odločeni iti skupaj s Tolminci v imenovano Gorico in pobiti gozdne uradnike«. ¹⁴

Upor se je razširil tudi v Brda, kjer so puntarji napadli v Šmartnem tiste kmete, ki se jim niso hoteli pridružiti (ob tem so trije puntarji padli), ¹⁵ v Biljani pa so kmetje iz Gradnega, Krasnega, Višnjevika in Neblega napadli župnišče. Tudi idrijskim podložnikom so Tolminci naročali, naj ne plačujejo več vinskega daca, idrijskemu rudarskemu sodniku Fantonu (ali Afentau-u) pa so že tedaj grozili podreti hišo, od česar jih je tokrat odvrnil le župnik iz Cerknega. ¹⁶ Puntarjem so se pridružili tudi cesarski drvarji v Gorici, ki so raznašali vest, da nihče ne bo več plačeval niti lesnega daca, niti tako imenovanega »novega davka« (nova imposta), namenjenega za vzdrževanje posadke na goriškem gradu. Kako zelo nov pravec zavzema ta upor v primeri z vsemi prejšnjimi, pri katerih so gledali kmetje v cesarju vedno svojega zaveznika proti graščakom, kaže najbolje »veleizdajalsko predrzna« izjava Gregorja Kobala, »da je njegovo cesarsko veličanstvo le njihov služabnik in da bodo stvar šele sedaj prav poprijeli«. ¹⁷ Očitno je skušnja s poslanstvom na Dunaj Tolmince marsičesa naučila.

V prvih dneh maja se je širil upor naprej. Čepovanci so prišli tudi v Nemški Rut in razdrli tamošnjo podružnico urada gozdnega mojstra. Tudi Tribušarje so prisilili, da so se jim pridružili v upor. Vodil jih je Peter Bratus, vulgo Gobzner, ki se je udeležil že drugega pohoda na Solkan in »več kot preveč očitno kazal sovraštvo do vseh cesarskih pravic in do vseh tistih, ki se niso hoteli z njim združiti in soglašati in ki je poleg vsega drugega dal razglasiti tudi to, da bo podložnike iz Čepovana vsega povsem

osvobodil in izvzel«, nasprotno pa je Tribušarjem grozil, da jih bo s pomočjo Tolmincev in Kanalcev pogubil, če se mu ne bodo pridružili. V okolici Idrije je bil položaj vsekakor prav kmalu že povsem zrel, kajti 3. maja so prišli puntarji že v Idrijo, kjer so opleniili župnišče in napadli nekega tovarnika tobaka. Od upravitelja rudnika so zahtevali, naj uredi tudi njihov spor s Fantonom, ki se je pred uporniki že prej umaknil v Ljubljano. Fanton je bil namreč dedič prejšnjega idrijskega župnika, za katerega so trdili kmetje, da je izterjal v desetih letih svojega župnikovanja v 17 podrejenih soseskah okrog 30.000 goldinarjev preveč, Fanton naj bi jih pa vrnil. Puntarje se je sicer posrečilo odvrniti od rudnika, vendar pa so se tudi med rudarji začeli kazati znaki upornišтва. Da bi upravitelj rudnika rudarje pomiril, jih je oprostil plačevanja naklade na tobak, ki je bila v Idriji šele pred kratkim uvedena. Oprostitev te naklade je kmalu za tem (12. V.) naročila tudi dvorna komora, hkrati pa je ukazala, naj zasede upravitelj rudnika »vse prehode in soteske, ki vodijo s Tolminskega in Goriškega v Idrijo«, jih zapre s presekami in vojaki, da rudnik ne bi trpel od napada.¹⁸ To pa se je obneslo šele v zadnjem obdobju upora, ko so vojaki že dušili upor in je 13. junija znova prišla skozi Idrijo manjša skupina (okrog 190) upornikov.¹⁹

Upor pa se je razširil tudi v južni del dežele. Tolminski nastop v Gorici je namreč povsod zelo močno odmeval, hkrati pa so ta odmev Tolminci tudi uspešno podžigali. Tako je prišlo v Rihemberk (Branik) nekaj Tolmincev pod pretvezo, da prodajajo tobak, in so »zasejali v duše tukajšnjih kmetov začetek namena, da se odtegnejo bremenu novih dacov na meso in vino«. Oblast je sicer poskusila prestreči gibanje z novimi obljubami. »Gospod namestnik deželnega glavarja se je začel bati, da ne bi zlo postalo splošno in je zato mislil, da je dobro objaviti patent, ki je v bistvu vseboval: da on ne bo v bodoče dovolil nobene zaplembe na zahtevo zakupnika Bandeua vse do drugačne odredbe Njegovega Veličanstva, naročujoč dolžno zvestobo Najvišjemu Gospodu, ki mu je tudi najponižneje prikazal, da ni mogoče nadaljevati z davkom, ki tako presega moči te revne dežele«. Ta patent je bil razglašen po vsej deželi, toda v Komnu ga je duhovnik Gregor Abram, »vendar mislim, da ne zaradi svoje hudobije, marveč iz čistega neznanja razložil, kot da vsebuje osvoboditev vseh novih bremen, ki se v slovenskem jeziku

imenujejo „novice“. Rihemberški podložniki, veseli tega sporočila, so se ob semnju v Komnu na Jurjevo (24. aprila) dogovorili, da naj bi jim prineslo posebno poslanstvo od Strassolda iz Gorice avtentično kopijo tega patenta. V poslanstvu so bile zastopane vse vasi s Krasa južno od Rihemberka (Rihemberk, Komen, Dol, Škrbina, Sveto, Ivanjigrad, Koblja glava, Gabrovica, Volčji grad, Pliskovica). Ko je poslanstvo v Gorici izvedelo, da gre le za predlog cesarju, ne pa že za dokončno osvoboditev od novih davkov, je vložilo pri Strassoldu še novo pritožbo, ne le proti Bandeuu, marveč tudi proti svojim zemljiškim gospodom. S tem se je značaj uporniškega gibanja, ki je bilo dotlej namenjeno le proti davkom in njihovim zakupnikom, razširil tudi na področje urbarialnih dolžnosti. Ta stran, ki je pri starejših kmečkih uporih prevladovala, se je kazala zlasti pri gibanju v južnem delu Goriške.

Ohrabreni s temi uspehi so se kmetje tudi formalno združili v kmečko zvezo. Njeni člani so se morali zbrati, če so zvonili plat zvona. Tiste, ki gibanju niso bili naklonjeni, so prisilili k članstvu v zvezi z grožnjo, da jim bodo sicer podrli hiše. Vsi so se morali zavezati, da se nikakor ne bodo pokorili zemljiškim gospodom in jim ne plačevali dolžnih pravic. Zvestobo zvezi »na življenje in smrt« so obljubljali javno pred cerkvijo. Uprli se niso le dacom na meso in vino ter dajatvam zemljiškim gospodom, marveč tudi plačevanju »novega davka« (»novice«) za vzdrževanje posadke na goriškem gradu, postavljene v zvezi z vojno za špansko nasledstvo. Ta davek so namreč pobirali v bodoče sami kot puntarski davek za svojo zvezo. Ko je nastopil rihemberški graščak Lanthieri proti puntarjem in jih pregovarjal, naj postopajo po pravnih določbah ter vložijo pritožbo na cesarja, mu je voditelj upornikov v Komnu, Jakob Švara, kar naravnost povedal: »Mi nočemo pravde, marveč vojno, in vsa dežela (= Goriška) in Kranjska bosta združeni z nami.«

Strassoldo se je ustrašil tega odmeva svoje popustljivosti nasproti kmetom in poslal v Komen in Rihemberk ukaz, s katerim je kmečko organizacijo prepovedal. Toda bilo je že prepozno. V odgovor se je prihodnjega dne zbralo v Rihemberku 3000 ljudi, ki so povezali kmečko zvezo na Krasu v celoto in ji izvolili za načelnika Franceta Križmana (po domače Francona) in Mihaela Paliča: prvega so proglasili za svojega cesarja (Imperatore), drugega za glavarja (Capitanio). »Napravili so med seboj

neko pisanje, za katero ne vemo natančno, kaj vsebuje; govori se pa, da je to neke vrste postava (Legga) med njimi.

Še istega dne, ko so ustanovili kmečko zvezo, so puntarji zahtevali od Lanthierija, ki je imel v gradu le štiri hlapce, naj jim izroči urbar svojega gospodstva. Graščak se je sprva branil, češ da ne ve, kje ga ima; ko pa so kmetje zagrozili, da ga bodo našli sami in da bodo odprli vse kar brez ključev, so urbar kar hitro dobili. Novo poslanstvo je nato prosilo v Gorici, naj bi jim glavarjeva pisarna prepisala urbar v nemščini. Strassoldo pa jih je zavrnil z zahtevo, naj kmetje urbar nemudoma vrnejo graščaku. Ko je Križman sporočil ta odgovor upornikom, so se na njegov poziv zbrali takoj drugo jutro, »čeprav so nekatere vasi oddaljene tudi tri ure hoda«. Zbor je odločno zavrnil zahtevo namestnika deželnega glavarja in res je odslej urbar podnevi in ponoči skrbno varovala puntarska straža. Strassoldo je sicer poslal konec maja v Rihemberk 50 vojakov, ki naj bi kmetom urbar spet vzeli. Toda komaj so začeli puntarji zvoniti plat zvona, so se »vojaki, v strahu, da se bo v nekaj trenutkih zbralo ljudstvo, na vrat na nos umaknili v rihemberški grad«, kmetje pa so jih pred gradom klicali na korajžo.²⁰

Obenem z gospodstvom Rihemberk je zajel upor tudi Kobenzlovo gospodstvo Štanjel, kjer so se uprli podložniki izvrševanju tlake »s posebnim izgovorom, da jim je to zabranjeno od vse dežele (dall'universita del Paese), ki jo po svoje imenujejo Nassa Desella«. Trdnost kmečke organizacije spričuje tudi sporočilo, da so odgovorili vaški uporniški voditelji, ki jim je Kobenzl naročil po prihodu krajišniške vojske, naj zahtevajo pokorščino od svojih sovaščanov, »da hočejo to najprej sporočiti svojim soseskam in da bodo sporočili odgovor«.²¹

V Devinu pa je prišlo v začetku maja do pravega naskoka na grad. Zbralo se je okrog 7000 kmetov, ki so »obkolili grad in zahtevali izročitev izvirnika urbarja zemljiškega gospodstva«. Grajski poveljnik pa je dal — grofa Thurna namreč ni bilo v gradu — s topovi streljati na oblegovalce, jih nekaj pobil in druge v resnici pregnal.²² Več uspeha so imeli uporniki v Švarceneku, ki so ga napadli 11. maja in v naskoku osvojili. Tudi tu so pobrali urbarje in ostali v gradu kot gospodarji, ker je grajska gospoda v strahu za svoje življenje pobegnila v Trst.²³ Odpor proti plačevanju mitnin pa je segel prav do Gradiške, kjer so se kmetje upirali plačevanju daca v mitnici v Zagraju pri Gradiški.²⁴

Tako je prišlo do stanja, ki ga ugotavljajo cesarski svetovalci 20. maja, namreč da se je razširil upor s Tolminskega na gospodstva Kanal, Rihemberk, Štanjel, Devin, Švarcenek, Sočerb, Novi grad »in na ves proti morju se raztezajoči Spodnji Kras, da je s tem zajel že velik del vojvodine Kranjske, da se je menda združilo 750 županov ali vaških sodnikov s svojimi soseskami«. Seveda niso izpustili priložnosti, ki so jim jo ponudili prav majski dogodki ob uporu, da bi ob oceni upora posredno poskušali braniti koristi državne blagajne: podčrtali so namreč, da se upor ni začel »le zaradi vinskega daca in mesnega krajcarja, marveč tudi tako proti duhovnim predstojnikom in posvetnim gospodstvom zaradi njihovih deželnih davkov, tlak in zemljiško-gospodskih bremen, kakor tudi zoper deželnoknežje mitnice, pobiravce carin, tobakarske davkarje in druge kameralne uradnike«. Sedaj grozi, da se bo razširilo prav to gibanje »tudi na Gornji Kras in ostalo vojvodino Kranjsko, kakor tudi na Koroško, da bo ta ogenj zrasel v splošen in pravi upor«. ²⁵

Že od začetka maja se spričo tega ponavljajo prošnje in predlogi za pomoč ogroženemu plemstvu, to je prošnje za vojsko. Že 2. maja je predlagala notranjeavstrijska dvorna komora, predvsem iz strahu pred škodo, ki bi jo utegnili puntarji prizadejati idrijskemu rudniku, da je treba poslati v deželo »dovolj vojske«, da bo pomirila upornike. ²⁶ Dne 5. maja so goriški stanovi prosili že za 300 do 400 mož pehote in do 200 konjenikov, ki naj bi prišli vsi iz Karlovškega generalata. Še raje kakor krajišnike bi seveda imeli redno nemško pehoto, vendar so se bali, da bi se prihod redne vojske preveč zavlekel. ²⁷ Dne 17. maja je bilo res poslano povelje cesarjevega dvornega vojnega sveta, naj odide na Tolminsko preko Cerknega 600 mož redne nemške pehote in 200 konjenikov, medtem ko je že 20. maja napovedal kranjski deželni vojni komisar Liechtenberg grofu Strassoldu za prve dni junija prihod 600 krajišnikov iz Karlovca in Senja na Goriško. ²⁸ Brž ko so goriški stanovi zvedeli, da prihaja redna vojska, so se sicer hiteli krajišnikov otesati, toda brez uspeha. Krajišniki so prišli v deželo preko Ajdovščine in so ukrotili upornike v Rihemberku prav drugi dan potem, ko so ti nagnali strah v kosti Strassoldovim vojakom. ²⁹ Teden dni po pribodu Hrvatov v deželo pa so se namenili odpraviti Tolminci tudi proti njim. Toda Hrvati so zasedli sotesko pri Solkanu, Brda pa je zavaroval krminski grof s 400 možmi domače brambovske

vojske. Ker so se Tolminci Hrvatov vendarle ustrašili, jih je Strassoldo poslal teden dni po nameravanem napadu sam na Tolminsko in v Kanalsko gospostvo.³⁰

Stanovi pa so se hoteli Hrvatov znebiti brž ko mogoče. Sklicevali so se na njihove visoke zahteve, pa tudi na preostro nastopanje proti kmetom ter na krajišniško krajo, kar jim je vse res pomagalo do dovoljenja, da morejo krajišnike odpustiti takoj, ko bo prišla redna vojska. Ko je 26. junija prišla redna nemška vojska v Gorico, so res Karlovčani (400 mož) preko Cerknega zapustili deželo, medtem ko so Senjani (200 mož) počakali na Tolminskem do 27. junija, ko jih je zamenjala nemška pehota, s katero je prišla v deželo tudi cesarjeva preiskovalna komisija.³¹ Pa tudi nemška vojska je ostala v deželi le do konca septembra, ko je odšla — razen okrog 200 pešcev — preko Kranjske in Štajerske na Ogrsko.³² Goriški stanovi so sicer želeli ohraniti v deželi še več vojakov, češ da puntarski voditelji še niso vsi ujeti, vendar je bila njihova prošnja odbita.³³

Del puntarskih voditeljev se je v resnici izmaknil in jih je iskala cesarska komisija z raznimi tiralicami po Goriškem in Kranjskem še do konca decembra 1713. Tiralice so bile izdane v italijanščini in slovenščini, kar dokazuje naslednja tiralica za Mihaelom Čudrom:

»Od Cesarske, v Ispanski, Vogerski, inu Pembski discheli Kraleva Svetlosti od Naschiga Milostviga Gaspuda inu Povirbnega Fyrsta tech dischel ex offo od le te Commissie se da nasnaine.

De is letim opertima Listi alli Patenti se naloschi inu saukasche Michelu Chiudru, de taisti koker sapopaden v letim skodoetschimu discheuskimu passanimu puntu, v tech pervich perhodnig 9. dnevi, katerich te prvi 3. sa ta prvi, te drugi 3. sa ta drugi, inu te posledni 3. dnevi sa ta sadni odlogich, alli termin se nemu postavio, ima pred le te Cesarske Commissarie v Gorizia priditi. Bode tedai vedu na ta sgorei imenvani termen taku gvisnu inu bres ussega von ostayena naprei priditi, koker zer se bode bres usse gnade alli milost zess ta istiga, koker eniga Napokorniga, inu rebella sodilo, kar Praviza bode dala.

Dana v Gorizi, tega 29. mestza octobra 1713.«³⁴

Na takšen način je iskala komisija še Ivana Gradnika, Blaža Gregorja iz Krašne, Jakoba Grudna, Valentina Muniha, Petra Koffa in Pavla Kragulja, nekaterim, tako Gradniku, pa je že med iskanjem zaplenila premoženje v korist državne blagajne.

Gradnika so sicer po koncu januarja ujeli — zdi se da na Kranjskem — njegova žena pa se je izmaknila po zaslugi Lovreta Koprive.³⁵

Puntarji, ki niso bili v vodilnih vrstah, so morali takole vnovič priseči zvestobo in se odreči upor:

»Jest N.: Persessem Bogu ussemu mogotschemu ena tschista persega: da se jest nikoli vetsch is silno volo sapopasti, alli skusi sam sebe, ali skusi vetsch drugih kakschno sillo sturiti ali se skusi eniga drusiga k skodi dischelsskimu miru pregovoriti pustiti, alli pak skusi serditost gospodi nobenimu skoditi, alli masuati se uselej se mirnu dersati, gosposki pokorn biti, ienu se vsake put na Casarsko, ienu Gosposko Sapout na vse kraie, kamkole potribuam budem, postaviti, ienu tudi Vnopredak ad te Slavna Casarska Comisie Keriene, ienu ad Casarske Suitlosti Poteriene sertentia vsem ispuniti, koker mene Bog Vsemumogochne, nigova prasegnana mati, bres Vsega madesa pozeta Diviza Maria ienu vse Suetnike nebeske pomoreia. Amen.«¹¹

Sledila je krvava rihta. Tolminci so bili sojeni v Gorici. Dne 17. aprila je bila izrečena smrtna kazen nad Ivanom Miklavčičem, Lovretom Kraguljem, Martinom Munihom in Gregorjem Kobalom,³⁷ pozneje pa še nad ostalimi. 150 Tolminec je bilo obsojenih na razne zaporne kazni, 11 glavnih pa na smrt. Odsekali so jim glave, nato pa so njihova trupla razčetrverili (kazen za razbojnike!) ter jih kmetom v svarilo obesili v bližini Gorice. Dne 20. aprila so usmrtili Miklavčiča, Kragulja, Muniha in Kobala, 21. aprila pa Andreja Laharnarja, Simona Golio, Štefana Maraža in Andreja Goljo, končno 23. aprila Matijo Podgornika, Valentina Lapajno in Valentina Muniha — vselej pred zbranimi župani vseh tolminskih sosesk.³⁸ Drugi uporniki — iz spodnjega dela dežele — so bili sojeni po svojih deželskih sodiščih.³⁹

Vendar je bila dokončana dolga sodba šele dve leti pozneje, leta 1716. Zaključno poročilo o tej sodbi, izvršeni na podlagi posebnega cesarjevega odloka (z dne 8. marca 1716) je namreč podal goriški deželni glavar šele leta 1717. Do jeseni leta 1716 so sicer izpustili iz ječe vse zaprte kmete, vendar so nekaterim zaplenili del premoženja (polovico, tretjino ali četrtno). Pač pa so bistveno omejili nekatere posebne oblike kmečke samouprave, ki so se do tega časa ohranile na Tolminskem. Župani in vaški sodniki, ki so se udeležili upora, so bili odstavljeni in nikdar več niso smeli biti izvoljeni na svoje staro mesto. Vaščani poslej

niso smeli več voliti svojih županov sami, marveč le predlagati tri može (na zahtevo gosposke lahko tudi po dvakrat), izmed katerih je nato izbral zemljiški gospod. »Prokuratorji« (oskrbniki) in »notarji« na Tolminskem niso smeli več izvrševati svojega posla, ker so med uporom Tolmince podpihovali. Tudi »duhovniki, ki niso bili obenem dušni pastirji« in »so zapeljevali to preprosto ljudstvo z najslabšimi nasveti«, niso bili izgnani le iz Tolminskega, marveč iz vse Goriške in v bodoče ne bi smeli dobiti na Tolminskem nobenega cerkvenega mesta. Upornikom je bila naložena tudi denarna kazen. Nemški Rut, ki se upora ni udeležil, je dobil za nagrado 300 goldinarjev, vsi drugi pa so morali plačati: Tolminsko 2000, Rihemberk 1500, Švarcenek 650, Kanal 600, vasi okrog Števerjana 200 goldinarjev. Glavarjevi odloki o vsem tem so bili razglašeni v nemškem, slovenskem in nekateri tudi v italijanskem jeziku.⁴⁰

Veliki tolminski upor je bil zadnji v vrsti velikih kmečkih uporniških gibanj na Slovenskem pred reformami za Marije Terezije in Jožefa II. Do začetka terezijanskega obdobja sicer kmečka upornost po porazu na Goriškem ni ugasnila, pač pa se je mogla pokazati le v manjših, krajevnih gibanjih. Taka gibanja so izzvala leta 1718 nemire v Framu⁴¹ in 1729—1731 upiranje kajžarjev na gospostvu Smlednik proti tlaki; ko je bil župan Jožef Grilic, sin enega izmed voditeljev upora, zaprt na gradu, so puntarji iz Št. Valpurga, Smlednika, Hraš in Vodic jeseni 1731 celo zavzeli grad in osvobodili ujetnika. Vendar so se morali umakniti v gozdove. Odpor proti tlaki je trajal še do 1733, ko je dobil smleški graščak pravico do uporabe najostrejših sredstev proti upornim kajžarjem.⁴² Nekaj širše je seglo le še gibanje na Dolenjskem leta 1717, ki ga je zatrla vojska, uporniške voditelje pa kaznovala komisija deželnega glavarja.⁴³

IX. KMEČKI UPORI V STOLETJU ABSOLUTIZMA IN RAZKROJA ZEMLJIŠKEGA GOSPOSTVA

Začetek vlade Marije Terezije (1740—1780) je prinesel v zvezi z organizacijo absolutistične države in njene vojske tudi vrsto bistvenih sprememb v razmerju države do zemljiških gospostev in podložnikov.¹ Te spremembe so se izražale tudi v novih razmerjih na zemljiškem gospostvu samem. Kljub svojemu v bistvu kompromisnemu stališču in načelnemu priznavanju pravice fevdalcev do podložniških dajatev — to stališče se izraža mnogokje v terezijanski zakonodaji² — je vendar država bistveno omejila uporabo teh pravic. Prvič je pristopila k urejanju tega razmerja v okviru samega zemljiškega gospostva s širšimi zakonskimi odločbami. Država ima še vedno jasne fevdalne značilnosti in nihče še ne namerava odpraviti sistema zemljiškega gospostva. Reforme glede podložniškega položaja so ta sistem v določenem smislu celo utrjevale. Pogosto so jih izvajali prav z namenom, da pomirijo kmečke upore.

Pa vendar se je morala država ozirati na položaj podložnikov, ki so plačevali veliko večino neposrednih davkov. Potreba po zvišanju državnih dohodkov je potemtakem pomenila zmanjšanje pravic zemljiških gospodov. Sicer se namreč podložniške obveznosti do države ne bi mogle povečati, kajti podložnik je bil že prej obložen z davki in dajatvami prav do tiste mere, ki jo je gospodarsko še zmožel. Vsaj določeno podložniško osvoboditev so terjale tudi težnje po povečanju prebivalstva; terjale so namreč odpravo starejših pravnih določb, ki so zavirale žentev. Pa tudi razvoj nepoljedelskih gospodarskih panog, ki so potrebovale novo delovno silo, je zahteval osebno osvoboditev podložnikov in olajšanje njihovega preseljevanja.

Reforme so se začele najprej v predelih, kjer je prevladovalo pridvorno gospodarstvo in kjer je zlasti vsakodnevna tlaka izzvala za vlade Marije Terezije velike kmečke upore (na Češkem,

Ogrskem in Hrvatskem). Na Ogrskem so bile te reforme kar neposredno povezane tudi s povečanjem državnih davkov, ki so jih plačevali v ogrsko-hrvatskih deželah le podložniki, medtem ko so bili v dednih avstrijskih deželah s terezijansko davčno reformo — čeprav v manjši meri — davki naloženi tudi zemljiškim gospodom.³ V tem pogledu se je torej tudi Prekmurje razlikovalo od ostalega slovenskega ozemlja pod Habsburžani. Kmalu pa so se raztegnile te reforme tudi v avstrijske dežele, le da so tu segle še mnogo globlje v sistem zemljiškega gospodarstva.

Izhodišče za te reforme je bilo v organizaciji novih deželnih vlad in okrožnih uradov, pa tudi v splošni davčni reformi. Davčna rektifikacija, izvedena v letih 1747 do 1757, je namreč omogočila državnim organom neposredno nadzorovati obseg dolžnosti, ki so jih morali opravljati podložniki do svojih zemljiških gospodov.⁴ Okrožni urad je moral ugotoviti glede tega stanje za vsakega podložnika; pravica, ki bi je zemljiški gospod ob rektifikaciji davkov ne napovedal, pa je že s to opustitvijo sama ugasnila. Podložniške dolžnosti do graščaka so bile popisane tudi v posebnih posestniških knjižicah, ki so bile izročene podložnikom. Okrožni uradi so bili dolžni nadzorovati fevdalce, da v svojih zahtevah niso prekorajevali svojih pravic. V primerih kršenja podložniških pravic pa so morali graščake tudi kaznovati. Patrimonialnim sodiščem nad podložniki, ki so ob reformi sodstva ostala zemljiškim gospodom, je bila odvzeta pravica, razsojati spore med zemljiškimi gospodi in njihovimi podložniki glede izvrševanja podložniških dolžnosti ali glede nepravilnih zahtev fevdalca. Za spore te vrste je bilo ustanovljeno leta 1750 posebno »delegirano sodišče za podložniške zadeve« (iudicium delegatum in causis subditorum). Leta 1751 so bile izročene naloge tega sodišča splošnemu uradniškemu deželnemu sodišču, od leta 1753 naprej pa spet posebnim uradom v deželah (consensus in causis summi principis, commissorum et subditorum — urad za zadeve deželnega kneza, komisarjev in podložnikov). V letih 1748 do 1750 in enako tudi po letu 1772 se je moral obrniti podložnik s svojo tožbo najprej do kresijskega urada, ki naj bi posredoval med sprtima strankama. V letih 1750 do 1772 pa je mogel podložnik tožiti zemljiškega gospoda pri omenjenih uradih neposredno in takoj, če ni zemljiški gospod ugodno rešil spora v dveh tednih, potem ko je bila njegova tožba predložena gospodovemu patrimonialnemu sodišču. Od leta 1760 dalje so skrbeli

za podložniške pritožbe pri omenjenih uradih tudi posebni podložniški advokati, postavljeni po državnih oblasteh.

Vendar se je kmalu pokazalo, da ta nadzorovalni sistem ni izpolnil namenov Marije Terezije oziroma osrednjih uradov. Tudi sami uradniki so izvirali v veliki meri iz fevdalnih rodbin in so iz stanovske zavesti odbijali podložniške pritožbe. Toda podložniške pritožbe, s katerimi so se obračali do deželnih sodišč, in v neuspešnih primerih tudi do osrednjih uradov na Dunaju, so kazale, da so nameravali fevdalci prevaliti svoja nova bremena do države tudi tokrat na podložnike. Pri tem so uporabljali v različnih predelih različne načine.⁵

Na *Gorenjskem* so se pritoževali podložniki zlasti zaradi kratenja posestnih pravic: gosposke so marsikje poskušale vrniti kmetije ali posamezne njive, ki so jih imeli podložniki v dedni posesti (po kupnem pravu), v začasno posest, s katero so mogle večkrat razpolagati in ob menjavi posestnika več zaslužiti. Prav tako so se podložniki pritoževali včasih zaradi izterjavanja zaostalih dajatev prejšnjih posestnikov grunta ali pa celo — tako v *Loki* leta 1760 — zaradi poskusa, da bi se uvedla nova žitna dajatev. Na *Dolenjskem* je izzval precej nezadovoljstva okrožni glavar, ki še do 1760 ni uredil vprašanja podložniških posestniških knjižic. Proti več gosposkam je prišlo do pritožb zaradi okrutnih načinov kaznovanja, s katerimi so ponekod preprečevali tudi podložniške prošnje do graščaka. Pogostejše pa so bile tu pritožbe zaradi izterjavanja različnih dajatev in posebej zaradi tlake. Na *Notranjskem* so bile značilne spet pritožbe zaradi posestnih pravic (spreminjanje kupno-pravnih kmetij v zakupne na gospostvu Polhov Gradec), dodatnih dajatev ob pobiranju desetine, raznih taks in zahteve, da morajo podložniki ob raznih priložnostih za svoj groš piti in jesti v graščini. V *Istri* so se pritoževali zlasti proti temu, da so gospodje neopravičeno poviševali ceno vinu (od 4 do 20 krajcerjev) v času, ko je imel zemljiški gospod monopolno pravico na točenje vina, pa tudi proti dolžnosti, da prehranjujejo uradnike gospostva ob pobiranju desetine, ali da so bili prisiljeni na graščini jesti in piti (proti krepkemu plačilu), ko so sami plačevali dolžne dajatve. Tudi tu je prišlo do pritožb proti uvajanju novih dajatev. Na *Dolenjskem* in *spodnjem Štajerskem* so se podložniki pritoževali zlasti zaradi tlake. Tlaka je bila tudi sicer po vsem videzu najtežje podložniško breme, saj je veljalo v načelu pravilo, da je

dolžan kmet tako imenovano »v deželi običajno dnevno tlako«. Podložnega posestnika cele kmetije je mogel poklicati gospod na tlako 6 dni v tednu, posestnika manjših delov kmetije pa — vsaj ponekod — sorazmerno manjši čas, vendar kažejo pritožbe gosposk proti omejitvi tlake po velikosti kmetij, da se tega načela vsaj na spodnjem Štajerskem niso povsod držali, marveč so od manjših posestev zahtevali sorazmerno več tlačnih dni. Od pomladi do jeseni se je začelo delo na tlaki ob sedmih, sicer pa ob osmih zjutraj in je trajalo do sončnega zahoda. Pot do kraja, kjer je bilo treba delati, se v tlako ni štela, kar je podložniško obveznost močno povečevalo zlasti tam, kjer so bila zemljiška gospostva tako razdrobljena kakor na Dolenjskem. Gospostva sicer niso zahtevala tlake povsod v naturi, toda tudi tu je prihajalo do pritožb, da se denarni odkup za tlako neuteemeljeno povečuje. Dolga vrsta pritožb proti tlaki se je nabrala zlasti na Štajerskem, kjer so jih izročili cesarici ob njenem prihodu v deželo leta 1765: že tedaj je bilo nekaj pritožb proti vsakdanji tlaki in tlačanskim vožnjam v oddaljene kraje. Ko je temu sledila leta 1766 komisijska preiskava glede tlake, so se pokazale najrazličnejše nerednosti: zahteve po tlačanskem delu ob nedeljah in praznikih; povečanje dnevne tlake na dva ali več delavcev z ene kmetije ob žetvi, in to celo poleg rednih tlačanskih dolžnosti; zahteva, naj se meri tlaka ob predenju konoplje z obsegom opravljenega dela (1 1/2 do 2 funta izdelka namesto enega robotnega dneva); daljna pota z večjim številom konj, ki jih je moral tlačan najemati pri sosedih; uvajanje denarne dajatve za tlako ob istočasnem povečevanju tlačanskih obveznosti drugih podložnikov; tlaka v oddaljenih krajih, pri čemer se pot do kraja ni vračunavala v opravljanje dolžnosti; podaljševanje tlake na 16 ur na dan itd.

Zaradi teh bremen so začeli podložniki z Dolenjskega in Štajerskega bežati na sosednje Hrvatsko. Povsod so se podložniki pritoževali tudi zaradi poviševanja dajatev ob pridobitvi kupnega prava ali ob zamenjavanju posestnika na kmetiji. Vse te spremembe so podložniki prenašali toliko teže, ker so na eni strani upali, da bo država pravice fevdalcev nasproti podložnikom še bolj omejila, ali da bo tlako zemljiškim gospodom celo docela odpravila, na drugi strani pa je bila prav v tem času uvedena javna tlaka za popravljanje cest in regulacijo rek, na Goriškem pa tudi za različna druga dela po odredbi deželnega glavarja.

Tako tudi v tem obdobju niso hoteli prenehati krajevni kmečki upori. Že leta 1740 je prišlo do upora na spodnjem Štajerskem proti škodi, ki jo je na polju povzročala gosposkim lovcem pridržana divjačina, pa tudi proti nabiranju vojakov. Notranjeavstrijski regiment je dal prijeti voditelje in je upor zatrl z vojsko.⁶ Leta 1745 so kmetje pobili upravitelja metliške graščine v Beli Krajini, pa tudi krvni sodnik, ki je prišel stvar preiskovat, svoje naloge zaradi puntarjev ni mogel opraviti. Leta 1746 sta bila proti upornikom poslana dva bataljona vojske, ki sta — po vsem videzu (podatki o tem se niso ohranili) — upor zadušila.⁷ Leta 1749 so se uprli podložniki ljubljanskega škofa v Tiroseku, Gornjem gradu in Lučah proti novemu davku na sol in so hoteli napasti urad za sol v Kamniku. Tudi tokrat je ogroženemu mitničarju Deteli v Kamniku priskočila na pomoč vojska.⁸ Leta 1750 so poskušali doseči nazaj svoje izgubljene pravice z uporom tudi zagorski kosezi, leta 1753 pa so kmetje pobili na sejmu pri stiškem samostanu tri uradnike tobačnega urada in tri vojake.⁹ Leta 1757 so se uprli smleški podložniki tlaki, v letih 1768 do 1770 pa dajatvi za uživanje gozdnih pravic.¹⁰ Proti dnevni tlaki so se upirali podložniki v Jami (1769), Črnem potoku (1762) in na gospostvu Brdo (1781).¹¹ Upor proti tlaki na gospostvu Brdo, ki ga je po dolgotrajnem pravdanju leta 1783 končno zadušila vojska, je še posebej zanimiv, ker gre za gospostvo Žige Zoisa in zelo izrazito kaže njegovo izžemanje podložnikov in povezanost s fevdalnimi uredbami. Kako težko je bilo včasih tudi pri novih uradih doseči pravico, kažeta že nasvet okrožnega glavarja Apfaltererja na Kranjskem iz leta 1760, češ naj deželno-knežji komisar zavrže vse pritožbe, ki jih je prejel od preko 2000 kmetov (!), in večkrat izraženo stališče deželnih uradov, da pomenijo podložniške pritožbe glede urbarialnih dajatev kaznivo nadlegovanje uradov.¹² Drug takšen primer je dejstvo, da je prišlo v dunajskih centralnih uradih do razpravljanja o ugotovitvah komisije, ki jo je poslala sama cesarica na Štajersko zaradi pritožb o tlaki že leta 1766, šele jeseni leta 1778. Pa tudi tedaj so sprožili to razpravo šele novi nemiri zaradi tlake v okolici Maribora in je pospešila njeno reševanje pritožba podložnikov gospostva Negova pri Ptuj, da namerava zemljiški gospod vse podložnike, ki so se znova pritožili proti dnevni tlaki, zapoditi s kmetij.¹³

Res pa se razlikujejo uporniška gibanja terezijanske dobe od prejšnjih kmečkih uporov po tem, da so omejena na posamezna

gospodstva ali celo na posamezne kraje. Od ustanovitve uradniških organov državne uprave postanejo pritožbe tudi mnogo pogostejše in upiranje ne preide več tolikokrat kakor prej meje med pravičnim in odprtim uporom.

Seveda pa tudi resnično tlačansko breme v naturi ni bilo povsod enako težko. Na Kranjskem je bilo najtežje na Dolenjskem, morda še težje pa je bilo ponekod na spodnjem Štajerskem. Saj so ugotovili na gospodstvu Brežice, da bi pomenila omejitev tlake pri celem zemljaku na tri dni na teden in na ustrezno manjšo tlačno dolžnost pri manjših posestnikih za gospodstvo izgubo 65.036 robotnih dni, od tega približno 20 % v obliki vozne in 80 % v obliki ročne tlake. Še bolj je zanimivo, da pride od tega izpada le okrog 10 % tlačnih dni na vsakodnevno, pet ali štiridnevno tlako, to je na takšno, ki so jo dotlej opravljali kmetje z večjo posestjo; preko 90 % tlake, ki naj bi jo gospodstvo pri tej omejitvi izgubilo, pa so nosili kmetje z eno- do tridnevno tlako na teden, torej vaščani z manjšim zemljiščem, ki so bili prekomerno obremenjeni.¹⁴

Pritožbe, s katerimi so opozarjali podložniki na neučinkovitost nadzorovalnega sistema, so sprožile nove reforme, s katerimi je določila cesarica največje dovoljene podložniške dolžnosti v obliki tlačanskega dela in storila korake za okrepitev podložniške posestne pravice. Tlaka je bila v slovenskih deželah omejena — kljub upiranju stanov, ki so branili svojo »staro pravico«, da smejo klicati podložnike na tlako vsak dan — po posameznih deželah in ne na enak način (na Goriškem je bila 1772 v časih največjega poljskega dela sploh zabranjena — po tri tedne spomladi ter v zgodnjem in visokem poletju ter dva meseca jeseni; na Štajerskem in Koroškem je bila leta 1778 omejena brez razlikovanja velikosti kmečke posesti na tri dni tedensko, in sicer ročne ali vozne tlake glede na obliko dotedanje podložniške dolžnosti, v kolikor so dotlej zahtevali od podložnikov večjo tlako; za Kranjsko je bil patent izdan šele 1782, odredil pa je veličino tlake po velikosti kmečke zemljiške posesti: celak je dolgoval — če je prej delal več — največ po dva dni vprežne in dva dni ročne tlake na teden, t. j. največ 208 dni na leto, posestnik treh četrтин kmetije po tri dni tedensko in posestnik polovice kmetije po dva dni tedensko; pri manjših posestvih je dolžnost sorazmerno nekoliko naraščala — pri četrтинi kmetije na 78 dni na leto, pri osmini na 52 dni, pri šestnajstini na 26, podložnik

brez zemlje pa je dolgoval 12 dni tlake).¹⁵ Razen pri enem delu zemljiških gospostev na Dolenjskem in Štajerskem se sicer s to omejitvijo ni zmanjšalo celotno število tlačnih dni, ki so jih podložniki morali dotlej opraviti, vendar pa je bilo poslej preprečeno kopičenje te dolžnosti v tistem letnem času, ko so kmetje morali obdelovati tudi svoje polje. Prav to pa je bilo v slovenskih podnebnih razmerah bistvenega pomena. S sistematičnim uvajanjem kmetske dedne posestne pravice (v obliki kupnega prava: na Koroškem naenkrat in brez posebnega odkupa leta 1772, na Štajerskem s skoraj popolnim in na Kranjskem z nekaj manjšim uspehom v obliki individualne pridobitve kupnega prava s plačilom ustrezne kupnine po kmetih od leta 1769 dalje)¹⁶ je bilo olajšano tudi breme kmečkih dajatev ob zamenjavi gospodarja na kmetiji. Reforme, ki naj bi v smislu tedanjega umnega poljedelstva bistveno izboljšale poljedelsko tehniko ter s tem tudi donosnost kmetij, pa so se uveljavljale mnogo počasneje ter so v resnici zmagale nad natriletnim kolobarjenjem s praho šele v prvi polovici 19. stoletja.¹⁷ Torej v 18. stoletju niso še niti bistveno povečale podložnikove davčne moči, niti niso — spričo povečanih davkov — mogle olajševati prenašanja starih graščinskih bremen.

Jožef II. (1780—1790) pa je posegel v podložniški položaj precej močneje kakor njegova mati. Poskušal je spremeniti same temelje zemljiškega gospodstva. Omejil je pristojnost patrimonialnih sodišč glede na vrsto pravnih, ki so jih še imela pravico razsojati, zlasti pa tudi glede na višino denarne kazni, ki so jo smela naložiti obsojencu. Omejena je bila pravica fevdalcev glede primerov, v katerih so dotlej smeli odstraniti podložnika s posestva, ki ga je hasnoval. Z državno zakonodajo je bil urejen način dedovanja na kmečkih posestvih (1786), ki je bilo dotlej od države neodvisno; glede tega so bila odpravljena vsa stanovska razlikovanja.¹⁸ Odpravljene so bile monopolne pravice zemljiških gospodov do prodaje vina v določenih mesecih, prav tako pa tudi podložniške dolžnosti — kjer so se obdržale — da morajo svoje proizvode ponuditi naprodaj najprej svojemu zemljiškemu gospodu.

Toda cesar je šel še dalje ter je leta 1782 (na podlagi patenta za Češko iz leta 1781) v vseh naših deželah odpravil osebno odvisnost podložnikov (nevoljništvo).¹⁹ Stvarna podložnost zemljiškemu gospodu je ostala seveda tudi vnaprej. Podložniki so

bili tudi poslej dolžni — dokler bi živeli na kmetiji — pokorščino zemljiškemu gospodu in opravljanje običajnih dolžnosti (tlaka, dajatve itd.). Toda to je veljalo le za posestnika zemljišča. Otroci so se mogli poslej svobodno učiti obrti ali oditi v šole, pa tudi za ženitev kmet poslej ni potreboval več dovoljenja s strani zemljiškega gospoda. Celo posestnik kmetije se je mogel svobodno odseliti s svojega zemljišča, kolikor je našel za obdelavo posestva sposobnega naslednika in če je opravil vse svoje dolžnosti do zemljiškega gospoda. Prav v tem letu so dobili kmetje tudi pravico, da se zadolžijo do dveh tretjin vrednosti posestva.²⁰ Ker so bile v sedemdesetih letih odpadle brez vsakega posebnega zakonskega odloka v zvezi s svobodnejšo obrtno in trgovinsko politiko vse ovire kmečkega trgovanja in obrti, je ta določba precej olajšala kmetom poseganje v te gospodarske posle. Prav to smer gospodarskega razvoja je pospeševal tudi gospodarski razvoj Trsta in naraščanje njegovega prometa; vse to je namreč zahtevalo znatno okrepitev prevoznitstva v širokem zaledju tega mesta.

Za vlade Jožefa II. pa so nastali tudi načrti o popolni spremembi gospodarskega razmerja med podložnikom in zemljiškim gospodom. Najprej se je pojavil leta 1783 načrt o popolni odpravi tlake. Tlaka naj bi se spremenila v denarno dajatev, dominikalno zemljišče pa razdelilo med kmete v obliki kmetij. Ob pregledu tlake, ki naj bi na Štajerskem odpadla v zvezi z načrti o njeni odpravi ali vsaj omejitvi v sorazmerju z velikostjo kmetije (v drugem primeru naj bi v slovenskem delu te dežele odkupili kmetje 8734 dni tlake z eno živaljo, 4481 z dvema živalma, 1155 s štirimi, 55.759 dni ročne tlake, poleg tega pa 437 primerov vsakodnevnih vozne in ročne tlake, 256 primerov štiridnevne ročne tlake na teden, 1557 tri do enodnevne tlake na teden ter tlake za predenje 3429 funtov prediva, vse skupaj za letno dajatev okrog 5750 goldinarjev), se je pokazalo, da patent o omejitvi tlake še vedno ni bil izveden: še vedno so gospostva poznala dolžnost vsakdanje ter štiridnevne tlake na teden.²¹ Načrt ni bil izveden, marveč je bil le podložnikom dovoljen prostovoljen odkup od tega bremena. Toda podložniki za načrt niso bili preveč vneti, ker so bili prepričani, da bo sledila delnim reformam in omejitvam pravic zemljiške gosposke v kratkem tudi odveza vseh graščinskih bremen. Vsaka ustalitev državnega davka jih je vnovič potrjevala v tem prepričanju.

V zadnjih letih Jožefove vlade je prišlo res do novega načrta v tem pogledu. Uvedel naj bi se namreč enoten davek, ki bi bil za vse posestnike zemljišča (plemenite in kmečke) enak, brez vsakršnih privilegijev. V ta namen so od leta 1785 do 1787 izmerili in ocenili vsa zemljišča ter njihov celotni donos. Po načrtu, zaradi katerega so izdelali ta »jožefinski kataster«, naj bi se odpravile vse starejše podložniške urbarialne dolžnosti in se zamenjale z denarno dajatvijo v višini 17 in $7/9\%$ kosmate vsote letnih dohodkov kmečkega posestva. Poleg tega bi moral plačati tudi državi 12 in $2/9\%$ svojih dohodkov. Tako bi mu ostalo 70% kosmatih dohodkov, od katerih bi moral plačati še dajatve za cerkev, občinsko upravo in šolo. Le če bi se zemljiški gospod in podložnik tako pogodila, bi se mogle dajatve še vnaprej plačevati v naturi; pogodba pa bi se morala obnoviti vsaka tri leta ter predložiti v vednost okrožnemu uradu.²² S to reformo bi se položaj zemljiškega gospoda bistveno spremenil — postal bi pravzaprav le še nekak uživalec denarne rente, pomen podložništva pa bi se bistveno zmanjšal. Ta sprememba bi morala stopiti v veljavo z letom 1789, vendar se v resnici ni izvedla. Zakon je namreč izzval najostrejše nasprotovanje plemstva in so ga neposredno po Jožefovi smrti razveljavili.

Spričo tega razvoja se ne moremo čuditi, da so bili od začetka reform naprej kmečki upori sorazmerno redki. Včasih jih sicer vendarle srečamo kot pričevanje, da je bil podložnikom ves razvoj vendarle še prepočasen, ali pa kot sredstvo, da opozore vladarja na posebno krivično postopanje svojega zemljiškega gospoda. S takšnim primerom imamo opraviti na smledniškem gospodstvu najprej v letih 1768 do 1770, ko so se upirali zoper dajatev za uživanje gozdnih pravic, nato pa leta 1781, ko so se vnovič uprli zaradi previsokih dajatev ob menjavi gospodarja na kmetiji (umrline in primščine), pristojbin ob ženitvah ter robotnine. Pri preiskavi so na gospodstvu ugotovili velik nered in Jožef II. je ukazal, da mora gospod vrniti kmetom okrog 6650 goldinarjev, začasno pa mu je gospodstvo celo odvzel. Brez uspeha pa so se na istem gospodstvu upirali tudi zoper tlako.²³ Leta 1781 se je začel tudi upor podložnikov na Zoisovi graščini Brdo pri Kranju zoper dolžnost vsakodnevne tlake, ki je tedaj na Kranjskem še vedno veljala kot tlaka po deželnem običaju.²⁴ Ves spor je zelo poučen, ker kaže tudi težave, ki jih je imel pri svoji borbi za boljše pogoje podložnik celo še za vlade Jožefa II.

Spor se je rodil od tod, ker je dogovor glede opravljanja tlake v naturi in delne njene zamenjave z denarno dajatvijo hotel urediti Zois na podlagi obveznosti vsakodnevne tlake, podložniki so pa nameravali doseči s pravdo sodbo, da takšne tlake niso dolžni opravljati. V Zbiljah so namreč našli prepis starega urbarja za urada Naklo in Primskovo, po katerem naj bi podložniki, ki dotlej večinoma niso opravljali tlake, dolgovali v bodoče od ene hube 4 dni vprežne ter 8 dni ročne tlake, kdor nima živine, pa le 12 dni ročne tlake na leto. Pri svojem stališču pa niso dobili podpore niti s strani Zoisovega prijatelja, grofa Barba, ki je bil pristav gorenjskega okrožja, niti ni hotel prevzeti njihove pravde deželni podložniški odvetnik dr. Matej Klinar. Tako so se kmetje obrnili s starim urbarjem neposredno na dunajski dvor in prosili za olajšavo tlake ter tudi primščine (plačevali so jo pri srednji kmetiji po 112 goldinarjev, pri dobri pa do 160 goldinarjev) na mero starega urbarja (za polovično 4—6 goldinarjev, za srednjo célo 8—12, za najboljše pa 16—20 goldinarjev). Pred deželnim sodiščem (konsesom za podložniška vprašanja) je obveljala Zoisova zahteva, ki jo je opiral na dejstvo, da je na Brdu uveljavil dolžnost vsakodnevne tlake že tedanji graščak baron Egg-Hungerspach ter da so podložniki pravdo, ki so jo zaradi tega sprožili leta 1631 in vodili do 1635, izgubili. Podložniki so vložili priziv, tedaj pa je na pomlad 1782 prišla v Ljubljano dvorna naredba, ki se je postavila na stališče starega urbarja in Zoisu odrekla pravico, da bi zahteval višjo tlako, kakor je tam določena. Toda Zois je vložil proti podložnikom novo tožbo. Ta se je toliko zavlekla, da je mogel konses novembra 1782 izdati zopet sodbo, da so podložniki dolžni opravljati v deželi običajno tlako v smislu robotnega patenta za Kranjsko, ki je vmes izšel (16. avgusta 1782), torej 4 dni na teden ali 208 dni letno, ne pa po starem urbarju. Pri tem se je konses skliceval na povsem formalni postopek, da namreč podložniki Zoisove tožbe niso izpodbijali po deželnem odvetniku dr. Klinarju. Podložniki so imeli za to dovolj vzroka, saj je odvetnik, na katerega bi se morali obrniti, sam zagotavljal brškega oskrbnika Urbančiča, da Zois pravde ne more izgubiti in zato so kmetje le kratko odgovorili, da priznajo le dvorno naredbo in stari urbar vse dotlej, dokler gospod ne prinese novih dokazil za opravičenost svojega postopanja. Sedaj so okrožni in deželni uradniki (Barbo in Janez pl. Buset) napeli vse sile, da so prepričali dvor, da je zadeva prišla po sodni poti v najlepši red,

ter da od kmetov, ki jih podpihujejo zakotni pisarji, ni treba dvoru več sprejemati novih vlog. Zopet so se pri tem sklicevali na to, da tudi prejšnja prošnja na dvor ni šla po zakonito predpisani inštančni poti (zemljiški gospod — kresija — uradni podložniški »agent« na Dunaju). Sedaj je okrožje poskrbelo Zoisu za »vojaško asistenco«: na Brdo je prišla v uporne vasi vojaška posadka 67 mož, zaprla pet voditeljev upornikov ter štiri med njimi izročila sodišču, ostali pa so bili prisiljeni k obljubi, da bodo ustregli sodni odločbi. Kmetje iz Naklega, ki so se upirali podati takšno obljubo, so morali dobiti najprej po 30 udarcev, vojaki pa so jih dodali sami vsakemu še 20 povrh. Okrožni urad, ki podložnikom ni dal dovolilnic za potovanje na Dunaj, je preprečil tudi novo kmečko poslanstvo na dvor. Štirje pred sodišče postavljeni voditelji so bili obsojeni na pet mesecev prisilnega dela ter so izgubili svoje kmetije. Ko so Zoisovi podložniki sklenili, da se bodo graščini uprli, je Zois poskrbel kar pri okrožju za novo vojaško asistenco, ki je prisilila kmete k pokorščini. Oskrbnik na Brdu je želel imeti dva vojaka kar vse leto na gradu, a le takšna, ki ne znata slovenski! Ker so se tudi dvorni uradi po sporočilih okrožja in deželnega glavarstva postavili na stališče sodne odločbe, so se kmetje končno morali vdati in niso s prošnjami dosegli niti tega, da bi bile kaznovanim voditeljem vrnjene njihove kmetije. Ko so se ti štirje sami pritožili, so bili v Ljubljani pred magistratom za kazen celo tepeni. Urbančič pa je šel tako daleč, da je nameraval leta 1787 v novih podložniških knjižicah naložiti posestnikom dveh kmetij kar dvojno tlako, torej več kakor ima leto dni (416). Ker je bilo to v nasprotju s patentom, je po nasvetu Barba odnehal, a značilno je Barbovo utemeljevanje: ni svetoval tega zato, ker bi se mu zdelo to v smislu patenta, marveč ker bi predložitev vprašanja pred gubernij utegnila povzročiti tozadeven splošen odlok na škodo gosposk; torej so fevdalci — tako po graščinah kakor po uradih — še vedno upali na odpravo reform iz zadnjega časa.

Tudi tolminski upor leta 1787 — ta ni izbruhnil proti dajatvam, marveč ker so se kmetje ob izdelavi jožefinskega katastra in preračunavanju donosa bali povečanja zemljiškega davka — ni uspel.²⁵ Smledniški upor proti dajatvam leta 1789 do 1790 pa je zadušila že vojska.²⁶ Tedaj se je namreč že začel po smrti Jožefa II. pritisk plemstva, naj se odpravijo reforme pokojnega cesarja.

V odgovor proti temu pa je prišlo junija leta 1790 do novega večjega upora na vzhodnem Dolenjskem in jugovzhodnem Štajerskem. Jožefinska nova ureditev davkov in graščinskih pravic je bila namreč hitro odpravljena s posebnimi patenti za vsako deželo (za Štajersko 5. maja, za Koroško 20. maja in za Kranjsko 10. junija 1790).²⁷ Tako so graščaki začeli uveljavljati po starem svoje zahteve. Proti tlaki in činžu so se uprli najprej kmetje na Dolenjskem, ki so brez uspeha napadli Šrajbarski turn pri Leskovcu, pri čemer je padlo 13 kmetov s svojim voditeljem Andrejem Domitrovičem. Dne 30. maja so se uprli kmetje tudi v Loki ob Savi. Obkolili so grad ter prisilili svojega gospoda (Apfaltreerja), da se je pismeno odrekel pobiranju tlake, činža in desetine ter priznal tozadevne kmečke zahteve za pravične. Oskrbnik in župnik sta zbežala v Celje. Od tod so odšli v Sevnico — spotoma se jih je nabralo že tri tisoč. Tudi sevniški oskrbnik se je moral vdati v zahtevo upornikov ter razglasiti v trgu, da so odslej odpravljene vse dajatve razen deželno-knežjih davkov ter bire za kaplana. Dne 1. julija ob osmih zjutraj so bili uporniki že pred Planino, kjer pa je bila na dobro utrjenem gradu za obrambo zadostna posadka. Ta je z orožjem upornike razgnala. Manjši upor je nastal menda kmalu po Jožefovi smrti tudi v Laškem, ker kmetje niso priznali, da je cesar umrl. Graščak pa je priklical iz Celja vojsko, ki je kmete pomirila s palicami.²⁸

Poleg podložnikov je bilo slišati tudi druge glasove proti »odpravi jožefinskega in vnovični uvedbi starega barbarskega sistema«. S tem naslovom je izdal nek anonimni pisec v posebni brošuri »osem pritožb podložnikov«, pa tudi predstavniki centralnih uradov (zlasti državni svetnik Kees) so se zahtevam stanov po obnovitvi nekdanje njihove veljave ustavljali celo z ugovorom, da bi mogli stanovi govoriti v imenu vsega prebivalstva le tedaj, ko bi se jim pridružilo ne le primerno število zastopnikov mest, marveč tudi kmetov.²⁹ Predsednik dvorne računske komore je zavračal te pritožbe še posebej z očitkom, da je namen stanov le uveljaviti vnovič svojo samovoljo nasproti kmečkim podložnikom. Dunajska vlada je sicer podvzela korake proti uporniškemu kmečkemu gibanju, a hkrati je opozorila zemljiška gospodstva, naj postopajo s podložniki dobro. Tudi novi vladar, Leopold II., je opozarjal stanove, deželne in okrožne urade, naj plemstvo »ravna s svojimi podložniki z vso mogočo obzirnostjo«, sicer bo namreč samo še okrepilo podložniško upi-

ranje. Ob svojem obisku Štajerskega je v Gradcu celo osvobodil nekaj ujetih uporniških voditeljev. Ker pa je takšno postopanje sprožilo med kmeti govorico, da je cesar na njihovi strani ter da so graščaki zaprli podložnike na lastno roko, je cesar s posebno odredbo septembra 1790 zavrnil takšne govorice ter štajerske stanovne na to še posebej opozoril.³⁰

Deželni stanovi so v spomenicah, ki so jih izdelali junija in julija 1790, zahtevali odpravo večine reform, posegajočih v razmerje graščakov do podložnikov.³¹ Poleg obnovitve stanovske uprave (Korošci so zahtevali celo za stanovne tudi prevzem okrožnih uradov!) so hoteli doseči, naj bi se odpravile reforme, ki so omejevale fevdalce v razmerju do njihovih podložnikov razen patenta o odpravi nevoljništva. Koroški stanovi so bili tudi tu najostrejši ter so zahtevali celo omejitev podložniške dedne pravice ter obnovitev graščakove pravice, da more podložnika po mili volji vsak čas odsloviti in vključiti kmetijo tudi v dominikalno posest. Vendar je večinoma — z izjemo odprave urbarialne regulacije, zaradi česar je bila gospostvom vrnjena tudi pravica, da so pobirala državni davek — ostalo le pri določbah reformnih patentov. Le sodne reorganizacije niso izvedli ter so tako gospostva ohranila svoja patrimonialna sodišča. Vendar pa so poslej reforme prenehale, kajti francoska revolucija je pomagala v habsburških deželah do zmage fevdalni reakciji: splošen je bil namreč strah, da bi moglo pripeljati nadaljevanje reform do podobnih rezultatov.³²

Le še leta 1798 je prišlo do novega zakona, ki pa je prepustil odkup podložništva svobodnemu dogovoru med graščakom in podložnikom, o katerem je bilo treba okrožni urad le obvestiti. Vendar je imel ta zakon prav tako malo uspeha kakor že starejši jožefinski patenti, ki so priporočali odkup tlake. Vzroka ni iskati le v nenaklonjenosti fevdalcev do osvobajanja podložnikov, marveč tudi v upanju podložnikov, da bo vendarle prišlo do osvoboditve brez odkupa. To upanje med kmečkim prebivalstvom ni nikdar več ugasnilo od jožefinske dobe naprej.³³

Ker moremo šteti kot kmečke upore le upore, ki so bili namenjeni proti fevdalnemu sistemu ali proti njegovim posameznim izrazom ali katere so fevdalni sistem in njegovi izrazi vsaj povzročali, zato gibanja proti Francozom ne spadajo v to vrsto. To velja tako za organizacijo napadov na Francoze okrog Črnega grabna in za neuspeli poskus mobilizacije brambovcev na Go-

renjskem ter za organizacijo napadov na Francoze v nekaterih krajih Kočevskega in Bele Krajine (Kočevje, Kostel, Črmošnjice, Poljane 8. in 9. oktobra) ter še ponekod drugod (11.—12. oktobra napad na graščino Hasberg, 17. oktobra napad na Bistvo in Idrijo; 16. oktobra napad na Novo mesto, ki so ga podvzeli okoličani iz Žužemberka, Soteske in Trebnjega) leta 1809,³⁴ kakor tudi za protifrancoske upore na Krasu in v Istri leta 1813.³⁵ Upore leta 1809 je organizirala avstrijska vojska hkrati z domačim plemstvom, pri čemer je ustvaril ugodne razmere seveda ostri okupacijski režim zlasti s strogim izterjavanjem izredno velike kontribucije. Leta 1813 gre pa za prav takšno akcijo avstrijske vojske na ozemlju, ki je bilo za francoske vlade gospodarsko hudo prizadeto s posledicami kontinentalne blokade.³⁶ Kmetje so bili vsekakor razočarani, ker Francozi niso izvedli v Ilirskih provincah načel revolucije ter niso odpravili zemljiškega gospodstva oziroma kmečkih dolžnosti glede graščinskih dajatev in tlake. Prav to vprašanje je najbolj burilo ljudi in povzročalo celo nekatere krajevne nemire. Že novembra 1809 so se po sporočilu nekega fevdalca ponekod kmetje že javno postavljali na stališče, da so »Francozi in svobodni« (Galli sumus, liberi sumus), ter se upirali opravljanju tlake in oddajanju dajatev. Z dekretom z dne 15. aprila 1811 pa so bili odpravili Francozi le osebno tlako (12 dni, ki so jih bili dolžni tudi podložniki brez zemljiške posesti), vse druge dolžnosti so pa bile proglašene za odkupljive po sporazumu kmeta z gospodom. Davek, ki je dotlej obremenjeval dohodke zemljiških gospodov od podložnikov (20 %), so plačevali odslej kmetje (hkrati z drugimi davki) neposredno uradni davkariji, zato so se dajatve gospodom znižale za eno petino. Kmetje pa so hoteli ob tej delni spremembi graščinskih pravic uveljaviti odpravo vseh svojih dolžnosti do graščine. Huha iz Kozarij je trdil, da ni dolžan ničesar graščaku, ker točno plačuje vse tisto, kar je dolžan cesarju. Ko so v tej vasi zaplenili živino na račun dajatev, se je vas uprla ter so morali zaplenjeno živino pustiti vaščanom. Kmet Sterle iz Iške vasi je ob podobnem sporu izjavil: »Mi smo cesarski in ne dolgujemo nikakršne tlake gospodu. Delam na cesarskih cestah; to dolgujem cesarju, gospodu pa ničesar«. Pri tem se je skliceval na učitelja in kaplana iz Loža, ki sta branila enake misli.

Generalni guverner Ilirskih provinc Bertrand je 4. junija 1812 zavrnil mnenje kmetov, da so odpravljene dajatve in tlačne

dolžnosti v celoti, kot napačno. V svojem odloku je naravnost grozil, da bo kmet, ki ne bi izpolnjeval veljavnih dolžnosti do graščine, »tirjan inu prisiljen tudi z eksekucijo k svoji dolžnosti in vsaka kresija ima oblast mu vojake v hišo poslati«. Hkrati je seveda oblast nagovarjala tudi graščake, naj ne zahtevajo od kmetov več, kakor jim gre ter naj pazijo, da njih uradniki ne bi zatirali podložnikov, ki so tudi ljudje.

Toda nekateri Francozi so sami obsojali vzdrževanje fevdalnih razmerij. Čim bolj je rasla vnanja nevarnost, toliko močnejše je bilo tudi to spoznanje. Generalni intendant Ilirskih provinc Chabrol je v nekem pismu z dne 29. marca 1813 naravnost dejal, da je »vprašanje med nesrečnimi poljedelci in njihovimi gospodi še nerešeno«. Sodil je, da je »fevdalni sistem nezdržljiv z naložitvijo zemljiškega davka in s pravico do dedovanja ter do zamenjave posesti«; »treba je pridobiti ljudstvo« in oslabiliti močno plemstvo — in odprava fevdalnih pravic je bila po njegovi sodbi zelo primerna pot do tega cilja. Takšne ideje so začele vplivati celo na delo najvišjih uradnikov. Zadnji generalni guverner Ilirskih provinc, Fouché, je osvobodil nekaj kmečkih voditeljev iz višnjegorskega in litijskega kantona, ki so jih bili odgnali v tržaške zapore zaradi upiranja, hkrati pa je vnovič priporočal graščakom pomirljivost. Ko so se avgusta 1813 nekateri podložniki zopet upirali plačevati dajatve ter so glavne kmečke voditelje odpeljali v zapor, je posegel v ta spor tudi tisk. Urednik uradnega časnika »Télégraphe Officiel« Nodier je avgusta 1813 v nekem članku branil kmečko upornost in svaril sodišča pred preostrim nastopanjem proti kmetom. Članek je zbudil med gospodi seveda precej jeze, posebno ker je izšel menda tudi v slovenščini. V svojih spominih pa navaja Nodier tudi neki razgovor s Fouchéjem, v katerem da sta se oba strinjala glede krivičnosti podložniških dajatev zemljiškim gospodom, zaradi katerih so ilirske vasi obložene z »dvojnimi davkom«.³⁷ Ta spoznanja so bila zaradi bližnjega propada Ilirskih provinc sicer že prepozna, da bi povzročila nove reforme; kljub temu pa odmeva spremenjena francoska politika v agrarnem vprašanju še pozneje v kmečkih uporih predmarčne dobe na slovenskih tleh. Tako so se ob kmečkem upiranju v višnjegorskem okraju v zimi 1826/27, na katerega je menda vplival tudi žalenski župnik Fr. Lilek, puntarji sklicevali na uredbe iz francoskih časov, pa tudi leta 1830 so — po drugi francoski revoluciji —

kmetje na Kranjskem menda pričakovali spet vrnitev Francozov. Pri svojih željah po koncu graščinskega gospostva so imeli še dobro v spominu, da jim je »francoski policijski minister« (Fouché) leta 1813 obljubil prostost zemljiško-podložniških bremen.³⁸ Še celo po letu 1909, ko je Slovenska Matica zbiralala ljudske »spomine na Francoze«, so se ohranili poleg manj ugodnih in takšnih, ki jih je vzpodbujalo novo stoletje avstrijske oblasti, tudi takšni: »Pod Francozom se je kmětu dobro godilo. Napoleon je vso tlako odpravil, češ, kaj bo kmet za gospodo trpel, gospoda naj sama dela«.³⁹ S padcem francoske oblasti so se graščinske pravice v glavnem znova uveljavile. Oživel je tudi kmečko nezadovoljstvo in se kazalo ob različnih priložnostih s pritožbami, na plan pa je izbruhnilo znova z vso silo v letu marčne revolucije.

X. SLOVENSKI KMET V LETU 1848

1. Problem

Prepotrebna revizija dosedanjega dela slovenskega zgodovinopisja o odmevih marčne revolucije pri Slovencih, o slovenskem deležu v revolucijskem letu 1848 in končno o oceni tega deleža zahteva najprej podrobnejši pretres vprašanj, ki so bila v sicer sorazmerno obsežni dosednji slovenski zgodovinski literaturi o marčni revoluciji ali potiskana ob stran ali pa bistveno napačno reševana. Najbolj vidni in obenem najpomembnejši med temi vprašanji so problemi v zvezi z revolucionarnim gibanjem, ki je v tem letu zajelo slovenskega kmeta.

Med vsemi kritičnimi vprašanji v slovenskem zgodovinskem razvoju, ki danes nujno zahtevajo ponovnega pretresa in presoje s stališča resnične zgodovinske znanosti, s stališča historičnega materializma, je to na eni strani med najpomembnejšimi, na drugi med najbolj pomanjkljivo in zgrešeno reševanimi. V usodi revolucionarnega gibanja slovenskega kmeta v revolucijskem letu 1848 ni le ključ za razumevanje celotnega klavrnega slovenskega političnega razvoja v tem letu, marveč tudi za razumevanje slovenskega političnega razvoja v naslednjih desetletjih. Za meščansko zgodovinopisje je bilo pač več vzrokov, zaradi katerih je pri svojih obdelavah marčne revolucije na Slovenskem zanemarjalo kmečko gibanje in ga prikazovalo popolnoma napak. Prav tu se namreč skrivajo poglobitve napake politike našega meščanstva v letu 1848, ki kažejo vso malenkostnost njegovega početja in ki so mu pustile ob oktobrskih dogodkih na Dunaju odprto pot le še v odkrito protirevolucionarno smer.

Kako opisuje in rešuje naše meščansko zgodovinopisje to vprašanje? Oglejmo si le nekaj del, ki obsežneje obravnavajo leto 1848. *Josip Apih* v svojem delu *Slovenci in 1848. leto* (1888), v katerem se je kot prvi med našimi zgodovinarji podrobneje lotil

problematike revolucijskega leta pri nas, le na kratko opisuje revolucionarno gibanje kmečkega ljudstva in njegove izraze.¹ Očitno meni, da je bila pravična zahteva, da naj kmetje plačajo za odpravo dajatev in služnosti odkupnino. V izrazih kmečkega revolucionarnega gibanja, ki jih imenuje »izgrede«, gleda le delo »hujskačev«; docela odobrava ukrepe, ki so to gibanje zadušili. *Dragotin Lončar* se tega gibanja ni dotaknil v nobenem od svojih del, v katerih se dotika tudi problematike našega političnega razvoja v letu 1848.² *Ivan Prijatelj* obravnava izraze revolucionarnega gibanja kmetov kot »izbruhe razbrzdanih instinktov«, od katerih »se je slovenski kmet, od nekdanj vajen pokorščine in poslušnosti, razmeroma naglo umiril in povrnil k redu«. Za označbo tega gibanja pa uporablja nekaj izrazito reakcionarnih Bleiweisovih in Malavašičevih citatov.³ *Josip Mal*, ki je za svoj opis (enako kakor *Apih*) v precejšnji meri porabil tudi arhivalno gradivo, pa v slogu objektivističnega zgodovinarja le našteva pojave kmečke upornosti in kmečke zahteve, ne da bi poskušal ugotoviti njihov značaj in pomen.⁴ Končno je *Anton Krošl*, ki je sicer pomen kmečkega vprašanja v revolucijskem letu med vsemi naštetimi avtorji najmočnejše poudaril, vendarle vprašanje deleža kmečkega revolucionarnega gibanja pri borbi za zemljiško odvezo in njeni dosegi docela zanemaril, tako da npr. zreducira vse kmečke revolucionarne podvige na Kranjskem le na izžanske dogodke.⁵

Šele *Edvard Kardelj (Sperans)* je v svoji globoki sintezi slovenskega zgodovinskega razvoja nakazal slovenskemu zgodovinarju pravilno rešitev tega vprašanja: »Razumljivo je, da se je kmet po marčni revoluciji čutil na pragu izpolnitve svojih zahtev po zemlji brez odškodnine. Spontana revolucionarna akcija kmetov, ki so prenehali izpolnjevati fevdalne obveze, se je širila po vsej Sloveniji... Jasno je, da bi ta velika revolucionarna energija dala slovenskemu narodnemu gibanju toliko udarno silo, da bi mogel slovenski narod stopiti ob nemškega in madžarskega kot enakopraven revolucionarni faktor. Toda v tem primeru bi moralo narodno gibanje prevzeti kmečke revolucionarne zahteve v svoj program. Zgodilo se je nasprotno. „Novice“ in vodstvo slovenskega narodnega gibanja sta nastopila odločno proti kmečkim zahtevam, za brezpogojno odškodnino... Tako se ta dva tabora, kmečki in narodni, tudi v tem odločilnem trenutku nista mogla spojiti. Politika konservativnega vodstva je torej uspela izolirati

slovensko narodno gibanje od osnovnih slovenskih množic in ga v glavnem omejiti samo na malomeščanstvo po mestih.« »Na drugi strani je bilo treba rešiti zemljiško vprašanje. Kmetje so ga reševali sami na revolucionaren način, z orožjem v rokah. Toda meščanstvo kmetov tu ni podprlo. Preneslo je to vprašanje v parlament kot predmet dolgotrajnih diskusij, ki so končale s tem, da je bilo sicer podložništvo zares odpravljeno, toda zemljiška odveza je bila zvezana z velikimi odškodninami, ki so kmeta potisnile proč od revolucije ali ga vsaj nevtralizirale. Meščanstvo je pustilo kmeta na cedilu in ko je oktobra meseca ogrožena revolucija klicala kmete na pomoč, se ti niso odzvali.«⁶

Mnogo manj določno, a vendar v bistvu isto gledanje na problem, zakaj se politične zahteve inteligence niso združile z agrarnim gibanjem 1848, je samostojno nakazal leta 1939 tudi *Fran Petre*.^{6a} *Boris Kidrič* je vprašanje postavil leta 1940 spet z vso ostrino: »Na Slovenskem bi se bil evropski revoluciji lahko pridružil *kmečki punt*, za katerega je bilo objektivnih in subjektivnih pogojev dovolj... Iz vsega tega pa sledi, da bi se moral slovenski prerod nasloniti na revolucionarno silo slovenskega kmeta, če bi bil hotel v danih okoliščinah slovenske zaostalosti izvršiti več, kakor mu je narekovala sama razvojna nujnost, in sodelovati pri ustvarjanju slovenskega naroda v onem smislu, ki je izhajal iz celotne evropske nacionalne zrelosti.«^{6b} Linijo slovenskega strokovnega zgodovinopisja je pretrgal *Fran Zwitter* v svojih univerzitetnih predavanjih o letu 1848 l. 1939/40, kjer je problem postavil jasno v smislu Kardeljevih ugotovitev, v javnosti pa se je problema dotaknil le kratko s kritiko starejšega mnenja, ne da bi jasno izrazil svoje.^{6c}

Iz istih osnovnih izhodišč presoja slovenski razvoj v letu 1848 tudi *Boris Ziherl* v svoji jubilejni razpravi ob stoletnici.⁷ Tudi on poudarja, da so bili (poleg prvih elementov proletariata) pri nas »kmetje edini socialni sloj, ki je razumel dogodke v marcu 1848 kot avstrijsko inačico velike francoske revolucije«, podčrtuje pomen kmečkih revolucionarnih manifestacij, ostrino njihovih zahtev, pa tudi klavrno rešitev kmečkega vprašanja v dunajskem parlamentu, ki je dokončno ločila kmečko gibanje od liberalne buržoazije.

Pretrsti na podlagi arhivalnega gradiva in časopisov kmečko gibanje na Slovenskem od marca do oktobra 1848, zasledovati njegovo pot in razmerje do meščanskega, »narodnega« gibanja,

ugotoviti njegove uspehe, na drugi strani pa tudi napore reakcije, da kmečko revolucionarnost zaduši — to nalogo si postavlja pričujoče poglavje. Ker avtorju doslej niso na razpolago vsi arhivalni viri (graški, celovski, goriški in dunajski arhivi), se razprava namenoma na podlagi uporabljenih virov, ki zadevajo predvsem Kranjsko in Koroško, omejuje na splošni razvoj, opušča podrobnejši prikaz različnih lokalnih dogodkov, ki jih ne bi bilo mogoče obdelati enako vestno in popolno za vso Slovenijo, in teži za ugotovitvijo skupnih značilnosti kmečkega gibanja v vseh slovenskih pokrajinah.

2. Kmečki položaj pred marčno revolucijo

V svoj zadnji boj za obstanek leta 1848 je stopil fevdalni sistem v avstrijskih deželah že prilično okrušen, zlasti v tistih pokrajinah, ki so bile od 1809 do 1813 sestavni del »Ilirskih provinc«, to je na Kranjskem, zgornjem Koroškem (v beljaški kresiji) in v Primorju.

Ko Lenin v svojem delu »Razvoj kapitalizma v Rusiji« označuje pogoje, ki so nujno potrebni za gospodarstvo zemljiškega gospostva, pravi takole: »...prvič, gospostvo naturalnega gospodarstva. Fevdalno zemljiško gospostvo je moralo biti samo sebe zadovoljujoča, zaključena celota, ki je bila v zelo slabi zvezi z ostalim svetom... Drugič, za tako gospodarstvo je bilo nujno, da so bila neposrednemu proizvajalcu podeljena sredstva proizvodnje nasploh in zemlja posebej; še več, da je bil privezan na zemljo, ker sicer zemljiškemu gospodu ne bi bile zagotovljene delavne roke... Tretjič, pogoj za tak sistem gospodarstva je kmetova osebna odvisnost od zemljiškega gospoda. Če bi zemljiški gospod ne imel neposredne oblasti nad kmetovo osebo, tedaj ne bi mogel prisiliti človeka, ki ima dodeljeno zemljo in vodi svoje gospodarstvo, da dela zanj. Nujno je torej 'izvengospodarsko prisiljevanje', kakor pravi Marx... Končno, četrtič, pogoj in posledica obravnavanega gospodarskega sistema je bilo skrajno nizko in preprosto stanje tehnike, ker je bilo vodstvo gospodarstva v rokah malih kmetov, ki jih je trla beda, poniževala osebna odvisnost in umska tema.«⁸

Gospodarska podlaga zemljiškega gospostva se začenja pri nas rušiti že v 14. stoletju. Takrat se namreč prejšnja *blagovna* renta zemljiškega gospoda pod vplivom napredujočega denarnega gospostva začenja spreminjati v *denarno* rento. Že v 15. stoletju

je moral poravnovati podložnik večino svojih obveznosti v denarju, ne več v naturi.⁹ To je bilo mogoče le tedaj, če je stopil v zvezo s tržiščem srednjeveškega mesta. Že v 15. stoletju je njegov delež v trgovini toliko presegal fevdalne omejitve, da predstavlja »podeželska« podložniška trgovina predmet mnogih meščanskih pritožb. Podložniki namreč niso sodelovali le v notranji deželni trgovini na mestnih trgih (pri izmenjavi blaga med mestom in podeželjem), marveč tudi v zunanji trgovini, preko deželnih mej.¹⁰ Založništvo, ki se začena vsaj ponekod pojavljati že v 16. stoletju,¹¹ močneje pa se uveljavi vsaj v 18. stoletju, je že v novi obliki predrlo gospodarske vezi zemljiškega gospodstva: podložnik je svojo delovno silo stavljal ne glede na svojega gospoda na razpolago meščanskemu podjetniku. Prav tako predstavlja prevoznništvo od 18. stoletja dalje, zlasti na Gorenjskem in delih Notranjskega, novo nedvomno oslabitev zaključenosti zemljiškega gospodstva, ker vključuje podložnike neposredno v trgovinsko izmenjavo na velike razdalje.¹²

Že od 15. stoletja poskuša zemljiški gospod obnoviti staro zaključenost zemljiškega gospodstva. Tako povečuje obseg pridvornega gospodarskega obrata, povečuje v zvezi s tem tlako, zahteva podložniške dajatve spet v večji meri v naturi.¹³ Kljub kmečkemu odporu v obliki oboroženega upora so težnje zemljiških gospodov v teh zadevah nedvomno delno uspele, seveda po različnih okoliših v različni meri. Toda tudi zemljiški gospod mora pri tem popustiti težnji novega gospodarskega razvoja. Namen pri vseh teh njegovih posegih v ustroj zemljiškega gospodstva namreč ni v tem, da bi v resnici obnovil »samo sebe zadovoljujočo, zaključeno celoto« zemljiškega gospodstva, marveč da bi v svojih rokah monopoliziral trgovanje s podeželskimi proizvodi,¹⁴ da bi torej v deželnem okviru izključil kmetovo, v širši trgovini pa meščansko konkurenco. Zemljiško gospodstvo namreč v tem razdobju napredujoče družbene delitve dela, naraščajočega luksuza itd.¹⁵ že davno ni več moglo zadovoljiti vseh gospodovih potreb. Tudi zemljiški gospod sam je bil že trdno vkleenjen v mestni, denarni trg, zato je moral proizvajati za prodajo. »Proizvodnja žita za prodajo po zemljiških gospodih, ki se je razvila zlasti v zadnjem času obstoja fevdalnega prava, je bila že znanilec razpada starega režima.«¹⁶

Razkroj gospodarskih podlag zemljiškega gospodstva je seveda nujno moral dobiti odraza tudi v razkroju družbenih pogojev, ki

jih našteva Lenin. V tem pogledu se začenja razkroj zlasti od srede 18. stoletja dalje. Že reforme Marije Terezije in Jožefa II. od 1747 do 1789 so močno omejile — kljub vsemu svojemu kompromisnemu značaju — pomen zemljiškega gospodstva v upravi in v sodstvu.¹⁷ Državna organizacija je sicer še vedno nosila izrazit fevdalni razredni značaj, a preko centralnih in pokrajinskih uradov si je odprla svoja vrata da vpliva nanjo vsaj delno tudi nastajajoča kapitalistična buržoazija, ki je v manufakturnih podjetjih prav v tem razdobju daleč prehitela svoje fevdalne konkurente.¹⁸ Prav njene koristi je podpirala večina najvažnejših reform obeh imenovanih vladarjev, med njimi tudi patent o odpravi nevoljništva,¹⁹ ki je dal kmečkemu prebivalstvu osebno svobodo in mu pod določenimi pogoji omogočil odhod z grude v mesto. Neposredno državno nadzorstvo nad zemljiškim davkom in urbarialnimi dajatvami v zvezi s terezijanskim katastrom, bistvena omejitev patrimonialnih sodišč glede slučajev, ki so jih še mogla obravnavati, in glede kazni, ki so jo smela nalagati, in nadzorstvo nad njegovimi odločbami z ustanovitvijo sodišč pri kresijah (za odločbe patrimonialnih sodišč so to prizivna sodišča) so neposredno rušili sistem zemljiškega gospodstva in krepili organizem in moč centralizirane države, posredno pa so koristili tudi podložniku.²⁰ Udarec pravni zaključenosti zemljiškega gospodstva je seveda pomenila tudi edina reforma, ki je na tem področju neposredno nameravala olajšati podložnikovo breme, to je omejitev tlake na določeno število dni v tednu (različno po velikosti posestva),²¹ ki je vsaj ponekod (tlaka ni bila povsod višja od novih norm) v resnici olajšala podložnikovo breme. Tudi težnja za zamenjavo zakupnega s kupnim pravom²² ima nedvomno namen oslabiti vezi zemljiškega gospodstva, še bolj pa to velja za dovoljevanje in priporočila odkupa vseh še obstoječih naturalnih obveznosti za denarno rento, ki se poslej večkrat ponavljajo,²³ dasi se je izvedel le v majhni meri. Podlage fevdalnega zemljiškega gospodstva so rušile tudi šolske reforme Marije Terezije,²⁴ ki so v nasprotju z mnenjem fevdalnih elementov težile za povečanjem izobrazbe podeželskega ljudstva (ki pa je potrebna kapitalističnim podjetnikom-manufakturstom in uporabnosti vojaških obveznikov za vojaško službo). Tudi gospodarski obrat kmečkega gospodarstva se v tem času ob neposrednem sodelovanju centralnih državnih organov (Kmetijske družbe!) dvigne na bistveno višjo in zahtevnejšo stopnjo, tako da moremo

v drugi polovici 18. in v začetku 19. stoletja govoriti o pravi revoluciji v kmečkem poljedelskem obratu pri nas (zamenjava sistema treh polj s kolobarjenjem, uvedba gnojenja in novih rastlin, intenzivnejša izraba površine in v zvezi s tem težnja za okrepitevijo privatne lastnine, izražena v zahtevi po razdelitvi srenjskih zemljišč).

Le nekatere slovenske pokrajine so zajele francoske reforme v času Ilirskih pokrajin,²⁵ ki so spremenile zemljiška gospodstva že iz javnopravnih v privatnopravne organizme: »Francozi poddržajo radikalno takoj vso upravo in sodstvo, odpravijo vsak delež gospodstev na njih in organizirajo na čisto moderni podlagi svoje kantone in občine.«²⁶ Državni davki, ki so jih doslej pobirala zemljiška gospodstva obenem z urbarialnimi dajatvami, se sedaj ločijo od teh: pobirajo jih državni uradi sami (»fronkarije«). Konec je tudi patrimonialnega sodstva. Vendar vse to realnega kmečkega bremena vendarle ni prav nič zmanjšalo. Pa tudi reforme, ki zadevajo neposredno razmerje med podložnikom in njegovim zemljiškim gospodom, niso olajšale podložnikovega bremena, marveč samo delno spremenile njegov značaj. Odpravljeno je bilo namreč podložništvo kot javnopravna zveza; razmerje med kmetom in zemljiškim gospodom ima le še »privaten in zemljiški značaj«²⁷ (razmerje med »vrhnjim lastnikom« in »podlastnikom«). Na prvi pogled se sicer res zdi, da se je zmanjšalo podložnikovo breme za 20 % urbarialnih dajatev. Toda teh 20 % v resnici sploh ni pritikalo zemljiškemu gospodu, marveč je že prej moral oddajati ta delež svojih dohodkov naprej državni blagajni. »Ko so Francozi organizirali pobiranje svojega zemljiškega davka, so se postavili na stališče, da je le kmet lastnik in da ima le on dolžnost plačevati davek od svojega zemljišča; zemljiški gospod je bil oproščen vsakega davka od svojih dohodkov iz zemljiškega gospodstva, zato pa je moral podložniku odpustiti eno petino njegovih dajatev.«²⁸ Davke pa je kmet odrahtoval seveda še vedno, a mimo zemljiškega gospodstva na urade, in sicer ne le stare davke, marveč tudi različne nove. Nedotaknjena pa je ostala obveznost tlake, razen v kolikor ni slonela na zemljiškem razmerju (predvsem zgolj na osebem podložništvu sloneča tlaka gostačev in kajžarjev brez zemlje).

Po koncu francoske vlade so sicer Avstrijci nekatere francoske reforme spet preklicali, a v bistvu je le obveljalo pri njih. Obnovljeno je bilo npr. spet podložništvo, a ne osebno, marveč stvarno

(podložna so zemljišča!). Osebna tlaka, ki nima podlage v zemljiškem razmerju, se ni obnovila. Prav tako niso obnavljali patri-monialnih sodišč, zato so odpadle tudi z njimi zvezane dajatve. Pač pa so prvo stopnjo podložniškega sodišča prenesli povsod na posebna, »delegirana« gospodstva (uradniška sodišča iz francoske dobe se ukinejo); ta gospodstva so uživala zato tudi posebne dohodke. Obveljala je tudi francoska reforma glede pobiranja davkov in z njo zvezane za 20 % znižane urbarialne dajatve.^{28a}

Po vsem tem moremo reči, da so bile pred marčno revolucijo že močno izpodkopane gospodarske, pa tudi družbene podlage zemljiškega gospodstva. Zemljiško gospodstvo niti ni bilo več zaključena gospodarska celota, niti ni imel zemljiški gospod v svojih rokah več prostega razpolaganja s podložnikom. Vendarle podložnikovega stvarnega bremena vse te reforme niso niti naj-manj olajšale, oz. le v nekaterih malenkostih (npr. glede tlake). S tega stališča so bile vse spremembe v ustroju zemljiškega gospodstva, ki so potiskale vedno bolj v ozadje vlogo zemljiškega gospodstva kot javnopravnega organa, vendarle zgolj formalne. Stvarno podložnikovo breme — fevdalna renta z ostalimi da-jatvami in služnostmi — se glede svojega obsega ni prav ali skoraj nič zmanjšalo, spremenili so se le načini, s katerimi ga je zemljiški gospod mogel izterjati tudi od upornega tlačana (prej je mogel nastopiti sam, sedaj mu je pristojna kresija dodelila vojaško »asistenco«). V zvezi z zemljiško odvezo napravljeni pregled podložniških bremen našteva še vse vrste podložniških obveznosti od denarnih dajatev preko velike pravde, malih pravic in lav-demijev (primščine) do ponekod kar zelo občutne desetine in tlake.²⁹ V ponazoritev moremo navesti konkretne podatke za Kranjsko (za druge dežele problem ni obdelan).³⁰ Letna vrednost desetine — najbrže je prenizko ocenjena — je znašala 286.977 gol-dinarjev 15 krajcerjev. Kranjski podložniki so morali opraviti letno 906.449 dni osebne in 366.174 dni vozne tlake. V denarju so plačali graščinam letno 190.510 goldinarjev, vrednost primščin pa je bila ocenjena na letnih 60.172 goldinarjev 33 krajcerjev. K temu je treba dodati še urbarialne obveznosti v naturi (prim. za veliko pravdo 10.567 mernikov pšenice, 32.284 mernikov ovsa, 13.800 mernikov prosa itd.; 14.652 veder vina ali mošta; za male pravice 13.500 kokoši, 24.050 piščet, 164.193 jajc, 30.509 funtov prediva itd., veliko množino lesnih izdelkov, zlasti v zvezi s potrebami vinogradov itd.).

Breme ni bilo v vseh slovenskih pokrajinah enako težko. Vzhodni pokrajini, Štajerska in Dolenjska, sta bili mnogo teže obremenjeni kakor zahodnejše, Gorenjska, Notranjska, Koroška, Primorska. Tako je npr. dolenjski kmet nosil nad 70 % vse tlake na Kranjskem, pa tudi večji del denarnih in naturalnih dajatev. Po 15. stoletju delno ponekod obnovljeno pridvorno gospodarstvo zemljiškega gospoda je tu svoje podložnike hudo pritiskalo. Od tod tudi leta 1848 prav na Dolenjskem najmočnejše vrenje med podložniki.

Poleg dajatev, ki jih je dolgoval podložnik svojemu zemljiškemu gospodu, je moral plačevati tudi državni zemljiški davek. Pri tem je bila Kranjska že od jožefinskega katastra naprej (1785—1789) huje obremenjena, kakor njeni severni sosedi³¹ Koroška in zlasti Štajerska. Nova cenitev na podlagi franciscejskega katastra, izdelanega v dvajsetih letih 19. stoletja, in popravek davkov, ki je slonel na njej, ne le da tega nesorazmerja nista odpravila, marveč sta Kranjski davek celo še povečala in s tem tudi nesorazmerje med deželami.³² Že takrat so nastali med podložniki na Kranjskem (predvsem na Dolenjskem, pa tudi na Gorenjskem) nemiri in pritožbe: pritoževali so se proti zemljiškemu davku, ponekod (Brdo, Moravče, Dolenjska) so se kmetje upirali oddajati urbarialne dajatve.³³ Od 1843, ko je bilo razglašeno, da z letom 1844 stopi nova davčna izmera v veljavo, se je napetost v podeželju zelo povečala. Zlasti na Dolenjskem je bila pri izterjevanju urbarialnih dajatev marsikje potrebna vojaška »pomoč«.³⁴ V tridesetih letih 19. stoletja je propadel tudi kmečki poskus, da bi se izognili desetini s tem, da bi povečali kulturo novih rastlin, od katerih se po urbarialnih zapiskih desetina ni zahtevala (krompir, koruza). Zemljiška gospodstva so jo seveda vseeno zahtevala in vsaj na spol jim je tudi pritrdila »postava sa defetino od podsémljiz ali krompirja na Kranjskem« v cesarjevem patentu iz leta 1833, ki je desetino pri krompirju zamenjala za dvajsetino.³⁵ Veliko sporov je nastalo tudi v zvezi z izrabo kmečkih servitutnih pravic, zlasti zaradi lesa. Prav zaradi krompirjeve desetine in gozdne servitutne pravice so bili izanski podložniki s svojim zemljiškim gospodvom v zadnjih letih pred letom 1848 v neprestanih sporih.³⁶

Vlada je hotela te spore presekati s tem, da bi se kmetje odkupili in spremenili svoje različne naturalne dajatve zemljiškemu gospodu v enotno odkupno denarno dajatev. Tako je cesar 14. de-

cembra 1846 v posebnem patentu spet enkrat dovolil in priporočil tak odkup. Vsaj na Kranjskem je bil uspeh tega patenta malenkosten.³⁷ Ponekod, kakor v postojnski kresiji,³⁸ ni bilo sploh nobenega uspeha, pa tudi v celem se je na Slovenskem odkupilo le nekaj desetih podložnikov. Pač pa je cesarski patent zbudil med podložniki ponekod nove nemire: svojih dajatev so se hoteli iznebiti očitno brez vsake odkupnine. Nemiri in odpor proti dajatvam so že jeseni 1847 v habsburški državi dobili velik obseg. Zanje se je že zanimala celo dvorna pisarna, ki je v septembru zahtevala o vseh takih pojavih od patenta dalje podrobna poročila z analizo vzrokov, ki so do nemirov privedli.³⁹ V zvezi s to zahtevo je poročala celovška kresija o nemirih na gospodstvu Dobrla ves v sodnem okraju Ženek: v avgustu so se uprli podložniki v Metlovem, Humčah in Kazazah, tako da so jih morali prisiliti k oddaji obveznosti zemljiškemu gospodstvu z vojaško pomočjo ob precej nasilnem postopku.⁴⁰ Slaba letina 1847, že tretja po vrsti, je uporniško razpoloženje med podložniki le še podpirala.⁴¹ Že v septembru se je gubernij spričo tega dogovarjal z vojaškim poveljstvom glede vojaške pomoči »za vzdrževanje ali obnovo javnega miru in varnosti«.⁴² Na Koroškem so se posebno razburjali zaradi kuhanja žganja iz krompirja, ki se ga je lotevala krompirjeva gniloba. V Celovcu je visel 8. decembra 1847 na velikovških mestnih vratih »Razglas« (v nemščini), ki je grozil: »Če v enem letu ne odpravite sedanje žganjekuhe iz krompirja, zažgemo mesto na vseh štirih oglih in vaša milost (sc. celovski kresijski glavar) ne boste varni, da vas ne bo nekoč nepričakovano zadela krogla. Ali naj gre pač vse zaradi žganjekuhe iz krompirja po zlu, ali skoraj od lakote umre? Zdaj zlepa, potem pa zares!«⁴³ V začetku leta 1848 je bila ta žganjekuha sicer res prepovedana,⁴⁴ a uporniškega razpoloženja s tem še ni bilo konec. Že v februarju se pripravlja postojnska kresija znova na uporabo vojske proti podložnikom (v zvezi s pobiranjem urbarialnih dajatev) in prosi gubernij za tozadevna navodila; v Cerkljah in Šenčurju pri Kranju se sliši o uporniškem gibanju prav tako že leta 1847.⁴⁵ Novo leto se je začelo v zelo grozečih okoliščinah za fevdalne oblastnike in Metternichov absolutizem nasploh. Napetost namreč ni bila omejena le na slovenske dežele.

3. Odmev marčne revolucije v našem podeželju

Na splošno poljedelsko, trgovinsko in industrijsko krizo, ki je zajemala Evropo vse močnejše od leta 1845 naprej, se je odzvala najprej med vsemi evropskimi prestolnicami takrat najbolj revolucionarna — Pariz. S skupnim naporom buržoazije, malomeščanstva in predvsem delavstva, ki je predstavljalo v pouličnih nastopih in borbah poglavitni borbeni odred, je bila 24. februarja v »februarski revoluciji« vržena oblast »meščanskega« kralja Louisa Philippa, opirajoča se na finančni del buržoazije in delno na veleposestnike. Pod pritiskom proletariata je bila 25. februarja proglašena republika.⁴⁶ Pariški dogodki so razburkali vso Evropo in tudi habsburško monarhijo.

Že 3. marca je Lajos Kossuth v ogrskem državnem zboru zahteval svobodo narodov in ustavo.⁴⁷ Dne 8. marca se je praško društvo Repeal, jedro poznejše radikalno demokratične češke stranke, obrnilo na praško ljudstvo s proglasom, v katerem ga je klicalo na javno zborovanje 11. marca in že zahtevalo oborožitev ljudstva, odpravo cenzure in ustavo. Praško zborovanje, ki ga je oblast brez uspeha poskušala preprečiti, je zahteve še razširilo (predvsem glede zemljiške odveze).⁴⁸ Tudi na Dunaju so že 6. decembra začeli s peticijami za svobodo tiska, govora, učenja in vere in za splošno narodno zastopstvo. Dne 13. marca, ob zborovanju spodnjeavstrijskih deželnih stanov ob obletnici rojstva Jožefa II., cesarja reform, so združeni naporu buržoazije, malomeščanstva, študentov in delavstva po kratki borbi pred zbornico izsilili padeč Metternicha in njegove vlade. Že isti dan je bila dovoljena akademska legija in ustanovitev narodne garde, 14. marca pa ukinjena cenzura in dovoljena svoboda tiska, 15. marca končno objavljena ustava.⁴⁹

Po mestih v slovenskih pokrajinah se je novica o dunajskih dogodkih in o padcu Metternichovega režima razvedela 16. in 17. marca. Pri meščanstvu je naletela na živahen odziv, pa tudi na strah, ki se je zaradi nastopa proletariata v Ljubljani v noči med 16. in 17. marcem mogel le še povečati.⁵⁰ Že 17. marca se je v Ljubljani in v Celovcu pod vplivom tega strahu ustanovila narodna garda. V Ljubljani je pri tem soodločal strah pred kmeti in delavstvom,⁵¹ ki so ob omenjeni demonstraciji razbili mestne mitnice, v Celovcu pa predvsem strah pred okoliškimi kmeti, ki so zelo pisano gledali na celovškega kresijskega glavarja. Zna-

čilna je že razredna sestava teh narodnih gard. V Ljubljani so se združili po Bleiweisovih besedah »meščani vseh stanov, šolska mladina mnogih šol, cesarski uradniki in mnogi plemenitniki«, ⁵² po celovškem razglasu so povabljeni vanjo »poleg plemstva tudi častni meščani, državni in privatni uradniki, hišni posestniki in vsi obrtniki«. ⁵³ V svojem prvem nastopu se meščanstvo na Slovenskem torej ni združilo v podporo revolucije, marveč proti njej in njenemu poletu med podeželskim prebivalstvom, med podložniki. To kaže tako moment, ki je bil za nastanek narodne garde po naših mestih odločilen, kakor tudi udeležba plemstva na prvem mestu v njenih vrstah.

Kako je na dunajske dogodke odgovoril podložnik? Že od jožefinskih reform dalje so sprejemali podložniki vsako mnogo manjšo spremembo kot konec obveznosti, ki so jih imeli do zemljiških gospodov. Taka poročila imamo npr. v zvezi z jožefinskim davčnim katastrom, s francoskimi reformami, z davčno rektifikacijo, uveljavljeno leta 1844, celo s cesarjevim priporočilom o odkupu naturalnih dajatev leta 1846. ⁵⁴ Pri vsaki od teh sprememb so podložniki pričakovali, da bodo dosegli to, za kar so se borili že od velikih kmečkih uporov na koncu 15. in v začetku 16. stoletja naprej, da se bodo rešili graščinskega jarma, in sicer brez posebne odkupnine. Prav tako so sprejeli tudi marčno revolucijo in z njo zvezano obljubo ustave. Podložniška nezadovoljnost in zahteva po razvezi razmerja med podložnikom in graščino sta si poiskali marsikje duška v revolucionarnem obračunu z zemljiškim gospodstvom, v krajevnih nemirih, ki so zajeli vse naše pokrajine. Take spontane podložniške obračune z zemljiško gospodo srečamo predvsem tam, kjer so imeli v zadnjih letih pred 1848 z njo kakšne posebne nerazčiščene račune.

Tako je bilo na področju ižanske graščine, Sonnegga, kjer so podložniki šli prav do konca. Soseske tega gospodstva, Tomišelj, Iška vas, Iška Loka, Ig, Kot, Staje, Matena, Brest, Vrbljenje in Strahomer, so v računu, ki so ga svojemu zemljiškemu gospodu predložile 2. maja, same pokazale na enega od poglavitnih vzrokov napetosti med podložniki in graščino: da gospod že 36 let, od propada francoske oblasti v Ilirskih provincah dalje, prepoveduje podložnikom teh sosesk sekanje lesa v krimskih gozdovih in jim s tem krati staro pravico. Poleg tega so imeli z njim tudi prepir zaradi krompirjeve desetine. Dogodki v Ljubljani 16. marca, razglas novih pravic (ustava, tiskovna svoboda), ki jih je v nedeljo

19. marca razlagal izanski župnik Prusnik (brez dvoma po nalogu, da prebivalstvo pomiri), končno sejm 20. marca, na katerem so branjevcı Ižance spodbujali, vse to je pomagalo prikriti upornosti do izbruha. Dne 21. marca zvečer je ok. 300—500 Ižancev naskočilo grad, ga opleniło, požgalo gruntne knjige, urbarje in hišno opremo. Ker so izansko župnišče, ki so se ga puntarji tudi mislili lotiti, zavarovali že nekaj ur po napadu na grad došli vojaki, so puntarji opleniło le še lovski gradič Namršel pri Želimljah.⁵⁵

Dasi so šli le Ižanci do dokončnega obračuna, pa njihov naskok na gospodo v naših pokrajinah nikakor ni osamljen. Tako so — a brez uspeha — v postojnski kresiji napadli senožeško in planinsko graščino, zagrozili pa so še z napadi na nadliško, polhograjsko in vipavsko. Na Vrhniki so požgali mitnico. V Vipavi je vrelo v Št. Vidu; v Idriji je uprava rudnika morala na delavsko zahtevo prepustiti delavcem v lastno in neomejeno upravo bratovsko skladnico, s svojimi zahtevami pa so obenem prišli tudi podložni kmetje. Vrelo je tudi v novomeški kresiji, a do dejanja je prišlo le v Vinici, kjer so župniku požgali gospodarsko poslopje.⁵⁶ Pri Senožečah je napad povzročil star spor za planino, ki jo je zemljiški gospod kratil podložnikom od leta 1813 dalje, pri Planini pa ugotavlja celo guverner Welsersheimb, da je povzročil nemire tamošnji zemljiški gospod Windischgrätz (sorodnik znanega voditelja reakcije v letu revolucije), ker je prej »vse strune ostreje napel in uveljavljal že dolgo opuščene dominikalne pravice (zlasti glede dominikalne tlake) s strogostjo, ki je tu v deželi nenavadna«. ⁵⁷ Že 23. marca je poročal Welsersheimb obenem s poročilom o izanskih dogodkih, da so »podobni napadi napovedani tudi Boštanju, Turjaku in Smledniku (tudi tu izvira uporniško gibanje še iz prejšnjega leta, op. B. G.), ⁵⁸ kamor je bila povsod poslana vojaška pomoč«. ⁵⁹

Že dan prej je gubernij izdal tudi proglas proti nemirom, v katerem je zagrozil že s prekim sodom. Vojaško pomoč je dobila še vrsta drugih gradov na Kranjskem: Polhov Gradec, Nadlišek, Ortnek, Ribnica, Mirna, Mokronog itd.⁶⁰

Glavar novomeške kresije Laufenstein je dobro označil podložniško razpoloženje v teh dneh: kmetje pričakujejo od vsake spremembe »takojšne osvoboditve bremen. Premislek in potrpežljivost nista njihova lastnost«. ⁶¹ Res se je sicer položaj na deželi po tem prvem izbruhu na Kranjskem nekoliko pomiril. Toda le na površini. »Podeželje pa je v neprestanem vznemirjenju.« Na-

padov od ižanskega naprej sicer ni bilo več (morda zaradi grožnje s prekim sodom, morda zaradi preiskave po dogodkih na Igu, največ seveda zaradi vojaške pomoči, ugotavlja Welsersheimb). »Toda zato se z vsakim dnem nič manj ne množe podložniške grožnje in nekaj res že nameravanih napadov se ni izvršilo le zaradi vojaške pomoči« (poročilo gubernija notranjemu ministrstvu z dne 27. marca).⁶² Kmečke težnje so prišle do izraza poslej bolj v vsakdanjih odnosih z zemljiškim gospodstvom. Podložniki so prenehali oddajati dolžne dajatve, opravljati tlako, še več, šli so v graščinske gozdove in jih začeli sekati ne glede na zemljiškega gospoda in njegove gozdarje (npr. v Planini, zaradi katere se nato Windischgrätz preko notranjega ministrstva pritožuje na gubernij tja do jeseni in zahteva, naj napravi red,⁶³ Žužemberku, Gradacu, Črnomlju, lanšperžki graščini itd.: »mnogo podložniških posegov v imovino zemljiškega gospodstva se sploh uradno ne naznani«),⁶³ v gospodstvu Snežnik so se podložniki polastili osporavane planine, obenem pa se zaradi nje pritožili tudi na Dunaj.⁶⁴

Središče kmečkih nemirov je bilo vsekakor na Dolenjskem in Notranjskem. Vendar pa tudi na Gorenjskem ni manjkalo močnejših odmevov revolucije na Dunaju. Tako so bili nemirni kmetje okrog Tržiča, Radovljice, Kranja (Šenčur sega že v leto 1847)⁶⁵ in Škofje Loke.⁶⁶ Trdinovo sporočilo o nemirih okrog Mengša (napad na graščino Jablje v Loki pri Trzinu, nemiri proti Staretu v Mengšu, odpor proti mengeški fari zaradi dajatev)⁶⁷ kaže, da podoba, ki jo kažejo arhivalni viri in časopisi glede kmečkega gibanja po marčnih dogodkih na Dunaju, še daleč ni popolna.

Iz Primorja se poroča le o nemirih pri Rihemberku.⁶⁸ Hudo pa je završalo na Koroškem. Nemiri so se začeli najprej v Podjunj, v ženeškem sodnem okraju, kjer so se podložniki — pričakujoč osvobojenja vseh svojih bremen — hoteli oddolžiti za prisilno izterjavanje davkov v jeseni 1847. Dne 24. marca so tlačani iz šestih podjunjskih občin vdrli dopoldne v ženeški grad, nato pa so opoldne odšli v Dobro ves in pregnali od tod upravitelja posestva šentpavelskega samostana. Po poročilu celovškega glavarja so hoteli izrabiti »ugodni trenutek, da bi se nasilno otrsli svojih obvez«.⁶⁹ V Pliberku so mestnemu župniku pobili okna in zapeljali vozove v potok. Nemiri so se razširili tudi v neposredno okolico Celovca. Bratom Moro, podjetnikom v Vetrinju (tekstilna

tovarna), in posestnikom Magarega so grozili enako kakor Lentzendorfu, posestniku Halaka. Še pred koncem marca so se v Selah in Podljubelju razvili nemiri zaradi podložniških gozdnic pravic v gozdu humperške graščine. Pred tlačani se je moral umakniti grajski gozdar. Podlaga tega gibanja so bila zgolj tlačanska bremena, ki so se jih ti menili iznebiti. Gubernij sam je menil, da ni v ozadju »globljih« političnih vzrokov, ugotavljal je obenem, da gibanje obsega le del celovške kresije in da bo s pomočjo v tej kresiji razpoložljivih vojaških sil mogoče hitro napraviti red.⁷⁰

Vsekakor je že ta prvi tlačanski nastop na Koroškem, ki je zajel le slovenski del dežele, dočim je nemški ostal miren, dosegel nekaj uspehov. Kresija je odslej opustila izterjavo podložniških obveznosti z vojaško pomočjo.⁷¹ Za karakterizacijo »revolucionarnosti« celovškega malomeščanstva je kaj značilno poročilo celovške policije (z dne 30. marca), ki »omenja potlačeno razpoloženje celovških prebivalcev zaradi nasilnih dejanj proti nekaterim neljubim posestnikom zemljiških gospodov in njihovim uradnikom, ki so jih delno že izvršili, delno nameravali podeželani iz tamošnje okolice.«⁷² Že 29. marca so koroški deželni stanovi, h katerim je bilo od 18. marca dalje pritegnjenih sedem kmečkih zastopnikov, morali močno odstopiti pred kmečkimi zahtevami. Z veliko večino glasov je bila pod pritiskom vrenja v slovenskem podeželju »sprejeta prošnja na njegovo c. k. Veličanstvo, zadeva joča predvsem kmečki stan«. Ta prošnja »za popolno odpravo podložniške zveze glede na zemljiške gospode, ki je ustrezala splošni želji kmečkega stanu«, je bila takoj napisana in od vseh z njo soglasnih članov zasedanja podpisana in bi morala biti takoj odposlana cesarju. Deputacija koroških deželnih stanov na Dunaju je v resnici dosegla cesarjev patent, ki se je pa od peticije v dveh točkah bistveno razlikoval. Predvsem patent, ki je bil izdan 25. aprila, ni v resnici razvezoval podložniške zveze, marveč je določal le, da je treba od 1. januarja 1849 dalje *zamenjati* vse urbarialne in desetinske obveznosti v naturi in v delu »v zmerno denarno odškodnino«. Da gre pri konceptu, ki ga odraža ta patent (in tudi drugi patenti iz tega časa), le za prisilno prevedbo naturalnih dajatev in služnosti v omiljeno vsakoletno denarno rento, kaže več momentov. Patent sam ne govori o odpravi dajatev ali o zemljiški odvezi in odpravi razmerja med podložniki in zemljiškimi gospodi, marveč le o *spremembi* dajatev.

Izraz »odškodnina« v teh patentih še ne pomeni odkupa kapitala, kakor pozneje. Uporablja se namreč tudi v zvezi z denarno dajtvijo (= odškodnina), ki naj bi jo podložniki plačali svojim zemljiškim gospodom namesto naturalnih dajatev v tekočem letu 1848, če se tako pogodijo. S tako prevedbo (in ne odpravo) dajatev so zadevo nameravali urediti tudi ministrstvo in upravljivejši zemljiški gospodje. To dokazujejo predvsem pogodbe, ki so jih sklepali zemljiški gospodje s svojimi podložniki, da bodo ti za leto 1848 plačali »oni znesek, ki bo po tozadevnih pričakovanih zakonitih določbah določen kot enoletna odškodnina«, rešitev, ki jo je priporočalo tudi ministrstvo.^{72a} Ta rešitev je bila pozneje, ko se je izvedla zemljiška odveza z odkupom, spremenjena: podložniki so morali plačati vrednost konkretnih neplačanih dajatev, ne pa enega letnega obroka odkupnine.^{72b}

Izvedla naj bi se torej le prisilna prevedba naturalne v denarno rento, ki so jo dotlej patenti le priporočali. Pa tudi ta prevedba ni zajemala vseh dajatev, za katere so zahtevali podložniki odvezo, marveč le tlako, naturalne desetine in naturalne male pravice. Zakon, ki bi uredil ta odkup, naj bi sestavili koroški deželni stanovi in ga predložili cesarju v potrditev. Za leto 1848 pa naj ostane pri starem, le da je prepuščeno obvezancem in opravičencem, da se prosto dogovore, na kakšen način naj se podložniške obveznosti za to leto poravnajo.⁷³

Ob obisku na Dunaju pa je kmet Thaler, član deputacije deželnih stanov, ugotovil, da na Dunaj omenjena prošnja nikdar ni prišla. V Celovcu se je ugotovilo, da sta jo zadržala dva nasprotujoča ji člana deželnih stanov, češ da ni veljavna, ker do njenega sprejema notranje ministrstvo še ni potrdilo poziva kmečkih zastopnikov v deželne stanove, in češ da je bil potemtakem sestanek, na katerem je bila prošnja 29. marca sprejeta, le privatnega značaja. To je med podložniki povzročilo novo burjo. Dne 1. maja so se podložniki zbrali v Celovcu pred deželno hišo in očitali: »Le to, kar je dobro za gospodo, se odpošlje cesarju, za nas pa se nič ne naredi. Imeti hočemo le enega gospoda, ki mu plačujemo, in to je naš dobri cesar.« Že v Celovcu so si privoščili nekaj članov deželnih stanov, med njimi tudi tinjskega dekana Welbicha, »ki je po splošnem glasu, enako kakor njegov oskrbnik Steinwender, pri podložnikih zaradi svojih strogih in neusmiljenih zahtev kot zemljiški gospod splošno nepriljubljen«. Ko je odšel še isti dan domov, so ga kmetje v Tinjah s kamenjem napadli,

na kar je (2. maja) v javnem govoru na pokopališču prosil podložnike naj mu odpuste, osovražnega oskrbnika pa je odpustil. Isti dan so kmetje znova napadli zemljiško gosposko tudi v Dobrli vesi in v Grabštajnu.⁷⁴

Tudi tokrat je kmečki nastop žel uspeh. Že 8. maja so koroški deželni stanovi sprejeli sklep, naj se prosi cesar, da razširi prvotni patent, čemur je cesar 15. maja v resnici ustregel. Razširil je načelo odkupa tudi na »vse druge iz podložniške zveze zemljo in grudo obremenjujoče dajatve in služnosti pod vsakim imenom«, npr. davčno žito (činž), primščine in kupni denar, duhovniška bera, naturalne dajatve v zvezi z zaščito, sodiščem itd. Bistvena razlika je tudi v pripravi zakonodajnih ukrepov, pri čemer je prišla do izraza že revolucionarna akcija na Dunaju sredi maja: ne več deželni zbor, marveč državni zbor naj namreč po tem drugem patentu določi odškodnino. Pri tem tudi najbrže ne gre več le za prevedbo dajatev v denarno rento: dočim je namreč patent z dne 25. aprila govoril še o *spremembi* dajatev v denarno odškodnino (»in eine billige Geldentschädigung umgewandelt«), govori patent z dne 15. maja, da imajo *prenehati* (»gegen eine billige auf dem nächsten Reichstage zu ermittelnde Entschädigung aufzuhören«).⁷⁵ Brez dvoma je bilo to formulacijo mogoče vsaj razlagati tudi v kmečkem smislu. Cesar je dal svojemu patentu drugo obliko že v neposredni kampanji v zvezi z omenjenimi dunajskimi dogodki, da bi pretrgal morebitne zveze med revolucionarji in kmeti: v zaključku namreč zahteva od koroških podložnikov kot zahvalo za to odločbo mirno obnašanje in pošteno izpolnjevanje njihovih dolžnosti.

Vendar se nemiri še niso poglobili. Tako so se začeli v vzhodnem robu Podjune puntati žvabeški podložniki (v pliberškem okraju),⁷⁶ v Rožeku pa so odpovedali vse urbarialne dajatve in desetino. V železarno v Področici si ni upal noben uradnik, tako da so jo upravljali delavci sami. Kmetje so od gospostva zahtevali izročitev gozda, ker jih je gozdna uprava rožškega gospostva namenoma izzivala. V Rožeku je še poleti prišlo do spopadov zaradi ribištva in lova. Ti nemiri so zajeli tudi bekštansko gospostvo.⁷⁷

Tudi na Spodnjem Štajerskem podeželje dunajskih dogodkov v marcu ni sprejelo mirno, dasi bolj kakor na Kranjskem in Koroškem. Vendar tudi tu poročajo o trdnem podložniškem prepričanju, da bo v najkrajšem času konec podložniškega razmerja in z njim zvezanih bremen, pa tudi o poskusih, da takoj obračunajo

s svojimi zemljiškimi gospodi in njihovimi oskrbniki, npr. pri Slovenjem Gradcu in Starem trgu, v Puhenštajnu pri Dravogradu, kjer bi oskrbnika skoraj pobili, v Marenbergu, kjer so pregnali zakupnika in pretepli oskrbnika, v Laškem trgu, kjer so prisilili župnika, da se je pismeno odpovedal desetini, v Ormožu, Veliki Nedelji in v Brežicah, kjer si je oskrbnik še pravi čas poskrbel vojaško pomoč. V zadnjih dneh marca so kmetje iz župnije Mala Nedelja prišli v graščino Branek in razbili njeno opremo, na delegiranem gospostvu Lokavci pa vrgli ven graščaka, ki je bil hkrati krajevni komisar, ter izjavili, »da si bodo v bodoče sami volili svoje oblasti in duhovnike ter da ne bodo trpeli nobenega drugega kot tistega, ki ga bodo sami postavili«. Pred kmeti je pobegnil tudi komisar gospostva Negova. Mariborski okrožni urad je delno poskrbel za vojaško pomoč proti puntarjem, hkrati pa je svetoval, naj si ogrožena gospostva ustvarijo obrambo iz zanesljivih domačinov.⁷⁸

Tudi štajerske deželne stanove je podložniški pritisk prisilil, da so že v marcu ob sodelovanju kmečkih zastopnikov izdelali podrobnejši načrt o razvezi podložniškega razmerja. Na tej podlagi je mogel cesar že 11. aprila izdati patent, po katerem naj bi se 1. januarja 1849 prevedle naturalne dajatve v denarno odškodnino. Patent je v bistvu soroden prvemu patentu za Koroško. Štajerski stanovi naj bi ob sodelovanju kmečkih zastopnikov sestavili podroben predlog za zakon, ki bi ta odkup uredil. Tudi tu naj bi glede leta 1848 ostale v veljavi stare obveznosti, le da je bilo obema prizadetima strankama prepuščeno na prosto voljo, ali naj se poravnajo v naturi ali že v denarni odškodnini. Podložniki pa seveda zlasti s to zadnjo določbo, pa tudi z drugimi določbami patenta, nikakor niso bili zadovoljni. Vrenje med njimi se zato tudi ni niti malo pomirilo.⁷⁹

Oglejmo si nekoliko podrobneje podložniške zahteve in podložniško razpoloženje predvsem v najnemirnejši pokrajini, na Kranjskem, obenem pa tudi protiukrepe, ki jih je proti revolucionarnemu podeželju podvzela državna oblast. Že pred revolucionarnimi nastopi podložnikov v zvezi z Igom se je obrnil gubernij, enako tudi nekateri glavarji kresij (npr. v Celovcu) na škofijske ordinariate, naj bi duhovščina pomirila ljudstvo. Pri tem naj bi s poljudnim podukom sodelovali tudi časopisi. V to delo je bil v Ljubljani pritegnjen tudi Bleiweis s svojimi Kmetijskimi in rokodelskimi novicami, »ki jih podeželsko ljudstvo mnogo čita«.⁸⁰

V zvezi s to akcijo je Bleiweis že v slavnostni 12. številki Novic (z dne 22. marca) opozarjal kmete: »Sicer pa tudi ne gre misliti, da je že zdej tlaka overžena in da bi treba ne bilo gosposkinih davkov in desetih po starih gruntnih pravicah odrajtovati. Tudi te reči se bodo *kar bo moč* (podčrtal B. G.) poravnale, da bo za obé strani práv.«⁸¹ V zvezi s temi pozivi državne oblasti so tudi nastali slovenski poduki celovškega in lavantinskega ordinariata,⁸² pa tudi pouk izánskega župnika o ustavi in novih pravicah (ki je imel seveda zelo nezaželen »uspeh«), pa tudi z 2. aprilom datirano Slomškovo postno pastirsko pismo. Navodila glede sodelovanja duhovščine se celo niti ne ustavijo pri guberniju, marveč je opozarjal nanj tudi notranji minister Pillersdorf (v pismu Welsersheimbu z dne 6. aprila 1848): »s poukom in nasvetom naj se dopoveduje podeželskemu prebivalstvu in zlasti podložniškemu posestniku, da ohrani mirno obnašanje, izpolnjuje svoje dosedanje obveznosti, se pokori zakonitim predpisom in oblastem, ki so postavljene, da jih uporabljajo, obenem pa naj se krepí zaupanje v zagotovila, da se bo njihovim željam po olajšavah pri ustavnih posvetovanjih posvetila vsa pozornost.«⁸³ Slomškovo pastirsko pismo tako natančno ustreza temu ministrialnemu navodilu, da ne morem dvomiti, da je podobno navodilo dobil že pred tem celovski kresijski glavar ali koroški deželni stanovi in je Slomšek delal po njegovih sugestijah. To domnevo podpira zlasti dejstvo, da je Welsersheimb poslal sporočilo o tem pismu le ljubljanskemu ordinariatu.⁸⁴ Vsekakor je bilo Slomškovo pismo *stvarno* brez dvoma udarec proti podložniški revolucionarnosti v smislu uradnih navodil notranjega ministrstva.

Po dogodkih na Igu in drugje se je seveda propaganda proti tlačanskim zahtevam in gibanju še okrepila. Zlasti od cesarjevega splošnega patenta z obljubo kmečke odveze odn. prevedbe naturalnih dajatev v denarne (z dne 27. marca), izdanega pod pritiskom kmečkega gibanja v vsej državi z namenom, da se kmet izloči iz aktivnega revolucionarnega nastopa in olajša nastop reakcije, se je namreč še okrepilo prepričanje podeželskega prebivalstva, da se mu bo posrečilo brez odkupnine otresti bremen zemljiškega gospodstva že za leto 1848. »Nastroyenje tukajšnjih podložnih posestnikov vodi k prepričanju, da urbarialnih dajatev, zlasti tlake, dalje tudi desetinskih dajatev nikakor ni več mogoče vzdržati,« in da je zato njihov odkup nujna zadeva (poročilo gubernija z dne 10. aprila).⁸⁵ Zaman je Bleiweis v vsaki

številki nagovarjal kmete, da naj plačujejo dajatve. Njegovo fevdalno-malomeščansko stališče dobro označuje njegov opomin: »Desetine, tlake in drugi davki so *stari dolgovi*, ki jih je kmet gosposki dolžan.«⁸⁶ Še leto pozneje se ob zakonu o postopku pri zemljiški odvezi vrača k vprašanju odškodnine, ko trdi, da je »od vničenja grajšinske lasti le ena stopnja do vničenja vsaktere lasti.«⁸⁷ Zaman se mu je pridružil nekaj pozneje tudi Matija Majar: »He, kaj pa s plačevanjem? Upam, da ne bo nihče mislil, da seže svoboda tako daleč, da misli ali celo pravi: ‚Juhej, zdaj smo sami svoji, zdaj nam ni nič treba plačevati!‘ To bi bil tepec, če bi res tako mislil, in hudobnež, če bi s tem še druge podpihoval, da bi svojih dolžnosti, kakor zvestim podložnikom gre, ne spolnovali. Nič plačati? To je, da bi znorel! Prav je, nikar ne plačujte; če pa rečete, da nočete nič več plačevati, rečemo tudi mi: tudi mi vam ne plačamo več vašega ovsa in ječmena in sena.«⁸⁸

Najenergičnejši sunek proti kmečkim zahtevam po takojšni zemljiški odvezi brez odkupnine pa je — v neposredni zvezi s celotnim »pomirjevalnim« delom oblasti — napravil lavantinski škof Slomšek v svojem postnem pastirskem pismu »Svetla resnica v zmešani svet«.⁸⁹ Le nekaj odlomkov iz tega pisma nam bo jasno pokazalo njegov značaj: »Veliko let ste kmetje vi želeli, naj bi se vam davki preložili in polajšali. Slišali ste in tudi lahko brali, da so naš svetli cesar sklenili, nam novo ustavo ali konstitucijo dati in vam kolikor mogoče stan polajšati. Namesto da bi po krščansko Boga zahvalili in pa kakor pametni možje lepo potrpeči, da bi se jim obljuba spolnila, pa po enih krajih sila grdo delajo, kakor razuzdani otroci, kateri staro obleko naravnost trgajo in teptajo, kedar jim skrbni oče novo oblačilo omisliti obeča... Kmetje pravijo: Gospoda nas dere in goljufa; mi nismo dolžni takih davkov plačevati, ne tlake delati, ne desetine dajati... Kar daste deželski gosposki, cesarju daste; kar dajete duhovski gosposki, dajete tudi Bogu. Sv. apostol Pavel pravi: ‚Podložni morate biti, ne samo zavoljo strahu, ampak tudi zavoljo vesti. Zato tudi davke dajate, namreč hlapci božji so, in ravno to je njih služba. Dajte torej vsakemu, kar ste dolžni; davek, komur davek; col, komur col; čast, komu čast.‘ Sv. Pavel bo saj vedel, kaj je prav? Brez davkov ni bilo, kar svet stoji, in ne bo, dokler bo svet stal. Da se vam dacija polajša, kolikor je mogoče, je pa tudi prav. — Kmetje se grozijo: ‚Tlake ne bomo delali!‘ Bog vam daj srečo; tlaka je po enih krajih res velika in težavna.

Ali ste pa slišali, kako je svoje dni tlaka huda bila?... Take grozne tlake zdaj med nami ni; pa tudi ta bo po malem jenjala; samo potrpite, da bo višja gosposka na povelje svetlega cesarja čedno poravnala, kar je prav. Ali pa tudi veste, kaj Kristus o tlaki govori: „Ako te kdo eno miljo daleč s seboj (na tlako) iti sili, pojdi rajši dve milj z njim, kakor da bi se ustavljal.“ Brez vse tlake pa ni bilo in ne bo... Kmetje pravijo: „Brez desetine hočemo biti!“ Bog vam daj srečo!... Veliko desetine že ni med nami več; in tako, kar je še desetine, bo tudi nehala, kakor se vidi in po svetu godi. Ali bo pa kmetom brez desetine teža manjša, to sam Bog vé... Le potrpite, da vam bo desetino cesarska oblast preložila, in bodo svetli cesar poprej oskrbeli, kako bodo duhovniki in drugi gospodje v prihodnje živeli, ki so do zdaj desetine imeli. Ne bo vam sreče prineslo, da bi vaši pastirji stradali, ker bi jim vi ne odštevali, kar jim desetine gre, dokler desetina preklicana ne bo.« — Ob spominu na kmečke upore na Slovenskem (1515, 1573, 1635) jih opominja, naj se varjejo upornosti in ne poslušajo »šuntarjev in puntarjev«. »Bog ne daj, da bi sedanjim upornikom taka pravica ne obstala, kakor si jo sami delajo, ter hočejo gosposki po sili vso pravico potreti. Potemtakem ne bo dolgo, pa bo tudi sin očeta črez prag vrgel, in hlapec svojega gospodarja od hiše pregnal. Ali bo to pravica? Ljudje ne pomislijo, kaj strašnega počenjajo.« Nato zaključuje s svojimi nauki: »1. Potrpite, in sami sebi pravice nikar ne delajte! S krivico, ki bi jo storili, si prave pravice nikoli ne boste naredili; in kar si posilite, Bog ne bo blagoslovil. Ne sovražite gosposke, ne maščujte se; sovraštvo in maščevanje niste od Boga, ampak ste hudičevi... 2. Prenašajte se in dopolnjujte svoje dolžnosti, naj bo tlaka ali desetina ali druga dacija, le do tiste dobe, da vam cesar po pravici preložijo, rekoč: od tega dné ne boste več tega davka imeli, ampak namesto tega boste nam polajšane dacije odštevali. In to, zaupam, boste skoraj slišali. Ste stare davke že toliko let nosili, boste še časek prebili, da med vami zmešnjave in boja ne bo. 3. Ne dajte se hudobnim šuntarjem, podpihovalcem in zapeljivcem nalagati, ne zapeljevati, naj vam ravno piti kupujejo, ali še tako sladko govorijo. Slepci so in pa hudobci.«

Slomškova pisma in drugi spisi iz leta 1848 kažejo, da je v tem pismu vsekakor iskrenjši del zagovarjanje podložniških bremen, ki bi po njegovem vsaj delno vendarle morala ostati, kakor pa obljubljanje zemljiške odveze. Tako je npr. pisal v času, ko je

pripravljaj to pismo (27. marca): »Bati se nam je, da bojo vzeli naše posestva kakor nevtrdni Magjari svojim škofam, ter nam podali palico beraško, alj pa nam tenke kosce kruha rezali, de se bo skuz nje svetilo.«⁹⁰ Neposredno po izdaji pisma (6. aprila) govori: »naj se varjejo duhovniki kužniga vetra ino posvetnih spak, de bi se družili nevirnim podiračem naše svete cerkve, ki duhovnikom ženke obetajo, kruh pa izmikajo.«⁹¹ Konec leta se v Zgodnji Danici v članku Novi časi novi grehi obrača posebej proti »prekuciji starih, dobro spoznanih pravic«, pod čemer razume duhovniško pravico do desetine, ki jo utemeljuje z odloki tridentinskega cerkvenega zbora.⁹² In to govori že po uzakonitvi zemljiške odveze, ki jo navzven še dokaj blagohotno pričakuje v navedenem pastirskem pismu, če bi jo odredil cesar. V istem času govori v privatni korespondenci o njej takole (16. februarja 1849): »Sedaj je prišel tako imenovani narobe svet: kmet je postal naenkrat gospod — gospod le prepogosto berač,«⁹³ nekoliko pozneje (19. septembra) v pismu kardinalu Schwarzenbergu pa: »Sedaj se občine branijo (sc. v razdeljenih župnijah) še kaj oddajati duhovnikom matičnih župnij (sc. starih, iz katerih so bile izločene), in vojaška eksekucija povzroča hudo kri. Z odvezo bo sicer najbrže pomagano temu slabemu stanju *toda cerkvena dotacija bo popolnoma uničena*« (podčrtal B. G.).⁹⁴ Kljub temu, da je bil sam podložniški sin, je torej stal Slomšek v bistvu na strani fevdalne gospode. Prav to podobo kažejo tudi njegovi ostali članki v letu 1848, zlasti članek Dve tabli zapovedij, v katerem se bori proti načelu, da oblast izvira iz ljudstva.⁹⁵

Podobno je usmerjena tudi pesem o »Svobodnem Lenartu« štajerskega duhovnika Jožefa Hašnika, pravi pamflet proti kmetovi osvoboditvi in obramba »starega«; seveda se obsoja tudi, da »zdaj desetina — stari davk — in preč bo tlaka ino kazen«; »še clo gosposke neče več, in tud duhovšne ne imeti, de bo svobodnost le na sveti«. Vse to vodi Lenarta od nesreče do nesreče, na kraju pa na boben in v pekel. Ob tej pesmi je hkrati razgalil svoje mišljenje tudi Bleiweis. Temu pesniškemu skrpčalu je namreč podelil mesto *uvodnika* v svojih Novicah dne 26. aprila 1848 (str. 69), v isti številki in na isti strani, kjer je bila *za Hašnikovo pesmijo* prvič objavljena Prešernova »Zdravljica«, zametek slovenskega revolucionarnega programa!^{95a}

Neko celovško poročilo daje v resnici slutiti, da so bili glede desetine na Koroškem neki posebni načrti. Dočim se namreč brez

drugega dopušča odprava drugih urbarialnih obveznosti, se ob desetini posebej opozarja, da bo njena popolna odprava spravila v zadrego cerkvene oblasti, ker je to njihov edini dohodek. Seveda se v zvezi s tem resignirano ugotavlja, da bodo te težave stvarno nastopile v vsakem primeru, »ker bodo desetino dejansko odrekli«. ⁹⁶

Brez dvoma so že ti prvi nastopi — zlasti ker so mali liberalni krožki, manj povezani z reakcijo, v svojih zahtevah in programih obravnavali zgolj narodnostno politična vprašanja (zedinjena Slovenija, jezik v šoli in v upravi itd.), za položaj velike večine slovenskega naroda in za njegove gospodarsko-družbene zahteve se pa v njih niti malo zmenili — usekali prvo globoko zarezo med slovensko ljudstvo in njegove »politične voditelje«. Že v teh dneh se začenja usodna pot, ki privede kmete pozneje iz njihovih revolucionarnih pozicij po izvedbi zemljiške odveze po *reakciji* v popolno politično zatišje. Prav ta razvoj pa seveda obsodi že vnaprej na neuspeh tudi ves boj za slovenske narodnostne zahteve.

Ta razkol se je jasno pokazal ob čitanju Slomškovega pastirskega pisma po cerkvah. Slomšek sam v svojih pismih ponovno omenja, da njegove »gotovo dobro mišljene besede... niso našle nobenega dobrega sprejema«, ⁹⁷ da je njegovo »pastirsko pismo napravilo zelo slab vtis«. ⁹⁸ Drugi viri govore še razločneje: njegovo branje so kmetje ponekod z grožnjami župnikom sploh preprečili. ⁹⁹ Slomšek v svojem članku Milo potožilo v Zgodnji danici tudi sam dokazuje obstoj globokega razrednega sovraštva proti fevdalni duhovščini med slovenskimi podložniki. ¹⁰⁰

Poleg propagande — cerkvene in časopisne — je oblast posegla od izžanskega napada dalje tudi po močnejših sredstvih. Že takoj 22. marca je gubernij mislil zaradi dogodkov na Igu razglasiti »stojno sodbo« (preki sod) za vse nemire v podeželju v kranjskih kresijah. Ker pa bi bil normalni, zakoniti način razglasitve — po pravnih določbah bi jo moralo razglasiti pristojno apelacijsko sodišče — preveč zamuden, se je Welsersheimb umaknil po stranski poti. Obrnil se je s tem predlogom na notranjega ministra Pillersdorfa, ¹⁰¹ zagrozil pa s »stojno sodbo« na svojo roko že pred tem. Čim je Pillersdorf nameravani korak (v pismu z dne 25. marca) ¹⁰² odobril za vse tri kranjske kresije (na Koroškem naj bi se mir vzpostavil brez tega sredstva), je bila 28. marca »stojna sodba« res proglašena in je ostala v veljavi

vse do jeseni. Na vprašanja glede pravne strani postopka je odgovarjal Welsersheimb še pozneje graškemu guvernerju in tudi glavarju postojnske kresije, da bo pač potrdilo apelacijskega sodišča že pozneje prišlo in da bo tako stvar v popolnem redu.¹⁰³

Obenem je Welsersheimb mislil na široko poseči po vojaški pomoči. Obrnil se je na sosedne garnizije v Gradcu, Zagrebu in Trstu s prošnjo za pomoč. Toda kljub podpori, ki sta jo tudi tem njegovim korakom nudila notranje ministrstvo in dvorni vojni svet, je bila pomoč v resnici malenkostna.¹⁰⁴ Pričel se je uveljavljati že učinek revolucije v zgornji Italiji in na Madžarskem. Zaradi tega, ker so morale čete na zgornjeitalijansko bojišče — pozneje so pritegnili tudi del na Kranjskem postavljenih čet — se je v aprilu začela organizirati že »črna vojska« (Volkssturm). Vendar ga na Kranjskem niso organizirali, ker je gubernij odsvetoval, češ da je ljudstvo preveč nemirno, da bi mu dali v roke orožje. Po njegovem nasvetu naj bi se v ilirskem guberniju črna vojska organizirala le na Koroškem, kjer da so v nemškem delu dežele dani zanj vsi potrebni pogoji.¹⁰⁵

Podložniški pritisk pa je bil vendarle tako močan, da tudi na Kranjskem ni šlo brez koncesij. Prvi je na to opozarjal že Pillersdorf. Po njegovi sodbi je bilo nujno potrebno, če naj bi se sploh doseglo pomirjenje podeželja, misliti na olajšanje podložniškega bremena. Zato je naročal, naj se posvetuje »odbor zemljiških gospodov« (deželnostanovski odbor): »1. ali v sedanjem političnem položaju ni nujno in v interesu javnega miru, da vlada neposredno takoj šedaj odpravi vse zgoraj imenovane urbarialne obveznosti in da se prepusti ugotovitev odškodnine razpravam bodočega stanovskega zastopstva; 2. do katerega časa naj nehalo te naturalne dajatve; 3. ali naj se tokrat kaj odredi glede na ugotavljanje in plačevanje bodoče odškodnine za odpravljene dajatve?«¹⁰⁶

Kranjski deželni stanovi, ki so že neposredno po marčni revoluciji k delu pritegnili tudi tri »kmečke« zastopnike, določene po Kmetijski družbi, je res sestavil tak odbor, ki je 4. aprila pripravil tozadevne predloge za zasedanje deželnih stanov dne 6. aprila.¹⁰⁷ Temu zasedanju je bila predložena tudi posebna prošnja mesta Kranja, ki zahteva, »da naj bo kmečki stan zastopan po (sc. svojih) odbornikih pri razpravah deželnega zbora« (t. 2.), in »da morajo biti desetina, tlaka in urbarialne dajatve, primščina, oddaja žita, gorske pravice, denarne dajatve (Grundzins, Freigel-

der) odkupljene od države po zmerni meri; s prepovedjo na novo se pogoditi za te dajatve.«¹⁰⁸

Stanovi so sprejeli na svojem zasedanju precej kompromisno in nedoločno prošnjo do cesarja: »Glede kmečkih in desetinskih razmerij in tozadevne prošnje se je deželni zbor zedinil k izjavi, da potrebuje dežela čim bolj pospešeno, podložnikom in k desetini obvezanim posestnikom koristno, toda popolno odvezo vseh kmečkih ali urbarialnih — dalje desetinskih dajatev po primerni, podložniku ali desetinskemu podložniku naloženi odškodnini opravičencev (do teh dajatev).«¹⁰⁹

Cesarja prosijo, da do prihodnjega zasedanja izda primeren predlog. »Ker pa se tozadevni predlogi že razpravljajo pri stanovih, bi prosili Nj. Veličanstvo, da, dokler ti predlogi ne bodo izročeni in rešeni z zakonom, nudi deželnim oblastem potrebna sredstva, da bodo v tem času opravičenci do dohodkov po zakonu zaščiteni in da jim bodo ohranjene njihove pravice.«¹¹⁰ O tem sklepu so s posebnim razglasom, v katerem pa so sklepe oblekli v za kmeta nekoliko bolj sprejemljivo obleko (brez zaključne prošnje za pomoč proti podložnikom), obvestili tudi podeželsko prebivalstvo.¹¹¹ Motil bi se pa, kdor bi sodil, da je stanove nagnil k temu poskusu le nasvet z Dunaja. V nekem svojem poznejšem dopisu (z dne 8. julija 1848) pravijo namreč sami, da so pristali na te predloge v strahu pred nadaljnjim razvojem zaradi dogodkov v podeželju.¹¹² Vsekakor pa odseva iz drugega dela stanovskih sklepov nekoliko povečana samozavest, pač zaradi upanja na vojaško pomoč iz sosednih pokrajin, ki jo je prav v teh dneh obetal Pillersdorf.¹¹³ Tudi v stanovskem odboru, ki je razpravljal o teh problemih, je prišla do veljave težnja, čim dlje ohraniti dajatve v veljavi. Tako so v razpravi zagovarjali nekateri misel, naj bi dajatve prenehale konec 1848, drugi, da z dajatvami ob Jurjevem 1849, nekateri celo šele z Mihaelovim, torej konec 1849. Na terenu, kjer so bili s kmečkim gibanjem v neposrednih stikih in so ga bolje poznali, so pa zahtevali odločne, hitre korake. Novomeška kresija je zahtevala takojšnjo odpravo tlake, postojnska kresija pa, naj prenehajo vse obveznosti s koncem junija 1848. S temi koraki so upali vsaj še nekoliko zajezi gibanje med podložniki.¹¹⁴

Kmetov pa niso premaknili z njihovih zahtev po takojšnji odpravi podložniškega razmerja in bremen niti poduki, niti obljube o prevedbi naturalnih dajatev v denarno rento, niti odloki

gubernija, niti razglasi deželnih stanov. Kranjski stanovi sami poročajo: »Toda najzlobnejši emisarji, ki so podeželsko prebivalstvo ustno hujskali — in letaki, ki so ga kar naprej zavajali, niso zgrešili, in so ga v kratkem času pripravili do tega, da so povsod v deželi odrekli podložniške dajatve ali dela, tudi desetino.«¹¹⁵ Prav tako poročajo s Koroškega: ugotavlja se, da je poglavitni vzrok pripravljenosti deželnih stanov za odpravo podložniškega razmerja strah pred podložniki. Precej na splošno dajatev ne oddajajo več. Prav, ker je kmečki odpor proti njim tako razširjen, bi bilo nemogoče iztirjati te dajatve z vojaško pomočjo.¹¹⁶

4. Kmečko gibanje od aprila do junija, odmev kmečkih zahtev ob volitvah in majskih dogodkih na Dunaju

Že stališče, ki so ga zavzeli na eni strani podložniki, na drugi zemljiški gospodje v prvem času po marčni revoluciji, je dalo slutiti, da se vprašanje ne bo rešilo samo od sebe, na podlagi prve podložniške reakcije na dogodke na Dunaju, marveč, da bo potrebna še daljša borba, preden bodo kmetje dosegli svoje zahteve. V resnici predstavlja kmečko gibanje ne le kratek spontan val v marcu in aprilu, marveč predstavlja prav do oktobra 1848 poleg Dunaja, upora na Madžarskem in v Italiji poglavitni notranji politični problem v habsburški monarhiji, za končni uspeh reakcije pa brez dvoma celo sploh najvažnejši notranji politični problem. Brez dvoma je namreč spričo razmeroma slabo razvite industrije v državi¹¹⁷ podložniški razred najširši in fevdalno-finančnemu reakcionarnemu, protirevolucionarnemu vršičku najnevarnejši sloj, ki ga je revolucija v resnici zajela. Izločiti podložnike iz tega revolucionarnega vala, to je bila poglavitna naloga protirevolucionarnih družbenih skupin, če so hoteli zlomiti odpor s proletariatom zvezane buržoazije.

Od aprila do junija se zvrsti v državnem okviru vrsta dogodkov, ki so na eni strani vplivali na podložniško gibanje pri nas, na drugi strani pa se prav ob njih kaže moč in smer podložniških teženj. Tako proglas aristokratske ustave 25. aprila in revolucionarni nastop delavcev in akademikov v drugi polovici maja na Dunaju, ki je prisilil vladu in cesarja k umiku izdanih odredb in k bistveni demokratizaciji določb o državnem zboru (odprava

senata, razširjenje volivne pravice), preprečil pa tudi poskus fevdalne reakcije na čelu s cesarjem, da po cesarjevem umiku z Dunaja v Innsbruck (17. maja) s sklicanjem zastopnikov deželnih stanov zbere svoj državni zbor in tako prehití dunajskega izvoljenega.¹¹⁸ Poleg tega so se v tem času zvrstile trojne volitve: v frankfurtski in dunajski državni zbor in volitve kmečkih zastopnikov v provizorične deželne zbore.

Kakor so že v marcu po prvih cesarjevih razglasih iz srede marca podložniki trdili, »da nismo praviga pisma brali, ker v pravem pismu stoji, de so vse desetine, vse tlake, vse kazni proč«, ¹¹⁹ so z istim nezaupanjem sprejeli tudi razglas ustave. Sredi maja poroča postojnska kresija, da je kmet poslušal objavo z zanimanjem le dotlej, dokler je še upal vsaj na delno osvoboditev svojih bremen. Ko te ni bilo, »je predmet zanj izgubil posebno vznemirljivi interes, ali je celo mislil, da se mu noče odkriti pričakovana olajšava, namreč osvoboditev desetine in urbarialnih dajatev brez odkupnine«. Glede desetinskih in zemljiških gospodstev sodi kresija, ki od državnega zbora pričakuje izvedbo zemljiške odveze, da jim ta sprememba na korist podložnikov »pač ni zelo dobrodošla«. Podobno poroča tudi o duhovščini: »tudi to čakajo zmanjšanja njenih dosedanjih dohodkov, ne da bi mogla pričakovati za to popolnoma enakovredno odškodnino. Tej skrbi odgovarja pač tudi vtis, ki ga je napravila nanjo nova ureditev.« To poročilo sloni predvsem na poročilu o položaju okrog Vrhnike, s katerim pa glede podložniškega razporeditve soglašajo tudi vsa ostala poročila sodnih okrajev v kresiji, priložena aktu.¹²⁰ Tudi sicer je dajala v okolici Ljubljane »duhovščina... praviloma prednost staremu stanju in je (bila) zaskrbljena za pravice gospodujoče cerkve in pač tudi za del lastnih dohodkov«. ¹²¹ Kmetje so tu gledali z upanjem le še na volitev za dunajski državni zbor, za katerega so se že odločili, da bodo volili njegove poslance iz svoje srede.¹²² Tudi v novomeški kresiji so podložniki pričakovali od ustave konkretnih olajšav in ugoditev njihovim pritožbam, ker pa so bili razočarani, se je napetost še povečala.¹²³ V celovski kresiji je prav to razočaranje sodelovalo pri zgoraj omenjenih nemirih okrog 1. maja.¹²⁴ Za označbo cehovskega malomeščanstva v Celovcu in v Ljubljani pa je značilno, da so se v obeh mestih oglasili pomisleki zlasti glede 24. člena ustave, ki je določal obrtno in trgovsko svobodo za vse po zakonu dovoljene pridobitne panoge, v Celovcu iz strahu pred »pogubno...

obratno svobodo«, v Ljubljani, kjer so cehovske omejitve odpravili že v času francoske vlade, iz strahu pred judovsko konkurenco.¹²⁵

Položaj v podeželju se je očitno ostril ob zahtevah gospostev po dajatvah, ki jih podložniki z redkimi izjemami niso hoteli oddajati. Vsa gospodstva so zahtevala od kresij prisilna sredstva za izterjavo urbarialnih zaostankov. Napetost med podložniki pa je narasla že tako daleč, da so kresije same opozarjale gubernij, da bi znalo prisilno izterjavanje privedi do katastrofe.¹²⁶

Posebno hudo kri med podložniki na Kranjskem je zbujalo dejstvo, da so že skoraj vse sosedne dežele do konca aprila dobile posebne cesarske patente, ki so omejevali podložniško razmerje v sedanji obliki s koncem leta 1848 in prepuščali tudi za to leto poravnavo podložniških obveznosti sporazumu med obema prizadetima strankama (Štajerska 11. aprila, Koroška 25. aprila, na Hrvaškem Jelačičev odlok 25. aprila),¹²⁷ le Kranjska ni še dobila takega patenta. Zlasti dolenjski kmetje so začeli z novimi nemiri. Očitali so gospodi, »da tak patent namenoma zadržuje«.¹²⁸ Na Dolenjskem je v času po razglasitvi ustave začela nastajati vedno močnejša povezava celotnega kmečkega gibanja. Tako je prišla že v prvih dneh maja na Dunaj k Pillersdorfu kmečka deputacija, ki je zastopala kar 10 sodišč novomeške kresije (Mokronog, Novo mesto z Ruperčvrhom, Kostanjevica, Mirna, Trebnje, Novi dvor, Stična, Turn-Podpeč in Višnja gora), obsegajočih z izjemo okolice Krškega ter Bele in Suhe krajine prav vso Dolenjsko. Predložili so mu prošnjo za odpravo tlake, desetine in ostalih naturalnih dajatev v imenu podložnikov vseh navedenih sodišč. Pillersdorf sam je bil vznemirjen, ker je deputacija dokazovala, da je kmečko gibanje skoraj vse kresije organizirano že v celoto. Ob tem še poudarja, da je to izredno vznemirjenje zaradi prejšnjih izgrediv v deželi še nevarnejše. Ostro je grajal nedelavnost gubernija in kranjskih deželnih stanov glede zemljiške odveze in je zahteval čim hitrejših predlogov in javnih razglasov v tej zadevi.¹²⁹ Tudi vrhniško sodišče zahteva v tem času takojšno odpravo podložniških obvez, ker gre gibanje med kmeti ne glede na delo duhovščine in uradov vedno globlje in širje. Želja po osvoboditvi se je močno odražala tudi v planinskem gospodstvu.¹³⁰

Odmev dunajskih majskih dogodkov pa kaže tisto značilnost kmečkega gibanja, na katero se je mogla opreti reakcija pri svojem delu za ločitev podložniškega gibanja od nacionalnega, meščanskega. Kakor v času kmečkih uporov,¹³¹ je tudi še leta 1848

kmet zaupal cesarju, od njega je pričakoval pomoči proti zemljiškim gospodom. Na tem zaupanju dunajski dogodki v maju sprva niso nič spremenili. Za odposlance »Slovenije« so bili kmetje skoraj nedovzetni: »Sploh so se tukajšnji prebivalci med vsemi dosedanjimi nemiri stalno držali Nj. Veličanstva in le od njegove milosti in državnega zbora, ki se mora ustanoviti, pričakujejo olajšanja svojih bremen.«¹³² Tudi v tem času se je namreč »slišala namera podložnikov, da hočejo že letos odreči vse davjatve zemljiškim in desetinskim gospodom.«¹³³ Ti podatki jasno kažejo, da podložnikov nihče ni seznanil niti z bistvom dunajskih majskih nemirov (spor okrog državnega zbora in njegovega razrednega fevdalnega značaja v cesarjevih načrtih) in s cesarjevim razmerjem do fevdalne reakcije. Šele razvoj dogodkov na Dunaju sam je podložniške pojme razbistril. V začetku junija pa slišimo o odmevu dunajskih dogodkov že popolnoma drugačna sporočila. Ko so namreč podložniki videli uspeh dunajskih revolucionarjev, so začeli groziti, da se bodo tudi oni uprli, če ne bodo ustregli njihovim zahtevam. Tudi nova družbena gesla so prodrli mednje: »Tudi se sliši kmete govoriti: ‚Sedaj smo vsi enaki, torej ni dolžan drug drugemu nič več odrajtovati!‘ Ti pojmi so med sadovi nasilnih dunajskih dogodkov.«¹³⁴ Posebej pa se pripominja da se državnim davkom kmetje ne upirajo, marveč jih radi plačujejo.¹³⁵ Sporočilo v Novicah, »da so nekteri ljudje visociga stanu in Metternichove robe... prigovarjali cesarju, naj bi ljudstvam obljubljene darove prikrajšali, *odpeljali* so ga z Dunaja, češ da mu strežejo po življenju,«¹³⁶ kaže, da je bil še pri tem poznejšem razvoju podložniškega javnega mnenja cesar le delno prizadet. Zaradi takih govoric je bilo tudi ob cesarjevem odhodu v Innsbruck v maju izdanih po vladnih naročilih več proglasov na Kranjce in Korošce, ki naj bi jih glede tega pomirili.¹³⁷

Tudi podložniški nastopi ob volitvah kažejo njihovo odločno težnjo, da se že za leta 1848 iznebe urbarialnih bremen in da so le pod tem vidikom tudi nastopali. V politični spor okrog Frankfurta se podložniki seveda sploh niso spuščali. Med njimi je odmevalo le geslo, da bi morali, če zmaga frankfurtska smer, plačevati dvema cesarjema namesto enemu samemu, kar jim razumljivo ni bilo všeč.¹³⁸ Vendar pa so se na volivnih zborih, zlasti na Dolenjskem, ob volitvah pojavile zahteve glede zemljiške odveze (npr. v Boštanju, Stični, Žužemberku, pa tudi drugod),¹³⁹ tako da prav v tem času prihaja na kresijo nov val prošenj za pomoč od strani

sodnih okrajev. Posamezniki (npr. Jurij Gajer iz Krškega v Leskovcu in Mirni) so z uspehom nastopali pri volivni agitaciji z gesli kmečkega gibanja (npr. da gospoda zadržuje odlok o kmečki odvezi).¹⁴⁰ Tudi v gorenjskem kotu so gledali podložniki »na podložniško zvezo z gospodstvi kot stvarno razvezano, in... na mirno opravljanje urbarialnih dajatev in zlasti tlake in desetine pač ni računati. Njihova nasilna izterjava bi bila geslo za splošen upor. Zato bi bilo zelo želeli, da bi razglasili, ne kakor so predlagali stanovi, od 1. januarja 1849, marveč od 1. maja 1848 konec naturalnih dajatev in odškodnino opravičencev«.¹⁴¹ Tudi novomeška kresija se pritožuje, da nemiri ob volitvah pridobivajo na moči, ker za Kranjsko še ni patenta o zemljiški odvezi, kajti to zbuja nezaupanje do oblasti; dalje poudarja, da tlake podložniki v veliki večini sploh ne opravljajo več, nadaljnji obstoj dolžnosti, ki jo gospodje dopovedujejo podložnikom, pa povzroča le vedno večjo napetost. Za to, da bi se razpoloženje prebivalstva izboljšalo, bi bilo nujno potrebno hitro odpraviti dajatve, tlako pa takoj.¹⁴²

Še močnejše kakor pri frankfurtskih, so se pokazale podložniške težnje pri volitvah dunajskega državnega zbora. Na eni strani v že globokem razkolu med meščanstvom in podložnimi kmeti, na drugi v pomenu, ki so ga kmetje dajali prav svojim zahtevam glede zemljiške odveze brez odkupnine, glede česar meščanskim zastopnikom po pravici nikakor niso zaupali, tiče vzroki, da je bila v državni zbor izvoljena vrsta kmetov, ki stvarno tudi niso mogli zastopati svojih interesov zaradi neznanja jezika in neizobraženosti.¹⁴³ Drugod so se zadovoljili s tem, da bi poslali s poslanci na Dunaj svoje posebne nadzornike nad njimi.¹⁴⁴ Ne le v tej splošni značilnosti, tudi v podrobnostih je prišla kmečka težnja ob volivnih zborih do izraza. Tako npr. v Radovljici, kjer so kmetje zavračali župnika, ki je zagovarjal interes cerkve proti svobodomiselnemu Konjšku,¹⁴⁵ tako v Moravčah, kjer se je v tem času širil prevod članka iz dunajskega časnika *Constitution*, ki v ostrih besedah ob spominu na francosko revolucijo zahteva zemljiško odvezo brez odkupa in grozi graščakom s krvavim obračunom.¹⁴⁶ Tudi na Dolenjskem slišimo v tem času o novih nemirih pri Št. Rupertu, na Koroškem okrog Rožeka; prav na to kažejo spet pogostejše opombe o podpihovalcih in šuntarjih, pred katerimi svari Bleiweis v svojih Novicah.¹⁴⁷ Slomškovo sporočilo po vizitaciji v najnemirnejšem delu Koroške, v Podjuni, kaže, da je bilo vse kmečko gibanje namerjeno le v eno smer: »Tudi

ljudje so po starem dobrovoljni; le od dacij ne smemo ziniti. Bog nam pomagaj!»¹⁴⁸

Prav posebno pa je v zvezi s tem položajem razmerje podložnikov do volitev v deželne zборе. Zlasti pri volitvah na Kranjskem, sredi junija, se je pokazalo, da kmetje deželnemu zboru, dasi so imeli določenih 18 zastopnikov, enako število, kakor svetni in cerkveni zemljiški gospodje skupno, niso zaupali. V velikem delu dežele, zlasti na Notranjskem in na Gorenjskem, pa tudi na Dolenjskem, kmetje sploh niso hoteli voliti poslancev, češ da bo odločal o zemljiški odvezi državni zbor, ponekod so zahtevali močnejše kmečko zastopstvo (v okolici Ljubljane in Škofje Loke kar za vse svoje volivne može), v Moravčah pa so kazali celo »prepis« cesarskega patenta, ki da je že davno odpravil tlako in urbarialne dajatve.¹⁴⁹

Najjasneje pa vidimo kmečke zahteve v tem razdobju iz dolge vrste prošenj, ki so jih kmetje poslali na Dunaj po posebnih deputacijah ali po drugi poti. Največjo od takih deputacij smo že omenili, jih je pa še dolga vrsta; zastopale so podložnike iz zelo različnih področij, od nekaj sosesk pa do večine Dolenjske.¹⁵⁰ Največ teh deputacij in prošenj je prihajalo z Dolenjskega, prihajale so pa prav tako tudi z Gorenjskega in Notranjskega. Na Dunaju so morali pri notranjem ministrstvu postaviti v maju posebno komisijo, ki je take poslance sprejemala in podučevala.¹⁵¹ Večina prošenj je nato prišla preko gubernija na kresije v obravnavo. Te deputacije so na eni strani nosile v domovino nazaj revolucionarske ideje in se seznanjale z dunajskimi dogodki in pomenile tako za kmečko gibanje veliko pozitivno delo v smeri idejne razbištritve, na drugi strani pa so seveda kazale, da oblasti cesarjevih odlokov v resnici ne skrivajo, kakor so dotlej domnevali podložniki.

Ohranjenih nam je v izvlečku blizu 50 prošenj, ki so jih predložili na Dunaju podložniški predstavniki s področja Kranjskega, največ v teku maja in junija.¹⁵² Kratek pregled vsebine teh prošenj nam bo pokazal, da je bil podložniški načrt mnogo obsežnejši, kakor pa bi mogli slutiti po vsem doslej obravnavanem gradivu. Poglavitna zahteva teh prošenj je seveda odprava podložništva in s tem zvezana odprava vseh urbarialnih dajatev in služnosti, tlake, desetine, velike pravde, gorske pravde, malih pravic, primščin, dajatev ob prodaji in menjavi posestva. Večkrat je izrecno pristavljeno, »ne da bi bilo treba plačati odškodnin«.

Kmetom, ki so že plačali ali so bili z rubežem prisiljeni plačati dajatve, naj se vse že plačano povrne. Razveljavijo naj se tudi vse odkupne pogodbe (zlasti sklenjene od cesarskega patenta z dne 14. decembra 1846 dalje), plačano odkupnino pa naj gospodje povrnejo. Posebej zahtevajo večkrat tudi odpravo duhovniških bir in raznih drugih dajatev za župnije, pa tudi spremembo dajatev v zvezi s cerkvenimi obredi (štolnino, svečnino), duhovnike pa naj posebej plačuje država. Odpravijo naj se krivice, ki si jih dovoljujejo gospodstva nasproti podložnikom glede uporabe lesa in paše, in naj se preiščejo in ugotove vse kmečke servitutne pravice. Odpravijo naj se patrimonialna in sploh privilegirana sodišča in uvede javen, za vse enak soden postopek. Zemljiška knjiga naj se prenese iz gospodstev na okraje. Odpravi naj se politična uprava po delegiranih gospodstvih in uvedejo okraji. Podložniki naj na svojem ozemlju dobe pravico lova in ribištva, vse tozadevne pravice zemljiškega gospodstva naj se odpravijo. Odpravi naj se tudi carina na meji, zlasti hrvatski. Zmanjša naj se davek na sol, potrošniški davek (Verzehrungsgeld) pa naj se spremeni v premoženjski davek, ki bo odmerjen vsem enako glede na dohodek, ki ga imajo. Skoraj vse pritožbe vsebujejo delno ali tudi v celoti te zahteve.

Le ena med njimi, iz ribniškega sodnega okraja,¹⁵³ nosi bistveno drugačen značaj; očitno je niso sestavili kmetje sami, marveč jo je redigiral neki slovenski inteligent ali vsaj pristaš narodnega gibanja. Kar v treh točkah postavlja namreč tudi narodnostne zahteve: »da se v slovenskih deželah izpopolni slovenski jezik in da bodo slovenske šole deležne večje podpore,« da se uvede slovenščina v vseh pisarnah v slovenskih pokrajinah in da se v slovenščini objavijo tudi vsi zakoni. Zato pa ta prošnja začuda na hitro opravi s kmečkimi, gospodarskimi in drugimi, sicer za te prošnje značilnimi zahtevami. Zadovolji se npr. le s splošno zahtevo, da naj se odpravijo desetine, davki in dajatve ob menjavi posestva, ne da bi urbarialne služnosti in celo tlako kakor koli podrobneje razčlenila. Tudi ta prošnja nam torej kaže namesto resničnega sodelovanja globoki prepad, ki je ločil takratno politično smer kmečkega ljudstva na eni, narodnostno navdušene skupinice inteligentov na drugi strani, prepad, ki je ostal odprt celo pod pokrivalom takega navideznega sodelovanja.

Nekoliko drugačen je bil le položaj v Slovenskih goricah in Prlekiji, nekako vzhodno od črte Radgona—Ptuj.^{153a} Tu se kmeč-

ko gibanje vsaj začasno poveže z narodnim. Tako so pri Radgoni kmetje protestirali proti volitvam v frankfurtski državni zbor, češ »da nočejo spadati k nemški zvezi, da zahtevajo, da se tudi v šoli ozirajo na njihov jezik in da naj bodo v uradih slovenski uradniki, da naj jim pošiljajo zakone in okrožnice v tem jeziku«. ^{153b} V okoličju Ptuja so kmetje precej podpisovali peticijo dunajske »Slovenije« za zedinjeno Slovenijo. ^{153c} Toda ne glede na silno omejeni okoliščini tega pojava se že v tem razdobju pri inteligenci, ki je znala najti stik s kmeti, kažejo jasne protirevolucionarne tendence. Trstenjak gleda v uspehu majskega nastopa revolucionarjev na Dunaju in odpravi druge zbornice slovensko narodno nesrečo, ker »je proletariatu steza odperla«. ^{153č} Iz Cafovega pisma se vidi, da so s kmečkimi revolucionarnimi gesli (odprava tlake, desetine, cerkvenih pristojbin itd.) mogli delati Nemci proti Slovincem, ^{153d} in to z uspehom, ^{153e} da torej slovenska inteligenca tudi tu ni posvečala tem geslom dovolj pažnje. Caf sicer res smatra Bleiweisa za »strašljivega bedaka«, toda ne zaradi njegovega razmerja do podložniških, marveč do narodnostnih zahtev (sicer je nerazumljivo nadaljevanje označbe — »ravno prav za kmetske novine«). ^{153f} Šele v februarju 1849, ko revolucionarnost med kmeti že davno izgine, predlaga Trstenjak načelno, naj se narodno gibanje — glede razmerja do nemške zveze — nasloni »bolj na kmete« (med njimi je cesar zelo popularen, in s tem so dani temelji za izrazito avstrijsko stališče!). ^{153g} Šele iz srede 1849 pa izvira v pismih Muršcu ostra obsodba Bleiweisove politike (spet gotovo le glede narodnostnih, ne pa kmečkih zahtev!): »Večina (sc. v Ljubljani) je oterpnjena, *pohlevna*, t. j. od birokracije in duhovščine... s takim duham navdana, ki jih za *hlev* pripravne stori. Ako bi Ljubljanačani ministrovali, bi sedanji gg. ministri, ki z narodno voljo tako vganjajo, na narskrajnejši levici sedeli.« ^{153h}

5. Protiukrepi deželnih stanov, gubernija in vlade

Koroške in štajerske deželne stanove je že prva podložniška reakcija na marčne dunajske dogodke nagnila do tega, da so si preskrbeli za svoji deželi vsaj provizorične patente z obljubo zemljiške odveze (za Štajersko 11. aprila, za Koroško 25. aprila in dopolnilo 15. maja). Na Kranjskem so bili stanovi v prvih dneh prav tako voljni, ko pa se je po ižanskih dogodkih zdelo, da bodo

v svoji borbi proti podložnikom dobili dovolj obsežno državno pomoč v obliki vojaštva, so postali mnogo bolj trdovratni. Celo za stvari, ki so jih napravili (npr. sprejem kmečkih zastopnikov v deželne stanove), niso hoteli poročati na Dunaj, da si ne bi za bodočnost zavezali rok.¹⁵⁴

Stvarno je dunajska vlada mnogo bolje poznala in presojala položaj, kakor deželni faktorji sami. Že od začetka maja dalje je zahteval Pillersdorf od kranjskih deželnih stanov in ilirskega gubernija konkretnega dela za pomirjenje podložnikov, ki naj bi ga tudi z javnimi razglasi podložnikom oznanili.¹⁵⁵ V drugi polovici maja zahteva od stanov poročilo, ali so že sprejeli med deželne stanove kmečke zastopnike.¹⁵⁶ Ob različnih prilikah dreza tudi vanje, naj predložijo predloge za podoben patent o zemljiški odvezi, kakor so ga že dobile sosedne dežele. Ko se je ob odmevu majskih dogodkov pokazalo, da je prav to pomanjkanje patenta na Kranjskem podložnike zelo razburjalo, je bil končno na lastno roko, brez ponovnega drezanja kranjskih deželnih stanov izdan tak patent, datiran sicer že 22. maja, a poslan v Ljubljano šele 4. junija. Tudi ta patent določa, da morajo z zadnjim decembrom 1848 *prenehati* (kakor drugi koroški patent!) vse urbarialne in desetinske naturalne in denarne dajatve, tlaka in dajatve ob menjavi posestva, in to »proti primerni odškodnini opravičencev, ki jo morajo nositi podložniki in desetinci«. Določb o tem pa naj ne odreja državni, marveč kranjski deželni zbor, ki naj jih pa predloži »po ustavni poti«, tako da tu državni zbor vsekakor vsaj ni bil izključen. Glede dajatev tekočega leta pa prepušča patent »opravičencem in obvezancem na voljo, da sklenejo med seboj prostovoljno sporazum glede *odkupa* in odškodnine za te pravice po navodilu najvišje odločbe z dne 14. decembra 1846«. Če do takega sporazuma ne pride, veljajo dosedanje obveznosti.¹⁵⁷ V zvezi s tem patentom tudi v Novicah spet oživi propaganda za odkup po navedenem patentu.¹⁵⁸ Bleiweis v njih kar naravnost brani opravičenost dajatev in služnosti.

Gubernij je že v maju, ko so morale oditi skoraj vse čete iz dežele v Italijo na bojišče, poskusil proti podložnikom organizirati novo oboroženo silo. Po večjih vaseh in po trgih se je organizirala posebna »občinska garda«, ki naj bi malomeščane združevala proti podložnikom.¹⁵⁹ Te garde položaja seveda niso mogle bistveno spremeniti. Po patentu podložniškega vprašanja ni več kazalo odlagati. Neposredno po volitvah (13. in 15. junija), na

katere so se podložniki odzvali le v malem številu, je bil za 19. junij sklican kranjski deželni zbor, ki naj bi stavil konkretne predloge o zemljiški odvezi državnemu zboru. Plemstvo, ki je imelo v deželnem zboru še vedno mnogo boljše zastopstvo, kakor v državnem, je po tej poti v skladu s cesarjevo sugestijo (patenti za posamezne dežele z določbami, da naj njihovo izvedbo, kakor pred marcem, obravnavajo deželni zbori, le da s sodelovanjem kmečkih zastopnikov) hotelo spraviti poglobitno debato o zemljiški odvezi pred ta forum.

To jim je pa temeljito izpodletelo. Zborovanje se je razbilo že takoj ob svojem začetku ob vprašanju, kako močno naj bi bilo kmečko zastopstvo. Dočim so nekateri zastopniki (Karel in Andrej Hohenwart, Coppini) zagovarjali številčno enako močno zastopstvo zemljiških gospodov in podložnikov, češ da »zanima rešitev urbarialnega vprašanja obe stranki v isti meri«, so drugi (glavar novomeške kresije Laufenstein, Ambrož in zlasti kmečki zastopniki) zahtevali številčni moči posameznih stanov sorazmerno zastopstvo, torej pomnožitev števila kmečkih zastopnikov. Zato so zahtevali, naj se volitve na novo izvedejo (pri tem je padel iz kmečkih vrst predlog, naj bi prišlo vsaj na pet kmetov toliko zastopnikov, kolikor na enega gospoda, »pa še to bi bilo premalo«), zasedanje deželnega zbora pa odloži. Kmečki zastopniki, ki so očitno hoteli izrabiti to le za sredstvo, da bi se odločanje o zemljiški odvezi prepustilo v neposredno razpravo državnemu zboru, so se ob tej debati sklicevali na demokratična načela, enako Laufenstein, Ambrož pa je zavzemal pomirljivo stališče, da naj bi se s takim postopkom povečalo med ljudstvom zaupanje v deželni zbor. Laufenstein, ki je kmečke zahteve brez dvoma najboljše poznal, je postavil celo načelne zahteve, naj se zasedanje deželnih stanov sploh neha, ker v novih razmerah, odkar je sklican državni zbor, v ustavnem redu nimajo več svojega mesta. Edino, na kar pa bi bili pripravljeni še pristati plemiški zastopniki, je bila kratka odložitev sestanka, da bi se kmečki zastopniki mogli posvetovati z razumnimi možmi o potrebnih ukrepih.

Vprašanja, zaradi katerega so se zbrali deželni stanovi, namreč določb o zemljiški odvezi, so se le mimogrede dotaknili nekateri govorniki. Tako je Ambrož zatrdil, da se bodo podložniki glede odkupa ravnali po določbah državnega zbora; obenem pa je zahteval, naj se že 1848 ne zahteva več niti desetina niti tlaka, marveč naj se poravna tako, kakor bo državni zbor določil za

prihodnja leta. Ambroževim izvajanjem je pritrdil tudi Grašič, ki je opozoril zborovalce, da se bodo sicer ob izterjavanju desetine in dajatev začela zopet nasilja. Mnogo radikalnejši je bil Jaretina, ki je zahteval, naj odkupnino za zemljiško odvezo prevzame država (»cesar in ministri«).¹⁶⁰ Radikalne zahteve v korist podložnikov je glasno odobraval in podpirala tudi navzoča kmečka in dijaška publika, ki jo je predsednik zastonj poskušal pomiriti.

Posvetovanje je tako zašlo v slepo ulico. Radi ali neradi so morali pristati zborovalci na odložitev zasedanja do 26. junija, sporna vprašanja naj bi pa v zvezi s kmečkimi zastopniki rešil poseben odsek (Ambrož, Chrobat, Kavčič, Laufenstein). Ta odsek se je sestel že isti dan (19. junija). Sestanka se je udeležilo poleg Laufensteina, Ambroža, Chrobata še 11 kmečkih zastopnikov, razen enega vsi iz Gorenjskega in Notranjskega. Dolenjci so očitno kar odšli, kolikor so sploh bili zastopani na dopoldanskem zasedanju. Sestanek je dokončno pokopal namere zemljiških gospodov, da bi si svoje zahteve po odškodnini uredili in zavarovali že po sklepih deželnih stanov. Zastopnikom namreč »ni bilo mogoče združiti različnih naziranj o konstituiranju deželnega zbora; da je prav tako malo kakršnega koli upanja, da bi se pri zastopnikih podložniških občin doseglo soglasje in približanje tozadevnim odkupnim predlogom deželnega odbora; da zastopniki podložniških občin in enako podložni posestniki sploh nočejo vstopiti v deželni zbor, marveč da nameravajo izvesti: kakšni predlogi bodo v tej zadevi postavljeni v sosednih deželah, potem izraziti sami lastne želje in predloge glede odveze neposredno državnemu zboru ali preko svojih državnoborskih poslancev ali sicer v obliki peticij, nato bi se uklonili tozadevnim sklepom državnega zbora«. Odsek je moral odpustiti kmečke zastopnike, ne da bi mogel doseči od njih kakšno koli obljubo, da se bodo vrnili kot člani deželnega zbora nazaj.¹⁶¹

Ob trdovratnem podložniškem odporu so se zasedanja kranjskih deželnih stanov razbila. Ob tem kmečkem nastopu se spet razločno pokaže malomeščansko omahovanje tako zvanih voditeljev. Spričo zahteve po zedinjeni Sloveniji bi morali biti zanje deželni stanovi, kot simbol zgodovinskega prava in razbitosti slovenskega ozemlja v historične pokrajine, seveda ne le anahronizem, marveč sovražnik. In vendar ni nihče med njimi nastopil proti deželnim stanovom; nihče ni opozoril kakor Laufenstein, da so z marčno revolucijo in obljubljeno ustavo izgubili pravico

do obstoja, nihče jih končno ni poskusil onemogočiti, kakor baje politično nezreli podložniki. Tudi ob tej priliki se je pokazalo, kje je bila v letu 1848 v resnici pri nas revolucionarnost, pa tudi kakšno priložnost so zamudili postavljalci političnih programov — politični voditelji jih ne moremo imenovati, saj prav zaradi svoje politike niso imeli skoraj nikogar za seboj — ko so s svojim zane-marjanjem temeljnih življenjskih interesov slovenskega naroda tako temeljito in »uspešno« ločili »narodnostno« gibanje od ljudskega. Pri tem ne mislim na Bleiweisa, Slomška itd., katerih delo se je vrtilo prav po navodilih notranjega ministrstva in gubernija proti revoluciji, marveč na politično čiste, pa za temeljni pomen gospodarskih zahtev v narodnem življenju docela slepe »vodnike«.

Provizoričnega deželnega zbora je bilo s tem konec. Pač pa je stari razširjeni deželni odbor še dalje razpravljal o zemljiški odvezi. Plemstvo se nikakor ni hotelo odreči upanju, da bo vendarle vplivalo na potek razprave v državnem zboru. Kljub temu, da so bili kmečki zastopniki 26. junija odsotni, so ostali člani deželnega zbora sami vendar sprejeli posebno prošnjo na državni zbor. V njej so sicer za leto 1848 že predvidevali možnost odkupa dolžnih podložniških dajatev in služnosti ter desetine, obenem pa so zahtevali, da se mora podložnik sam v zameno za zemljiško odvezo tudi odkupiti od popolnoma vseh bremen.¹⁶² Obenem z ostro pritožbo o kmečkem obnašanju, ki je vsebovala kratko zgodovino kmečkega gibanja na Kranjskem od ižanskih dogodkov dalje (seveda skozi prizmo fevdalcev), so to prošnjo 8. julija poslali preko gubernija na notranje ministrstvo in prosili, naj jo to državnemu zboru posebej priporoči in zasleduje njeno razpravo.¹⁶³ Novi notranji minister Doblhoff je razmere presojal treznejše. Oddal je prošnjo naprej, glede posebne podpore tej prošnji pa je odgovoril, da bo že državni zbor sam pretresal to vprašanje.¹⁶⁴ Tako se je tudi ta poslednji poskus kranjske gospode ponesrečil.

Dasiravno naj bi o vprašanju zemljiške odveze sklepal tudi že za sredo junija sklicani koroški razširjeni deželni zbor, v tej zadevi tudi tu ni prišlo do nobene razprave ali sklepa. Državni zbor ga je prehitel.¹⁶⁵ Več uspeha so imeli le Štajerci. Volitve razširjenega deželnega zbora, v katerem so imele kmečke občine eno tretjino (30) poslancev (slovenski del dežele 12), so potekale v glavnem mirno, le v konjiškem okraju so kmetje zahtevali močnejše zastopstvo (po 2 poslanca na vsak sodni namesto volivni okraj).

Ko se je 13. junija provizorični deželni zbor sestel, se je sprva pečal z drugimi vprašanji, ki jih je moral rešiti. Ko je 3. julija prešel na najbolj sporno vprašanje, vprašanje zemljiške odveze, je od dveh strani nastal ugovor proti razpravi tega problema. Prelati so zahtevali, da je treba razpravo odgoditi dotlej, da bo državni zbor določil načelno, kdo bo nosil odškodnino, država ali podložnik. »Prelati so hoteli doseči preložitev v pričakovanju, da bodo odgodili in s tem popolnoma preprečili odvezo urbarialnih bremen, da bi cerkvi ohranili ta bogati vir dohodkov.« Proti razpravi pa so bili tudi kmečki zastopniki, ki so — enako kakor na Kranjskem — zaupali le državnemu zboru. Oboji so bili pa preglasovani, in sicer z utemeljitvijo, da morajo deželni zbori državnemu zboru zbrati in pripraviti potrebno gradivo in predloge.

V debati, ki je trajala do 31. julija, pri čemer so prelati ponovno protestirali proti izvedbi zemljiške odveze (celo še zadnji dan razprave), podložniki pa brez uspeha zahtevali uzakonitev zemljiške odveze brez odkupa, je bil končno sprejet predlog zakona, ki je urejal vprašanje zemljiške odveze takole: Odpravijo se s 1. januarjem 1849 vse podložniške in desetinske naturalne in denarne dajatve, tlake in obveznosti v zvezi z menjavo lastnika. Začasno se zamenjajo s posebnim »urbarialnim davkom«, odkupnino, ki jo bodo podložniki plačevali obenem z deželnimi davki deželi. Podlago odkupnine zemljiškim in desetinskim gospodom znaša dvajsetkratni letni, v denar preračunani čisti dohodek obravnavane pravice. Ta odkupnina naj se plača v obrokih, razdeljenih na dvajset let, tako da pride na posamezno leto 5 % celotne odkupnine. Od tega naj plača podložnik sam 3 %, dežela pa prevzame 2 % (podložnik bi torej nosil v celem 60 % odkupnine). Te osnovne določbe so bile sprejete po ostrem podložniškem odporu z najmanjšo možno večino 42 proti 41 glasovom dne 6. julija. Poznejša debata se je sukala okrog določanja čiste vrednosti posameznih dohodkov zemljiških gospodov.¹⁶⁶

Podložnikov te določbe seveda nikakor niso zadovoljile. Kmetje in deloma tudi meščani (Maribor) so še v teku razprave obračunavali s posameznimi poslanci, ki so glasovali za odškodnino in jih niso pustili nazaj v Gradec.¹⁶⁷ Sprejeti sklep pa seveda ni imel pravne veljave, ker deželni zbor sam ni imel zakonodajne oblasti. Preden pa je sklep mogel dobiti cesarjevo sankcijo, se je vprašanje začelo reševati že na Dunaju v državnem zboru.

6. Boj za dajatve od julija do septembra

Kmečki poslanec Grašič se ni zmotil, ko je na zborovanju kranjskih deželnih stanov napovedal nemire, če bodo od podložnikov poskušali pobrati dajatve za leto 1848. V resnici se v razdobju žetve položaj v podeželju spet znatno zaostri. Podložniška odločnost je prišla do izraza že ob zasedanju kranjskega provizoričnega deželnega zbora, obenem pa se začenjajo spet deputacije na Dunaj, kjer je že začel s svojimi zasedanji državni zbor. Do pravih nemirov v deželi še ni prišlo, poročila so bila pomirljiva, vendar pa se je gubernij bal že v začetku julija nevarnih konfliktov, zato se je obrnil do notranjega ministrstva na Dunaju s prošnjo za vojaško pomoč.¹⁶⁸

Notranji minister Doblhoff pa ga je ostro zavrnil. Naravnost prepoveduje uporabo prisilnih sredstev za izterjavo dajatev in tlake za leto 1848, marveč naj zemljiška gospodstva v interesu javnega miru počakajo, da bo to vprašanje urejeno z zakonom. Zaradi »razburjenja med kmeti, njihove trdne odločenosti, da že v letu 1848 ne bodo v naturi ustregli glede tlak, desetn, dajatev itd. itd.... bo nemogoče nadaljevati z uporabo prisilnih sredstev«.¹⁶⁹

Kranjskim stanovom in guberniju je dal oster ukor in poduk: »Stanovi in uradi tistih pokrajin, ki so hitro in pravilno razumeli gospodujočega duha, se niso le takoj spočetka izjavili proti vsakemu prisilnemu postopku, marveč so poskušali vplivati tudi na opravičence, da bi jih pripravili do tega, da bi preprečili vsako razburjenje in se raje podvrgli žrtvam, kakor da bi postavili na kocko javni mir, da, morda svoje življenje. V resnici je skoraj povsod prišlo do tega, da sploh ni mogoče več misliti na prisilno izterjavo, na uporabo vojaškega vpliva, nasprotno pa so se pogodili opravičenci z obveznicami, da za leto 1848 ne vztrajajo na nobeni naturalni služnosti, zato pa se bodo zadovoljili v odškodnino za izpad dohodkov z onim zneskom, ki bo po toza devnih pričakovanih zakonitih določbah določen kot enoletna odškodnina... morem pokazati le na ta razvoj in pozvati Vašo Ekscelenco (sc. Welsersheimba), da vplivate preko okrožnih uradov na opravičence, da se s takimi začasnimi pogodbami sporazumejo z obvezanci, in da se more pri nagnjenosti tamošnjega kmeta in nemožnosti uporabe fizične sile le na ta način preprečiti večje zlo... Tudi bi bilo pri gospodujočih razmerah nemogoče

zahtevati od vojnega ministrstva pomnožitev čet na Kranjskem.«¹⁷⁰

Vlada je očitno še naprej spretno vodila svojo politiko tako, da bi ločila od revolucionarjev v mestih glavno rezervo revolucije, široke podložniške množice.¹⁷¹ Welsersheimb je na eni strani sporočil ministrovo poročilo naprej svojim podrejenim uradom, na drugi strani pa vendar naredil še zadnji, že omiljeni poskus pri ministrstvu. Ugotovil je, da tudi gubernij že doslej ni ustrezal prošnjam po vojaški pomoči za izterjavo dajatev tekočega leta. Bati pa se je novih podložniških nastopov, ker so se podložniki spet začeli zbirati in se pojavljajo zahteve po povračilu že prej oddanih obveznosti, h katerim pa po njihovem niso bili več dolžni, ker se kaže upornost proti nepriljubljenim uradnikom, začenjajo se nasilni posegi v lastnino zemljiških gospodstev, zlasti v njihovih gozdovih. Zadovoljuje se pa, če sme za vzdrževanje javnega miru uporabljati sedaj v deželi navzočo vojsko, da mu le te ne bodo jemali.¹⁷² Gubernij je poslej prošnje za prisilno izterjavo podložniških obveznosti, ki so prihajale zlasti iz novomeške kresije, v resnici zavračal. Zemljiški gospodje so se začeli obračati z njimi naravnost na notranje ministrstvo, dobili pa so seveda zavrnjene z opozorilom, da naj jih gubernij ponovno seznanj z vsebino zgoraj navedenega dopisa.¹⁷³

Zemljiški gospodje so bili seveda vse prej kakor naklonjeni takim nasvetom. Njihovo razpoloženje jasno odseva iz poročila enega med njimi, Matije Primica, gospoda na Krupi: »Zato ni mogoče videti, kam bo pripeljala ta brezzakonitost, ko vse hoče le zapovedovati, vse boljše vlada, prisoja svojemu lastnemu pristanku najboljšo zakonito moč, nikogar ne uboga ali vsaj naklonjeno posluša najbolj dobro mišljene nasvete.« Podložnik se smatra za prostega vseh podložniških bremen, »in si je pri popolni nemoči uradov dejansko že pridobil zaželjeno svobodo in se vsaj postavil vanjo«. Kljub določbi o veljavi dajatev za leto 1848 »nihče od podložnikov noče — poznati tega zakona in gledajo na to le kot na deželno fabrikacijo«, ker zakon nima nobene sankcije. Če se to ne bo uredilo, tudi dominiji in duhovščina ne bodo več vršili svojih dolžnosti, »vse vezi družbenega življenja se bodo same od sebe razvezale in bo nastala splošna anarhija«. K temu mnenju okorelega fevdalca je seveda dostavil napredni Laufenstein: »Domišljavi napor, s katerim se zemljiška gospodstva upirajo sili dogodkov in hočejo podpirati nevzdržno stvarno stanje,

pomaga pri tem, da se zaostreje nastrojenje glede razmerja med zemljiškim gospostvom in podložniki in stopnjuje nezaupanje do uradov... Kresijski urad je mnenja, da je le od razveze ali spremembe podložniškega položaja in od okrepitve ustavne državne moči pričakovati odstranitev onih težav, ki sedaj utesnjujejo delo uradov in povzročajo tožbe oškodovanih ali preplašenih razredov prebivalstva«. ¹⁷⁴

Vsekakor pa so se kmetje določno uprli dajatvam, ki so jih zemljiški gospodje zahtevali. Prisilna izterjava je bila po sodbi novomeške kresije nemogoča, a gospostva so jo zahtevala vedno bolj nasilno vse do omejenih Doblhoffovih ukrepov. ¹⁷⁵ Gubernij je poskušal pridobiti podložnike tudi zlepa za oddajo dajatev za leto 1848. Tako je izvedel preiskavo, ali so vsa gospostva res razglasila cesarjev patent z dne 23. maja. Ugotovil je, da je bil povsod razglašen in da podložniki brez dvoma poznajo svoje obveznosti za tekoče leto, »toda prav tako odločna je pri veliki večini namera, da nočejo nič več oddajati... Nobena uradna sila ne bi sedaj zadostovala, da bi dala zadevi drugo smer«. ¹⁷⁶

Enaka so tudi obvestila iz postojnske kresije. »Odpor proti opravljanju tlake in oddajanju desetine se je pokazal na mnogih straneh.« ¹⁷⁷ »Nepokorščina proti oddaji desetini in urbarialnih dajatev je segla zelo na široko.« ¹⁷⁸ Iz Senožec poročajo, »da ljudje pričakujejo od prvega ustavodajnega državnega zbora določbe o olajšanju glede oddaje dajatev zemljiškim gospodom in glede znižanja cene soli«. ¹⁷⁹

V drugi polovici julija je gubernij naročil, naj se podložniki ponovno pouče o svojih dolžnostih. Pouk je pa le malokje uspel. Tako je bil v okolici Vrhnike »popolnoma brez uspeha, navajali so ugovore najrazličnejše vrste in popolnoma brez teže. Tudi grožnje niso manjkale za primer, da bi prišlo do sile. Poročila, da letos tudi na Gorenjskem in Dolenjskem ne oddajajo niti desetine niti urbarialnih dajatev, ki so jih tu razširili, so mogla biti povod, da je tudi tu dozorela taka upornost.« V Planini so ljudje navedli celo gesla francoske revolucije, ki so jih razširili med nje časopisi. ¹⁸⁰

Za silo kmečkega pokreta, nemoč zemljiškega gospostva in uradov je izredno značilno poročilo postojnske kresije konec julija v zvezi s prošnjo gospostva Vipave za vojaško pomoč pri pobiranju dajatev. Kresija prošnji odločno ugovarja: »Posledice nasilnega postopka z vojaško silo bi bilo komaj mogoče presoditi. Pri tem

ne bi imeli opravka s posamezniki, marveč z razburjenim prebivalstvom in iz tega bi morala priti skrajna katastrofa. Končno ne more ostati neupoštevano, da so z gospodstvom Vipavo v docela enakem položaju še mnogi drugi desetinski gospodje, torej imajo tudi enake pravice. Če naj bi se v vseh teh primerih upornosti nastopilo z vojaško pomočjo, bi morala biti pri roki majhna armada, da bi tu in tam izzvala krvave nastope in končno s tem le ne dosegla nobenega reda ali morda celo le nemir, ali ustvarila stalen odpor, ki se na kraju ne da obvladati.«¹⁸¹

Omenil sem že, da se v tem času spet obnove deputacije na Dunaj.¹⁸² Pritožbam so pa sledila bolj otipljiva dokazila za kmečko voljo, da ne nameravajo več oddajati doslej veljavnih bremen. Tako so se proti semiškemu župniku pritožili podložniki najprej na Dunaj v notranje ministrstvo, zahtevajoč oprostitev urbarialnih dajatev, »ne da bi bilo treba v denarju plačati odškodnino«, in povračilo že plačanih odkupov,¹⁸³ nato na gubernij (29. julija), češ da hoče zemljiški gospod s silo izterjati desetino;¹⁸⁴ ko pa prošnje niso nič pomagale in je šel župnik vendarle z vozom v spremstvu županov po vaseh, so ga napadli, češ »tolovaji so«, in ga s silo nagnali. »V naši fari noče nihče desetine dati, in če bi tudi kdo hotel, ga pa drugi strahujejo, da ga bojo stepili.«¹⁸⁵ Bleiweis, ki tudi sicer v številki Novic, v kateri objavlja to poročilo, ugovarja kmetom (ki bi najraje videli, da »desetina, tlaka in vsi dozdanji grunti davki so proč brez vinarja — in krivica bi bila, ako bi mogel kmet kaj plačati«), »da vsa desetina, vsa tlaka in vse druge dolžnosti niso čez kmeta kakor slana čez polje z zraka ali ljufta padle, ampak, da se njih odrajtovanje, čeprav ne vse, vendar veliko njih na stare pravične zveze opira«, dodaja tudi temu poročilu značilno, proti kmečkemu gibanju namerjeno opombo: »...še zmirej moramo take nespodobne reči slišati. Mi vsi želimo, da se bo kmetu njegov stan polajšal in da se bo vse natanko pregledalo. Tudi grajščaki imajo pravice... Puntarija ne bo nobenim pomagala. Z lepo morata grajščak in kmet ravnati.«¹⁸⁶

Do podobnih konfliktov je prišlo tudi na Štajerskem. Tako je npr. v Poljčanah ob razlagi predlogov glede kmečke odveze v državnem zboru v tam ustanovljenem kmečkem političnem društvu nastalo veliko razburjenje zastran predlogov o odškodnini, češ da nočejo plačevati gospodi nobene odškodnine za dajatve.¹⁸⁷ K dotedanjim spornim točkam je v zgodnji jeseni prišlo še nekaj

novih. Obnovili so se spet spori okrog gozda in njegove izrabe, na novo pa se je pridružil spor za lov in ribolov. Tako gubernij zaključuje poročilo o tem, kako so kmetje v avgustu napadli na Koroškem dve plemeniti lovski družini (prvo pri Kotmari vesi v humperškem gospostvu, drugo severno od Celovca) ter jima odvzeli lovski plen in orožje, začasno nekaj članov tudi prijeli, s sledečimi besedami: upor glede izzivanja dosedanjih lovskih pravic »na tujem zemljišču in tleh postaja v ostalem tudi na Kranjskem od dne do dne splošnejši in glasnejši«. Tudi tu so podložniki že motili lov in jemali lovcem orožje.¹⁸⁸ O obnovi prave upornosti poročajo tudi iz gospostva Planine,¹⁸⁹ od marsikod tudi o obnovljenem samovoljnem sekanju, paši in novih sporih zaradi tega (prim. Rožek, Jablanica^{189a}). V Rožeku smo prav iz tega razdobja že omenili tudi tepeže zaradi ribolova.

Kmečkega gibanja nikakor ni bilo mogoče ustaviti. Prav v tem času pa se je v državnem zboru že vršila razprava, ki je s svojim končnim sklepom presekala vse te spore, njen sklep pa je reakcija z uspehom porabila, da je dokončno izločila podložnike iz političnega boja, nakar je v oktobru odločila boj med razredi v letu 1848 začasno spet v svojo korist, seveda bistveno oslabljena prav zaradi koncesij, ki jih je morala priznati prejšnjim podložnikom.

7. Državni zbor in nastanek zakona o zemljiški odvezi (vloga slovenskih poslancev)

Le na kratko si bomo ogledali dolgotrajno, cel mesec (od 8. avgusta do 6. septembra) trajajočo debato v državnem zboru, ki je imela za svoj rezultat zakon o zemljiški odvezi. Na kmečko gibanje samo namreč njen potek ni mnogo vplival, zanj je bil važen le rezultat debate. Le v glavnih potezah si bomo ogledali tudi delo slovenskih zastopnikov ob tej debati.

Že na tretji seji državnega zbora je mladi pravnik Hans Kudlich sprožil vprašanje zemljiške odveze, ki so ga prej mislili obravnavati šele znatno pozneje,¹⁹⁰ s predlogom, »da naj zbor sklene: *Podložništvo z vsemi iz njega izvirajočimi pravicami in dolžnostmi je odpravljeno, to pa s pridržkom, je li plačati za to odškodnino ali ne*« (26. julija). Že formulacija predloga kaže, da gre tu seveda le za možnost odkupa, ne več za stalne dajatve.

Državni zbor je sprejel sklep, da je predlog treba nemudoma obravnavati.¹⁹¹ Opraviti je bilo sicer treba najprej še z vprašanji procedure, nato pa se je začela stvarna razprava 8. avgusta v resnici s tem vprašanjem. Življenje je bilo močnejše od teorije in je samo pokazalo, kje je jedro vsega razvoja v revolucijskem letu — v boju za družbeno revolucijo, za odpravo fevdalnega reda, ne pa v nadstavbi, v narodnostnih bojih.

Državni zbor je sicer soglasno sprejemal načelo zemljiške odveze, med poslanci pa so nastali ostri spori glede vprašanja odškodnine, ki naj bi jo v zameno za izgubljene koristi dobili zemljiški gospodje. Glede tega vprašanja se je tudi že k 8. avgusta dopolnjenemu Kudlichovemu predlogu v teku debate nabralo kar 73 spreminjevalnih in dopolnilnih predlogov. V razmerju do obstoječega političnega položaja moremo razdeliti poslance ob tej razpravi v tri skupine: le redki, najradikalnejši, so zagovarjali resnično kmečko stališče, naj namreč zemljiški gospodje ne dobe sploh nobene odškodnine. V državnem zboru samem so jim očitali, da je njihovo stališče »komunistično«, dasi seveda pri tem ni misliti na kašne organizacijske zveze s takratnimi komunističnimi organizacijami v Nemčiji.¹⁹² Levica s Kudlichom na čelu je bila sicer za to, da gospodje vsaj delno dobe odškodnino, vendar so pri tem računali v prvi vrsti na državno blagajno. Predvsem pa so želeli konkretnije sklepanje o tem za enkrat še odložiti. Upali so namreč, da so s predlogom in sklepom o zemljiški odvezi kmete že pridobili, z negotovostjo, ali si bodo morali odkupiti zemljiško odvezo, ali ne, pa da bodo ohranili pri življenju revolucionarnost podeželskega ljudstva in na ta način sami dosegali svoje politične in razredne interese. Stopiti radikalno na kmečko stran so jim seveda preprečevali lastni razredni interesi (prim. spodaj Kavčičeva izvajanja), niso pa tudi spoznali, da je bila to edina pot do zmage nad protirevolucijo. Desnica, sestavljena iz malomeščanskih in veleposestniških zastopnikov, po zgodovinskem pravu neposredno zvezanih s fevdalizmom, je seveda kategorično zahtevala odškodnino. Nameravala pa je vprašanje rešiti nemudoma in je pri tem uživala tudi vso podporo vlade, da bi podeželsko prebivalstvo čimprej izključila iz faktorjev, s katerimi je morala računati pri svojem obračunu z revolucijo, na katerega se je pripravljala že od maja dalje. Prav zato, da bi se podeželsko prebivalstvo v resnici pomirilo, mu je morala seveda popuščati, ni mogla vztrajati na zahtevah zemljiških gospodov.

Kako so se v tem trenju obnašali slovenski poslanci? Najdemo jih pri zagovarjanju stališča vseh treh skupin, razdeljene, dasi pri tretji skupini le redke in v zelo medli obliki (predvsem pri glasovanju). Odločno proti kakršni koli odškodnini je nastopil Anton Černe, poslanec tržaškega okraja, veleposestnik (a ne fevdalni!), pri katerem pa moramo najbrže računati z idejnimi vplivi razgibanega velikega pristanišča, največjega mesta na Slovenskem (okoli 80.000 prebivalcev 1846),^{192a} kjer sta daleč najdlje pri nas dozorela oba vodilna razreda v boju leta 1848, buržoazija in proletariat.¹⁹³ Že v svojem prvem nastopu 12. avgusta je Černe ostro nastopil proti odškodnini: Če plača odškodnino država, se s tem naloži tudi meščanom (ki gospodi niso ničesar dolžni), sicer bi pa morali plačati vso odškodnino podložniki, ki imajo že itak največ davkov. Na vprašanje, ali je sploh odškodnina nujna odgovarja: »Tu gre za nadaljnji obstoj ali pogin fevdalnega sistema in aristokratskega razreda... So li imeli Dunajčani pravico, podreti birokracijo? Zakaj gre graščinam odškodnina? Ali imajo zanjo pravno podlago? Jaz mislim, da odškodnine nikakor ne smemo privoliti; mi stojimo na načelu svobode, enakosti in bratstva, zato se ne smemo pečati z vprašanjem, ali gre graščinam odškodnina ali ne; prišli bi namreč v protislovje s svojim načelom, s katerim se odškodnina ne ujema. Res je, da se ne smemo dotakniti imetja, a tukaj nas mora voditi najstrožja pravičnost. Mislim si sodnika na prestolu pravice; pred njim stoji aristokracija in poleg nje podložniki. Aristokracija bo zahtevala odškodnino, podložnik pa poreče: ‚Moj nasprotnik me je tlačil doslej na duhu in telesu in mi plenil imetje; zahtevam, da se mi to povrne‘.«¹⁹⁴ Še odločnejši je bil Černe v svojem drugem nastopu, kjer je zavračal zahteve, naj bi se odškodnina določala po pismeno dokazljivih bremenih, češ da je bil kmet docela brezpraven in brez moči proti svojemu gospodu. Dolžnosti podložnikov so bile nepošteno in nezakonite, zato tudi niso nikdar mogle postati poštena lastnina. Ob odstranjevanju krivic se pa mora najprej določiti, kaj je poštena lastnina in kaj ne. »Najimennitnejša lastnina pa je svoboda vsakega moža in državljanska enakopravnost. Kar temu nasprotuje, je rop. Take pravice morajo izginiti brez odškodnine, ker nasprotujejo enakopravnosti in izvirajo iz nasilja in zvijače.« Če bi določili odškodnino za podložniške dajatve, bi morali plemstvo odškodovati tudi za njegove stare privilegije, pa tudi »apostole starega sistema (npr. Metternicha), ki so izgubili

„sveto lastnino“, katero so imeli 30—40 let«. Ako priznamo odškodnino, priznamo s tem, da je bila dosedanja sužnost pravična in obresti odvezne glavnice bodo dokazovale, da je to razmerje še vedno pravično. Kaj je nekaj rodbin, ki bodo odškodovane, v primeri z milijoni družin, ki trpijo škodo sedaj? »Zaceliti je treba rane, iz katerih je doslej podložnikom tekla kri; čudim se pa, da hočejo podložniku sedaj naložiti davek za kri, ki ne bo smela več teči iz njegovih ran.«¹⁹⁵ Černe je brez dvoma izražal pristno mnenje kmečkih poslancev. Da je med njimi govoril le on, ni bil morda vzrok v nesoglasju, marveč v neizobraženosti in neznanju jezika med njimi.

Isto stališče kakor Černe pa je zastopal tudi koroški posestnik Nagele, poslanec volivnega okraja Št. Vid ob Glini, ki je prav tako zahteval zemljiško odvezo in odpravo dajatev brez odškodnine, češ da »te pravice zemljiških gospodov itak niso utemeljene v zakonu, marveč so gospodje s silo in nepravilno prisilili kmete k podložništvu.«¹⁹⁶

Gorjup, uradnik, poslanec tolminskega volivnega okraja, je zastopal bolj kompromisne teze, zgolj s kmečkega stališča pa še vedno ugodne. Zanimal je sicer, da bi bile podložniške dolžnosti »nedotakljiva, sveta lastnina zemljiških gospodov«, zanimal, da bi bilo zaradi te lastninske pravice treba pristati na odškodnino — a vendar je tudi sam pristajal na odškodnino, češ da jo terjajo »nuja, stvarni položaj in primernost«. Pri kritiki zahtev, da mora biti določena odškodnina zato, ker je »lastnina sveta«, je nastopal z jedkim sarkazmom. Kako je mogoče hkrati trditi, da je podložništvo protinaravno in krivično, da je pa vendar del svete lastnine; kako je mogoče trditi, da je lastnina sveta, jo pa vendar načenjati z odpravo podložništva? »Dolgo trajajoča krivica postaja vedno krivičnejša, ne dobi pa veljave pravice.« Poleg tega je plemstvo samo nehalo izpolnjevati vojaške dolžnosti, za kar je imelo od podložnikov svoje koristi. Nato nadaljuje v smislu liberalne teorije o državi: »Prelomili so prvotne pogodbe (!), na ta način pa je izgubila pogodba sama veljavo in podložniku ni treba več dajati gosposki, kar ji je bil dolžan, dokler mu je bila ona varuhinja in zaščitnica (!).« Vsa ta kritika, med katero trdi Gorjup, da iz pravnega naslova pravičnosti gospodom nikakor ne pripada odškodnina za odpravo podložniških bremen, pa končno izgine v pesku, kajti odškodnina se mu vendarle zdi umestna in primerna. Služila mu je le, da je predlagal, naj se odškodnina sicer da,

a plača naj jo država, ker podložništva toliko časa ni odpravila, nekaj naj utrpi gospod, kmet pa naj ostane prost brez odkupa.¹⁹⁷

Najodločneje pa se je za odškodnino postavil že v svojem prvem nastopu (9. avgusta) ljubljanski poslanec, odvetnik dr. Mat evž Kavčič, pa tudi on je ne misli prevaliti le na kmeta. Le obveznosti privatnega izvora naj odplača kmet, obveznosti javnega značaja (med te šteje poleg desetine tudi tlako) država. Poglavitni njegov razlog pa ni priznavanje pravičnosti fevdalnega reda, dasi se protivi temu, da bi se žalile »stare pravice«, marveč skrb za interese buržoazije, povezane s fevdalci: če bi se namreč bremena odpravila brez odškodnine, bi bil seveda izgubljen ves denar, posojen v preteklem času fevdalcem.¹⁹⁸ V svojem drugem nastopu (24. avgusta) je kmetu bolj naklonjen. Tudi tokrat je seveda zaradi »načel narodnega gospodarstva«, v interesu na gospodstva vknjiženih upnikov, ki bi vse izgubili, če se ne dovoli odškodnina, zagovarjal načelo odškodnine. Priznal pa je že, da kmet ne more vse odškodnine nositi sam. Zato postavlja drugačen radikalen predlog: večina ostale potrebne odškodnine naj bi se pokrila iz posebnega odveznega fonda, ki naj bi se ustvaril iz cerkvenih posestev. Kar bi še ostalo, naj bi pokrila država.¹⁹⁹

Tudi Doljak, uradnik, poslanec goriške okolice, se je zavzemal za odškodnino, ki naj bi se pa plačala iz posebne, temu namenjene državne zaloge. Ostali slovenski poslanci, ki so nastopali (Dominkuš, Ulepič, Ambrož), so govorili o različnih stranskih vprašanjih, ne da bi se dotikali podrobneje obravnavanega jedra.²⁰⁰

Končno je vlada, opogumljena zaradi nastopov desničarjev (Čehi, Poljaki) in sredine, presekala razburjeno debato dne 26. avgusta. Izjavila je, da se »za stvarno obremenjenost zemljišča« vse kakor mora dovoliti odškodnina, sicer da bo vlada odstopila. Odškodnina naj se porazdeli med podložnike in zemljiške gospode, ker imajo od tega oboji korist. Ta izjava je sicer zbudila hudo razburjenje in celo oster protest dela poslancev (med njimi od slovenskih poleg Černeta in Kavčiča še Smrekar iz okraja Sevnica, Županec iz Celja, Dolžan iz Logatca in Gajer iz Mirne), a je vendar povzročila, da se je debata 30. avgusta zaključila s predložitvijo dveh kolektivnih predlogov, Lasserjevega v imenu desnice, ki je hotela takoj načelno rešiti vprašanje odškodnine, in Kudlichovega v imenu leveice, ki je to vprašanje hotela pustiti še odprto.²⁰¹

Kako se je vladi mudilo izključiti s pomočjo teh ukrepov podložnike iz revolucijskega tabora, kaže dejstvo, da je že 31. avgusta sporočil notranji minister gubernijem, da je »ustavodajni državni zbor na seji dne 31. avgusta sprejel« sklep o zemljiški odvezi (kakor ga je predlagal Lasser). Ilirski gubernij je nemudoma (3. septembra) objavil v posebnem nemškem razglasu to sporočilo obenem s celim »sklepom« (vsebina je identična s poznejšim zakonom o odpravi tlačanstva, le da še ni v »sklepu« § 8 točke e) in §§ 9 in 10 ter formalnega zaključka).²⁰²

V resnici se je glasovanje o zakonu vleklo še do 6. septembra, pa tudi tedaj mu vlada ni še priznala zakonite veljave. Zavedajoč se, kak pomen ima za podložnike odobreni zakon, je hotela iz njega kovati politični kapital za cesarja in s tem za reakcijo. Postavila se je na stališče, da sklepi o zemljiški odvezi niso del ustave, ki jo ima narediti ustavodajni državni zbor, in da sklepom more dati zakonito veljavo šele cesar. Kljub odporu leveice, ki je hotela politično korist žeti za državni zbor, mu z njo pridobiti zaslonbo med ljudstvom in ga zavarovati s tem proti naskokóm reakcije, ter zahtevala, da naj se sklepi takoj objavijo kot zakon le s sankcijo državnega zbora, je obveljala zahteva vlade. V bojnem glasovanju, enem najodločilnejših spopadov pred oktobrskimi dogodki, je zmagala desnica, ki so z njo glasovali tudi trije slovenski poslanci (Doljak, Miklošič in Ulepič), dočim so ostali (Ambrož, Černe, Dolžan, Gajer, Grašič, Kavčič, Kranjec, Smrekar, Stercin, Županec, torej med njimi vsi kmetje) glasovali z levico.²⁰³ Že 7. septembra je cesar potrdil in izdal sledeči »Zakon o odpravi tlačanstva«:

Mi Ferdinand prvi, ustavni Cesar Avstrijski itd., itd. Smo po naklepu Svojih ministrov soglasno z ustavnim deržavnim zborom sklenili in ukažemo kakor sledi:

Pervič. Podložitvo in zaveza med gruntnimi gosposkami in podložnimi ste z vsimi postavami, ki to zavezo zadevajo, nehale.

Drugič. Grunt ali zemljišče je vsih dolžnost odvezan; vsi razločki med gosposkimi in kmečkimi zemljiši imajo nehati.

Tretjič. Vse dolžnosti, dela in davki vsake baže, ktere iz podložitva izvirajo in podložno zemljišče zadevajo, odsihmal nehajo; ravno tako tudi nehajo vsa odrajtvila v blagu (Natural), v delu in denarjih, kteri izvirajo iz gosposkine gruntne oblasti, iz desetinskiga, varovavniga (Schutz), fogtijskiga, gorniškiga in soseskiniga

gospodstva in ktere so se dozdej mogle odpravljati ali od kmetiški-ga posestva ali od oseb; tudi je jenjalo plačilo za premenjenje (pre-pisi) med živimi in po smerti.

Četrtič. Za nektare teh davkov, ki so po tem nehali, se bo odškodovanje dalo, za nektare pa ne.

Petič. Odškodovanje se mu ne bo dalo za pravice in davke, ki iz osebniga podloštva, iz gosposkinih in sodniških opravi in iz soseskiniga gospodstva izvirajo: zavoljo tega pa tudi iz tega izvira-joče dolžnosti nehajo.

Šestič. Za dela, za davke v blagu in v denarjih, ktere je po-sestnik grunta svojimu grajšinskimu, desetinskimu ali fogtijskimu gospodu moral odrajtovati, je berž ko berž primerno odškodovanje odmeriti.

Sedmič. Pravice v gozdih in na pašah kakor služne pravice (Servituts-Rechte) med gosposkami in med njih dozdanjimi pod-ložnimi imajo z odškodovanjem nehati — soseskinih gospodstev pravice (Dorfborgigkeit) pa cvetlice iskati (Blumensuch) in pasti (Weiderechte), kakor paša na prahi in sternašu imajo brez odško-dovanja jenjati.

Osmič. Komisija iz poslancev vsih dežela ima postavno osnovo izdelati in deržavnimu zboru podložiti, ktera mora zapopasti pravila:

a) kako se ima odškodovanje nasprotnih prejemšin in davšin zgoditi, ktere so v zakupnih (emfitevskih) pogodbah (kontraktih) ugotovljene ali pa v taci, ki so zastran delitve lastnin storjene;

b) kako imajo gruntne dolžnosti nehati, ktere v tretjim raz-delku morebiti niso imenovane;

c) kako se imajo v sedmim razdelku imenovane pravice od-praviti ali pa poravnati;

d) kako in koliko bo odškodovanja plačati, in kako se ima iz premoženja zadetih dežele denarnica napraviti, iz katere se bo samo za zadeto deželo prerajtano odškodovanje poplačalo, pri kteri reči bo deržavno vladarstvo srednik;

e) ali se bo za davšine in dela, ktere imajo po drugim, tretjim razdelku, in po čerki b. osmiga razdelka nehati, ki pa v petim in šestim razdelku niso imenovane, kako odškodovanje plačalo in kolikšno.

Devetič. Grajšinske gosposke imajo sodniško in politiško vlad-bo za ta čas do vpeljanja cesarskih gosposk na deržavne stroške še dalje peljati.

Desetič. Sklep, ki je v šestim razdelku zavoljo odškodovanja del in davšin v blagu in denarjih izgovorjen, ne brani, ako bi po osmim razdelku postavljena komisija ta sklep s poznejšimi naklepi razložiti ali prikrajšati utegnila.

Enajstič. Tudi siljenje vol in žganje pri graščaku kupovati, ima z vsimi svojim dolžnostmi jenjati.

Našim ministram notranjih uprav, pravice in denarstva je povelje dano, to postavbo doveršiti.

Dano v našim poglavnim in stolnim mestu na Dunaji sedmi dan kimovca tavžent osemsto in osem in štiridesetiga leta, in v štirinajstim letu Našiga vladarstva.

FERDINAND s. r.²⁰⁴

Reakcionarni, s krono in zemljiškim veleposestvom povezani buržoazni finančni vršiček je računal pravilno. Kljub temu, da kmetje niso mogli biti in tudi niso bili s tem zakonom do kraja zadovoljni, kljub temu, da so se nekateri spori še nadaljevali (zlasti glede lova) in da nastopijo ponekod celo novi spori v zvezi s servitutnimi pravicami, razburjenost podeželja po objavi tega zakona²⁰⁵ hitro uplahne. Razen nekaj še v prejšnje razdobje segajočih poročil²⁰⁶ take vesti neposredno po objavi zakona kakor odsekane izginejo. Podložniki, smatrajoč, da so dobili, kar se je dalo, se pomirijo; cesar in z njim reakcija pa žanjeta svoj veliki politični uspeh: pripravila sta se na odločilni boj. Najbolj jasno je to pokazal odmev oktobrskih dogodkov na Dunaju v podeželju in ti dogodki sami.

8. Odmev oktobrskih dunajskih dogodkov v našem podeželju

Vse od majskih dogodkov, od Ferdinandovega odhoda z Dunaja na Tirolsko se je avstrijska reakcija začela pripravljati na odločilen spopad in obračun z revolucijo. V osnovi tega razvoja leži seveda takratni gospodarski razvoj vsega evropskega okvira.²⁰⁷ Po proučevanju gospodarskega razvoja 40-ih let 19. stoletja je Marx ugotovil že 1850 »docela jasno, kar je dotlej izvajal na pol aprioristično iz daleč nepopolnega gradiva: namreč, da je svetovna trgovinska kriza leta 1847 po svoje tudi rodila februarско in marčno revolucijo in da je bil industrijski razcvet, ki je nastopal po malem od srede leta 1848 in dosegel polni razcvet v letu 1849

in 1850, gibalna sila znova jačajoče se evropske reakcije« (Engels).²⁰⁸ Prva zunanja dogodka, ki označujeta ta porast reakcije, sta junijska zmaga reakcije na Češkem²⁰⁹ in poraz junijskega upora v Parizu.²¹⁰ Tudi Avstrijo je seveda zajela ta krepitev reakcionarnih sil. Pri vsej politiki Doblhoffovega ministrstva do kmečkega vprašanja smo mogli zasledovati njegov jasni smoter: pomiriti podeželje in ga ločiti od revolucionarnih sil mesta, navezati ga na cesarja, glavo protirevolucije. Podobno politiko je izvajala v državnem zboru, kjer se ji je posrečilo združiti plemiške zastopnike z vrhnjimi sloji buržoazije in malomeščanstva, ki sta se že začela umikati od revolucionarnih vrst. V avgustu, v katerem je zadušil Radecki revolucijo v Italiji, Windischgrätz pa zbral vojsko proti Dunaju, je mogla že s silo zadušiti delavsko demonstracijo na Dunaju. V začetku septembra je z zakonom o zemljiški odvezi zadala odločilni udarec revolucionarnosti podeželskega prebivalstva.

Široka podlaga revolucije je tako ostala pri življenju le še na Madžarskem, kamor je v soglasju z dvorom udaril Jelačić z na novo opremljeno nemško-hrvatsko vojsko. Neposredno po udarcu revolucionarnim silam v podeželju, 11. septembra, je prekoračil Dravo, da bi udaril proti Budimpešti, obenem je bila organizirana vojska proti madžarskim revolucionarjem tudi v Vojvodini iz srbskih prostovoljcev. Da bi preprečil madžarski odpor, ki mu je stal na čelu Kossuth z obrambnim svetom, odpor, ki je prisilil Jelačića k odstopanju, je imenoval cesar za načelnika ogrske vojske generala Lamberga, ki ga je pa ljudstvo neposredno po prihodu v Budimpešto ubilo (28. septembra). V odgovor je Ferdinand 3. oktobra razpustil ogrski državni zbor, razveljavil vse njegove sklepe in postavil Jelačića za državnega komisarja za Ogrsko, Erdelj in vse dežele ogrske krone z nalogo, da te pokrajine »pomiri«. Dne 6. oktobra, ko je prišlo na Dunaj sporočilo o porazu Jelačičeve vojske na poti proti Budimpešti, naj bi odšel proti madžarskim revolucionarjem tudi del na Dunaju nastanjenih čet.

V istem času si je krepila reakcija svoje pozicije tudi na Dunaju samem. V okviru narodne garde je organizirala svoje posebne oddelke, z Jelačićem se je solidariziral tudi državni zbor, ki je odklonil sprejem madžarskega poslanstva, ki je prišlo na Dunaj sredi septembra s pritožbo proti Jelačičevemu pohodu. Dunajsko ljudstvo, v prvi vrsti proletariat in akademska legija, ki so se dobro zavedali povezanosti dogodkov na Dunaju in na Ogrskem in

njihovega pomena za usodo revolucije, so se v noči na 6. oktober z orožjem uprli pošiljanju pomoči Jelačiču. Uničili so reakcionarne oddelke narodne garde, preprečili odhod vojske in zavzeli vojno ministrstvo ter obesili vojnega ministra grofa Latoura na ulično svetilko. Na večer so zavzeli kljub ogorčenemu odporu še orožarno in se polastili tam zbranega orožja.

Dvor se je že 7. oktobra umaknil z Dunaja v Olomouc. Tam je v manifestu z dne 8. oktobra cesar dunajskim revolucionarjem napovedal vojno. Dobro se zavedajoč, da grozi nevarnost reakciji le v tem primeru, ako se posreči Dunaju zvezati s podeželjem, pravi že v tem proglasu, da noče odvzeti nobene že podeljene pravice (»... Mojim ljudstvom, katerim se nobena pravica, ktera je dosihmal Moje poterjenje dobila, celó nič prikrajšati ne sme«).²¹¹ S cesarjem se je umaknil z Dunaja velik del državnega zbora (poslanci centra in desnice). Levica pa je sklenila, da državni zbor še nadalje zaseda na Dunaju. Seveda se pa tudi ona ni združila z revolucionarji, marveč je nameravala čim hitreje pomiriti duhove. Pošiljala je k cesarju deputacije s prošnjami, naj se povrne na Dunaj. Kompromisna linija državnega zbora odseva tudi iz njegovega proglasa na ljudstvo »za pomirjenje duhov« z dne 7. oktobra (pri nas razglašen 15. oktobra).²¹² Na Dunaju je ostal tudi dobršen del slovenskih poslancev (Ambrož, Dolžan, Gorjup, Smrekar, Stercin, Sturm, Županec, Sever; Kranjec do 19. oktobra).²¹³

Neposredno po dogodkih 6. oktobra se je začela proti dunajskim revolucionarjem, ki so jih reakcionarni krogi namenoma izzvali k upor, zbirati cesarska vojska. Dne 9. oktobra se je pojavila v Spodnji Avstriji Jelačičeva vojska, 12. se je posrečilo Auerspergu, poveljniku dunajske posadke, to odvesti iz mesta in združiti z Jelačičem. Sredi oktobra se jima je pridružil še Windischgrätz s svojo vojsko. Nad blizu 70.000 mož številčno vojsko je prevzel poveljstvo Windischgrätz in začel stiskati obroč okrog mesta.

Revolucionarji so seveda dobro vedeli, da sami proti cesarski vojski ne bodo mogli vzdržati. Že 7. oktobra se je obrnila akademska legija z razglasom: »Ljubi deželani, vaša svoboda je v nevarnosti« na črno vojsko, ki da jih »edina more rešiti«.²¹⁴ Dva dni pozneje so ta poziv ponovili: »Bratje, hitite nam na pomoč! K orožju, vaščani! Rešujte čast in svobodo mesta Dunaja. Če bo svoboden Dunaj, tedaj boste svobodni tudi vi!«²¹⁵ Šele 12. oktobra je podoben predlog postavil tudi Kudlich v državnem zboru, ki

naj bi poslal delegate za organizacijo deželne črne vojske v posamezne pokrajine. Njegov predlog pa je večina odbila. Kaj šele, da bi bil državni zbor pripravljen napraviti tisti korak, ki bi edini morda mogel spraviti na stran upornikov tudi kmete, da bi sprejel odpravo odškodnine za zemljiško odvezo. Tak predlog se niti pojavil ni.

Kljub temu je revolucija odmevala tudi v pokrajinah. Na Štajerskem in Zgornjem Avstrijskem je prišlo že do začetka organizacije ljudske vstaje v korist upornega Dunaja in Gradec ter Linz sta v resnici Dunajčanom poslala pomoč. Nekaj podobnega se je snovalo tudi v Celovcu, vendar je kresija s sodelovanjem deželnih stanov hitro presekala razvoj dogodkov.²¹⁶ Pa tudi v podeželju so se na Koroškem širile govorice, da bo cesar obnovil stara bremena zemljiškega gospodstva in odpravil svoj zakon o zemljiški odvezi. Razburjeni ljudje so zato grozili: »Vso gospodo je treba takoj pobiti, sicer ostane vse pri starem.« Celovski kresijski glavar je proti tej akciji ponovno razglasil omenjeni zakon obenem s cesarjevim razglasom z dne 8. oktobra, v katerem cesar obljublja spoštovanje že danih pravic.²¹⁷ Podobne novice so se širile tudi med kmeti na Kranjskem, namreč »da bo (vojska, ki je šla proti Dunaju) vse zopet na staro kopito spravila, de bomo mogli zopet tlako delati in po starem davke odrajtovati.«²¹⁸ Tudi gubernij se je uprl temu z objavo cesarjevega manifesta z dne 8. oktobra (19. oktobra, dobil ga je šele 15. oktobra).²¹⁹ Notranje ministrstvo ga je dan pozneje samo pozvalo, naj ta razglas objavi skupno z zakonom o zemljiški odvezi v slovenskem jeziku.²²⁰

Zaradi sporočil o razvoju političnega položaja v podeželju se je cesar že 14. oktobra v Olomoucu spet obrnil do kmetov: »Kmetje Mojiga cesarstva! Zaupajte svojemu Cesarju — vaš Cesar zaupa vam! Odrešenje, ktiro je že dana postava zastran poprejšnih gruntnih dolžnosti, kakor je tlaka, desetina itd. vam obljubila, vam je zagotovljeno in ponovim vam zastran tega svojo Cesarsko besedo tako, kakor sim jo na svoji poti večkrat ponavljal! Moja terdna volja je, vam to rešenje varovati. Bodite tedej mirni in brez skrbi, Moji zvesti kmetje!«²²¹ Le pet dni pozneje se cesar ponovno obrača do prebivalstva v manifestu z dne 19. oktobra, ki je predstavljal že neposreden uvod v prave vojaške operacije proti Dunaju: »Naša terdna, nepremakljiva volja je, da vse Našim ljudstvam dodeljene pravice in svobode, ako so jih ravno nekateri hudovoljneži in zapeljanci narobe obračali, v njih celi ob-

širnosti neprikrajšane ostanejo, ktere jim vnovič s Svojo cesarsko besédo poterdimo. Hočemo tudi, de od ustavivniga zbora storjéni in od Nas poterjeni sklepi, namreč (= namentlich!) pa sklepi zastran odpravljene podložne zveze, sklepi zastran vzdignjenih dolžnosti dél in davkov, ki podložne zemljiža zadevajo, in sklepi zastran enakosti gruntniga posestva, kakor so bili v deržavnim zboru na primerno odškodovanje spoznani, veljavni ostanejo, in se po Našim že danim ukazu spolnejo« (poslano z Dunaja — ! — 21. oktobra, objavljeno od gubernija 24. oktobra).²²²

Prav v tej borbi za podeželje se je šele pokazalo, kolikšen pomen je imelo dejstvo, da je prav cesar in ne državni zbor sam razglasil zakon o zemljiški odvezi. Spričo te intenzivne propagande od strani dvora, že v prejšnjih mesecih tako dobro pripravljene z vso vladno politiko v podložniškem vprašanju, na eni strani, zaradi popolnega zanemarjanja boja za pomoč podeželju s strani kompromisarskega »permanentnega« državnega zbora na Dunaju in docela zgrešeni meščanski politiki do podložnika od marca dalje na drugi strani, se ne moremo čuditi, da je podeželje ob tej priliki Dunaju in revoluciji odreklo svojo pomoč. Poročila iz začetka novembra o položaju na deželi pravijo, da se je razpoloženje prebivalstva od objave zakona o zemljiški odvezi dalje bistveno pomirilo,²²³ da »nedavni dogodki na Dunaju na splošno niso spravili na dan v mišljenju navadnega človeka nobene spremembe«, ²²⁴ da je ob revoluciji na Dunaju v oktobru na splošno vladal mir, da ljudstvo cesarju zaupa, seveda razen nekaj redkih revolucionarjev, ki jih pa vsi poznajo.²²⁵

Niti malo nas seveda ne more začuditi, če je odpovedalo pomoč Dunaju vse naše malomeščanstvo, ki jedra problema pač sploh ni spoznalo (enako kakor tudi ne vsi naši meščanski zgodovinarji),²²⁶ marveč so gledali jedro spora le v nacionalnem problemu in na Dunaju protiaavstrijsko, torej vsenemško revolucijo. Kar po vrsti vsa naša mesta (Celje, Ljubljana, Slovensko društvo v Celovcu) so odrekala pomoč dunajskemu proletariatu. Graška »Slovenija« pa je Slovence na Spodnjem Štajerskem celo pozivala na organiziranje črne vojske proti za Dunaj vnetemu Gradcu. Pa tudi vojaško poveljstvo je mislilo v času odločilnih operacij proti Dunaju porabiti ljubljansko Narodno gardo proti Madžarom, za katere so se bali, da bodo z udarom na Štajersko poskušali dunajskim upornikom pomagati. Gubernij naj bi jo poslal zaradi »dobrega razpoloženja in miru na Kranjskem in Koroškem« v

Ptuj, da bi pomagala »braniti Hrvatsko od madžarskega vpada«. ²²⁷ Welsersheimb se je temu naročilu uprl, češ da je sicer položaj na Kranjskem res miren, a na Štajerskem in Koroškem so nemiri v zvezi z dunajsko revolucijo tako močni, da se mu zdi skrajno pomišljanja vredno, da bi tako oslabil vojaško moč v deželi. ²²⁸

Spričo tega razvoja v podeželju, ki je značilen za vse avstrijske pokrajine, celo za Spodnjo Avstrijo, ²²⁹ je Dunaj ostal sam. S pomočjo so predolgo odlašali tudi Madžari. Po brezuspešnih pozivih k predaji po cesarju in Windischgrätzu je vojska 24. oktobra začela z operacijami proti Dunaju. Neposredno pred zaključkom, ko so Dunajčani že sprejeli brezpogojno kapitulacijo, je odbila še poskus madžarske vojske, da reši upornike (30. oktobra pri Schwechatu). Dva dni pozneje, 1. novembra, je padel Dunaj, z njim tudi revolucija. Začel se je hiter obrat k obnovi absolutizma. ²³⁰

9. Zaključki

Kot zaključek zgornje razprave naj povzamemo temeljne značilnosti kmečkega gibanja pri nas v letu 1848 na eni strani, značilnosti splošnega političnega razvoja, ki so bile ob razpravi o kmečkem gibanju na novo osvetljene, na drugi strani.

1. Kmečko gibanje samo moremo razdeliti v tri, po svojem značaju in oblikah nekoliko različna obdobja. V mesecu *marcu* je neposredno po marčni revoluciji na Dunaju zajel podložnike pravi revolucionarni vzgon, ki je z izjemo redkih proletarskih nastopov (Ljubljana, Idrija, Podrožica) pri nas edinstven tako po svoji moči kakor po svoji širini. Segal je v prvo polovico aprila, na Koroškem v posebnih okoliščinah celo še v začetek maja. Podložniki so odpovedali dajatve, šli pa tudi preko tega do zahtev po graščinskem gozdu in celo do neposrednega obračuna s svojimi zemljiškimi gospodi. Ta revolucionarni vzgon je že sam prisilil fevdalna zastopstva — deželne stanove — k vrsti popuščanj, obsežnejšim in hitrejšim na Štajerskem in Koroškem, kjer je bila sicer revolucionarna podložniška akcija manj obsežna, prav zato pa tudi protiukrepi (preki sod, vojska) manj krepki kakor na Kranjskem. V vseh deželah brez izjeme so podložniki praktično nehali izpolnjevati dotedanje podložniške dolžnosti in tako stvarno ukinili podložništvo.

Od konca *aprila do junija* se podeželje sicer nekoliko umiri, a vendar podložniki prav nič ne popuste v svoji težnji, da dosežejo zakonito priznanje svojih stvarnih pridobitev iz prvega obdobja, to je razveze podložniškega razmerja in vseh z njim zvezanih dajatev brez odkupa. Prav v tem razdobju se — delno v neposrednem stiku s središčem meščanske revolucije v Avstriji, Dunajem, po dunajskih agitatorjih (študentih!), kmečkih delegacijah in tisku — nekoliko razbistrijo med podložniki širše podlage revolucionarnega gibanja in se formulirajo v obliki prošenj kmečke zahteve, ki ne zadevajo le vprašanja podložništva, marveč tudi širša vprašanja uprave, sodstva in davčne zakonodaje. Pri volitvah, ki so se vrstile v tem razdobju, se kmečki volivni moške ravnaajo le po kriterijih, ki so v zvezi z njihovimi zahtevami in bremenii; med vsemi zastopi zaupajo le v državni zbor, v katerem vidijo možnost, da si pribore sorazmerno močno zastopstvo in da tako uveljavijo svoje zahteve. Kmečko gibanje v podeželju je že v tem času tako močno, da je oblast proti njemu stvarno brez vsake moči. Vsak poskus prisiliti kmete k podložništvu in podložniškim dajatvam bi izzval po uradnih sodbah samih širok kmečki upor.

V času žetve, *od julija do septembra*, se konflikt v podeželju znova znatno zaostri. Gospodstva brez uspeha poskušajo uveljavljati svoje pravice, uradi jim morajo pri tem odpovedati svojo pomoč (v interesu »javnega miru«). Ob poskusih nekaterih zemljiških gospodstev, da kljub podložniškemu odporu pridejo do svojih koristi, se začenjajo znova stvarni obračuni in napadi na predstavnike teh gospodstev, dokler v septembru ne preseka tega razvoja novi zakon o zemljiški odvezi, ki doseže hitro pomiritev podložnikov.

V *oktobru* ob dunajski revoluciji v podeželju praktično ni več nobenega odziva, niti v predelih, ki leže okrog samega Dunaja, kaj šele pri nas.

2. Če poiščemo kmečkemu gibanju v vseh teh razdobjih skupne karakteristike, vidimo sledeče: Njegovo osnovno izhodišče in jedro borbe same predstavlja brez dvoma jasno izražena protifevdalna revolucionarna težnja, da brez vsakih mešetarjenj odpravijo fevdalni družbeni red in njegov najvidnejši izraz, zemljiško gospodstvo in privilegije zemljiških gospodov, zlasti pa podložništvo, lastninsko pravico fevdalcev do kmečkih posestev in s tem zvezana podložniška bremena, in to brez vsake odkupnine.

Pri tem so v vsem času uporabljali poleg pasivnega odpora (pri oddaji dajatev, proti uradnim organom fevdalnega veleposestva, proti njegovemu političnemu zastopstvu — deželnim stanovom) tudi aktivne, revolucionarne nastope.

Kljub vsemu temu pa način podložniških nastopov kaže še vedno tudi nekatere stare značilne poteze idejne nedozorelosti kmečkih uporov v prejšnjih stoletjih. Med temi je v prvi vrsti treba omeniti podložniško zaupanje v cesarja, ki je bil v resnici politična glava in simbol protirevolucionarnih sil. Ta za kmečke upore pri nas²³¹ in drugod²³² značilna poteza je kmečko gibanje brez dvoma močno hromilo. Druga taka negativna poteza je regionalna omejenost kmečkega gibanja, izolirano nastopanje po posameznih gospostvih ali kvečjemu okoliših. Tudi v kmečkem gibanju leta 1848 veljajo za naše kmečko gibanje še vedno Marxove besede, »v kolikor obstoji med malimi kmeti le lokalna zveza, v kolikor istovetnost njihovih interesov ne zgradi skupne nacionalne zveze, skupne politične organizacije — oni ne tvorijo razreda«. ²³³ To dejstvo je bila druga, najpomembnejša ovira, ki je preprečila, da bi kmetje dosegli svoje zahteve.

Vse te notranje ovire bi mogli podložniki premagati le v zvezi z drugim revolucionarnim razredom. Kakor so ugotovili klasiki marksizma in kakor potrjuje tudi stališče meščanstva v Avstriji leta 1848, buržoazija sama od francoske revolucije dalje zaradi vse močnejše povezanosti z zemljiškimi gospodi ni bila sposobna voditi revolucije brez kompromisov in se boriti za demokracijo, »ni bila več sposobna mobilizirati ljudske sile, kmečke sile, sile zakasnelih narodov..., ni bila sposobna, da vse te sile povede v borbo za uničenje fevdalizma in absolutizma«. ²³⁴ Vse to so mogli odtlej dalje podložniki pričakovati le še od proletariata, ki pa v tem času tudi še ni bil dovolj močan, da bi mogel preprečiti veleposestnikom in buržoaziji sklenitev kompromisa in njegovo izvedbo. ²³⁵ Vsekakor pa razvoj kmečkega gibanja leta 1848 pri nas popolnoma potrjuje trditev, da morejo kmečki upori pripeljati — odkar v gospodarstvu postane vodilna sila kapitalistično meščanstvo — k uspehu le v tem primeru, če se zvežejo z delavskimi upori in če delavci vodijo kmečke upore. ²³⁶

3. Kmečko gibanje samo torej ni moglo doseči zmage. Vsekakor pa je doseglo v teku leta 1848 vrsto pomembnih uspehov. Pogoj za to je bila predvsem velika razširjenost uporniškega gibanja, ki je predstavljala obenem njegov prvi, temeljni uspeh.

Podeželje je od marca do septembra kljub temu, da so bili obo-
 roženi konflikti s fevdalci zelo redki, pa tudi drugačni obračuni
 ne preveč pogosti, stvarno v rokah podložnikov, ne pa v rokah
 oblasti. Tudi vsi uspehi pri zemljiški odvezi, od cesarskih pa-
 tentov v aprilu preko stvarne odprave podložništva in podložni-
 ških dajatev v poletju in jeseni do končnega zakona o zemljiški
 odvezi, so bili doseženi v bistveni zvezi s kmečkim gibanjem.
 V tem smislu moremo mirno trditi, da so si jih v resnici priborili
 podložniki sami. Nič ni bolj napačnega, kakor Bleiweisova sodba,
 da so vse pridobitve priborili podložnikom le »mestniki«. ²³⁷
 Seveda pa to ni bila rešitev vsakršnega izkoriščanja. Kompromis
 med fevdalci in meščanstvom, ki ga je izražal način zemljiške
 odveze v Avstriji, je naložil kmetom težko breme. Zemljiška
 odveza je neposredno zelo težko prizadela vaško revščino.
 Izguba koristi s srenjskega zemljišča je marsikomu onemogočila
 preživljanje in prav s tem je zvezan prvi izseljevalni val z našega
 podeželja, ki se začelja sredi 19. stoletja. ²³⁸ Drugi, mnogo večji
 izseljevalni val, ki se začelja v sedemdesetih letih, torej tedaj,
 ko je bilo neposredno plačevanje odškodnine že končano, pa je
 posledica popolnega prevrata v gospodarskem življenju od srede
 19. stoletja dalje. Po zmagi kapitalizma pride kmet »v novem
 kreditnem sistemu kmalu pod vpliv oderuhov, ki so grozili v
 drugi polovici 19. stoletja popolnoma uničiti naš kmetijski stan.« ²³⁹

4. Ostale družbene in politične skupine v razmerju do kmečke-
 ga gibanja v letu 1848 moremo označiti takole: Absolutizem v
 Avstriji se je, kakor pravita Marx in Engels v svoji knjigi Revo-
 lucija in kontrarevolucija v Nemčiji, naslanjal »na dva razreda:
 na fevdalne veleposestnike in finančno aristokracijo«. ²⁴⁰ Na prvi
 pogled ta dva razreda med Slovenci samimi sploh nista zastopana,
 ker »so bili fevdalna gospoda in finančna aristokracija v teh
 deželah po večini ali izključno Nemci... tlačani, mestni obrtniki,
 delavci, ljudska inteligenca, pa so bili Slovani«. ²⁴¹ Ta sodba je na
 splošno, pri fevdalnih plemenitih *rodbinah* pravilna, izpušča pa
 vlogo duhovščine, ki sicer ne spada več v krog pravih fevdalnih
 veleposestnikov, vsekakor pa med razred fevdalnih izkoriščeval-
 cev, prejemnikov podložniških fevdalnih dajatev. Prav duhov-
 ščina predstavlja med Slovenci samimi edinega neposrednega
 podpornika protirevolucije, absolutizma, nasprotnika zemljiške
 odveze. Vrsta poročil priča, da je bila duhovščina v tem pogledu
 celo ostrejša od pravih fevdalnih veleposestnikov. Spričo tega

je tudi docela razumljivo, da se podložniški nastopi v toliki meri obračajo prav proti duhovščini. Pripovedovanje o stari, tradicionalni zvezi med slovenskim podeželskim ljudstvom in duhovščino, izvirajoči že iz fevdalne dobe, ki so jo vztrajno ponavljali v preteklosti klerikalni slovenski zgodovinarji in propagandisti, je torej pravljica. Vse do zemljiške odveze stojita slovenski kmet in slovenski duhovnik v dveh različnih razrednih taborih, ki ju loči ostro razredno sovraštvo. Politična formacija klerikalne stranke, ki je oba elementa zvezala, je nastala šele po in prav v zvezi z zemljiško odvezo (izvedel jo je absolutizem!) in v posebnih okoliščinah gospodarskega razvoja v drugi polovici 19. stoletja, ko meščanstvo, politični nasprotnik duhovščine (še vedno sanja-joče o fevdalno-absolutističnih idealih — historični legitimizem proti zedinjeni Sloveniji!), nabira kapital s pomočjo gospodarskega izžemanja kmeta. Vsekakor je ta politična formacija razmeroma mlada, ustvarjena v razmerah, ki so nujno trajale le omejeno razdobje, dokler mali in srednji kmet nista mogla najti svojega resničnega zaveznika v proletariatu.

Težnje duhovščine je zagovarjal med Slovenci Bleiweis, pod čigar vodstvom je stalo »staro, z absolutizmom in fevdalnim sistemom zvezano meščanstvo, ki si je pridobilo večja ali manjša posestva s kmečkimi podložniki, ... ostanki slovenskega cehovskega malomeščanstva, ki so se trdovratno borili za ohranitev zadnjih privilegijev, ... pretežni del slovenske duhovščine«. ²⁴² Bleiweis prav spričo te sestavljenosti reakcionarnega tabora ni mogel zagovarjati interesov fevdalcev v odkriti obliki, stvarno pa predstavlja na Slovenskem najvidnejšega borca proti revoluciji v vseh njenih fazah. Preveliko čast pa dela Bleiweisu celo ugotovitev, da bi on sam »znal... tako usmeriti slovensko narodno gibanje, da ga je iztrgal demokratičnemu krilu«. ²⁴³ V borbi proti edinemu širokemu revolucionarnemu gibanju pri nas, proti podložnikom, je bil namreč Bleiweis le orodje v rokah dunajske vlade, in ta je načrtno vodila vse akcije, da se z najmanjšimi koncesijami podložniško gibanje spelje v slepo ulico.

Tudi demokratični blok med meščanstvom postavlja v svojih programih le nacionalne zahteve (zedinjena Slovenija, slovenski jezik v šolah in uradih), za podložniški problem pa se v teh izdelkih ne briga, kakor tudi ne v svoji publicistiki. Njegovi najvidnejši zastopniki so sicer za zemljiško odvezo, vendar pa le proti vsaj delnemu odkupu. Pri tem jih ne vodijo več interesi fevdalcev

samih, marveč interesi buržoazije, ki je bila s finančnimi operacijami že ozko povezana s fevdalci — in ta (ne fevdalna) lastnina je bila tako »sveta«, da so neutrudno zagovarjali v zvezi z zemljiško odvezo »svetost« in »nedotakljivost« lastnine.

5. Za zaključek moremo še ponovno podčrtati osrednji pomen kmečkega gibanja za usodo revolucije v letu 1848, pomen, ki ga zlasti izrazito kaže politika vlade v tem vprašanju.

Glede slovenskega političnega razvoja pa moremo reči na podlagi gornjih izvajanj, da je živelo na Slovenskem leta 1848 močno stihijsko, neorganizirano revolucionarno gibanje na eni strani, ki prav zaradi pomanjkanja vodstva v septembru uplahne in izgine, na drugi strani pa »voditelji«, ki niso imeli koga voditi, marveč so izdelovali le programe. O kakem narodnem političnem vodstvu in voditeljih, kakor se je običajno govorilo, v resnici ne moremo govoriti, ker je ljudstvo v boju osamljeno. In prav tu je poglobljena krivda slovenskih (in ne le slovenskih) meščanskih politikov v letu 1848, krivda, ki za dolgo določa usodo slovenskega liberalizma.

XI. TIPOLOGIJA IN POMEN KMEČKIH UPOROV V SLOVENSKI ZGODOVINI

O kmečkih uporih je bilo pisano v našem zgodovinopisju zelo mnogo. Vendar so jih obravnavali navadno le kot posamezne *dogodke*. Zgodovinarji so pretresali mnogo bolj njihov zunanji potek kakor notranjo strukturo teh zgodovinskih pojavov. Le tako se je moglo pripetiti, da so šteli večkrat med prave kmečke upore tudi upore proti Francozom leta 1809 in 1813, ki so bili le izraz avstrijske vojaške organizacije in vse drugo prej kakor protifevdalna kmečka gibanja.¹

Medsebojna tipološka primerjava kmečkih uporov v slovenski preteklosti pa doslej sploh še ni bila načeta, z delno izjemo onih ob koncu 15. in v začetku 16. stoletja.² Do pregledov slovenske zgodovine iz zadnjega časa, ki so zajeli dobo od 15. do srede 19. stoletja in posvetili največ pozornosti sistematičnemu prikazu gospodarskega, družbenega in upravnega razvoja, ter do nove sistematične obdelave pravne zgodovine Slovencev³ je bila to seveda tudi precej težja naloga kakor sedaj. Šele ta širša podlaga je omogočila globlji študij notranjega razvoja kmečkih gibanj ter njihovo medsebojno primerjavo s te strani.

Med kmečke upore štejem kmečka uporniška gibanja iz obdobja zrelega in poznega fevdalnega družbenega reda, ki so nastala zoper fevdalni sistem kot takšen ali pa vsaj zoper kmečka bremena, zvezana z obstojem zemljiškega gospostva in njegovo vlogo v državni upravi. V širšem smislu bi bilo mogoče šteti med kmečke upore tudi še kmečka gibanja, s katerimi se je kmečko prebivalstvo v tem obdobju branilo proti temu, da bi bilo podvrženo zemljiškemu gospostvu ali da bi se na vasi uveljavile še nove oblike fevdalnih bremen, kakršnih dotlej še ni poznala. Podobna gibanja iz prejšnjega obdobja so po svojem značaju bistveno drugačna, kajti dokler se fevdalizem ni razvil do svojega vrha, prinaša še gospodarski napredek in družbeni razvoj; urejen državni organizem ga nujno potrebuje. Zato ni slučajno,

da so uporniška gibanja na vasi obrnjena v tem času nazaj, v čas svobodne vaške občine. Toda ta svoboda bi pomenila neizogibno gospodarsko in družbeno nazadovanje. Šele odkar se je fevdalizem razvil do konca in se kmečko gospodarstvo začne povezovati z razvijajočim se mestnim trgom, se kmečki upori v svojih težnjah obrnejo naprej in zajamejo v obliki zarodkov že zahteve poznejših buržoaznih revolucij. Šele s tem dobijo v večji ali manjši meri revolucionarne značilnosti in postanejo najbolj značilna in najbolj učinkovita oblika borbe proti preživelemu družbenemu redu, ki s svojimi sponami zavira gospodarski razvoj. Kmečki upori te vrste so navadno zvezani tudi z meščansko revolucijo kot njen bistveni sestavni del.

V slovenski zgodovini poznamo doslej preko 120 kmečkih uporov. Med njimi je šest prav velikih (na Koroškem 1478, slovenski upor 1515, hrvatsko-slovenski upor 1573, slovenski upor leta 1635, tolminski upor 1713 in uporniško gibanje 1848), deset srednje velikosti (v 15. stoletju na Koroškem, v 16. stoletju štirje na Kranjskem ter eden na Goriškem, v 17. stoletju gibanje v zvezi z gorskim pravom na Štajerskem, v 18. stoletju po eden na Dolenjskem ter na sp. Štajerskem ter eden na mejnem področju teh dveh predelov) ter sto sedem krajevnih uporov (v 15. stoletju trinajst, v 16. stoletju šestnajst, v 17. stoletju šestinštirideset, v 18. stoletju dvajset ter v 19. stoletju dvanajst). Prva in druga vrsta uporov sta nam v glavnem znani, za lokalne upore pa prav gotovo poznamo le del gibanj te vrste. Najlepši primer je smledniško zemljiško gospostvo, na katerem poznamo celo vrsto takšnih gibanj, ker se je arhiv ohranil sorazmerno dobro ter je mogel biti temeljito proučen.⁴ Razlika med smledniškim ter drugimi gospostvi ni takšna, da bi morali gledati v njem glede kmečkih gibanj poseben primer. Vzrok, da danes morda celo večine lokalnih gibanj te vrste ne poznamo, je preprosto delno v nepopolno ohranjenih virih, delno pa še v nepopolni predelavi arhivskega gradiva. Vsekakor je značilno, da so za prvo polovico 19. stoletja po registraturi znani številni primeri »vojaške asistencije«⁵ proti kmetom, ki niso hoteli opravljati svojih obveznosti do graščine, toda pripadajoči akti so bili že davno škartirani, tako da ne vemo niti, na katere kraje so se akti nanašali.

Tipološka analiza more zajeti v prvi vrsti le večja gibanja, kajti le zanje so znani tudi dovolj podrobni podatki, po katerih jih je mogoče uvrstiti v širši gospodarski in družbeni razvoj.

1. *Vzroki kmečkih uporov.* — Najbolj pogosta razlaga kmečkih uporov v našem zgodovinopisju je, da so jih vsakega posebej izzvali fevdalci s svojim prekomernim obremenjevanjem podložnikov. Ta razlaga je v toliko razumljiva, ker se vsaj del uporniških zahtev — kadar imamo ohranjene o njih podatke — v resnici nanaša na bremena v korist fevdalcev oziroma na njihovo odpravo. Prav tako je res, da so v nekem smislu ta bremena vzrok vstajam celo pri tistem delu prebivalstva, ki živi v ugodnejših pogojih v razmerju do zemljiškega gospoda — če se upira, da bi ohranilo privilegirani položaj, se namreč bori prav proti temu, da bi se tudi nanj raztegnil običajni tip podložništva z vsemi svojimi bremenami. Toda navedena splošno običajna razlaga kar vabi k drugemu sklepu, ki ga resnično srečamo zelo pogosto v obliki naslednjega shematiziranja: do uporniških gibanj pride tedaj, ko naloženo breme preseže zmogljivo mero, ko so kmetje pritisnjeni ob rob prepada, ki se ga morejo rešiti po svojem prepričanju le še z uporom.

Ta kliše pa je zelo pogosto napačen, ker izenačuje objektivno in subjektivno stran razvoja položaja kmečkega prebivalstva, hkrati pa išče edini vzrok za upore le v razvoju graščinskega bremena. Zgodovinski razvoj takšnega shematiziranja očitno ne potrjuje. Res so nekatere upore izzvale prav izjemno težke oblike izkoriščanja podložnikov in res takšno izkoriščanje večkrat sodeluje pri oblikovanju osrednjih žarišč upora (prim. upor leta 1573), toda v drugih primerih se upirajo kmetje prav v manj prizadetih področjih (npr. na Koroškem leta 1478 v primerjavi z ostalim slovenskim ozemljem, ki je bilo od Turkov mnogo bolj prizadeto) in stoje na čelu upora prav premožnejši in ne revnejši vaščani (prim. vlogo v trgovino zapletenih vaščanov v uporu leta 1573).

Pri analizi vzrokov torej očitno ni mogoče izhajati iz enotne slike, ki bi bila določena po neposrednem razvoju graščinskih bremen in samo po njihovih spremembah, marveč je treba vzroke razdeliti v več sestavnih delov. Ena izmed teh prvin je vsekakor objektivni razvoj fevdalne rente, ki ob vsaki svoji spremembi praviloma izziva kmečka gibanja (razen če gre za njeno zmanjšanje pod vplivom absolutistične države ali začasno olajševanje zaradi prirodnih ali drugačnih katastrof). Pri tem je vseeno, ali se spreminja temeljna oblika fevdalne rente (dajatve v narodi v denarne dajatve ali obratno; tlaka v dajatve ali

obratno) ali samo njene formalne oblike (prevedba dajatev iz ene vrste denarja v drugo vrsto) ali njen obseg (povečanje bremena ob nespremenjeni obliki). Pomembni sta ob tem le dve vprašanji: ali občuti kmet to spremembo kot večjo obremenitev oziroma ali mu ona po njegovem mnenju zaradi svoje drugačne oblike zapira dotlej odprte možnosti pri gospodarjenju na kmetiji ali pri povečanju dohodkov na drug način (npr. tlaka jemlje čas za obdelavo lastnega posestva ali ovira kmeta pri trgovskem potovanju; težnje zemljiškega gospoda po monopolnih pravicah v trgovanju s poljedelskimi proizvodi, izražene v zahtevi, da mora kmet ves svoj presežek ponuditi naprodaj najprej svojemu gospodu, zmanjšujejo množino blaga, s katerim kmet prekupčuje, izključna pravica graščaka do prodajanja določenega blaga na določenih mestih pa oži tržišče, na katerem se kmet more uveljavljati z istim blagom itd.).

S tem smo trčili že na drugo prvine — na subjektivni in relativni razvoj fevdalne rente. Za subjektivni razvoj fevdalne rente je odločilno vsekakor predvsem razmerje med celotnim čistim dohodkom kmetije ter med njegovo celotno obremenitvijo v koristi zemljiškega gospoda. To razmerje se ne spreminja le zaradi objektivnih sprememb fevdalne rente same. Očitno postane tudi nespremenjena fevdalna renta sorazmerno težje breme, kadar se čisti dohodek kmetije zaradi kakršnegakoli vzroka zmanjša: bodisi da se pridružujejo fevdalni renti nova javna bremena (raznovrstni neposredni ali posredni davki), bodisi da je kmetijstvo neposredno prizadeto s prirodnimi katastrofami ali vojnimi pustošenji, bodisi da je omejena dotedanja kmečka gospodarska dejavnost z novimi ali ostreje uveljavljenimi privilegiji drugih stanov (omejevanje podeželske trgovine in obrti v korist meščanov, tujih trgovskih družb ali poseganja zemljiškega gospodstva v trgovino). Tudi spremembe v teh pogledih prožijo spričo relativnega naraščanja graščinskih bremen pritožbe proti obremenitvi v korist fevdalcev. Končno more izzvati občutek preobremenitve celo tudi postopen podložniški dvig k novim oblikam gospodarstva, ki zahtevajo sprostitev dotedanjih podložniških vezi: podložniški poseg v trgovino na večjo daljavo ni v skladu z omejitvami podložniškega potovanja ter sproži težnje po njihovi odpravi; ko se pridelek spremeni v trgovinsko robo, ustvarja novi položaj pri podložniku samem zahtevo po zamenjavi dajatev v prirodi z denarnimi dajativami ter budi

nezadovoljnost, če fevdalec vztraja pri dajatvah v prirodi; kadar zahteva intenzivnejše gospodarjenje na kmetiji ali uvedba okopavin namesto žita več dni dela za obdelavo po velikosti nespremenjenega polja, postane tudi nespremenjena tlaka precej občutnejše breme, kakor je bila dotlej, ter se začenjajo zahteve po njeni odpravi ali omejitvi in podobno.

Objektivne spremembe gospodarske obremenitve podložnika s strani zemljiškega gospoda so se izrazile največkrat v krajevno omejenih kmečkih uporih. Takšne spremembe so namreč redko zajele vsa gospostva naenkrat, marveč so se uveljavljale od graščine do graščine postopno. Takšen razvoj je zato upor že zaradi značaja vzrokov pogosto omejeval na njegovo izhodišče. Vendar je teh uporov mnogo preveč, o marsikaterem pa vemo tudi premalo, da bi jih mogli pritegniti k tej analizi. Pri večjih uporih pa se je z lokalnimi spremembami fevdalne rente povezoval navadno tudi subjektivni občutek preobremenjenosti zaradi drugih, splošnejših strani gospodarskega in družbenega razvoja. Splet vzrokov za takšna kmečka gibanja je spričo tega bolj zamotan in širši, a prav to je povežalo v upor mnogo širša zemljepisna področja.

Pritožbe proti izkoriščanju s strani zemljiškega gospoda so značilne pri velikih uporih zlasti od konca 15. do začetka 17. stoletja (1478, 1515, 1573, 1635). Že tu pa se vselej pokaže svojska podoba. Leta 1478 je sprožila upor ter hiter razvoj kmečke zveze na Koroškem resnično zamenjava dajatve na gospostvu Ortenburg iz enih novcev v druge in s tem njeno nominalno zvišanje spričo manjše vrednosti novih novcev, tako da je ob nominalnem zvišanju dajatev ostala v bistvu nespremenjena. Toda že nekaj časa pred tem je naraščala relativna teža podložniškega bremena zaradi uvajanja izrednih davkov in hkrati so se kmetje bali gospodarske škode, ki bi jo napravili novi turški vpadi v deželo. Že štiri leta pred uporom so grozili, da bodo zaradi davkov in neskrbnosti stanov glede turške nevarnosti odpovedali urbarialne dajatve. Upor leta 1478 je poiskal organizacijsko obliko v kmečki zvezi za obrambo proti Turkom, ki je postavila kot svoj program glede kmečkega razmerja do graščakov zahtevo po obnovitvi »stare pravde«, vendar je to zahtevo hitro razširila v zahtevo po prevzemu javne oblasti v deželi po kmečki organizaciji. Najbolj splošne pritožbe zaradi podložniške nove obremenitve so znane — delno po lastnih kmečkih pritožbah in delno po drugih virih —

za veliki upor leta 1515: Največje število teh pritožb se nanaša na samovoljo posameznih zemljiških gospodov, obnavljanje tlake in naturalnih dajatev, večanje starih in uvajanje novih dajatev, manjšanje podložniških pravic do srenjskih zemljišč in do gozda. Pri tem gre gotovo za utemeljene — čeprav včasih nekaj pretirane — pritožbe. Tega ne dokazujejo le podatki o naraščanju graščinskih dohodkov na posameznih zemljiških gospodstvih, marveč tudi ugotovitve preiskave po zaključenem uporuh ter zagovor teh pridobitev po deželnih stanovih. Toda tudi tokrat srečamo še druge vzroke, zaradi katerih je še posebej naraščala relativna podložniška obremenjenost. Podložniki se pritožujejo tudi proti davkom, novim mitninam in spremenjenim določbam o skladiščnem pravu (Niederlagsrecht) v mestih, proti »nenavadnim cestam«, ki so postale obvezne — torej proti oviram kmečkega trgovanja — in proti zlorabam sodnih pravic po fevdalcih. Kmečka zveza, ki sicer res omejuje svoje konkretne pritožbe na »staro pravdo«, začenja že od začetka tam, kjer je upor leta 1478 nehal, namreč z zahtevo po prevzemu javne oblasti v pokrajini, ki je bila dotlej v rokah plemstva bodisi kot deželnih stanov bodisi kot zemljiških gospodov ter ni spadala v okvir »stare pravde«. Leta 1573 se je struktura neposrednih povodov za upor le malo razlikovala od položaja leta 1515. Nada Klaić je sicer postavila v svoji razpravi o razvoju fevdalne rente na Hrvatskem⁵ v 15. in 16. stoletju opravičeno vprašanje, na katero ji zaenkrat ni bilo mogoče odgovoriti — ali niso nastale nekatere oblike povečane izkoriščanja podložnikov (začetki uveljavljanja vsakodnevne tlake) že v 15. stoletju. Kljub temu pa kažejo pritožbe kmetov iz Štatenberga in zasliševanje Tahijevih podložnikov v Hrvatskem Zagorju (1567),⁶ da se je oprlo izhodišče kmečkega nezadovoljstva v žarišču upora predvsem na raznovrstno povečanje bremena v korist zemljiškega gospoda (odvzem zemljišča nekaterim podložnikom, večanje tlake in dajatev, izkoriščanje kmečke dolžnosti, da morajo voziti na mestni trg gospodovo robo, pobiranje javnih davkov v lastno korist in njihovo povečevanje, odtrgovanje plače podložnikom-vojakom, osebna samovolja in samopašnost v razmerju do podložnikov in podložnic). Izjavi štajerskega deželnega kneza Karla in škofa Draškovića potrjujeta, da ta postopek ni bil izjemen, marveč da je bil razširjen tudi po drugih zemljiških gospodstvih. Z novimi ugotovitvami in omejitvami pomena razvoja tlake v 16. stoletju tudi niso ovržene

ugotovitve o razširjanju podložniških dolžnosti na dotlej svobodnejše skupine prebivalstva, kar je izrazit primer relativnega (ne absolutnega) povečevanja podložniških bremen. Vendar je tudi tokrat treba upoštevati, da je naraščala relativna obremenitev še hitreje od absolutne. Prav ko si iščejo hrvatski kmetje nova pota pri svojem trgovanju, so nastajale od srede 16. stoletja naprej nove mitnice in pregraje trgovanja; v slovenskih deželah se je v šestdesetih in sedemdesetih letih 16. stoletja precej povečal davek, ki je bil po letu 1543 sistematično razporejen; prav leta 1570 je bil uveden na Kranjskem novi užitninski dac na vino, okrog tega leta pa je prisilno uvajanje kupnega prava na deželnoknežjih posestvih (v zastavi in onih, ki jih je imel še sam) sprožilo že več krajevnih uporov. Končno je povzročalo padanje vrednosti denarja, ki se je sprožilo zlasti ob zlomu Fuggerjev 1558, vedno večji pritisk fevdalcev ter je krepilo graščinske monopolizacijske težnje v trgovini s poljedelskimi proizvodi in s tem ožilo možnost kmečkega zaslužka s podeželsko trgovino. Pri upor *leta 1635* je težišče vzrokov prav tako na graščinskih bremenih, čeprav zopet zvezano s posebno relativno obremenjenostjo spričo povečanja davkov zaradi tridesetletne vojne ter občasnega prehajanja in prezimovanja vojske, ki si je sama iskala nadomestilo za neizplačano gažo. Zaradi širših gospodarskih posledic vojne pa je upadala tudi kmečka trgovina ter se manjšal zaslužek s te strani.

Končno je pri graščinskih bremenih — kakor je bilo že rečeno — težišče prav posebno pri lokalnih uporih. Pa tudi tu se postavlja vprašanje formalno veljavnih splošnih pravnih določb (npr. o »v deželi običajni vsakodnevni tlaki« in podobno) in njihovega postopnega uveljavljanja na posameznih gospodstvih. Kmečka obremenitev na posameznem gospodstvu namreč zato ni zrasla nič manj, ker je graščak uvajal tiste kmečke dolžnosti, ki so bile na drugih gospodstvih že prej v veljavi, na njegovem pa še ne. Dolžnosti, ki spričo tega drugje niso zbujele uporov, so mogle na takšnem gospodstvu zaradi svoje novosti zbuditi uporniško gibanje; včasih so takšna gibanja dosegla celo svoj namen. Ti vzroki imajo brez dvoma tudi svoj velik pomen — čeprav zopet na poseben način poudarjen z relativno večjo obremenitvijo — v edinem primeru na slovenskih tleh, v katerem išče podložnik rešitev iz podložništva s pomočjo privilegirane položaja in odprave zemljiškega gospodstva (najbrže pod vplivom položaja Uskokov v Žumberku in Marindolu). Kočevarji, ki so nosili

hkrati podložniško in del vojaškega bremena, so se na prelomu 16. in 17. stoletja upirali in sklicevali ob uporabi prav na ta v primeri z ostalimi podložniki različna in večja bremena.

Že pri prvi značilni skupini vzrokov kmečkih uporov smo videli pomen davkov ter drugih javnopravnih dolžnosti do države kot prvino, ki je mogla bistveno vplivati na relativno obremenjenost kmečkega čistega dohodka. V 18. stoletju pa je začel prav ta sestavni del kmečkega bremena naraščati v tolikšni meri, da je nastopal že kot vodilno gibalno nekaterih tedanjih kmečkih uporov. Po nekaterih krajevnih uporih je izbruhnil tolminski upor leta 1713, ki je zajel vse porečje Soče in velik del Tržaškega Krasa, že povsem jasno zaradi novega posrednega davka (mesnega krajcerja) in zaradi načina njegovega izterjavanja. Svojevrstno vlogo pa dobiva to breme ob uvajanju novega davčnega sistema v absolutistični državi in še celo ko preide in kolikor preide pobiranje davkov v roke državnih uradov. Brez dvoma naraščajo od Marije Terezije dalje v strukturi kmečkih bremen prav državni davki, medtem ko država vsaj nekatere graščinske koristi celo omejuje. Pa vendar se obračajo kmečki upori z redkimi izjemami proti bremenu zemljiškega gospostva in ne proti davkom. Tu torej srečamo med vzroki kmečkih uporov že vplive iz neagrarnega sveta, ki kmečka gibanja ne le prožijo, marveč jih s postopnim razkrajanjem zemljiškega gospostva tudi usmerjajo proti oslavljenemu nasprotniku. Absolutistična država dela to s svojimi reformami seveda proti lastnim nameram, razširjanje idej francoske revolucije v Ilirskih provincah ter meščanska marčna revolucija leta 1848 pa že v soglasju s svojimi temeljnimi težnjami. Že ta spremenjena struktura vzrokov pa opozarja, da postajajo tedaj kmečki upori le še ena — po sili najmočnejša, po usmerjenosti pa ne več najpomembnejša — smer boja proti preživelemu fevdalnemu družbenemu redu oziroma proti njegovim ostankom.

2. *Obseg in trajanje uporov.* — Če vzamemo kot merilo pomembnosti velikih uporov — drugih na ta način ni mogoče primerjati — približni obseg z uporom zajetega ozemlja (ter število aktivno udeleženih upornikov, kjer so podatki na razpolago) in čas trajanja oboroženega boja, moremo razvrstiti velike upore takole: slovenski kmečki upor leta 1515 (preko 20.000 km², ob višku okrog 80.000 upornikov, pet mesecev); uporniško gibanje leta 1848 (preko 20.000 km², vendar le krajevno tudi s kmečkimi

nastopi, pet mesecev); slovenski kmečki upor leta 1635 (okrog 15.000 km², dva meseca); hrvatsko-slovenski kmečki upor leta 1573 (glavni boji okrog 5000 km², z odmevi blizu 20.000 km², okrog 12.000 upornikov v osrednjem delu, z nekajkrat večjim številom, ki so jih zajele le priprave ali odmevi, dva tedna); tolminski kmečki upor leta 1713 (okrog 2500 km², 720 kmečkih sosesk, dva meseca); koroški kmečki upor leta 1478 (preko 2000 km², pet mesecev, a brez spopadov s fevdalci). Vendar je pri vseh teh uporih mogoče govoriti o precej povezanem vodstvu — in torej o notranji povezanosti uporniškega gibanja v resnično celoto, bolj ali manj trdno — le pri treh: zlasti pri hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu, ki se med temi tremi edini ni oziral na pokrajinske meje, nato pri koroškem ter pri tolminskem. Pri vseh drugih uporih pa so se ohranile v organizaciji in zlasti pri vojaških nastopih nekatere značilne prvine lokalnih uporniških gibanj ter je organizacija segla najdlje do pokrajinske meje. Te značilnosti so seveda bistveno olajšale zadušitev uporov, ker so se upirali uporniki plemiški vojski v manjših oddelkih in ne v obliki uporniške vojske.

Poleg teh obsežnih uporov pa se razlikujejo od lokalnega povprečja tudi še nekatera gibanja na bistveno manjšem ozemlju, ki pa se na istem področju trdovratno ponavljajo skozi več desetletij in vsak upor traja sam zase dolga leta. Takšen položaj je značilen zlasti na velikih strnjenih zemljiških gospodstvih, kjer so graščinska bremena pritislila naenkrat na večjo in povezano skupino prebivalstva ter so imeli kmetje več upanja, da pri uporih uspejo. Takšni primeri so dolgoletni upori na loškem gospodstvu freisinškega škofa, stalno ponavljanje uporov na smledniškem gospodstvu, zlasti pa večdesetletno kmečko upiranje na Kočevskem ob prelomu 16. in 17. stoletja. Kočevarji so se upirali proti bremenom, ki so jih po njihovih lastnih podatkih nosili tudi drugi podložniki v deželi ter so se sklicevali na svoje obrambne dolžnosti. Tudi rešitev so si iskali na način, ki za naše kmečke upore ni tipičen: s tem, da bi zemljiško gospodarstvo sami prevzeli v zakup neposredno od vladarja, ne z borbo proti sistemu zemljiškega gospodarstva ali z olajšanjem svojega razmerja do zemljiškega gospoda. To je v bistvu podoben — čeprav ne povsem enak — način, po katerem so uživali »svobodo« Uskoki v Žumberku, podeljenem leta 1538 s posebnim privilegijem skupini Uskokov, ki je prišla iz Bosne.⁷ V slovenskih deželah je

ta način upiranja povsem izjemen, zanimivo pa je, da prav v 17. stoletju naletimo na prav tako desetletja trajajoče upore kmetov-vojakov s podobnimi cilji na Hrvatskem med Zagrebom in Siskom na tamošnjih sklenjenih zemljiških gospodstvih zagrebskega kapitlja in grofov Erdedijev.⁸ Vendar pa zadenemo v 17. stoletju tudi še na drug tip trdovratnega upiranja in ponavljanja krajevnih kmečkih uporov na ozemlju, kjer zemljiška gospodstva niso strnjena v večje komplekse. Kot najznačilnejši primer naj navedem upiranje na vinogradniškem ozemlju v Halozah. Vzrok za ta resnično izjemni pojav (sicer je za krajevne upore takšen značaj zemljiških gospodstev gotovo manj ugoden!)⁹ je treba iskati najbrže v stoletni pravdi med privilegiranimi stanovci, mesti in kmeti okrog vinogradniškega prava. Ta pravda je že sama na sebi razburjala vinogradniške predele, ker jih je opozarjala na neupravičenost graščinskih zahtev, hkrati pa so videli, da tokrat v svojem upiranju proti graščini niso v vsakem pogledu osamljeni, saj so pritožbe proti novim zahtevam vlagali včasih skupaj predstavniki cerkve, mest in kmečkih sosesk.

3. *Družbena dozorelost uporniških načrtov in zahtev.* — Če pretresamo dozorelost uporniških gibanj glede na fevdalno ureditev kot takšno, potem moramo takoj izločiti iz te analize dve vrsti uporov: z ene strani upore pravkar omenjenega kočevskega tipa, ki so hoteli rešiti posamezne večje ali manjše okoliše fevdalnih bremen s pridobitvijo privilegirane položaja, t. j. s posebno vojaško službo, ki ni v nasprotju s fevdalno državno organizacijo v celoti. Prav tako pa pri tej analizi ne pridejo v poštev lokalni upori, ki so se omejevali v svojih ciljih na posamezna vprašanja oziroma na odpravo posameznih kršitev »stare pravde« ter niso načenjali vprašanja zemljiškega gospodstva v širšem merilu.

Resnično pomemben postopen dvig glede družbene dozorelosti uporniškega programa srečamo pri velikih slovenskih in hrvatskih kmečkih uporih v 15. in 16. stoletju. Že načrti, do katerih so se povzpeli koroški uporniki leta 1478, pomenijo v svoji končni obliki obračun s fevdalno organizacijo oblasti na sploh. Uporniki so mesec dni po začetku upora odrekli pokorščino zemljiškim gospodom, poldrug mesec zatem pa so ustvarili enotno uporniško organizacijo, z vodstvom, v katerem so bili predstavljeni po svojih zastopnikih uporniki iz vseh deželskih sodišč, ki so se pridružila uporu. Kmečka zveza je združevala kmete, podeželske

obrtnike in rudarje, zahtevala je pravico do odločanja o davkih in njihovem pobiranju, pravico do višjega in nižjega sodstva in do odločanja o tem, kateri duhovnik naj bo za župnika v kakem kraju; poleg tega je organizirala svojo vojsko. V upor *leta 1515* se je že pred začetkom odprtega upora z orožjem pojavila zahteva, da mora odločati o deželnih davkih namesto deželnih stanov kmečka zveza; organizacija je imela tudi tokrat podoben ustroj, kakor se je izoblikoval proti koncu upora na Koroškem (prim. obsežno predstavništvo upornikov v Konjicah), le da ponekod (zopet na Koroškem) z nekoliko bolj poudarjenim vojaškim značajem in s to razliko, da je imela vsaka pokrajina svoje vodstvo upora. Obračun s fevdalno gospodo pa je prišel sedaj že par mesecev po začetku upora (maja in junija 1515) do bistveno močnejšega in kakovostno višjega izraza: uporniki so na ozemlju, ki ga je zajel upor, uničevali graščine, prevzemali »cesarske pravice, mitnice, carine, duhovska in svetna sodišča« (zadnje pomeni sodišča v rokah cerkvenih in posvetnih fevdalcev), osvajali gradove v svojem in cesarskem imenu in gonili koroške deželne stanovce vzdolž velikega dela dežele od Velikovca mimo Šentvida do Beljaka ter od tega mesta zahtevali njihovo izključitev iz mesta, da bi jih mogli pregnati ali uničiti. Ostala pa je še vedno za fevdalne razmere značilna omejitev organizacije kmečke zveze na posamezne dežele. Upor *leta 1573* pa se zopet začenja že z načrtom, kakršnega so imeli uporniki *leta 1515* šele ob koncu svojega upora, delno ga pa celo presega. Predvsem je tokrat odpadla omejitev uporniške organizacije ter vojaškega načrta po pokrajinah, zahteva po svobodnem trgovanju pa je bila — če že ne povsem nova — vsaj bistveno bolj jasno postavljena. Že od začetka so mislili kmetje na kmečko cesarsko namestništvo v Zagrebu, ki naj bi odločalo o davkih in skrbelo za njihovo pobiranje, prav tako pa tudi za obrambo proti Turkom. Zopet slišimo tudi kmečko zahtevo po odločanju o župnikih. Prav ta notranja povezanost pri postopnem notranjem razvoju uporniškega programa dovolj jasno dokazuje, da veliki upori 15. in 16. stoletja niso bili samo osamljeni dogodki, marveč da je živelo v 16. stoletju v naših deželah precej trdno in samostojno izročilo kmečkih puntov in puntarskih namer, ki se je spreminjalo in dopolnjevalo predysem pod nezaslišano težo udarcev in zahtev vsakdanjega kmečkega življenja in bremen (poseg podložnikov v trgovino, neposredna pritegnitev podložnikov v obrambo proti Turkom), ne kaže pa

v svojih programih od začetka (1478) nobenih vsebinskih vplivov, ki bi jih zanesla vanj druga sodobna gibanja, na primer protestantizem v svojih različnih oblikah. Vsekakor pa ni slučajno, da nasprotniki kmečkega uporniškega gibanja (Vrančič, Trubar, freisinški škof Vid Adam) in uporniki sami (Šterc) povezujejo v širšo celoto skoraj vse upore, katerih vpliv je mogoče zaslediti v programu njihovega najvišjega vzpona leta 1573.¹⁰

Nedotaknjena pa je ostala ob vsem tem velikem vzponu vera v »cesarja« in »cesarsko pravico«. Prav v zadnjem času je bila postavljena domneva, da moramo pri tem računati »na neko čeprav morebiti primitivno kmečko diplomacijo«. ¹¹ Pravih dokazov za takšno domnevo seveda ni bilo mogoče navesti, kajti v virih jih ni; obratno kažejo njihovi podatki povsem nedvoumno, da je uporniško vodstvo vselej res upalo najti pri cesarju pomoč in delalo, kot da veruje, da bi bilo z njim mogoče doseči sporazum o novi ureditvi, hkrati pa da je vladalo oboje prepričanje tudi med puntarji nasploh, saj prav od tod izvira sklicevanje na namišljeno soglasje s cesarjem ob širjenju upora ter splošno kmečko nezaupanje fevdalcem, kadar so zatrjevali drugače. Navedena domneva pa tudi ne računa z miselnimi in družbenimi pojmi te dobe ter zahteva od upornikov več, kakor je sploh mogoče. Dejstvo zaupanja cesarju in njegovi pravici je treba razumeti preprosto takšno, kakršno je, ker pač ni mogoče domnevati, da bi mogli misliti uporni kmetje izven družbenih kategorij svojega časa. Po pojmovanju fevdalnega sveta je »svoboda« neposredna podrejenost vladarju (oziroma deželnemu knezu) kot vladarju (ne kot zemljiškemu gospodu ter brez posredništva vsakega drugega zemljiškega gospoda); njena najvišja stopnja je bila možnost soodločanja o javnih zadevah v stanovskih organizacijah, kakršna je bila kmečka zveza. Zgodovinar more ugotavljati, da je sicer imelo nerazumevanje upornikov za povezanost deželnoknežje in cesarske oblasti s fevdalno organizacijo zemljiškega gospodstva in za to, da je vladar izigral upornike za okrepitev svoje oblasti, za potek upora svoje negativne posledice, zato pa nima pravice zahtevati od upornikov že spoznanja stvari, ki so dozorele šele v obdobju meščanske revolucije. Seveda pa ima še manj pravice ustvarjati nove legende s postavljanjem različnih domnev o »politiki« vodstva, ki naj bi se od po virih izpričanih namenov razlikovala s drugimi prikritimi (ali republikanskimi?!) nameni, kadar za takšne domneve v virih ni niti

najmanjšega oporišča. Resnični politiki cesarja oziroma deželnega kneza pa seveda ni nasprotoval šele uporniški poseg na področje deželnoknežjih pravic, marveč že upor sam na sebi. Toda spričo dejstva, da je bila podeželska uprava v tedanjem upravnem sistemu skoraj izključno v rokah plemstva, da so na primer prav leta 1572 cesarjeva poslanstva varovala dozorevajoče žarišče upora na susedgradskem in stubiškem gospodstvu preko pol leta pred udarcem hrvatskega plemstva ter da so vodile neke vezi upornikov do susedgradskega in stubiškega predstavništva kraljevske komore in do kraljevskega uradnika tridesetničarja Winklerja, je samoprevaro upornikov v tem pogledu — kljub njihovi siceršnji dozorelosti — kaj lahko razumeti.¹²

Nikdar pozneje do srede 19. stoletja niso uporniški načrti tako povezano zoreli od upora do upora. Zato moramo na eni strani brez dvoma upoštevati to črto kmečkih uporov kot bistven sestavni del političnega razvoja v naših deželah v 16. stoletju, na drugi strani pa je razumljivo, da poznejši upori po svoji notranji dozorelosti zaostajajo za velikim vzponom hrvatsko-slovenskega upora. To velja celo za veliki tolminski kmečki upor v začetku 18. stoletja, čeprav srečamo ob njem prvič večjo jasnost o položaju vladarja, izraženo v »veleizdajalsko predrzni« izjavi enega med uporniškiimi voditelji, »da je cesarsko veličanstvo le njihov služabnik in da bodo stvar šele sedaj prav poprijeli«. To spoznanje je tokrat razumljivo, saj se je upor tokrat sprožil ob posebnem posrednem davku, o katerem stanovi niso odločali in so ga tudi pobirali posebni davčni zakupniki, ne pa zemljiški gospodje. V obdobju reform v drugi polovici 18. stoletja je pa to spoznanje zaradi razumljivih vzrokov prišlo vnovič v pozabo. Družbene težnje upornikov so poslej glede zemljiškega gospodstva samega jasne — njihov cilj je odprava vseh graščinskih bremen ter graščinske oblasti nad kmeti. Njihova revolucionarnost pa je še vedno manjša kakor ob velikem vzponu 16. stoletja: uporniški načrti namreč ne vsebujejo več širših političnih vprašanj, zvezanih z vprašanjem organizacije oblasti, marveč prepuščajo borbo o vprašanju oblasti ter njene organizacije novim družbenim silam. To stanje — zvezano spričo tega tudi z delnim nerazumevanjem širše politične borbe — je značilno tudi za zadnje kmečko uporniško gibanje v letu marčne revolucije.

4. *Vojaška organizacija.* — O vojaški organizaciji prvih velikih slovenskih kmečkih uporov vemo sorazmerno malo — le toliko,

da so se uporniki oprli na protiturške »tabore« ter uporabljali orožje, katero so morali imeti kmetje po določbah vojaških redov v tem času. Le organizacija vodstva koroških upornikov leta 1515 kaže, da jim vojaško vodstvo ni bilo povsem tuje. Vendar je o pravi organizaciji uporniške vojske v koroškem uporu 1478 ter v slovenskem uporu 1515 le težko govoriti. O resnični vojaški dozorelosti, ki nas spominja na upore kmetov-vojakov (krajšnikov in drugih) od konca 16. do srede 18. stoletja,¹³ je mogoče med temi upori govoriti le ob hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu leta 1573. Po uporniškem vojaškem načrtu je bilo od vsega začetka določeno, da je treba v čim krajšem mogočem času zbrati čim močnejšo vojaško silo na odločilnem mestu in temu so bili podrejeni pohodi dovolj skrbno organizirane uporniške vojske, ki je poznala tudi kapitane in desetarje. Kljub porazom Pasačevega oddelka ter obeh delov razdeljene Gregoričeve vojske je načrt upornikom vsaj delno tudi uspel. Obsega bitke pri Stubiških Toplicah namreč sploh ne bi bilo mogoče razložiti, če bi šlo ob tem le za lokalni odpor tamošnjega prebivalstva. Vse to je mogoče razložiti le s šolo, ki jo je dobival hrvatski kmet po pričevanju škofa Draškovića v svoji udeležbi pri obrambi proti Turkom. Kmečko prebivalstvo, ki je opravljalo delno tudi vojaško službo in preživelo trdo vojaško šolo v obmejni obrambi, je imelo v tem uporu vsekakor viden delež. Manjšega pomena je dejstvo, da v tem času tudi vojaške dolžnosti slovenskega kmeta, ki so stale v ozadju začetkov vojaške organizacije pri slovenskem kmečkem uporu leta 1515, niso bile še odpravljene.¹⁴ Gotovo ni slučajno, da se morejo tako trdovratno upirati pokornosti ob prelomu 16. in 17. stoletja prav kočevski kmetje, ki so morali opravljati tudi vojaško službo ter se oprli na svoje številne »tabore«, v katerih se jih je zbralo do 3000. Končno prav gotovo tudi ni slučajno, da srečamo tudi pri tolminskem uporu leta 1713 najbolj trdno ureditev kmečke obrambne organizacije prav na ozemlju vzhodno od spodnje Soče, kjer dotlej še ni izginila kmečka vojaška obveznost v obliki »cernide«.¹⁵

5. *Uspeh upornikov.* — Velika večina kmečkih uporov je uspela seveda šele posredno, s tem, da so se stroški zemljiškega gospostva postopno dvigali in da se fevdalci sami niso mogli ustavljati mogočnemu valu kmečkega gibanja, marveč je morala prevzeti to nalogo vojska absolutističnega vladarja. S tem pa je postajala oblast državne organizacije neizogibno vedno močnejša

na škodo oblasti zemljiških gospodov. Seveda pa ta proces, ki je privedel že v prvi polovici 19. stoletja do večje rentabilnosti kapitalistične organizacije veleposestva v primerjavi z zemljiškim gospodstvom,¹⁶ ni bila le rezultat kmečkih uporov, marveč celotnega gospodarskega in, v mnogo večji meri kakor se navadno upošteva, tudi vojaško tehničnega razvoja. Prav v zvezi s tem naj podčrtam, da kmečki upori klasičnega tipa nikakor niso le slučajno dosegli svojo največjo dozorelost prav v 16. stoletju. To ni le zasluga tedanjih upornikov, ali posledica manjše sposobnosti upornikov v 17. stoletju. Kakor vsako revolucionarno gibanje zori posebej hitro tudi kmečko uporniško gibanje med samim oboroženim uporom. V 15. in 16. stoletju so bili kmetje še vključeni v vojaško organizacijo, neznano jim ni bilo niti strelno orožje. Najemniška vojska je tedaj v habsburških deželah po svojem številu šele počasi naraščala. Odkar pa je bila v zadostnem številu na razpolago blizu uporniškega področja izvežbana stalna vojska, odtlej je vsak upor obsojen le na kratek poskus. Tu je rešitev uganke, zakaj je mogel vzdržati leta 1515 slovenski kmet boj proti fevdalcem več mesecev ter dosegati v njem celo nekatere uspehe (beg koroških stanov je v tem pogledu najznačilnejši!) in zakaj se je mnogo zrelejša hrvatsko-slovensko gibanje leta 1573 zrušilo že dva tedna po začetku širokega odprtega boja. Tedanja oborožitev — zlasti strelno orožje — je bila tako zahtevna in v boju posameznikov sorazmerno neučinkovita, da so ji bili kos vojaki šele po dolgi in nepretrgani vaji; to je zahtevalo poklicno najemniško vojsko, ki je s svojo novo taktiko skupinske borbe pehote do novih tehničnih iznajdb postala edina resnična vojaška sila; ta način bojevanja je zahteval izredno izvežbanost, saj so šteli za zrele vojake šele takšne po desetih letih vojaške službe, dotlej pa so veljali kot »novinci«. Kmečka vojska je mogla uspeti proti plemiškim na hitro zbranim oboroženim hlapcem, ki niso bili v orožju bistveno spretnejši od kmetov, ki so se udeleževali obrambe dežele v obmejnih utrdbah, toda proti poklicni vojski, izurjeni v skupinski borbi, je bila brez moči. Zato od upora leta 1573 naprej ni bilo več priložnosti, da bi se mogel razvijati uporniški program na podoben način od enega velikega upora do drugega, kakor se je razvijal v 15. in 16. stoletju. Preblizu je bila sorazmerno številna krajiška poklicna vojska, ki je kaj hitro mogla zadušiti vsak upor.

Tako so dosegali uporniki neposreden uspeh le izjemno. Takšne osamljene primere srečujemo predvsem pri lokalnih gibanjih z omejenimi cilji, pri katerih je mogel uveljaviti vladar svojo oblast — prav zato, da jo uveljavi! — brez škode ali nevarnosti za fevdalni red v celoti. Resnično so pognali tudi fevdalcem strah v kosti ter oslabili njihovo odpornost proti uveljavljanju vladarjeve oblasti. Bistveno pa se je spremenil v tem pogledu položaj šele tedaj, ko so podprli kmečko upornost revolucionarni koncepti, porojeni iz razvoja kapitalističnega gospodarstva in iz posega buržoazije v politiko. Za svojo zmago nad fevdalizmom je potrebovala vsaj za prvi spopad tudi kmečko maso. Zmaga nad fevdalizmom pa brez zrušitve sistema zemljiškega gospostva itak ni bila mogoča. Pa kljub temu se je pokazalo pri marčni revoluciji na Slovenskem, da so bili kmetje bolj revolucionarni kakor meščanstvo ter da je zrušitev fevdalnega reda v habsburških deželah v prvi vrsti prav uspeh nevarnosti velikega kmečkega upora.

6. *Zaključek.* — Veliki kmečki upori na slovenskih tleh spadajo torej skoraj izključno v tip uporov klasične vrste, to je med široke upore podložnikov proti sistemu zemljiškega gospostva in dežel-nostanovske uprave, ki naj bi ju zamenjala osvoboditev kmeta in deželna uprava v rokah kmečke zveze; kmet in kmečka zveza naj bi bila podrejena neposredno vladarju kot vladarju. Krajevna gibanja pripadajo drugemu tipu uporniških gibanj, gibanjem, ki imajo za cilj le delno spremembo razmer na konkretnem zemljiškem gospostvu, ne pa odpravo fevdalnega sistema. Le kočevski upori pa predstavljajo na Slovenskem tip kmečkih uporniških gibanj, ki je razširjen vzdolž turške meje, v katerem iščejo uporniki le izrazito omejeno rešitev fevdalnega bremena — le za sebe — v obliki pridobitve fevdalnega privilegija kot kmetje-vojaki v službi fevdalne države.

Začetek kmečkih uporov v drugi polovici 15. stoletja spada med najpomembnejše prelomnice v slovenski zgodovini. Prvič po šestih stoletjih so se pokazali v njih Slovenci spet kot pomemben činitelj na slovenskih tleh. Ne le slovenski kmet, marveč slovensko ljudstvo kot takšno je stopilo z njimi po dolgih stoletjih zatišja prvič spet v zgodovinski razvoj na Slovenskem kot njegov poglavitni usmerjevalec v bodočnosti. Z njimi je dokazalo svoj obstoj ter z vztrajanjem pri svoji trdi in žilavi borbi pokazalo, da hoče samo odločati o svoji bodočnosti. Že Prešeren je zapisal, da odkar

»oblóžile očetov razprtije
s Pipínovim so jarmom sužno ramo,
od tod samó krvavi punt poznamo,
boj Vítovca in ropanje Turčije«.

Še do nedavnega pa je gledalo slovensko zgodovinopisje v kmečkih uporih le osamljene dogodke, po svoje sicer zanimive, a vendar brez širšega vpliva na slovenski zgodovinski razvoj. Uvrstitev kmečkih uporov na ustrezno mesto v slovenski zgodovini pa je pokazalo povsem drugačno podobo. Kmečki upori so le najvidnejši in med seboj v marsičem povezani izrazi nepretrganega in notranje strnjenega razrednega boja med obema pglavitnima razredoma fevdalne družbe. Prav tu pa se je v resnici odločal razvoj velike večine strani našega razvoja — tudi tistih, ki so na prvi pogled močno neodvisni od njega, da naštejemo le za vzgled razvoj in padec protestantizma, uveljavljanje vladarjeve absolutne vlade in podobno.¹⁷ S temi upori je zadajalo slovensko ljudstvo prve težke udarce fevdalni družbi in njenemu načinu vladanja nad slovenskim ljudstvom. Uporniške zahteve v svoji najzrelejši obliki v letu 1573 so pomenile politični program, ki bi mogel ustvariti temelje za nadaljnji družbeni razvoj. Ta program je v prvih obrisih že kazal pot, ki je vodila do nekaterih družbenih temeljev mnogo poznejšega slovenskega narodnega prebujenja. S tem so postavljali veliki kmečki upori 16. stoletja prve temelje oblikovanja slovenskega naroda. Prve, v zvezi s slovenskim kmečkim uporom leta 1515 ohranjene, tiskane slovenske besede kažejo skoraj kot geslo kar naravnost na smer slovenskega zgodovinskega razvoja v naslednjih stoletjih: »Le vkup, le vkup, uboga gmajna!« — »Za staro pravdo!«

In ta pomen so ohranili kmečki upori prav do končnega zloma fevdalnega reda v letu 1848. Tudi tedaj se je pokazala v kmečkem gibanju »velika revolucionarna energija«, ki bi brez dvoma mogla, združena z ozkim krogom naprednega meščanstva, dati tedanjemu slovenskemu narodnemu gibanju bistveno drugačen značaj in moč.¹⁸ Tudi tedaj je doseglo — kolikor je vplivalo na družbeni razvoj v celotni državi hkrati z revolucionarnim gibanjem v drugih pokrajinah — pglavitni rezultat revolucije prav kmečko gibanje. To je bil kljub političnemu porazu revolucije njena mnogo pomembnejša resnična zmaga — odprava na zemljiško gospodarstvo oprtega fevdalnega reda. Tudi ob tej prelomnici slovenskega

zgodovinskega razvoja in hkrati ob svojem zadnjem pojavu je posegel kmečki upor bistveno v zgodovino slovenskega naroda ter mu odprl nove poti političnega in družbenega razvoja, ki so bile nerazdružljivo povezane z zlomom fevdalnega sistema in z zmago revolucije v družbenem pogledu.

OPOMBE

Opombe vsebujejo v prvi vrsti dokumentacijo teksta — bodisi vire, bodisi dela, na katera sem se opiral pri delu. Le izjemno so v opombah obravnavana tudi kaka manjša vprašanja (kronologije ipd.), ki bi mogla besedilo knjige nekoliko razbiti. Opombe so navedene v tekočih številkah za vsak oddelek knjige posebej, medtem ko poglavja znotraj oddelkov pri tem niso upoštevana. Da prihranim prostor, so navedene razprave in knjige s polnim naslovom le prvič, pozneje pa skrajšano. Posebej naj opozorimo na naslednje kratice:

- AÖG = Archiv für österreichische Geschichte
- BKStGQu = Beiträge zur Kunde der steirischen Geschichts-
quellen
- Chmel J., BLV 10 = Urkunden, Briefe und Actenstücke zur Geschichte
Maximilians I., Bibl. d. liter. Ver. in Stuttgart 10,
1845
- Chmel J., MH = Monumenta Habsburgica
- ČJKZ = Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino
- ČZN = Časopis za zgodovino in narodopisje
- FRA = Fontes rerum Austriacarum
- GMS = Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo
- GV = Geografski vestnik
- IMK = Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko
- JGGPÖ = Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des
Protestantismus in Österreich
- Klun DC = Diplomatarium Carnolicum, Beilage u MHVK 10,
1855
- Komatar JB = Das städtische Archiv in Laibach, Jahresber. d.
Oberrealschule, Laibach 1903/4
- LHF = Landhandfeste
- LMS = Letopis Matice Slovenske
- Luschin ÖRG = Österreichische Reichsgeschichte des Mittelalters,
1914, 2. izd.
- LZ = Ljubljanski zvon
- Mell A., VVG = Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungsge-
schichte des Landes Steiermark, 1929
- MHJSM = Monumenta historico-juridica Slavorum Meri-
dionalium
- MSHSM = Monumenta spectantia historiam Slavorum Me-
ridionalium
- MHVK = Mitteilungen des Histor. Vereines für Krain

- MHVSt = Mitteilungen des Histor. Vereines für Steiermark
 MIÖG = Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung
 MMK = Mitteilungen des Musealvereines für Krain
 ODAS = Državni arhiv Slovenije
 SBL = Slovenski biografski leksikon
 SBWrAkW = Sitzungsberichte d. Wiener Akademie d. Wissenschaften
 SP = Slovenski pravnik
 VDA = Vjesnik hrvatsko-slavonskog državnog arhiva
 VZA = Vjesnik hrvatsko-slavonskog i dalmatinskog zemaljskog arhiva
 ZHVSt = Zeitschrift des Histor. Vereines für Steiermark
 ZČ = Zgodovinski časopis
 ZZR = Zbornik znanstvenih razprav juridične fakultete v Ljubljani

I. SLOVENSKI KMET V POZNEM SREDNJEM VEKU IN VZROKI PRVIH KMEČKIH UPOROV

¹ *Grafenauer B.*, Slovenski kmet v letu 1848, Zgodovinski časopis 2—3, 1948/49, str. 7—68; *Krošl A.*, Zemljiška odveza na Kranjskem, 1941.

² *Kos M.*, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, 1933, str. 237.

³ Glede okvira gl.: *Kulischer J.*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit I., 1928; *Kötzschke R.*, Grundzüge der deutschen Wirtschaftsgeschichte bis zum 17. Jhdt., Meisters Grundriss der Geschichtswissenschaft, 1921; *isti*, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters, 1924; *Lamprecht K.*, Deutsche Geschichte 5/1, 1911⁴; *Luschin A.*, Österreichische Reichsgeschichte des Mittelalters (= ÖRG) 1, 1914², str. 309—329; *Kos M.*, n. d., str. 201—206, 233—234 (2. izdaja, 1955, str. 188—220, 331—356).

⁴ *Zwitter F.*, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 1929, str. 48.

⁵ *Luschin A.*, ÖRG, str. 319—321; *Žontar J.*, Zgodovina mesta Kranja, 1939, str. 102—106, 154—155.

⁶ *Kos M.*, n. d., str. 199—201; *Zwitter F.*, n. d., str. 7—26; *Pirchegger H.*, Geschichte d. Steiermark 2, 1282—1740, 1931, str. 213—221; *Klebel E.*, Geschichte d. deutschen Südostens, 1940, str. 105—112; *Grafenauer B.*, Zgodovina slovenskega naroda II., 1955, str. 151—169.

⁷ *Luschin A.*, ÖRG, str. 321.

⁸ *Luschin A.*, ÖRG, str. 322.

⁹ *Luschin A.*, ÖRG, str. 323—325; *Grund A.*, Die Veränderungen in der Topographie im Wiener Walde und im Wiener Becken, Geogr. Abhandl. 8, 1901, tabele; *Zwitter F.*, n. d., str. 54.

¹⁰ *Luschin A.*, ÖRG, str. 326.

¹¹ *Rosenberg A.*, Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark, 1914; *Žontar J.*, Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije, GMS 13, 1932, str. 21—29.

¹² *Luschin A.*, ÖRG, str. 238; *Pirchegger H.*, n. d., str. 283.

^{12a} Prim. *Zwitter Fr.*, Zgodovina narodov Jugoslavije I, 1953, str. 717—9, z lit. str. 747—8; *Kos M.*, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja (2. izd.), 1955, str. 228—236; *Grafenauer B.*, Zgodovina slovenskega naroda II, str. 153—7.

¹³ Gl. op. 17 k IX. in op. 24 in 238 k X. poglavju.

¹⁴ Gl. *Gestrin F.*, Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija, Drugi Trubarjev zbornik, 1952, str. 15—56; *Kos A.*, Družbeni nazor slovenskih protestantov, 1946, str. 31—73; *Žontar J.*, ZČ X—XI, 1956—1957, str. 32—121;

¹⁵ Prim. zlasti *Zwitter Fr.*, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 1929, str. 48—67; prav to vprašanje je v delih, ki so tik pred objavo (v disertaciji itd.), obravnaval podrobneje *Gestrin F.* (gl. op. 15 k V. pogl.)

¹⁶ *Žontar J.*, Zgodovina..., str. 155; *Strieder J.*, Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen, 1925, str. 127/9; *Zeibig H. J.*, Der Ausschuss-Landtag der Gesamten österreichischen Erblande zu Innsbruck 1518, AÖG 13, 1854, str. 232—3; ODAS, dež. stanov. arh., Landesverteigung; *Zwitter F.*, Starejša kranjska mesta..., str. 66.

¹⁷ *Pirchegger H.*, Das steirische Eisenwesen bis 1564, 1937 (za Štajersko in Koroško); *Müllner A.*, Geschichte des Eisens in Innerösterreich I, 1909 (za Kranjsko); *Strieder J.*, n. d., str. 292—298; *Žontar J.*, Zgodovina..., str. 101, 153; *Zwitter F.*, n. d., str. 51, 61.

¹⁸ Za okvir gl. *Below G.*, Teritorium u. Stadt, Histor. Bibl. 11, 1900; *isti*, Die Ursachen der Rezeption des römischen Rechtes in Deutschland, HB 19, 1905; *Spangenberg H.*, Vom Lehenstaat zum Ständestaat, HB 29, 1912; *Luschin A.*, ÖRG; *Adler S.*, Die Organisation der Zentralverwaltung unter Kaiser Maximilian I., 1886; *Fellner T.-Kretschmayr H.*, Die Österreichische Zentralverwaltung, I. Abt. 1-2 Bd., 1907; *Globočnik A.*, Übersicht der Verwaltungs- u. Rechtsgeschichte des Landes Krain, 1893; *Mell A.*, Grundriss der Verfassungs- u. Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark, 1929; *Vilfan S.*, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, str. 192—219, 309—347.

¹⁹ Statutum in favorem principum, 1231; MG LL 4°, Constitutiones II, str. 420, št. 301; *Altmann W.-Bernheim E.*, Ausgewählte Urkunden zur Erläuterung der Verfassungsgesch. Deutschlands im Mittelalter, 5. izd., št. 157 (str. 321—322).

²⁰ *Luschin A.*, ÖRG, str. 196—217.

²¹ *Globočnik A.*, n. d., str. 9.

²² *Luschin A.*, ÖRG, str. 238—247; *Mell A.*, n. d., str. 164—185.

²³ *Luschin A.*, ÖRG, str. 238—247; *Mell A.*, n. d., str. 250—266; *Rothenberg I.*, Die steirischen Wehrordnungen des 15. Jahrhunderts, ZHVSt 20, 1924, str. 14—42; *Wutte M.*, Vom alten Landsturm, Carinthia I 105—106, 1915—1916.

²⁴ Koroški plemiči so morali npr. v 16. stoletju postaviti 160 do največ 320 »konj«, gl. *Wutte M.*, n. n. m.; prim. kontingente pri Rothenburgu, n. n. m., str. 32—33; *Chmel J.*, MH I/2, št. 1017, str. 836; pritožba Friderika III. štajerskim stanovom, da se je njegovemu pozivu za obrambo meje odzvalo le 10 ali 12 plemičev.

²⁵ *Fueter E.*, Geschichte des europäischen Staatensystems von 1492 do 1559, str. 21; *Luschin A.*, ÖRG, str. 279—280.

²⁶ Prim. *Huber A.*, Studien über finanziellen Verhältnisse Österreichs unter Ferdinand I., MIÖG EB 4, 1893, str. 181—247; *Fellner-Kretschmayr*, n. d., str. 5—6; *Mell A.*, n. d., str. 127.

^{26a} *Luschin A.*, ÖRG, str. 207—210.

²⁷ *Caldini P.*, Gli stati provinciali Goriziani, Memorie storiche Forogiuliesi 26, 1930, str. 79—83; *Luschin A.*, ÖRG, str. 214—217; *Mell A.*, n. d., str. 127—140.

²⁸ *Luschin A.*, ÖRG, str. 222; *Mell A.*, n. d., str. 161.

²⁹ *Luschin A.*, ÖRG, str. 223—225, 247, 248; *Mell A.*, n. d., str. 140 do 142, 362, 363.

³⁰ *Luschin A.*, ÖRG, str. 227, 228, 247, 248.

³¹ *Luschin A.*, ÖRG, str. 221.

³² *Luschin A.*, ÖRG, str. 257; *Fellner-Kretschmayr*, n. d., str. 3.

³³ *Lechner J.*, Reichshofgericht und königliches Kammergericht im 15. Jahrhundert, MIÖG EB, 1907, str. 111, 112.

³⁴ *Fellner-Kretschmayr*, n. d., str. 6; *Luschin A.*, ÖRG, str. 258, 259.

³⁵ *Mell A.*, n. d. str. 127.

³⁶ *Fellner-Kretschmayr*, n. d., str. 9—23; *Mell A.*, n. d., str. 288—293; *Luschin A.*, ÖRG, str. 260, 263; akte gl. pri *Fellner-Kretschmayr*, n. d., 2, št. 1 (str. 1—2), 9 A in B (54—74); *Adler S.*, n. d., št. 2 (str. 507—509).

³⁷ *Luschin A.*, ÖRG, str. 264.

³⁸ *Fellner-Kretschmayr*, n. d., 2, št. 3 (str. 3—6); *Adler S.*, n. d., št. 7 (536—547); *Fellner-Kretschmayr*, n. d., 1, str. 24—25; *Luschin A.*, ÖRG, str. 260, 261.

³⁹ *Luschin A.*, ÖRG, str. 228, 262; *Fellner-Kretschmayr*, n. d., str. 24.

⁴⁰ *Globočnik A.*, n. d., str. 39.

⁴¹ Glej spodaj, str. 48 in dalje.

⁴² *Luschin A.*, ÖRG, str. 266, 267.

⁴³ *Luschin A.*, ÖRG, str. 262; o odporu kranjskih deželnih stanov prim. *Dimitz A.*, Geschichte Krains, 2, str. 34; Lants-Handtsvesst d. 1. Hörz. Crain, str. 109 (Augsburški libel). Podobno izjavo stanov iz Dolnje Avstrije prim. pri *Luschin A.*, ÖRG, str. 228, 229 (iz leta 1499).

⁴⁴ *Luschin A.*, ÖRG, str. 262.

⁴⁵ *Fellner-Kretschmayr*, n. d., 1, str. 28; 2, št. 10 (84—91); *Luschin A.*, ÖRG, str. 267.

⁴⁶ Leta 1518 v Innsbrucku, prim. Innsbruški libel, Lants-Handtsvesst des 1. Hörz. Crain, str. 118—143 (allgemeine defension ordnung); *Mell A.*, n. d., str. 288.

⁴⁷ *Fellner-Kretschmayr*, n. d., str. 6, 7; *Luschin A.*, ÖRG, str. 265.

⁴⁸ *Mell A.*, n. d., str. 288; *Fellner-Kretschmayr*, n. d., str. 6; *Luschin A.*, ÖRG, str. 228, 229; isti, Geschichte des älteren Gerichtswesens in Österreich ob und unter der Enns, 1879, str. 274, 275.

⁴⁹ *Krones F.*, BKStGQu 6, 1869, str. 80.

⁵⁰ *Mell A.*, n. d., str. 303.

⁵¹ *Luschin A.*, ÖRG, str. 267—269, 328—330; *Mell A.*, n. d., str. 362—365.

⁵² Jug S., Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, GMS 24, 1943, str. 3—8.

⁵³ Krones F., Die Freien von Saneck und ihre Chronik, 1, 1883; Kos M., n. d., str. 213—222; Pirchegger H., Gesch. d. Steiermark, str. 48—55, 59—62, 65—71; Baš Fr., Celjski grofi in njihova doba, Celjski zbornik 1951, str. 7—22.

⁵⁴ Pirchegger H., n. d., str. 73—85.

⁵⁵ 1386; zveza koroških mest (Št. Vid, Celovec, Velikovec) za medsebojno pomoč; zveza štajerskih mest v tridesetih letih 15. stoletja; Luschin A., Die steirischen Landhandfesten, BKStGQu 9, 1872, str. 186; Steirische Landhandfeste, 1583, str. 21, 22; Bischoff F., Ueber Murauer Stadtbücher, BKStGQu 12, 1875, str. 160—163.

⁵⁶ Jug S., GMS 24, 1943, str. 9, 10.

⁵⁷ Pirchegger H., n. d., str. 96—109; Huber A., Geschichte Österreichs, 3, 1888, str. 251—258, 261—266, 291—293; Cusin F., Il confine orientale d'Italia nella politica europea del XIV e XV secolo, 2, str. 163 do 258; Kos M., n. d., str. 228, 229.

⁵⁸ Za okvir gl. Funk F.-Bihlmeyer K., Kirchengeschichte 2, Das Mittelalter, 9. izd., 1932; Ficker G.-Hermelink H., Das Mittelalter (Krüger, Handbuch der Kirchengeschichte für Studierende 2), 1929; Andreas W., Deutschland vor der Reformation, 1943.

⁵⁹ Gruden J., Cerkvene razmere med Slovenci v 15. stoletju in ustanovitve ljubljanske škofije, 1908, str. 134—142, 24—34; Roscher M., Eine Rechtfertigungsschrift des Abtes Johann von Viktring (1489), Archiv f. vaterl. Gesch. u. Topographie 48, 1956, str. 28 in 37.

⁶⁰ Kidrič F., Primož Trubar, 1951, str. 13 in 14.

⁶¹ Kos M., n. d., str. 235; Gruden J., n. d., str. 144.

⁶² Vrhovnik I., Gostilne v župniščih, GMS 10, 1929, str. 39—44; 11, 1930, str. 78—83; 12, 1931, str. 39—47.

⁶³ ODAS, dež. stan. arh., Landesverteidigung; Zeibig H. J., AÖG 13, 1854, str. 249—250; Dimitz A., n. d., str. 62—63.

⁶⁴ Mayer T., Königtum und Gemeinfreiheit im frühen Mittelalter, Deutsches Archiv 6, 1943, str. 329—62; Meiman M. N., Feodal'noe pomest'e i feodal'naja renta, Prepodavanje istorii v škole, 1948, št. 3, str. 16—27, gl. op. 3 k I. pogl.

⁶⁵ Pirenne H., Gospodarska in socialna zgodovina srednjeveške Evrope, 1956, str. 220—225; Mollat M., Johansen P., Postan M., Saporì A., Verlinden Ch., L'économie européenne aux deux derniers siècles du Moyen-Age, X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma 4—11 Sett. 1955, Relazioni vol VI, 1955, str. 818—831.

⁶⁶ Po avtorjevi kartoteki vseh dvorov na nekdanjem slovenskem ozemlju, ki je še v rokopisu.

⁶⁷ Kulischer J., (op. 3, I. pogl.), str. 107—112; Schmid W., Die Gutshöfe des frühen Mittelalters in den Ostalpen, Blätter für Heimatkunde 7, 1929; Dopsch A., Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit, str. 129—163; Kos F. in M., Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 5, 1928, št. 216 (str. 117), 658 (311); Jaksch A., Monumenta Carinthiae 4, št. 1690 (69); Zahn J., Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark 2, št. 341 (447); Dopsch A., Die landesfürstlichen

Gesamturbare der Steiermark (Österreichische Urbare I/2), 1910, str. LXXVI; *Hauptmann L.*, Razvoj družabnih razmer v Radovljiškem kotu do krize petnajstega stoletja, ZČ VI—VII, 1952—1953, str. 277 sl.; *Lamprecht O.*, Der mittelalterliche Besitz des Stiftes St. Paul i. L. auf dem Remschnik, Carinthia I 147, 1957, str. 339—342.

⁶⁸ Gl. op. 48—50 IV. dela.

⁶⁹ To preureditev kažejo zlasti urbarji; prim. seznam urbarjev do l. 1500 za slovensko ozemlje pri *Kos M.*, Urbarji salzburske nadškofije, 1939, str. IX—XXIV, ter Urbarji Slovenskega Primorja I—II, 1948 do 1954; k temu še *Wiessner H.*, Gurker Urbare 1285—1502 (Österreichische Urbare III. Abt., 3. Bd.), 1951.

⁷⁰ *Kulischer J.*, n. d., 1, str. 51—63; *Mell A.*, Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark (= VVG), 1929, str. 271 do 279; *Kos M.*, Urbarji salzburske nadškofije, 1939, str. 35—46; *Hauptmann Lj.*, Das Schöffentum auf slowenischem Boden, ZHVSt 10, 1912, str. 181—207; *Mell A.*, Die Lage des steirischen Untertanenstandes seit Beginn der neueren Zeit bis in die Mitte des 17. Jahrhunderts, 1896, str. 12, 13; *Fresacher W.*, Der Bauer in Kärnten I., 1950; o županih: *Dopsch A.*, Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpendslawen, 1909; *Kos M.*, n. n. m.; *Hauptmann L.*, n. n. m.; *Gruden J.*, Slovenski župani v preteklosti, 1916; *Goršič F.*, Župani in knezi v jugoslovanski pravni zgodovini, ČZN 24, 1929; *Kelemina J.*, Staroslovenske pravde, GMS 16, 1935; urbarji za Devin (ODAS, vic. arh. I. 65) in Senožetice (prav tam I 64) iz leta 1534 ter pravno napotilo za Stično iz leta 1505 (ODAS); *Hauptmann Lj.*, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, 1954, str. 7—74; *Vilfan S.*, Pravna zgodovina, gl. indeks pod geslom »župa«.

⁷¹ *Luschin A.*, ÖRG, str. 320—329.

⁷² *Schwind-Dopsch*, Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erbländer im Mittelalter, 1895, št. 52, str. 197.

⁷³ *Pirchegger H.*, n. d., str. 148; *Vilfan S.*, n. d., str. 211—214.

⁷⁴ *Schwind-Dopsch*, Ausgewählte Urkunden, št. 94, str. 176; *Levec V.*, Die krainischen Landhandfesten, MIÖG 19, 1988, str. 258; *Mell A.*, VVG, str. 221.

⁷⁵ *Schwind-Dopsch*, Ausgewählte Urkunden, št. 120, str. 245.

⁷⁶ *Luschin A.*, Geschichte des älteren Gerichtswesens, str. 181—184; *Dolenc M.*, Gorske bukve, 1940, str. 211, tu je tudi omenjen spor iz Kostanjevice, ko je hotel opat sam predsedovati »nepristranskemu sodišču« zoper sebe, še iz konca 16. stoletja.

⁷⁷ *Kaspret A.*, O večah, ČZN 4, 1907, str. 214—222; *Mal J.*, Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen, 1939, str. 125; *Dolenc M.*, Pravna zgodovina za slovensko ozemlje, 1935, str. 136, 137; *Kelemina J.*, Staroslovenske pravde, GMS 16, 1935, str. 34—60; *Vilfan S.*, n. d., str. 214 do 220.

⁷⁸ *Dopsch A.*, Die ältere Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Bauern in den Alpenländern Österreichs, 1930, str. 115.

⁷⁹ *Polec J.*, Razpored sodnih instanc v slovenskih deželah od 16. do 18. stoletja, ZZR 6, 1928, str. 120, 121; Erläuterungen zum histor.

Atlas der österr. Alpenländer, herausgegeben von d. Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, I. Abt.

⁸⁰ *Mell A.*, Beiträge zur Geschichte des Unterthanenwesens in Steiermark II., Die Natural- und Geldabgaben der Unterthanen, MHVSt 41, 1893, str. 141—211; *Kos M.*, Urbarji salzbürške nadškofije, str. 54, 59; *isti*, Urbarji Slovenskega Primorja I., 1948, str. 26—31, II., 1954, str. 77 do 86; *Kovačič F.*, Gospodarska zgodovina dominikanskega samostana v Ptuj, ČZN 10, 1913, str. 59—120.

⁸¹ *Tremel F.*, Das Zehentwesen in Steiermark und Kärnten von den Anfängen bis ins 15. Jahrhundert, ZHVSt 33, 1939, str. 5—51.

⁸² *Dopsch A.*, Die Landesfürstlichen Gesamturbare der Steiermark, str. CXVII—XIX; *Luschin A.*, ÖRG, str. 289; *Mell A.*, VVG, str. 231, 232.

⁸³ *Luschin A.*, ÖRG, str. 290, 291; *Mell A.*, VVG, str. 233.

⁸⁴ *Mensi F.*, Geschichte der direkten Steuern in Steiermark, 2, 1912, str. 10—12, 143, 144.

⁸⁵ *Luschin A.*, ÖRG, str. 295—298; *Mell A.*, VVG, str. 242, 244—246.

⁸⁶ *Mell A.*, Beiträge... I. Die Robot, MHVSt 40, 1892, str. 135—225; *Kos M.*, Urbarji salzbürške nadškofije, str. 60, 61; *isti*, Urbarji Slovenskega Primorja II, 1954, str. 81—84.

⁸⁷ *Mell A.*, Geschichte der direkten Steuern in Steiermark bis zum Regierungsantritt Maria Theresias I, 1910, str. 226—238.

⁸⁸ *Hauptmann Lj.*, Über den Ursprung von Erbleihen in Österreich, Steiermark und Kärnten, 1913; *Polec J.*, Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, ZZR 13, 1937, str. 135—144; *Mell A.*, VVG, str. 73—75; *Fresacher W.*, Der Bauer in Kärnten II—III, 1952 in 1955; *Vilfan S.*, n. d., str. 180—183.

⁸⁹ *Polec J.*, ZZR 13, 1937, str. 144; *Žontar J.*, Zgodovina mesta Kranja, str. 159; *isti*, K zgodovini prevedbe koseščin v kupna zemljišča, SP 54, 1940, str. 292—294.

⁹⁰ *Grafenauer B.*, Zgodovinski časopis 2—3, 1948/9, str. 10—16; *Kos M.*, Urbarji Slovenskega Primorja I, 1948, str. 26 (in v tekstu Tolminskega urbarja), II, 1954, str. 76 sl.; *Wiessner H.*, Gurker Urbare, 1951, str. LXXI—LXXIV.

⁹¹ *Hueber J.*, Übersichtliche Darstellung des bis zum Jahre 1848 in Kärnten bestandenen Untertans-Verhältnisse, Archiv für vaterl. Gesch. u. Topogr. 8, 1863, str. 5—9; *Mell A.*, Die Lage, str. 3; *isti*, VVG, str. 75, 76; *Kos M.*, Zgodovina Slovencev, str. 181, 182; *Fresacher W.*, n. d. I, str. 104—167.

⁹² *Polec J.*, ZZR 13, 1937, str. 142.

⁹³ *Kotnik F.*, Dimnica, Slovenske starosvetnosti, 1943, str. 31—36, 129, 130, kjer je navedena tudi poglobljena starejša literatura o tej vrsti hiše.

⁹⁴ *Caldini P.*, Memorie storiche Forogiuliesi 26, 1930, str. 79—83.

⁹⁵ *Lenin*, Sočinenija III., 1946, str. 158, 159.

⁹⁶ *Mayer F. M.*, Über die Correspondenzbücher des Bischof Sixtus von Fresing 1474—1495, AÖG 68, 1886, str. 496; *Luschin A.*, Studien zur Geschichte des steirischen Adels im XVI. Jahrhundert, MHVSt 23, 1875, 10, op. 9.

⁹⁷ *Vilfan S.*, Deželni ročini kot vir naše ustavne zgodovine, GMS 25—26, 1944—1945, str. 82, 83 in tam navedeni viri; *Grafenauer B.*, Ustoličevanje koroških vojvod, 1952, str. 271—287.

⁹⁸ *Dopsch A.*, Die ältere Wirtschafts- u. Sozialgesch. d. Bauern, 1930, str. 110, 111.

⁹⁹ *Wiessner H.*, Gurker Urbare, 1951, str. 305; op. 135 v tem poglavju.

¹⁰⁰ *Pirchegger H.*, n. d., str. 322.

¹⁰¹ *Kaspret A.*, Über die Lage der oberkrainerischen Bauernschaft beim Ausgange des XV. und im Anfange des XVI. Jahrhunderts, MMK 2, 1889, str. 108—112; *Chmel J.*, MH I./3, št. 144, str. 330, 331.

¹⁰² *Mell A.*, Die Lage..., str. 11, 12; *Globočnik A.*, n. d., str. 9; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 61; *Kaspret A.*, MMK 2, 1889, str. 75.

¹⁰³ *Mell A.*, VVG, str. 51; *Lamprecht K.*, Deutsche Geschichte 5/1, str. 111—115.

¹⁰⁴ Prim. pritožbo o škodi na kmečkih posestvih po divjačini, proti kateri se kmetje niso smeli zavarovati z ograjami (LHF Krain, 1687, str. 94) in pritožbo kmetov iz Studorja proti Kreygu glede jeza za ribolov, ki je povzročil zamočvirjenje njihove zemlje (*Kaspret A.*, MMK 2, 1889, str. 112).

¹⁰⁵ *Uhland L.*, Volkslieder, št. 134 (Edelmannslehre); *Turk J.*, Santoninov Itinerarium, GMS 24, 1943, str. 97, 98.

¹⁰⁶ *Franz G.*, Der deutsche Bauernkrieg, 1943³, str. 1—3; *Mal J.*, Osnove ustoličenja karantanskega kneza, GMS 23, 1942, str. 3, 4; *Brunner O.*, Land und Herrschaft, 1943³, str. 150—165, 55—56 in 70—82.

¹⁰⁷ Leta 1306 pri Mainzu: »daz wir furbaz dy hubenere und yr lantsidele myt nychte suldin drangin. Quem iz abir also, daz iz geschehe, des soldin sy sich werin wy sy mochtin, *Dopsch A.*, Die freien Marken in Deutschland, 1933, str. 101.

¹⁰⁸ Le v toliko, ne pa konkretno glede stvarno zrelejšega in načrtnejšega dela nemških kmetov leta 1525 bi mogel sprejeti stališče, ki ga zagovarjata o enakosti obeh gesel *Kos A.*, Družbeni nazor slovenskih protestantov, 1946, str. 28, in *Smirin M. M.*, Narodna reformacija Tomasa Myncera, 1947, str. 28—30.

¹⁰⁹ *Franz G.*, n. d., 3. izd., str. 42, 43.

¹¹⁰ *Dopsch A.*, Die ältere Wirtschafts- u. Sozialgesch. d. Bauern, str. 111, 112.

¹¹¹ *Pirchegger H.*, n. d., str. 322.

¹¹² *Uhland L.*, Volkslieder, št. 133 (Ritter und Bauer); *Kotnik F.*, Drabosnjakov Svovenje obace, verzi 190—220, Slovenski jezik IV, 1941, str. 46—47.

¹¹³ Na primer urbar Prema iz leta 1498 (ODAS, vic. arh. I 58) o datjavah ob proščenju (Kierchtag) in »poprovem pravu« (phefferrecht); *Kos M.*, Urbarji Slovenskega primorja II, str. 240.

¹¹⁴ Drž. arhiv na Dunaju, splošna serija listin: listina salzburškega nadškofa Pilgreina, 1381, jan. 7., Ptuj, po izpisu univ. prof. M. Kosa.

¹¹⁵ O pravicah oskrbnika urada Oberwelz, *Mayer F. M.*, Die Correspondenzbücher des Bischofs Sixtus von Freising und ihr Wert für die Geschichte von Steiermark, BKStGQu 15, 1878, str. 46; slučaj Jakoba

Lamberg v Škofji Loki: Mayer F. M., AÖG 68, 1886, str. 441; Wiesner H., Gurker Urbare, 1951, str. XCVI—XCVII.

¹¹⁶ Mikuš M., Vrsta stiških opatov, 1941, str. 40.

¹¹⁷ Chmel J., MH I/2, št. 635 (str. 712), 731—2 (738), 754 (744), 829 (760), 1085 (856), 1093 (859).

¹¹⁸ Chmel J., MH I/2, št. 839 (str. 768—9), 1230 (905—6).

¹¹⁹ Kaspret A., MMK 2, 1889, str. 135, 109, 122—3.

¹²⁰ Chmel J., BLV 10, št. 153, str. 174—5.

¹²¹ Wiessner H., n. d., str. XCV—XCVI.

¹²² Gl. tri primere v Mayer F. M., AÖG 65, 1883, 65 op. 1; Schroll B., Urkundenbuch des Benedictinerstiftes St. Paul in Kärnten, FRA II, 39, št. 509 (str. 423).

¹²³ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 61; urbar Starega trga pri Slovenjem Gradcu iz leta 1476 (Škof. arh. v Lj.): pusta kmetija »am Draschko« je oddana soseski.

¹²⁴ Navedbe slede zaporedju krajev: Bischoff-Schönbach, Steirische und Kärntnerische Taidinge, 1881, str. 279; Mayer F. M., BKStGQu 15, 1878, str. 47; Chmel J., MH I/2, št. 791 (str. 755), 797 (756—7); isti, Notizenblatt d. WrAkW 2 (1852), str. 123; Schroll B., FRA II/39, št. 600, str. 469; Chmel J., MH I/2, št. 769 (749), 727 (737), 592 (699), 753 (744), 725 (736), 979 (816), 838 (768), 1179 (892), 1322 (936); Chmel J., BLV 10, št. 269 (str. 403); Mell A., Steirische Taidinge, Nachträge, 1913, str. 260; Schroll B., n. n. m., št. 597, str. 467—8; Kaspret A., MMK 2, 1889, str. 110.

¹²⁵ Chmel J., Urkundliches zur Geschichte K. Friedrichs IV, AÖG 3, 1849, št. 161, str. 134.

¹²⁶ Kos M., Urbarji salzburške nadškofije, str. 119.

¹²⁷ Mell A., MHVSt 40, 1892, str. 191; Chmel J., MH I/2, št. 1108, str. 864; razsodba A. Hohenwarta leta 1485, 2. sept.: ODAS vic. arh. I 67; Friderik III. Viljemu Turjaškemu leta 1484, 1. maja: ODAS, med neurejenimi listinami; Žontar J., Zgodovina mesta Kranja, str. 159—60.

¹²⁸ Žontar J., n. d., str. 159.

¹²⁹ Chmel J., MH I/2, št. 1236, str. 907.

¹³⁰ Dimitz A., Gesch. Krains 2, str. 28; Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 112; ODAS dež. stan. arh. fasc. 207/7.

¹³¹ Nekemu podložniku iz Braslovč je bila vzeta za izostanek pri enem dnevu tlake njegova najboljša krava: Chmel J., MH I/2, št. 885, str. 781.

¹³² Chmel J., MH I/2, št. 146, str. 383; isti, BLV 10, št. 267, str. 399; Kaspret A., MMK 2, 1889, str. 109—10, 120, 123, 132.

¹³³ Dopsch A., Die ältere Sozial-u. Wirtschaftsgesch. d. Bauern, str. 99.

¹³⁴ Chmel J., MH I/2, št. 1113 (str. 866), 795 (756), 1176—7 (891), 1203 (898), 1205 (898—9), 1271 (918—9), 1272 (919).

¹³⁵ Opozorilo W. Stubenberga sinovoma okr. leta 1500 (nemts nit sterboxen da bit ich enk vmb): Luschin A., MHVSt 23, 1875, str. 53; kranjski deželni stanovi (op. 130) pravijo, da večina zemljiških gospodov tega ne zahteva; Bischoff-Schönbach, Steirische und Kärntnerische Taidinge, str. 224, 274, 312, 320, 322; v Kotljah je bila »pravica« gospoda ob podložnikovi smrti izrecno zabranjena (n. n. m., str. 540).

¹³⁶ Chmel J., MH I/2, str. 690; gl. spodaj, str. 97 sl.

¹³⁷ Gl. op. 114; *Bischoff-Schönbach*, n. n. m., str. 540; gl. tekst str. 109.
¹³⁸ *Chmel J.*, BLV 10, št. 267 (str. 399), 270 (403—4), 273 (406—7), 274 (407—8), 333; *isti*, MH I/2, št. 579, str. 694—5; *Kaspret A.*, MMK 2, 1889, str. 135; ODAS, vic. arh. I 67: kmetija Jerneja Wildmanna iz Jesenic.

¹³⁹ Pravno napotilo v stiškem urbarju leta 1505, ODAS; *Chmel J.*, MH I/2, št. 656 (str. 716), 1083 (856), 1086 (857), 1217 (902), 1228 (905), 1235 (907), 1259 (914), 1336 (941); *Mayer F. M.*, MHVSt. 23, 1875, str. 115.

¹⁴⁰ *Chmel J.*, BLV 10, št. 285, str. 423.

¹⁴¹ Op. 130; Urbar urada Bela peč iz leta 1498: neka pusta kmetija je priključena k pristavi: ODAS, vic. arh. I 67.

¹⁴² *Blaznik P.*, Posestne razmere v Selški dolini, GV 10, 1934, stran 5—11, 59, 62; *isti*, Kolonizacija Poljanske doline, GMS 19, 1938, str. 56; *Simončič I.*, Zgodovina kočevskega ozemlja, Kočevski zbornik, 1939, str. 37; za srenjsko zemljo Ljubljane, ki jo je vicedom dal v izrabo okoliškim kmetom, prim. *Klun DC*, št. 31 (str. 27), 35 (28), 41 (31—2), 42 (32); za položaj v blejskem kotu prim. *Kaspret A.*, MMK 2, 1889, str. 109, 117, 121; 110; 113, 127; 113—4; 115, 128; 118, 131; 118—9, 131; 119, 132; za planino pri Belem jezeru na Koroškem *Chmel J.*, MH I/2, št. 1036, str. 844; o Podkorenski srenji, ki jo je hotel zaseči oskrbnik, prim. pritožbo podložnikov: ODAS, vic. arh. I 67; prav tam prim. tudi pritožbo Jeseničanov; o nastajanju novih kmetij na soseskinem zemljišču prim. tudi vrsto urbarjev za Stari trg pri Slovenjem Gradcu iz druge polovice 15. stoletja v škof. arh. v Ljubljani.

¹⁴³ Op. 114; *Schroll B.*, FRA II/39, št. 685, str. 527; *Mell A.*, MHVSt 40, 1893, str. 195; *Klun DC*, št. 61, 77, 80 (za Ljubljano); ODAS vic. arh. I 67 (za Belo peč); *Kaspret A.*, MMK 2, 1889, str. 109, 117, 121, 135 (za blejski kot); LHF Krain, str. 114—5 (za Kočevje — prim. tudi *Simonič I.*, Kočevski zbornik, str. 63—64, in *Widmer G.*, Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Gottscheerländchens, 1932, str. 29—32).

¹⁴⁴ Listina stiškega opata Ulrika in deželnega upravitelja Kranjske o sporu kmetov s Turjaškimi že leta 1350, izdana 24. marca 1478: ODAS, serija listin; op. 114 (za Brežice in Sevnico); *Bischoff-Schönbach*, Steirische und Kärntnerische Taidinge, str. 224 (za St. Lambrecht); *Mayer F. M.*, BKStGQu 15, 1878, str. 49 (za Welz); *Chmel J.*, MH I/2, št. 1206, str. 899 (za Svibno).

¹⁴⁵ Augsburški libel leta 1510: LHF Krain, str. 92.

¹⁴⁶ Prim. *Gstirner A.*, Über die bambergische Waldordnung vom 22. December 1584, Jahresschrift d. Staats-Gymnasiums in Villach 1894/95, 1895, str. III-XXVIII.

¹⁴⁷ *Kaspret A.*, MMK 2, 1889, str. 112, 113, 135 (za Bohinj); op. 114 (za Brežice in Sevnico), *Bischoff-Schönbach*, Steirische und Kärntnerische Taidinge, str. 540 (za Kotlje); *Mell A.*, VVG, str. 240.

¹⁴⁸ *Kaspret A.*, MMK 2, 1889, str. 113, 115, 121, 126—7, 129, 130, 135; prim. tudi spodaj, str. 110.

¹⁴⁹ Augsburški libel 1510, LHF Krain, str. 94; *Dimitz A.*, Gesch. Krains 2, str. 39; ODAS, dež. stan. arh., Landesverteidigung: Augsburg 1510, Wien 1515; *Wiessner H.*, Gurker Urbare, str. CV.

¹⁵⁰ *Kos M.*, Urbarji salzburske nadškofije, str. 119.

¹⁵¹ Prim. slučaj Radgone: okr. leta 1450 so sklenili meščani z gospodoma Pernegkom in Polhaimom in s mestnim župniščem pogodbo, da bodo oddajali vinsko desetino v denarju, a v času Maksimilijana so se — brez uspeha — na vse kriplje upirali v imenu stare pravde, da bi se vrnili k dajatvam v naravi: *Mayer F. M.*, MHVSt 23, 1875, str. 111—2.

¹⁵² *Unrest*, ed. Hahn, str. 631—2; *Kaspert A.*, MMK 2, 1889, str. 140; gl. spodaj ob uporu na Koroškem leta 1478 in ob slovenskem kmečkem uporu leta 1515 str. 79, 110.

¹⁵³ Olajševanje dajatev ob naravnih katastrofah: *Mell A.*, MHVSt 41, 1893, str. 208—209 (za Radgono, Ptuj in Gornji grad), *Kos M.*, Urbarji salzburške nadškofije, 1939, str. 71—85 (za brežiški in sevniški urad); urbar za Stari trg pri Slovenjem Gradcu za l. 1476, f. 16, v škofij. arhivu v Ljubljani; upoštevanje posledic vojne: *Chmel J.*, MH I/2, št. 578 (str. 694) za urad Rogatec, 850 (771—2) in 1004 (824) za Kunšperk; *Widmer G.*, Urkundliche Beiträge..., str. 36 za Kočevsko Reko; *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 428 za urad Klevevž; prim. tudi Maksimilijanovo naročilo G. Rauberju, naj pomaga podložnikom v Ribnici z žitom, 29. okt. 1493, pri *Chmel J.*, BLV 10, št. 17, str. 13—4.

¹⁵⁴ *Mensi F.*, Geschichte der direkten Steuern in Steiermark, 1, str. 239—43.

¹⁵⁵ Gl. njihov seznam za konec 15. in začetek 16. stoletja: za Štajersko *Mensi F.*, n. d., 1, str. 15—38, 45—7, 481—2; gradivo za Kranjsko *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 431, 435—40; *Levec V.*, MIÖG 19, 1898, str. 270—1; gradivo za Koroško: *Jacobi Unresti Chronicon Austriacum*, ed. *Hann S. F.*, Collectio monumentorum veterum et recentium T. I., 1724, str. 564, 566—568, 569, 675—676, 681—682, 684.

¹⁵⁶ *Krones F.*, Vorarbeiten zur Quellenkunde und Geschichte des mittelalterlichen Landtagswesens der Steiermark, BKStGQu 2, 1865, str. 96—100; 6, 1869, str. 69—71; *Schwind-Dopsch*, Ausgewählte Urkunden, št. 210, str. 399—400.

¹⁵⁷ *Mensi F.*, n. d., 1, str. 9, za sredo 14. stoletja.

¹⁵⁸ *Mensi F.*, n. d., 1, str. 9, 14, 208—37.

¹⁵⁹ *Mensi F.*, n. d., 1, str. 23.

¹⁶⁰ *Mayer F. M.*, Der innerösterreichische Bauernkrieg des Jahres 1515, AÖG 65, 1883, str. 79.

¹⁶¹ *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 436, 438.

¹⁶² *Mensi F.*, n. d., 1, str. 238—9; *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 472—3; prim. tudi primer Thurna, gl. tudi spodaj, str. 92—3, LHF Krain, str. 115—7.

¹⁶³ *Dimitz A.*, Gesch. Krains, 1, str. 310—3; *Chmel J.*, MH I/2, št. 1262; MHVK 9, 1854, 44.

¹⁶⁴ *Chmel A.*, AÖG 3, 1849, str. 89, 109—10; *isti*, MH I/2, št. 798 (str. 757), 616 (707), 1094 (859), 1096 (860).

¹⁶⁵ *Klun D.*, št. 39, str. 30—1; 56, str. 42; *Radics P.*, Die Privilegien der Stadt Stein, Argo 3, 1894, str. 70; *Komatar F.*, Das städtische Archiv in Laibach, Jahresbericht der Oberrealschule in Laibach 1903/4 (odslej JB), št. 29, str. 28; *Chmel J.*, AÖG 3, 1849, št. 89 (str. 109—10), 175 (140—1), 197 (150); *isti*, MH I/2, št. 262—5 (str. 915—6), 1273 (920), 1275—6 (920—1); *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 435; *Dimitz A.*,

Zur Geschichte der Städte und Märkte in Krain, MHVK 19, 1864, str. 56; *Widmer G.*, Urkundliche Beiträge, str. 171.

¹⁶⁶ Welz: *Mayer F. M.*, BKStGQu 15, 1878, str. 54; Marenberg: *Schroll B.*, FRA II/39, št. 645, str. 505—6; Feldbach: *Chmel J.*, MH I/2, št. 645 (str. 715—6), 646 (716); Vipava: *Chmel J.*, n. m., št. 1218 (902), 1219 (902); Svibno: prav tam, št. 762 (746—7), 1193 (895—6), 1207 (899); Žumberak: prav tam, št. 1255 (912); gradnja vodnjaka v Glanegg: prav tam, št. 1150 (880); krčenje gozda med Gradcem in Wildonom: prav tam, št. 625 (710).

¹⁶⁷ *Jug S.*, GMS 24, 1943, str. 18.

¹⁶⁸ Gl. za tabor na Šmarni gori *Chmel J.*, AÖG 3, 1849, št. 159, str. 133.

¹⁶⁹ *Chmel J.*, MH I/2, št. 1017, str. 835, 837.

¹⁷⁰ Glej op. 23!

¹⁷¹ *Chmel J.*, MH I/2, št. 1017, str. 836.

¹⁷² *Mensi F.*, n. d., 1, str. 329—34.

¹⁷³ *Mensi F.*, n. d., 1, str. 335.

¹⁷⁴ *Pirchegger H.*, Geschichte der Steiermark 1282 bis 1740, str. 75.

¹⁷⁵ *Lamprecht O.*, Die Verödung der Steiermark am Ende des Mittelalters, ZHVSt 30, 1936, str. 49.

¹⁷⁶ ODAS, dež. stan. arh., Landesverteidigung; prim. *Chmel J.*, AÖG 3, 1849, št. 150, str. 130, o postopanju v času bojov s Turki pred letom 1478, ko so domače čete zasegle hrano, ne da bi jo plačale.

¹⁷⁷ *Kos M.*, Zgodovina Slovencev, str. 229; *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 432, 435.

¹⁷⁸ *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 427, 431, 485; prim. urbar za Stari trg pri Slovenjem Gradcu leta 1478 (škof. arh. v Ljubljani) za turške napade leta 1476 in 1478.

¹⁷⁹ *Unrest*, ed. *Hahn*, str. 581; *Jug S.*, GMS 24, 1943, str. 16—17.

¹⁸⁰ ODAS, dež. stan. arh., Landesverteidigung; *Jug S.*, GMS 24, 1943, str. 44; prim. tudi pritožbo zastopnikov vseh avstrijskih dež. stanov v Mürrzzuschlagu leta 1508: *Jug S.*, n. n. m., 37.

¹⁸¹ *Unrest*, ed. *Hahn*, str. 608—9, k leta 1476.

¹⁸² *Kos M.*, n. d., str. 179; *Dopsch A.*, Die ältere Wirtschafts- u. Sozialgesch. d. Bauern, str. 107—9; *Lončar D.*, Socijalna zgodovina Slovencev v *Niederle L.*, Slovanski svet, str. 199.

¹⁸³ *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 438; *isti*, MHVSt 23, 1875, str. 112—3; *Mell A.*, Die Lage, str. 17—18; *Bischoff-Schönbach*, Steirische und Kärntnerische Taidinge, str. 224, za St. Lambrecht.

¹⁸³ *Luschin A.*, ÖRG, str. 327—8; *Chmel J.*, MH I/2, št. 1017, str. 834, 836—7.

¹⁸⁵ *Mell A.*, MHVSt 41, 1893, str. 144, 209—11; *Lamprecht O.*, ZHVSt 30, 1936, str. 46—52; *Kos M.*, Zgodovina Slovencev, str. 233; *Dopsch A.*, n. d., str. 125—30.

¹⁸⁶ *Kos M.*, Urbarji salzburske nadškofije, str. 71—85, 64—68; podatki urbarjev iz Starega trga: leta 1452 je bilo od 150 kmetij brez samostojnega gospodarja 35 in pol (»pustih« od tega 30 in pol); leta 1476 od 170 kmetij 49 (34); leta 1498 od 165 kmetij 50 (31). Zanimivo je, da je kljub naraščanju števila pustih kmetij še vedno napredovala kolo-

nizacija, deloma na srenjski zemlji, in enako tudi število kajžarjev (urbarji v škof. arh. v Ljubljani).

¹⁸⁷ *Lamprecht O.*, ZHVSt 30, 1936, str. 47—9.

¹⁸⁸ *Zwitter F.*, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 1929, str. 24—5; Steirische LHF, f. 21.

¹⁸⁹ *Chmel J.*, AÖG 3, 1849, št. 204, str. 155—6; *isti*, MH I/2, št. 617, str. 708.

¹⁹⁰ *Klun DC*, št. 59 (str. 43), 62 (44); *Chmel J.*, MH I/2, št. 573 (691), 649 (716), 1262 (915); *isti*, Notizenblatt d. WrAkW 2, 1852, št. 524, str. 382; *Radics P.*, Argo 3, 1894, str. 70; *Zwitter F.*, n. d., str. 26; prošnja Kranjčanov iz začetka 16. stoletja za potrditev mestnih pravic: ODAS, vic. arh. I 95.

¹⁹¹ *Chmel J.*, MH I/2, št. 1244 (str. 909), 1286 (924); prim. tudi konkretna primera prav tam št. 1005 (824—5) za Kunšperk, 790 (754—5) za Hohenegg.

¹⁹² *Bischoff-Schönbach*, Steirische und Kärntnerische Taidinge, str. 540.

¹⁹³ ODAS, dež. stan. arh., Landesverteidigung; *Dimitz A.*, Gesch. Krains 2, str. 45—6.

¹⁹⁴ *Vilfan S.*, Od vinskega hrama do bajte, Slovenski etnograf V, 1952, str. 111—114; *Žontar J.*, ZČ X—XI, 1956—1957, str. 80—81.

¹⁹⁵ *Köttschke R.*, Grundzüge d. deutschen Wirtschaftsgesch., str. 124—6; *Žontar J.*, Zgodovina mesta Kranja, str. 99—100.

¹⁹⁶ *Zwitter F.*, n. d., str. 49—50; *Žontar J.*, n. d., str. 99.

¹⁹⁷ Leta 1553: LHF Krain, str. 199.

¹⁹⁸ *Lamprecht K.*, Deutsche Gesch. 5/1, str. 69—70; *Zwitter F.*, str. 54—5.

¹⁹⁹ *Simonič I.*, Zgodovina kočevskega ozemlja, 1939, str. 70; *Fr. Zwitter*, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 1929, str. 50 sl.; *Pivec-Stele M.*, La vie économique des Provinces Illyriennes (1809—1813), 1930, str. 221, 291; *Zwitter Fr.*, Socialni in gospodarski problemi Ilirskih provinc, GMS 13, 1932, str. 68—69.

²⁰⁰ *Tremel F.*, Der Frühkapitalismus in Innerösterreich, 1954, in Studien zur Wirtschaftspolitik Friedrichs III. 1435—1453, Carinthia I 146, 1956, str. 549—580.

²⁰¹ *Žontar J.*, n. d., str. 253. — Odloki o trgovini in obrti na deželi do leta 1492: 1302 za Knittelfeld, 1305 za Leoben, 1307 za Voitsberg, 1357 za Gradec (vse *Pirchegger*, Gesch. d. Steiermark, str. 253—4); 1377 za vso Štajersko (*Schwind-Dopsch*, Ausgewählte Urkunden, št. 134, str. 264—6); v istem času izgubljen akt za Kranjsko, omenjen v naslednjem privilegiju; 1389 za Kranjsko (*Klun DC*, str. 21); 1411 in 1418 za Štajersko (*Pirchegger H.*, n. d., str. 255); 1421 Kamniku (*Radics P.*, Argo 3, 1894, str. 69); 1433 za Kranjsko glede obrti (*Komatar F.*, JB, št. 22, str. 23); okr. 1435 pritožba štajerskih mest (*Bischoff F.*, BKStGQu 12, 1875, str. 161); 1445 za Štajersko (Steirische LHF f. 21—22); 1448 za Kranjsko (*Klun DC*, št. 38, str. 30); 1451 Škofji Loki (*J. Zahn*, Das Privilegienbuch der ehemaligen freisingischen Stadt Lack in Krain, MHVK 14, 1859, str. 76); 1457 za Koroško (*Schwind-Dopsch*, n. d., št. 201, str. 382—3); 1461 za Kranjsko (*Klun DC*, št. 45 (33), 47 (34), 48 (34—5); 1478 Celju (*Chmel J.*, MH I/2, št. 574, str. 691—2); 1487 za

Ljubljano (*Komatar F.*, JB, št. 38, str. 31—2); 1488 za Kranjsko (*Komatar F.*, JB, št. 39, str. 32—3) glede obrti; 1489 za Kranjsko (*Klun DC*, št. 68, str. 47—48); 1490 in 1492 za Štajersko (*Mayer F. M.*, MHVSt 23, 1875, str. 111); 1491 za Kranjsko (*Klun DC*, št. 71—2, str. 48—9; *Komatar F.*, JB, št. 41, str. 33—4); o lokalni prepovedi za gornjegrajsko gospostvo prim. *Baš F.*, Doneski k zgodovini Gornjegrajskega, II. Trg Ljubno, ČZN 33, 1938, str. 70.

²⁰² *Bischoff-Schönbach*, Steirische und Kärntnerische Taidinge, str. 130, 224.

²⁰³ *Komatar F.*, JB, št. 20, str. 22.

²⁰⁴ Steirische LHF f. 22.

²⁰⁵ *Chmel J.*, Notizenblatt d. WrAkW 2, 1852, št. 359, str. 158.

²⁰⁶ Gl. op. 199; *Zwitter Fr.*, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, 1936, str. 86—87; *Melik A.*, Slovenija II, 4: Slovensko Primorje, 1960, str. 217—226.

²⁰⁷ *Zwitter Fr.*, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 1929, str. 50—1.

²⁰⁸ *Komatar F.*, JB, št. 38, str. 31—2; *Klun DC*, št. 67—68, str. 47—48.

²⁰⁹ *Klun DC*, št. 86 (str. 56—7), 88 (58).

²¹⁰ *Komatar F.*, JB, št. 42, str. 34—6; *Zwitter F.*, n. d., str. 51—2.

²¹¹ *Komatar F.*, JB, št. 43—4, str. 36.

²¹² *Žontar J.*, Kranjski sodni red za deželska sodišča iz leta 1535, ZČ VI—VII, 1952—1953, str. 570—571.

²¹³ 1493 za Škofjo Loko (*Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 444—5); 1502 za Štajersko, med drugim tudi prepoved duhovniških gostiln (*Steirische LHF* f. 28); 1510 prepoved obrti s podporo zemljiških gospodov v samostanih, gradovih in vaseh na Kranjskem (*Klun DC*, št. 86, str. 56—7); 1513 prepoved plemiškega monopoliziranja trgovine na Kranjskem (*Klun DC*, št. 88, str. 58, ODAS, dež. stan. arh., Handel); 1514 popolna zabrana trgovine na deželi na Kranjskem (*Klun DC*, št. 90, str. 64); 1515 omejitev dlninarjev in rokodelcev na deželi na Kranjskem na sestanku dež. stanov na Dunaju (ODAS, dež. stan. arh., Landesverteidigung) itd. Pritožba Kranjčanov ODAS vic. arh. I 95; *Žontar J.*, Zgodovina mesta Kranja, str. 101—2.

²¹⁴ *Žontar J.*, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine, ZČ X—XI, 1956—1957, str. 54.

²¹⁵ Za prvo polovico 16. st. gl. sedaj podroben in dokumentiran pregled spora pri J. Žontarju, n. d. ZČ X—XI, 1956—1957, str. 32—121.

²¹⁶ *Franz G.*, Der deutsche Bauernkrieg, 1. izd., 1933, str. 56—7; *Wiessner H.*, Gurker Urbare, str. XCVI.

²¹⁷ *Unrest*, ed. *Hahn*, str. 632.

²¹⁸ *Turk J.*, GMS 24, 1943, str. 97.

²¹⁹ *Pirchegger H.*, n. d., str. 295.

²²⁰ *Haselbach K.*, Die Türkennot im XV Jahrhundert, 1864, Anhang, str. IX—XV (paskvil kranjskega meniha na Friderika III.); pisma freisinškega škofa Siksta; *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 64; sporočilo Viljema Turjaškega in Gašperja Rauberja Maksimilijanu, da je Kranjska

preveč obubožana in da zaradi tega deželni stanovi niso odobrili nobenega davka: *Chmel J.*, BLV 10, št. 2, str. 3.

²²¹ Gl. spodaj, str. 97, 110.

²²² *Smirin I. I.*, Fevdalno-tlačanska družba, v zborniku Kratek uvod v zgodovino predkapitalističnih formacij, gl. *Ziherl B.*, (A. Poljanec), Smotri francoske revolucije v bojih slovenskih kmetov, *Sodobnost* 7, 1939, str. 307—8.

²²³ *Chmel J.*, AÖG 3, 1849, št. 160, str. 134—5 za Kočevje; *isti*, MH I/2, št. 600, str. 701 za okolico Maribora.

²²⁴ Prim. še *Dopsch A.*, n. d., str. 140—56; *Pirchegger H.*, n. d., str. 321.

II. PRVI KMEČKI UPORI PRI NAS. KOROŠKI KMEČKI UPOR LETA 1478

¹ *Jug S.*, GMS 24, 1943, str. 10—2.

² *Pirchegger H.*, Geschichte der Steiermark 2, 1282—1740, 1931, str. 77.

³ *Haselbach K.*, Die Türkennot im XV. Jahrhundert, 1864, Anhang, str. X. Morda prav na ta, morda tudi na kak poznejši upor (leta 1471 ali 1478) se nanaša nedatirana vest o sestanku kmetov v Aichfeldu na zgorjem Štajerskem, ki je imel namen »ein ordnung zu machen wider die Türckchen« (*Mayer F. M.*, BKStGQu 13, 1876, str. 3). Da ne datiram vira po Mayerjevem vzgledu enostavno k letu 1469, je vzrok v njegovem izražanju o Turkih, »die diczmal vnnd der nachstvergangen jaren grossen wüest an den Christen begangen hietten«. Obnova njihovih napadov na bližnja področja spada namreč šele v leto 1469.

⁴ Op. 156 k I. poglavju.

⁵ *Franz G.*, Der deutsche Bauernkrieg, 1933¹, str. 53—56 in 59; *Krones F.*, BKStGQu 11, 1874, str. 64—5.

⁶ *Pirchegger H.*, n. d., str. 79, misli na leto 1470; glej op. 3.

⁷ *Jug S.*, GMS 24, 1943, str. 10—23; *Klein A.*, Zur Geschichte der Türkeneinfälle in Steiermark während der Regierung Friedrichs III., ZHVSt 19, 1924, str. 103—4.

⁸ *Bidermann H. J.*, Tirolische Beiträge zur Geschichte Krains, MHVK 20, 1865, str. 16.

⁹ *Krones F.*, BKStGQu 2, 1865, 98 sl.

¹⁰ *Mayer F. M.*, Die ersten Bauernunruhen in Steiermark und den angrenzenden Ländern, ihre Ursachen und ihr Verlauf, MHVSt 23, 1875, str. 120—1; *isti*, BKStGQu 15, 1878, str. 51—2.

¹¹ *Mayer F. M.*, MHVSt 23, 1875, str. 121—2.

¹² *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 428.

¹³ *Chmel J.*, MH I/2, št. 761 (str. 746), 1240 (908).

¹⁴ *Chmel J.*, MH I/2, št. 1000, str. 823.

¹⁵ *Unrest J.*, Österreichische Chronik, ed. *Hahn*, str. 608—9; nova izdaja iste kronike je izšla v Monumenta Germanice historica, Scriptores rerum germanicarum, ed. *Grossmann K.*, 1957; v novi izdaji je poročilo o koroškem kmečkem uporu na str. 90—96, o dogodkih leta 1482 pa na

str. 129—136. Vendar se novo besedilo ne razlikuje od že znanega, objavljenega pri Hahnu.

¹⁶ *Jug S.*, GMS 24, 1943, str. 9, 16, 19; *Unrest*, ed. *Hahn*, str. 581, 584; *Klaić Vj.*, Krčki knezovi Frankapani I, 1901, str. 264—272 in genealogija v prilogi.

¹⁷ *Unrest*, ed. *Hahn*, str. 609—10.

¹⁸ *Mayer F. M.*, BKStGQu 14, 1877, str. 118 sl.

¹⁹ *Unrest*, ed. *Hahn*, str. 634.

²⁰ *Unrest*, ed. *Hahn*, str. 631—38 (od tod so povzeti v naslednjem opisu upora citati, pri katerih ni navedbe o izvoru); *Chmel J.*, MH I/2, št. 1115 (str. 866 sl.), 1129 (873), 1140—4 (876—9), 1152 (881); *isti*, SBWrAkW phil.—hist. Kl. 5, 1850, str. 647 sl.; *Krones F.*, MIÖG 7, 1886, str. 261—2.

²¹ *Travner V.-Baumgartner E.*, Naši srednjeveški novci, ČZN 25, 1930, str. 166.

²² *Franz G.*, n. d., str. 61.

²³ *Chmel J.*, MH I/2, št. 1115 (str. 866—7), 1143—4 (877—9).

²⁴ *Franz G.*, n. d., str. 62.

²⁵ *Jug S.*, GMS 24, 1943, str. 23—4.

²⁶ *Krones F.*, Kleinere Beiträge zur mittelalterlichen Quellenkunde, MIÖG 7, 1886, str. 261—2.

²⁷ *Unrest*, ed. *Hahn* str. 637: Inn dem kham Got mit seyner Hylff, der die Gerechten nicht verlest, vnnd der Pawren Vntrew mit den vngelawbigen Turckhen strafft. Das hat Gott darumb getan, das das kristenlich Pluet von den untrewen Pundlewten nicht vergossen wuerdt (mesto, ki je zelo značilno za pristranski opis upora po duhovniku-kronistu!); *Chmel J.*, Fortsetzung des Reiseberichts, SBWrAkW phil.-hist. Kl. 5, 1850, str. 647—8.

²⁸ *Jug S.*, GMS 24, 1943, str. 25—36 (1479—83 in 1491—99 vsakoletni turški napadi); *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 432—3.

²⁹ *Unrest*, ed. *Hahn*, str. 683; *Roscher M.*, Eine Rechtfertigungsschrift des Abtes Johann von Viktring (1489), 1956, str. 8—9 in 17—40.

³⁰ *Franz G.*, n. d., str. 64 op. 1.

³¹ *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 435; *Blaznik P.*, Upori loških podložnikov konec 15. in v začetku 16. stoletja, Loški razgledi II, 1955, str. 65—68.

³² *Mayer F. M.*, n. n. m., str. 442, 492.

³³ *Mayer F. M.*, n. n. m., str. 442.

³⁴ *Mayer F. M.*, MHVSt 23, 1875, str. 121.

³⁵ *Mayer F. M.*, AÖG 68, 1886, str. 442, 497; *Blaznik P.*, n. n. m., str. 67—68.

³⁶ Regest neobjavljene listine v ljubl. škofijskem arhivu v Verzeichniss der aus d. Archive d. ehem. St. Obernburg an das steierm. Landesarchiv abgetretenen Urkunden, poslan iz dež. arh. v Gradcu 6. nov. 1872; prim. *Mayer F. M.*, MHVSt 23, 1875, str. 122; *Gruden J.*, Zgodovina slovenskega naroda, 3. zv., 1913, str. 445—6.

³⁷ *Valvasor V.*, Die Ehre des Herzogthums Crain, 1686—9, XV, str. 395, 403.

³⁸ *Valvasor*, XV, str. 403.

³⁹ Gl. zgoraj, str. 19—25.

⁴⁰ Jug S., GMS 24, 1943, str. 37.

⁴¹ Huber A., Geschichte Österreichs 3, 1888, str. 369—410.

⁴² Mensi F., Geschichte der direkten Steuern in Steiermark 1, str. 481; Dimitz A., Geschichte Krains 2, str. 9—12, 17, 28; LHF Krain, str. 115 do 117; Steirische LHF, f. 46, 48; Pirchegger H., n. d., str. 323; Žontar J., Zgodovina mesta Kranja, str. 106; Mayer F. M., Der innerösterreichische Bauernkrieg d. J. 1515, AÖG 65, 1883, str. 119.

⁴³ Mayer F. M., n. n. m., str. 68—9.

III. SLOVENSKI KMEČKI UPOR LETA 1515

¹ Fugger-Birken, Spiegel der Ehren des höchstlößlichen Erzhauses Österreich, 1668, str. 1355.

² Megiser H., Annales Carinthiae, Das ist Chronica des löblichen Ertzhertzogthumbs Khärnden, 1612, str. 1336.

³ Dimitz A., n. d., str. 29.

⁴ Nemška landsknehtovska pesem, v Bleiweisovi litografski objavi LMS 1877, priloga med str. 200—201; Dietrichsteinova tradicija (Mayer F. M., Materialien und kritische Bemerkungen zur Geschichte der ersten Bauernunruhen in Steiermark und den angrenzenden Ländern, BKStGQu 13, 1876, str. 18; Megiser, str. 1337—8; Fugger-Birken, str. 1355; Strmšek P., O kmečkih vstajah v Studenicih, ČZN 14, 1918, str. 101 (Schrattenbachova tradicija).

⁵ Strmšek P., ČZN 14, 1918, str. 101.

⁶ Chmel J., BLV 10, št. 269—70, str. 403—4.

⁷ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 74; Žontar J., Zgodovina... Kranja, str. 159.

⁸ Blaznik P., Loški razgledi II, 1955, str. 68.

⁹ Widmer G., Urkundliche Beiträge..., str. 39, 9.

¹⁰ Widmer G., n. d., str. 38.

¹¹ LHF Krains, str. 11—7.

¹² Blaznik P., Zemljiška gospodstva v območju freisinške dolenske posesti, Razprave SAZU, razred za zgodov. in družb. vede IV/6, 1958, str. 13—16.

¹³ Mayer F. M., AÖG 68, 1886, str. 426—7.

¹⁴ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 134.

¹⁵ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 124.

¹⁶ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 72—3.

¹⁷ Dimitz A., n. d., str. 21; Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 114—26.

¹⁸ Dimitz A., n. d., str. 111.

¹⁹ Klun DC, št. 79, str. 52—3.

²⁰ Dimitz A., n. d., str. 21; Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 126;

Koblar A., Poplava ljubljanskega barja leta 1515, IMK 8, 1898, str. 174.

²¹ Kaspret A., MMK 2, 1889, str. 138—9, 141—2.

²² Valvasor XV, str. 406.

²³ Op. 43. k II. poglavju!

²⁴ Dimitz A., n. d., str. 23—4.

²⁵ *Valvasor XI*, str. 199, XV, str. 406; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 73, 128.

²⁶ *Valvasor XI.*, str. 162; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 74.

²⁷ *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 74.

²⁸ *Kidrič F.*, *Trobarji na Rašici*, ČJKZ 2, 1920, str. 261—2, 269—72.

²⁹ *Opomba 21.*

³⁰ Ta dan so o njej že govorili Bohinjci v svoji prvi pritožbi: *Kaspret A.*, MMK 2, 1889, str. 138.

³¹ Naklo: ODAS, viced. arh. I 57; *Jesenice*: prav tam, I 67.

³² *Dimitz A.*, n. d., str. 22.

³³ *Žontar J.*, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 159.

³⁴ S temi dejstvi je seveda pokopano Fugger-Birkenovo sporočilo, da se je upor začel z velikim kmečkim shodom pri Brežicah. Za kmečko poslanstvo (*Fugger-Birken* str. 1355) je torej gotovo, da je moglo iti k cesarju le z Gorenjske ali Dolenjske. Na Štajersko se je razširil upor šele po 17. maju, cesar pa je bil v Augsburgu leta 1515 le od 13. marca do 13. aprila in od 6. do 21. maja (*Kraus V.*, *Itinerarium Maximiliani 1508—1518*, AÖG 87, 1889, str. 301—2). Tudi ni verjetno, da bi prišlo poslanstvo k cesarju že v aprilu: Pred vstopom v kmečko zvezo, 16. marca, so pisali Bohinjci pritožbo njemu, takoj po vstopu pa obenem z Blejci, torej načrtno, 29. marca, le svojemu zemljiškemu gospodu, briksenškemu škofu. To je bil zadnji čas, ko bi moralo odriniti poslanstvo, da bi še dobilo cesarja v Augsburgu. Vendar pa poročila o poslanstvu le ne moremo zavreči (*Grafenauer B.*, *Potek vseslovenskega kmečkega upora leta 1515 na Spodnjem Štajerskem*, ČZN 34, 1939, str. 151—2, v zvezi s kritiko Fugger-Birkenove koncepcije razvoja dogodkov). Maksimilijanov patent z dne 11. junija in navodilo za komisarje z dne 7. avgusta, ki oba omenjata kmečko poslanstvo, kažeta, da se je Fugger pri tem dogodku oprl pač na domačo augsburško tradicijo. Poslanci pa so odšli iz Kranjskega po sredi aprila, ko se kmetje niso hoteli več pogajati z Langovimi poslanci; kmečki zastopniki so prišli v Augsburg med 9. in 20. majem in se vrnili domov že po izbruhu oboroženega upora.

³⁵ *Kaspret A.*, MMK 2, 1889, str. 136—8.

³⁶ *Kaspret A.*, MMK 2, 1889, str. 138—43, tudi Puchainov odgovor, str. 144—8.

³⁷ *Kaspret A.*, MMK 2, 1889, str. 139—40, 146—7.

³⁸ *Franz G.*, n. d., *passim* o nastajanju kmečkih zahtev; *Smirin M. M.*, *Narodna reforma Tomasa Myncera*, 1947, str. 309—407.

³⁹ *Dimitz A.*, n. d., str. 23; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 77.

⁴⁰ *Mayer F. M.*, BKStGQu 13, 1876, str. 11; *Blaznik P.*, *Loški razgledi II*, 1955, str. 68; *Krones F.*, BKStGQu 6, 1869, str. 88.

⁴¹ *Dimitz A.*, n. d., str. 24—5; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 78—9, 96.

⁴² *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 80.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 79.

⁴⁵ *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 80—1.

⁴⁶ *Mayer F. M.*, BKStGQu 13, 1876, str. 22—3.

⁴⁷ *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 102.

⁴⁸ *Fugger-Birken*, str. 1355; *Krones F.*, BKStGQu 19, 1883 (Maksimilijanov patent), str. 8; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 102.

⁴⁹ Po Maksimilijanovih besedah v patentu (11. junija) so prišli prav s tem namenom k njemu (die sy deshalb zu vnns geschickt haben, zue sagen...).

⁵⁰ *Franz G.*, n. d., str. 65.

⁵¹ *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 82.

⁵² *Mayer* sicer domneva, da je bilo to pismo pisano v zvezi s kmečkim poslanstvom; pismo pa je moralo biti v deželi že pred sredo maja, kajti stanovi poročajo o njegovem neuspehu že z majskega sestanka (18.—19. maja), na katerem pa o domačih dogodkih po 14. maju niso vedeli še ničesar: ko sta razširila med upornike pismo deželni glavar in vicedom, se ti »za to niso hoteli brigati; poslanci so bili tepeni, cearska pisma sramotno zaničevana; ne mirujejo in nočejo čakati komisarjev« (AÖG 65, 1883, str. 82). Kmečko postopanje je izviralo od tod, ker so odklanjali vsako posredniško vlogo fevdalcev med seboj in vladarjem.

⁵³ Opomba 51.

⁵⁴ *Valvasor XI*, str. 575, XV, str. 406; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 133.

⁵⁵ *Megiser*, str. 1336; *Fugger-Birken*, str. 1356; *Valvasor XI*, str. 359, 557, XV, str. 406; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 82—3, 133.

⁵⁶ Edino *Valvasor* ve povedati v svojem precej pokvarjenem poročilu, da sta padla tudi dva nedoletna otroka in žena enega obeh bratov. Združil je tudi dogodke ob padcu Brežic z mehovskimi, gotovo po konceptu za odgovor deželnih stanov Maksimilijanu po končanem uporu, kjer so bile navedene skupno vse žrtve upornikov. Na *Valvasorjevi* pomoti pri branju sloni najbrže vest o tretji uporniški žrtvi (*Wernecker-Reinecker* iz Brežic).

⁵⁷ *Valvasor XI*, str. 662, XV, str. 406; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 83, 133.

⁵⁸ *Megiser*, str. 1336; *Valvasor XV.*, str. 406.

⁵⁹ *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 82—3.

⁶⁰ *Prve* v tisku (v landsknehtovski pesmi, LMS 1877, str. 200—1) ohranjene slovenske besede, kar jih poznamo!

⁶¹ *Mayer F. M.*, BKStGQu 13, 1876, str. 18.

⁶² *Mayer F. M.*, BKStGQu 13, 1876, str. 23.

⁶³ *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 84.

⁶⁴ *Megiser*, str. 1337.

⁶⁵ *Mayer F. M.*, BKStGQu 13, 1876, str. 9 sl.

⁶⁶ *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 83—4, 132, 134—5.

⁶⁷ *Marino Sanuto*, I Diarii 20, kol. 317.

⁶⁸ *Valvasor XI*, str. 395, 478, 493, XV, str. 406; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 84, 133.

⁶⁹ *Megiser*, str. 1336—7; *Valvasor XV*, str. 406; *Caesar A. J.*, Annales ducatus Styriae III, 1777, str. 666; *Mayer F. M.*, BKStGQu 13, 1876, str. 10; *Bischoff F.*, BKStGQu 14, 1877, str. 119—24; *Wiessner H.*, Gurker Urbare, str. 414—6 (z nekaj pomembnimi popravki v čitanju kmečkih pritožb!).

⁷⁰ Opomba 61.

⁷¹ Mayerjevo domnevo, da se je moglo zgoditi to tudi pred shodom v Konjicah, zavrača izražanje vira: »Es mugen ungezweyfelt E. ky. Mt. bericht haben welcher gestalt die pauerschafft umb Gonabitz, Plankenstein im lande Steyer gefahren und derselben end mit den Kloster Studenicz« (AÖG 65, 1883, str. 89). Kraji so torej razporejeni tako, da se oddaljujejo od Konjic, kar je v skladu le z dobo po zborovanju.

⁷² Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 89 (opomba); Strmšek P., ČZN 14, 1918, str. 101; Chmel J., MH I/2, št. 658 (str. 719), 960 (809).

⁷³ Opomba 62.

⁷⁴ Opomba 64.

⁷⁵ Bischoff F., BKStGQu 14, 1877, str. 119.

⁷⁶ Franz G., n. d., str. 69.

⁷⁷ D(imitz) A., Beiträge der Bauerngeschichte und Aufstände, Blätter aus Krain 9, 1865, str. 79—80.

⁷⁸ Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 19.

⁷⁹ Opomba 64.

⁸⁰ Dimitz A., Blätter aus Krain 9, 1865, str. 79.

⁸¹ Megiser, str. 1338; Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 18; Bischoff F., BKStGQu 14, 1877, 119.

⁸² Megiser, str. 1338.

⁸³ Opomba 80.

⁸⁴ Opomba 64.

⁸⁵ Krones F., BKStGQu 19, 1883, str. 88—9.

⁸⁶ Opomba 77.

⁸⁷ Spalatin G., Chronicon sive annales, ed. Menckenius I. B., Scriptores rerum Germanicarum II, 1728, str. 590.

⁸⁸ Opomba 64.

⁸⁹ Opomba 61.

⁹⁰ Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 18; Megiser, str. 1338; Khull F., Archiv für vaterl. Gesch. u. Topogr. 18, 1876, str. 75—6.

⁹¹ Opomba 61.

⁹² Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 18; Marino Sanuto, I Diarii 20, kol. 317; Megiser, str. 1338.

⁹³ Marino Sanuto, I Diarii 20, kol. 317.

⁹⁴ Opomba 61.

⁹⁵ Marino Sanuto, I Diarii 20, kol. 324—5.

⁹⁶ Franz G., n. d., str. 65 (op. 6), 67 (op. 4).

⁹⁷ Caesar, str. 666; Herbersteinova rodbinska kronika: ed. Zahn J., AÖG 39, 1868, str. 317.

⁹⁸ Loserth J., Wolf von Stubenberg als Volkswirt und Erzieher, ZHVSt 6, 1909, str. 1—19; isti, Studien zur Genealogie des Hauses Stubenberg, ZHVSt 8, 1910, 74—92.

⁹⁹ Opomba 87.

¹⁰⁰ Bidermann H. I., Steiermarks Beziehungen zum kroatisch-slawonischen Königreich im XVI. u. XVII. Jhdte, MHVSt 39, 1891, str. 10; Vilfan S., Pes Marko, Sloven. etnogr. 8, 1955, 145—152.

¹⁰¹ Spalatinus, ed. Menck., str. 590; Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 85.

¹⁰² Pogrešno je datiranje v maj (*Mayer F. M.*: BKStGQu 13, 1876, str. 9, AÖG 65, 1883, str. 84, 86; *Pirchegger H.*, n. d., str. 325, 327 v op. 372; *Franz G.*, n. d., str. 66—7), gl. kritiko v *Grafenauer B.*, ČZN 34, 1939, str. 154 (»najbrže junija«), ki so jo novi viri (*Spalatin*, op. 87) popolnoma potrdili; viri o padcu Brežic: *Spalatin* (op. 87); *Krones F.*, *Die Freien von Saneck und ihre Chronik* 2, str. 179; *Fugger-Birken*, str. 1356 (*Valvasor* XV, str. 417—8; *Caesar*, str. 666); dvakrat v aktih kranjskih deželnih stanov: *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 85, 133; v poročilu štajerskih deželnih stanov: *Krones F.*, BKStGQu 6, 1869, str. 89; listina Ferdinanda Brežicam leta 1553: *Muchar*, *Gesch. d. Herzogt. Steiermark* 8, str. 259 (op. 5).

¹⁰³ *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 94.

¹⁰⁴ *Valvasor* XI, str. 475; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 94.

¹⁰⁵ *Valvasor* IX, str. 44, XI, str. 432; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, stran 95.

¹⁰⁶ *Valvasor* XI, str. 20, XV, str. 406; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 133.

¹⁰⁷ *Valvasor* XI, str. 398; *Mayer F. M.*, BKStGQu 13, 1876, str. 27; *isti*, AÖG 65, 1883, str. 95.

¹⁰⁸ *Pucelj P.*, *Idiographia sive rerum memorabilium monasterii Sitticensis descriptio*, rkp. 1719, str. 100.

¹⁰⁹ *Valvasor* XI, str. 33, XV, str. 406; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 133.

¹¹⁰ *Valvasor* XI, str. 670.

¹¹¹ ODAS, dež. stan. arh., Landesverteidigung, Augsburg 1525.

¹¹² *Globočnik A.*, *Geschichtlich-statistischer Überblick des Bergortes Eisern, MHVK* 22, 1867, str. 10.

¹¹³ *Valvasor* XI, str. 130.

¹¹⁴ *Valvasor* XI, str. 477, XV, str. 406; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 133.

¹¹⁵ *Valvasor* XI, str. 347; *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 133.

¹¹⁶ *Mayer F. M.*, BKStGQu 13, 1876, str. 12; *Mayer* postavlja ta upor pogrešno v leto 1516.

¹¹⁷ *Krones F.*, BKStGQu 6, 1869, str. 89; *Mayer F. M.*, BKStGQu 13, 1876, str. 31.

¹¹⁸ *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 133.

¹¹⁹ *Mayer F. M.*, BKStGQu 13, 1876, str. 26.

¹²⁰ *Mayer F. M.*, n. n. m., str. 28.

¹²¹ *Mayer F. M.*, AÖG 65, 1883, str. 95—6.

¹²² *Krones F.*, BKStGQu 6, 1869, str. 89.

¹²³ Kronesovo datiranje akta po običajnem koledarju (sv. Marjeta je 13. julij, akt izdan 20. julija), je nemogoče, ker so v Mariboru dotlej že davno morali vedeti za posledice bitke pri Celju (5.—10. julija), pa tudi kmetje sami si po tej bitki niso mogli toliko opomoči, da bi se 12. julija dvignili v tak napad (prim. podrobneje *Grafenauer B.*, ČZN 34, 1939, str. 154—5). V salzburški nadškofiji so praznovali dan sv. Marjete 12. julija (*Grotefend*, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* 1, str. 118; 2, str. 162) in Maribor je bil Salzburgu neposredno podrejen. Tako pridemo do v tekstu navedenih datumov.

- ¹²⁴ Opombi 82 in 87.
- ¹²⁵ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 96, je postavil ureditev teh vprašanj z izvolitvijo Herbersteina prezgodaj (v prvo polovico junija).
- ¹²⁶ Opombi 78 in 87.
- ¹²⁷ Marino Sanuto, I Diarii 20, kol. 384.
- ¹²⁸ Opomba 78.
- ¹²⁹ Spalatin, ed. Menck., str. 590; Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, stran 19.
- ¹³⁰ Opomba 87.
- ¹³¹ Opomba 87.
- ¹³² Opomba 87.
- ¹³³ 25. junija je pisal Filipov tajnik, da sta se združili Koroška in Štajerska in Kranjske pri tem ne omenja (op. 87), 29. junija pa ga je imenoval Turjaški že »veldthauptmann« (Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 26). Za izvolitev pride torej v poštev čas nekako od 20. do 27. junija. Na noben način pa se to vprašanje ni uredilo pred 15. junijem, ko je na čelu štajerske vojske proti upornikom stal še Stubenberg.
- ¹³⁴ Poročilo S. Herbersteina: Zahn J., AÖG 39, 1868, str. 317.
- ¹³⁵ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 98; isti, BKStGQu 13, 1876, str. 27.
- ¹³⁶ Opomba 134.
- ¹³⁷ Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 27.
- ¹³⁸ O tej bitki nam poroča pet virov: Herberstein S., (op. 134); cesarjevo pismo Herbersteinu z dne 14. julija (Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 24); J. H. v. Dietrichstein (prav tam, str. 19); dostavek k celjski kroniki (Krones F., Die Freien von Saneck und ihre Chronik 2, str. 179) in nemška landsknehtovska pesem (LMS 1877, str. 200—201).
- ¹³⁹ Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 24.
- ¹⁴⁰ Krones F., BKStGQu 6, 1869, str. 88—90.
- ¹⁴¹ Krones F., n. n. m., str. 90.
- ¹⁴² Opomba 87.
- ¹⁴³ Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 26.
- ¹⁴⁴ Mayer F. M., n. n. m., str. 25.
- ¹⁴⁵ Opombe 58, 77, 78.
- ¹⁴⁶ Opombe 131, 140, 87.
- ¹⁴⁷ Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 26—8.
- ¹⁴⁸ Opomba 143.
- ¹⁴⁹ Opomba 119.
- ¹⁵⁰ Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 27—8.
- ¹⁵¹ Mayer F. M., n. n. m., str. 31—2.
- ¹⁵² Opomba 140.
- ¹⁵³ Opomba 40.
- ¹⁵⁴ Opomba 120.
- ¹⁵⁵ Opomba 78.
- ¹⁵⁶ Valvasor XI, str. 44, XV, str. 406.
- ¹⁵⁷ Opomba 134.
- ¹⁵⁸ Opomba 3.
- ¹⁵⁹ Listina z dne 6. avg. 1515, izdana od Gašperja Lamberga; ODAS, listine.
- ¹⁶⁰ Dimütz A., n. d., str. 27; Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 101.

- ¹⁶¹ Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 25.
- ¹⁶² Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 102—6.
- ¹⁶³ Zlasti A. Aškerc, Boj pri Brežicah (gl. zdaj Zbrano delo I, 1946, v red. M. Boršnikove), str. 131—2, 362—3); tudi Pahor J., Matija Gorjan, 1940, str. 393—400.
- ¹⁶⁴ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 101, in BKStGQu 13, 1876, str. 9; Pirchegger H., n. d., str. 329, op. 376; Grafenauer B., ČZN 34, 1939, str. 145—62; Boj za staro pravdo, 1944, str. 90—2 in 149.
- ¹⁶⁵ Aškerc A., Dve narodni znamenitosti v gradu Jelševskem pri Celju, LZ 8, 1888, str. 703; gl. sedaj tudi reprodukcijo pri Boršnik-Škerlak M., Aškerc, Življenje in delo, 1939, pri str. 224.
- ¹⁶⁶ V času upora Hohenwarti, od 1666 Gaisrucki, v 19. stoletju Nagy, Novak, Artens: Seidl G., Šmarska dolina leta 1838 (1938), str. 14; Aškercu je to povedal Artens, po rodu iz Češkega.
- ¹⁶⁷ Krones F., Ergebnis einer archivalischen Reise nach Linz, BKStGQu 31, 1901, str. 160.
- ¹⁶⁸ Seidl J. G., n. d., str. 12, 14.
- ¹⁶⁹ Gl. reprodukcijo v Teuffenbach A., Österreichs Hort I, 1910, str. 182 (slika na tapeti v cesarskem gradu na Dunaju).
- ¹⁷⁰ Strmšek P., ČZN 14, 1918, str. 101; Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 10.
- ¹⁷¹ Prim. o teh virih Grafenauer B., Boj za staro pravdo, 1944, str. 8—14.
- ¹⁷² Stülz J., Bericht des Landeshauptmanns Sigmund von Dittrichstein an den Erzherzog Ferdinand über den Überfall zu Schlading am 3. Juli 1525, AÖG 17, 1857, str. 146.
- ¹⁷³ Pirchegger H., n. d., str. 329 (op. 376); Stülz J., n. n. m., str. 131—48.
- ¹⁷⁴ Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 18—9.
- ¹⁷⁵ Mayer F. M., n. n. m., str. 28—9.
- ¹⁷⁶ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 126—34.
- ¹⁷⁷ Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 29.
- ¹⁷⁸ Mayer F. M., n. n. m., str. 29—32.
- ¹⁷⁹ Opomba 164.
- ¹⁸⁰ Gl. opombo 102.
- ¹⁸¹ Pirchegger H., n. d., str. 362.
- ¹⁸² Opomba 108.
- ¹⁸³ Rački F., Starine 7, 1875, str. 25, št. 180—1.
- ¹⁸⁴ Opombi 177 in 178.
- ¹⁸⁵ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 109—10.
- ¹⁸⁶ Opombe 78, 87, 127.
- ¹⁸⁷ Krones F., Die Freien von Saneck und ihre Chronik, 2, 1883, stran 179.
- ¹⁸⁸ Opomba 78.
- ¹⁸⁹ Valvasor IX., str. 44.
- ¹⁹⁰ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 128.
- ¹⁹¹ Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 10.
- ¹⁹² Opomba 139.
- ¹⁹³ Op. 82, 176; Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 102 (op. 1).

- ¹⁹⁴ Mayer F. M., n. n. m., str. 102—6.
- ¹⁹⁵ Opomba 176.
- ¹⁹⁶ Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 11—2; gl. op. 159.
- ¹⁹⁷ Widmer G., Urkundliche Beiträge, str. 93.
- ¹⁹⁸ Widmer G., n. d., str. 172.
- ¹⁹⁹ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 108.
- ²⁰⁰ Opomba 196.
- ²⁰¹ Opomba 3.
- ²⁰² Žontar J., Zgodovina mesta Kranja, str. 159; Caesar, 666; Mayer F. M., BKStGQu 13, 1876, str. 10; Strmšek P., ČZN 14, 1918, str. 101.
- ²⁰³ Vicedomski urbar iz leta 1527, ODAS, vic. arh. I 64 a; Levec V., Schloß und Herrschaft Flödnig in Oberkrain, MMK 9, 1896, str. 128; Kidrič F., ČJKZ 2, 1920, str. 261.
- ²⁰⁴ Mayer F. M., AÖG, 1883, str. 103; Kidrič F., n. n. m.
- ²⁰⁵ Kidrič F., n. n. m.
- ²⁰⁶ Napačna je v literaturi često ponavljana Valvasorjeva trditev (XV., str. 406), da so morali kmetje po tem uporju stalno plačevati po en goldinar vse do Valvasorjevih časov. Trditev sloni na napačnem razumevanju stanovskega odgovora z dne 24. avgusta 1515.
- ²⁰⁷ Opomba 82.
- ²⁰⁸ Bekštajnski urbar iz leta 1531, ODAS. Da omogočim primerjavo s Kranjsko, naj pripomnim, da je bil okr. leta 1500 prisilni kurz krajcarja 1,5 pfeniga, njegova stvarna vrednost pa nekaj nad tri pfenige (tako se je plačeval tudi pri nas po zemljiških gospodstvih): Grund A., Die Veränderungen in der Topographie im Wiener Walde und Wiener Becken, str. 232.
- ²⁰⁹ Mayer F. M., AÖG 65, 1883, str. 108.
- ²¹⁰ Opomba 40.
- ²¹¹ Mayer F. M., n. n. m., str. 108—9.
- ²¹² Dimitz A., n. d., str. 27—9; Mayer F. M., n. n. m., str. 110—2, 134—6.
- ²¹³ Mayer F. M., n. n. m., str. 109—10.
- ²¹⁴ Opomba 211.
- ²¹⁵ Fresacher W., Der Bauer in Kärnten II, 1952, str. 159—61 in 47—8.
- ²¹⁶ Žontar J., Zgodovina mesta Kranja, str. 159; ODAS, vic. arh. I 57.
- ²¹⁷ ODAS, vic. arh. I 67.
- ²¹⁸ Opomba 116.
- ²¹⁹ Kos M., Urbarji salzburske nadškofije, str. 45—6.
- ²²⁰ Gruden J., Slovenski župani v preteklosti, str. 43—4; Kelemina J., GMS 16, 1935, str. 35, 54; Vilfan S., Pravna zgodovina Slovencev, 1961, str. 217—220; devinski urbar iz leta 1524, ODAS, vic. arh. I 65; urbar za Senožeče iz leta 1524, prav tam I 64.
- ²²¹ Kaspret A., ČZN 4, 1907, str. 220—2; Kelemina J., GMS 16, 1935, str. 34—60; Dolenc M., Gorske bukve, str. 18—38.
- ²²² Megiser, str. 1338; Khull F., Archiv für vaterl. Gesch. u. Topogr. 18, 1897, str. 76—9.
- ²²³ Gl. Grafenauer B., Zgodovina slovenskega naroda IV, 1960, str. 7—42.

²²⁴ N. pr. Mayer F. M., AÖG LXV, 1883; Pirchegger H., Die innerösterreichischen Bauernkriege (1924), Ausgewählte Aufsätze, 1950, str. 119—42; Franz G., Der deutsche Bauernkrieg, 1943², str. 39; vendar se tudi v teh delih priznava, da je upor zajel predvsem slovensko ozemlje.

²²⁵ Megiser, str. 1336; Valvasor, XV, str. 406; Fugger-Birken, str. 1335; Luschin A., Die Zerreißung der Steiermark, 1921, str. 44—5, uporablja upor celo za poskus določitve slovenske narodnostne meje v dobi upora.

²²⁶ Mensi F., Geschichte der direkten Steuern in Steiermark bis zum Regierungsantritt Maria Theresias I, 1910, str. 57—153.

²²⁷ ODAS, vic. arh. I. 65, I 68.

²²⁸ Kos M., Urbarji Slovenskega Primorja II, 1954, str. 60—1, 152—95.

²²⁹ Melik V., Naša sodobnost IX, 1961, str. 1153 sl. (v oceni tretjega in četrtega zvezka moje Zgodovine slovenskega naroda); k temu še: Grafenauer B., Nekaj popravkov, prav tam, X, 1962, str. 166—168; Melik V., Še enkrat o Grafenauerjevi Zgodovini slovenskega naroda, prav tam, str. 472—476; Grafenauer B., Replika, prav tam, str. 572—574.

²³⁰ Vilfan S., Od vinskega hrama do bajte, Slovenski etnograf V, 1952, str. 110 (op. 13), in Pravna zgodovina Slovencev, str. 64.

²³¹ Ziherl B., Sodobnost 7, 1939, str. 311.

IV. POLOŽAJ PO UPORU IN KMEČKA GIBANJA SREDI 16. STOLETJA

¹ Kos M., Urbarji salzburške nadškofije, str. 46.

² ODAS, dež. stan. arh., Landesverteidigung.

³ Huber A., Geschichte Österreichs 3, 1888, str. 405—10.

⁴ Jug S., GMS 24, 1943, str. 40—3.

⁵ LHV Krains, str. 118—43.

⁶ Dimitz A., Geschichte Krains 2, 1875, str. 43—4, 69, 71, 101.

⁷ Franz G., n. d., I. izd., str. 70 (op. 2).

⁸ ODAS, dež. stan. arh., Landesverteidigung: Innspruckhische Handlung I—II; LHV Krains, str. 162—73; Dimitz A., n. d., str. 45—6, 62—4; o vsem sestanku gl. Zeibig H. J., Der Ausschuss-Landtag der gesammten österreichischen Erblande zu Innsbruck 1518, AÖG 13, 1854, str. 203—366, in Nagl A., Der Innsbrucker Generallandtag vom Jahre 1518, Jahrbuch der Landeskunde von Niederösterreich. N. F. 17/18, 1918/19, str. 12—35.

⁹ Dimitz A., n. d., str. 54, 104.

¹⁰ ODAS, viced. arhiv I 67.

¹¹ Gl. opombo 7.

¹² ODAS, viced. arh., I 57.

¹³ Franz G., n. d.; Smirin M. M., Narodna reformačija Tomasa Myncera, 1947; prim. tudi spor o značaju upora med Čajkovskaja O. G., Vopros o karaktere reformačii i krestjanskoj vojni v Germanii v sovjetskoj istoriografii poslednih let, Voprosy istorii 1956, št. 12, str. 129—43, in Smirinom, O karaktere ekonomičeskogo podjema i revoljucionnogo dvizenija v Germanii v epohu reformačii, prav tam 1957, št. 6, str. 84—101; gl. tudi Léonard E. G., Historie générale du protestantisme I, 1961,

str. 93—7 in 339—40. Posebej za dogodke v notranjeavstrijskih deželah *Franz G.*, n. d., str. 269—87; *Pirchegger H.*, Geschichte Steiermarks II, str. 353—64; *Braumüller H.*, Der Bauernaufstand von 1525/26 in Kärnten, Carinthia I 116, 1926.

¹⁴ *Gl. Smirin M. M.*, n. d., str. 199—254 in 349—407, ter *Léonard E. G.*, n. d., tudi str. 71—5 in 178—85 o prvem razdobju tega gibanja.

¹⁵ *Gl. starejše pritožbe pri Klein H.*, Quellenbeiträge zur Geschichte der Salzburger Bauernunruhen im 15. Jahrhundert, Mitteilungen der Gesellsch. für Salzburger Landeskunde 93, 1953, str. 35—59 (sep.).

¹⁶ *Dimitz A.*, n. d., str. 109.

¹⁷ ODAS, dež. stan. arh., Landesverteidigung; *Dimitz A.*, n. d., str. 110—11.

¹⁸ ODAS, dež. stan. arh., fasc. 207/1; *Dimitz A.*, n. n. m.

¹⁹ *Valvasor*, IX., str. 44; XV., str. 475; *Oberleitner K.*, Regesten zur Geschichte des Bauernkrieges in Steiermark, Notizenblatt WrAkW 9, 1859, str. 69; *Žontar J.*, Zgodovina mesta Kranja, str. 159.

²⁰ ODAS, dež. stan. arh., Rebellion in Schladming und Untersteiermark.

²¹ ODAS, dež. stran arh., Landesverteidigung, fasc. 86 (7).

²² O možnih izhodiščih gl. op. 13 in 14, za naš razvoj pa *Gestrin F.*, Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija, Drugi Trubarjev zbornik, 1952, str. 39—40, in *Grafenauer B.*, v oceni te knjige, ZČ 8, 1954, str. 279—81.

²³ *Gestrin F.*, n. d., str. 40—2 in 36—7, ter v Zgodovini narodov Jugoslavije II, 1959, str. 314—15 in 327—8, ter *Grafenauer B.*, ZČ 8, 1954, str. 279—81, in Zgodovina slovenskega naroda 3, 1956, str. 163—64.

²⁴ *Rutar S.*, Zgodovina Tolminskega, 1882, str. 92—3, 98—100, 112—3.

²⁵ *Rutar S.*, n. d., str. 92—3, 98, 112.

²⁶ *Caldini P.*, Gli stati provinciali Goriziani, Memorie storiche Forogioliesi 26, 1930, str. 79—83.

²⁷ *Bidermann H. I.*, Steiermarks Beziehungen zum kroatisch-slavon. Königreich im XVI. und XVII. Jahrhunderte, MHVSt 39, 1891, str. 4—48; *Loserth J.*, Innerösterreich und die militärischen Masnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert, Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark XI/1, 1934, str. 11—45.

²⁸ *Mensi F.*, Geschichte der direkten Steuern in Steiermark I, 1910, str. 57—68.

²⁹ *Loserth J.*, Steiermark und die Anfänge der österreichischen Gesamtstaatsidee, ZHVSt 10, 1912, str. 1—26.

³⁰ *Mensi F.*, n. d., str. 68—95; *Loserth J.-Mensi F.*, Die Prager Ländertagung vom 1541/2, AÖG 103, 1913.

³¹ *Loserth J.*, Das Kirchengut in Steiermark im 16. und 17. Jahrhundert, Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark VIII/3, 1912, str. 66; *Mensi F.*, n. d., str. 278, 63, 99—116.

³² *Mensi F.*, n. d., str. 481—6.

³³ *Mensi F.*, n. d., str. 350—1; *Lopašić R.*, Karlovac, 1879, str. 23—27.

³⁴ *Mensi F.*, n. d., str. 328—39; *Jug S.*, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku, ZČ 9, 1955, str. 27—8, 33, 44, 51.

³⁵ Kos F., Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja, 1894, str. 2.

³⁶ Gl. op. 142 k I. delu ter *Blaznik P.*, Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Sorškem polju, Razprave SAZU, razr. za zgodov. in družb. vede II, 1953, str. 141—239.

³⁷ O hitrem razvoju kajžarstva v 16. stoletju gl. *Vilfan S.*, ZČ 8, 1954, str. 270—1, in *Grafenauer B.*, Zgodovina slov. naroda 3, str. 127—8, o razdelitvi, ki kaže na neagrarno zaposlenost Zgodovina itd. 4, str. 92. O poskusu odprave svobodnikov: *Polec J.*, Svobodniki na Kranjskem, GMS 17, 1936, str. 41.

³⁸ *Neumann W.*, Wirklichkeit und Idee des »Windischen« Erzherzogtums Kärnten, Südostdeutsches Archiv 3, 1961, str. 148, opomba 14.

³⁹ Prav tam, str. 168, po *Klein H.*, Der Saumhandel über die Tauern, Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 1950, str. 54—63, in po koroških arhivalijah.

⁴⁰ *Žontar J.*, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine, ZČ 10—11, 1956/57, str. 71—2.

⁴¹ *Žontar J.*, n. n. m., str. 72—107.

⁴² *Žontar J.*, n. n. m., str. 84 (meščanska izjava), 108 (plemiška izjava), gl. tudi op. 214 k I. delu.

⁴³ *Žontar J.*, n. n. m., str. 82—106.

⁴⁴ *Žontar J.*, n. n. m., str. 108.

⁴⁵ *Žontar J.*, n. n. m., str. 109—14.

⁴⁶ *Dimitz A.*, n. d., 3, str. 228—9.

⁴⁷ *Dimitz A.*, n. d., 2, str. 291—4.

⁴⁸ Na to povezavo je opozoril prvi *Polec J.*, Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, ZZR 13, 1936/37, str. 147.

⁴⁹ *Kaspret A.*, Die Instruktion Erzhh. Karl II. für die lf. Reformierungs-Kommissäre in Steiermark a. d. J. 1572, JB d. ersten Staatsgymn. i. Graz 1903.

⁵⁰ *Fresacher W.*, Der Bauer in Kärnten III, 1955, str. 169—86; *Posch F.*, Die Verkaufrechungen auf den landesfürstlichen Pfandherrschaften Kärntens im 16. Jahrhundert, Carinthia I 147, 1957, str. 465—87.

⁵¹ *Polec J.*, ZZR 13, 1936/37, str. 146.

⁵² *Jug S.*, Slovenski »Zapovedni list« iz leta 1570, GMS 23, 1942, str. 77.

⁵³ *Žontar J.*, Zgodovina mesta Kranja, str. 159—60.

⁵⁴ *Grafenauer B.*, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantan-
skih Slovencev, 1952, str. 349—51, in tam navedena literatura.

⁵⁵ *Jug S.*, Slovenski »Zapovedni list« iz leta 1570 in novi vinski davek, GMS 23, 1942, str. 74—84, in *Verbič M.*, Slovenski zapovedni list iz leta 1570 — prevod iz nemškega izvirnika, Drugi Trubarjev zbornik, 1952, str. 179—80.

⁵⁶ *Mensi F.*, n. d., str. 238—46 (tudi z opisom drugih zlorab zemljiških gospodov!).

⁵⁷ *Levec V.*, MMK 9, 1896, str. 137—8.

- ⁵⁸ *Vilfan S.*, Pravna zgodovina, str. 351 (o Pegiusu).
⁵⁹ Gl. op. 57.
⁶⁰ *Mell A.*, Beiträge zur Geschichte des Unterthanenwesens in Steiermark I, Die Robot, MHVSt 40, 1892, str. 145, 157, 178.
⁶¹ Prim. spodaj, str. 212, primer Tahijevega postopanja na Štatenbergul
⁶² *Mell A.*, MHVSt 40, 1892, str. 157.
⁶³ *Žontar J.*, ZČ 10—11, 1956/57, str. 41—108, kot značilna točka meščanskih pritožb proti trgovanju plemstva.
⁶⁴ *Mell A.*, MHVSt 40, 1892, str. 189—91.
⁶⁵ *Mensi F.*, n. d., I, str. 330—3.

V. HRVATSKO-SLOVENSKI KMEČKI UPOR LETA 1572/73

¹ *Grafenauer B.*, Zgodovina slovenskega naroda III., 1956, str. 150—164; *Pirchegger H.*, Geschichte der Steiermark 1282—1740, 1931, str. 314—512.

² Objave virov: *Kukuljević-Sakcinski*, Događaji Medvedgrada, Arkiv za povjestnicu Jugoslavensku III, 1854, str. 119—24; *Dimitz A.*, Beiträge zur Geschichte der Bauernkriege und Aufstände, Blätter aus Krain 9, 1865, str. 83; *Krones F.*, Aktenmässige Beiträge zur Geschichte des windischen Bauernaufstandes vom Jahre 1573, BKStGQu 5, 1868, str. 1—34; *Rački F.*, Gradja za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune god. 1573, Starine VII, 1875, str. 164—322 (poslej samo *Rački*, str.); *isti*, Dopunak gradje za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune god. 1573 i nekoliko izprava o hrv. poturici Franji Filipoviću, Starine VIII, 1876, str. 243—52; *Fraknoi V.* Monumenta comitialia regni Hungariae IV, Monumenta Hungariae historica, 1876, str. 533, 546, 560, 581; *isti*, Monumenta comitialia regni Hungariae V, Monumenta Hungariae historica, 1877, str. 122, 132, 228, 237, 245, 356, 388, 444, 458; *Kos F.*, Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja, 1894, str. 93 (št. 139); *Mell A.*, Zum windischen Bauernaufstand des Jahres 1573, BKStGQu 26, 1894, str. 34—52; *Krones F.*, Ergebnisse einer archivalischen Reise nach Linz, prav tam 31, 1901, str. 156—7; *Klaić V.*, Tuzba Franje Taha protiv kmetova Susedgrada i Dolnje Stubice, VZA XI, 1908, str. 134—6; *Bojničić I.*, Preslušavanje svjedoka protiv susjedgradskom silniku Franji Tahiju god. 1567, prav tam XII, 1910, str. 16—47; *Šišić F.*, Hrvatski saborski spisi, III, MSHSM XXXIX, 1916, str. 123, 138, 165—6, 169, 175, 218—9, 249, 260—1, 263—4, 295, 323, 347, 352—3, 362, 370—1.

³ Prim. *Rački*, str. 215, 269, 279; *Kaspret A.*, ČZN 6, 1909, str. 89—90, 93—4 (stališče štajerskih deželnih stanov, ki so od Tahijevih sinov zahtevali celo, naj poravnajo stroške, povzročene s kmečkim uporom).

⁴ *Rački*, str. 254, 266, 295.

⁵ Posredno se to vidi že pri Valvasorju, *Rački*, str. 218.

⁶ To stališče označuje z neznatnimi variantami vsa zgodovinska dela do leta 1940; le redki zgodovinarji, predvsem oni, ki so preiskovali podlage za široki odmev upora v slovenskih deželah (npr. *Polec J.*, *Jug S.*),

so iskali tudi splošnejše vzroke upora. Izmed obravnav upora navajam v naslednjem le tiste, ki so prispevale — v svojem času — k njegovemu boljemu spoznanju ali vnesle v obravnavo vsaj pomembnejše nove momente, medtem ko je podan podrobnejši pregled tudi publicističnih obravnav, ki ne vsebujejo bistvenih novosti, v ZČ IX, 1955, str. 170—3, ali v spodaj navedeni Bromlejevi knjigi, str. 5—28. O uporu gl.: *Kukuljević-Sakcinski*, n. n. m., str. 60—71, ter *Susedgrad*, v Njeke gradine i gradovi u kraljevini Hrvatskoj I, 1869; *Radics P.*, Herbard VIII. v. Auersperg, 1862, str. 290—315; *Parapat J.*, O kmečkih puntih sploh in o uporu leta 1573 posebej, LMS 1869, str. 97—110; *Dimitz A.*, Geschichte Krains 3, 1875, str. 30—6; *Horvat R.*, Seljačka buna godine 1573, 1879; *Kaspret A.*, Tiranstvo graščaka Tahija in njegovega sina Gabrijela, ČZN 6, 1909, str. 70—108, in Oplenitev kunšperških in podsredskih podložnikov leta 1573, ČZN 8, 1911, str. 21—32 (oboje podaja vsebino doslej še neobjavljenega arhivskega gradiva); *Klaić V.*, Povjest Hrvata 5 (III/1), 1911, str. 282—301, ter 6 (III/2), 1921, str. 48—56 (z uporabo delno še do danes neobjavljenega arhivalnega gradiva); *Hartinger J.*, Hrvatsko-slovenska seljačka buna god. 1573, 1911; *Šišić F.*, Seljačka buna god. 1573, Jugoslav. njiva 1923, I, str. 89 sl., in Dva hrvatska buntovnika (Matija Gubec i Eugen Kvaternik), I, Hrvatska seljačka buna god. 1573, Brastvo XVIII, 1923, str. 3—35; *Popelka F.*, Táhy Franz, Schloszherr auf Statzenberg, v *Hausmann*, Südsteiermark, 1925, str. 102—15; *Durman M.*, Hrvatska seljačka buna 1573, 1936; *Polec J.*, Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, ZZR XIII, 1937, str. 144—52; *Poljanec A.*, (*Ziherl B.*), Smotri francoske revolucije v bojih slovenskih kmetov, Sodobnost VII, 1939, str. 302—12; *Grafenauer B.*, Potek vseslovenskega kmečkega upora leta 1515 na Spodnjem Štajerskem, Dodatek, ČZN 34, 1939, str. 160—1; *Jug S.*, Slovenski zapovedni list iz leta 1570 in novi vinski davek, GMS XXIII, 1942, str. 74—84 (prim. k temu *Verbič M.*, Slov. zapovedni list iz leta 1570 — prevod iz nemškega izvirnika, Drugi Trubarjev zbornik, 1952, str. 179—80); *Grafenauer B.*, Boj za staro pravdo, 1944, str. 118—21; *Bičanić R.*, Začeci kapitalističkih odnosa u hrvatsko-slovenskoj seljačkoj buni god. 1573, Ekonomska revija II, 1951, str. 411—21, in v Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici. Mala historijska knjižnica, br. 6, 1952, str. 5—21; *Bromlej Ju. V.*, Vosstanie horvatskih i slovenskih krest'jan 1573 g., Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija, Akademija nauk SSSR, XI, 1955, str. 154—216; *Grafenauer B.*, ocena Drugega Trubarjevega zbornika, ZČ VIII, 1954, str. 281—3 (analiza programa); Stara in nova vprašanja ob hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu 1573, ZČ IX., 1955, str. 170—88; Zgodovina slovenskega naroda III, 1956, str. 127—50; Zgodovina narodov Jugoslavije II, 1959, str. 382—92, 399—400 (viri), 405 (literatura); *Klaić N.*, Zgodovina narodov Jugoslavije II, 1959, str. 362—82 (o vzrokih upora v strukturnih spremembah gospodarstva na Hrvatskem); *Bromlej Ju. V.*, Krest'janskoe vosstanie 1573 goda v Horvatii, 1959; *Klaić N.*, O razvitku feudalne rente u Hrvatskoj i Slavoniji u XV. i XVI. stoljeću, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest 3, 1960, str. 1—23.

⁷ *Krones F.*, BKStGQu 5, str. 9.

⁸ *Rački*, str. 270.

⁹ Rački, str. 167 in 237 (o razmerju upornikov do Turkov), 211—2 (o izvolitvi Gubca za kralja ter predlog kazni za ta lažni zločin).

¹⁰ Rački, str. 212; gl. tudi str. 237.

¹¹ Rački, str. 215.

¹² Prim. Čulinović F., Seljačke bune u Hrvatskoj, 1951, str. 9—14, 16, 21—5, o položaju kmetov, ter 56—71 o poteku upora; Antoljak S., Bune pučana i seljaka u Hrvatskoj, 1956, str. 125—46; to stališče prevladuje tudi v Zgodovini narodov Jugoslavije II, gl. op. 6.

¹³ Bromlej Ju., n. d., str. 86—182 o splošnem razvoju agrarne ekonomike, 187—223 posebej o vzrokih upora; prav to je kritizirala predvsem Klaić N., O razvitku feudalne rente, ki je tu navezala na nekatera opozorila Bičanića R., Začeci kapitalističkih odnosa, ter začela s kritično analizo normativnih urbarskih podatkov.

¹⁴ Gl. spodaj podatke o različnih vzrokih ob krajevnih uporih; značilni primer različnega razvoja na dveh gospodstvih istega zemljiškega gospoda gl. pri Blaznik P., Kolonizacija in kmetsko podložništvo na Soškem polju, SAZU, razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave II, 1953, str. 222—235, ter Zemljiška gospodstva v območju freisinške dolenske posesti, Razprave IV/6, 1958, str. 74—90; številne podrobne podatke o spremembah dajatev ob menjavi gospodarja na kmetiji objavlja po arhivskem gradivu za Koroško Fresacher W., Der Bauer in Kärnten, II. Das Freistiftrecht, 1952, ter III. Das Kaufrecht, 1955.

¹⁵ To je obdelal zlasti Gestrin F., v še neobjavljeni doktorski tezi Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja (branjena 1960 na filozofski fakulteti v Ljubljani) ter povzel v referatu Gospodarske osnove razrednih bojov na Slovenskem konec 15. in v 16. stoletju na III. kongresu jugoslovanskih zgodovinarjev v Ljubljani, decembra 1961.

¹⁶ Mensi F., Geschichte der direkten Steuern in Steiermark bis zum Regierungsantritte Maria Theresias I, 1910, str. 482—3 (pregledna tabela davkov).

¹⁷ Jug S., GMS XIII, 1942, str. 75.

^{17a} Popelka F., Südsteiermark, 1925, str. 103—4, 106—7.

¹⁸ Herkov Z., Građa za finansijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske, I, 1956, str. 504—5 in 337; Mensi F., n. d., str. 118.

¹⁹ Klaić V., Povjest Hrvata 6/1, str. 38—46; Klaić N., Zgodovina narodov Jugoslavije II., str. 362—5.

²⁰ Popelka F., n. n. m., str. 102; Bojničić I., VZA XII, 1910, str. 20, 21, 23, 24, 26—8, 31, 35—6, 38—42.

²¹ Rački, str. 167.

²² Šišić F., MSHSM XXXIX, str. 397.

²³ Herkov Z., n. d., II, str. 541; Horvat R., Hrvatske carine god. 1539, VZA 12, 1910, str. 230—4; Šišić F., MSHSM XXXIII, str. 309, in XXXIX., str. 70—1.

²⁴ Žontar J., ZČ X—XI, 1956/57, str. 51.

²⁵ Bičanić R., Začeci kapitalističkih odnosa, str. 15—9; gl. tudi opombo 15.

²⁶ Šišić F., MSHSM XXXIX, str. 69—71 ter 171.

²⁷ *Klaić V.*, Povjest Hrvata 6/1, str. 45; pregled čet leta 1577: *Lopašić R.*, Spomenici hrvatske Krajine I, MSHSM XV, 1884, str. 33—40.

²⁸ *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 65 (ista obveznost velja tudi v naslednjih letih).

²⁹ *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 83—4.

³⁰ *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 93—4.

^{30a} *Jug S.*, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593), ZČ IX, 1955, str. 43—4.

^{30b} *Fraknoi V.*, Mon. comit. IV (1557—1563), str. 533, 546, 560, 581.

³¹ *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 171.

³² *Šišić F.*, MSHSM XLI, str. 223.

³³ *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 69—71, 397.

³⁴ *Klaić V.*, Povjest Hrvata 6/1, str. 95; *Šišić F.*, MSHSM XLI, str. 429.

³⁵ *Klaić V.*, n. d., 6/1, str. 48—51, ter Popis ratne daće u Slavoniji god. 1543, VZA IX, 1907, str. 83—94; *Herkov Z.*, n. d. I, str. 337.

³⁶ *Herkov Z.*, n. d., I, str. 337.

³⁷ *Urbarji: Lopašić R.*, Hrvatski urbari, MHJSM V, 1894, str. 20—128; *Tkalčić I.*, Urbar bivšega hrvatskoga pavlinskoga samostana u Strezi, VZA V, 1903, str. 201—19; analiza urbarskih podatkov: *Klaić N.*, O razvitku feudalne rente...

³⁸ *Rački*, str. 192; *Lopašić R.*, Oko Kupe i Korane, 1895, str. 9—22, ter MHJSM V, 1894, str. 199—297 (passim v opombah in uvodu k ozaljskemu urbarju); *Klaić V.*, Hrvatsko pleme Kreščić ili Kriščić, VDA I, 1925, str. 46—96; *Laszowski E.*, Povijest Turopolja I, 1910, str. 56—78; *Klaić N.* v Zgodovini narodov Jugoslavije II, str. 373—78.

³⁹ *Rački*, str. 192.

⁴⁰ *Bromlej Ju.*, n. d., str. 126—72; za Tahija *Bojničić I.*, VZA XII, 1910, str. 23, 31, 41.

⁴¹ *Bösendorfer J.*, Daće i prestacije u sredovječnoj Slavoniji, Strena Dolenciana-Krekiana-Kuseiana-Skerliana I, 1937, str. 149.

⁴² *Klaić N.*, O razvitku feudalne rente (gl. op. 6).

⁴³ *Žontar J.*, ZČ X—XI, 1956/57, str. 56—7 in 82 sl., ter Villach und der Südosten, v 900 Jahre Villach, 1960, str. 486—90.

⁴⁴ *Žontar J.*, ZČ X—XI, str. 32—115 passim.

⁴⁵ *Bičanić R.*, Začeci kapitalističkih odnosa, str. 15—8, in *Gestrin F.*, (gl. opombo 15).

⁴⁶ *Moačanin F.* v Zgodovini narodov Jugoslavije II, str. 350—4, 359—62.

⁴⁷ *Rački*, str. 167.

⁴⁸ *Jug S.*, GMS XXIV, 1943, str. 48—9; ZČ IX, 1955, str. 27—8, 42, 45, 46.

⁴⁹ *Moačanin F.* v Zgodovini narodov Jugoslavije II., str. 352—4; *Sučević B. P.*, Razvitak »vlaških prava« u Varaždinskom generalatu, HZ VI, 1953, str. 38—40.

⁵⁰ *Klaić V.*, Povjest Hrvata 6/1, str. 41—2.

⁵¹ *Šišić F.*, Brastvo XVIII, 1923, str. 17—8; genealogije različnih družin gl. v *Hovat R.*, Povijest Hrvatske I, 1924, str. 235 (Zrinski), 243 (Erdedi), 255 (Alapi).

⁵² *Kaspret A.*, ČZN VI., 1909, str. 70—75; za podatke o davku *Mensi F.*, n. d., I, str. 90 in 206—7.

⁵³ *Klaić V.*, Povjest Hrvata 5, str. 284—5; *Šišić F.*, Brastvo XVIII, 1923, str. 17.

⁵⁴ *Kaspret A.*, ČZN VI, 1909, str. 74—5; *Popelka F.*, Südsteiermark, str. 105.

⁵⁵ Genealogija: *Hartinger J.*, n. d., str. 81—102; *Šišić F.*, Brastvo XVIII, str. 12—7.

⁵⁶ Gl. še *Bojničić I.*, Kraljevske darovnice odnoseće se na Hrvatsku, VZA VIII, 1906, str. 104—6.

⁵⁷ *Klaić V.*, Povjest Hrvata 5, str. 285—6; *Hartinger J.*, n. d., str. 131—3.

⁵⁸ *Hartinger J.*, n. d., str. 105—8; *Šišić F.*, Brastvo XVIII, str. 18—19, in MSHSM XXXIX., str. 122—3.

⁵⁹ *Bojničić I.*, VZA XII, 1910, str. 16—20 in 45—7; o cerkvenih posestvih str. 23—4 in 32.

^{59a} *Fraknoi V.*, Mon. comit. V (1564—1572), str. 122—3, 132; *Bojničić I.*, VZA XII, 1910, str. 16—47.

⁶⁰ *Hartinger J.*, n. d., str. 110—1; *Klaić V.*, Povjest Hrvata 5, str. 288; *Fraknoi V.*, Monum. comit. V, str. 228, 237, 245.

⁶¹ *Tkalčić I.*, VZA V, 1903, str. 219.

⁶² *Lopašić R.*, MHJSM V, str. 88—9.

⁶³ *Rački*, str. 192; *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 175, 218.

⁶⁴ *Bojničić I.*, VZA XII, 1910, str. 16—47; *Rački*, str. 294—5; *Tkalčić I.*, O staroj zagrebačkoj trgovini, Rad JAZU 176, 1909, str. 193—196.

⁶⁵ *Rački*, str. 254, 266, 294—5, 299.

⁶⁶ *Bojničić I.*, VZA XII, 1910, str. 36 (o vinu); *Kaspret A.*, ČZN VI, 1909, str. 75—88; *Popelka F.*, v Südsteiermark, str. 104—10.

⁶⁷ *Rački*, str. 304; *Kaspret A.*, ČZN XII, 1099, str. 85.

⁶⁸ *Popelka F.*, n. n. m., str. 104—5, 107; *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 279 in 291.

^{68a} *Kaspret A.*, ČZN VI, 1912, str. 104.

⁶⁹ *Rački*, str. 202.

⁷⁰ *Rački*, str. 317.

⁷¹ *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 175.

⁷² *Rački*, str. 290.

⁷³ *Rački*, str. 290; *Klaić V.*, VZA XI, 1909, str. 134; *Kaspret A.*, ČZN XII, 1909, str. 74; *Kukuljević I.*, Arkiv III, 1854, str. 63—4.

⁷⁴ *Kukuljević I.*, Arkiv III, 1854, str. 64.

⁷⁵ *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 333.

⁷⁶ *Klaić V.*, VZA XI, 1909, str. 134.

⁷⁷ *Bromlej Ju.*, Učjenje zapiski Instituta slavjanovedenija XI, 1955, str. 169; prim. *Grafenauer B.*, ZČ IX, 1955, str. 179.

⁷⁸ *Kaspret A.*, ČZN VI, 1909, str. 75; *Popelka F.*, n. n. m., str. 114.

⁷⁹ *Rački*, str. 191—2.

⁸⁰ *Fraknoi V.*, Monum. comit. V, str. 356, 388.

⁸¹ *Klaić V.*, VZA XI, 1909, str. 135.

⁸² O začetku gl. *Rački*, str. 251, 255, 283; *Klaić V.*, VZA XI, 1909, str. 134—5; o bratstvu gl. *Rački*, str. 171, 176, 257, 258 (najvažnejše mesto!) in 273.

⁸³ *Bromlej Ju.*, v knjigi str. 239.

⁸⁴ *Bromlej Ju.*, Učenje zapiski XI, str. 185; v knjigi podobno str. 238, 261.

⁸⁵ *Klaić V.*, VZA XI, 1909, str. 134—5; *Fraknoi V.*, Monum. comit. V, str. 289.

⁸⁶ *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 347; *Rački*, str. 216 (*Isthvanfi*).

⁸⁷ *Klaić V.*, VZA XI, 1909, str. 135—6.

⁸⁸ *Rački*, str. 255, 269, 290; vsekakor gre tudi ob tej priložnosti za akcijo, ki je povezana z Gregorijancem (gl. *Šišić*, Brastvo XVIII, str. 22—3, kjer je to močno poudarjeno), vendar je skoraj izključeno, da bi Bistrić v tem času ne bil Tahijev podložnik, kakor meni *Bromlej Ju.* (str. 203); v tem primeru ne bi mogel biti na tako vidnem mestu v akciji proti *Tahiju* in v poslanstvih, ki so prosila v imenu *Tahijevih podložnikov* za spremembo zemljiškega gospoda; njegova podložnost Gregorijancu je pač rezultat razdelitve gospodstva Susedgrad januarja 1573; *Bromlej* je tudi napak datiral odhod poslanstva na Dunaj v marec ali začetek aprila 1572; po navedenih mestih v virih se jasno vidi, da je bila šele okrog Jurjevega sestavljena pritožba, ki jo je poslanstvo neslo na Dunaj ter da je tedaj šele odšlo na Dunaj, ne pa tja že prispelo.

⁸⁹ *Rački*, str. 294—5 in 278; *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 353 (o nalogi komisije); *Fraknoi V.*, Monum. comit. V, str. 445 (o Tahijevi obveznici).

⁹⁰ *Klaić V.*, VZA XI, 1909, str. 134—6; o sodelovanju Heningovcev gl. *Rački*, str. 304.

⁹¹ *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 353; *Drašković* v svojem opisu dogodkov neposredno potrjuje domnevo o pomenu kraljevega posega, ki je zaprl možnosti fevdalne akcije: Sed quia M. V. S. totum hoc negotium in suas suscepit manus, perque suos egit commissarios, me his intricare invita M. V. S. non decuit (*Rački*, str. 236).

⁹² *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 444—5, 458.

⁹³ O drugem poslanstvu *Rački*, str. 254, o tretjem *Rački*, str. 304 in 248.

⁹⁴ O saboru *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 361—2; o komisiji str. 359—60; o navodilu komisiji *Rački*, str. 278.

⁹⁵ *Rački*, str. 166—167 (*Drašković* ob pisanju tega pisma l. II. še ni vedel, da je upor že prekoračil meje Tahijevih gospodstev!), 236—7, 278.

⁹⁶ *Rački*, str. 274.

⁹⁷ *Bičanić R.*, Začeci kapitalističkih odnosa, str. 18—9; *Grafenauer B.*, ZČ IX, 1955, str. 176; *Lexer M.*, Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch, 1943, str. 280.

⁹⁸ Prim. *Drašković*evi pismi l. in 15. II., *Rački*, str. 167 in 237.

⁹⁹ *Bromlej Ju.*, str. 246—9; prevod gl. *Klaić V.*, Povjest Hrvata 5, str. 294, ali *Šidak J.*, Historijska čitanka za hrvatsku povijest, 1952, str. 119.

¹⁰⁰ *Schmeller J. A.*, Bayrisches Wörterbuch III, 1836, str. 628; za avstrijsko terminologijo prim. *Fellner-Kretschmayer*, Die österreichische

Zentralverwaltung I—VI, 1907—1933. O kmečki nameri, da se po zmagi podvržejo pod neposredno cesarsko oblast, se ob zasliševanjih večkrat govori, prim. n. pr. *Rački*, str. 291.

¹⁰¹ *Krones F.*, BKStGQu 5, str. 18; *Rački*, str. 185—6.

¹⁰² *Rački*, str. 255.

¹⁰³ *Rački*, str. 253 (Turčić iz Jastrebarskega — o cesarski pravici); 252 (Bartolić, o cestah); 266 (Bistrić, o dacarjih); 268 (Svrac, o pristojbinah).

¹⁰⁴ *Rački*, str. 171, 176, 182.

¹⁰⁵ *Rački*, str. 263—4, 274.

¹⁰⁶ *Rački*, str. 186.

¹⁰⁷ *Rački*, str. 303 in 291 (iz povezave se vidi čas odhoda: gl. *Grafenauer B.*, ZČ IX, 1955. str. 183),

¹⁰⁸ *Bromlej Ju.*, n. d., str. 242—50.

¹⁰⁹ *Bromlej Ju.*, n. d., str. 245; Istvánfijev in Valvasorjev tekst gl. pri *Račkem*, str. 218 in 219; *Ratkay J.*, Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, Viennae 1652, str. 148 (o kako-
vosti tega spisa gl. *Šišić F.*, Hrvatska historiografija od XVI. do XX. sto-
ljeća, JIČ I, 1935, str. 27—9).

¹¹⁰ *Rački*, str. 212 in 213, 236—7; o vprašanju zasliševanja upornikov str. 282 (3. III.) ter 284—5 (15. III.); Maksimilijan je odgovarjal n. pr. na Draškovićevo pismo z dne 9. III. šle 28. III. (str. 285—286), tako da je povsem izključeno, da bi Drašković dobil med 11. in 15. II. že odgovor z Dunaja; Thurnovo pismo str. 244—5.

¹¹¹ *Rački*, str. 288 (vprašanja za Gregorića), 298 (vprašanja za Gušetića), 291 (odgovori Gregorića), 300 (odgovori Gušetića).

¹¹² *Rački*, str. 251—4 in 266 (o Gregoriću kot najvišjem uporniku), 268 (o kolegialnem vodstvu treh), 181 (o cesarskem pismu); *Bromlej Ju.*, n. d., str. 248 (o »caru«).

¹¹³ *Bromlej Ju.*, n. d., str. 256; o posadki na Gradecu gl. *Bidermann H. I.*, Steiermarks Beziehungen zum kroatisch-slavonischen Königreich im XVI. und XVII. Jhdt., MHVSt XXXIX, 1891, str. 77 in 81.

¹¹⁴ *Rački*, str. 209.

¹¹⁵ *Bromlej Ju.*, n. d., str. 252.

¹¹⁶ *Rački*, str. 216 (Istvánfi), 265, 268, 293, 212, 295; o imenu »beg« gl. *Klaić V.*, Povjest Hrvata 5, str. 291, in *Šišić F.*, Brastvo XVIII, str. 29; o naslovu »špan« gl. *Kukuljević I.*, Arkiv III, 1854, str. 66.

¹¹⁷ *Rački*, str. 289—90, 264; o trgovanju in bogastvu *Bičanić R.*, n. d., str. 12—3 (o nejasni formulaciji vira *Grafenauer B.*, ZČ IX, 1955, str. 176; vendar sporočilo zato še ni »hipotetično«, kakor ga označuje *Bromlej Ju.*, n. d., str. 227); *Bromlej* (str. 226) postavlja prvo ujetništvo napak v leto 1546 — Turki so bili tedaj sicer na Kranjskem, a niso prišli na Šentjernejsko polje, ki so ga obiskali res le leta 1545 (Jug S., ZČ IX, 1955, str. 35—6).

¹¹⁸ *Bičanić R.*, n. d., str. 13; *Rački*, str. 267, 289, 252, 302.

¹¹⁹ *Rački*, str. 299, 254, 208; *Kaspert A.*, ČZN VI, 1909, str. 78—9; *Popelka F.*, v Südsteiermark, str. 106, 109.

¹²⁰ *Rački*, str. 255; za drugo gl. podatke v 4. oddelku o poteku upora.

¹²¹ *Bojničič I.*, VZA XII, 1910, str. 21.

- ^{121a} *Rački*, str. 302, 297; 268, 273; *Starine VIII*, str. 249; *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 353, 401.
- ¹²² *Klaić V.*, VZA XI, 1909, str. 135—6; *Rački*, str. 269, 302; tudi pri župniku iz »Partäbitsch« (str. 290) gre pač za župnika iz Brdovca in ne za kakega drugega duhovnika, kakor misli *Bromlej Ju.*, n. d., str. 230. *Šidak J.*, Historijska čitanka, 1952, str. 120.
- ¹²³ *Rački*, str. 292, 297, 304; 309—11, 314.
- ^{123a} *Rački*, str. 296.
- ¹²⁴ *Rački*, str. 180 (o upornikih okrog Okića), 253—4 (Jurij Franič iz Jastrebarskega je bil pri Uskokih prijet kot ogleduh); 226—7, 264, 286, 300 in 305; po enem izmed poročil je pisal pismo Drmačić.
- ¹²⁵ *Bidermann H. I.*, Zur Ansiedlungs- und Verwaltungsgeschichte der Krainer Uskokken im XVI. Jhdt., Archiv f. Heimatkunde I, 1882, str. 129—54.
- ¹²⁶ *Moačanin F.* v Zgodovini narodov Jugoslavije II, str. 353—4.
- ¹²⁷ *Bidermann H. I.*, Zur Geschichte der Uskokken in Krain, Archiv f. Heimatkunde II, 1884, str. 174—207, posebej 194—7.
- ¹²⁸ *Rački*, str. 236.
- ¹²⁹ *Rački*, str. 268, 290.
- ¹³⁰ *Rački*, str. 290—1, 264—5; posamezni so omenjeni tudi drugje.
- ¹³¹ *Rački*, str. 264—5.
- ¹³² Tako trdi celo Gregorič, gl. *Rački*, str. 290.
- ¹³³ Gl. op. 175, 176 in 177.
- ¹³⁴ *Rački*, str. 259 (Bizeljsko), 170—1 in 260—2 (Brežice), 255—7 (Radeče), 258 (Podsreda), 203—4 (Planina).
- ¹³⁵ *Rački*, str. 257; *Kaspert A.*, ČZN VI, 1909, str. 88 (op. 3).
- ¹³⁶ *Rački*, str. 276.
- ¹³⁷ *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 353.
- ¹³⁸ *Kaspert A.*, ČZN VI, 1909, str. 86—8, 103; *Popelka F.*, n. n. m., str. 110; Gabriel Tahi je leta 1578 sam trdil, da so uporniki vzeli grad že leta 1572 (*Kaspert A.*, n. n. m., str. 100).
- ¹³⁹ *Rački*, str. 169, 287, 302, 304—5; *Bromlej Ju.* (str. 221) gre pa vsekakor veliko predaleč, ko po teh sporočilih sklepa, da se je »masovni upor začel na Cesargradu«, kar je povsem v nasprotju z vlogo Tahijevih podložnikov v uporah kot celoti.
- ¹⁴⁰ *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 364.
- ¹⁴¹ *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 369—71; *Rački*, str. 278—9.
- ¹⁴² *Rački*, str. 166—7, 237.
- ¹⁴³ *Rački*, str. 278.
- ¹⁴⁴ *Rački*, str. 166; gotovo se je skladalo plemstvo z Draškovićem tudi v drugi sodbi, namreč »quod de hac rusticorum ... seditione... per commissariorum placidam tractationem apud rusticos nihil effici posse« (str. 236).
- ¹⁴⁵ *Rački*, str. 278; *Bromlej Ju.*, n. d., str. 208—22, zlasti 209—11 ter 213.
- ¹⁴⁶ *Rački*, str. 246; *Hartinger J.*, n. d., str. 131; *Kukuljevič I.*, Susedgrad, str. 7; *Grafenauer B.*, ZČ IX, 1955, str. 182.
- ¹⁴⁷ Gl. tudi *Kaspert A.*, ČZN VI, 1909, str. 92 in 107.
- ¹⁴⁸ *Rački*, str. 294.

- ¹⁴⁹ *Rački*, str. 296—7.
- ¹⁵⁰ *Rački*, str. 250, 269 in 303.
- ¹⁵¹ *Rački*, str. 273—4, 290—1; *Bromlej Ju.*, str. 219, misli gotovo napak, ko razume »ein Monath zuvor« kot »mesec dni pred uporom«; *Grafenauer B.*, ZČ IX, 1955, str. 183.
- ¹⁵² *Rački*, str. 167, 292; *Šišić F.*, MSHSM XXXIX, str. 353.
- ¹⁵³ *Rački*, str. 169 in 294.
- ¹⁵⁴ *Rački*, str. 304—5.
- ¹⁵⁵ *Rački*, str. 166—7.
- ¹⁵⁶ *Rački*, str. 237; vendar pa morda spada ta pomirjevalna akcija tudi že v razdobje krajevnega upora na Tahijevih gospostvih; vsekakor Tahí omenja nekaj podobnega že v pritožbi z dne 6. avgusta 1572, gl. *Klaić V.*, VZA XI, 1909, str. 135.
- ¹⁵⁷ *Rački*, str. 255, 250; 303.
- ¹⁵⁸ *Rački*, str. 167—9 (poročila s treh strani).
- ¹⁵⁹ *Rački*, str. 169, 259, 292, 170—1.
- ¹⁶⁰ *Rački*, str. 259 in 268 (o topičih).
- ¹⁶¹ *Rački*, str. 200, 260—1, 291, 292.
- ¹⁶² *Rački*, str. 291 in 303, 175, 180, 198, 206, 253—4, 192.
- ¹⁶³ *Rački*, str. 258, 203.
- ¹⁶⁴ *Rački*, str. 173; gotovo neutemeljeno *Bromlej Ju.* vendarle verjame v število 2000 in zavzetje Pilštanja že v tem času (n. d., str. 261).
- ¹⁶⁵ O prvotni razdelitvi v tri skupine gl. že *Rački*, str. 167 in 169.
- ¹⁶⁶ *Rački*, str. 171, 215; gl. tudi op. 162.
- ¹⁶⁷ *Rački*, str. 259.
- ¹⁶⁸ *Rački*, str. 169.
- ¹⁶⁹ *Rački*, str. 170—1, 172, 260—2, 248.
- ¹⁷⁰ *Rački*, str. 172, 176, 169 (Gregorijančevo pismo, kjer izraža strah zaradi mogočega prehoda), 199 (pismo stanov iz Ljubljane, ki po Gregorijančevem pismu sklepajo, da je do prehoda prišlo in pišejo o njem kot o dejstvu); *Bromlej Ju.*, n. d., str. 260, se nekritično sklicuje prav na zadnje pismo.
- ¹⁷¹ *Rački*, str. 176, 181, 252, 265—7; 291, 304; takšnega prehoda seveda ni mogoče imenovati »forsirovanije«, ker ni šlo za uspeh z orožjem, kakor dela *Bromlej Ju.*, str. 258.
- ¹⁷² *Rački*, str. 176, 291, 304.
- ¹⁷³ *Rački*, str. 177 (o Kupiniću), 180, 251, 296 (o Gregoriću), posebej o številu Gregoričevega oddelka, str. 256, 198, 206.
- ¹⁷⁴ *Rački*, str. 190, 202, 179, 251; *Bromlej*, n. d., str. 270, napačno interpretira Račkega, str. 196, češ da poroča o nemirih okrog Celja izven Bistriške doline.
- ¹⁷⁵ *Rački*, str. 178—9, 199, 182, 190, 225, 240; *Kos F.*, Doneski k zgodovini Škofje Loke, str. 93.
- ¹⁷⁶ *Rački*, str. 224 (Goriško), 198, 221—2, 227—8 (Ptuj, Varaždin, Medjimurje), 195 (strah koroških stanov), 205 (Judenburg), 244 (Schladming), 264 (župan iz Jereslavca), 231 (Rosnagel), 209, 222—3 (Pleterje), 248 (Boštanj), 240 (še 15. II. so kmetje okrog Rogatca skupaj).
- ¹⁷⁷ *Valvasor*, Die Ehre d. Herz. Crain XI, str. 11, 130, 372; *Rački*, str. 257, 275; *Dimitz A.*, Geschichte Krains 3, str. 35.

- ¹⁷⁸ *Rački*, str. 211, 309—11, 314 (Keglevičeva posestva); 169, 186 (Ratkajeva posestva); 213—4, 214—5 (Lepoglava).
- ¹⁷⁹ *Rački*, str. 197.
- ¹⁸⁰ *Rački*, str. 170, 172, 175—6, 179 in 183.
- ¹⁸¹ *Rački*, str. 166—7, 197, 211; 179; 188; 255; *Bromlej Ju.*, n. d., str. 274—6, dopušča, da bi moglo iti pri Draganićih še za posebno pravo bitko.
- ¹⁸² *Rački*, str. 184, 196, 219, 227.
- ¹⁸³ *Rački*, str. 193—4, 198, 211.
- ¹⁸⁴ *Rački*, str. 180—1, 195.
- ¹⁸⁵ *Rački*, str. 188, 201, 202, 235; 197, 211.
- ¹⁸⁶ *Rački*, str. 198 in 206; *Hartinger J.*, n. d., str. 155; *Klaić V.*, *Povjest Hrvata* 5, str. 296; *Antoljak S.*, n. d., str. 140; *Bromlej Ju.*, n. d., str. 274—6; seveda pa *nobene* bitke na desnem bregu Save ni mogoče imenovati bitko »ob Sotli«!
- ¹⁸⁷ *Rački*, str. 203, 255—7, 296; pri Vidmu je Gregorić gotovo bil namenjen še »proti Laškemu« in Celju, gl. str. 251; očitno je torej neutemeljeno trdovratno vztrajanje *Bromleja Ju.*, str. 265 in 367 sl., pri tezi, da poraz pri Krškem ni imel strateškega pomena in da ni vplival na izvajanje Gregoričevega načrta ter povezovanje njegovi tezi nasprotnega mnenja starejše historiografije z njenim »meščanskim« značajem; njegovo dokazovanje je zvezano delno z ne povsem točnim časovnim razporejanjem dogodkov, delno pa s strahom plemstva, kam bi mogli uporniki še udariti kljub porazu; za zgodovinarjevo iskanje tedanjega položaja pa ta strah zaradi neobveščenosti daleč ni toliko pomemben kakor resnična sprememba Gregoričevega načrta ter vrnitev po drugi poti, ki je prvotni načrt ni omenjal.
- ¹⁸⁸ *Rački*, str. 255—7.
- ¹⁸⁹ *Kaspret A.*, ČZN 8, 1911, str. 21—32; *Grafenauer B.*, ČZN 34, 1939, str. 160—1; *Rački*, str. 204, 232, 233, 239, 242, 243, 244, 245, 275, 285, gl. tudi str. 279 sl., 306—8, 309—14, 315 in tudi 318—22.
- ¹⁹⁰ *Rački*, str. 185—6, 203—4, 258, 296.
- ¹⁹¹ *Rački*, str. 195—6, 200—2, 219, 227, 232, 248, 263—4, 302—3, 265, 275.
- ¹⁹² *Rački*, str. 197, 211—13, 214, 217, 275; v Alapijevi vojski so bili gotovo tudi cesarjevi najemniki, gl. str. 306; *Bromlej Ju.*, n. d., str. 279, dokazuje na precej nerazumljiv način, da so šle Alapijeve čete proti upornikom vzhodno od Hrvatskega Zagorja; proti Stubici so vsekakor nastopili od zahodne strani, tako da se s tem ne da dokazovati ne eno, ne drugo; pač pa je razpoložljivi čas — približno en dan — za obhodni manever za vojsko, ki jo je zvečine sestavljala pehota, gotovo prekratek.
- ¹⁹³ Šišić, *Brastvo XVIII*, str. 32—3.
- ^{193a} *Rački*, str. 287—97, 301—4, *Starine VIII*, str. 247; *Hartinger J.*, n. d., str. 177, op. 12 (s prepisom *Klaića V.* iz dunajskega vojnega arhiva).
- ¹⁹⁴ *Rački*, str. 181, 194, 214.
- ¹⁹⁵ Otto v. Radmannsdorf trdi 11. II., da jih ni bilo niti pol tega števila, papeški nuncij Delfino pa govori o 10—12.000 upornikov ter Istvanfi prav tako le o 10.000; *Rački*, str. 214, 221, 215.

¹⁹⁶ Kupiničev oddelek pri Krškem okrog 2000: *Rački*, str. 180; Pasančev okrog Okiča in Jastrebarskega okrog 2000: *Rački*, str. 198 in 206, višja števila 180, nižja 253; Štercov okrog 800: *Rački*, str. 203 — številka 2000, str. 173, se nanaša na prvotno moč Gregoričevega oddelka, čeprav *Bromlej* tudi sedaj vztraja pri svoji pogreški (n. d., str. 291; gl. *Grafenauer B.*, ZČ IX, 1955, str. 186); Gregoričev oddelek po ločitvi pri Krškem okrog 600: *Rački*, str. 256, 198, 206. *Bromlejevo* število je nekaj večje, ker poleg napake glede Šterca računa zaradi napačne podvojitve boja pri Kerestincu tudi večje število na upornike na Hrvatskem južno od Save (na najvišje sporočeno število, 4—5000, o katerem pa je poročal Thurn po glasovih, preden je sam prišel tja, nato pa je sam govoril o 2000; posebnega oddelka pri Mokricah, ki se je pred Thurnom umaknil, namreč ne moremo šteti posebej, ker se je gotovo udeležil še boja pri Stubici in bi ga tako šteli dvakrat).

¹⁹⁷ Mogli bi misliti kvečjemu na nekaj več, kljub temu, da je navedeno enkrat število 3000 (*Rački*, str. 186), kajti kmečka vojska se je upirala 5000 mož močni vojski štiri ure (*Rački*, str. 211 in 275); prav tako kaže na večje število tudi število mrtvih, gl. naslednjo opombo.

¹⁹⁸ Po Winklerjevem mnenju je bilo mrtvih okrog 5000 (*Rački*, str. 259), po cesarjevih obvestilih, prejetih do konca februarja, pa skupno okrog 4000 (str. 276); padlo je kmetov pri Krškem okrog 300, pri Kerestincu okrog 500 in pri Bistrici ob Kolpi okrog 50 (str. 180, 202, 259); tudi če računamo še nekaj na divjanje po teh bitkah, ki morda ni zajeto v poročilih o bojih, odpade še vedno na bitko pri Stubici ter na divjanje po njej strahotno visoka številka blizu 3000. Tudi te številke kažejo, da so se uporniki v žarišču upora borili pač vse drugače odločno, kakor med pohodi, ter razlagajo vzrok, zakaj je boj tako dolgo trajal.

¹⁹⁹ *Klaič V.*, Povjest Hrvata 5, str. 300—1.

²⁰⁰ *Rački*, str. 217 (Isthvanfi).

²⁰¹ *Prijatelj I.*, Kulturni pomen slovenske reformacije (1908), Izbrani eseji I, 1952, str. 46—8; *Ilešič Fr.*, Primož Trubar in njegova doba, Trubarjev zbornik (ZMS X), 1908, str. XVI—XVII; *Prepeluh A.*, Reformacija in socialni boji slovenskih kmetov, 1908, str. 19—20, 25—30, 33, 39, 40; *Lončar D.*, Socijalna zgodovina Slovencev, v L. Niederle, Slovanski svet, 1911, str. 218, 219, 223—4; *Gruden J.*, Zgodovina slovenskega naroda, str. 441—9; *Sperans*, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, 1939, str. 50—63.

²⁰² *Grafenauer B.*, Boj za staro pravdo, 1944, str. 109, 114—5; ZČ VIII, 1954, str. 281—3; ZČ IX, 1955, str. 183 (fiamengo, *Bromelj*).

²⁰³ *Kos A.*, Družbeni nazor slovenskih protestantov, 1946, str. 115—8.

²⁰⁴ *Gestrin F.*, Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija, Drugi Trubarjev zbornik, 1952, str. 32, 35—9.

²⁰⁵ *Kardelj E.*, Razvoj..., 1957, str. 74—128, posebej 81—2, 90—3, 104—5, 111, 127—8.

²⁰⁶ *Melik V.*, Grafenauerjeva Zgodovina slovenskega naroda, Naša sodobnost IX, 1961, str. 1050—1052.

²⁰⁷ *Léonard É.*, Historie générale du Protestantisme I, 1961, str. 7—11 (metodološko, gl. tudi *Febvre L.*, Les Origines de la Réforme française et le problème des causes générales de la Réforme, Revue

historique CXLI, 1929), sicer vsa knjiga (citirani mesti na str. 97) ter od istega avtorja še *La notion et le fait de l'Eglise dans la réforme protestante*, X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma 1955, Relazioni vol. IV, str. 75—110.

²⁰⁸ *Rupel M.*, Slovenski protestantski pisci, 1934, str. 83; *Grafenauer B.*, ZČ VIII, 1954, str. 283—4.

²⁰⁹ *Zwitter F.*, Anton Tomaž Linhart in njegovo zgodovinsko delo, Naša sodobnost V, 1957, str. 5—7; *Gestrin F.*, v Zgodovini narodov Jugoslavije II, str. 323—4.

²¹⁰ *Zwitter Fr.*, Les Origines de l'Illyrisme politique et la création des Provinces Illyriennes, 1933, str. 40—77; *Grafenauer B.*, Zgodovina slovenskega naroda V, 1961, str. 77—84, 123—9.

²¹¹ *Melik V.*, Naša sodobnost IX, 1961, str. 1150; v tem pogledu je delno problematična tudi formulacija pri *Kardelju E.*, str. 98, ker ni jasno, ali misli ob »postavljanju samostojnega uveljavljanja slovenskega ljudstva« le na objektivno in zgodovinsko perspektivno vprašanje, kar bi bilo seveda popolnoma točno, ali pa tudi na zavestno delovanje protestantov, ki naj bi torej hoté postavljali hkrati s slovensko književnostjo tudi ta problem že za svoj čas, kar se ne da potrditi z viri.

²¹² Še obsežnejšo dokumentacijo gl. pri *Kos A.*, n. d., str. 35—37, 43—5, 47—60; o Celjanih *Rupel M.*, n. d., str. 39; o Frischlinu *Kreft B.*, Osebnost Primoža Trubarja, Portreti, 1956, str. 24—5 (vendar prim. o Frischlinu tudi *Kidrič F.*, SBL I/2, 1926, str. 190).

²¹³ *Kos A.*, n. d., str. 257—8; *Rupel M.*, n. d., str. 133—4; *Ramovš F.*, Drugi Trubarjev zbornik, 1952, str. 118.

²¹⁴ *Grafenauer B.*, ZČ VIII, 1954, str. 284.

²¹⁵ *Stele F.*, Cerkveno slikarstvo med Slovenci, I., 1937; *Grafenauer I.*, Štifterji in štiftarska narodna pesem, Slovenski jezik II, 1939, str. 18—9.

²¹⁶ *Léonard É.*, n. d., I, str. 11—7; *Gruden J.*, Cerkvene razmere med Slovenci v 15. stoletju in ustanovitev ljubljanske škofije, 1908, str. 72—107; o kmečkem razmerju do duhovščine gl. zgoraj, str. 27—9.

²¹⁷ *Rupel M.*, n. d., str. 40—1.

²¹⁸ Gl. zgoraj (str. 96) o Klandru; citat iz *Veit L. A.*, Volksfrommes Brauchtum und Kirche im deutschen Mittelalter, 1936, str. 9.

²¹⁹ *Rupel M.*, n. d., str. 53—64, 67, 76—7, 122—4, 154—5; zadnji citat str. 152; *Kardeljevo* dokazovanje Trubarjevega stališča do plebejskih in kmečkih sekt (in s tem seveda tudi teh sekt samih) z uvodom iz Artikulov (str. 89, po *Ruplu M.*, n. d., str. 68) je napačno, kajti Trubarjeva polemika je namerjena zoper *duhovnike*, ki uče ljudi, »naj trdnó vztrajajo pri veri svojih staršev« (*Rupel M.*, str. 67), kamor se tedaj štejejo tudi še štifterji.

²²⁰ *Gestrin F.*, n. n. m., str. 40—2 in 55; DAS, viced. arh. F I 135; *Dimitz A.*, Nachrichten über eine bisher wenig bekannte Religionssecte in Krain, MHVK 18, 1863, str. 67—69; *Schuster L.*, Fürstbischof Martin Brenner, 1898, str. 615—22; *Orožen I.*, Das Bisthum und die Diözese Lavant, I, str. 194—204; *Gruden J.*, Praznoverje in mističke sekte v protestantski dobi, IMK 18, 1908, str. 60—6, in 19, 1909, str. 109—13; *Kovačič F.*, Protestantizem v Iztočni Štajerski in Medjimurju, Trubarjev

zbornik, 1908, str. 120—1; *Stegenšek A.*, Nov vir za zgodovino skakačev, ČZN 9, 1912, str. 134—9.

²²¹ *Rupel M.*, n. d., str. 59.

²²² *Loserth J.*, Der Communismus der Mährischen Wiedertäufer im 16. und 17. Jhdt., AÖG 81, 1894, str. 185—9, o prejšnjih preganjanjih str. 149—69; o »skupnosti« str. 231—50; zaradi pošiljanja njihovih misijonarjev je bilo to v sosednih deželah — zlasti na zgornjem Štajerskem — vselej aktualno.

²²³ *Gestrin F.*, n. n. m., str. 39—40, 54—55; starejša specialna literatura za naše dežele: *Beck J.*, Ein Beitrag zur Geschichte der Wiedertäufer in Kärnten, Archiv f. vaterl. Gesch. u. Topogr. 11, 1867, str. 101—36; *Dimitz A.*, Geschichte Krains 3, 1875, str. 210; *Vrhovec I.*, Prekrščevalci na Kranjskem, IMK 3, 1893, str. 117; *Unger Th.*, Über eine Wiedertäufer-Liederhandschrift des 17. Jhdt., JGGPÖ 15, 1894, str. 23; *Loserth J.*, Wiedertäufer in Steiermark, MHVSt 42, 1894, str. 118—45; 50, 1903, str. 177—83, ZHVSt 10, 1912, str. 267—71; Zu den Anfängen der Reformation in Steiermark, JGGPÖ 54, 1933, str. 83—97; Eine neue Quelle zur Geschichte der Wiedertäufer in Steiermark, JGGPÖ 56, 1935, str. 164—8.

²²⁴ *Léonard É.*, n. d., I, str. 71—5, 89—97, 178—88; *Smirin M. M.*, Narodna reformacija Tomasa Myncera, 1947, zlasti 37—254; za moravske prekrščevalce *Loserth J.*, AÖG 81, 1894, str. 135—322.

²²⁵ *Rupel M.*, Primož Trubar, 1960, str. 42 (op. 5).

²²⁶ *Loserth J.*, JGGPÖ 54, 1933, str. 86—7; 56, 1935, str. 164.

²²⁷ *Rupel M.*, Slovenski protestantski pisci, str. 152.

²²⁸ *Loserth J.*, JGGPÖ 56, 1935, str. 166 in kritična pripomba str. 165; *Gestrin F.* navaja podatke tega vira brez vsake kritične opombe o viru (str. 39).

²²⁹ *Loserth J.*, Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern im XVI. Jahrhundert, 1898, str. 107; splošni patenti že sami po sebi ne dokazujejo obstoja prekrščevalstva v posameznem delu pokrajine, v tem primeru pa tem manj, ker so večinoma (po 1529, 1533, 1544—1548) zvezani delno s splošnimi protiprekrščevalskimi odloki (prepoved 1529, prekrščevalska zmaga v Münstru 1534), delno posebej s preganjanji na Moravskem (po 1533 ter po 1544), ob katerih so se bali, da se ne bi pregnanci z Moravskega zatekli v druge habsburške dežele.

²³⁰ *Loserth J.*, JGGPÖ 54, 1933, str. 87, 94, 95—6, in MHVSt 42, 1894, str. 121—2.

²³¹ *Beck J.*, n. n. m., str. 101—36; *Loserth J.*, MHVSt 42, 1894, str. 134 in 144—5; *Moro G.*, Villach, 1939, str. 66 (op.); *Nussbaumer E.*, Geistiges Kärnten, 1956, str. 146—9.

²³² *Dimitz A.*, n. d., str. 210; *Beck J.*, n. n. m., str. 107; *Vrhovec I.*, IMK 3, 1893, str. 117; *Svetina A.*, Protestantizem v Ljubljani, Drugi Trubarjev zbornik, 1952, str. 161—2; *Radics P.*, MHVK 16, 1861, str. 65; *Dimitz A.*, MHVK 22, 1867, str. 65—66.

²³³ Sporočilo *F. Gestrina*.

²³⁴ *Unger Th.*, n. n. m. (gl. op. 223).

²³⁵ *Beck J.*, n. n. m., str. 105.

²³⁶ *Gestrin F.*, n. n. m., str. 36—7.

²³⁷ *Melik V.*, Naša sodobnost IX, 1961, str. 1151—2.

²³⁸ *Gruden J.*, Cerkevne razmere..., str. 143.

VI. KMEČKA GIBANJA OD KONCA 16. DO SREDE 17. STOLETJA »SLOVENSKI« KMEČKI UPOR LETA 1635

¹ *Luschin A.*, Das lange Geld oder die Kipperzeit in Steiermark, MHVSt 38, 1890, str. 26—56; gl. tudi *Probszt G.*, Der Münzbetrieb in Innerösterreich von 1564—1620, Wiener Numism. Zeitschr. 55, 1922.

² *Žontar J.*, Zgodovina mesta Kranja, str. 161.

³ *Vilfan S.*, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, str. 308—9.

⁴ *Loserth J.*, Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II., II, FRA II 60, 1907, št. 1632, str. 375—87; *Zwitter F.*, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 1929, str. 75—6.

⁵ *Pirchegger H.*, Geschichte der Steiermark 1740—1919, 1934, str. 126.

⁶ *Mell A.*, Die Anfänge der Bauernbefreiung in Steiermark unter Maria Theresia und Josef II., Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark V/1, 1901, str. 38—40.

⁷ Gl. kratko analizo podatkov v *Grafenauer B.*, Zgodovina slovenskega naroda IV, str. 56—63; sicer gl. zlasti *Byloff F.*, Das Verbrechen der Zauberei (crimen magiae), 1902, in Hexenglaube und Hexenverfolgungen in den österreichischen Alpenländern, Quellen zur deutschen Volkskunde 6, 1934, v našem jeziku pa najbolj dokumentirano razpravlja o tem *Bayer V.*, Ugovor s davlom, 1953.

⁸ *Kos F.*, Doneski k zgodovini Škofje Loke, gl. imenik reči pod »robova«; *Blaznik P.*, Razprave SAZU, razred za zgodov. in družb. vede II, 1953, str. 223 do 232.

⁹ *Mell A.*, MHVSt 40, 1892, str. 189—90.

¹⁰ *Kern A.*, Ein Kampf ums Recht. Grundherren und Weinbauern in der Steiermark im 16. und 17. Jahrhundert, Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark XI/3, 1941.

¹¹ *Mell A.*, Die Anfänge ..., str. 42—6; o prednostni pravici do nakupa pridelkov gl. tudi zgoraj, str. 62, 65, 194—6.

¹² *Mell A.*, Die Anfänge..., str. 29—30, in MHVSt 40, 1892, str. 178 in tudi mimogrede drugod v razpravi (str. 135—225).

¹³ *Mell A.*, Die Anfänge..., str. 28 — citat po Beckmann, Idea iuris statutarii Stiriaci, 1688, str. 169, kjer se poskuša na Štajersko raztegniti celo obveznost iz spodnjeavstrijskega »Tractatus de iuribus incorporabilibus«, po katerem naj bi pomenila vsakodnevna tlaka pri celi kmetiji tlako s štirimi konji ali voli, kmetje z manjšim zemljiščem bi pa morali vpregati živino skupaj. Vendar se ta določba (pri Beckmannu str. 424) v naših deželah ni uveljavila.

¹⁴ *Kos F.*, Doneski k zgodovini Škofje Loke, str. 111—4.

¹⁵ *Ribnikar P.*, Posestne in gospodarske razmere loško-snežniškega gospostva od XVI. do XVIII. stoletja, Kronika III, 1955, str. 35—9.

¹⁶ *Mravljak J.*, Doneski k zgodovini kmetijstva v Dravski dolini v XVII. stoletju, ČZN 27, 1932, 175 sl., in Kmetiski stan do jožefinskih reform, 1938, str. 21—4.

¹⁷ *Fresacher W.*, Der Bauer in Kärnten II, str. 85.

¹⁸ *Fresacher W.*, n. d., str. 47—104, navaja vrsto primerov zviševanja (celo dajatev — z utemeljevanjem, da so stare obveznosti razveljavljene, kadar posestvo zapade gospodu, str. 88).

¹⁹ *Mensi F.*, Geschichte der direkten Steuern I, str. 238—51.

²⁰ *Vilfan S.*, Zgodovinske slike iz Brkinov, Kronika I, 1953, str. 120—30.

²¹ *Rutar S.*, Zgodovina Tolminskega, 1882, str. 98.

²² *Rutar S.*, n. d., str. 98—100.

²³ *Rutar S.*, n. d., str. 92—3, 98, 112.

²⁴ *Valvasor*, XV, 499 in 506; *Dimitz A.*, Geschichte Krains 3, str. 55—60, 70, 253.

²⁵ *Widmer G.*, Urkundliche Beiträge zur Geschichte des Gottscheerländchens (1406—1627), 1931, str. 58—60; *Simonič I.*, Kočevski zbornik, 1939, str. 104.

²⁶ *Widmer G.*, n. d., str. 74.

²⁷ Gl. op. 35.

²⁸ *Widmer G.*, Ein unredlicher Pfleger, Gottscheer Kalender 1933, str. 46—9; *Simonič I.*, n. n. m., str. 106—7.

²⁹ *Widmer G.*, n. d., str. 75.

³⁰ *Widmer G.*, n. d., str. 66—77; *Simonič I.*, n. n. m., str. 106—9.

³¹ *Valvasor*, XI, 360 (z neverjetno povestjo o bitki zoper Uskoke); *Dimitz A.*, n. d., 3, str. 386.

³² *Dimitz A.*, n. d., 3, str. 386—7, 444; *Simonič I.*, n. n. m., str. 111.

³³ *Widmer G.*, n. d., str. 93—110; *Simonič I.*, n. n. m., str. 111—5.

³⁴ *Dimitz A.*, n. d., 3, str. 407 (cesarjev patent o zadevi je izšel 18. II. 1631).

³⁵ *Kos F.*, Doneski k zgodovini Škofje Loke, št. 170, str. 117.

³⁶ *Levec V.*, Schloss und Herrschaft Flödnig in Oberkrain, MMK 9, 1896, str. 179.

^{36a} ODAS, starejši stanov. arhiv. fasc. 208a. Akte o tem upor je uporabil in izpisal *Vilfan S.*, ki bo upor hkrati z nekaterimi vprašanji trgovine s soljo v kratkem tudi podrobneje obdelal. Moj kratki pregled se opira le na poglobljena stanovska poročila, ki mi jih je tov. Vilfan dal na razpolago; hkrati se mu tudi tu zahvaljujem za opozorilo na njegovo najdbo in za podatke, ki mi jih je dal v uporabo.

³⁷ *Dimitz A.*, Historische Notizen aus den im Musealarchiv aufbewahrten Kalendern des Bischofes Th. Chrön, MHVK 17, 1862, str. 17, 21, 22, 23, 24; *Orožen I.*, Bisthum und Diözese Lavant II/2, str. 9—10.

³⁸ *Strmšek P.*, O kmečkih vstajah v Studenicah, ČZN 14, 1918, str. 101.

³⁹ *Gubo A.*, Aus Steiermarks Vergangenheit, 1913, str. 72.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ *Gubo A.*, n. d., str. 91—4.

⁴² *Gubo A.*, n. d., str. 72—4.

⁴³ *Gubo A.*, n. d., str. 94—7.

⁴⁴ *Mell A.*, MHVSt 44, 1896, str. 226.

⁴⁵ *Gubo A.*, n. d., str. 56—71.

⁴⁶ Gl. opombo 38.

⁴⁷ *Gubo A.*, n. d., str. 56—71, v prvem Chossyjevem poročilu o dogodku.

⁴⁸ Glavno delo je še danes *Mell A.*, Der windische Bauernaufstand d. J. 1635 und dessen Nachwehen, MHVSt 44, 1896, str. 205—62, ki mora hkrati nadomeščati neobjavljen arhivski vir iz Gradca; za posamezne podatke in dopolnila gl. še *Valvasor XI*, 511, in XV, 593; *Annalen der landesfürstlichen Stadt Gurfeld*, MHVK 15, 1860, str. 85; *Orožen I.*, n. d., II/2, str. 172—6; III, str. 514—22; *Kos F.*, Doneski k zgodovini Škofje Loke, št. 135, 138—40; *Krones F.*, Ergebnisse einer archivalischen Reise nach Linz, BKStGQu 31, 1901, str. 157—60 (seznam uničenih gradov na Štajerskem); *Strmšek P.*, ČZN 14, 1918, str. 101—2; *Dimitz A.*, Beiträge zur Geschichte der Bauernkriege und Aufstände, Blätter aus Krain 9, 1865, str. 93, in Geschichte Krains 3, str. 407—8; *Pirchegger H.*, Geschichte der Steiermark 1282—1740, str. 509—12; *Fabjančič V.*, Ljubljanski krvniki (1524—1755), GMS 24—5, 1944—1945, str. 95; *Šorn J.*, Ljubljana in kmečki upor v letu 1635, Kronika III, 1955, str. 22—5.

⁴⁹ *Grafenauer B.*, O turški oblasti in o nastanku drobne zemljiške posesti v Prekmurju, Prekmurski Slovenci v zgodovini, 1961, str. 79—87.

⁵⁰ *Žontar J.*, ZČ 10—11, 1956—1957, str. 62, 80, 81; *Vilfan S.*, Pravna zgodovina Slovencev, str. 283—4, in Od vinskega hrama do bajte, Slovenski etnograf V, 1952, str. 111—5.

⁵¹ *Kos M.*, Zgodovina Slovencev od naselitve do 15. stoletja, 1955, str. 341—5; *Urbarji Slovenskega Primorja II*, 1954, str. 91.

⁵² *Žontar J.*, ZČ 10—11, 1956—1957, str. 38, 46.

⁵³ *Andrejka R.*, Zemljiške razmere v Selški dolini v začetku 18. stoletja, GMS 13, 1932, str. 44—53, pos. 51—2.

VII. KMEČKA GIBANJA V DRUGI POLOVICI 17. STOLETJA

¹ *Orožen I.*, Bisthum und Diözese Lavant VI, str. 379.

² *Mell A.*, MHVSt 44, 1896, str. 263.

³ *Mell A.*, MHVSt 44, 1896, str. 270—82.

⁴ *Gubo A.*, Aus Steiermarks Vergangenheit, str. 118; *Mell A.*, MHVSt. 44, 1896, str. 282—7.

⁵ *Gubo A.*, n. d., str. 74.

⁶ *Peinlich R.*, Geschichte der Pest in Steiermark I, 1877, str. 517—24; *Mell A.*, MHVSt. 44, 1896, str. 264—9.

⁷ Gl. opombo 3.

⁸ *Gubo A.*, n. d., str. 74—90; *Štrekelj K.*, Slovensko cesarsko odločilo iz leta 1675, ČZN 1, 1904, str. 22—51, 110—2.

⁹ *Gubo A.*, n. d., str. 167—8.

¹⁰ *Gubo A.*, n. d., str. 102—20.

¹¹ *Gubo A.*, n. d., str. 118.

¹² *Kos F.*, Doneski k zgodovini Škofje Loke, št. 233, 240, 245, 402; 256.

¹³ *Dimitz A.*, Geschichte Krains 3, str. 423.

¹⁴ Levec V., MMK 9, 1896, str. 179—80.

¹⁵ Kos F., n. d., št. 487, str. 265—6.

¹⁶ Parapat J., LMS 1874, str. 88—9; Valvasor, XI, 200; Dimitz A., n. d., 4, str. 25; Simonič I., Kočevski zbornik, 1939, str. 123—4.

¹⁷ Šorn J., Donese k kmečkim uporom v letih 1705 in 1713, ZČ 4, 1950, str. 169—78.

¹⁸ Levec V., MMK 9, 1896, str. 180—3, in 10, 1897, str. 50—3; Žontar J. Zgodovina mesta Kranja, str. 210.

¹⁹ Gl. opombo 17.

²⁰ Dimitz A., Blätter aus Krain 9, 1865, str. 83—4.

²¹ Rutar S., Zgodovina Tolminskega, 1882, str. 112—3.

²² Rutar S., n. d., str. 113.

VIII. SPREMEMBA ZNAČAJA KMEČKIH UPOROV.

VELIKI TOLMINSKI KMEČKI PUNT LETA 1713

¹ Za razvoj davčnega sistema gl. *Mensi F.*, Österr. Finanzgeschichte (bis zum Tode Kaiser Josefs II. /1790/), v *Mischler Ulbrich*, Österreichisches Staatswörterbuch in sep., 1905, ter *Vilfan S.*, Pravna zgodovina Slovencev, 1961, str. 309—24.

² *Mensi F.*, n. d., str. 22—3 v sep.

³ Šorn J., Donese k kmečkim uporom v letih 1705 in 1713, ZČ 4, 1950, str. 171—7.

⁴ Rutar S., Zgodovina Tolminskega, 1882, str. 113—5.

⁵ Pregled starejše literature je dal R. B(ednarik), Obletnica »stare pravde«, Jadranski koledar 1954, str. 75—6. Po *Rutarju S.*, n. d. str. 113—115, so obravnavali ta upor po virih, shranjenih v Gorici, *Seppenhofer C.*, Il Tumulto dei Tolminotti, 1901, in *Bednarik R.*, Za staro pravdo, Domovina 2, 1930, str. 189—91, 221—3; po podatkih Državnega arhiva v Ljubljani pa je dodal nekaj podatkov in vprašanj Šorn J., ZČ 4, 1950, str. 179—82. V literarni obliki je obdelal upor *Pregelj I.*, Tolminci, prvič v Domu in svetu 1915/16, sedaj v Izbranih spisih 9. zv., 1934; za delo je uporabil tudi arhivske vire in jih ponekod tudi navaja in popravlja starejšo podobo. Ko se je leta 1949 mudil na Dunaju tov. *Kreft I.*, si je oskrbel iz Dunajskega državnega arhiva dotlej neznana poročila o upor (ser. Österr. Akten, Görz, Gradisca, Friaul, Bauernaufstand 1713; v nadaljnjem navajam le številke fasciklov) v prepisu. Vire je poklonil Inštitutu za zgodovino pri SAZU. Ti viri so omogočili v bistvu v mnogočem povsem novo podobo upora, objavljeno prvič ob 240-letnici upora v Kroniki III, 1954, str. 81—9. Vendar je treba še vedno pripomniti, da bi bilo, preden bi se obravnavanje upora sklenilo, podrobno pregledati še graški arhiv, kajti poročila na Dunaj so šla skozi osrednje urade za notranjeavstrijske dežele v Gradcu in zdi se, da niso vsega poslali naprej.

⁶ Rutar S., n. d., str. 112—3.

⁷ Fasc. 20, fol. 351—2.

⁸ K temu gl. *Rutar S.*, n. d.

⁹ Za številko *Rutar S.*, n. d.; arhivsko poročilo številke nima.

¹⁰ Fasc. 23; tam je tudi poročilo o naslednjih dogodkih v Gorici.

- ¹¹ *Rutar S.*, n. d.; *Pregelj I.*, n. d., str. 278.
- ¹² *Pregelj I.*, n. d., str. 276; fasc. 21, fol. 420—5; gl. tudi *Bednarik R.*, *Domovina* 2, 1930, str. 191 in 221.
- ¹³ Fasc. 17, fol. 7—8; napad na mitnico v Kanalu pa ne spada, kakor je menil *Rutar*, med dogodke konec marca, kajti 2. V. se omenja to kot *nov* dogodek (fasc. 17, fol. 123—6).
- ¹⁴ Fasc. 17, fol. 123—6.
- ¹⁵ Fasc. 17, fol. 130—1; *Pregelj I.*, n. d., str. 296.
- ¹⁶ Fasc. 22, fol. 268—9; *Bednarik R.*, n. n. m., str. 221.
- ¹⁷ Fasc. 17, fol. 101.
- ¹⁸ Fasc. 17, fol. 143—8 in 157—9.
- ¹⁹ Poročilo z dne 17. VI. 1713.
- ²⁰ Fasc. 23, fol. 47—54.
- ²¹ Fasc. 23.
- ²² Fasc. 17, fol. 143—8.
- ²³ Fasc. 22, fol. 252.
- ²⁴ Fasc. 22, fol. 252.
- ²⁵ Fasc. 22, fol. 349—51.
- ²⁶ Fasc. 17, fol. 123—6.
- ²⁷ Fasc. 17, fol. 130—1.
- ²⁸ *Pregelj I.*, n. d., str. 310—1; glede datuma gl. fasc. 22, fol. 349—51; glede števila vojakov *Šorn J.*, *ZČ* 4, 1950, str. 181 (o Hrvatih je nastalo v spisih kranjskih deželnih stanov število 400 pač zaradi ločenega povratka Karlovčanov!).
- ²⁹ Fasc. 23, fol. 47—54.
- ³⁰ *Rutar S.*, n. d.
- ³¹ *Pregelj I.*, n. d., str. 341—2, toda z mesec dni premaknjenimi datumi; *Rutar S.*, n. d.
- ³² Fasc. 20, fol. 278—81.
- ³³ Fasc. 20, fol. 503—5.
- ³⁴ Dun. arhiv 1713 (v prepisih ni podrobnejše označbe akta).
- ³⁵ Fasc. 21, fol. 420—5.
- ³⁶ Dun. arhiv 1713 (gl. op. 33).
- ³⁷ Fasc. 21, fol. 423—5.
- ³⁸ *Rutar S.*, n. d.; *Pregelj I.*, n. d., str. 368—75.
- ³⁹ Dun. arh. 1717, fasc. 12/4.
- ⁴⁰ Dun. arh. 1717, fasc. 12/4.
- ⁴¹ *Mell A.*, *MHVSt* 44, 1896, str. 287.
- ⁴² *Levec V.*, *MMK* 9, 1896, str. 209—10.
- ⁴³ *Dimitz A.*, *Blätter aus Krain* 9, 1865, str. 84.

IX. KMEČKI UPORI V STOLETJU ABSOLUTIZMA IN RAZKROJA ZEMLJIŠKEGA GOSPOSTVA

¹ Prim. za okvir Zgodovino narodov Jugoslavije II (red. Grafenauer B., Djurdjev B., Tadić J.), 1959, tekst *Zwitterja F.* in *Grafenauerja B.* ter bibliografske podatke str. 736—46, 788—844, ter *Grafenauer B.*, *Zgodovina slovenskega naroda* V, 1961, str. 3—84; posebej za agrarni razvoj gl. *Mell A.*, *Die Anfänge der Bauernbefreiung in Steiermark*

unter Maria Theresia und Josef II., 1901; *Fresacher W.*, Der Bauer in Kärnten I, 1950, str. 153—65, II, 1952, str. 104—57 in 164—6, III, 1955, str. 124—40, ter Das bäuerliche Besitzrecht in Altbayern und Kärnten, Ein Vergleich, 1956; *Polec J.*, Odprava nevoljništva na Kranjskem, ZZR 9, 1932/33, str. 188—207, in Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, ZZR 13, 1936/37, str. 135—214; za vse avstrijske dežele *Murr Link E.*, The Emancipation of the Austrian Peasant 1740—98, 1949 (Columbia University Press).

² Prim. zlasti podatke o sporih med deželnimi stanovi in osrednjimi uradi pri *Mellu*, *Fresacherju* in *Polcu*, v delih, nav. v op. 1.

³ Za davčne reforme gl. poleg lit. v op. 1, še starejši deli *Linden J.*, Die Grundsteuerverfassung in den deutschen und italienischen Provinzen der österreichischen Monarchie, 1840, in *Beer A.*, Die Staatsschulden und die Ordnung des Staatshaushaltes unter Maria Theresia, AÖG 82, 1895, str. 1—136; poleg tega gl. op. 1 k VIII. delu (*Mensi*).

⁴ *Mell A.*, Die Anfänge..., str. 53—60.

⁵ *Žontar J.* (ml.), Posebno sodišče za kmetске podložnike, njihove pritožbe ter poskusi regulacij podložniškega položaja v terezijanski dobi na Kranjskem, ZČ 9, 1955, str. 87—106.

⁶ *Mell A.*, MHVSt 44, 1896, str. 287; *Mravljak J.*, Kmetски upori, 1940, str. 85.

⁷ *Svetina A.*, Metlika. Dve razpravi iz pravne zgodovine mesta in okolice, 1944, str. 8.

⁸ *Dimitz A.*, Blätter aus Krain 9, 1865, str. 84.

⁹ *Žontar J.*, ZČ 9, 1955, str. 102.

¹⁰ *Levec V.*, MMK 9, 1896, str. 211, 273—4.

¹¹ *Žontar J.*, ZČ 9, 1955, str. 102—3.

¹² *Žontar J.*, ZČ 9, 1955, str. 89—95; *Mell A.* Die Anfänge..., str. 61—65.

¹³ *Mell A.*, Die Anfänge..., str. 61—2, 87, 133, 137.

¹⁴ *Mell A.*, Die Anfänge..., str. 128—32.

¹⁵ Za Goriško: *Massi E.*, L'ambiente geografico e lo sviluppo economico nel Goriziano, 1933, str. 64 sl.; za Koroško in Štajersko *Mell A.*, Die Anfänge..., str. 138—45; za Kranjsko patent v zbirki patentov v ODAS.

¹⁶ *Mell A.*, Die Anfänge..., str. 150—66; gl. op. 1 (*Fresacher W.*, *Polec J.*).

¹⁷ *Grafenauer B.*, Zgodovina slovenskega naroda V, 1961, str. 25—8 in 159—70; *Britovšek M.*, Uvajanje novih kultur na Kranjskem v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja, ZČ 12—3, 1958—1959, str. 111—49, in Razkroj fevdalne agrarne strukture in prehod na individualizirano kmetijstvo na Kranjskem (izvleček iz doktorske teze, mentor je bil Grafenauer B.), Kronika VIII, 1960, str. 81—90, 159—65.

¹⁸ *Mell A.*, Die Anfänge..., str. 184—7; *Murr Link E.*, n. d., str. 122—9.

¹⁹ *Mell A.*, Die Anfänge..., str. 172—84; gl. op. 1 (*Fresacher W.*, *Polec J.*).

²⁰ *Vilfan S.*, Pravna zgodovina Slovencev, str. 385; *Mell A.*, Die Anfänge..., str. 178—83.

- ²¹ Mell A., Die Anfänge..., str. 197—213.
- ²² Mell A., Die Anfänge..., str. 213—6; Murr Link E., 129—42.
- ²³ Levec V., MMK 9, 1896, str. 211, 273—5.
- ²⁴ Žontar J. (ml.), Upor podložnikov gospostva Brda pri Kranju v letih 1781 do 1783, Kronika IV, 1956, str. 24—9, in Neznana pisma Žige Zoisa, Kronika II, 1954, str. 118—91; v zadnjih pismih — iz leta 1790, se vendarle vidi Zoisovo popuščanje pred novimi razmerami: »Čas nas bo naučil, da se ne bo pustilo ljudstvo več dolgo s seboj igrati«. »... po mojem mnenju ni treba gnati trpine do skrajnosti in se je treba izogibati ogorčenja. Raje vidim, da izostanejo dajatve na Brdu, kot pa da bi najmanjše tvegali s prisilnim izterjevanjem«. Seveda pa je deset let po uporuh vse drugače delal, kakor ob uporuh!
- ²⁵ Rutar S., Zgodovina Tolminskega, 1882, str. 121.
- ²⁶ Levec V., MMK 9, 1896, str. 275—6.
- ²⁷ Murr Link E., n. d., str. 151.
- ²⁸ Orožen I., Bisthum und Diözese Lavant IV (Das Dekanat Tüffer), str. 431—3.
- ²⁹ Pirchegger H., Geschichte der Steiermark 1740—1919, str. 164—6; Murr Link E., n. d., str. 151—8.
- ³⁰ Murr Link E., n. n. m.
- ³¹ Bidermann H. J., Die Verfassungskrisis in Steiermark zur Zeit der ersten französischen Revolution, MHVSt 21, 1873, str. 15—105; Pirchegger H., n. d., str. 164; Costa E. H., Ein Beitrag zur Geschichte des Ständewesens in Krain, MHVK 14, 1895, str. 29—31, 45—52; Erjavec F., Zgodovina Koroških Slovencev 5, 1957, str. 825—30.
- ³² Grafenauer B., Zgodovina slovenskega naroda V, 1961, str. 85—92.
- ³³ Gl. uvod o kmečkem položaju pred marčno revolucijo v X. poglavju!
- ³⁴ Dimitz A., Geschichte Krains 4, str. 278—80; Levec V., MMK 10, 1897, str. 3—6 (podobni poskusi že leta 1897!); Gruden J., Spomini na Francoze, ZMS 13, 1911, str. 2—13; Mal J., Zgodovina slovenskega naroda, Najnovejša doba, str. 61—4; Simonič I., Kočevski zbornik, 1939, str. 127.
- ³⁵ Dimitz A., n. d., str. 363; Mal J., n. d., str. 85; Gruden J., ZMS 13, 1911, str. 25—8.
- ³⁶ Pivec-Stele M., La vie économique des Provinces Illyriennes (1809—1813), 1930, zlasti 264—315, pa tudi sicer o izvajanju kontinentalne blokade.
- ³⁷ Pivec-Stele M., n. d., str. 37—42; Mal J., n. d., str. 105—9; Nodier Ch., Statistique Illyrienne (izd. iz Télégraphe Officiel za leto 1813 Dobrovoljc Fr. in dodal opombe), 1933, str. 94, 151—4.
- ³⁸ Mal J., n. d., str. 467—8.
- ³⁹ Gruden J., ZMS 13, 1911, str. 13.

X. SLOVENSKI KMET V LETU 1848

- ¹ Apih J., Slovenci in 1848. leto, 1888, str. 59—63.
- ² Lončar D., Dr. Janez Bleiweis in njegova doba, Bleiweisov zbornik (Matiče Slovenske XI.), 1909, str. 149—72; isti, Socijalna zgodovina Slovencev, v Niederle L., Slovanski svet, 1911, str. 236; isti, Politično življenje Slovencev, 1921, str. 12—26.

³ *Prijatelj I.*, Kulturna in politična zgodovina Slovencev 1848—1895 (rokopis je iz 20-ih let 20. stoletja), I., 1938, str. 84—5; Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina I., 1955, str. 96—7, a s kratkim popravkom Kermavnerja D., str. 407—8.

⁴ *Mal J.*, Zgodovina slovenskega naroda, Najnovejša doba, zv. 12, 1934, str. 664—80; zv. 14, 1936, str. 857—70.

⁵ *Krošl A.*, Zemljiška odveza na Kranjskem, 1941, str. 19.

⁶ *Sperans (Edvard Kardelj)*, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, 1939, str. 119, 127—9; 2. izd., 1957, str. 217—9 (z nekaj stilističnimi spremembami).

^{6a} *Petre F.*, Poizkus ilirizma pri Slovencih, 1939, str. 308—9.

^{6b} *Javor A. (Boris Kidrič)*, Evropske krize in slovenski narod, Sodobnost 8, 1940, str. 385—90, 440—52, 490—99 (citirano mesto str. 496); Zbrano delo I, 1958, str. 105—6.

^{6c} *Zwitter F.*, ocena Malove Zgodovine slovenskega naroda, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 22, 1941, str. 98; ocena Prijateljeve Kulturne in politične zgodovine Slovencev 1848—95, prav tam str. 157.

⁷ *Ziherl B.*, Jugoslovanski narodi v letu 1848, Nova obzorja I, 1948, str. 8—20.

⁸ *Lenin*, Sočinenija, III, 1946 (Razvitie kapitalizma v Rossii, v cir.), str. 158—9.

⁹ *Grafenauer B.*, Boj za staro pravdo, 1944, str. 19—20, 33 (s podrobnejšo literaturo).

¹⁰ *Grafenauer B.*, nav. delo, str. 45—7 (z navedenimi viri in literaturo).

¹¹ *Žontar J.*, Zgodovina mesta Kranja, 1939, str. 161; *Zwitter F.*, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, 1929, str. 53.

¹² *Uhlirz K. in M.*, Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn, I, 1927/30, str. 303, 359—60; Zgodovina narodov Jugoslavije II, 1959, str. 788—800 (*Zwitter F.*).

¹³ *Grafenauer B.*, nav. delo, str. 34—40.

¹⁴ Gl. pravna napotila *Bischoff-Schönbach*, Steirische und kärntnerische Taidinge, str. 130, 224; gl. zgoraj, str. 62—5, 194—6.

¹⁵ *Luschin A. v. Ebengreuth*, Österreichische Reichsgeschichte des Mittelalters, 1914, str. 320—9; *Karl in Mathilde Uhlirz*, nav. delo, str. 182.

¹⁶ *Lenin*, nav. delo, str. 158.

¹⁷ Prim. označbo v *Sperans (Edvard Kardelj)*, navedeno delo, str. 67—70 (2. izd. razširjeno, str. 130—8); *Luschin A. v. Ebengreuth*, Österreichische Reichsgeschichte, 1896, str. 523—54; *Uhlirz K. in M.*, nav. delo, str. 339—98; gl. temeljna dela *Grünberg K.*, Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren u. Schlesien, 1894; *isti*, Die Grundentlastung, Geschichte der österreichischen Land- und Forstwirtschaft und ihrer Industrien, I, 1899; zgoraj, str. 329—36.

¹⁸ *Uhlirz K. in M.*, nav. delo, str. 352—60.

¹⁹ *Polec J.*, O odpravi nevoljništva na Kranjskem, ZZR 9, 1932/33, str. 188—207.

²⁰ *Sperans (Edvard Kardelj)*, na nav. mestu.

- ²¹ ODAS, zbirka patentov, Patent Jožefa II. o tlaki (na Kranjskem).
- ²² *Polec J.*, Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, ZZR 13, 1937, str. 135—214.
- ²³ *Krošl A.*, nav. delo, str. 16—8.
- ²⁴ *Apih J.*, Ustanovitev narodne šole na Slovenskem, LMS 1894, 146—233; 1895, 253—317; *Kidrič F.*, Zgodovina slovenskega slovstva, str. 164—5; *Schmidt V.*, Odnos cerkve do osnovne šole na Slovenskem ob prehodu fevdalizma v kapitalizem, Sodobna pedagogika IV, 1953, str. 129—47, 193—210; *Grafenauer B.*, Zgodovina slovenskega naroda V., 1961, str. 58—67 (str. 18—28, 50—2, 86—9, 113—9 in 159—70 so tu podrobneje pokazane tudi spremembe glede poljedelstva in kmeta v zadnjem stoletju pred marčno revolucijo).
- ²⁵ *Vošnjak B.*, Ustava in uprava Ilirskih dežel (1809—13). Prispevki k nauku o recepciji javnega prava prvega francoskega cesarstva, 1910; *Zwitter F.*, Socialni in gospodarski problemi Ilirskih provinc, GMS 13, 1932, str. 54—70; *Mal J.*, Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba, zv. 7, 1928.
- ²⁶ *Zwitter F.*, nav. delo, GMS 13, 1932, str. 59.
- ²⁷ *Zwitter F.*, nav. delo, GMS 13, 1932, str. 63.
- ²⁸ *Zwitter F.*, nav. delo, GMS 13, 1932, str. 61—2.
- ^{28a} *Krošl A.*, nav. delo, str. 17—8; *Polec J.*, Kraljestvo Ilirija, I. del, 1925, str. 146—7.
- ²⁹ *Krošl A.*, nav. delo, str. 100—5; *Hueber J.*, Übersichtliche Darstellung der bis zum Jahre 1848 in Kärnten bestanden Untertans-Verhältnisse, Archiv für vaterl. Gesch. u. Topographie 8, 1863, str. 5—9.
- ³⁰ *Krošl A.*, nav. delo, str. 55—77; *Mal J.*, nav. delo, str. 879—80.
- ³¹ *Mal J.*, nav. delo, str. 584.
- ³² *Mal J.*, nav. delo, str. 473, 570—88.
- ³³ *Mal J.*, nav. delo, str. 586.
- ³⁴ *Mal J.*, nav. delo, str. 586—8.
- ³⁵ *Mal J.*, nav. delo, str. 480—1; *Britlvshek M.*, ZČ 12—3, 1958/59, str. 120—2.
- ³⁶ *Mal J.*, nav. delo, str. 479.
- ³⁷ ODAS, Gubernialni arhiv, 1847/48, fasc. 15—99, št. 24.602 (poročila konec 1847 in v začetku 1848).
- ³⁸ ODAS, Gub. arh., 1847/48, fasc. 15—99, št. 24.602 (poročilo postojnske kresije z dne 13. oktobra 1847).
- ³⁹ ODAS, Gub. arh., 1847/48, fasc. 15—99, št. 24.602, dopis z dne 23. septembra 1847.
- ⁴⁰ ODAS, Gub. arh., 1847/48, fasc. 15—202, št. 27.383 (poročilo celovške kresije z dne 22. oktobra 1847).
- ⁴¹ *Mal J.*, nav. delo, str. 646.
- ⁴² ODAS, Gub. arh., 1847/48, fasc. 15—202, dopis od 10. do 24. septembra.
- ⁴³ ODAS, Tajni prezid. arh., 1848, št. 2 (24. III. 1848); *Mal J.*, nav. delo, str. 647.
- ⁴⁴ ODAS, Gub. arh., 1847/48, fasc. 13—3.
- ⁴⁵ ODAS, Gub. arh., 1847/48, fasc. 15—202, št. 3999 (1. II. 1848); *Žontar J.*, Zgodovina mesta Kranja, 1939, str. 308.

⁴⁶ *Marx K.-Engels F.*, Izbrana dela v dveh zvezkih, I, 1950 (slov. prev.), str. 132—88.

⁴⁷ *Charmatz R.*, Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907, I., 1909, str. 5.

⁴⁸ *Udal'cov I.*, K voprosu o revoliucionnom dvižennii v Čehii v 1848 godu, Voprosy istorii 1947, št. 5, str. 29—30.

⁴⁹ *Charmatz R.*, nav. delo, str. 6—8; *Mal J.*, nav. delo, str. 654—6.

⁵⁰ *Mal J.*, nav. delo, str. 657—80.

⁵¹ *Mal J.*, Ljubljana in leto 1848, GMS 14, 1933, str. 109—35.

⁵² Novice 1848, št. 12, 22. III., str. 46.

⁵³ ODAS, Tajni prezid. arh., 1848, št. 2 (24. III. 1848).

⁵⁴ *Mal J.*, nav. delo, str. 586—88; ODAS, Gub. arh., 1947/48, fasc. 15—99, štev. 24.602.

⁵⁵ ODAS, Sodni arhiv, fasc. F 1 in F 2 (Sonnegger Brandlegung); *Mikuž M.*, Ob stoletnici ižanskega upora, Slovenski poročevalec 1948, 21. marca (IX, št. 69).

⁵⁶ *Mal J.*, nav. delo, str. 670; ODAS, Arh. dež. stanov 1848, fasc. 7—1; Prezid. arh. 1848, fasc. II št. 482, 494; VI, št. 1581; VII, št. 1827.

⁵⁷ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. IV, št. 914; VII, 2080, VI, 1581.

⁵⁸ *Žontar J.*, nav. delo, str. 308; *Levec V.*, MMK X, 1897, str. 8.

⁵⁹ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. II, št. 494 (23. III. 1848).

⁶⁰ ODAS, Arh. dež. stan., 1848, fasc. 7—1, št. 489 (8. VII. 1848).

⁶¹ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. II, št. 528 (27. III. 1848).

⁶² ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. II, št. 528 (27. III. 1848).

⁶³ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. IV, št. 841, 914, VI 1581, 1771.

⁶⁴ Novice 1848, štev. 14, 5. IV.

⁶⁵ *Žontar J.*, nav. delo, str. 308.

⁶⁶ *Mal J.*, nav. delo, str. 670—1.

⁶⁷ *Trdina J.*, Zbrano delo, I, 1946, str. 191—2.

⁶⁸ Novice 1848, št. 16, 19 IV.

⁶⁹ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. II, št. 572 (3. IV. 1848).

⁷⁰ *Slomšekova pisma*, Arhiv za zgodovino in narodopisje, I, 1930—32, str. 75, 104, 113—4; ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. III, 784 (16. IV. 1848); II, 572 (3. IV. 1848).

⁷¹ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. III št. 819 (10. IV. 1848).

⁷² ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. III, št. 748 (16. IV. 1848).

^{72a} ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. VII, št. 1827.

^{72b} *Krošl A.*, nav. delo, str. 34.

⁷³ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. III, št. 819 (10. IV. 1848); V, 1321 (5. V. 1848).

⁷⁴ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. V, št. 1321, *Slomšekova pisma*, na nav. mestu, str. 75.

⁷⁵ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. V, št. 1245 (25. V. 1848), 1321 (5. V. 1848).

⁷⁶ *Mal J.*, nav. delo, str. 677.

⁷⁷ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. VII, št. 2098 (večje število aktov!).

⁷⁸ *Slomšekova pisma*, na nav. mestu, str. 104, 113—4, *Ilešič F.*, Korespondenca dr. Josipa Muršca, Zbornik Slovenske Matice, VI, 1904, str. 166: Strahovo pismo z dne 20. VI. 1848; *Apih J.*, nav. delo, str. 61—2;

Mal J., nav. delo, str. 678—9; *Šorn J.*, Nekateri revolucionarni dogodki na vzhodnem Slovenskem leta 1848, Kronika VIII, 1960, str. 53—6; *Šedivy J.*, Prispevek o revolucionarnih dogodkih na vzhodnem Slovenskem 1848, Kronika IX, 1961, str. 190.

⁷⁹ *Mal J.*, nav. delo, str. 868.

⁸⁰ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. II, št. 494 (23. III. 1848).

⁸¹ Novice 1848, šte. 12, 22. III.

⁸² *Mal J.*, nav. delo, str. 676.

⁸³ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. III, št. 652 (6. IV. 1848).

⁸⁴ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. III, št. 652 (koncept v zvezi s Pillersdorfovim pismom).

⁸⁵ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. III, št. 614 (10. IV. 1848).

⁸⁶ Novice 1848, št. 15, 12. IV, str. 59.

⁸⁷ Novice 1849, št. 14, 4. IV.

⁸⁸ *Apih J.*, nav. delo, str. 59.

⁸⁹ *Slomšek A. M.*, Pastirski listi, 1890, str. 203—10; prim. *Kovačič F.*, Anton Martin Slomšek, II, 1935, str. 17—29 (z napačno presojo pisma!).

⁹⁰ *Slomškova pisma*, na nav. mestu, str. 103.

⁹¹ *Slomškova pisma*, na nav. mestu, str. 108.

⁹² *Slomšek A. M.*, Zbrani spisi, IV, 1885, str. 218—20.

⁹³ Dodatek *Slomškovih* pisem, Arhiv za zgodovino in narodopisje, I/1, 1934, str. 20—1.

⁹⁴ *Slomškova pisma*, nav. delo, str. 233.

⁹⁵ *Slomšek A. M.*, Zbrani spisi, IV, 1885, str. 199—203.

^{95a} *Glonar J. A.*, Literarni odnosi med štajerskimi Slovenci in Nemci v predmarčni dobi, ČZN 5, 1908, str. 161—2; o pomenu »Zdravljice« kot politične pesmi gl. *Grafenauer B.*, Zgodovina slovenskega naroda V, 1961, str. 201—4.

⁹⁶ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. III, št. 819 (10. IV. 1848).

⁹⁷ *Slomškova pisma*, na nav. mestu, str. 74.

⁹⁸ *Slomškova pisma*, na nav. mestu, str. 102.

⁹⁹ *Apih J.*, nav. delo, str. 61.

¹⁰⁰ *Slomšek A. M.*, Zbrani spisi, IV, 1885, str. 221—3.

¹⁰¹ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. II, št. 494 (23. III. 1848).

¹⁰² ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. II, št. 530 (25. III. 1848).

¹⁰³ *Mal J.*, nav. delo, str. 667—8.

¹⁰⁴ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. II, št. 528 (27. III. 1848), 540 (27. III. 1848); *Mal J.*, nav. delo, str. 668.

¹⁰⁵ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. III, št. 775 (24. IV. 1848).

¹⁰⁶ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. II, št. 568 (28. III. 1848).

¹⁰⁷ ODAS, Arh. dež. stanov 1848, fasc. 7—1, št. 234; *Mal J.*, nav. delo, str. 760; Novice 1848, št. 14, 5. IV.; 15, 12. IV.

¹⁰⁸ ODAS, Arh. dež. stanov 1848, fasc. 7—1, št. 234, priloga.

¹⁰⁹ ODAS, Arh. dež. stanov 1848, fasc. 7—1, št. 234.

¹¹⁰ Prav tam.

¹¹¹ *Mal J.*, nav. delo, str. 869 (faksimile).

¹¹² ODAS, Arh. dež. stanov 1848, fasc. 7—1, št. 489 (8. VII. 1848).

¹¹³ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. III, št. 540 (27. III. 1848).

- ¹¹⁴ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. III, št. 614 (10. IV. 1848).
- ¹¹⁵ ODAS, Arh. dež. stanov 1848, fasc 7—1, št. 489 8. VII. 1848).
- ¹¹⁶ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. III, št. 819 (10. IV. 1848).
- ¹¹⁷ *Soboul A.*, 1848 en Europe, Cahiers du Communisme 25, 1948, str. 201; *Uhlirz K.* in *M.*, nav. delo, str. 576—94.
- ¹¹⁸ *Averbuh R. A.*, Bor'ba venskoj demokratii protiv aristokratičeskoj konstitucii (mai 1848. g.), Izvestija Akademii nauk SSSR, Serija istorii i filosofii, IV, 1947, št. 4, str. 331—42 (cir.).
- ¹¹⁹ Novice 1848, št. 14, 5. IV.
- ¹²⁰ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. V., št. 1283 (Postojna 14. V.).
- ¹²¹ ODAS, prav tam (Ljubljana 9. V.).
- ¹²² ODAS, prav tam; gl. tudi *Apih J.*, nav. delo, str. 149—52, 154; *Mal J.*, nav. delo, str. 711, 815—6, 862.
- ¹²³ ODAS, prav tam (Novo mesto 16. V.).
- ¹²⁴ ODAS Prezid. arh., 1848, fasc. V, št. 1321 (5. V. 1848).
- ¹²⁵ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. V, št. 1283 (Celovec 17. V., Ljubljana 11. V.).
- ¹²⁶ ODAS, Gubernialni arhiv 1847/48, fasc. 19—99, št. 12.3/77.
- ¹²⁷ *Apih J.*, nav. delo, str. 62 (za Hrvatsko, za drugo gl. zgoraj).
- ¹²⁸ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IV, št. 945 (8. V. 1848).
- ¹²⁹ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IV, št. 990 (8. V. 1848).
- ¹³⁰ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IV, št. 1072 (15. V. 1848).
- ¹³¹ *Grafenauer B.*, nav. delo, str. 107.
- ¹³² ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. V, št. 1281 (2. VI.; poročilo iz Ribnice).
- ¹³³ ODAS, prav tam (poročilo iz Novega dvora).
- ¹³⁴ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. V, št. 1302 (2. VI. 1848), 1344 (6. VI.; poročilo iz Radovljice v prilogi).
- ¹³⁵ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. V, št. 1302 (2. VI. 1848).
- ¹³⁶ Novice 1848, št. 23, 7. VI.
- ¹³⁷ *Mal J.*, nav. delo, str. 722—3; ODAS, Prezid. arh. 1848. fasc. IV., št. 1080, 1125; V, 1343.
- ¹³⁸ Gl. *Apih J.*, nav. delo, str. 104—9; *Mal J.*, nav. delo, str. 844—8, 852.
- ¹³⁹ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IV, št. 993.
- ¹⁴⁰ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IV, št. 1009 (12. V. 1848); Novice 1848, št. 20, str. 82—3; *Apih J.*, nav. delo, 106.
- ¹⁴¹ ODAS. Prezid. arh. 1848, fasc. V., št. 1344 (poročilo iz Radovljice k aktu z dne 6. VI. 1848).
- ¹⁴² ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IV, št. 993 (10. V. 1848).
- ¹⁴³ *Apih J.*, nav. delo, str. 149—50; Novice 1848, št. 28, 31.
- ¹⁴⁴ *Apih J.*, nav. delo, str. 151.
- ¹⁴⁵ *Apih J.*, nav. delo, str. 154.
- ¹⁴⁶ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VI, št. 1827 (24. VII. 1848); *Mal J.*, nav. delo, str. 860—1; *Apih J.*, str. 59—60, op. 4.
- ¹⁴⁷ Novice 1848, št. 23, 7. VI. (za Rožek gl. zgoraj).
- ¹⁴⁸ *Slomšekova* pisma, na nav. mestu, str. 109.
- ¹⁴⁹ ODAS, Arh. dež. stanov 1848, fasc. 7—2; *Apih J.*, nav. delo, str. 157—8.

- ¹⁵⁰ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IV., št. 990 (8. V. 1848).
- ¹⁵¹ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. III, št. 892; nekaj deputacij, v kolikor se dajo slediti po gradivu prezid. arhiva (brez upoštevanja nekaterih podatkov gubern. arhiva), opisuje *Mal J.*, nav. delo, str. 866—7.
- ¹⁵² ODAS, Gubernialni arhiv 1847/48, fasc. 15—259.
- ¹⁵³ ODAS, prav tam, št. 14.898.
- ^{153a} *Petre F.*, nav. delo, str. 335—6.
- ^{153b} *Ilešič F.*, nav. delo, Zbornik Slovenske matice VII, 1905, str. 59: Kreftovo pismo z dne 25. IV. 1848.
- ^{153c} *Ilešič F.*, na nav. mestu, str. 3 (Trstenjak 20. V. 1848), 25 (Caf 27. V. 1848).
- ^{153c} *Ilešič F.*, na nav. mestu, str. 3 (Trstenjak 20. V. 1848).
- ^{153d} *Ilešič F.*, na nav. mestu, str. 26 (Caf 27. V. 1848).
- ^{153e} *Ilešič F.*, na nav. mestu, str. 59 (Kreft 25. IV. 1848).
- ^{153f} *Ilešič F.*, na nav. mestu, str. 27 (Caf 1. VII. 1848).
- ^{153g} *Ilešič F.*, na nav. mestu, str. 6 (Trstenjak 18. II. 1849).
- ^{153h} *Ilešič F.*, na nav. mestu, str. 97 (Cigale 23. VII. 1849).
- ¹⁵⁴ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. V, št. 1220 (27. V. 1848).
- ¹⁵⁵ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IV, št. 990 (8. V. 1848).
- ¹⁵⁶ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. V, št. 1220 (27. V. 1848).
- ¹⁵⁷ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. V, št. 1299 (4. VI. 1848).
- ¹⁵⁸ Novice 1848, št. 23, 7. VI., 24, 14. VI. itd.
- ¹⁵⁹ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IV, št. 992.
- ¹⁶⁰ ODAS, Arh. dež. stanov 1848, fasc. 7—1, št. 488 (19. VI. 1848).
- ¹⁶¹ ODAS, Arh. dež. stanov 1848, fasc. 7—1, št. 489 (8. VII. 1848).
- ¹⁶² ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VII, št. 1873.
- ¹⁶³ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VII, št. 1873, Arh. dež. stanov 1848, fasc. 7—1, št. 489 (8. VII. 1848).
- ¹⁶⁴ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VII, št. 1944 (13. VII. 1848).
- ¹⁶⁵ *Mal J.*, nav. delo, stran 764; *Apih J.*, nav. delo, str. 165—6.
- ¹⁶⁶ *Ilwof F.*, Der provisorische Landtag des Herzogthums Steiermark im Jahre 1848, Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, IV/2, 1901, str. 64—101.
- ¹⁶⁷ *Ilwof F.*, na nav. mestu; *Apih J.*, nav. delo, str. 61—2.
- ¹⁶⁸ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VI, št. 1720 (13. VII. 1848).
- ¹⁶⁹ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VII, št. 1827 (17. VII. 1848).
- ¹⁷⁰ ODAS, prav tam.
- ¹⁷¹ Gl. zgoraj o Pillersdorfovih dopisih, pozornosti na kmečko razpoloženje ob majskih dogodkih na Dunaju, spodaj o akciji dvora ob sprejemu zakona o zemljiški odvezi in v oktobru.
- ¹⁷² ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VII, št. 1854 (24. VII. 1848).
- ¹⁷³ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VII, št. 1974.
- ¹⁷⁴ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VII, št. 1827 (25. VI. 1848).
- ¹⁷⁵ ODAS, prav tam.
- ¹⁷⁶ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VII, št. 2065 (11. VII. 1848).
- ¹⁷⁷ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VII, št. 2080 (16. VIII. 1848).
- ¹⁷⁸ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VII, št. 2033 (Vipava; v poročilu postojnske kresije z dne 14. VIII. 1848).
- ¹⁷⁹ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VII, št. 2033 (Senožeče; prav tam).

- ¹⁸⁰ ODAS, Gubernialni arhiv 1847/48, fasc. 15—99, Postojna 3. avgusta.
- ¹⁸¹ ODAS, Gubern. arhiv 1847/48, fasc. 15—295, št. 17.826 (30. VII. 1848).
- ¹⁸² ODAS, Gubernialni arhiv 1847/48, fasc. 15—295; Prezid. arh. 1848, fasc. VI, št. 1556, fasc. VII, št. 1829, 1836, 1969.
- ¹⁸³ ODAS, Gubern. arh. 1847/48, fasc. 15—295, št. 17.018 (21. VII. 1848).
- ¹⁸⁴ ODAS, Gubern. arh. 1847/48, fasc. 15—295, št. 17.754 (29. VII. 1848).
- ¹⁸⁵ Novice 1848, št. 34, 23. VIII, str. 150.
- ¹⁸⁶ Novice 1848, št. 34, 23. VIII, str. 148, 150.
- ¹⁸⁷ *Apih J.*, nav. delo, str. 132; *Ilešič F.*, nav. delo, Zbornik Slovenske Matice, VII., 1905, str. 28—9; Cafovo pismo z dne 17. VIII. 1848.
- ¹⁸⁸ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VIII, št. 2246 (11. IX. 1848).
- ¹⁸⁹ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VII, št. 2080 (16. VIII. 1848).
- ^{189a} ODAS, Gubernialni arhiv, fasc. 15—295, št. 17.219.
- ¹⁹⁰ *Mal J.*, nav. delo, str. 871; gl. *Friedjung H.*, Österreich von 1848 bis 1860, I., 1918, str. 31—3, 341—9.
- ¹⁹¹ Verhandlungen des österr. Reichstags I., str. 159; *Apih J.*, str. 181.
- ¹⁹² Prim. o tem *Kandel' E.*, Iz predistorii »Manifesta Komunističeskoj partii«, Voprosy istorii 1948, št. 2, str. 3—27 (cir.).
- ^{192a} *Zwitter F.*, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, 1936, str. 92.
- ¹⁹³ Oko Trsta, 1945, str. 251—66; *Cusin F.*, Appunti alla storia di Trieste, 1930, str. 224—5; *Vivante A.*, Irredentismo adriatico, 1945, str. 140 sl.
- ¹⁹⁴ Verhandlungen..., I, str. 509—10; *Apih J.*, nav. delo, str. 185—6.
- ¹⁹⁵ Verhandlungen..., II, str. 54; *Apih J.*, nav. delo, str. 189.
- ¹⁹⁶ Verhandlungen..., I, str. 474; *Apih J.*, nav. delo, str. 185.
- ¹⁹⁷ Verhandlungen..., I, str. 620—5; *Apih J.*, nav. delo, str. 186—7.
- ¹⁹⁸ Verhandlungen..., I, str. 442—4; *Apih J.*, nav. delo, str. 184.
- ¹⁹⁹ Verhandlungen..., II, str. 33; *Apih J.*, nav. delo, str. 187—8.
- ²⁰⁰ Verhandlungen..., I, str. 465—6; *Apih J.*, nav. delo, str. 184—5.
- ²⁰¹ *Apih J.*, nav. delo, str. 189—90.
- ²⁰² ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VIII, št. 2196 (31. VIII. 1848).
- ²⁰³ *Apih J.*, nav. delo, str. 193—4.
- ²⁰⁴ ODAS, Prezid. arh., 1848, fasc. VIII, št. 2272 (9. IX. 1848); Novice 1848, št. 37, str. 155; *Krošl A.*, nav. delo, str. 98—9; »Blumensuch« je prevedeno pomanjkljivo, ker ne gre doslovno za »iskanje cvetic«, marveč za pašo čebel.
- ²⁰⁵ Novice 1848, št. 37, 13. IX, str. 155; obenem na uradnih razglasih.
- ²⁰⁶ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. VIII, št. 2285 (12. IX. — Beljak), 2287 (12. IX. — Šmarje pri Ljubljani).
- ²⁰⁷ K obrisu dunajskih dogodkov prim. *Averbuh R.*, Oktjabr'skoe vosstanie v Vene v 1848 godu, Voprosy istorii 1948, št. 10, str. 93—106.
- ²⁰⁸ *Marx K.* — *Engels F.*, Izbrana dela, I, str. 133.
- ²⁰⁹ *Udal'cov I.*, na nav. mestu, str. 39—41.
- ²¹⁰ *Marx K.* — *Engels F.*, na nav. mestu, I, str. 132—88.

- ²¹¹ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IX, št. 2590.
- ²¹² ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IX, št. 2582.
- ²¹³ *Apih J.*, nav. delo, str. 202.
- ²¹⁴ *Averbuh R.*, na nav. mestu, str. 101, op. 46.
- ²¹⁵ *Averbuh R.*, na nav. mestu, str. 101, op. 47.
- ²¹⁶ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IX, št. 2572.
- ²¹⁷ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IX, št. 2622.
- ²¹⁸ Novice 1848, št. 48, 29. XI, str. 189.
- ²¹⁹ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IX, št. 2590.
- ²²⁰ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. IX, št. 2650.
- ²²¹ Novice 1848, št. 43, 25. X.
- ²²² Prezid. arh. 1848, fasc. IX, št. 2653.
- ²²³ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. X, št. 2808.
- ²²⁴ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. X, št. 2875.
- ²²⁵ ODAS, Prezid. arh. 1848, fasc. X, št. 2921.
- ²²⁶ Prim. *Apih J.*, nav. delo, str. 201—18; *Mal J.*, nav. delo, str. 724—5.
- ²²⁷ ODAS, Tajni prezid. spisi 1848, Schulzyjev dopis z dne 23. oktobra.
- ²²⁸ ODAS, prav tam, Welsersheimbov odgovor z dne 23. oktobra.
- ²²⁹ *Averbuh R.*, na nav. mestu, str. 101.
- ²³⁰ *Charmatz R.*, nav. delo, str. 16—22.
- ²³¹ *Grafenauer B.*, nav. delo, str. 109.
- ²³² Istorija SSSR I (učbenik za zgodovinske fakultete), 1947, str. 355 sl.
- ²³³ Istorija SSSR I, 1947, str. 355.
- ²³⁴ Prim. na pr. *Marx K.* — *Engels F.*, na nav. mestu I, str. 133—156; *Lenin*, Gosudarstvo i revolucija 1945, str. 19—20; formulacija posneta po *Ziherlu*, na nav. mestu, str. 19.
- ²³⁵ Prim. literaturo, navedeno v prejšnji opombi.
- ²³⁶ Istorija SSSR I, str. 355.
- ²³⁷ Novice 1848, št. 31, 2. VIII.
- ²³⁸ S pomočjo domačega gradiva je poskušal te posledice osvetliti doslej najbolj *Britovšek M.* v svoji še neobjavljeni disertaciji na filozofski fakulteti v Ljubljani.
- ²³⁹ *Zwitter F.*, Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni, Razprave Znanstv. društva v Ljubljani, 14, 1936, str. 87.
- ²⁴⁰ Cit. po *Ziherl B.*, na nav. mestu, str. 12.
- ²⁴¹ *Ziherl B.*, na nav. mestu, str. 12.
- ²⁴² *Sperans (Edvard Kardelj)*, nav. delo, str. 104—5 (2. izd. str. 186).
- ²⁴³ *Sperans (Edvard Kardelj)*, nav. delo, str. 109—10 (2. izd. str. 193).

XI. TIPOLOGIJA IN POMEN KMEČKIH UPOROV V SLOVENSKI ZGODOVINI

¹ Gl. op. 34 in 35 v X. poglavju!

² *Grafenauer B.*, Boj za staro pravdo, 1944, str. 103—10; za posamezne strani gl. tudi Seljačke bune u Sloveniji, Vojnoistoriski glasnik I, 1950, št. 4, str. 70—86, ocena Drugega Trubarjevega zbornika, ZČ 8, 1954, str. 281—3, in Stara in nova vprašanja ob hrvatsko-slovenskem kmečkem uporu 1573, ZČ 9, 1955, str. 179—85.

³ Zgodovina narodov Jugoslavije II., 1959 (red. Grafenauer B., Djurdjev B., Tadić J.), tekst B. Grafenauerja, F. Gestrina in F. Zwitterja o zgodovini Avstrije in Slovencev; Vilfan S., Pravna zgodovina Slovencev, 1961, poglavja o agrarnih razmerjih ter tudi posebej o pravnih straneh kmečkih uporov (str. 288—9, 330—2); Grafenauer B., Zgodovina slovenskega naroda, III.—V. zv., 1956 in 1960—1961, kjer so prikazani prav kmečki upori kot ključni problem za razumevanje slovenske zgodovine zlasti v 15. in 16. stoletju, v sorazmerno manjši meri pa v naslednjih do zemljiške odveze.

⁴ Levec V., Schloss und Herrschaft Flödnig in Oberkrain, MMK 9, 1896, str. 2—10, 49—54, 126—46, 174—85, 209—16, 271—80; 10, 1897, str. 1—9, 41—53; podobno bi bilo mogoče navesti dela o ptujskih gospodstvih s posestvi v Halozah, toda tam bi bilo mogoče trdit — podobno kakor pri Kočevju — da gre za gospodstva s specifičnim položajem (vinogradništvo, položaj ob meji in vojaške naloge podložnikov).

⁵ Klaić N., O razvitku feudalne rente u Hrvatskoj i Slavoniji u 15. i 16. stoljeću, Radovi Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Odsjek za povijest 3, 1960, str. 1—23; delo je nastalo iz ocene prvega tozadavnega poskusa, ki ga je podal Bromlej J., Krestjanskoe vosstanie 1573 g. v Horvatii, 1959, str. 126—73.

⁶ Bojničić I., Preslušavanje svjedoka protiv susjedgradskom silniku Franji Tahiju god. 1567, Vjesnik Zemalj. arhiva XII, 1910, str. 16—47; Kaspret A., Tiranstvo graščaka Tahija in njegovega sina Gabrijela, ČZN 6, 1909, str. 70—108.

⁷ Gl. analizo F. Moačanina, Zgodovina narodov Jugoslavije II, 1959, str. 350—4 (z literaturo str. 401 in 407—9).

⁸ Gl. Klaić N., Seljačke bune u XVII. stoljeću u Hrvatskoj, Historijski zbornik 13, 1960, str. 119—54; v Zgodovini narodov Jugoslavije II, 1959, str. 608—24, 865—9, ter Izvori za hrvatsku povijest III, 1959, str. 84—93.

⁹ Vilfan S., n. d., str. 289.

¹⁰ Rački F., Gradja za poviest hrvatsko-slovenske seljačke bune god. 1573, Starine VII, 1875, str. 186 in 253; Rupel M., Slovenski protestantski pisci, 1934, str. 133—4; Kos F., Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja, 1894, str. 93.

¹¹ Melik V., ocena 3. in 4. zvezka moje Zgodovine slovenskega naroda, Naša sodobnost IX, 1960, str. 1153—1154.

¹² Bičanić R., Začeci kapitalističkih odnosa u hrvatsko-slovenskoj seljačkoj buni god. 1573, v Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici, Mala historijska knjižnica, 1952, str. 5—21; Grafenauer B., ZČ 9, 1955, str. 176 in 178—82.

¹³ Gl. o takšnih uporih podatke v Zgodovini narodov Jugoslavije II (zlasti za Srbe v Vojvodini konec 16. stoletja ter za krajišnike na Hrvatskem v 17. in 18. stoletju na ustreznih mestih) ter pripadajočo bibliografijo.

¹⁴ Glej zgoraj v V. poglavju, str. 158 (tudi 56).

¹⁵ Zwitter Fr., v Zgodovini narodov Jugoslavije II, str. 752.

¹⁶ Blum J., Noble Landowners and Agriculture in Austria 1815 do 1848, 1948, str. 192—202.

¹⁷ *Grafenauer B.*, Zgodovina slovenskega naroda III, 1956, in IV, 1960, v vsej svoji analizi vzročnih vezi zgodovinskega razvoja od srede 15. do srede 17. stoletja; povsem pravilno je ugotovil *Gestrin F.*, Družbeni razredi na Slovenskem in reformacija, Drugi Trubarjev zbornik, 1952, str. 37, proti *Kosu A.* (Družbeni nazor slovenskih protestantov, 1946, str. 4), da »pri nas na splošno ni bilo pogojev za skupen nastop« »kmečkih upornikov in protestantizma«, kajti »kmečko-plebejske revolucionarne množice, ki so že pred reformacijo začele borbo proti fevdalcem, se... na splošno niso mogle priključiti oficialnemu reformacijskemu gibanju in tudi ne protestantizmu«.

¹⁸ *Kardelj E.*, (Sperans), Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, 1957,² str. 217 sl.

K A Z A L O

Predgovor	7
I. SLOVENSKI KMET V POZNEM SREDNJEM VEKU IN VZROKI PRVIH KMEČKIH UPOROV	9
1. Slovenske dežele na prelomu 15. in 16. stoletja	9
a) Gospodarstvo	9
b) Nastajanje nove državne organizacije	19
c) Politična kriza	25
č) Cerkvena kriza	27
2. Zemljiško gospodstvo in kmečki položaj od 12. do 15. stol.	29
3. Kriza zemljiškega gospodstva	44
4. Nova bremena, kmečke pritožbe in zahteve	48
5. Nova državna bremena	54
6. Kolonizacijska kriza na podeželju	58
7. Spor z mesti za trgovino na podeželju	61
8. Pot v upor	70
II. PRVI KMEČKI UPORI PRI NAS. KOROŠKI KMEČKI UPOR LETA 1478	75
III. SLOVENSKI KMEČKI UPOR LETA 1515	90
1. Povodi in prva žarišča upora	90
2. V znamenju kmečke zveze	95
3. »Le vkup, le vkup, uboga gmajna!«	105
4. Nastop plemstva in cesarjeve vojske	123
5. Vprašanje Dietrichsteinove zmage pri Brežicah	131
6. Razprava o kazni in njena izvedba	135
7. Notranji obraz slovenskega kmečkega upora	150
IV. POLOŽAJ PO UPORU IN KMEČKA GIBANJA SREDI 16. STOLETJA	176
V. HRVATSKO-SLOVENSKI KMEČKI UPOR LETA 1572/73	188
1. Temelji širokega upora	188
2. Nastajanje žarišč upora	203
3. Krajevni upor, organizacijske priprave in program	216
4. Široki upor hrvatskih in slovenskih kmetov	234
5. Kmečki upori na Slovenskem in reformacija	253
VI. KMEČKA GIBANJA OD KONCA 16. DO SREDE 17. STOLETJA. »SLOVENSKI« KMEČKI UPOR LETA 1635	271

VII. KMEČKA GIBANJA V DRUGI POLOVICI 17. STOLETJA ..	305
VIII. SPREMEMBA ZNAČAJA KMEČKIH UPOROV. VELIKI TOLMINSKI KMEČKI PUNT LETA 1713	315
IX. KMEČKI UPORI V STOLETJU ABSOLUTIZMA IN RAZ- KROJA ZEMLJIŠKEGA GOSPOSTVA	328
X. SLOVENSKI KMET V LETU 1848	344
1. Problem	344
2. Kmečki položaj pred marčno revolucijo	347
3. Odmev marčne revolucije v našem podeželju	354
4. Kmečko gibanje od aprila do junija, odmev kmečkih zahtev ob volitvah in majskih dogodkih na Dunaju	369
5. Protiukrepi deželnih stanov, gubernija in vlade	376
6. Boj za dajatve od julija do septembra	382
7. Državni zbor in nastanek zakona o zemljiški odvezi (vloga slovenskih poslancev)	386
8. Odmev oktobrskih dunajskih dogodkov v našem pode- želju	393
9. Zaključki	398
XI. TIPOLOGIJA IN POMEN KMEČKIH UPOROV V SLO- VENSKI ZGODOVINI	404
1. Vzroki kmečkih uporov	406
2. Obseg in trajanje uporov	411
3. Družbena dozorelost uporniških načrtov in zahtev	413
4. Vojaška organizacija	416
5. Uspeh upornikov	417
6. Zaključek	419
Opombe	423
I. Slovenski kmet v poznem srednjem veku in vzroki prvih kmečkih uporov	424
II. Prvi kmečki upori pri nas. Koroški kmečki upor leta 1478 ..	437
III. Slovenski kmečki upor leta 1515	439
IV. Položaj po uporih in kmečka gibanja sredi 16. stoletja	447
V. Hrvatsko-slovenski kmečki upor leta 1572/73	450
VI. Kmečka gibanja od konca 16. do srede 17. stoletja. »Slo- venski« kmečki upor leta 1635	463
VII. Kmečka gibanja v drugi polovici 17. stoletja	465
VIII. Sprememba značaja kmečkih uporov. Veliki tolminski kmečki punt leta 1713	466
IX. Kmečki upori v stoletju absolutizma in razkroja zemljiškega gospostva	467
X. Slovenski kmet v letu 1848	469
XI. Tipologija in pomen kmečkih uporov v slovenski zgodovini	477

Zemljevidi

Slovenske dežele od srede 15. do srede 16. stoletja med str. 120/121

Slovenske dežele od srede 16. do srede 18. stoletja med str. 248/249

K A Z A L O S L I K

Primer kmečkega tabora: Djekše na Koroškem	
Utrdbe kmečkega tabora na Djekšah	med str. 32/33
Najemniki v dobi Maksimilijana	med str. 32/33
Mehovski grad v 17. stoletju	
Razvaline Konjiškega gradu	med str. 48/49
Velikovec v 17. stoletju	
Beljak v 17. stoletju	med str. 48/49
Brežice v 17. stoletju	
Rajhenburški grad	med str. 80/81
Dragomelj v 17. stoletju	
Črnelo v 17. stoletju	med str. 80/81
»Boj pri Brežicah« (freska iz gradu Jelše pri Šmarju) ..	med str. 96/97
Boj pri Dunaju 1683 (slika na gobelinu)	med str. 96/97
Vuzenica v 17. stoletju	
Celje v 17. stoletju	med str. 160/161
Razvaline Susedgrada	
Razvaline Cesargrada	med str. 160/161
Grad Kostel (razvaline)	
Ostanki gradu Konjščina	med str. 176/177
Slika Zagreba iz 16. stoletja	med str. 176/177
Krško v 17. stoletju	
Valvasorjeva slika boja pri Krškem	med str. 208/209
Grad v Pišecah	
Radeče v 17. stoletju	med str. 208/209
Tahijev nagrobnik v Dolnji Stubici	
Jošt Thurn	med str. 224/225
Stubiško polje	
Kapela sv. Katarine na Kapelščaku ob Stubiškem polju (eno izmed morebitnih pokopališč padlih upor- nikov)	med str. 224/225

Bogo Grafenauer
KMEČKI UPORI
NA SLOVENSKEM

Opremila
Jakica Accetto

Založila
Državna založba Slovenije

Za založbo
Ivan Bratko

Tiskala
tiskarna ČZP »Ljudska pravica«
Ljubljana 1962